

KUNY DOMOKOS MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI

25

2024

KUNY DOMOKOS MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI 25.
2024

KUNY DOMOKOS MÚZEUM
KÖZLEMÉNYEI
25.

2024

TATA
2025

KUNY DOMOKOS MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI 25. (2024)
MITTEILUNGEN DES KUNY-DOMOKOS-MUSEUMS 25. (2024)
PUBLICATIONS OF THE KUNY DOMOKOS MUSEUM 25. (2024)

Szerkesztette
STEGMAYER MÁTÉ

Nyelvi lektor
DOBROVA ZITA
SZŰCS JÓZSEF

Könyvterv és tördelés
BERECZ KRISZTINA

A kötet megjelenését
a NEMZETI KULTURÁLIS ALAP KÖZGYŰJTEMÉNYEK KOLLÉGIUMA
(MÚZEUMOK KOLLÉGIUMA) támogatta

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISSN 2064-6615

Kiadja a KUNY DOMOKOS MÚZEUM, 2025

Felelős kiadó
DR. SCHMIDTMAYER RICHÁRD
múzeumigazgató

Nyomdai munkák
ALFADAT-PRESS KFT., Tatabánya

Felelős vezető
SASHALMI PÉTER

Példányszám: 150

TARTALOM – INHALT – CONTENTS

Gátfalvi-Delbó Gabriella

Vékonyfalú, bevonatos kerámiák Brigetióban I.	7
Feinware aus Brigetio. Die Wirkung der westlichen importierten Feinware des 1. und 2. Jahrhunderts auf die pannonischen Töpferei	22

Szabó Ernő

„Manus supina” egy brigetiói szarkofágfedélen	35
“Manus supina” on a sarcophagus lid from Brigetio	48

Molnár Dorina

Római térdfibulák a komáromi Duna Menti Múzeum gyűjteményéből	49
Roman knee fibulae from the collection of the Duna Menti Museum in Komárno	65

Deminger Csilla

Újabb adatok a Kárpát-medencei 10–11. századi zablák klasszifikációjához	79
New data from the Carpathian Basin 10th–11th centuries for the classification of horse bits.....	114

Gyulai Ferenc – Petényi Sándor

Mag- és ételmaradványok Baj-Öregkovács-hegy középkori településéről	131
Seed and foodremains from medieval settlement of Baj Öregkovács-hegy	146

Szilvási Katalin Julianna – Merkl Máté Róbert – Kovács Bianka Gina – Gyulai Ferenc

Középkori növényleletek Tata belvárosából – Történeti-ökológiai vizsgálat	153
Medieval plant findings from downtown of Tata – Historical-ecological investigation	169

Kovács Bianka Gina

Késő középkori leletegyüttesek Tata belvárosából	189
Late medieval (15th–16th centuries) assemblages from the downtown of Tata	206

Rácz Miklós

A majki kamalduli remeteség, később Esterházy-kastély főépületén a 2012. évi felújítási munkák alkalmával végzett megfigyelések eredményei	215
Investigation of the main building of the former Camaldolese Hermitage of Majk	228

Héczey-Markó Ágnes

„Túl a vizen van egy malom...” – A tatai Jenő-malom építéstörténete	233
“Beyond the water there is a mill...” – The building history of the Jenő-malom in Tata.....	245

Stegmayer Máté

A tatai Nepomucenus-malom építéstörténete I.	247
Die Baugeschichte der Nepomucenus-Mühle in Tata I.	282

Kövesdi Mónika

Cornelius centurio és az angyal – Egy tatai fajansz tálca meséje.....	285
Cornelius the Centurion and the Angel – The Story of a Faience Tray from Tata.....	290

Dományi Virág

„Quid tibi natura potius quid rure beato” – A tatai Angolkert „Kiskastélyának” madaras falfestménye	291
„Quid tibi natura potius quid rure beato” – die Vogelwandmalereien des „Kleinen Schlosses“ im Englischen Garten von Tata	298

Rabár Ferenc

A Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör fénykora	299
The heyday of Tata and Tóvárosi Civic Reading Circle	305

Szűcs József

A zsidótörvény „visszavág” – Epizódok Fellner Pál országgyűlési képviselő életéből.....	307
Die „Retourkutsche“ des Judengesetzes – Episoden aus dem Leben des Parlamentsabgeordneten Pál Fellner.....	318

A kötetben található rövidítések jegyzéke – Abkürzungsverzeichnis – List of Abbreviations	319

VÉKONYFALÚ, BEVONATOS KERÁMIÁK BRIGETIÓBAN I.

Gátfalvi-Delbó Gabriella

A kora római kori települések és temetők anyagai-
ban, noha kis számban, de általánosan jelen van-
nak a vékonyfalú, tojásdad formájú és horpasztott
falú poharak (*Faltenbecher*), amelyek felületét kül-
ső és belső oldalaikon egyaránt matt, ritkán fémes
hatású, a vörös és a barna különböző árnyalatait
mutató bevonattal látták el. A külső felületen sok-
szor úgynevezett homok- vagy agyagszembeszórás
is megfigyelhető. Ezek a poharak Brigetióban
a polgárváros Szőny-vásártéri ásatásain² és a te-
metőkben is jól elkülöníthetőek. A település kerá-
miaanyagának szisztematikus feldolgozása során
azonban több, formájában ritka, anyagában és fe-
lületkezelésében az előzőekkel azonos, vagy azo-
kat utánozó edényt is sikerült azonosítani.¹ (1. kép)

A vékonyfalú, bevonatos tojásdad poharak és
Faltenbecherek, minőségi jegyeiket és formájukat
tekintve, a Kr. u. 1. század elején először Italiában,

majd Raetiában és a Rajna-vidéken is megjelenő,
a korai kutatástörténetben *firnis*bevonatos kerámi-
ának (*Firnisware*) nevezett típushoz állnak a legkö-
zelebb.³ Ezen kerámiák (csészék, poharak, korsók)
bevonata az 1. században a vörössesárgától a bar-
náig terjedő színárnyalatot mutatott, a 2. század-
ban sötétbarna–fekete volt jellemző, a 3. századtól
a fémesen csillogó.⁴ A bevonat *firnis*ként való meg-
jelölése helytelen,⁵ mivel a *firnis* egy olyan gyorsan
száradó szerves anyagokból (olajok) álló folyadék,
ami száradás során képez fényes, levegő- és víz-
áteresztő bevonatot.⁶ Ezeknek a kerámiáknak a fe-
lületére azonban egy finom agyagbevonat, engób
került, amit az agyag iszaptól történő megtisztítá-
sa során nyertek ki, ezt viszik fel az edény bőrke-
mény felületére, majd száradás után kemencében
égetik ki.⁷

1. kép: Vékonyfalú, bevonatos poharak Brigetióból

Abb. 1: *Feinware aus Brigetio*

1 – Kat. 23./2 – Kat. 9./3 – Kat. 10./4 – Kat. 38.

1 A Brigetio területén előkerült pannoniai gyártású kerámiák tipológiai feldolgozását a 2020-ban megvédett doktori disszertációm keretében végeztem el: Gátfalvi-Delbó G.: *Brigetio településrendszerének kerámiaművészete*. Doktori értekezés. Komárom 2019. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Borhy László MHA, akadémikus, egyetemi tanár. Jelen cikk az értekezés „Firnisbevonatos” kerámiák c. fejeztén alapszik, annak javított, bővített változata.

2 FÉNYES 1998, 12–17. A kézirat felhasználásának lehetőségét ezúton is köszönöm! A 2011–2016. év esetében az előzetes feldolgozást lásd: DELBÓ 2014a, 28; DELBÓ 2014b, 41, Kat. 10–13, 10. tábla 2–5; DELBÓ 2015, 26; DELBÓ 2016, 123, Kat. 9, 7. tábla 9; DELBÓ 2017, 96.

3 GOSE 1975, 15–16; GABLER 1977, 160.

4 GOSE 1975, 16–20.

5 FÉNYES 1998, 6.

6 TULOK–MAKKAI 2006, 74. *Die Firnis*

7 PAVIĆ 2007, 179.

A poharakon megfigyelhető agyag- vagy homokszembeszórásos díszítéstechnika a Kr. u. 1. század első felében Italiában gyártott félgömbformájú csészéken jelent meg,⁸ majd a Flavius-kortól a Rajna-vidéken készített poharakon is.⁹ Erre, az edény egy-egy részét vagy egészét borító felületi díszítésre a német terminológiában a *Grießbewurf*¹⁰ kifejezést használják. Anyaga szempontjából lehet homok, agyagszemcse, vagy (már kiégetett) kerámiamorzsálék. Az apró szemcséket még az agyagbevonatba mártás előtt vitték fel a kiformázott poharak bőrkemény felületére. Esztétikai és funkcionális szerepe is volt, biztosította a poharak jobb fogását, kézben tartását, és az edények hőleadó képességét is fokozhatta.¹¹

Az import vékonyfalú, bevonatos poharak Pannoniában a Kr. u. 1. század végétől, 2. század elejétől jelentek meg,¹² ezzel egy időben a helyi gyártásuk is megkezdődött. Az utánzatok a 2. században terjedtek el általánosan,¹³ gyártásuk a vindobonai (Wien 1, Michaelerplatz) leletek alapján a 3. század elejéig,¹⁴ használatuk a 3. század közepéig követhető.¹⁵ Ez a tendencia mutatható ki Brigetióban is, ahol a legkésőbbi poharakat a polgárváros II. számú temetőjében Septimius Severus érem (Kat.

19), a Járóka temetőben I. Philippus érem (Kat. 31), a Sörházkerti temetőben Niederbieber 33c formájú fekete bevonatos kerámia (*Trierer Schwarzfirniskeramik*) (Kat. 8) keltezi *terminus post quem* a 3. század első felére, közepére.

Az import és helyi darabok között nehéz különbséget tenni. A bevonat minősége alapján a fényes, fémesen csillogó barna, barnászörös bevonatú edényeket importnak, a matt vörös bevonatosokat utánzatoknak tartották.¹⁶ Mathilde Grünwald szerint az import poharak a Traianus-korig érkeztek a tartományba,¹⁷ így a tojásformájú poharak és *Faltenbecherek* többsége helyi árunak tekinthető.¹⁸ Pannoniai viszonylatban az import és helyi termékek elkülönítésére legutóbb Nagy Alexandra tett kísérletet a Kr. u. 1. század végére, 2. század első felére keltezhető aquincumi Lágymányosi fazekastelep anyagában.¹⁹ Carnuntumban, a nagy mennyiségben előkerülő vékonyfalú, bevonatos pohár- és *Faltenbecher*-töredékek alapján Verena Gassner feltételez helyi gyártást,²⁰ amelyet később természettudományos vizsgálatokkal is alátámasztottak.²¹ Ovális testű, bevonatos poharakat Aquincumban, a katonaváros fazekastelepén is gyártottak.²²

A FELDOLGOZOTT LELETANYAG

Jelen cikkben bemutatott kerámiák lelőhelyei a polgárváros (Szöny-Vásártér);²³ a polgárvárost szegélyező temetők: a nyugati oldalon az úgynevezett polgárváros II. és III. számú temető,²⁴ a ke-

leti oldalon az úgynevezett polgárváros I. számú temető;²⁵ a katonavárost körülölelő temetők: Sörházkerti temető,²⁶ Járóka temető,²⁷ Gerhát temető,²⁸ Caecilia temető;²⁹ Gerhát fazekasműhely.³⁰

8 PÓCZY 1952, 104.

9 BÓNIS 1942, 17; GOSE 1975, 16–17.

10 MIGLBAUER 1990, 15; PAVIĆ 2007, 179.

11 GABLER–HORVÁTH 1996, 153; GRÜNEWALD 1979, 37; PAVIĆ 2007, 177.

12 Kronológiájukra vonatkozóan összefoglalóan lásd: GABLER 1977, 160.

13 SZÖNYI 1973, 37; GABLER 1977, 160.

14 PAVIĆ 2007, 134.

15 PAVIĆ 2007, 183.

16 PÓCZY 1952, 106; BARKÓCZI–BÓNIS 1954, 167, Nr. 77–78; GABLER 1973, 154.

17 GRÜNEWALD 1979, 37.

18 KREKOVIĆ 1998, 9.

19 NAGY 2016, 633–634.

20 GASSNER 1991, 274.

21 PAVIĆ 2016, 460, 463. EN D, D1. A természettudományos vizsgálatok alapján a carnuntumi lelőhelyű import vékonyfalú finomkerámiák Észak- és Közép-Galliából, valamint Raetiából származnak.

22 VÁMOS 2014, Kat. 184–189.

23 A legutóbbi feltárások eredményeit lásd: BARTUS et al. 2014a; BARTUS et al. 2014b; BARTUS et al. 2015; BARTUS et al. 2016; BARTUS et al. 2017; DOBOSI 2014

24 PÓCZY 1947, 25–26; BARKÓCZI 1951, 6; BORHY–SZÁMADÓ–DÉVAI 2010; BORHY et al. 2018

25 BARKÓCZI 1951, 6; PÓCZY 1947, 25–26. Barkóczy L. szerint a polgárváros I. számú temetőjéhez tartoztak az egykori „Kishangya” és a református templom környezetében, a mai Kis utca környékén előkerült sírok is. (BARKÓCZI 1951, 8.) Ezért a Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvében Hangya teleki sírokként jelölt objektumok leletanyagát ehhez a temetőhöz soroltam.

26 RADNÓTI 1946a, 91–92; DELBÓ 2017, 32–33.

27 PAULOVICS 1930, 198; PAULOVICS 1941, 162–163; BARKÓCZI 1951, 9; DELBÓ 2017

28 RADNÓTI 1946b, 39; BARKÓCZI 1951, 8; PROHÁSZKA 2005–2006; BORHY et al. 2008

29 PÓCZY 1947, 28.

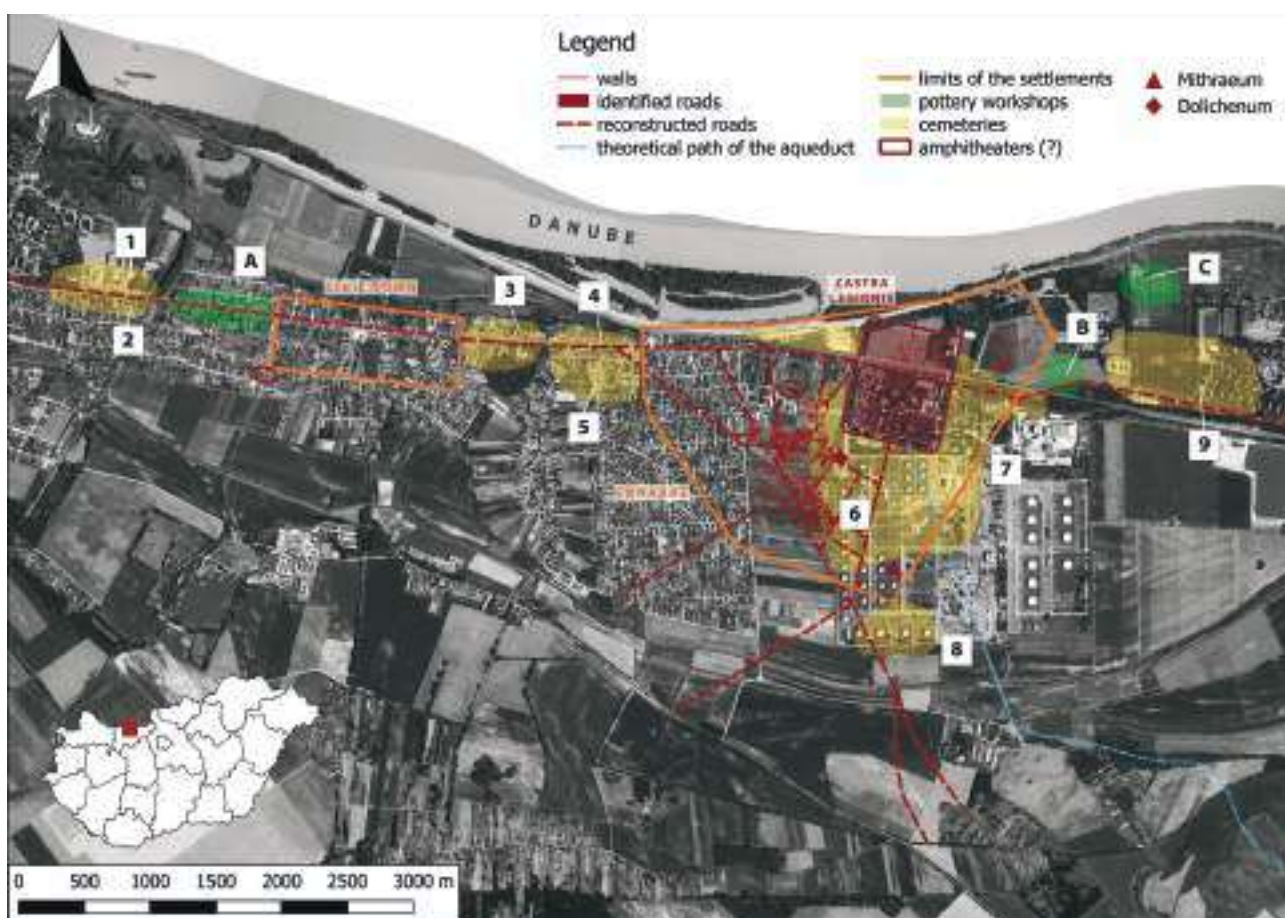
30 BÓNIS 1979

A Kurucdombi fazekasműhelyből még nem publikáltak vékonyfalú, bevonatos pohártöredékeket.³¹ A legiotábor és a katonaváros területén 2014 óta folynak szisztematikus kutatások, de anyagközlés még nem készült. (2. kép)

A katalógus összesen 90 tételt tartalmaz. A Szőny-Vásártérről katalógusba és képtáblára 43 individuum került. (Kat. 45–87, 4–6. tábla) A feldolgozás során Fényes Gabriella 1992–1996-os vásártéri anyagot vizsgáló szakdolgozatára és a 2011–2015-ös feltárások eredményére támaszkodtam.³² A Gerhát fazekastelep anyagából hat különböző

pohártöredék sorolható a vékonyfalú, bevonatos kerámiák közé. (Kat. 12, 36, 87–90, 1, 3. tábla, 4. kép)

A temetők esetében az anyagfelvétel teljes. (1–3. tábla) A polgárváros I. temetőjében hét (Kat. 15, 43, 9, 10, 11, 37, 39), a polgárváros II. temetőjében tizenkettő (Kat. 2, 3, 4, 5, 13, 14, 16, 19, 32, 34, 35, 41), a polgárváros III. temetőjében egy (Kat. 42), a Járóka temetőben tíz (Kat. 17, 18, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 38), a Sörházkerti temetőben hét (Kat. 6, 7, 8, 21, 22, 23, 24), a Gerhát temetőben egy vékonyfalú, bevonatos kerámia került elő (Kat. 20).

2. kép: Brigetio topográfiája. (Készítette: Rupnik L.) 1 – Polgárváros III. sz. temető, 2 – Polgárváros II. sz. temető, 3 – Polgárváros I. sz. temető, 4 – Sörházkerti temető, 5 – Járóka temető, 6 – Mercator temető, 7 – Cellás temető, 8 – Caecilia temető, A – Polgárvárosi fazekastelep, B – Gerhát fazekastelep, C – Kurucdombi fazekastelep

Abb. 2: Topographie von Brigetio (Von Rupnik L.) 1 – Gräberfeld Nr. III. des municipiums, 2 – Gräberfeld Nr. II. des municipiums, 3 – Gräberfeld Nr. I. des municipiums, 4 – Sörházkert Gräberfeld, 5 – Járóka Gräberfeld, 6 – Mercator Gräberfeld, 7 – Cellás Gräberfeld, 8 – Caecilia Gräberfeld, A – Töpferei des municipiums, B – Gerhát Töpferei, C – Kurucdomb Töpferei

³¹ A Kurucdombi fazekastelep esetében csak a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött anyagot vizsgáltam. A Szőny-Víztározó területén végzett régészeti munkák anyaga a tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményében található, feldolgozás alatt áll.

³² FÉNYES 1998, 12–17, IV–XVI. tábla. A kézirat és a rajzok felhasználásának lehetőségét ezúton is köszönöm! Továbbá lásd: DELBŐ 2014a, 28; DELBŐ 2014b, 41, Kat. 10–13, 10. tábla 2–5; DELBŐ 2015, 26; DELBŐ 2016, 123, Kat. 9, 7. tábla 9; DELBŐ 2017, 96.

Egy pohár Petrovics Jenő brigetiói gyűjtéséből Szőny Molaj-lelőhely megjelöléssel szerepel (Kat. 44, 3. tábla), amely az egykori *legiotábor* és a katonaváros területét egyaránt jelentheti.

Egy szórvány pohár a szőnyi Bodor gyűjteményhez tartozik. (Kat. 40, 3. tábla)

ANYAG, BEVONAT

Az edények anyaga világosbarna (7.5YR 6/4, 10YR 6/3, 10YR 6/4, 10YR 7/3, 10YR 7/4), sárgásbarna (10YR 5/4), sárga (10YR 7/6), rózsaszín (7.5YR 7/3, 7.5YR 7/4, 5YR 7/3) sárgászörös (5YR 5/6, 5YR 5/8), vörössárga (5YR 6/6, 5YR 7/6, 7.5YR 6/6), világos vörösbarna (5YR 6/4), vörösbarna (5YR 6/4),³³ jól iszapolt, finomszemcsés homokot, ritkábban csilámlót tartalmaz, kissé puha és porózus.

Bevonatuk matt vörös (2.5YR 4/6, 2.5YR 4/8, 2.5YR 5/6, 2.5YR 5/8, 7.5R 4/8, 10R 4/6, 10R 4/8), vörösbarna (2.5YR 5/4, 5YR 4/4), világos vörösbarna

(5YR 6/3), barna (7.5 YR 4/2, 7.5 YR 4/4), szürkésbarna (10YR 4/2), világosbarna (5YR 6/4), fényes vörösbarna (2.5 YR 3/4, 5YR 4/4, 5YR 5/4) vagy fényes vörös (2.5YR 5/8) – vörösbarna (5YR 5/4) foltos, sötétszürke (2.5Y 4/1, 7.5YR 3/1). Az utóbbi, fényes bevonattal rendelkező poharak (Kat. 29, 34, 73, 74) a szakirodalomban korábban felállított kritériumok alapján³⁴ importnak tekinthetők, ennek alátámasztására azonban további természettudományos vizsgálatokra van szükség.³⁵

TIPOLÓGIA

Tojásdad formájú poharak és Faltenbecherek

Az edényformák között a tojásdad formájú pohár (legnagyobb szélességet az edénytest alsó felében éri el) és a hosszanti benyomásokkal tagolt oldalalú *Faltenbecher* a leggyakoribb.

A tojásdad formájú poharak között több formaváltozat különíthető el. A Kat. 1, 17, 18, 60. számúak (Bónis XVIII/43³⁶/ Gose 187³⁷) a talp felett érik el legnagyobb szélességüket, oldalfaluk a perem felé kónikusan szűkül. Ezt a formát Bónis Éva a Kr. u. 2. századi Rajna-vidéki *terra sigillata* előzményre vezette vissza.³⁸ A Kat. 2–12, 45–58. poharak (Bónis XIX/30 / Gose 188–189) legnagyobb szélességüket az edénytest alsó harmadában érik el, míg a Kat. 13–16. számúak (Bónis XVIII/45–46 / Gose 190) szélesebbek, zömökebbek. A negyedik formaváltozatot a Szőny-Vásártérről származó Kat. 61. pohár képviseli, amelyet megnyúlt, keskenyebb edénytest jellemez. Méretük alapján a teljes profillal rendelkező edények két csoportra oszthatók. Az ala-

csonyabbak magassága 7–12 cm, peremátmérőjük 4–7,4 cm, a másik csoport (Kat. 8, 12, 61) magassága a 16–19,5 cm-t is eléri, peremátmérőjük 8–11 cm.

A *Faltenbecherek* között két változat figyelhető meg. A Kat. 19–23, 25–26, 28, 29, 67, 73, 74. poharak alacsonyabbak, ovális testűek, magasságuk 7,9–13,8 cm, peremátmérőjük 4,8–7,4 cm. A Kat. 24, 27, 30, 31, 75. és 78. *Faltenbechereket* magasabb, megnyúlt forma jellemzi. Magasságuk 15–17,4 cm, peremátmérőjük 7,2–9 cm.

A *Karniesranddal* (váltól élesen elváló, vízszintes hornyolattal tagolt perem, amelynek felső éle erőteljesebben kiszélesedik) ellátott *Faltenbecherek* formai fejlődését Verena Gassner és Izida Pavić vázolta fel.³⁹ A dél- és közép-galliai, germaniai műhelyek gyártmányait a Kr. u. 1. század közepén és a század második felében széles váll és profilált, ferdén kihajló perem jellemezte. Széles vállú, *Karniesrand*-típusú peremmel ellátott poharakat Kr. u. 90-től készítettek. A 2. század közepétől jelentek

33 A színek megfelelnek a polgárvárosi leletanyagban Fényes G. által Pantone színskála alapján meghatározott tartományoknak: sárgászörös (156U), vörössárga (155U), barnászörös (1675U), sárgásbarna (1395U), vörösbarna (145U, 167U, 1605U, 1525U), narancssárga (149U), sötétvörös (1675U).

34 PÓCZY 1952, 106; BARKÓCZI-BÓNIS 1954, 167; GABLER 1977, 160.

35 Jó példák erre a Kat. 43. és 85. keskeny horpasztásokkal tagolt oldalú poharak, amelyek felületét fényes barna

bevonat borítja. Az elmúlt évek feldolgozásai alapján biztosan egy Észak-Pannoniában jellemző pohárformáról van szó. ELEFTherIADOU 2012

36 BÓNIS 1942

37 GOSE 1975

38 BÓNIS 1942, 16.

39 GASSNER 1991, 275–276; BERGER-PAVIĆ 2016, 459–460.

40 BERGER-PAVIĆ 2016, 460.

41 BERGER-PAVIĆ 2016, 460.

meg azok a formaváltozatok, ahol a poharak az edényttest alsó harmadában érték el a legnagyobb szélességüket, peremüket különböző *Karniesrand*-változatok jellemzik. Szintén a 2. század közepétől voltak jellemzőek a szélesebb, meredek oldalfalú pohárváltozatok, majd a század végére az edényttest megnyúlt.⁴⁰ A carnuntumi leletanyag alapján a *Faltenbecherek* pannoniai utánzatait kicsi, *Karniesrand*-szerű peremváltozatok jellemzik, a horpasztások az oldalfal felső kétharmad részén helyezkednek el, a peremátmérő és az edény magasságának aránya 1:2.⁴¹

A brigetiói tojásdad formájú poharak és *Faltenbecherek* peremkiképzése azonos típusokat és mennyiségi arányokat mutat. A perem lehet: 1. Duzzadt, lekerekített a felső részen körbefutó barázdával vagy anélkül (Kat. 1, 9–12, 19–22, 25, 31, 47, 51, 53, 54, 57, 59, 62, 65, 66, 69), 2. *Karniesrand*-szerű, felső részen körbefutó barázdával vagy anélkül (Kat. 2, 3, 27, 30, 46, 55, 58, 60, 61, 68, 75), 3. Kihajló, lekerekített, felső részen körbefutó barázdával vagy anélkül (Kat. 4, 5, 8, 13–15, 17, 29, 48, 50, 52, 56, 63, 64, 67, 70, 71, 73, 74, 77, 78), 4. Kicsi, rövid, rézsűsen kihajló (Kat. 6, 7, 23, 24, 26, 28, 49, 76), 5. Függőleges (Kat. 18), 6. *Karniesrand* (Kat. 16, 45). (3. kép)

A klasszikus *Karniesrand*-dal ellátott poharak – melyek közül mindössze egy tojásdad formájú pohár került elő eddig Brigetióból (Kat. 45) – a Flavius-kor végén jelentek meg, és a 2. században voltak jellemzőek.⁴² Elterjedésüket Verena Gassner a 2. század első évtizedeiben a Rajna-vidékről Pannoniába vezényelt *legio XIV Geminával* és *legio XV*

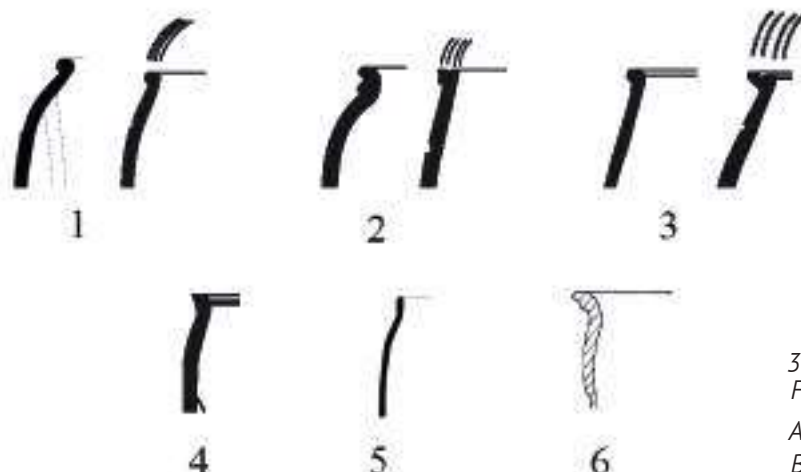
Apollinarisszal hozta összefüggésbe.⁴³ Ezek a poharak azonban ismertek voltak már az adonyi tábor V. gödrének Kr. u. 1–2. század fordulójára keltezett betöltéséből is.⁴⁴

A brigetiói anyagban sokkal jellemzőbbek a leegyszerűsített *Karniesrand*-változatok, amelyeknél a peremet rövid íves nyak köti az edényttesthez, a perem felső éle visszahúzott. Ezek a változatok Pannoniában a 2. században jellemzőek, Carnuntumban egy Severus-kori szemétködörből is ismertek.⁴⁵ A legkésőbbi, *Karniesrand*-szerű peremnél a váll teljesen eltűnik, a nyak íveltté válik (Kat. 60).⁴⁶

Ahogy Pannoniában, úgy Brigetióban is a legnagyobb számban előforduló típusok egyike az egyszerű, kihajló peremű (*Trichterrand*), tojásdad formájú pohár és *Faltenbecher*. A másik nagyobb csoportot a duzzadt, lekerekített peremű poharak képviselik, ebben az esetben a peremet egy hornyolattal választják el a válltól. Párhuzamaik megtalálhatók Carnuntumban.⁴⁷

Korábban a *Trichterrand* és *Karniesrand* típusú peremeket kronológiailag is megpróbálták elkülöníteni,⁴⁸ de a különböző peremkiképzésű poharak egy műhelyen belül, egymással párhuzamosan készültek,⁴⁹ ahogyan ez az aquincumi katonaváros fazekastelepén is megfigyelhető.⁵⁰

A carnuntumi poharak vizsgálata során Izida Pavić megállapította, hogy a bevonat színe is nyújthat kronológiai támpontot. A sötét bevonatok Kr. u. 100–150/170, a narancssárga–vörös színűek Kr. u. 125–180/200 között voltak jellemzőek, a sötét

3. kép: Tojásdad formájú poharak és *Faltenbecherek* peremkiképzése

Abb. 3: Randausbildung der eiförmigen Becher und der Faltenbecher

42 GABLER 1977, 160; GASSNER 1991, 275, Nr. 76, Taf. 7; BERGER-PAVIĆ 2016, 460.

43 GASSNER 1991, 275.

44 BÓNIS-BARKÓCZI 1954, 167, Abb. 24, 3.

45 GASSNER 1991, 275–276, Nr. 78–82.

46 GASSNER 1991, Nr. 86.

47 GRÜNEWALD 1979, Taf. 22, 1–3.

48 GABLER 1977, 160.

49 GRÜNEWALD 1979, 38; GABLER 1998, 264.

50 VÁMOS 2014, 84, Kat. 184–189.

vörösbarnás bronzos (nagyon ritkán ezüsthéví) bevonatok Kr. u. 180-tól jelentek meg.⁵¹ A brigetioi poharaknál ilyen pontos kronológiai adatokat egyelőre nem lehet megadni a bevonatok színére vonatkozóan, az azonban jól látszik, hogy a 2. század közepére, második felére keltezhető poharak (1. táblázat) és a szintén a 2. század közepétől jellemző⁵² magasabb, megnyúlt formaváltozatok bevonata matt vörös színű.

Fontos még kitérni a két pohárforma helyi gyártásának kérdésére is. Ahogy a feldolgozott leletanyag ismertetésénél is jeleztük, a legiotábortól keletre fekvő nagy kiterjedésű fazekaskörzetből csak a Gerhát fazekasműhely területén kerültek elő vékonyfalú, bevonatos kerámiatöredékek, de azok sem kemencéből származnak. (4. kép) Egy tojásdad formájú pohár duzzadt, lekerekített perem- és oldaltöredéke, és két különböző *Faltenbecher*hez tartozó oldaltöredék a 9. számú kutatóárok betöltéséhez tartozik, két pontosabban meg nem

határozható pohár aljtöredéke a 2. számú kutatóárok anyagához. Mindegyik agyagszembeszórásos. A Kat. 87, 88. aljtöredékek sötétebb sárgászöld anyaga és szintén sötétebb, vörösbarna bevonata különbözik a Kat. 89, 90. *Faltenbecher*ek és a Kat. 12. tojásdad formájú pohár töredékeitől. Utóbbiak anyaga vörössárga (5YR 7/6), bevonata matt vörös (2.5YR 4/6), amelyet már kiégetés után festettek rá a poharak felületére. Anyaguk és bevonatuk alapján jól illeszkednek a Gerhát fazekastelep többi vörös bevonatos termékéhez. A Kat. 87. töredék fényes, fémesen csillogó bevonata nem jó minőségű, foltos, a hason jól kivehető, de a talp feletti rész már matt. A Kat. 88. töredéknek csak a talp feletti kis része maradt meg, amelynek bevonata matt, de az előbbi figyelembe véve nem kizárt, hogy a hasi részen is fényes volt. Bónis Éva véleménye szerint a Kat. 87. poháralj az úgynevezett raetiai kerámiák utánzata, amelyeket Savaria nyugati városnegyedében feltárt fazekasműhelyben gyártottak.⁵³

	Forma	Lelőhely	Keltező lelet	Szakirodalom/Forrás
Kat. 2.	Tojásdad formájú pohár	Polgár város II. temető, hv. sír	Kr. u. 2. századi üveg parfümös palack	CSEH 2003, 28, K493c, XIII. tábla 3. kép
Kat. 4.	Tojásdad formájú pohár	Polgár város II. temető, hv. sír	Hadrianus érem	Kállay-féle leltárkönyv
Kat. 5.	Tojásdad formájú pohár	Polgár város II. temető, hv. sír	Traianus érem	Kállay-féle leltárkönyv
Kat. 8.	Tojásdad formájú pohár	Sörházkerti temető, 110. hv. sír	<i>Trierer Schwarzfirniskeramik</i> (Niederbieber 33c)	HARSÁNYI 2013, Taf. 67/767.
Kat. 16.	Tojásdad formájú pohár	Polgár város II. temető, hv. sír	Kr. u. 2. század második fele, üveg csőrös palack	CSEH 2003, 33, K553c, XX. tábla 1. kép
Kat. 17.	Tojásdad formájú pohár	Járóka temető, csv. sír	Antoninus Pius érem	Kállay-féle leltárkönyv
Kat. 19.	<i>Faltenbecher</i>	Polgár város II. temető, csv. sír	Septimius Severus érem	Kállay-féle leltárkönyv
Kat. 21.	<i>Faltenbecher</i>	Sörházkerti temető, 130. hv. sír	Hadrianus érem	BÍRÓ-SEY 1977, 121, no. 217. (grave no. 130)
Kat. 29.	<i>Faltenbecher</i>	Járóka temető, 27. sír	Faustina Minor érem	BÍRÓ-SEY 1977, 117, no. 139.
Kat. 31.	<i>Faltenbecher</i>	Járóka temető, csv. sír	I. Philippus érem	Kállay-féle leltárkönyv

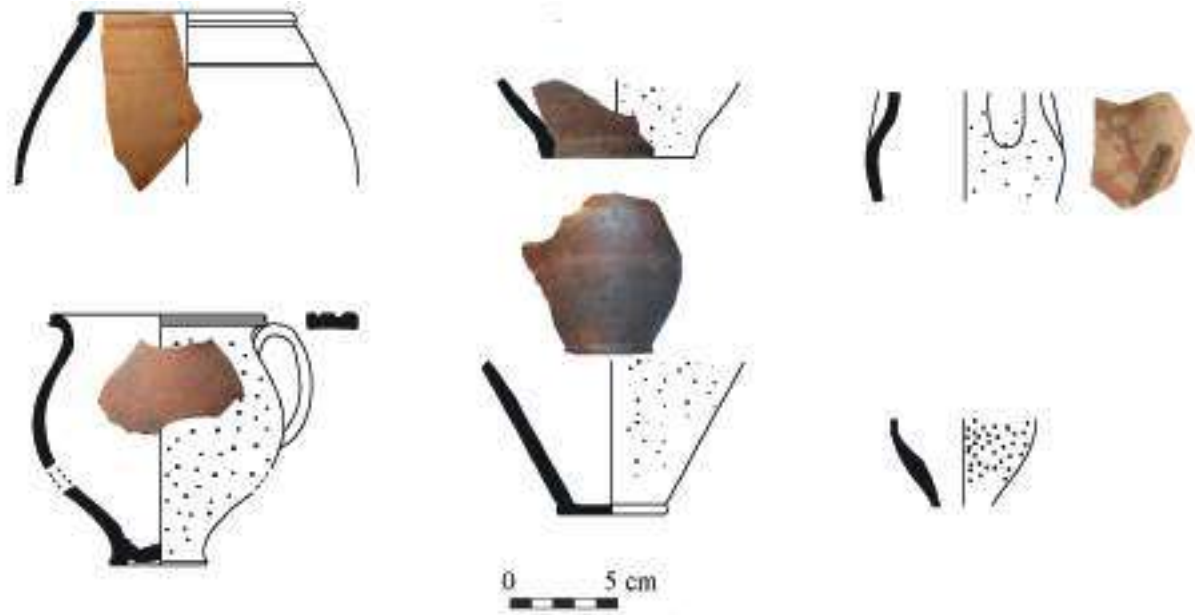
1. táblázat: A keltezhető brigetioi tojásformájú poharak és *Faltenbecher*ek

Tabelle 1: Eiförmige Becher und Faltenbecher von Brigetio aus datierten Fundkomplexen

⁵¹ BERGER-PAVIĆ 2016, 460.

⁵² DELBÓ 2019, 98, Kat. 759–769.

⁵³ BÓNIS 1979, 116, Abb. 9:14. A műhelyről részletesebben lásd: VARGA 2009

4. kép: Vékonyfalú, bevonatos kerámiák a Gerhát fazekastelepről

Abb. 4: Feinware aus der Gerhát Töpferei

Egyéb vékonyfalú, bevonatos, agyagszembeszórásos kerámiák

A következő egységben azok a kerámiák kerülnek bemutatásra, amelyek formájukban ritkák a vékonyfalú, bevonatos kerámiák között, de import előzményeket követnek, vagy teljesen egyediek és csak a felületkezelésükben hordozzák az import poharak hatását. (5. kép)

» Faltenbecher(?) Kétsoros ovális benyomással tagolt edény

Egy 16,6 cm magas, Faltenbechereket idéző edény oldalát két sorban 11-11 rövid, ovális benyomással

tagolták, csaknem 11 cm átmérőjű pereme rézsűsen kihajló. (Kat. 32, 3. tábla, 5. kép 1) Anyaga világosbarna (10YR 7/3), bevonata matt, vörös (2.5YR 5/6), a peremet leszámítva az edény egész testét sűrű agyagszembeszórás borítja. A lelet a polgár város II. temetőjéből, egy 2. századi parfümös palackot⁵⁴ tartalmazó hamvasztásos sírból származik. Méretéből adódóan inkább folyadék tárolására, keverésére, mint ivásra volt alkalmas.

» Gömbtestű pohár

Egy gömbtestű, kihajló, lekerekített peremű pohár a Gose 180. típust követi, a Caecilia temető

1

2

3

5. kép: Egyéb vékonyfalú, bevonatos kerámiák Brigetióból

Abb. 5: Andere Feinware aus Brigetio

1 – Kat. 32./2 – Kat. 34./3 – Kat. 35.

⁵⁴ CSEH 2003, 28, K495c

hamvasztásos sírjából került elő. (Kat. 33, 3. tábla) Anyaga sárga (10YR 7/6), matt, vörös (10R 4/6) bevonatát agyagszembeszórás borítja. A pohár előképe agyagszembeszórásos felületképzéssel, Claudius-kori keltezéssel, Hofheimből ismert.⁵⁵

Aquincumból származó fül nélküli, agyagszembeszórásos poharat Póczy Klára közölt, amely formájában a brigetiótól különbözik, de a publikáló megjegyzi, hogy Brigetióban tömegével gyártották az agyagszembeszórásos rajnai pohárformák utánzatait.⁵⁶ Sajnos jelenleg ezt sem a fazekastelep Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött anyaga, sem Bónis Éva 1979-ben készített feldolgozása nem támasztja alá.

» Gömbtestű, behúzott oldalú pohár

Egy gömbtestű, behúzott oldalú vagy tagolt testű pohár duzzadt, lekerekített peremmel a polgárváros II. temetőjének hamvasztásos sírjából származik. (Kat. 34, 3. tábla, 5. kép 2) Egy további töredék a polgárvárosból került elő. (Kat. 79, 6. tábla) A Kat. 34. ép edény világosbarna anyagú (10YR 7/4), bevonata egyenetlenül felvitt, foltokban fényes vörös (2.5YR 5/8) – vörösbarna (5YR 5/4), agyagszembeszórással díszített. Deformált. A forma festett, vörös változata Brigetióból, a polgárváros I. és II. temetőjéből is ismert,⁵⁷ utóbbi egy 2. századra keltezhető noricum–pannoniai szárnyas fibulával⁵⁸ együtt került elő. A Kat. 79. polgárvárosi töredék keskenyebb formaváltozatot mutat, bevonata matt, vörös.

Két szélesebb peremátmérőjű polgárvárosi agyagszembeszórásos töredéknél már a test felső részén, a nyaknál is megfigyelhető erősebb behúzás. (Kat. 80, 81, 6. tábla) A forma pontosan nem meghatározható. Háromszorosan behúzott oldalú, agyagszembeszórásos pohár Carnuntumból ismert, a 2. század közepére keltezhető.⁵⁹

» Széles szájú, íves nyakú pohár

Egy matt, sötétvörös bevonatú, szélesszájú, ívelt nyakú peremtöredék a polgárvárosból került elő, méretéből adódóan eredetileg pohárként funkcionálhatott. (Kat. 86, 6. tábla) Hasonló ívelt nyakképzés jellemzi a trieri fekete bevonatos kerámiák

Niederbieber 33 formájú,⁶⁰ kónikus nyakú poharait, amelyek pannoniai utánzatai a 3. század első felére keltezhetőek.⁶¹

» Gömbtestű, egyfülű pohár

Brigetióból két vékonyfalú, bevonatos, agyagszembeszórásos egyfülű pohár ismert. A Kat. 35. (3. tábla, 5. kép 3) pohár alacsony, zömökebb felépítésű, a test alsó felében hasasodik ki, nyaknál élesen megtörik, pereme rézsűsen kihajló, kétosztatú füle a peremből indul és a hason támaszkodik. Anyaga világosbarna (10YR 7/4), bevonata jó minőségű, fényes, peremnél kissé foltos vörös (2.5YR 4/6), a test teljes felületét sűrű agyagszembeszórás borítja. Faustina Maior éremmel együtt került elő a polgárváros II. temetőjéből.

A Gerhát fazekastelepről származó Kat. 36. (3. tábla) egyfülű pohár egy másik formaváltozatot képvisel. A test közepén éri el legnagyobb szélességét, nyaka ívesen kihajló, vízszintes barázdával osztott, háromosztatú szalagfüle a perem alól indított. Vörössárga (5YR 7/6) anyaga és lepattogzó, minden bizonnyal égetés után felvitt, matt, vörös (2.5YR 5/8) bevonata alapján illeszkedik a fazekastelep anyagához.

Keskeny, függőleges vagy keresztirányú

horpasztásokkal tagolt oldalú poharak, korsók

Brigetio polgárvárosából és temetőiből összesen 17 keskeny, hosszanti, függőleges vagy keresztirányú horpasztásokkal tagolt pohár és korsó került elő. Ezek közül 11 edény vörös, barna agyagszembeszórásos felülete, egy pedig fényes fémes hatású bevonata miatt kapcsolódik a korai agyagbevonatos finomkerámiákhoz. (Kat. 37–44, 3. tábla; Kat. 82–85, 6. tábla) További négy korsó, felületkezelése alapján már a vörös bevonatos kerámiákhoz sorolható,⁶² egy pedig bevonat nélküli.⁶³ (6. kép)

A keskeny horpasztásokkal tagolt oldalú poharakat, korsókat Pannoniában gyártották és használták a Kr. u. 2–3. században, a tartományból Eleni Eleftheriadou 2012-ben 53 kerámiát gyűjtött össze.⁶⁴ A típus fő elterjedési területe Pannonia északi része – Carnuntum (22 db), Vindobona (9 db), Savaria (3 db) –, de Poetovióból is mintegy

⁵⁵ GOSE 1975, 16, Nr. 180.

⁵⁶ PÓCZY 1952, 31.

⁵⁷ DELBÓ 2019, Kat. 786. (KDM K761c, polgárváros I. temető), Kat. 785. (KDM K488b, polgárváros II. temető)

⁵⁸ A fibula típusa: Garbsch A238v. A meghatározást Sáró Csillának köszönöm!

⁵⁹ GASSNER 1991, 276, Nr. 95, Taf. 8.

⁶⁰ OELMANN 1914, 40–41.

⁶¹ HARSÁNYI 2013, 46, 211.

⁶² DELBÓ 2019, Kat. 776. (MNM 6.1940.120, Gerhát temető), Kat. 777. (MNM 6.1940.123, Gerhát temető); Kat. 778. (MNM 62.36.225, V. temető), Kat. 779. (KDM K1225, szórvány)

⁶³ DELBÓ 2019, Kat. 558. (MNM 2.1946.229, Sörházkeri temető)

⁶⁴ ELEFTHERIADOU 2012

6.kép: Keskeny horpasztásokkal tagolt testű kerámiák Brigetióból

Abb. 6: Keramik mit schrägen und vertikalen Furchen aus Brigetio

1 – Kat. 43./ 2 – Kat. 41./ 3 – Kat. 42./ 4 – Kat. 38.

7.kép: Keskeny horpasztásokkal tagolt kerámiák elterjedése (ELEFTHERIADOU 2012, Abb. 4. alapján)

Abb. 7: Verbreitung der römischen Gefäße mit schrägen Furchen (nach ELEFTHERIADOU 2012, Abb. 4.)

10 különböző individuum került elő. Egy töredék lelőhelye Oberhaag, Noricum.⁶⁵ (7. kép) A brigetioi darabokat Eleni Eleftheriadounak nem volt lehetősége vizsgálni, csak Póczy Klárára hivatkozva említi meg, hogy a Gerhát temetőből és a polgárvárosi temetőből 3. századi keltezéssel került elő ilyen felületi tagolású edény.⁶⁶

A fentebbiek alapján ugyanakkor egyértelműen kitűnik, hogy Brigetio az eddig azonosított 17 edényével, illetve töredékével a típus egyik legjelentősebb lelőhelye az északi határ mentén. Mivel a kerámiák között rontott vagy félkész termék nincsen, és az edények anyag/bevonat szempontjából sem egységesek, a helyi gyártás kérdése jelenlegi ismereteink szerint elvethető. Poetovióban, Savariában, Carnuntumban és az aquincumi gázgyári fazekastelepen számolhatunk helyi gyártással.⁶⁷

A kutatástörténetben a mai napig nyitott kérdés a keskeny horpasztásokkal tagolt edények eredete, előképe. Korábban felmerült a trieri fekete bevonatos kerámiák hatása,⁶⁸ amelyeken – bár teljesen eltérő pohárformákon – megfigyelhető a keskeny függőleges, ritkán keresztirányú horpasztásokkal való tagolás. A pannoniai lelőhelyű import poharak között azonban ezek nagyon ritkák.⁶⁹ Az Aquincumban gyártott, illetve annak vonzáskörzetében⁷⁰ és az Intercisában⁷¹ előkerült utánpótlásokon is a kör alakú bemélyítés és a függőleges horpasztás váltakozása a jellemző. Keskeny függőleges horpasztásokkal tagolt oldalú utánpótlásokból mindössze kettő ismert Aquincumból.⁷² A trieri műhely nagyobb mértékű pannoniai exportjának és az utánpótlások készítésének ideje – ahogy ez korábban is említésre került – a 3. század első fele.⁷³ A kes-

keny árkokkal osztott falú edények használata ezzel szemben már a 2. században megfigyelhető, így a trieri poharak nem tekinthetők a pannoniai pohár- és korsóformák előképeinek.

A másik lehetőség az üvegművesség hatása,⁷⁴ ami jelenleg a legkézenfekvőbb magyarázat, hiszen a különböző kerámia üvegedényutánpótlatok már a kora római korban kedveltek voltak Pannoniában.⁷⁵

A tanulmány tematikájába illő 12 edény és töredék formailag két nagy csoportra osztható, poharak és korsók, ezeken belül is több változatot lehet megfigyelni.

» Gömbtestű, fül nélküli pohár, keresztirányú horpasztásokkal

A Kat. 37. ferde kannelúrákkal tagolt pohár a Járóka temető egyik sírjának melléklete volt, teljesen átégett, anyaga és bevonata nem vizsgálható. Pereme kihajló, éle függőlegesre vágott. Azonos formájú, peremkiképzésű, keresztirányú horpasztásokkal díszített egyfülű pohár Savariában került elő vörös festett, agyagszembeszórásos bevonattal,⁷⁶ egy festett töredék Gorsiumból is ismert,⁷⁷ egy rontott peremtöredék a poetoviói fazekasműhely terméke.⁷⁸

Kat. 82–85. polgárvárosi töredékek esetében csak a gömbtestű forma feltételezhető, a fül léte nem állapítható meg. A Kat. 85. számú, vízszintes barázdával kettéosztott kihajló peremtöredék matt, barna (7.5YR 4/4) bevonatos. Anyaga és bevonata igen közel áll a Vindobonából publikált darabokéhoz.⁷⁹

65 ELEFThERiADOU 2012, Kat.–Nr. 54.

66 ELEFThERiADOU 2012, 123.

67 Carnuntum: GASSNER 1991, 276; PETZNEK 2000, 193, 195. Savaria: KISS et al. 1998, 47. Aquincum: PÓCZY 1956, 106. Összefoglalóan lásd: ELEFThERiADOU 2012, 123–124.

68 PÓCZY 1957, 42–43; PETZNEK 2000, 235.

69 Függőleges horpasztásokkal tagolt fekete bevonatos kerámiák lelőhelyei: Arrabona (Niederbieber 33c forma: HARSÁNYI 2013, Taf. 40, 304.), Baláca (Niederbieber 33c forma: HARSÁNYI 2013, Taf. 40, 307.), Brigetio (Künzl 1.3.3. forma: HARSÁNYI 2013, Taf. 47, 636. Symonds 18 forma: HARSÁNYI 2013, Taf. 50, 374. Niederbieber 33c forma: HARSÁNYI 2013, Taf. 52, 413, Taf. 63, 700, Taf. 64, 718, Taf. 66, 752, Taf. 67, 766.), Intercisa (Niederbieber 33c forma: HARSÁNYI 2013, Taf. 72, 905) és Savaria (Niederbieber 33c forma: HARSÁNYI 2013, Taf. 80, 1012.). Keresztirányú horpasztásokkal ta-

golt fekete bevonatos kerámia csak Savariából ismert: HARSÁNYI 2013, Taf. 81, 1018.

70 HARSÁNYI 2013, Taf. 35, 248–249, Taf. 36, 255, Taf. 38, 281, 283, 286, 287, Taf. 39, 294; VÁMOS 2014, 135, 136–137, 6. kép, Kat. 665–667, 62. tábla

71 HARSÁNYI 2013, Taf. 73, 923, 927, Taf. 74, 929.

72 HARSÁNYI 2013, Taf. 39, 290, Taf. 40, 297.

73 HARSÁNYI 2013, 46, 211.

74 PÓCZY 1957, 42; PETZNEK 2000, 235.

75 A brigetioi kerámia üvegedény-utánpótlatokról lásd: FÉNYES 2003b, 102–106.

76 MEDGYES 1984, 177, 5. sír, II. t. 3; ELEFThERiADOU 2012, Kat.–Nr. 50.

77 FITZ-LÁNYI-BÁNKI 1981, 222, Kat.–Nr. 284, Taf. XIV. 284.; ELEFThERiADOU 2012, Kat.–Nr. 37, Taf. 437.

78 ELEFThERiADOU 2012, Kat.–Nr. 47, Taf. 5.

79 ELEFThERiADOU 2012, Kat.–Nr. 1, 3, Abb. 1,1,3, Taf. 1,1,3.

» *Gömbtestű, egyfülű pohár keskeny, keresztirányú horpasztásokkal*

A Kat. 38–40. edények gömbhasúak, függőleges és keresztirányú horpasztással is készültek.

A kisméretű Kat. 38. pohár keresztirányú horpasztásokkal tagolt, pereme kihajló, háromszög keresztmetszetű. Vállát körbefutó vízszintes hornyolat tagolja, vállból induló füle letörött. Festett vörös bevonata másodlagosan égett. Formailag a legközelebbi párhuzama egy rontott poetoviói pohár, de annak bevonata sötét barnásszürke.⁸⁰ Egy másik analógiát August Schörgendorfer publikált a noricum Oberhaag területéről.⁸¹

A Kat. 39. és 40. poharak formai jegyeikben hasonlítanak: a gömbtesthez mindkettő esetében hosszabban kihúzott, rézsús perem tartozik, hasukon a hosszanti horpasztásokat egy-egy vízszintes hornyolat zárja le a has alján és a vállon, mindkettőnek háromosztatú füle van, ami a perem alól indul és a hason támaszkodik. Anyagukban és bevonatukban viszont teljesen különböznek, a Kat. 39. edényt fényes, vörös (2.5 YR 5/8) bevonat fedi, a Kat. 40. számút matt, sötét szürkésbarna (10YR 4/2).

» *Egyfülű korsó keskeny, keresztirányú vagy függőleges horpasztásokkal*

A Kat. 41–44. edényeket méretük és formájuk alapján inkább korsóként lehet meghatározni. Mind-

egyik edény különböző formaváltozatot mutat. Oldalfalukon – ahogy az egyfülű poharaknál is – függőleges és ferde horpasztások egyaránt megfigyelhetők. A Kat. 41–43. korsó anyaga világosbarna, bevonatuk a barna különböző árnyalatát mutatja (világosbarna 5YR 6/4, vörösbarna 5YR 4/4, barna 7.5YR 4/4), a Kat. 44. az előbbiektől teljesen eltérő, anyaga nyersszínű, bevonata vörös.

A Kat. 41. korsó klasszikus körte formájú, kihajló, vízszintes barázdával osztott peremmel, kétosztatú füle a peremből indul. A polgárváros II. temetőjéből származik, és Hadrianus érem keltezi a 2. század második felére. Párhuzama vörös bevonattal Vindobonából,⁸² Wien-Unterlaaból,⁸³ Carnuntumból⁸⁴ és Gerasdorf am Steingeld területéről ismert.⁸⁵

A Kat. 42. edény hosszanti bevágásokkal tagolt, erősen kihasasodó forma, kihajló, osztott peremmel, perem alól indított háromosztatú fülel. A polgárváros III. temetőjéből került elő egy baetici vagy itáliai tojánhéj áruval együtt.⁸⁶

A Kat. 43. korsót hosszabb hengeres nyak, vállnál erősen kiszélesedő forma jellemzi, pereme az előzőével azonos, háromosztatú füle a peremből indul. Pereme és az edénytest felső része deformált, a polgárváros I. temetőjéből származik.

A Kat. 44. korsó oválisabb testű, pereme kihajló, nyaka rövid, kicsi, kétosztatú füle a vállon és a hason támaszkodik.

ÖSSZEGZÉS

A brigetiói leletanyagban a Kr. u. 1–2. századi itáliai, raetiai, Rajna-vidéki vékonyfalú, (agyag)bevonatos kerámiák hatása többféleképpen mutatkozik meg.

Jól elkülöníthetők az eredeti formákat és bevonatot is utánzó tojásdad formájú poharak, *Faltenbecherek*, gömbtestű poharak. A következő „fázisban” a forma még az import kerámiát követi, de a bevonat minősége jelentősen romlott a korábbiakhoz képest, lepattogzó (pl. Kat. 2, 5, 19). Ezeket az edényeket már égetés után festették. A harmadik kategória esetében az importra jellemző vörös és barna színű, agyagszembebeszórásos felülettel azoktól teljesen különböző formákat látnak el (keskeny horpasztásokkal tagolt poharak, korsók; egyfülű

gömbtestű pohár). Időbeli különbség a különböző változatok között nem mutatható ki.

Mivel a polgárvárosi és katonavárosi temetők fő használati ideje nagyjából azonos, a Kr. u. 2. századtól a 3. század közepéig terjedő időszakot fed le, mellékleteik jól párhuzamba állíthatók. (2. táblázat) Mindegyik lelőhelyen egyértelműen a tojásdad formájú poharak és a *Faltenbecherek* a legjellemzőbbek. Érdekes, hogy a polgárvárosi temetőkben a tojásdadformájú poharak dominálnak, míg horpasztott falú pohár mindössze egy darab került elő. Ezzel szemben a katonavároshoz tartozó temetőkben a horpasztott falú poharak jellemzőek, a kerámiák fő lelőhelye a *canabae legionis* nyugatról

80 ELEFThERIADOU 2012, Kat.–Nr. 40, Taf. 5, 40.

81 SCHÖRGENDORFER 1942, 146, Taf. 18, 250.

82 ELEFThERIADOU 2012, Kat.–Nr. 8, Taf. 2.

83 ELEFThERIADOU 2012, Kat.–Nr. 9, Taf. 2.

84 ELEFThERIADOU 2012, Kat.–Nr. 30, Taf. 3, 30.

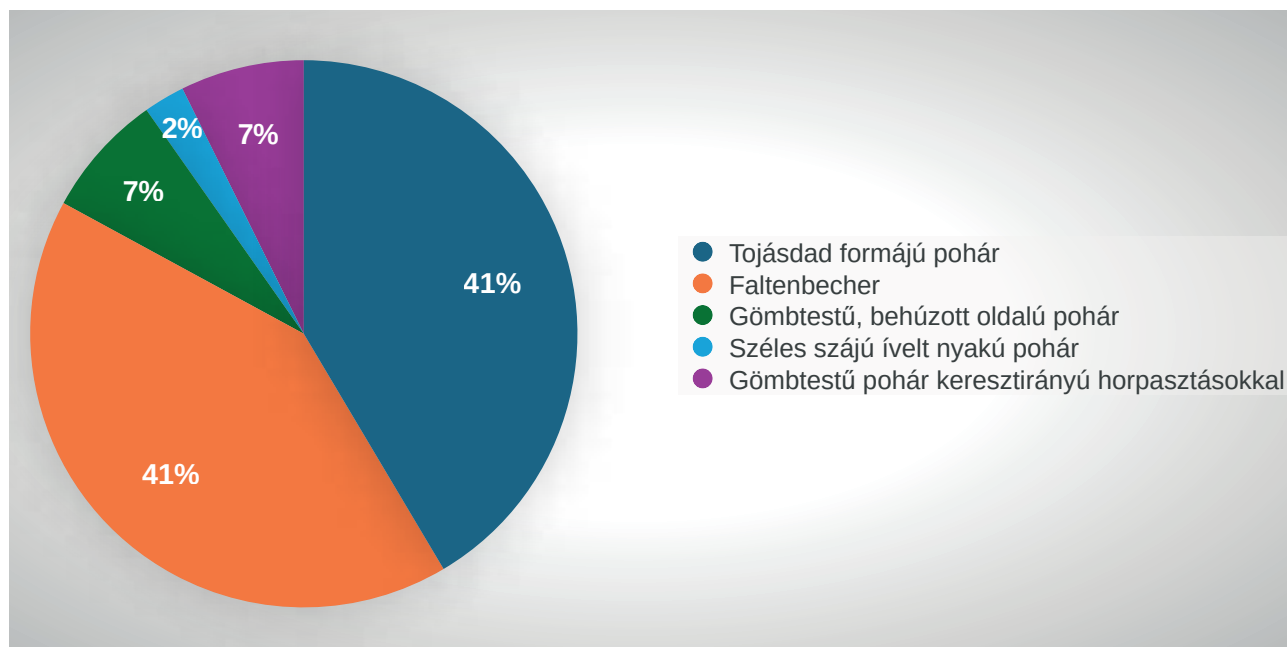
85 ELEFThERIADOU 2012, Kat.–Nr. 53, Abb. 6, Taf. 6, 53.

86 FÉNYES 2003a, 9, 20, Kat. a/30, II. tábla 6.

	Pv. I.	Pv. II.	Pv. III.	Járóka	Sörházkerti	Gerhát	Caecilia
Tojásdad formájú pohár	4	7		2	3		1
Faltenbecher		1		7	4	1	
Faltenbecher-változat		1					
Gömbtestű pohár		1					
Gömbtestű, behúzott oldalú pohár		1					
Gömbtestű, egyfülű pohár		1					
Gömbtestű pohár keresztirányú horpasztásokkal				1			
Gömbtestű, egyfülű pohár keresztirányú horpasztásokkal	2						
Egyfülű korsó keresztirányú vagy függőleges horpasztásokkal	1	1	1				

2. táblázat: A vékonyfalú, bevonatos kerámiák eloszlása a temetőkben

Tabelle 2: Verteilung der Feinware der Gräberfelder

8. kép: A vékonyfalú, bevonatos kerámiák eloszlása a polgárvárosban (Szőny-Vásártér 1992–1996, 41 individuum)

Abb. 8: Verteilung der Feinware von municipium (Szőny-Vásártér, Grabungen 1992–1996, 41 Individuum)

övező, eredetileg a limesút kétoldalára kiterjedő sírmező⁸⁷ (északi rész: Sörházkeri temető, déli rész: Járóka temető). Az egyedi formájú, bevonatos, agyagszembeszórásos edények lelőhelyei – egy kivétellel – a polgárvárosi temetők.

A *municipium*ban, a temetőkhöz hasonlóan, jóformán csak tojásdad formájú poharak és *Faltenbecherek* kerülnek elő. (8. kép) A polgárvárosi feltárások elsődleges anyagfeldolgozásai alapján úgy tűnik, hogy a pannoniai és helyi, brigetiói gyártású kerámiák között a korai nyugati import poharakhoz kapcsolódó vékonyfalú, bevonatos kerámiák igen kis arányt képviselnek (2% alatti),⁸⁸ és a döntő részük utánzat. Bár minőségi jegyeik alapján az importokat utánzó tojásdad formájú poharak, *Faltenbecherek* egyes változatainak gyártása a helyi Gerhát fazekastelepen feltételezhető, a poharak többsége, a kutatás jelenlegi állása alapján, kereskedelem útján érkezett a településre. Hogy ezek a kerámiák aquincumi, carnuntumi, vindobonai vagy más, eddig nem azonosított, vékonyfalú kerámiákat gyártó műhelyben készültek, azt anyagvizsgálat nélkül nem lehet megállapítani. Fontos azonban megjegyezni, hogy Brigetio ese-

tében a fazekastelek alig kutatottak, és adatunk is csak a katonai *territorium*on létrehozott Gerhát és Kurucdombi fazekastelepről van. A polgárvárosi fazekastelep esetében csak néhány kemence helyéről van információnk,⁸⁹ amelyek a telep topográfiai elhelyezését segítik, a fazekasok gyártási programjáról semmilyen adatot nem szolgáltatnak. Ahogyan a többi, *legiotáborral* rendelkező pannoniai településen is, úgy Brigetióban is feltételezhető, hogy nagyobb mennyiségben folyt vékonyfalú finomkerámiák gyártása a 2. században.

Hasonlóképpen ismeretlen a csak Pannoniában jelentkező keskeny horpasztásokkal tagolt poharak és korsók műhelye. Az edények anyaga és bevontata annyira különböző, hogy azok biztosan több műhelyből, kereskedelem útján érkeztek Brigetióba. A település 12, finomkerámiák közé sorolható poharával, korsójával és további négy, vörös bevonatos kerámiákhoz tartozó, valamint egy bevonat nélküli, keskeny horpasztásokkal tagolt edényével a típus egyik legjelentősebb lelőhelye. Külön érdekesség, hogy függőleges horpasztásos poharak, korsók, az eddig publikált leletanyag alapján, csak Brigetióból ismertek.

Gátfalvi-Delbó Gabriella

Komáromi Klapka György Múzeum, Komárom

E-mail: delbogabi.kgym@gmail.com

IRODALOM

BARKÓCZI 1951 Barkóczi L.: *Brigetio*. DissPann Ser. II. No. 22. Budapest 1951.

BARTUS et al. 2014a Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Szórádi Zs. – Vida I.: *Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2011-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről*. KDMK 19 (2014) 9–94.

BARTUS et al. 2014b Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Vida I.: *Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2012-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről*. KDMK 20 (2014) 33–90.

BARTUS et al. 2015 Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sáró Cs. – Sey N. –

Számadó E. – Vida I.: *Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2013-ban folytatott régészeti feltárások eredményeiről*. KDMK 21 (2015) 7–78.

BARTUS et al. 2016 Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Hajdu B. – Nagy A. – Sáró Cs. – Sey N. – Számadó E. – Juhász L.: *Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2014-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről*. KDMK 22 (2016) 113–191.

BARTUS et al. 2017 Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Hajdu B. – Nagy A. – Sáró Cs. – Sey N. – Számadó E. – Juhász L.: *Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2015-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről*. KDMK 23 (2017) 83–154.

⁸⁷ DELBÓ 2017b, 33.

⁸⁸ DELBÓ 2014a, 27, 4. kép; DELBÓ 2014b, 40, 1. táblázat; DELBÓ 2015, 23, 1. táblázat; DELBÓ 2016, 170, 1. táblázat; DELBÓ 2017a, 95, 1. táblázat

⁸⁹ PÓCZY 1947, 10; BARKÓCZI 1951, 6.

- BERGER-PAVIĆ 2016 Berger-Pavić, I.: *Engobierte Becher und Faltenbecher mit Karniesrand (Hees 2/Stuart 2) und ihre Derivate aus der Zivilstadt Carnuntum. Importe aus den gallischen und germanischen (?) Provinzen sowie Rätien und lokale und regionale Keramik.* RCRF Acta 44 (2016) 459–471.
- BÍRÓ-SEY 1977 Bíró-Sey, K.: *Coin from the indentified sites of Brigetio and the questions of local currency.* RégFüz Ser. II. No.18. Budapest 1977.
- BÓNIS 1942 Bónis É.: *A császárkori edényművesség termékei Pannoniában I. (a terra sigillátákon kívül). A korai császárkor anyaga.* DissPann Ser. II. No. 20. Budapest 1942.
- BÓNIS 1979 B. Bónis, É.: *Das Töpferviertel „Gerhát” von Brigetio.* FolArch 30 (1979) 99–155.
- BÓNIS-BARKÓCZI 1954 Bónis, É. – Barkóczi, L.: *Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina).* ActaArchHung 4 (1954) 129–198.
- BORHY et al. 2018 Borhy, L. – Dévai, K. – Bózsza, A. – Számadó, E.: *The western cemetery of the civil town of Brigetio.* In: (Szerk. Borhy, L. – Tankó, K. – Dévai, K.) Celto – Gallo – Roman. Studies of the MTA–ELTE Research group for interdisciplinary Archaeology. Paris 2018, 97–185.
- BORHY-SZÁMADÓ-DÉVAI 2010 Borhy L. – Számadó E. – Dévai K.: *Komárom-Szőny, Mártírok útja (KÖH 65802).* In: (Szerk. Kisfaludy J.) Régészeti Kutatások Magyarországon 2009. Archaeological Investigations in Hungary 2009. Budapest 2010, 248–249.
- CSEH 2003 Kisé Cseh J.: *Római üvegek.* KDMGyűjt 2. Tata 2003.
- DELBÓ 2014a Delbó G.: *Helyi kerámiák.* In: Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Szórádi Zs. – Vida I.: *Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2011-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről.* KDMK 19 (2014) 27–29.
- DELBÓ 2014b Delbó G.: *Helyi kerámia.* In: Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Vida I.: *Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2012-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről.* KDMK 20 (2014) 40–44.
- DELBÓ 2015 Delbó G.: *Helyi kerámia.* In: Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sáró Cs. – Sey N. – Számadó E. – Vida I.: *Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2013-ban folytatott régészeti feltárások eredményeiről.* KDMK 21 (2015) 23–30.
- DELBÓ 2016 Delbó G.: *Helyi kerámia.* In: Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Hajdu B. – Nagy A. – Sáró Cs. – Sey N. – Számadó E. – Juhász L.: *Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2014-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről.* KDMK 22 (2016) 122–125.
- DELBÓ 2017a Delbó G.: *Helyi kerámia.* In: Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Hajdu B. – Nagy A. – Sáró Cs. – Sey N. – Számadó E. – Juhász L.: *Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2015-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről.* KDMK 23 (2017) 95–98.
- DELBÓ 2017b Delbó G.: *A brigetioi Járóka temető helyi készítésű kerámiamellettei.* KDMK 23 (2017) 31–81.
- DOBOSI 2014 Dobosi L.: *Városi lakóházépítészet Brigetióban.* ActaArchBrig Ser. I. Vol. 6. Komárom 2014.
- ELEFThERiADOU 2012 Eleftheriadou, E.: *Römische Keramik mit schrägen Furchen aus Pannonien.* Fundort Wien. Berichte zur Archäologie 15 (2012) 120–151.
- FÉNYES 1998 Fényes G.: *A brigetioi municipium házi kerámiaja a Komárom/Szőny-vásártéri ásatásokról 1992–1996 (asztali kerámia és világítóeszközök).* Szakdolgozat. (Kézirat) ELTE BTK. Budapest 1998.
- FÉNYES 2003a Fényes G.: *Import kerámiák és helyi utánpótlás Brigetióból.* KMMK 10 (2003) 5–33.
- FÉNYES 2003b Fényes, G.: *Untersuchungen zur Keramikproduktion von Brigetio.* ActaArchHung 54 (2003) 101–163.
- FITZ-LÁNYI-BÁNKI 1981 Fitz, J. – Lányi, V. – Bánki, Zs.: *Forschungen in Gorsium im Jahre 1979.* Alba Regia 19 (1981) 201–249.
- GABLER 1973 Gabler, D.: *Der römische Gusthof von Fertőrákos.* ActaArchHung 25 (1973) 139–176.
- GABLER 1977 Gabler D.: *A dunai limes I–II. századi történetének néhány kérdése.* ArchÉrt 104 (1977) 145–175.
- GABLER 1998 Gabler D.: *A sárvári római útállomás és első századi előzménye.* Savaria 23/3 1996–1997 (1998) 237–328.
- GABLER-HORVÁTH 1996 Gabler D. – Horváth F.: *A szakályi terra sigillaták és helyük a bennszülött telep kerámiáspektrumában.* WMMÉ 19 (1996) 115–190.
- GASSNER 1991 Gassner, V.: *Feinware aus Carnuntum. Funde von den Grabungen auf den „Mühläckern” 1978–1988.* Carnuntum Jb 1990 (1991) 253–292.
- GOSE 1975 Gose, E.: *Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland.* Köln–Bonn 1975.
- GRÜNEWALD 1979 Grünwald, M.: *Die Gefäßkeramik der Legionslagers von Carnuntum. Grabungen 1968–1974.* RLÖ 29. Wien 1979.

- HARSÁNYI 2013 Harsányi, E.: *Die Trierer schwarz engobierte Ware und ihre Imitationen in Noricum und Pannonien*. Austria Antiqua 4. Wien 2013.
- KARTALI 2020 Kartali Zs.: *A brigetioi legiotábor (Szőny-Molaj lelőhely) retenturájában folytatott régészeti kutatások feldolgozása*. Szakdolgozat. (Kézirat) ELTE BTK. Budapest 2020.
- KIS 2010 Kis Z.: *Római kori tárgyak a komáromi Bodor-gyűjteményben*. Szakdolgozat. (Kézirat) ELTE BTK. Budapest 2010.
- KISS et al. 1998 Kiss G. – Tóth E. – Zágorhidi Czigány B.: *Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely 1998.
- KREKOVIČ 1998 Krekovič, E.: *Römische Keramik aus Gerulata*. StudArchMed 4. Bratislava 1998.
- MEDGYES 1984 Medgyes M.: *Leletmentések Savaria É-i temetőjében 1970–1975*. Savaria 11–12 1977–1978 (1984) 177–209.
- NAGY 2016 Nagy, A.: *Thin-walled pottery from the so-called Lágymányos workshop (south of Aquincum)*. RCRF Acta 44 (2016) 633–641.
- OELMANN 1914 Oelmann, F.: *Die Keramik des Kastells Niederbieber, Materialien zur römisch-germanischen Keramik I*. Frankfurt am Main 1914.
- PAULOVICS 1930 Paulovics I.: *A Magyar Nemzeti Múzeum gróf Vigyázó ásatásai. Rómaikor. I*. ArchÉrt 44 (1930) 198–202.
- PAULOVICS 1941 Paulovics, St.: *Funde und Forschungen in Brigetio (Szőny)*. In: (Szerk. Alföldi, A.) *Laureae Aquincenses Memoriae Valentin Kuzsinszky Dicatae*. DissPann Ser. II. No. 11. Leipzig 1941. 118–164.
- PAVIĆ 2007 Pavić, I.: *Feinware: Becher und Faltenbecher des 2. und 3. Jahrhunderts von Wien 1, Michaelerplatz – Grabungen 1990/1991*. Fundort Wien. Berichte zur Archäologie 10 (2007) 134–193.
- PETZNEK 2000 Petznek, B.: *Römerzeitliche Gebrauchskeramik aus Carnuntum. Ausgrabungen des Bundesdenkmalamtes 1971 und 1972. Teil 3*. CarnuntumJb 1999 (2000) 193–319.
- PÓCZY 1947 Póczy K.: *Brigetio kerámiája*. Doktori Értekezés. (Kézirat) ELTE. Budapest 1947.
- PÓCZY 1952 Póczy K.: *Festett állatalakos edények Aquincumban*. ArchÉrt 97 (1952) 99–107.
- PÓCZY 1956 Póczy, K.: *Die Töpferwerkstätten von Aquincum*. ActaArchHung 7 (1956) 73–136.
- PÓCZY 1957 Póczy, K.: *Keramik*. In: (Szerk. Alföldi, M. – Barkóczi, L.) *Intersica II*. Budapest 1957, 37–38.
- PROHÁSZKA 2005–2006 Prohászka P.: *Gazdag padmalyos női temetkezés Brigetio/Komárom-Szőny Gerhát temetőjéből*. FolArch 52 (2005–2006) 79–107.
- RADNÓTI 1946a Radnóti A.: *A Magyar Történelmi Múzeum Régészeti Tárának ásatása Szőnyben (1946)*. Magyar Múzeum 1946, 90–92.
- RADNÓTI 1946b Radnóti A.: *A Magyar Történelmi Múzeum Régészeti Tárának ásatása Szőnyben (1944)*. Magyar Múzeum 1946, 38–39.
- SCHÖRGENDORFER 1942 Schörgendorfer, A.: *Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer*. Sonderschriften herausgegeben von der zweigeteilte Wien der Archäologischen Instituts des Deutschen Reiches 13. Brünn–München–Wien 1942.
- SZŐNYI 1973 T. Szőnyi E.: *A győri Kálvária utcai római temető hamvasztásos sírjai*. Arrabona 15 (1973) 5–67.
- TULOK–MAKKAI 2006 (Szerk. Tulok, M. – Makkai, J.) *Német–magyar régészeti kifejezések szótára*. Budapest 2006.
- VÁMOS 2014 Vámos P.: *Az aquincumi katonaváros fazekasipara*. Doktori Disszertáció. (Kézirat) ELTE BTK. Budapest 2014.
- VARGA 2009 Varga N.: *Raetiai típusú kerámiát gyártó műhely Savariában*. CommArchHung (2009) 209–260.

FEINWARE AUS BRIGETIO. DIE WIRKUNG DER WESTLICHEN IMPORTIERTEN FEINWARE DES 1. UND 2. JAHRHUNDERTS AUF DIE PANNONISCHEN TÖPFEREI

Gabriella Gátfalvi-Delbó

Die hier vorgelegten Keramik präsentieren die Wirkung der frühromischen engobierten Becher und Faltenbecher vom Rheinland auf die lokalen Feinwaren von Brigetio.

Zwischen der insgesamt 90 Gefäß oder Gefäßfragmente sind bekannt Nachahmungen, die imitieren die Formen und den roten-braunen engobierten Überzug mit/ohne Griesbewurf der importierten Keramik (eiförmige Becher, Faltenbecher, bauchige Becher). Einiger Becher ahmen die Form der Feinwaren nach, aber der Überzug ist nicht gebrannt (Engobe), sondern nach dem Brennen bemalt. Faltenbechern und eiförmige Bechern mit bemalten roten Überzug und Griesbewurf wurden in dem lokalen Töpferviertel Gerhát gefunden.

Die Form einer kleinen Gruppe der Gefäße, Bechern und Krüge mit einer Verzierung bestehend aus schrägen Furchen ahmt schon nicht die Importwaren nach; der Überzug matt oder glänzend rot, braun, öfters mit auch Griesbewurf. Diese Keramik waren in Pannonien in 2–3. Jahrhunderts hergestellt und Pannonia war ihres ausschließlichen Verbreitungsgebiets. In Brigetio wurden 17 einhenkelige Becher und Krüge mit dieser Verzierung gefunden, von diesen 12 Feinkeramik sind. Ihr Herstellungsort ist vielleicht Savaria oder Carnuntum, mehrere Gefäße haben Ähnlichkeit aufgrund des Überzuges mit der Fragmente von Vindobona.

Übersetzt von Gabriella Gátfalvi-Delbó

KATALÓGUS⁹⁰

	Leltári szám	Anyag	Bevonat	Agyag- szem- be- szórás	Perem	Méret (cm)				Lelőhely/ Szakirodalom
						M	Szá	Tá	Fv	
Tojásdad formájú pohár										
1	KDM K850a.	világosbarna (7.5YR 6/4)	matt, vörös (2.5YR 4/6)	nincs	Duzzadt, lekerekített	8,8	5,6	3,8	0,45	Caecilia temető, csv. sír
2	KDM K493a.	világosbarna (7.5YR 6/4)	matt, vörösbarna (2.5YR 5/4) lepattogzó	van	Karniesrand- szerű	11,2	7	3,2	0,45	Polgárváros II. temető, hv. sír
3	KDM K529b.	rózsaszín (7.5YR 7/3)	matt, sárgászörös (5YR 5/6) – vörösbarna (5YR 4/3) foltos	van	Karniesrand- szerű, felső részén körbe- futó barázda	10,8	7,5- 8,1	3,6	0,4	Polgárváros II. temető, hv. sír
4	KDM K542c.	rózsaszín (5YR 7/3)	matt, barna (7.5 YR 4/4)	van	Kihajlól, leke- rekített, felső részén körbe- futó barázda	11	7	3,6	0,35	Polgárváros II. temető, hv. sír
5	KDM K573b.	világosbarna (10YR 7/4)	matt, vörös (2.5YR 5/6) lepattogzó	nincs	Kihajlól, leke- rekített, felső részén körbe- futó barázda	11	7,4	3,4	0,35	Polgárváros II. temető, hv. sír
6	MNM 4.1946.9.	sárgászörös (5YR 5/6)	matt, vörös (2.5YR 4/6)	nincs	Kicsi, rövid, rézsűsen kihajlól	9,6	5,4	2,5	0,3	Sörházkerti te- mető, szórvány
7	MNM 2.1946.131.	sárgászörös (5YR 5/6)	matt, vörös (2.5YR 4/8)	nincs	Kicsi, rövid, rézsűsen kihajlól	8,3- 8,5	4,5	2,4	0,25	Sörházkerti te- mető, 179. hv. sír
8	MNM 12.1951.22.	vörössárga (7.5YR 6/6)	matt, vörös (2.5YR 4/8)	van	Kihajlól, leke- rekített	~16	11	6	0,3	Sörházkerti te- mető, 110. hv. sír
9	MNM 3.1946.3.	sárga (10YR 7/6)	matt, sötét szürkésbarna (10YR 4/2)	van	Duzzadt, lekerekített, felső részén körbefutó barázda	7,4	4,8	3	0,3	Polgárváros I. temető Hangya-telek, 1. hv. sír
10	MNM 3.1946.4.	világosbarna (10YR 7/4)	enyhén fényes, vörös (10R 4/8)	van	Duzzadt, lekerekített, felső részén körbefutó barázda	7,4	4,8	2,8	0,3	Polgárváros I. temető Hangya-telek, 1. hv. sír
11	MNM 3.1946.29.	világosbarna (10YR 7/4)	matt, vörös (2.5YR 4/8)	van	Duzzadt, lekerekített, felső részén körbefutó barázda	12	6,8	4	0,35	Polgárváros I. temető Hangya-telek, 11. hv. sír
12	MNM 52.4.201.	vörössárga (7.5Y 6/6)	matt, vörös (10R 4/8)	nincs	Duzzadt, lekerekített.	8	10	-	0,3	Gerhát fazekas- telep, 9. sz. kuta- tó árok
13	KDM K513a.	matt, vörösbarna (5YR 6/4)	fényes, vörösbarna (5YR 4/3), égett	van	Kihajlól, leke- rekített	10	8	4,4	0,4	Polgárváros II. temető, hv. sír

⁹⁰ A katalógusban szereplő kerámiák rajzos ábrázolásai az 1–6. táblán láthatók, számozásuk megegyezik a katalógus számozásával.

14	KDM K567b.	rózsaszín (7.5YR 7/4)	matt, világos vörösbarna (5YR 6/3)	van	Kihajlól, leke- rekített	9,1	7	3,4	0,4	Polgárváros II. temető, hv. sír
15	KDM K744b.	világos vörösbarna (5YR 6/4)	matt, barna (7.5 YR 4/2), égett	van	Kihajlól, leke- rekített					Polgárváros I. temető (Petro- vics J. Felső utcai háztelek)
16	KDM K553a.	világosbarna (10YR 7/3)	enyhén fényes, vörös (2.5YR 4/8)	van	<i>Karniesrand</i>	7	5,4	3,9	0,4	Polgárváros II. temető, hv. sír
17	KDM K307.	világosbarna (10YR 7/4)	matt, vörös (10R 5/8)	nincs	Enyhén kihajlól, leke- rekített	7,2	4,5	3,3	0,4	Járóka temető, csv. sír DELBO 2017, Kat. 116, 8. tábla 13.
18	MNM 2.1931.13.	világos vörös (10R 6/6)	matt, vörösbarna (2.5YR 5/4)	nincs	Függőleges	8,2- 8,8	5	2,8	0,3	Járóka temető, C hely DELBO 2017, Kat. 3, 8. tábla 12.
Faltenbecher										
19	KDM K497a.	rózsaszín (7.5YR 7/4)	matt, vörös (2.5YR 5/6) lepattogzó	van	Duzzadt, lekerekített, felső részén körbefutó barázda	11,2	7,4	3,5	0,4	Polgárváros II. temető, csv. sír
20	MNM 6.1940.14.	vörösbarna (5YR 6/4)	matt, vörös (7.5R 4/8)	van	Duzzadt, lekerekített	9,1	5,5	2,6	0,25	Gerhát temető, 6. hv. sír
21	MNM 12.1951.26.	világosbarna (10YR 6/3)	matt, sötétszürke (2.5Y 4/1)	van	Duzzadt, lekerekített	7,9	5	-	0,3	Sörházkeri te- mető, 130. hv. sír
22	MNM 12.1951.17.	vörössárga (5YR 6/6)	matt, vörös (2.5YR 4/6)	van	Duzzadt, lekerekített	9	5,2	2,8	0,25	Sörházkeri te- mető, 101. hv. sír
23	MNM 2.1946.43.	sárgászöld (5YR 5/8)	matt, vörös (10R 4/8)	nincs	Rézsűsen kihajlól, kicsi, rövid	9,7	5,3- 5,5	2,9	0,25	Sörházkeri te- mető, 87. hv. sír
24	MNM 2.1946.138.	sárgászöld (5YR 5/8)	fényes, vörösbarna (5YR 5/4), égett	van	Rézsűsen kihajlól, kicsi, rövid	17	8,5	2,6	0,3	Sörházkeri te- mető, 184. hv. sír
25	KDM K339.	világosbarna (10YR 7/4)	matt, vörösbarna (5R 4/6)	nincs	Duzzadt, lekerekített	13	5,4	3,4	0,4	Járóka temető, csv. sír DELBO 2017, Kat. 124, 8. tábla 7.
26	KDM K476	világos vörös (5YR 6/6)	matt, vörösbarna (5R 4/6)	nincs	Rézsűsen kihajlól, kicsi, rövid	13,8	7,4	3,7	0,3	Járóka temető DELBO 2017, Kat. 176, 8. tábla 6.
27	KDM K436a	világos vörös (10R 6/6)	matt, vörös (5R 5/6)	van	<i>Karniesrand- szerű</i>	17,4	8,7	4,3	0,4	Járóka temető DELBO 2017, Kat. 150, 8. tábla 1.
28	KDM K790	vörössárga (5YR 6/6)	matt, vörös (5R 5/6), másodlagosan égett	nincs	Rövid, kihajlól, lekerekített	10,5	4,8	3	0,3	Járóka temető DELBO 2017, Kat. 184, 8. tábla 9.

VÉKONYFALÚ, BEVONATOS KERÁMIÁK BRIGETIÓBAN I.

29	MNM 2.1931.49.	halvány vörös (10R 6/4)	fényes szürke (5YR 6/1)	nincs	Enyhén kihajló, leke- rekített	8,7	4,8	2,6	0,3	Járóka temető, 27. sír DELBÓ 2017, Kat. 16, 8. tábla 10.
30	MNM 2.1931.80.	sárgászöld (5YR 5/6)	vörösbarna (2.5YR 4/4)	van	Karniesrand- szerű	17,4	8,7	4,9	0,	Járóka temető, 47. sír DELBÓ 2017, Kat. 25, 8. tábla 5. ⁹¹
31	KDM K334a	világosbarna (10YR 7/4)	matt, vörösbarna (5R 4/6)	nincs	Duzzadt, lekerekített	15	7,2	4,3	0,4	Járóka temető, csv sír
Faltenbecher-változat										
32	KDM K495a.	világosbarna (10YR 7/3)	matt, vörös (2.5YR 5/6) lepattogzó	van	Rézsűsen kihajló	16,6	10,8	6,6	0,55	Polgárváros II. temető, hv. sír
Gömbtestű pohár										
33	KDM K874d.	sárga (10YR 7/6)	matt, vörös (10R 4/6)	van	Kihajló, leke- rekített	8,2	5,7-6	3,4	0,3	Caecilia temető, hv. sír
Gömbtestű, behúzott oldalú pohár										
34	KDM K481b.	világosbarna (10YR 7/3)	helyenként fényes, vörös (2.5YR 5/8) – vörösbarna (5YR 5/4) foltos	van	Duzzadt, lekerekített	6,5- 6,9	5,8	3	0,35	Polgárváros II. temető, hv. sír
Gömbtestű, egyfülű pohár										
35	KDM K534b.	világosbarna (10YR 7/4)	matt. vörös (2.5YR 4/6), égett	van	Rézsűsen kihajló	8,5	5,9	2,9	0,3	Polgárváros II. temető, hv. sír
36	MNM 52.4.313.	vörössárga (5YR 7/6) (5YR 5/6)	matt, vörös (2.5YR 5/8)	van	Kihajló, vízszintes barázdával osztott	11,6	9	3,5	0,4	Gerhát fazekas- telep, szórvány BÓNIS 1979, 134, Abb. 18:14.
Gömbtestű pohár keskeny, keresztirányú horpasztásokkal										
37	KDM K224. ⁹²	átégett barna?	átégett, barna (7.5YR 4/4) – szürke (7.5YR 4/1)?	nincs	Kihajló, külső oldalán vá- gott (?)	10	6,5	4	0,5	Járóka temető, hv. sír DELBÓ 2017, Kat. 95, 6. tábla 9.
Gömbtestű, egyfülű pohár keskeny, keresztirányú horpasztásokkal										
38	MNM 3.1946.20.	vörössárga (5YR 6/6)	fényes, vörös (10R 4/8)	van	Rézsűsen kihajló, há- romszög átmetszetű	7,6	5,3	2,9	0,3	Polgárváros I. temető Hangya telek, 10. hv. sír
39	MNM 5.1946.7.	világosbarna (10YR 7/4)	fényes, vörös (2.5YR 5/8)	van	Rézsűsen kihajló, vízszintes barázdával osztott	11,6	8,4	-	0,4	Polgárváros I. temető Hangya telek, szórvány
40	KGYM 2006.B.3.5.	sárgászöld (10YR 5/4)	matt, sötét szürkésbarna (10YR 4/2)	van	Rézsűsen kihajló, felső részén víz- szintes	12	9,8	3,8	0,35	Brigetio, Bodor gyűjtemény KIS 2010, Kat. 27, XIX. tábla 27, 4. kép

⁹¹ A cikkben tévesen matt bevonattal.

⁹² A cikkben tévesen nyersszínű kerámiaként meghatározva.

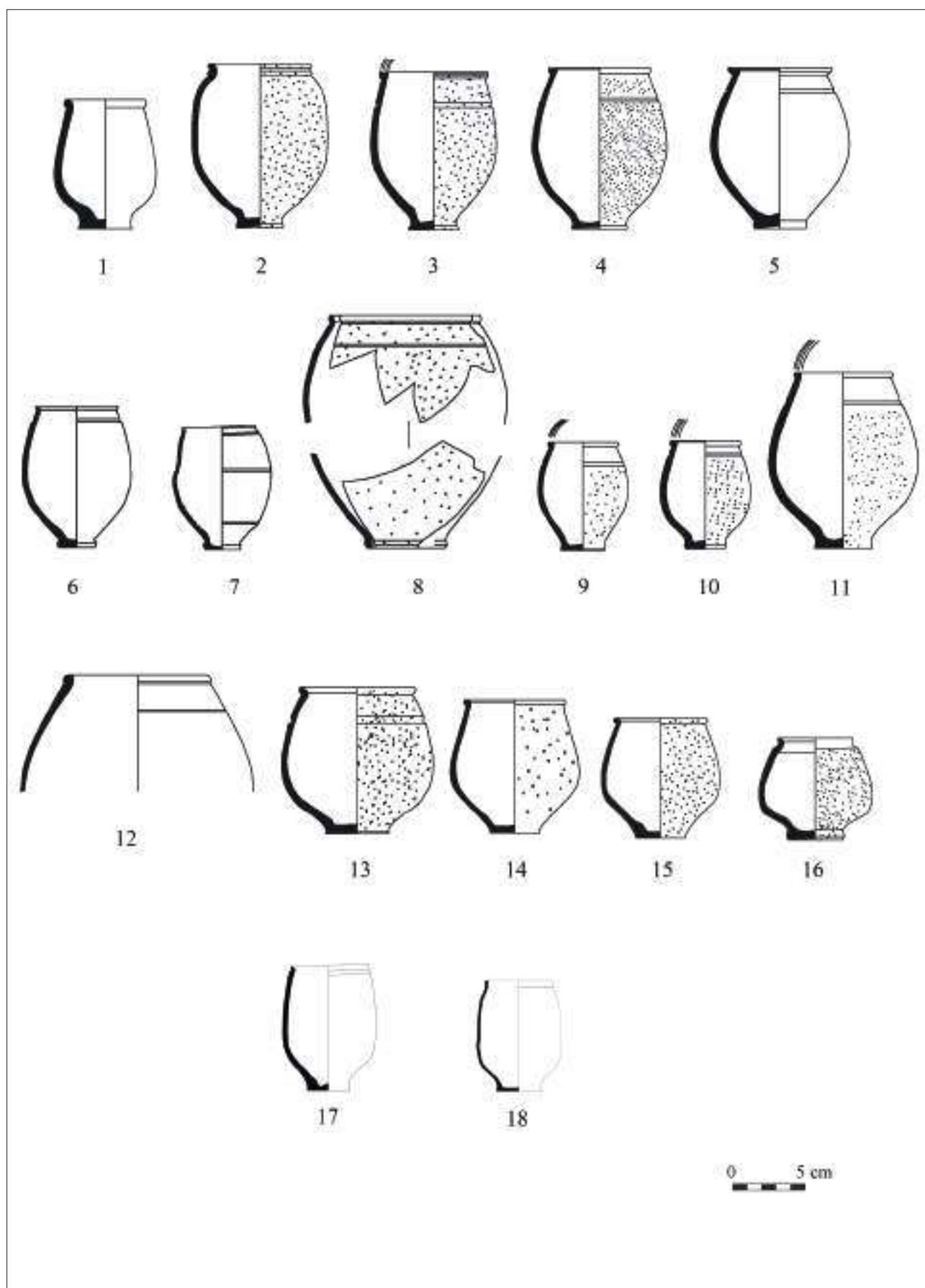
Egyfűlű pohár/korsó keskeny keresztirányú vagy függőleges horpasztásokkal										
41	KDM K498b.	világosbarna (10YR 6/4)	matt, világosbarna (5YR 6/4) lepattogzó	van	Kihajló, oldalán két vízszintes barázdával tagolt, felső részén körbefutó barázdával	11	7,4	3,9	0,6	Polgárváros II. temető, hv. sír
42	KDM K608a.	világosbarna (10YR 7/4)	matt, vörösbarna (5YR 4/4)	van	Kihajló, vízszintes barázdával osztott	11	8,1	4,3	0,5	Polgárváros III. temető, hv. sír
43	KDM K762/2.	sárgásbarna (10YR 5/4)	fényes, barna (7.5YR 4/4)	van	Kihajló, vízszintes barázdával osztott	12,5-13	9-9,4	4,5	0,5	Polgárváros I. temető, hv. sír
44	KDM 72.2.1	nyersszínű	vörös	van	Kihajló	16	9	4,6	0,45	Canabae legionis(?) Szőny, Molaj KARTALI 2020, Kat. 268, XXIV. tábla 4.

Polgárváros										
	Leltári szám	Anyag (Pantone)	Bevonat (Pantone)	Homok- be- szórás	Perem	Méret (cm)				Szakirodalom
						M	Szá	Tá	Fv	
Tojásdad formájú pohár										
45	KGYM 992.1.224.104.	sárgászörös 156U)	matt, sötét- barna (469U)	nincs	<i>Karniesrand</i>	-	11,4	-	0,4	FÉNYES 1998, IV. tábla 2.
46	KGYM 992.227.274.	vörössárga (155U)	matt, vöröses- barna (1675U)	nincs	<i>Karniesrand- szerű</i>	-	9	-	0,25	FÉNYES 1998, IV. tábla 7.
47	KGYM 994. P11.001.41.	vörössárga (155U)	vörösesbarna (1675U)	nincs	Duzzadt, lekerekített	-	4	-	0,4	FÉNYES 1998, V. tábla 8.
48	KGYM 993. E6.115.68.	vörössárga (155U)	matt, vörös (174U)	nincs	Kihajló, leke- rekített	-	4		0,3	FÉNYES 1998, V. tábla 3.
49	KGYM 994.- B13.142.193.	sárgászörös (156U)	matt, sötét vörösbarna (497U)	nincs	Kicsi, rövid, rézsűsen kihajló	-	4,6	-	0,4	FÉNYES 1998, V. tábla 4.
50	KGYM 995. F14.098.30.	sárgászörös (156U)	sötét vörös- barna (497U)	nincs	Kihajló, leke- rekített	-	5	-	0,3	FÉNYES 1998, V. tábla 11.
51	KGYM 994. P11.027.33.	vörössárga (155U)	matt, vörös (1675U)	nincs	Kihajló, le- kerekített, felső részén körbefutó barázdával	-	8,6	-	0,3	FÉNYES 1998, VI. tábla 3.
52	KGYM 992.3.228.71.	sárgászörös (156U)	matt, vörös- barna (168U)	van	Kihajló, leke- rekített	-	6,8	-	0,2	FÉNYES 1998, VI. tábla 4.
53	KGYM 992.14.211.1.	vörössárga (155U)	matt, barnás- vörös (1605U)	van	Duzzadt, lekerekített, felső részén hornyolattal tagolt	-	0,8	-	0,3	FÉNYES 1998, VI. tábla 5.
54	KGYM 994.- B13.227.162.-	vörössárga (155U)	enyhén fényes, sötétvörös- barna (497U)	van	Duzzadt, lekerekített, felső részén hornyolattal tagolt	-	7	-	0,25	FÉNYES 1998, VI. tábla 6.

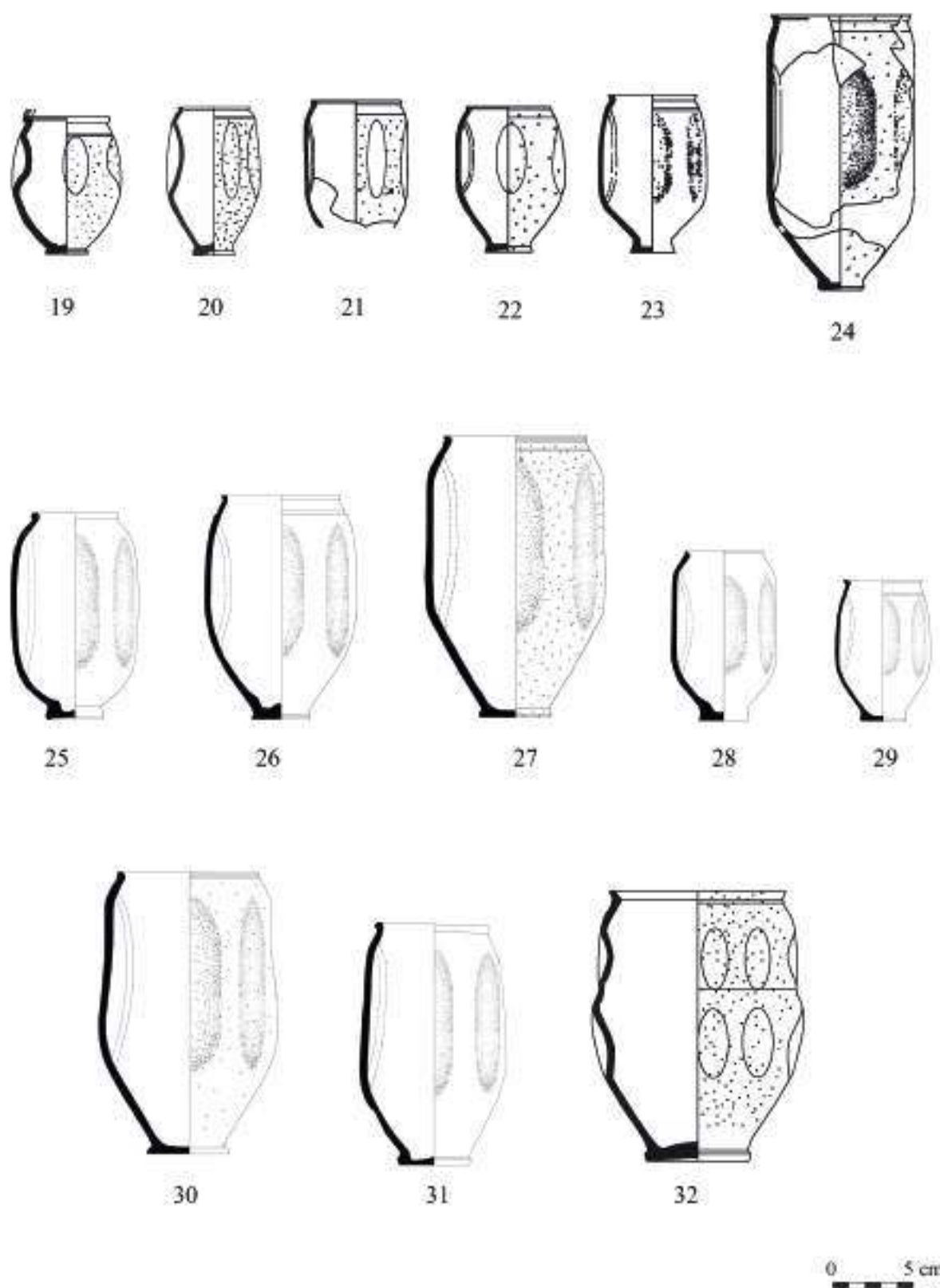
VÉKONYFALÚ, BEVONATOS KERÁMIÁK BRIGETIÓBAN I.

55	KGYM 992.2.226.59.	barnásvörös (1675U)	-	van	Karniesrand- szerű	-	8	-	0,25	FÉNYES 1998, VII. tábla 2.
56	KGYM 992.2.226.53- 56.	vörössárga (155U)	matt, világos vörös (162U)	van	Kihajlító, leke- rekített	-	6	-	0,3	FÉNYES 1998, VII. tábla 3.
57	KGYM 994.- B13.242.577.	vörössárga (155U)	matt, barna (469-470U)	van	Duzzadt, lekerekített, felső részén körbefutó barázdával	-	10	-	0,2	FÉNYES 1998, VII. tábla 4.
58	KGYM 993.17.060.19	vörössárga (155U)	enyhén fényes, sötétvörös- barna (497U)	van	Karniesrand- szerű	-	9	-	0,3	FÉNYES 1998, VIII. tábla 1.
59	KGYM 994. D16.161.128.	vörössárga (155U)	matt, sötét- vörös (1675U)	van	Enyhén duz- zadt, lekere- kített					FÉNYES 1998, VIII. tábla 4.
60	KGYM 994. S11.232.168- 169.	vörössárga (155U)	matt, sötét- vörös (1675U)	van	Karniesrand- szerű	-	4	-	0,2	FÉNYES 1998, VIII. tábla 3.
61	KGYM 2014. LM16- 17.015.40, 65.	világosbarna (10YR 7/4)	matt, vörös (2.5YR 4/8)	van	Karniesrand- szerű	19,5	8	4	0,3	DELBO 2016, Kat. 9; 7. tábla 9.
Faltenbecher										
62	KGYM 994.- B13.175.28.	vörösbarna (1675U)	enyhén fényes, sötétvörös (1675U)	nincs	Kissé duz- zadt, lekere- kített	-	7	-	0,4	FÉNYES 1998, X. tábla 1.
63	KGYM 994. D15.81.20.	sárgásbarna (1395U)	fényes, vörös- barna (167U)	nincs	Kissé kihajlító, lekerekített	-	9	-	0,3	FÉNYES 1998, X. tábla 2.
64	KGYM 994. D11.096.5.	vörössárga (145U)	fényes, barna (1160U)	nincs	Kihajlító, leke- rekített	-	-	-	0,3	FÉNYES 1998, X. tábla 3.
65	KGYM 994. P11.001.42.	sárgásvörös (156U)	matt, vörös (159U)	nincs	Duzzadt, lekerekített	-	7	-	0,3	FÉNYES 1998, X. tábla 4.
66	KGYM 994. P11.006.105.	sárgásvörös (156U)	matt, vörös (159U)	nincs	Duzzadt, lekerekített	-	10	-	0,4	FÉNYES 1998, X. tábla 5.
67	KGYM 994. R11.250.384- 385.	vörösbarna (167U)	enyhén fényes, vörös (174U)	nincs	Kissé kihajlító, lekerekített	-	5	-	0,2	FÉNYES 1998, XI. tábla 1.
68	KGYM 994. P11.199.178.	sárgásvörös (156U)	enyhén fényes, vörösbarna (1675U)	nincs	Karniesrand- szerű	-	10	-	0,3	FÉNYES 1998, XI. tábla 2.
69	KGYM 994. P11.324.50.	vörössárga (155U)	enyhén fényes, vörös (174U)	nincs	Duzzadt, lekerekített	-	8	-	0,3	FÉNYES 1998, XI. tábla 3.
70	KGYM 994.313.939.	vörösbarna (167U)	matt, vörös (174U)	nincs	Kihajlító, leke- rekített	-	8,2	-	0,4	FÉNYES 1998, XIII. tábla 1.
71	KGYM 993. D11.122.	narancssárga (149U)	matt, vörös (166U)	nincs	Kissé kihajlító, lekerekített	-	7	-	04	FÉNYES 1998, XII. tábla 2.
72	KGYM 994. P11.017.17.	vörössárga (155U)	enyhén fényes, vörös (159U)	nincs	-	-	-	5,5	0,6	FÉNYES 1998, XIII. tábla 4.
73	KGYM 994. R11.250.366- 374.	vörösbarna (1605U)	fényes, vörös- barna (1675U)	van	Kihajlító, leke- rekített	-	10	-	0,25	FÉNYES 1998, XV. tábla 1.
74	KGYM 994. R11.250.375- 383, 388.	sötétvörös (1675U)	fényes, sötét- vörös (1685U)	van	Kihajlító, leke- rekített	-	9	-	0,2	FÉNYES 1998, XV. tábla 2.
75	KGYM 2012.M13- 14.090.81-82, 95-96, 280, 292.	vörössárga (7.5YR 6/6)	matt, vörös (10R 4/6)	nincs	Karniesrand- szerű	-	8	-	0,35	DELBO 2014, Kat. 10, 10. tábla 2.

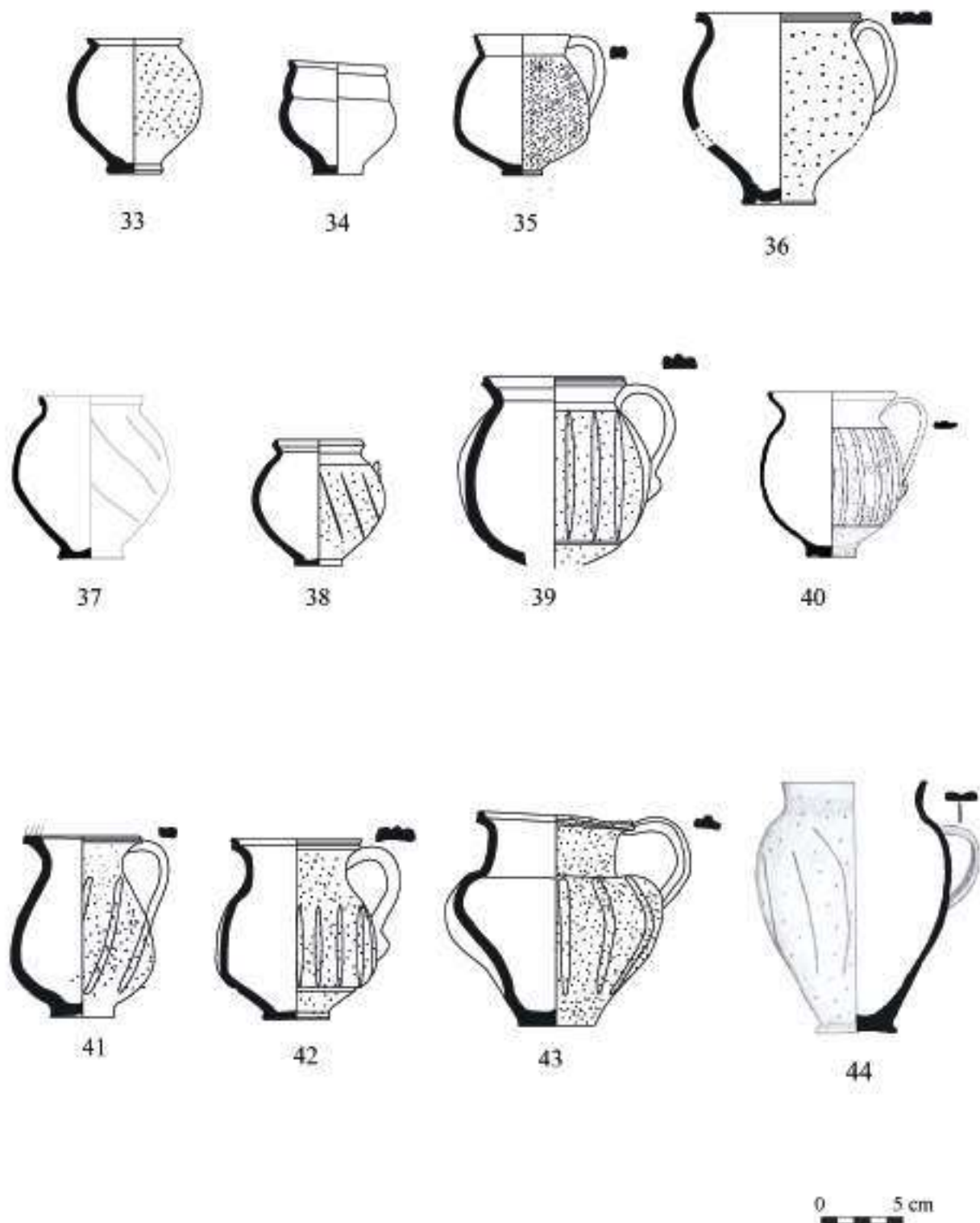
76	KGym 2012.M13. 14.009.1409.	vöröss sárga (5YR 6/8)	matt, vörös (10R 4/6)	nincs	Rézsűsen kihajló, kicsi, rövid	-	8	-	0,35	DELBO 2014, Kat. 11, 10. tábla 3.
77	KGym 2012.L15- 16.100.136.	sárgászörös (5YR 5/6)	matt, vörös (10R 4/6)	nincs	Kihajló, leke- rekített	-	8	-	0,35	DELBO 2014, Kat. 12, 10. tábla 4.
78	KGym 2012.L13- 14.025.124.	sárgászörös (5YR 5/6)	matt, vörös (10R 4/8)	van	Vízszintesen kihajló, leke- rekített	-	9	-	0,35	DELBO 2014, Kat. 12, 10. tábla 5.
Behúzott oldalú pohár										
79	KGym 995. F13.017.168.	vöröss sárga (155U)	matt, vörös (174U)	nincs	Karniesrand- szerű	-	4,2	-	0,3	FÉNYES 1998, V. tábla 10.
80	KGym 995. F14.020.160.	vöröss sárga (155U)	matt, vörös (1595U)	van	Karniesrand- szerű	-	9	-	0,4	FÉNYES 1998, VIII. tábla 5.
81	KGym 993. A6.113.31.	vöröss sárga (155U)	kissé fényes, vörösbarna (498U)	van	Karniesrand- szerű	-	8-10	-	0,3	FÉNYES 1998, VIII. tábla 2.
Keskeny horpasztásokkal tagolt töredékek										
82	KGym 992.227.270- 272, 252.	sárgászörös (156U)	matt, vörös (167U), fol- tokban barna (467U)	van	-	-	-	3,4	0,3	FÉNYES 1998, XIV. tábla 3.
83	KGym 995. S11.22.173.	sárgászörös (156U)	vörös (167U)	van	-	-	-	-	0,4	FÉNYES 1998, XIV. tábla 4.
84	KGym 994. P11.001.43.	vörösbarna (1525U)	-	nincs	Kissé duz- zadt, vízszin- tes barázdá- val osztott	-	9,8	-	0,5	FÉNYES 1998, XVI. tábla 3.
85	KGym 2016- C15.037.105.	vöröss sárga (5YR 6/6)	matt, barna (7.5YR 4/4)	van	Rézsűsen kihajló, vízszintes barázdával osztott	-	9	-	0,4	
Szélesszájú, kihajló peremű pohár										
86	KGym 992.2.226.57.	vöröss sárga (155U)	matt, sötétvö- rös (175U)	van	Kihajló, elvé- konyodó	-	6	-	0,2	FÉNYES 1998, VII. t. 1.
Töredékek (Gerhát fazekastelep)										
Aljtöredékek										
87	MNM 52.4.37.	sárgászörös (5YR 5/6)	fényes, alul matt foltos vörösbarna (2.5 YR 3/4)	van		7,1	-	5	0,35	Gerhát fazekas- telep, 2. sz. kutatóárok BÓNIS 1979, 116. Abb. 9:14.
88	MNM 52.4.36.	sárgászörös (5YR 5/6)	matt, vörös- barna (5 YR 4/4)	van		3,6	-	7	0,5	Gerhát fazekas- telep, 2. sz. kutatóárok
Faltenbecher										
89	MNM 52.4.202.	vöröss sárga (5YR 7/6)	matt vörös (2.5YR 4/6)	van	-	6,6	-	-	0,55	Gerhát fazekas- telep, 9. sz. kutató árok
90	MNM 52.4.204.	vöröss sárga (5YR 7/6)	matt, vörös (2.5YR 4/8)	van	-	5,1	-	-	0,3	Gerhát fazekas- telep, 9. sz. kutató árok BÓNIS 1979, 134, Abb. 18:13.

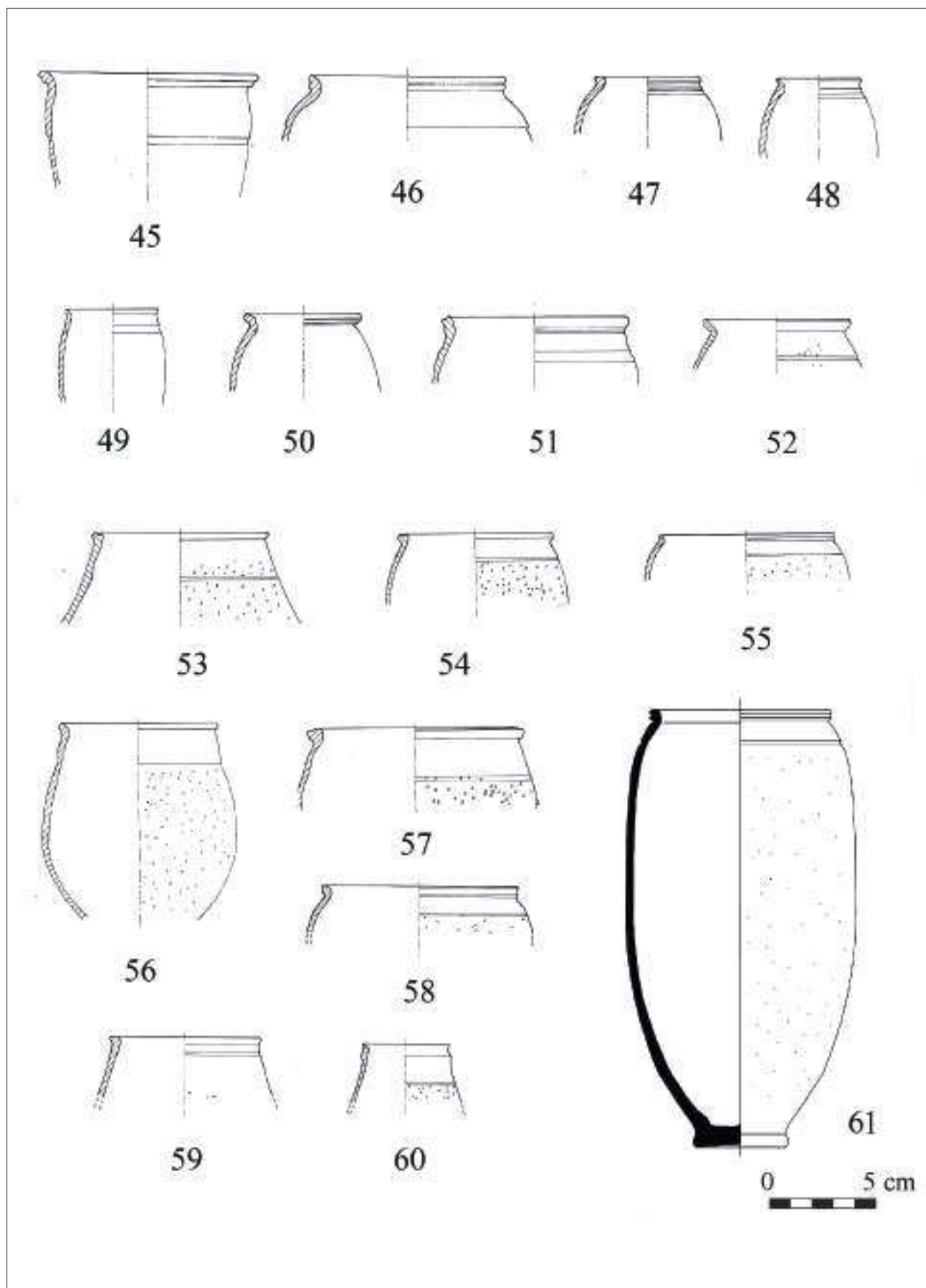
1. tábla
Tafel 1.

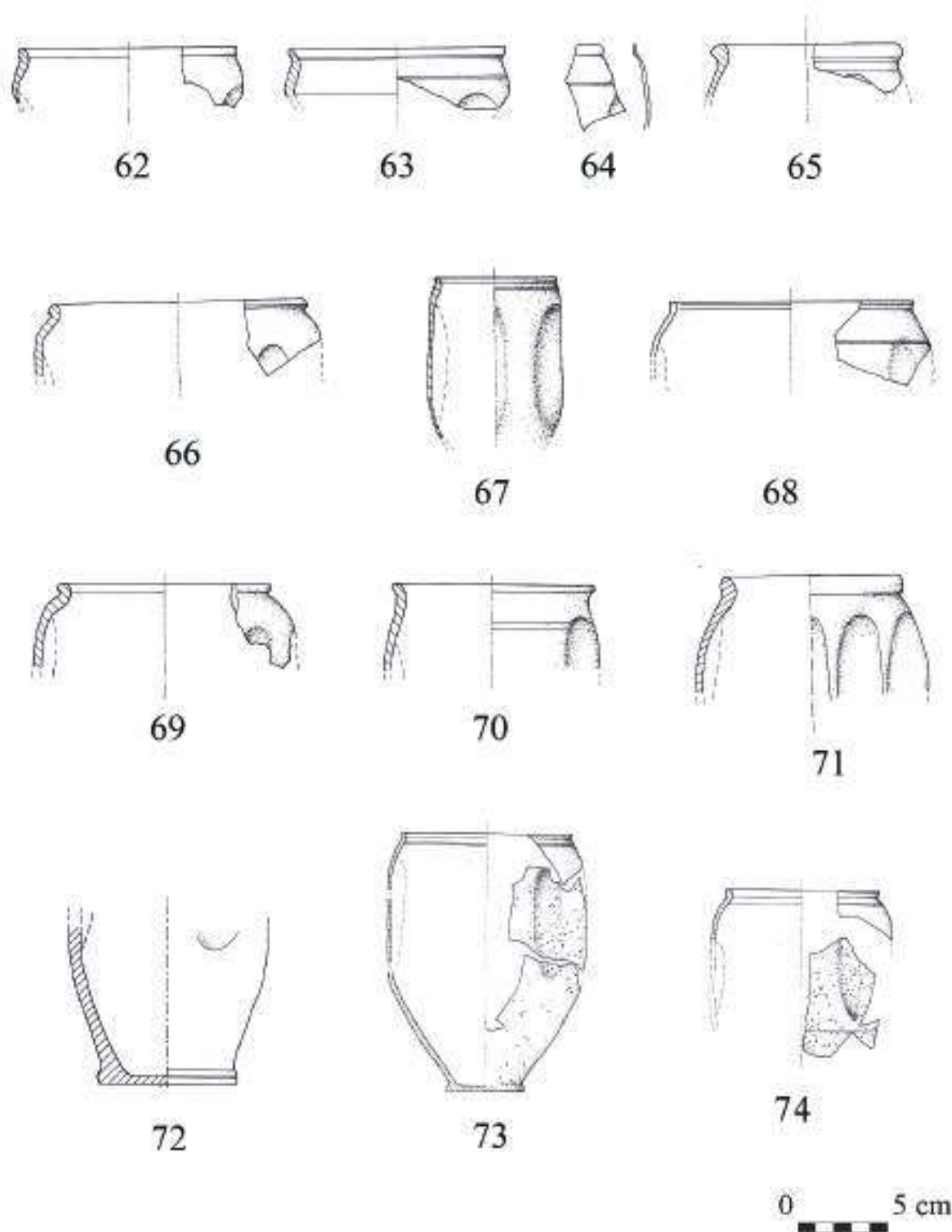
2. tábla
Tafel 2.

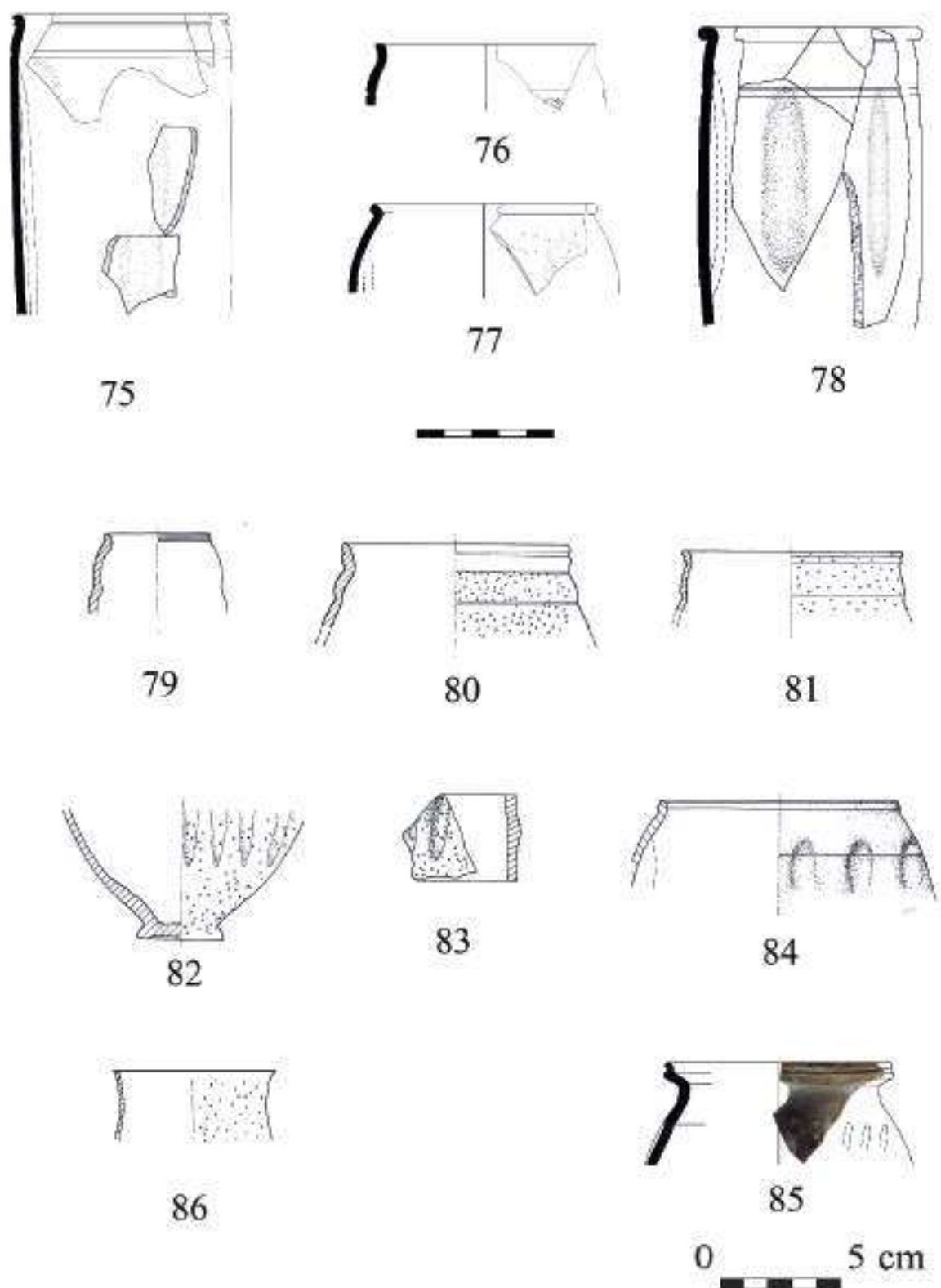
3. tábla
Tafel 3.

4. tábla
Tafel 4.

5. tábla
Tafel 5.

6. tábla
Tafel 6.

„MANUS SUPINA” EGY BRIGETIÓI SZARKOFÁGFEDÉLEN

Szabó Ernő

1814 júniusában egy Komáromból útnak indított hajó kötött ki a pesti Duna-parton. Rakománya nem nevezhető szokványosnak, súlyos antik emlékeket szállított, amelyeket Szőnyön és környékén gyűjtöttek össze a Nemzeti Múzeum számára. Ezzel a szállítmánnyal érkezett Pestre az a töredékes szarkofágfedél (*operculum*) is, amelynek különleges díszítése mindaddig elkerülte a kutatók figyelmét.¹ A kőemlék közgyűjteménybe juttatásának történetét a nádori levéltár iratai alapján rekonstruáltam.² A Nemzeti Múzeum pártfogója, József nádor 1810-től számos intézkedést hozott a múzeumi gyűjtemény gyarapítása érdekében, többek között³ körlevelekben szólította fel a városokat és a vármegyéket a muzeális tárgyak beszolgáltatására.⁴ Noha nem minden vármegye vette komolyan a felszólítást,⁵ Ghyczy Ferenc, Komárom vármegye alispánja 1813 márciusában jelentést küldött a nádornak azokról az antik kőemlékekről, amelyek a szőnyi földbirtokos, lángi gróf Zichy János kertjét díszítették. A lajstrom elsőként a szarkofágfedelet részletezi:

„Szőny mezővárosban az urasági ház előtt, a postaút mentén, az urasági kert kerítése mellett egy halomba összegyűjtve kötőredékek találhatók, amelyek minden szemlélőnek a rómaiak korát kell visszaidéz-

zék az emlékezetébe, ezek között található a fedelével együtt egy kőkoporsó, amelynek hossza 6 láb és 6 hüvelyk (= 205 cm), szélessége 3 láb (= 95 cm), tényleges magassága 2 láb (63 cm).⁶ A fedél felületén faragott gömböcskék vannak, ezek egyikében nő és férfi, köztük gyermek képmásai láthatók, egy másik gömbben pedig nyitott emberi kéz látható, bármiféle felirat nélkül.”⁷

A nádor utasítást adott, hogy az antik kőemlékek tulajdonosát, Zichy János grófot kérjék fel, hogy engedje át azokat a Nemzeti Múzeumnak.⁸ A gróf eleget tett a kérésnek, és a „mindennemő irományokkal és képekkel tündöklő” római köveit odaajándékozta „az Magyar Nemzeti Muzeumnak ékesítésére”.⁹ Némi hatásköri és adminisztrációs bonyodalom után¹⁰ végül Tehel Lajos, a múzeum természetvárosi őre utazott el Szőnybe, hogy összeállítsa a Pestre szállítandó kőemlékek jegyzékét. Tehel 1813 novemberében készült listáján csak a fedlap szerepel, a szarkofágláda nem került be a jegyzékbe:

„Régiségek jegyzéke (...) A kerten kívül: (...) 6. Fedél töredéke figurával.”¹¹

A láda Szőnyben maradt, talán mivel sem felirat, sem különösebb díszítmény nem volt rajta – ahogy ez Ghyczy jelentéséből kiderül –, és a szállítása is

1 A kéziratot 2022 májusában lezártam.

2 A szállítmánytörténetéhez és összetételéhez lásd: SZABÓ 2022

3 1812-ben kieszközölte azt a császári-királyi engedélyt, amely lehetővé tette, hogy a Magyarországon talált régiségekből – bécsi kiválogatásuk után – a Nemzeti Múzeum számára is lehessen példányokat választani: MÁTRAY 1868, 19–20.

4 BERLÁSZ 1981, 90.

5 Tolna vármegye például semmilyen régiséget nem talált, amely a múzeum gyűjteményének gyarapítására szolgálhatna: MNL OL N 24. (Archivum palatinale archiducis Josephi. Általános iratok) Musei 1813/401.

6 A mértékegységek átváltásánál a bécsi egységeket használtam: pes (láb) = 31,6 cm, pollex (hüvelyk) = 2,63 cm

7 „In ipso oppido Szőny ante Domum Dominalem, in defluxu ipsius viae Postalis, juxta Cyncturam Horti Dominalis inveniuntur, fragmenta Lapidum in unum Cumulum

Congregata, quae aetatem Romanorum cuilibet intuenti in memoriam revocare debent, inter haec: 1° Invenitur Tumba Lapidea cum suo operculo, hujus Longitudo 6 pedes et 6 polices, Latitudo 3 pedes, altitudo vero 2 pedes constituit. In ipsa operculi superficie, exsculpti habentur globuli in uno eorum mulieris, et viri, quos inter jacentis pueri Effigies videntur, in alio autem globo expansa manus humana, sine omni inscriptione conspicitur.” MNL OL N 24. Musei 1813/657.

8 MNL OL N 24. Musei 1813/657.

9 MNL OL N 24. Musei 1813/842. Zichy János gróf magyar nyelvű levelét lásd: SZABÓ 2022, 265. Addendum I.

10 A múzeumi nehézségekhez lásd: MNL OL N 24. Musei 1813/890, 2584, 2595; valamint KOLLÁNYI 1905, 324–328.

11 „Catalogus Antiquitatum (...) Extra Hortum: (...) 6. Pars Operculi cum Figura.” MNL OL N 24. Musei 1813/2608.

komplikált lett volna.¹² A szarkofágfedelet szállító hajó – a kedvező időjárást kívárva¹³ – végül 1814. június elején indult el.¹⁴ Miller Jakab Ferdinánd múzeumigazgató június 18-án jelentette a nádornak, hogy a szállítmány megérkezett Pestre. Kérte a Duna partjáról a Nemzeti Múzeum épületéhez, azaz a volt Batthyány-féle ingatlanhoz történő szállítás és a felállítás költségének kiutalását. Egyúttal a köemlékek – köztük a szarkofágfedél – részletes leírását is beterjesztette, amelyet Haliczky Antal, az Érem- és Régiségtár helyettes őre készített el három nappal korábban:

„Rövid leírás egynéhány római köemlékről Nagy-Szőny mezővárosból (...) XIV. Koporsó fedele (: amelyen férfi, nő és középpüti kisgyermek képmását faragták ki :) hossza 3½ (= 111 cm), szélessége 3 láb (= 95 cm).”¹⁵

Ghyczy, Tehel és Haliczky leírása alapján kétségtelen, hogy a szőnyi *operculum* azonos azzal a darabbal, amelyet a kutatás sokáig a CIL III 3539 váci szarkofágláda fedelének tartott, és jelenleg a Nemzeti Múzeum főépületének déli udvarát díszíti. Elképzelhető, hogy már 1814 júniusában, a múzeum kertjében történő elhelyezésekor¹⁶ rákerülhetett a váci ládára, amely két hónappal korábban már bizonyosan a múzeum kertjében volt.¹⁷ A Migazzi-gyűjteménybe¹⁸ tartozó – Schönvisner István által korábban már publikált¹⁹ – váci szarkofágládát 1813 szeptemberében ajánlotta fel a Nemzeti Múzeum számára Kálmánházy László váci püspök három másik szarkofággal együtt. A felajánlás mellé a püspök mellékelte a négy szarkofág rajzát is, ezen a CIL III 3539 ládát fedél nélkül ábrázolták.²⁰ (1. kép)

1. kép: A CIL III 3539 váci szarkofágláda rajza a Kálmánházy-féle kéziratban, 1813 (MNL OL N 24. Musei 1813/2551)

Fig. 1: Drawing of the sarcophagus chest from Vác (CIL III 3539) in the Kálmánházy manuscript (1813)

12 Áttekintve a szállítmány összetételét, a szarkofágláda lett volna a leg súlyosabb darab, lásd: SZABÓ 2022, 261–262, nr. 1–7, 10, 12, 18.

13 MNL OL N 24. Musei 1814/201.

14 MNL OL N 24. Musei 1814/1045, 1068.

15 „Descriptio brevis monumentorum aliquot romanorum ex Oppido Nagy-Szőny (...) XIV. Operculum tumbae, (: in quo viri, mulieris, et intermedii infantis effigies exsculptae :) longum 3½, latum 3 pedes.” MNL OL N 24. Musei 1814/1168.

16 A múzeum római kőgyűjteménye a 19. század második évtizedében a múzeum kertjében, azaz az egykori érseki palotakertben kapott helyet. A köemlékek elhelyezése megfigyelhető a múzeumtelek 1819-es helyszínrajzán:

DEBRECZENI-DROPPÁN 2019, 16 (5. kép), 19 (9. kép), 203.

17 Miller Jakab Ferdinánd 1814. április 4-én kérvényezte 100 forint kiutalását a Királyi Egyetem udvarán lévő szentendrei köemlékek átszállítására és a már odaszállított váci szarkofágokkal együtt a múzeum kertjében történő elhelyezésükre: „(...) in Horto Musei nationalis una cum Urnis Vacio allatis apre dislocari liceat”. A nádor a pénzt kiutalta a Múzeumi Alapból. MNL OL N 24. Musei 1814/728.

18 A Migazzi-gyűjteményhez: TRAGOR 1912, 59–62; PETŐ 1997; PETŐ 2007; GÁSPÁR 2016, 778–782.

19 SCHÖNVISNER 1781, 258–259, App/Cl. III/X.

20 MNL OL N 24. Musei 1813/2551.

A szőnyi fedél 1873-ban – a Desjardins–Rómer-katalógus megjelenésekor – már bizonyosan a váci szarkofágládán volt. Rómer Flóris sem tudta, hogy nem összetartozó darabok. Desjardins és Rómer leírása,²¹ valamint a mellékelt fénynyomat (*albertotypia*) alapján ezekben az években a fedlapot fordítva helyezték a szarkofágládjára. A szerzőpáros a szarkofágfedél hátsó, díszítetlen, hosszanti oldalát írta le. (2. kép) Elképzelhető, hogy az *operculum* tényleges előoldala nem volt hozzáférhető, mivel a szarkofágot szorosan egy fal mellé állították. Meglehet, hogy e szőnyi szarkofágfedél alatt

tanácskoztak Pásztor Árpád életrajzi ihletésű ifjúsági regényének gyerekhősei 1887 körül a Múzeumkertben.²²

Noha a szőnyi fedél és a váci láda 987/1–2 számokkal bekerült a „*Tituli Aquincenses*” második kötetébe, Mráv Zsoltban joggal merült fel kétely a darabok összetartozását illetően.²³ Gáspár Dorottya ugyancsak kétségbe vonta az egybetartozásukat, jóllehet a Desjardins–Rómer-féle fénynyomaton látható fedél és a tárgyalt darab azonosságát nem ismerte fel.²⁴ A brigetiói és az aquincumi szarkofágok ikonográfiáját feldolgozó²⁵ Erwin Pochmarskiban

2. kép: A szarkofágfedél hátoldala (a betonkiegészítés leretusálva) és a Desjardins–Rómer-korpusz fénynyomata

Fig. 2: The reverse of the sarcophagus lid and the photo from the Desjardins–Rómer corpus

21 „Ce sarcophage est bien conservé; il n’y manque que la partie droite du couvercle.” DESJARDINS–RÓMER 1873a, 70, nr. 133, Pl. XXIII. Érdekes, hogy a korpusz javított és bővített magyar nyelvű kiadásában Rómer már a fedél bal felét jelölte meg hiányzóként: „A sírláda elég ép, a felíráson alig van hiba; csak az egyszerű, de acroteriumokkal ellátott fődélnek balfele hiányzik.” DESJARDINS–RÓMER 1873b, 79, nr. 133, XXIII. tábla. Utóbbi leírást szó szerint átvette: KARCSÚ 1880, 21, nr. 8.

22 „egymásután beugrottak a régi római koporsóba, melynek fél fedele rajta volt, másik fele fedéltelenül ásitott az örökkévalóságban. Aquincum ősi temetőjéből ásták ki Marcellus centurio koporsóját és vitték a Muziba, hogy kis Pikik és Rocsekek oda elbújhassanak.” PÁSZTOR 1930, 56. Noha a váci sírládán Valerianus centurio neve áll – Marcellus nevű centuriót nem ismerünk Pannoniából –, a csonka fedél, az elhunyt katonai rangja és az őrzési hely megengedik a feltételezést.

23 „Quam ob rem operculum arcae aliae fuisse videtur. Nec protomae acroterii medii titulo congruunt.” TitAc II 987/1–2 (Mráv)

24 „A Lupa fényképén látható fedél nem ehhez a szarkofághoz tartozik, hiszen Rómer (RD) mind a táblán, mind a szövegben díszítetlen és hiányos fedélről tesz említést. Ezt a vélekedést bizonyítja, hogy a fényképen látható fedélen ki van faragva az M betű, ugyanakkor a ládán is van egy sokkal elegánsabb, amely a láda feliratának részét képezi. Az a fedél, amelyet a TitAc-ban közölt képen láthatunk, nem ehhez a szarkofághoz tartozik. Rómer (RD 133 t. XXIII) közleményében díszítés nélküli fedeltöredéket látunk. A töredék tartalmazza a középső félkör alakú antefixet, amely Rómernél díszítetlen.” GÁSPÁR 2016, 630, nr. 713.

25 POCHMARSKI 2001; POCHMARSKI 2014a; POCHMARSKI 2014b

annak ellenére sem ébredt gyanú, hogy az általa összegyűjtött 81 darab aquincumi szarkofág között ezen az egyetlen szarkofágfedélen díszítették faragvánnyal a középső félköríves *akroterion*t.²⁶ Ez a kőfaragói megoldás kifejezetten a brigetiói műhelyek sajátossága volt Pannoniában.²⁷

A háztető formájú szarkofágfedél bal oldali harmada hiányzik,²⁸ a letört részt valamikor a 20. században betonnal egészítették ki a Nemzeti Múzeum restaurátorai. A magastetőt formázó fedelet három tetősík határolja. A két ferde – nagyjából húszfokos hajlásszögű – tetősíkot felül egy vízszintes sík zárja le. A lapos tetőgerinc miatt a két oldalsó oromzat nem háromszög, hanem trapéz alakú. A *tegulákat* és az *imbre*ket nem érzékeltették. A fedél négy sarkán negyedköríves, míg a hosszanti oldalak közepén félköríves *akroterion*okat képeztek ki. A bal oldali sarok*akroterion*ok elpusztultak. (3. kép) E fedéltípus Brigetióból jól ismert. Az „*Ubi Erat Lupa: Bilddatenbank zu antiken*

Steindenkmälern” adatbázisban fellelhető, brigetiói lelőhellyel nyilvántartott szarkofágfedelek közül félszáz ilyen, és mindössze háromnak²⁹ tér el a kialakítása. A brigetiói szarkofágfedelek mintegy 60%-a esetében nem faragtak semmit az *akroterion*okba. Az ábrázolással díszített *akroterion*okkal rendelkező *operculum*ok táblázatban kerültek összesítésre. (1. táblázat)³⁰

A tárgyalt szarkofágfedél előoldalán, a középső *akroterion* és a megmaradt jobb oldali sarok*akroterion* között, a fedél permén egy M betű kapott helyet. Ehhez az elrendezéshez a Nr. 1–4. szarkofágfedelek jelentenek szoros párhuzamot, ahol az előoldali *akroterion*ok faragott díszűek, közéjük pedig D és M *siglákat* vésték a fedélperemre.³¹ A félköríves középső *akroterion*ban két felnőtt félalakos és egy gyermek mellképes portréját faragták ki. A fülkeszerűen kialakított *akroterion* pereme felül letört, a portrék erősen kopottak. A bal oldalon nő. Fejformája kissé szögletes. Középen elválasztott haja

26 POCHMARSKI 2014a, 263, nr. 32; POCHMARSKI 2014b, 420, nr. 32.

27 „Es scheint eine Eigenart von Brigetio zu sein, die Verstorbenen in dieser Weise auf dem Deckel wiederzugeben; in Pannonia ist es sonst nicht geläufig.” KOCH–SICHTER-MANN 1982, 324–325.

28 A csonka fedlap méretei: 31×(150)×102 cm. Eredeti szélessége 230 cm lehetett.

29 LUPA Nr. 3436, 3446, 27034. <http://lupa.at> (Az adatokat 2022 áprilisában vettem fel.) E három tétel kiegészíthető további két, elkallódott szarkofágfedéllel: PROHÁSZKA–KOVÁCS 2008, nr. 2, 5.

30 Megjegyzések az 1. táblázathoz:

- A Nr. 2. szarkofágfedél jelenleg lappang, korábbi fotókról ismerjük: PAULOVIČS 1941, tab. XV/3; BARKÓCZI 1944, tab. LXIII/1.
- A Nr. 3. szarkofágfedél jelenleg lappang, csak a láda van meg: BORHY 2006, 98–99, nr. 71. A korábbi fotókon még látszik a fedél és rajta a DM formula: PAULOVIČS 1941, tab. XVI/5; RIU 521.
- A Nr. 5. szarkofágot a szakirodalom sokáig elvesztésként tartotta nyilván: RIU 579. A kömléket Tóth István lelte fel újra Pápán: TÓTH 1995, 157–160, nr. 1, 1.3 kép
- A Nr. 7. szarkofágfedél bal oldali sarok*akroterion*ja jelenleg lappang: BORHY 2006, 49–50, nr. 19. A korábbi fotókon még látszik: BARKÓCZI 1944, tab. XX/2; BARKÓCZI 1961, tab. XXI/1.
- A Nr. 8. szarkofágfedél (ltsz.: 73.84.1.) jelenleg Petronia Severina szarkofágládáján (ltsz.: 73.84.2.) fekszik a Komáromi Klapka György Múzeumban. A fedél azonban nem ehhez a ládához tartozott: KANOZSAY 1961, 261. Ennek ellenére az újabb irodalom tévesen összetartozó-

ként tárgyalja a két kömléket: POCHMARSKI 2001, 206, nr. 9; BORHY 2006, 35, nr. 10.

- A Nr. 10. szarkofágfedél bal oldali sarok*akroterion*ja jelenleg hiányzik, a hiányzó részt betonnal egészítették ki. A korábbi fotókon még látszik: PAULOVIČS 1941, tab. XIII/1; BARKÓCZI 1944, tab. XVIII/2; RIU 545.

- A Nr. 12. szarkofágfedél – amely Claudia Aemerita ládájához tartozott – jelenleg lappang, kizárólag Paulovics István leírásából ismerjük: „An den beiden Ecken des Deckels sind Masken, in der Mitte der einen Seite in der üblichen Nische das Brustbild eines Kindes angebracht.” PAULOVIČS 1941, 130, nr. 11. A láda megvan: KGYM ltsz.: 92.1.1. Lásd Nr. 19.

- A Nr. 19. szarkofágfedél (ltsz.: 92.1.1.) jelenleg Claudia Aemerita szarkofágládáján (ltsz.: 92.1.1.) fekszik a KGYM-ben. A fedél azonban nem ehhez a ládához tartozott: BORHY 2006, 53–54, nr. 22. Ennek ellenére tévesen összetartozóként tárgyalja a két kömléket: POCHMARSKI 2001, 206, nr. 14.

- A Nr. 20. szarkofágfedél jelenleg egy Szomódon előkerült, feliratos ládán (ltsz.: II 2849) nyugszik a Duna Menti Múzeumban (VI. bástya – lapidárium). Az újabb irodalom tévesen összetartozóként tárgyalja a két kömléket: HARL–LÖRINCZ 2002, 20, nr. 14; GÁSPÁR 2016, 606, nr. 672. A fedél egy üres feliratos mezővel rendelkező ládához tartozik (ltsz.: II 2853 = LUPA Nr. 4738). Lásd: MILCH 1907, 76, nr. 10; BARKÓCZI 1944, tab. XXV/1; RATIMORSKÁ 1984, 14, nr. 24 és 15, nr. 27.

- A Nr. 21. szarkofágfedélhez (KGYM ltsz.: 2006.18.1.): BORHY 2006, 131, nr. 138.

31 Ide sorolhatjuk még a LUPA Nr. 3263. = RIU 707 szarkofágot, amely ugyan Almáson került elő, de valószínűleg ugyancsak brigetiói műhely terméke.

	LUPA	POCHMARSKI 2001	Előoldali <i>akroterionok</i>		
			B sarok	középső	J sarok
1	3458	28	delfin	portré (1 fő)	delfin
2	3499	52	delfin	portré (1 fő)	delfin
3	3430	15	maszk	portré (1 fő)	maszk
4	3437	20	maszk	portré (2 fő)	maszk
5	3474	–	delfin	portré (1 fő)	<i>letört</i>
6	3495	7	delfin	portré (2 fő)	delfin
7	3421	19	delfin	portré (4 fő)	<i>letört</i>
8	3470	9	<i>letört</i>	portré (1 fő)	maszk
9	3472	1	maszk	portré (1 fő)	maszk
10	3451	47	maszk	portré (2 fő)	maszk
11	3484	2	maszk	portré (2 fő)	maszk
12	3450	14	maszk	portré (1 fő)	maszk
13	3855	38	fríg sapkás fej	portré (2 fő)	fríg sapkás fej
14	3479	13	<i>letört</i>	portré (2 fő)	<i>letört</i>
15	26995	51	<i>letört</i>	portré (2 fő)	<i>letört</i>
16	3433	26	D	portré (1 fő)	M
17	3443	25	D	portré (2 fő)	M
18	3243	18	szolgáló	klinén fekvő férfi	<i>letört</i>
19	3450	–	delfin	üres	delfin
20	3264	39	maszk	üres	maszk
21	–	–	delfin	<i>letört</i>	<i>letört</i>

1. táblázat: Brigetiói szarkofágfedelek ábrázolással díszített akroterionokkal

Table 1: Sarcophagus lids from Brigetio featuring acroteria decorated with reliefs

3. kép: A szőnyi szarkofágfedél
(a betonkiegészítés leretusálva)

Fig. 3: The sarcophagus lid from Szöny

4. kép: A középső akroterionba
faragott portrék

Fig. 4: Portraits carved into the
central acroterion

kétoldalt, a fület takarva hátra van fésülve. Orra vastag vonalú. *Tunicájának* nyakkivágása csónak alakú. Fölötte *pallát* visel római módon, a karokat elfedve. A jobb oldalon rövid hajú férfi, orra leverve, szakálltalan, nyaka vastag. Bal alkarját mellkasa elé emeli. A bal kezében tartott tárgy³² – ha volt ilyen – ma már nem kivehető. Ruházata a kopott felület miatt nem meghatározható. A két felnőtt előtt középen gyermek mellképe, arca szögletes, haja rövid. (4. kép) A Nr. 1–17. analóg szarkofágfedelek portréi kivétel nélkül összhangban állnak a sírfeliratok szövegével,³³ már amennyiben megmaradt a *titulus*. A Nr. 7. fedélen négy személy portréját találjuk: egy nő, egy férfi, előttük két gyermek. A szarkofágládán olvasható felirat szerint a sírem-

léket a családfő halálakor készítette felesége, fia és lánya. Hasonló módon a tárgyalta szarkofágfedél – az *akroterion*ban ábrázolt portréknak megfelelően – egy anya–apa–kisgyermek alkotta család valamely tagjának halála alkalmával készülhetett.

Meglepő, de a szarkofágfedél díszítését vizsgáló kutatók kizárólag a középső *akroterion*ba faragott portrékról emlékeztek meg, a jobb oldali *sarokakroterion*ot díszítő faragvány létezéséről még csak említést sem tettek.³⁴ A negyedköríves *akroterion*ba enyhén mélyített mezőben egy kevésbé plasztikusan faragott kézfej látható az alkar egy részével. A Ghyczy-jelentésben „*expansa manus humana*”-ként leírt kézfej teljesen ki van nyitva. Ujjai – a hüvelykujj kivételével – zártan illeszked-

32 Tizenegy analóg kialakítású szarkofágfedélen találunk férfigorót a középső akroterionban. Ebből nyolc esetben iratkeercset tart a bal kéz (Nr. 1–2, 4, 13–17). A kömlékek vizsgálatára a „Tekercs a kézben – Kísérlet a római sírábrázolások egyik gyakori ikonográfiai motívumának értelmezésére” című, NKFIH K 135317. számú projekt keretében került sor.

33 Nincs feloldhatatlan ellentmondás a Nr. 10. kömlék esetében sem, ahol a fedél középső akroterionjában egy nő és egy gyermek mellképét ábrázolták, míg a láda felirata szerint a síremléket két fiúgyermeknek állították a szü-

lők. A családtagok nomenje alapján arra következtethetünk, hogy a portré a hároméves korában elhunyt Claudius Verecundust és édesanyját Ulpia Atticillát ábrázolja. A másik fiú, a nyolcévesen elhunyt Aurelius Celsinianus Placidius az apja, Aurelius Celsinianus korábbi kapcsolataiból, más anyától születhetett. A portrén ábrázolt gyermek Aurelius Celsinianus nevelt fia volt.

34 TitAc II 987/1–2 (Mráv); POCHMARSKI 2014a, 263, nr. 32; POCHMARSKI 2014b, 420, nr. 32; GÁSPÁR 2016, 630, nr. 713; LUPA Nr. 3005 (F. Harl)

nek egymáshoz. A felület kopottsága miatt nehéz eldönteni, hogy kézhát-, avagy tenyérábrázolásról van szó. Utóbbi mellett szól az a kézfej közepén megfigyelhető ferde barázda, amely – ha nem sérülés eredménye – tenyérvonalként értelmezhető. A hüvelykujj megformálása is azt sejteti, hogy az ujjbegyet, azaz az ujjhegy belső, párnás, domború részét látja a szemlélő. A pannoniai sírköveken két további esetben fordul elő az anatómiai helyéről „kiragadott”, nyitott, felemelt kézfej. *Signifereket* ábrázoló faragványokon figyelhetünk meg ilyeneket, a jelvényhordozó katona kezében tartott *signum* csúcsán.³⁵ E csúcsdíszként szolgáló kézfejeket azonban nem önmagukban ábrázolták, hanem a katonai jelvény részeként.³⁶ Ez az értelmezési lehetőség tehát kizárható. Nem szabad megfeledkezni a szarkofágfedél elpusztult bal oldali sarokakroterionjáról sem! A díszített sarokakroterionokkal rendelkező intakt brigetiói szarkofágfedelek (Nr. 1–6, 9–13, 19–20) alapján ennek faragványa a jobb oldali ábrázolás antitetikus párja volt. (5. kép)

A síremlékeken önmagában ábrázolt kézfejpár jól ismert, ám kevésbé kutatott ikonográfiai motívuma a hellenisztikus és a császárkori szepulkrális művészetnek. A német nyelvű irodalom gyakran a „*Fluchhände*” terminussal, ritkábban az objektívebb „*offene / geöffnete / erhobene / emporgestreckte*

Hände” kifejezésekkel illeti a jelenséget. A francia szakzsargon a „*mains supines / levées*” szókapcsolattal jelöli, amelynek az olasz terminológiában a „*mani alzate / levate*”, az angolban az „*uplifted / upraised hands*” felel meg. A kezeket csaknem mindig függőleges helyzetben, azaz „felemelve”, a tenyérrel kifelé, a szemlélő felé fordítva ábrázolták az alkarok hosszabb-rövidebb részét is megjelenítve.³⁷ A legtöbb esetben a két hüvelykujj „befelé” (egymás felé) néz. A szőnyi szarkofág annyiban tér el az általános sémától, hogy a megmaradt jobb oldali kéz hüvelykujja „kifelé” néz.³⁸

A kézfejpárok a síremlékek szinte minden típusán előfordulnak, így szarkofágokon is. Elhelyezésük változatos, a szarkofágokon egyaránt feltűnnek a láda oldallapján,³⁹ a láda előoldalán,⁴⁰ szarkofágfedél ferde tetősíkján,⁴¹ a fedél oldallapján az oromzatban,⁴² avagy a fedél sarokakroterionjában.⁴³ Sarokakroterionok díszeként különösen kedveltek voltak Macedóniában a császárkori síroktárokon és sírsztéléken.⁴⁴ (6. kép)

Egy átfogó alapkutatás – amely összeveti a síremlékek feliratos és képi tartalmát⁴⁵ – segíthetne tisztázni az ikonográfiai motívum értelmét és az egyes altípusok között esetleg meglévő jelentésárnyalatokat. Azonban a „felemelt kezek” gesztusával kísért görög és latin feliratok korpusza mind-

5. kép: A szarkofágfedél rekonstrukciója

Fig. 5: Reconstruction of the sarcophagus lid

35 LUPA Nr. 2910. = UBL 2013, nr. 100, Abb. 369 (Aquincum); LUPA Nr. 8173. = UBL 2013, nr. 128, Abb. 370 (Intercisa).

36 A csúcsdísz különböző értelmezéseihez: DOMASZEWSKI 1885, 53; GONZENBACH 1952; PETRIKOVITS 1983; UBL 2013, 224–226.

37 Ritkábbak a keresztbe tett alkarral ábrázolt kezek (pl. PFUHL–MÖBIUS 1979, 538, Nr. 2251–2252), vagy a keresztbe tett kézfejek (pl. CIL VI 17029 = Suppl. Imagines – Roma 1, 260.)

38 Nem zárható ki teljesen az a lehetőség, hogy a hiányzó sarokakroterion ugyancsak egy jobb kézfejet ábrázolt, ez azonban kevésbé valószínű. Az Anja Slawisch által összegyűjtött 73 db ábrázolásból mindössze egy esetben fordul elő két azonos – bal – kézfej: SLAWISCH 2006, nr. 3 (= CUMONT 1923, II/45)

39 Thessaloniki: STEFANIDOU-TIVERIOU 2014, nr. 22, Taf. 19/2.

40 Aquileia: CILIBERTO–MAINARDIS 2005, Fig. 1; Istanbul: PFUHL–MÖBIUS 1977, nr. 218b, Taf. 43; PFUHL–MÖBIUS 1979, nr. 1675, Taf. 245.

41 Oinoanda: HEBERDEY–KALINKA 1897, 52–53, nr. 73; 53, nr. 74.

42 Thessaloniki: STEFANIDOU-TIVERIOU 2014, nr. 213, Taf. 89/4; Çavdarhisar: MAMA 9, 535, Pl. XLIII

43 Thessaloniki: STEFANIDOU-TIVERIOU 2014, nr. 212, Taf. 89/1; nr. 215; nr. 219, Taf. 91/3.

44 LAGOGIANNI–GEORGAKARAKOS 1998, Taf. 14, Nr. 29a, Taf. 18, Nr. 35a, 36, 37, Taf. 38, Nr. 82a.

45 Ilyen módszerrel dolgozik például a „Scroll in Hand” kutatócsoport: AGÓCS et al. 2021

6. kép: Kézfejpárok „kifelé” néző hüvelykujjakkal Macedoniából, Veria (LAGOGIANNI-GEORGAKARAKOS 1998, Taf. 18, Nr. 35a); Ásiából, Aezani (WAELEKENS 1986, Taf. 8, Nr. 60); és Italiából, Ravenna (SPRETUS 1793, Tav. V. Nr. 233)

Fig. 6: Pairs of hands with „outward-facing” thumbs from Macedonia, Veria (LAGOGIANNI-GEORGAKARAKOS 1998, Taf. 18, Nr. 35a); Asia, Aezani (WAELEKENS 1986, Taf. 8, Nr. 60); and Italy, Ravenna (SPRETUS 1793, Tav. V. Nr. 233)

eddig nem készült el, mindössze részleges listák állnak rendelkezésre.⁴⁶ Az önmagában ábrázolt kézfejpárokról Franz Cumont írt több alapvető tanulmányt. A belga vallástörténész a Naphoz, a bűnök megbosszulójához szóló fohással hozta kapcsolatba az ábrázolást, amelyet az istenséghez intézett imát kísérő gesztussal azonosított. Véleménye szerint szepulkrális vonatkozásban leginkább gyermekek és fiatal felnőttek síremlékein fordul elő. A korainak, idő előttinek érzett halál okát csak a „mindent látó” Nap ismerhette, és a bosszúról is ő gondoskodhatott. A bűnöket feltáró és megbosszuló Nap felé emelt kezek a sírgyalzóknak is figyelmeztetésül szolgáltak. Idővel az ábrázolás – amelyet Cumont sémi eredetűnek tartott – elvesztette eredeti jelentését, és pusztán apotropaikus jelleggel alkalmazták a görög–római világban.⁴⁷ Cumont megállapításait a szakma sokáig nem vitatta. Ernst Pfuhl és Hans Möbius sem, akik az ikonográfiai motívumot a kevésbé objektív „*Fluchhände*” (átkozó kezek) terminussal jelölték.⁴⁸ A sokat idézett Pfuhl–Möbius-korpusz terminushasználata később széles körben elterjedt.⁴⁹ Cumont a „felemelt kezek” motívumot alcsoportok elkülönítése nélkül, egységesen kezelte, a hüvelykujjakkal „kifelé” ábrázolt kézfejpárokat kőfaragói

hibának vélte.⁵⁰ Marie-José Morant egy lyciai síremlék kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy a kézfejek eltérő megjelenítési módja segíthet eldönteni, hogy tulajdonképpen kinek a kezeit ábrázolták. Azok a „felemelt kezek”, amelyek a hüvelykujjakkal „kifelé” fordulva jelenítik meg a tenyereket, csakis a síremléssel szemben álló személyé lehetnek. Ez a személy a megörökített gesztussal védelmet nyújt a síremléknek. A hüvelykujjakkal „kifelé” fordított kézhátak ellenben az elhunyt vagy bármely más ember vagy istenség kezei, akit a kőemlék személyesít meg. Az ikonográfiai motívum e két altípusa az alkarok szupinációs mozgásával – azaz kifelé fordításával – létrejövő kéztartást örökíti meg. A szupinációs mozgást nem mutató, hüvelykujjakkal „befelé” ábrázolt tenyerek az elhunyt bosszúért fohászoló kezei – vélekedett Morant.⁵¹ Luca Scalco rámutatott, hogy nem ilyen egyértelmű az összefüggés a kezek helyzete és az imát végző személy kiléte között.⁵² Anja Slawisch mellett érvelt, hogy a „*Fluchhände*” terminus használata indokolatlan, a szepulkrális emlékeken megjelenített kézfejpárok általánosságban a sír, a sírkő és az elhunyt védelmét szolgálták.⁵³ Fritz Graf szerint ugyanakkor nincs jó ok arra, hogy Cumont alapvető értelmezését kétségbe vonjuk. A motívum je-

46 Franz Cumont – M. Paul Wolters segítségével – 79 db votív és szepulkrális emléket (CUMONT 1923, 76–80; CUMONT 1927, 77–78; CUMONT 1933, 393–395), Anja Slawisch – aki a sziklasírok és a szarkofágok faragványainak összegyűjtésére nem vállalkozott – 73 db szepulkrális emléket (SLAWISCH 2006, 192–197), Fritz Graf 40 db szepulkrális emléket (GRAF 2007, 140–149) gyűjtött össze. E részleges listákban átfedések vannak. Az általam a teljesség igénye nélkül összegyűjtött, a Jireček-vonal mentén és attól nyugatra előkerült császárkori síremlékek fele nem szerepel a korábbi listákon, lásd: 2. táblázat.

47 CUMONT 1923, 70–71; CUMONT 1927, 70–72; CUMONT 1933, 386–391.

48 PFUHL–MÖBIUS 1979, 537.

49 Pl: STRATEN 1981, 145–146; FORSÉN–SIRONEN 1989, 58–59; CREMER 1992, 82; SPILIOPOULOU-DONDERER 2002, 16–17; CONRAD 2004, 97; BLÖMER 2014, 113–114; STEFANIDOU-TIVERIOU 2014, 85.

50 CUMONT 1927, 69.

51 MORANT 1999, 294.

52 SALVADORI–SCALCO 2018, 23–24.

53 SLAWISCH 2006, 192.

lentése az isteni bosszúért való fohász egy váratlan, igazságtalannak érzett haláleset kapcsán.⁵⁴ Olga Palagia értelmezésében a votív és a szepulkrális emlékeken ábrázolt kezek egyaránt az isteni epifánia szimbólumai, nem emberi kezek.⁵⁵

Amennyire meg lehet állapítani, a már összegyűjtött darabok a Kr. e. 2. század és a Kr. u. 4. század közé datálhatók. Noha az ikonográfiai motívum földrajzi elterjedése egyértelműen a görög nyelvterületre összpontosul, túlzóak – és az alap kutatás hiányából fakadnak – azok az állítások,⁵⁶ amelyek szerint az ábrázolás feltűnően hiányzik a Mediterráneum nyugati feléből. A korábban feltetelezettekkel ellentétben az Észak-Adria sem jelent „egyértelmű határvonalat”⁵⁷ a motívum elterjedésében. (2. táblázat)

A tárgyalt szarkofágfedél brigetiói műhelyben készült, ám a helyi – és a pannoniai – kőfaragói repertoárban unikális díszítőelemet tartalmaz. Következésképpen a keleti eredetű „felemelt kezek” ikonográfiai motívum kifejezetten olyan megrendelő kérésére került a síremlékre, akinek ismernie kellett az ábrázolás eredeti jelentését. Ez nem lenne meglepő, hiszen a markomann háborúk után nagy számban jelentek meg Brigetióban a keletről érkező betelepülők, az orientális lakosság tehetőstagjai fontos szerepet játszottak a város irányításában is.⁵⁸ Amennyiben a díszítőelem Cumont-féle értelmezése helytálló, a középső félköríves *akroterion*ban ábrázolt három személy egyikének-másikának korai, váratlan, igazságtalannak érzett halála motiválhatta a megrendelőt az *orans* gesztusra emelt kezek megörökítésére, amelyek apotropaikus szimbólumként egyúttal a sír védelmét is szolgálták.

Ghyczy Ferenc alispán 1813-ban kelt jelentése szerint a szőnyi szarkofágfedél eredetileg egy 2 láb × 6 láb 6 hüvelyk × 3 láb méretű, felirat nélküli szarkofágláda fedeleként szolgált Zichy János angolkertjének kerítése mellett. A láda nem került be a Nemzeti Múzeumba, Szőnyben maradt. A méretadatok alapján feltehetően megegyezik azzal a darabbal,⁵⁹ amely ma is a – Zichy-féle angolkerttel részben azonos – kórházkertben áll. A 61×198×89 cm méretű láda előoldalát és két oldalapját simára csiszolták, hátlapján rombuszmintászerű, eldolgozatlan vésőnyomok láthatók. A láda belsejében, a fenék jobb oldalán fejpárnát utánozó domborulatot képeztek ki. A szarkofágláda peremén horony található, amely a fedelet a helyén tartotta.⁶⁰ Mindkét oldallap tetején megfigyelhető azoknak a vaskapcsoknak az ágya, amelyekkel eredetileg a fedelet a ládához erősítették, majd a kapcsokat ólommal a kőbe forrasztották. A sírláda egyetlen díszítménye az előoldal közepén található, téglalap alakú feliratos mező, kettős keretmotívummal. Vésott feliratnak nincs nyoma, a titulus esetleg festve lehetett.⁶¹ (7. kép) Gáspár Dorottya összevetve a pannoniai szarkofágládák feliratait és a feliratos mezők keretelését arra jutott, hogy az egyszerű téglalapkeretet a rangban magasabbak és az anyagilag tehetősebbek alkalmazták. A megállapítás mögött álló statisztikákat nem közölte.⁶² Hogy a fedél eredetileg is ehhez a ládához készült, vagy csak később – a lehetséges késő római újrafelhasználás során vagy az újkori megtalálást követően – került a szarkofágládára, további vizsgálatokkal eldönthető lenne. Összevetve a láda és a fedél oldallapjain lévő kapcsolatok helyzetét, valamint a láda peremén lévő hornyot a fedél alján esetleg

54 GRAF 2007, 150.

55 „They are instead divine hands, with the capacity to bestow favours, heal, avert evil or avenge the innocent. This may well apply to hands not only on votive but also on grave reliefs, where they tend to assume a more sinister role, implying punishment and revenge.” PALAGIA 2011, 67.

56 „Tale motivo, infatti, frequente su monumenti funerari in Grecia ed in Oriente a partire dall’epoca ellenistica, appare in Occidente estremamente raro e, per quanto è stato possibile controllare, del tutto assente sui sarcofagi” CILIBERTO–MAINARDIS 2005, 179. „Auffallend bleibt das weitgehende Fehlen des Handmotivs im Westen des Reiches” SLAWISCH 2006, 192.

57 „un confine piuttosto netto” CILIBERTO–MAINARDIS 2005, 179.

58 BARKÓCZI 1964, 294–297; BORHY 2021, 21–25.

59 BORHY 2006, 144, nr. 182 = LUPA Nr. 27035. = SZABÓ 2022, 262–264, nr. 10.

60 Rodenwaldt ezt a megoldást a görög kőfaragói hagyományhoz sorolta: „Zwischen griechischen und römischen Sarkophage besteht der Unterschied, daß fast immer auf den ersteren ein Falz für den Deckel abgearbeitet wurde, während der römische Sarkophagdeckel einfach, ohne Dübel und Klammern, auf die glatten Oberseiten der Sarkophagwände aufgesetzt wurde.” RODENWALDT 1925, 5. Lásd még: GABELMANN 1973, 7; KOCH–SICHTERMANN 1982, 371.

61 Az ismert brigetiói szarkofágok harmada üres feliratos mezővel rendelkezik!

62 A csavartvonalas keretet a műveltebb réteg, az ansával ellátott tabulákat pedig a másik két formát kedvelőkhöz képest alacsonyabb társadalmi helyzetűek választották. GÁSPÁR 2016, 130–131.

	Lelőhely	Hordozó	Felirat nyelve	Elhunyt élet- kora és neme	CIL	IG	CUMONT 1923	SLAWISCH 2006	GRAF 2007	Kép / Rajz
I	Tomis	stela	G	8 (♀), 2 (♂)		-	-	44	-	CONRAD 2004, Taf. 133, 1
II	Tomis	stela	L	- (♂)	-		-	45	-	SAUCIUC-SĂVEANU 1944, Fig. 1
III	Odessus	stela	G	20 (♀)		B I ² 175	-	43	-	CONRAD 2004, Taf. 34, 4
IV	Strahilovo	stela	L	30 (♂), 18 (♂)	-		-	46	-	CONRAD 2004, Taf. 89, 4
V	Brigetio	sarc.	L	?	-		-	-	-	jelen tanulmány, 5. kép
VI	Messina	tabula	G	?		-	-	-	-	BRUGNONE 2021, Fig. 3
VII	Aquileia	sarc.	L	18 (♀)	V 1121		-	-	-	CILBERTO–MAINARDIS 2005, Fig. 1
VIII	Aquileia	stela	L	?	V 8518		-	-	-	CILBERTO–MAINARDIS 2005, Fig. 3
IX	Tarracina	sarc.	L	– (♂), – (♀)	X 6390		-	-	-	-
X	Roma	sarc.	L	<1 (♀)	VI 3499		-	-	-	-
XI	Roma	tabula	L	– (♂)	VI 14098		II/1	67	22	Suppllt Imagines – Roma 1, 497
XII	Roma	tabula	L	– (♀)	VI 14099		II/2	68	25	Suppllt Imagines – Roma 1, 498
XIII	Roma	stela	L	3 (♀)	VI 17029		-	-	-	Suppllt Imagines – Roma 1, 260
XIV	Roma	stela	L	29 (♂)	VI 20008		-	-	-	Suppllt Imagines – Roma 2, 2392
XV	Roma	tabula	L	– (♀)	VI 21742		II/3	69	-	GUASCO 1775, 96
XVI	Roma	tabula	G	?		XIV 2187	II/4	70	-	-
XVII	Roma	tabula	L	20 (♀)	VI 25075		II/5	71	35	GUASCO 1775, 96
XVIII	Roma	stela	?	?		-	II/6	72	-	CUMONT 1923, Fig. 4
XIX	Roma	tabula?	L	?	VI 39278		-	-	-	-
XX	Roma	tabula	L	– (♂)	-		-	-	-	PANCIERA ed. 1987, Tav. LXXIII, 3
XXI	Roma	stela	L	– (♂)	-		-	-	-	BONFIOLI–PANCIERA 2006, Fig. 2
XXII	Ravenna	stela	L	4 (♂)	XI 38		II/7	73	-	SALVADORI–SCALCO 2018, Fig. 2
XXIII	Ravenna	stela	L	– (♂)	XI 107		-	-	-	SPRETUS 1793, Tav. V. Nr. 233

2. táblázat: Császárkori síremlékek „felemelt kezekkel” a Jireček-vonal mentén és attól nyugatra

Table 2: Imperial-period funerary monuments with „upraised hands” along and west of the Jireček Line

7. kép: A Selye János Kórház kertjét díszítő szarkofágláda, 2022 tavasz
(fotó: Fehér Tamás, szőnyi helytörténész)

Fig. 7: Sarcophagus chest decorating the garden of the Selye János Hospital, 2022 (photo by Tamás Fehér)

meglévő falccal, választ kaphatnánk a kérdésre. Ehhez azonban a fedél elmozgatására lenne szükség. Eredeti összetartozásuknak ellentmond a fedél peremére vésett DM formula, hiszen a ládán nincs vésett felirat.

A nádori levéltár kora reformkori iratainak segítségével tisztáztam egy téves provenienciával nyilvántartott római szarkofágfedél eredeti lelőhelyét és a közgyűjteménybe kerülésének körülményeit.

Szabó Ernő
Pécsi Tudományegyetem, BTK Ókortörténeti
Tanszék, Pécs
E-mail: szabo.erno@pte.hu

IRODALOM

- AGÓCS et al. 2021 Agócs N. – Grüll T. – Jusztinger J. – Szabó E.: Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai római síremlékeken. Kísérlet egy gyakori ikonográfiai motívum tipológiai elemzésére. *Ókor* 20. évf. 1. sz. (2021) 26–45.
- BARKÓCZI 1944 Barkóczi L.: *Brigetio. Táblák*. DissPann Ser. II. No. 22. Budapest 1944.
- BARKÓCZI 1961 Barkóczi L.: *Adatok Brigetio késő-római történetéhez*. *FolArch* 13 (1961) 95–115.
- BARKÓCZI 1964 Barkóczi, L.: *The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*. *ActaArchHung* 16 (1964) 257–356.
- BERLÁSZ 1981 Berlász J.: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Budapest 1981.
- BLÖMER 2014 Blömer, M.: *Steindenkmäler römischer Zeit aus Nordsyrien. Identität und kulturelle Tradition in Kyrrhestike und Kommagene*. *Asia Minor Studien* 71. Bonn 2014.
- BONFIOLI–PANCIERA 2006 Bonfioli, M. – Panciera, S.: *In domo Sergiae Paullinae – Nota aggiuntiva*. In: *Epigrafi, epigrafia, epigrafisti. Scritti varii editi e inediti (1956–2005) con note complementari e indici*. (Vetera 16.) Roma 2006, 217–220.
- BORHY 2006 Borhy L.: *Vezető Komárom város római kori emlékeihez*. *ActaArchBrig* Ser. I. Vol. 5. Komárom 2006.
- BORHY 2021 Borhy L.: *Brigetio – Egy pannoniai határváros társadalma és kultúrája*. (Székfoglaló

- előadások a Magyar Tudományos Akadémián) Budapest 2021.
- BRUGNONE 2021 Brugnone, A.: *Il gesto simbolico delle mani alzate: a proposito di due epitaffi in greco dalla Sicilia*. *Aristonothos: Rivista di Studi sul Mediterraneo Antico* 17 (2021) 169–203.
- CILIBERTO–MAINARDIS 2005 Ciliberto, F. – Mainardis, F.: *Mani alzate, mains levées, erhobene Hände. A proposito di un sarcofago della Collezione di Francesco di Toppo*. In: (Eds. Sanader, M. – Rendić-Miočević, A.) *Religija i mit kao političaj Rimskoj provincijalnoj plastici*. Akti VIII. Međunarodnog Kolokvija o Problemima Rimskog Provincijalnog Umjetničkog Stvaralaštva; Zagreb 5.–8.V.2003. Zagreb 2005. 175–184.
- CONRAD 2004 Conrad, S.: *Die Grabstelen aus Moesia inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie*. Leipzig 2004.
- CREMER 1992 Cremer, M.: *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien 2. Bithynien*. *Asia Minor Studien* 4. Bonn 1992.
- CUMONT 1923 Cumont, F.: *Il sole vindice dei delitti ed il simbolo delle mani alzate*. *Memorie. Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* Ser. 3. Vol.1. (1923) 65–80.
- CUMONT 1927 Cumont, F.: *Nuovi epitaffi col simbolo della preghiera al dio vindice*. *Rendiconti della Pontifica Accademia Romana di Archeologia* 5 (1927) 69–78.
- CUMONT 1933 Cumont, F.: *Deux monuments des cultes solaires*. *Syria* Tom. 14. Fasc. 4. (1933) 381–395.
- DEBRECZENI-DROPPÁN 2019 Debreczeni-Droppán B.: *Múzeumkerti kalauz. A Magyar Nemzeti Múzeum kertjének története*. Budapest 2019.
- DESJARDINS–RÓMER 1873a Desjardins, E. – Römer, F.: *Monuments épigraphiques du Musée National Hongrois*. *Acta Nova Musei Nationalis Hungarici*. Buda-Pest 1873.
- DESJARDINS–RÓMER 1873b Desjardins E. – Römer F.: *A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei = Inscriptiones monumentorum Romanorum eiusdem Musei Nationalis in Budapest*. *Acta Nova Musei Nationalis Hungarici* 1. Budapest 1873.
- DOMASZEWSKI 1885 von Domaszewski, A.: *Die Fahnen im römischen Heere*. *Abhandlungen des Archäologisch-Epigraphischen Seminars der Universität Wien* 5. Wien 1885.
- FORSÉN–SIRONEN 1989 Forsén, B. – Sironen, E.: *Zur Symbolik von dargestellten Händen*. *Arctos* 23 (1989) 55–66.
- GABELMANN 1973 Gabelmann, H.: *Die Werkstattgruppen der oberitalischen Sarkophage*. Bj–Bh 34. Bonn 1973.
- GÁSPÁR 2016 Gáspár D.: *Pannoniai síremlékek I. Római kori halottkultusz a mai Magyarország területén*. Bivio 4. Budapest 2016.
- GONZENBACH 1952 von Gonzenbach, V.: *Fides exercituum, eine Hand aus Vindonissa*. *Jahresbericht / Gesellschaft Pro Vindonissa* (1952) 5–21.
- GRAF 2007 Graf, F.: *Untimely Death, Witchcraft, and Divine Vengeance. A Reasoned Epigraphical Catalog*. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 162 (2007) 139–150.
- GUASCO 1775 Guasco, F. E.: *Musei Capitolini antiquae inscriptiones I*. Roma 1775.
- HARL–LŐRINCZ 2002 Harl, F. – Lőrincz B.: *A római kőtár vezetője a komáromi erődrendszer VI. bástyájában*. Komárno–Wien 2002.
- HEBERDEY–KALINKA 1897 Heberdey, R. – Kalinka, E.: *Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien*. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse* 45. (1897) 1–56.
- KANOZSAY 1961 Kanozsay M.: *Petronia Severina szarkofágja Brigetioból*. *ArchÉrt* 99 (1961) 261–263.
- KARCSÚ 1880 Karcsú A. A.: *Vác város története. Első kötet. A város története, keletkeztétől 1756. évig*. Vác 1880.
- KOCH–SICHTERMANN 1982 Koch, G. – Sichtermann, H.: *Römische Sarkophage*. München 1982.
- KOLLÁNYI 1905 Kollányi F.: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi Országos Könyvtára 1802–1902. I. kötet. A könyvtár megalapításától gróf Széchenyi Ferenc haláláig*. Budapest 1905.
- LAGOGIANNI–GEORGAKARAKOS 1998 Lagogianni-Georgakarakos, M.: *Die Grabdenkmäler mit Porträts aus Makedonien*. CSIR Griechenland Vol. 3. Fasc. 1. Athens 1998.
- MÁTRAY 1868 Mátray G.: *A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai, különös tekintettel a közelebb lefolyt huszonöt évre*. Pest 1868.
- MILCH 1907 Milch Á.: *Feliratos emlékeink. A Komáromvármegyei és Városi Múzeum-Egyesület értesítője* (1907) 69–80.
- MORANT 1999 Morant, M.-J.: *Mains levées, mains supines, à propos d'une base funéraire de Kadyanda (Lycie)*. *Ktèma* 24 (1999) 289–294.
- PALAGIA 2011 Palagia, O.: *Limestone reliefs with raised hands from Messene*. In: (Eds. Palagia, O. – Goette, H. R.) *Sailing to Classical Greece. Papers on Greek Art, Archaeology and Epigraphy presented to Petros Themelis*. Oxford–Oakville 2011, 62–69.
- PANCIERA ed. 1987 (Ed. Panciera, S.) *La collezione epigrafica dei Musei Capitolini. Inediti, revisioni, contributi al riordino*. *Tituli* 6. Roma 1987.

- PÁSZTOR 1930 Pásztor Á.: *A Muzi*. Budapest 1930.
- PAULOVICS 1941 Paulovics, I.: *Funde und Forschungen in Brigetio (Szöny)*. In: Laureae Aquincenses: memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae II. DissPann Ser. No. 11. Budapest (1941) 118–164.
- PETŐ 1997 Pető M.: *Vác és a Migazzi gyűjtemény római kőemlékeinek leírása D. Sestini útinaplójában*. A Tragor Ignác Múzeum Közleményei. Váci Könyvek 8. (1997) 183–193.
- PETŐ 2007 Pető M.: *A váci Migazzi-gyűjtemény budapesti lelőhelyű darabjai*. BudRég 41 (2007) 289–298.
- PETRIKOVITS 1983 von Petrikovits, H.: *Sacramentum*. In: (Eds. Hartley, B. – Wachter, J.) *Rome and her northern provinces : papers presented to Sheppard Frere in honour of his retirement from the Chair of the Archaeology of the Roman Empire*, University of Oxford, 1983. Gloucester 1983, 179–201.
- PFUHL–MÖBIUS 1977 Pfuhl, E. – Möbius, H.: *Die ostgriechischen Grabreliefs. Textband 1. Tafelband 1*. Mainz 1977.
- PFUHL–MÖBIUS 1979 Pfuhl, E. – Möbius, H.: *Die ostgriechischen Grabreliefs. Textband 2. Tafelband 2*. Mainz 1979.
- POCHMARSKI 2001 Pochmarski, E.: *Zur Ikonographie und Chronologie der römischen Sarkophage aus Brigetio*. BudRég 34 (2001) 201–221.
- POCHMARSKI 2014a Pochmarski, E.: *Ikonographische und chronologische Probleme der Sarkophage aus Aquincum*. In: *Proceedings of the International Conference Arts and crafts over the Passage of Time (from the Bronze Age to Late Antiquity)*. Anodos. Studies of the Ancient World 11. Trnava 2014, 247–268.
- POCHMARSKI 2014b Pochmarski, E.: *Die Sarkophagwerkstätten von Aquincum und Brigetio*. ActaArchHung 65 (2014) 405–426.
- PROHÁSZKA–KOVÁCS 2008 Prohászka P. – Kovács P.: *Római szarkofágok Brigetióból*. SEP 1 (2008) 133–154.
- RATIMORSKÁ 1984 Ratimorská, P.: *Rímske kamené pamiatky v Zbierkach múzea*. Katalóg. Rímske zbierky 2. Komárno 1984.
- RODENWALDT 1925 Rodenwaldt, G.: *Der Sarkophag Caffarelli*. Winckelmannsprogramme der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin 83. Berlin 1925.
- SALVADORI–SCALCO 2018 Salvadori, M. – Scalco, L.: *Dall’ “Elogio della profanazione” alla paura della violazione del sepolcro: per una rilettura delle mani alzate sui sepolcri di epoca romana*. In: (Eds. Barone, C. – Puccio, F.) *Profanazioni*. Padova 2018, 15–32.
- SAUCIUC-SĂVEANU 1944 Sauciuc-Săveanu, T.: *Inscripție latină incompletă din Tomis*. In: (Ed. Marinescu, C. G.) *În amintirea lui Constantin Giurescu: la douăzeci și cinci de ani dela moartea lui: 1875–1918*. București 1944, 447–451.
- SCHÖNVISNER 1781 Schönvisner, I.: *Itineris Tauruno ad leg. XXX. et commentarii geographici pars II. Sive Lauriaco ad leg. XXX. Accedunt selecti lapides literati Pannoniae romanae, speciatim qui ad eiusdem Ripam reperti sunt*. Buda 1781.
- SLAWISCH 2006 Slawisch, A.: *Zu „Fluchhänden“ auf hellenistischen und kaiserzeitlichen Grabsteinen*. In: (Hrsg. Conrad, S.) *Pontos Euxinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes*. (Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 10.) Langenweißbach 2006, 189–198.
- SPILIOPOULOU-DONDERER 2002 Spiliopoulou-Donderer, I.: *Kaiserzeitliche Grabaltäre Niedermakedoniens. Untersuchungen zur Sepulkralskulptur einer Kunstlandschaft im Spannungsfeld zwischen Ost und West*. Peleus 15. Mannheim–Möhnesee 2002.
- SPRETUS 1793 Spretus, D.: *Desiderii Spreti historici Ravennatis De amplitudine, eversione, et restoratione urbis Ravennae libri tres. Vol. I*. Ravenna 1793.
- STEFANIDOU-TIVERIOU 2014 Stefanidou-Tiveriou, T.: *Die lokalen Sarkophage aus Thessaloniki*. Sarkophag-Studien 8. Ruppolding 2014.
- STRATEN 1981 van Straten, F.: *Gifts for the Gods*. In: (Ed. Versnel, H.) *Faith, Hope and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World*. Studies in Greek and Roman Religion 2. Leiden 1981, 65–151.
- SZABÓ 2022 Szabó E.: *Zichy János gróf ajándéka „az Magyar Nemzeti Múzeumnak ékesítettére”*. SEP 13 (2022) 255–270.
- TÓTH 1995 Tóth I.: *Feliratos római kőemlékek Pápán*. Acta Musei Papensis 5 (1995) 157–168.
- TRAGOR 1912 Tragor I.: *A Váci Múzeum gyűjteményeinek leíró lajstroma*. Vác 1912.
- UBL 2013 Ubl, H.: *Waffen und Uniform des römischen Heeres der Prinzipatsepoche nach den Grabreliefs Noricums und Pannoniens*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Juni, 1969. Austria Antiqua 3. Wien–Graz 2013.
- WAELEKENS 1986 Waelkens, M.: *Die kleinasiatischen Türsteine. Typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintür*. Mainz am Rhein 1986.

“MANUS SUPINA” ON A SARCOPHAGUS LID FROM BRIGETIO

Ernő Szabó

In my study, I examine the provenance and iconography of a Roman-period sarcophagus lid from Brigetio (Szőny, Hungary), currently preserved in the Hungarian National Museum. With the help of archival sources, I clarify that the piece was originally discovered in Szőny, although for a long time it was mistakenly considered the lid of the sarcophagus chest from Vác identified as CIL III 3539. (Figs 1–2) I point out that the monument features the „manus supina” (Figs 3–5), a motif

previously unknown in the ornamentation of Pannonian funerary monuments. Consequently, the iconographic motif of „uplifted hands”, which appears only sporadically in the western half of the Mediterranean, is now enriched by a new example. Regarding its geographical distribution, to the best of my knowledge, this is the northernmost occurrence of this depiction. (Table 2) On the Brigetio sarcophagus lid, the hand gesture created by the supination of the forearms was immortalized.

Translated by Ernő Szabó

RÓMAI TÉRDFIBULÁK A KOMÁROMI DUNA MENTI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBŐL

Molnár Dorina

BEVEZETÉS

A térdfibulák jellegzetes térszerű formában meghajlott testtel rendelkeznek, melyről a nevüket is kapták.¹ Elterjedésüket tekintve megtalálhatjuk őket Nagy-Britanniától a dunai régióig, Rajna-vidéktől Szíriáig eső területeken is.² Astrid Böhme kifejezetten katonai jellegűnek gondolta ezt a típust, melyet azzal indokolt, hogy a Római Birodalom határ menti területein nagy számban elterjedtek.³ A polgári telepeken való megjelenésük viszont kétségeket vet fel. A térdfibulák képi ábrázolása sírköveken viszonylag ritka, és sok esetben kétértelmű.⁴ Példák között szerepel egy veterán síremlékének ábrázolása is, melynél a kabáton félköríves fejlappal ellátott térdfibulát figyelhetünk meg, vagy épp egy Burgenland területén megfigyelt sírkövön egy nő két térdfibulát is viselt.⁵ Az első térdfibulákat Böhme szerint már Hadrianus Antoninus-periódusokban viselhették. A felső-germán-raetiai limesnél a térdfibulákat a Kr. u. 2. század második felének vezető formájának tekinthetjük.⁶ Nagyobb számú elterjedésüket a Kr. u. 2–3. századra teszik a kutatók. Christian Gugl szerint Noricum–Pannonia területén a viselete Antoninus Severus-periódusra tehető, a késői formák megjelenése pedig csak a Kr. u. 3. század első felében terjedhetett el.⁷

A térdfibulák főbb részei közé sorolhatjuk a rugószerkezetet/csuklót, fejlapot, fibulatestet, nyakat, kengyelt, lábat, talpat, tűtartót, tűfészket és a tűt is. Tipológiai meghatározásukban fontos szempont a fejlap alakjának eltérése, díszítettsége vagy annak hiánya,⁸ illetve a kengyel alakja, keresztmetszete, tűtartó hosszúsága és alakja is. A térd-

fibulák első átfogó csoportosítása Astrid Böhme nevéhez köthető, aki elkülönített három csoportot: félköríves, négyszögletes fejlappal és rugótokkal rendelkező tárgyakat.⁹ Kovrig Ilona a „*Császárkori fibulák főformái Pannoniában*” című munkájában kiemelte a félkör alakú fejlappal rendelkező fibulákat, mely a típus leggyakoribb formájának tekinthető. A kengyel lehetséges formáit domborúnak, szögletben megtörtnek, erősen hajlítottnak vagy gyengén hajlítottnak írja le.¹⁰ A lábat általában kiszélesedő talpban végződőnek vagy gombbal a végén írja le. Ezenkívül fő kategóriaként jelöli meg a rugószerkezet henger alakú tokban elhelyezését és az ikerfibulákat is.¹¹ Merczi Mónika a térdfibulák besorolásának fő csoportjainál a rugótokkal ellátottakat, a fejlappal rendelkezőket és a csuklós szerkezetűeket különítette el.¹² Sáró Csilla a „*Kora császárkori fibulák a Wosinsky Mór Megyei Múzeum gyűjteményéből*” című munkájában használt tipológia fő csoportjait a rugószerkezetű, rugótokos, csuklós szerkezetű fibulákra osztja, és ezen belül vannak az alcsoportok elkülönítve.¹³

Kutatásom során a Duna Menti Múzeum térdfibuláit (34 db) vizsgáltam, melyek a 19. század és az első világháború közötti időszakban kerültek a múzeum gyűjteményébe.¹⁴ A tárgyak előkerülésének helyét Brigetio/Szőny, illetve Izsa/Leányvár területére tehetjük. Brigetio a Duna jobb partján, a Vág torkolatával szemben, Szőny területén helyezkedett el, keleten Azaum (Almásfüzitő), nyugaton Admures határolta.¹⁵ Az ókori Brigetio a Kisalföld keleti részén terül el, Győr–Tata teraszvidéken. A Duna-szakasztól dél felé egy 15 km hosszú feltöltött

1 GUGL 1995, 34.

2 SCHMID 2010, 34.

3 GUGL 1995, 35.

4 SCHMID 2010, 34.

5 SCHMID 2010, 34.

6 GUGL 1995, 35.

7 GUGL 1995, 35.

8 GUGL 1995, 34.

9 MERCZI 2011, 7.

10 KOVRIG 1937, 20.

11 KOVRIG 1937, 20–21.

12 MERCZI 2011, 25–53.

13 SÁRÓ 2014, 170–175.

14 Ezúton köszönöm Csütörtöky József PhD-nek, a Duna Menti Múzeum igazgatójának és Gere Mareknek, a Duna Menti Múzeum régészének, hogy az anyag feldolgozását részemre lehetővé tette.

15 BARKÓCZI 1951, 5.

meder húzódik, ez Komárom és Almásfüzitő között helyezkedik el.¹⁶ A város a Duna mentén kiépült római határvédelmi rendszer nagy szakaszát képezte. A dunai határvédelemben az 1. századtól kezdve kiemelkedő szerepet töltött be a *legiotábor* rendelkező településrendszer.¹⁷ Brigetio nemcsak élénk kereskedelmi élettel, hanem kiváló földrajzi elhelyezkedéssel is rendelkezett. Úthálózat kapcsolta össze többek között Arabonával, Carnuntummal, Vindobonával, Solvával és Aquincummal, míg déli irányban Tatán és a Bakonyon keresztül Pécs, majd Észak-Itália felé vezetett összeköttetés.¹⁸ A *legiotábor*, a *castra legionis*, a tábor vagy katonaváros, a *canabae*, és a polgárváros, *municipium* vagy *colonia*.¹⁹ A mai Szlovákia területén a Duna másik partján Leányvár (Izsa) területén további erődöket is megfigyelhetünk.²⁰ Komáromtól 6 km-re keleti irányban, néhány méterre a folyótól helyezkedik el Celamantia ellenerőd. Izsa falu 111 méterrel a tengerszint feletti magasságban van.²¹ Az épületet a Kr. u. 2. század végére és a Kr. u. 3. század elejére datálták.²²

A gyűjtemény térdfibuláit leltárszámmal együtt említi Mária Lamiová Schmiedlová. A kis fibula félkör alakú lemezzel csoportjában szerepel: II-1429, 1363, 1368, 1376, 1378, 1389, 1412, 1420, 1426, 1436, 1438, 1440, 1447, 1448, 1464, 3260, 3269, 3275 leltárszámú fibula.²³ Kovrig Ilona a komáromi Jókai múzeum leletanyagát is áttekintette, ahol tíz darab félköríves fejlappal rendelkező és egy rugótokos fibulát jegyzett fel szőnyi előkerüléssel. Egy tárgy lelőhelye Környe, ahol szintén félköríves fejlappal fibula került elő.²⁴ 1889-ben megjelent egy kalauz, a Komárommegyei és Városi Történeti– Régészeti Egylet kiadásával, amiben részletesen tárgyalják a tárlók tartamát, itt szó esik ószőnyi dísz tárgyakról, azon belül fibulákról is. Ezeknek a tárgyaknak a többsége valószínűleg még ma is a múzeum tulajdonában van. A fibulákat Diósy Ede felvételén figyelhetjük meg. Ekkor a negyedik szekrényben 69 db fibula került kiállításra.²⁵ Ezenkívül helyi gyűjtés, ajándékozás, vétel és csere útján is kerültek be a múzeum gyűjteményébe térdfibulák.

TÉRDFIBULÁK TIPOLÓGIÁJA

Rugótokkal ellátott térdfibulák

(Merczi A/1–3, Sáró VII.2, Böhme 21, Jobst 12/A–G, Kovrig X.t.96–100, Gugl 13i–j)

A rugótokkal rendelkező fibulák kéttagúak, a rugószerkezet a tokban van elhelyezve, és átmetszetük téglalap, trapéz, kör is lehet.²⁶ A rugótokkal ellátott térdfibulákat Merczi Mónika három alcsoportra tagolta (A/1–3). Az A/1-es változata megegyezik Böhme 21/b változatával, melyet csavarulatós rugó, hengeres tok, téglalap keresztmetszetű fibulatest, egyenesen elvágott talp, keresztben álló tűtartó jellemez.²⁷ Az A/2-es változat megegyezik Werner Jobst 12/B típusával, különbség, hogy gallér tagolja a tokot és a kengyelt.²⁸ Gyakori a cikcakk díszítés, a test keresztmetszete D alakú, a talp félköríves, kapcsolódhat hozzá gomb, a tűtartó állhat merőlegesen a fibulatesthez képest.²⁹ Jobst 12/A

variációját a Hadrianus-periódustól a 3. század közepéig datálják, míg a 12/B típust a 2. század utolsó negyedétől a 3. század közepéig.³⁰ Jobst 12/A típusa rugótokkal, D/U-keresztmetszettel, egyenesen elvágott talppal vagy véggombokkal és hosszú tűtartóval rendelkezik. Jobst 12/A és 12/B típusa csak a keresztirányú tűtartóban különbözik.³¹ Jobst 12/E (Gugl 13j) variációját vese alak és hátrahajló rugótokok jellemzik. A variánsokat még harmadik altípusra is oszthatjuk, közös jellemzőjük a sarkantyú, a kengyelen a barázdás minták, keresztirányban elhelyezett tűtartó.³² A rugótokos fibulák elterjedésével Csehország területén Eduard Droberjar „*Römische Kniefibeln in Böhmen/Římské kolínkovité spony v Čechách*” című munkájában foglalkozott, Jobst 12/E változatát Brno vidéki járásban Nová Ves településen találta meg. Jobst a rugótokos fibulák-

16 VICZIÁN–NAGY–DEÁK–SZEBERÉNYI–RUPNIK–BORHY 2015, 345.

17 VICZIÁN–NAGY–DEÁK–SZEBERÉNYI–RUPNIK–BORHY 2015, 345.

18 ALAPI 1915, 61.

19 SZÁMADÓ 2010

20 VICZIÁN–NAGY–DEÁK–SZEBERÉNYI–RUPNIK–BORHY 2015, 345.

21 SVOBODA 1962, 398.

22 KUZMOVÁ–RAJTÁR 2010, 16; SZÁMADÓ 1997

23 LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 1961, 63.

24 KOVRIG 1937, 57–62.

25 DMM Ad. 113/A-2-01-48; WESZELOVSZKY 1903, 22.

26 SÁRÓ 2014, 174.

27 MERCZI 2011, 26.

28 MERCZI 2011, 27.

29 MERCZI 2011, 27.

30 SCHMID 2010, 34.

31 SCHMID 2010, 38.

32 SCHMID 2010, 38.

nál 12/A–G változatot különböztet meg.³³ Merczi Mónika A/3-as típusa az előbbiektől annyiban tér el, hogy a rugótok és kengyel között nem gallér, hanem egy kis méretű fejlap figyelhető meg.³⁴

Fejlappal rendelkező rugós szerkezetű térdfibulák

(Merczi B/1–24, Sáró VII.1.b, Böhme 19, Jobst 13/C–E, Riha v.3.12.1–4, Kovrig, Gugl 13a–f)

Werner Jobst vagy akár Emilie Riha a rugószerkezetes, fejlappal rendelkező fibulákat egyszerűbben kategorizálta Merczi Mónika munkájával szemben. Merczi Mónika B/1–24 típust különített el. A B/1 típusa félköríves fejlappal rendelkezik, és D átmetszetű fibulatesttel, amelyek közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz, illetve a fibulák többsége egyenesen elvágott talpban végződik.³⁵ Ez azonban nem azonosítható Jobst 13/C–D típusával.³⁶ Gugl 13a fibulatípusát Jobst 13/C alcsoportjával azonosította. A tárgy félköríves fejlappal, általában D keresztmetszettel, felső húrozással, lehetséges, hogy a fejlemez és a kengyelt egy gallér válassza el.³⁷ Elterjedése Nagy-Britanniától Rajna-Duna régióig terjed.³⁸

Emilia Riha a fejlappal rendelkező fibulákat 3.12.1–5 csoportra osztja. A 3.12.1. (Hadrianus-kortól a 2. század) típus félköríves fejlappal és farkasfogmintával díszített, D keresztmetszetű, a tűtartó hosszú és keskeny.³⁹ Ez a csoport megegyezik Jobst 13/D, Gugl 13b, Böhme 19b típusával.⁴⁰ Gugl 13b típusánál alsó és felső húrozás egyaránt megfigyelhető, a kengyelt és a fejlemez gallér is elválaszthatja, illetve a láb vagy egyenesen elvágott vagy gomb figyelhető meg rajta.⁴¹

Riha 3.12.2. és Böhme 19a típusával is azonosítható.⁴² Riha 3.12.1. és Böhme 19b típusa megegyezik Sofija Petković A variációjával. Petković a térdfibulákat A-tól G-ig osztotta csoportokra.⁴³ Riha 3.12.1. és 3.12.2. csoportjai majdnem ugyanazoknak a kritériumoknak felelnek meg, kivéve a fejlap díszítését, mert a típus félkör alakú fej-

lemezzel rendelkezik, és farkasfogmintával vagy téglalap alakú bevésésekkel van díszítve. A formát a katonai táborokra jellemzőnek gondolták, és a 2. század közepe előtti időszakban is ismertnek hitték.⁴⁴

Riha 3.12.3. alcsoportja díszítetlen félkör alakú fejlappal rendelkezik Hadrianus Antoninus-időszakra datálható, egészen Nagy-Britanniától a rajnai tartományokig, az alpesi régióon keresztül Noricum/Pannonia területén megfigyelhető.⁴⁵ Ezt a típust is Jobst 13/C és Böhme 19b alcsoportjával azonosította.⁴⁶ Werner Jobst a 13-as főcsoportját a 2. század második felétől a 3. század első harmadáig elterjedt formának gondolta.⁴⁷

Az utolsó félköríves, Riha által kategorizált fejlappal rendelkező csoport, a 3.12.4-es típus díszített vagy díszítetlen is lehet, félkör alakú fejlapal ellátott. A birodalom keleti és délkeleti részén elterjedt típus, nyugaton szóróványosan kerül elő, Pannoniában importnak tekinthetjük. A 3. század elejéig volt használatban.⁴⁸

Merczi Mónika által B/2 variációja félköríves fejlappal rendelkezik, annyiban tér el a B/1-től, hogy itt már a fejlap és a kengyel gallérral kapcsolódik egymáshoz.⁴⁹ A gallér félköríves, néha háromszögletes, a tűfészek szinte mindig megerősített.⁵⁰ Félköríves talpban végződik, peremmel, perem nélkül, esetleg gombzáródással.⁵¹ Felső-Germánia–Raetia régióban gyakoribb a közvetlenül kapcsolódó fejlap és kengyel, míg Pannoniában és Noricumban a B/1-es variációval ellentétben ez a típus a jellemzőbb.⁵²

Meg kell említenem továbbá Merczi Mónika B/3-as változatát, ami azonosítható Berecz Katalin 7a.c típusával.⁵³ A 7a.c típus tárgyai félköríves fejlappal, trapéz keresztmetszettel, facettált kengyellel rendelkeznek.⁵⁴ A kengyel végződhet egyenesen elvágott talpban, peremmel vagy perem nélkül és gombbal is. A fejlap általában díszített. A fejhez a kengyel közvetlenül vagy gallérral kapcsolódhat, illetve gyakori a felső húrozás is.⁵⁵ Elterjedt Pannonia déli⁵⁶ és északkeleti⁵⁷ részén, Noricumban

33 DROBERJAR 2012, 5–8.

34 MERCZI 2011, 28.

35 MERCZI 2011, 29.

36 MERCZI 2011, 29.

37 GUGL 1995, 36.

38 GUGL 1995, 36.

39 RIHA 1979, 85.

40 GUGL 1995, 36.

41 GUGL 1995, 36.

42 RIHA 1979, 85–86.

43 PETKOVIĆ 2010, 129–130.

44 RIHA 1979, 85.

45 RIHA 1978, 85–86.

46 RIHA 1978, 85–86.

47 SCHMID 2010, 34.

48 RIHA 1978, 85–86.

49 MERCZI 2011, 31.

50 MERCZI 2011, 31.

51 SÁRÓ 2014, 171.

52 MERCZI 2011, 32.

53 MERCZI 2011, 32.

54 BEREZ 1991, 165.

55 SÁRÓ 2014, 171.

56 BEREZ 1991, 165.

57 SÁRÓ 2014, 172.

és Daciában is.⁵⁸ A germániai-raetiai régióban viszont facettált testtel félköríves fejlapú térdfibulát nem készítettek. Noricumban és Pannoniában is jellemző a cikcakkvonal-díszítés.⁵⁹

Berecz Katalin 7a.b,⁶⁰ Merczi Mónika B/4-es,⁶¹ Sáró Csilla VII.1.b, 1.c⁶² térdfibula-variációját félkörös fejlap és háromszög alakú keresztmetszet jellemzi.⁶³ Ennél a típusnál a leggyakoribb a felső húrozás, fejlap és a kengyel közötti gallér, egyenesen elvágott talp ritkán gombbal a végén, a fejlap lehet díszített vagy díszítetlen, tűtartó magas, keskeny, legtöbb esetben a tűfészek megerősített.⁶⁴ Nagy számban megfigyelhetők Pannonia, Gallia, Dácia, Singidunum, Lauriacum területén is.⁶⁵

Riha 3.12.5. típusa már nem félköríves fejlappal van ellátva, hanem négyszögletessel. Megegyezik vele Jobst 13/A,⁶⁶ Gugl 13e,⁶⁷ Böhme 20a,⁶⁸ Petković B variációja.⁶⁹ A fejlap lehet díszített vagy díszítetlen, D alakú keresztmetszettel,⁷⁰ a testet gombokkal és gallérokka is megfigyelhetjük, és kevésbé vagy gyengén hajlított kengyelekkel rendelkeznek.⁷¹

Merczi B/12-es variációjánál jellemző a szalagszerű, keresztmetszetben téglalap alakú, tagolatlan test, amelyet a fej irányába visszahajló lábrész követ. A fejlap lehet félköríves vagy téglalap alakú is.⁷²

Távoli párhuzamai Riha, Jobst, Gugl, Böhme által fent említett térdfibulátípusának Merczi Mónika B/21-es, Sáró Csilla VII.1.b.4. variációinak. Merczi B/21-es típusa kéttagú, fejlapja téglalap alakú,⁷³ amely a rugót és a húrt csak részben fedi, és közvetlenül a fejlap előtt helyezkedik el.⁷⁴ A fejlap és a kengyel között megfigyelhetünk gallért is. A talp lehet félköríves, egyenes elvágott általában.⁷⁵ Ez a típus Pannonia északnyugati és déli részén,⁷⁶ Moesia, Dacia területén is elterjedt volt.⁷⁷

Merczi B/23-as változata kéttagú, felső húrozású, derékszögben meghajlított, a hajlat után egyenes vonalú a test, díszített vagy díszítetlen fejlap jellemzi.⁷⁸ Találhatunk Pannoniában, barbaricum régióban, Daciában is ilyen kategóriájú térdfibulákat.⁷⁹

Csuklós szerkezetű fibulák

Merczi Mónika a csuklós zárszerkezetű⁸⁰ fibulákat négy csoportja osztja (C/1–4).⁸¹ Kéttagúak, csuklós zárszerkezettel, ami tokban helyezkedett el. Tűtartó merőleges a fibulatestre.⁸² A fibulák fő elterjedési területe Felső-Moesia.⁸³ Pannoniában nem egy elterjedt forma, ezen a területen gyakoribbak a rugószerkezetes térdfibulák.⁸⁴ Pannoniától délre, délkeletre gyakoribbá válnak.⁸⁵

A DUNA MENTI MÚZEUM TÉRDFIBULA-GYŰJTEMÉNYÉNEK TIPOLÓGIAI BESOROLÁSA

I. csoport: Rugószerkezetes térdfibulák fejlappal (Merczi B,⁸⁶ Sáró VII.1.b⁸⁷)

Keltezése: Hadrianus Antoninus kortól a Kr. u. 3–4. századig,⁸⁸ de már a Kr.u. 2. század elején is használatban lehetett.⁸⁹

» I.a. csoport: Rugószerkezetes térdfibulák félkör alakú fejlappal

Párhuzamok: Szőny, Kállay-gyűjtemény,⁹⁰ Aquincum⁹¹

58 SÁRÓ 2014, 172.

59 MERCZI 2011, 34.

60 BEREZ 1991, 165.

61 MERCZI 2011, 34.

62 SÁRÓ 2014, 172.

63 BEREZ 1991, 165.

64 MERCZI 2011, 34.

65 SÁRÓ 2014, 172.

66 RIHA 1978, 85–86.

67 GUGL 1995, 37.

68 RIHA 1978, 86.

69 PETKOVIĆ 2010, 129.

70 RIHA 1978, 37.

71 GUGL 1995, 37.

72 MERCZI 2011, 42.

73 SÁRÓ 2014, 173.

74 MERCZI 2011, 47.

75 MERCZI 2011, 47.

76 SÁRÓ 2014, 173.

77 MERCZI 2011, 47.

78 MERCZI 2011, 49.

79 MERCZI 2011, 49.

80 Merczi C/1–4 = KOVRIG XI.t.112–115

81 MERCZI 2011, 51–53.

82 SÁRÓ 2014, 175.

83 MERCZI 2011, 51.

84 KOVRIG 1937, 21.

85 KOVRIG 1937, 21.

86 MERCZI 2011, 28.

87 SÁRÓ 2014, 171.

88 SÁRÓ 2014, 171.

89 RIHA 1979, 84.

90 KOVRIG 1937, IX.t.80

91 KOVRIG 1937, IX.t.80

A 34 darab tárgyból 26 darab (Kat. 1, Kat. 2, Kat. 3, Kat. 5, Kat. 6, Kat. 8, Kat. 9, Kat. 11, Kat. 12, Kat. 13, Kat. 15, Kat. 16, Kat. 17, Kat. 19, Kat. 20, Kat. 21, Kat. 22, Kat. 23, Kat. 25, Kat. 26, Kat. 27, Kat. 28, Kat. 30, Kat. 31, Kat. 32, Kat. 33) rugószerkezetes, félköríves fejlappal rendelkeznek, egy pedig a fejlap letörése miatt nem meghatározható (Kat. 16).

• **I.a.1. csoport (Riha 3.12.1)⁹²**

Párhuzamok: Bajót-Domonkos-hegy⁹³

A 26 tárgyból 8 (Kat. 2, Kat. 8, Kat. 11, Kat. 13, Kat. 19, Kat. 26, Kat. 27, Kat. 33) farkasfogmintás félköríves fejlappal rendelkeznek.⁹⁴ Ebbe a kategóriába tartozó tárgyaknál a fejlapok teljesen vagy részben fedik el a rugószerkezetet. A fejlapok közvetlenül vagy gallérral kapcsolódnak a kengyelhez. A kengyel általában D, háromszögletes, trapéz keresztmetszetű. A láb egyenes elvágott talpban vagy a talp végén gombban végződik. A fibulatesten és lábon is megfigyelhetünk bordákat. A tűfészek általában magas, keskeny, trapéz vagy téglalap alakú.

• **I.a.2. csoport (Riha 3.12.2)⁹⁵**

Párhuzamok: Szomor-Anyácsapuszta⁹⁶

Kettő darab (Kat. 30, Kat. 32) térdfibula pedig téglalap alakú, apró bevésésekkel figyelhető meg.⁹⁷ A Kat. 30. tárgynál a felső perem mentén két sorban. A Kat. 32. tárgy esetében a fejlap felső és alsó peremén fut egy-egy téglalap alakú bevésésekből álló mintasor. A fejlapot és a kengyelt mindkét esetben gallér választja el. A D keresztmetszetű kengyel a láb irányába elvékonyodik, majd a talp felé kiszélesedik. Egyik esetben sem figyelhető meg a talpon gomb. A talp egyenes elvágott. A tűtartójuk hosszú, keskeny, téglalap alakú. A tűfészek a belső oldalon megerősített.

• **I.a.3. csoport (Riha 3.12.3)⁹⁸**

Párhuzamok: Szőny, Kállay-gyűjtemény⁹⁹

16 tárgy (Kat. 1, Kat. 3, Kat. 5, Kat. 6, Kat. 9, Kat. 12, Kat. 15, Kat. 16, Kat. 17, Kat. 20, Kat. 21, Kat. 22, Kat. 23, Kat. 25, Kat. 28, Kat. 31) díszítetlen fejlappal¹⁰⁰ figyelhető meg. A díszítetlen félkör alakú fejlappal rendelkező tárgyai esetében a fejlap és a kengyel között lehet gallér, vagy kapcsolódhat közvetlenül egymáshoz. A fejlap vagy teljesen

elfedi a rugószerkezetet, vagy csak részben. A talp két (Kat. 6, Kat. 14) esetben végződik gombzáródással. 15 esetben pedig egyenesen elvágott talppal rendelkeznek a gyűjtemény díszítetlen félköríves fejlapos darabjai. A tűtartó hosszú, átlag magas, széles, keskeny, trapéz és téglalap alakban is megfigyelhető.

• **I.a.4. csoport (Merczi B/1)¹⁰¹**

Párhuzamok: Tolna megye,¹⁰² Bajót-Péliföldszentkereszt¹⁰³

I.a.4. csoportba Merczi Mónika által B/1-ként elnevezett variánsát rendelttem. A csoportban rugószerkezetes, félköríves fejlappal rendelkező tárgyak szerepelnek, melyek közvetlenül kapcsolódnak a kengyelhez.¹⁰⁴ Az I.a.4. csoportba összesen tíz (Kat. 2, Kat. 3, Kat. 6, Kat. 8, Kat. 11, Kat. 12, Kat. 16, Kat. 22, Kat. 25, Kat. 31) darab fibulát soroltunk a múzeum gyűjteményéből.

I.a.4.1. Díszített fejlap gallér nélkül kapcsolódik a fibulatesthez. Ezek közül díszített fejlappal rendelkezik a (Kat. 2, Kat. 8, Kat. 11). Kat. 2. és a Kat. 8. tárgyak fejlapjának felső pereme egy sor cikcakkvonallal díszített. A fejlap és a kengyel közvetlenül kapcsolódik egymáshoz, a kengyel félköríves keresztmetszetű, a láb rész a Kat. 2. tárgynál egyenesen elvágott talpban végződik, melyet egy henger alakú gomb zár le, ebbe a csoportba tartozó díszített tárgyak közül csak ennek az egy fibulának van talpgombja. A Kat. 11. tárgy díszítését tekintve eltér az előbbiektől. Itt már több, a fejlap felső széle mentén végigfutó cikcakkvonal mellett megfigyelhetünk az alsó szélen végigfutó, illetve a felső peremhez kapcsolódó két ívelt cikcakkvonalat is.

I.a.4.2. Díszítetlen fejlap gallér nélkül kapcsolódik a fibulatesthez. A gyűjteményen belül ebbe a kategóriába soroltam a díszítetlen félköríves fejlapú és gallér nélküli térdfibulákat (Kat. 3, Kat. 6, Kat. 12, Kat. 16, Kat. 22, Kat. 25, Kat. 31). A Kat. 3, Kat. 12, Kat. 22, Kat. 25, Kat. 26, Kat. 31. díszítetlen félköríves fejjel, egyenesen elvágott talpban végződik, a fibulatesten díszítés vagy borda nem figyelhető meg. A Kat. 6. és Kat. 22. számú tárgyaknál a fibulatestet borda tagolja, díszítetlen félköríves fejlappal, téglalap alakú tűtartóval rendelkeznek.

⁹² Riha 3.12.1. = Gugl 13b, Böhme 19b, Jobst 19/D

⁹³ MERCZI 2011, 3. tábla 7

⁹⁴ RIHA 1979, 85.

⁹⁵ Riha 3.12.2. = Böhme 19a

⁹⁶ MERCZI 2011, 6. tábla 7

⁹⁷ RIHA 1979, 85.

⁹⁸ Riha 3.12.3. = Gugl 13a, Böhme 19b

⁹⁹ KOVRIG 1937, IX.t.84

¹⁰⁰ RIHA 1979, 85.

¹⁰¹ Merczi B/1 = Sáró VII.1.b.1.a.

¹⁰² SÁRÓ 2014, 9. tábla 5

¹⁰³ MERCZI 2011, 1. tábla 7

¹⁰⁴ MERCZI 2011, 29.

• **I.a.5. csoport (Merczi B/2)¹⁰⁵**

Párhuzamok: Tolna megye,¹⁰⁶ Bajót-Pélföldszentkereszt¹⁰⁷

Ezeknél a tárgyaknál a félköríves fejlap gallérral kapcsolódik a kengyelhez.¹⁰⁸ Ebbe a csoportba a gyűjteményből hat tárgyat sorolhatunk (Kat. 1, Kat. 5, Kat. 19, Kat. 23, Kat. 25, Kat. 30, Kat. 32, Kat. 26).

I.a.5.1. Díszített félköríves fejlappal és gallérral rendelkező térdfibulák. Ebben az alkategóriába négy tárgyat (Kat. 19, Kat. 26, Kat. 30, Kat. 32) sorolhatunk. A Kat. 19. számú tárgy fejlapjának felső és alsó peremén is körbefutó cikcakkvonalat figyelhetünk meg. A fejlap és a kengyel egy félköríves gallérral kapcsolódik egymáshoz. A tárgy tűtartóját és a tűfészket sajnos nem lehet megfigyelni, ugyanis a kengyel felső negyedében eltörött. A Kat. 30. számú térdfibula apró téglalapszerű felső peremén duplán körbefutó bevéséssel rendelkezik. A Kat. 32. számúhoz hasonló, annyi eltérés mutatkozik, hogy ott viszont az alsó és felső peremen is csak egy-egy cikcakkvonal fut végig. Mindkét tárgy fejlapját és kengyelét félköríves gallér kapcsolja össze. A kengyel a hajlatnál széles, majd elvékonyodik, a lábánál kiszélesedik, és egyenesen elvágott talpban végződik mind két fibula. A Kat. 26. vizsgált fibula fejlapjának alsó peremén cikcakkvonal húzódik, továbbá felette egy szintén cikcakkvonal hullámszerűen ábrázolva, aminek felső hullámai a felső peremig érnek el.

I.a.5.2. Díszítetlen félköríves fejlappal és gallérral rendelkező térdfibulák. Az I.a.5.2. csoportba sorolhatók a Kat. 1, Kat. 5, Kat. 23-as számú tárgyak. Mindhárom tárgy egész fibulateste és fejlapja is díszítetlen, a kengyelük D keresztmetszetű, félköríves, egyenesen elvágott talpban végződnek, és gomb nem kapcsolódik hozzájuk. Az Kat. 1. számú tárgy tűtartója letört. A Kat. 5. térdfibula tűtartója hosszú, keskeny trapéz alakú, ahogy a Kat. 23-as tárgy is.

• **I.a.6. csoport (Merczi B/3,¹⁰⁹ Berecz 7a.c¹¹⁰)**

Párhuzamok: Epöl-Kőkúti- és Palkóvölgyi-dűlő¹¹¹

Ebbe a csoportba tartozó tárgyaknál a kengyel trapéz keresztmetszetű, hosszában facettált.¹¹² A Duna Menti Múzeum gyűjteményében három

(Kat. 9, Kat. 17, Kat. 27) I.a.6. csoportba tartozó tárgy van.

I.a.6.1. Díszített félköríves fejlappal rendelkező, facettált testű, trapéz keresztmetszetű térdfibula. Az I.a.6.1-es típusba a gyűjtemény térdfibulái közül a Kat. 27. tárgy tartozik, melynek leltárszáma hiányzik. A tárgy félköríves fejlappal rendelkezik, melynek a felső szegélyénél farkasfogszerű bevésések vannak körben. A fejlap nem fedi el teljesen a rugószerkezetet, túllóg azon. A felső húr szinte teljesen kilátszik. A tárgy nemcsak díszítettségében különbözik az I.a.6.1-es kategóriában felsoroltaktól, hanem gallértípusban is, ugyanis az háromszög alakú. A test a talpig facettált. A talp peremmel rendelkezik, és henger alakú gombban fog végződni.

I.a.6.2. Díszítetlen félköríves fejlappal rendelkező, facettált testű, trapéz keresztmetszetű térdfibula. Kat. 9-es és 17-es térdfibulák díszítetlen fejlappal rendelkeznek. Mindkét esetben a fejlap és a kengyel gallérral kapcsolódik egymáshoz. A fibulatestek a kengyeltől a láb irányába elvékonyodnak, a talp felé kiszélesednek. Lábaik hatszögletes alakúak. Mindegyiknél egyenesen elvágott talpat figyelhetünk meg. A 9-es tárgynál a tűtartó keskeny, hosszú trapéz alakú, míg a Kat. 17. számú tárgy esetében rövid, hosszúkás trapéz alakot lehet megfigyelni. Fontos továbbá megemlíteni, hogy mindkét tárgy felső húrozású rugószerkezettel rendelkezik.

• **I.a.7. csoport (Merczi B/4,¹¹³ Berecz 7a.b¹¹⁴)**

Párhuzamok: Tarján¹¹⁵

I.a.7. csoportba azok a térdfibulák tartoznak, amelyek félköríves fejlappal és háromszög keresztmetszetű kengyellel rendelkeznek.¹¹⁶ A gyűjteményben három darab (Kat. 13, Kat. 15, Kat. 33) háromszögletes keresztmetszetű tárgy figyelhető meg. A két darab díszített (Kat. 13, Kat. 33) fejlappal készült, a harmadik tárgy (Kat. 15) díszítetlen. A 15. számú tárgy fejlapján az alsó és felső peremén fut körbe rovátkolás. A Kat. 33. tárgynál pedig a fejlap felső szélénél egymással párhuzamos vonalas bevésést lehet megfigyelni. A fejlap és a kengyel csatlakozása történhet gallérral és gallér nélkül is. Háromszögletes gallérral rendelkezik a Kat. 13, Kat. 15. tárgy. A Kat. 15, Kat. 30. számú tárgyak egyene-

¹⁰⁵ MERCZI 2011, 31.

¹⁰⁶ SÁRÓ 2014, 10. tábla 8

¹⁰⁷ MERCZI 2011, 5. tábla 2

¹⁰⁸ MERCZI 2011, 31.

¹⁰⁹ Merczi B/63 = Sáró VII.1.b.1.b.

¹¹⁰ BEREZ 1991, 165.

¹¹¹ MERCZI 2011, 7. tábla 1

¹¹² MERCZI 2011, 32.

¹¹³ MERCZI 2011, 34.

¹¹⁴ BEREZ 1991, 165.

¹¹⁵ MERCZI 2011, 9. tábla 4

¹¹⁶ BEREZ 1991, 165.

sen elvágott, háromszögletes talpban végződnék. A Kat. 13. tárgynál nem lehet megfigyelni a talpat, ugyanis törött a tárgy a kengyel második felétől.

• **I.a.8. csoport (Merczi B/23)¹¹⁷**

Párhuzamok: Szőny-Bélapusztá, a II. felső táblabeli római temető dűlászakor, sírmelléklet¹¹⁸

A térdfibulák fejlappja általában díszítetlen, és derékszögben hajlik meg a fibulatest, mely azután egyenes vonalú.¹¹⁹ A keresztmetszete D vagy háromszög alakú. Ez a típus a germán térdfibulák hatására vezethető vissza.¹²⁰ Ebbe a csoportba a múzeum gyűjteményéből kettő darab (Kat. 20–21) tárgy esik bele. Mindkét tárgy felső húrozású, a rugószerkezet csak a Kat. 20. számú tárgynál maradt meg, a fibulatestek derékszögben meghajlott formák, az egyenes vonalú testük mindkét esetben háromszögletes keresztmetszetű. A kengyel első negyedében egy borda tagolja a testet. A Kat. 20. tárgy testén a törés mentén kétoldalt apró vonalkás bevéséseket figyelhetünk meg. A lábrészt mindkét esetben egy borda tagolja, és gyűrűszerű talpakban végződnék.

» **I.b csoport: Rugószerkezetes fibulák négyszögletes fejlappal**

(*Riha 3.12.5, Jobst 13/A, Böhme 20a,*¹²¹ *Gugl 13e*¹²²)

Párhuzamai: Tolna megye,¹²³ Szőny-Bélapusztá, szórvány¹²⁴

Az I.b. csoportba a négyszögletes fejlappal ellátott darabok tartoznak, a fejlapp lehet díszített és díszítetlen is. Riha ezt a típust a régebbi rugótokos verzió átalakított típusának tartotta.¹²⁵ Jellemző a D keresztmetszetű test. Tagolhatja gallér, borda is. A test íve lehet domború, gyengén hajlított kissé laposabb.¹²⁶ Ebbe a kategóriába összesen négy tárgy (Kat. 4, Kat. 7, Kat. 10, Kat. 34) sorolható. A Kat. 4. számú térdfibula négyszögletes fejlappal rendelkezik, melynek felső és alsó szélén is cikcakk-díszítés fut körbe. A fibula fejlappja közvetlenül kapcsolódik a kengyelhez. A kengyel a lábrész felé elvékonyodik. A lábrész három barázdából álló

talpban végződik, mely a fej irányában visszahajlik. A Kat. 7. számú térdfibula fejlappja díszítetlen, és a kengyelhajlatnál szögletben megtörik. A fejlapp és a kengyel is közvetlenül kapcsolódik egymáshoz úgy, mint a Kat. 10. tárgynál is. A Kat. 7. tárgy elvékonyodik a láb irányában, és egy hegyes gombbal zárul le. A Kat. 10. tárgy annyiban tér el, hogy egyenesen elvágott kiszélesedő talpban végződik. A Kat. 34. tárgy fejlappja keskeny, ezért nem fedti el a felső húrozású rugót teljesen. Az előbbi tárgyakkal ellentétben ennél a fibulánál a kengyel keresztmetszete hatszögletes alakú, és egyenesen elvágott talpban végződik, díszítést a Kat. 34. tárgyon sem lehetett megfigyelni.

II. csoport: A rugó henger alakú tokban elhelyezett változata

(*Merczi A/1–4,*¹²⁷ *Sáró VII.2*¹²⁸)

Keltezése: Kr. u. 2. századtól jellemző a dunai tartományokra.¹²⁹ A félkör vagy álló téglalap keresztmetszetű facettált vagy henger alakú rugótokos térdfibulákat a Kr. u. 2. század végétől a Kr. u. 3. század elejéig keltezik.¹³⁰

Párhuzamai: Szőny,¹³¹ Szentes-Gógány¹³²

A tárgytypus jellemzői között a legfontosabb, hogy nem fejlapp fedti a rugószerkezetet, hanem egy henger alakú tokban figyelhetjük meg, tengellyel rögzítve.¹³³ A henger oldallapjait átlukasztották, és ez tartotta a rugószerkezet tengelyét.¹³⁴ A zárt forma a Kr. u. 1. században gall területeken, megváltozott formában a Kr. u. 2. században nyugaton is ismert lett. Merczi Mónika A/2-es csoportjához¹³⁵ tartozik az egyetlen rugótokos térdfibulája a Duna Menti Múzeum gyűjteményének. A Kat. 24. számú tárgynál a rugószerkezet egy henger alakú díszítetlen tokban van elhelyezve, mely kétoldalt a tengelytartás miatt át lett fúrva. A henger nem teljesen zárt, és a test egy része üreges lehetett. A kengyel és a fejlapp között egy félkör alakú gallért figyelhetünk meg. A lábrész félköríves, egyenesen elvágott talpban végződik. A tűtartója hosszú, keskeny, trapéz alakú.

¹¹⁷ MERCZI 2011, 48.

¹¹⁸ MERCZI 2011, 16. t.8

¹¹⁹ MERCZI 2011, 48–49.

¹²⁰ MERCZI 2011, 49.

¹²¹ RIHA 1979, 86.

¹²² GUGL 1995, 37.

¹²³ SÁRÓ 2014, 11. tábla 3

¹²⁴ MERCZI 2011, 16. tábla 4

¹²⁵ RIHA 1978, 86.

¹²⁶ GUGL 1995, 37.

¹²⁷ MERCZI 2011, 25–28.

¹²⁸ SÁRÓ 2014, 174.

¹²⁹ MERCZI 2011, 25.

¹³⁰ SÁRÓ 2014, 174.

¹³¹ MERCZI 2011, 1. tábla 2

¹³² KOVRIG 1937, X.t.99

¹³³ SÁRÓ 2014, 174.

¹³⁴ MERCZI 2011, 25.

¹³⁵ MERCZI 2011, 27.

III. Nem meghatározható

Nem meghatározható három darab (Kat. 14, Kat. 18, Kat. 29) tárgy. A Kat. 14. tárgy fejlappal erősen kóppott, törött, vagy hiányzik. A fejlappot és a kengyelt henger alakú gallér választja el. A fibulatest domború térdforma. A kengyel a félkör alakú lábész irányába erőteljesen elvékonyodik, majd kiszélesedő, kissé felfelé ívelő egyenes (szélén rovátkolt) talpban végződik, melyet egy kör alakú gomb zár le. A tűtartó hosszú, keskeny, téglalap alakú. A tűfészek a belső oldalon megerősített, a külsőn kidudorodik. A tű hiányzik. A Kat. 18. tárgynál a spirálrugó és a fejlappal teljes egészében hiányzik. A kengyel és a fejlappal között ezért nem lehet megfigyelni tago-

lást. A fejlappal hiánya szintén problémákat vet fel tipológia esetén. A kengyel gyengén hajlított, rövid térdforma. A lábész hosszú, keskeny, mely egyenesen elvágott félköríves talpban záródik. A tűtartó trapéz alakú, keskeny, hosszú. A tűfészek a belső oldalon megerősített, a külsőn kidudorodik. A tű hiányzik. A Kat. 29. tárgy rugószerkezetének jobb oldalán négy csavarulat maradt meg. Fejlappal nincs, vagy hiányzik. A kengyel háromszögletben meghajlott térdforma. Az utolsó negyedét két borda tagolja. A lábész háromszög alakú, elvékonyodó egyenes talpban végződik. Egy borda tagolja. A tűtartó hosszú, széles, trapéz alakú.

KATALÓGUS

Kat. 1. (1. tábla 1, 5. tábla 1)

» Térdfibula

- *Ltsz.*: II-1362
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbéli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 3,1 cm, sz.: 1 cm
- *Spirálrugó*: hiányzik
- *Fejlappal*: h.: 1,2 cm, sz.: 1,8 cm
- *Kengyel*: h.: 0,8 cm, sz.: 1 cm
- *Lábész*: h.: 1 cm, sz.: 0,7 cm
- *Tűtartó*: hiányos
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, rugója hiányzik. A fejlappal félköríves gallérral kapcsolódik a kengyelhez. A kengyel D átmetszetű. A lábész félkör alakú, és egyenes elvágott talpban végződik. A tűtartó hiányos, tűfészek és a tű hiányzik.

Kat. 2. (1. tábla 2, 5. tábla 2)

» Térdfibula

- *Ltsz.*: II-1363
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbéli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag

- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 4,2 cm, sz.: 1 cm
- *Spirálrugó*: hiányzik
- *Fejlappal*: h.: 1,3 cm, sz.: 2 cm
- *Kengyel*: h.: 3,3 cm, sz.: 1 cm
- *Lábész*: h.: 0,6 cm, sz.: 0,9 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,5 cm, sz.: 0,7 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, a rugó hiányzik. A fejlappal félkör alakú, és a felső peremén cikcakkvonalat figyelhetünk meg. A fejlappal közvetlenül kapcsolódik a fibulatesthez. A kengyel erősen meghajlított térforma. A lábész félköríves, egyenesen elvágott talpban végződik, melyhez henger alakú gomb kapcsolódik. A tűtartó téglalap alakú, ép belső oldalán megerősített fészek zárja.

Kat. 3 (1. tábla 3, 5. tábla 3)

» Térdfibula

- *Ltsz.*: II-1368
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbéli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos

• *Anyaga*: bronz

- *Méretei*: h.: 3,2 cm, sz.: 0,7 cm
- *Spirálrugó*: törött (3 csavarulat)
- *Fejlappal*: h.: 0,7 cm, sz.: 1,5 cm
- *Kengyel*: h.: 1,4 cm, sz.: 0,7 cm
- *Lábész*: h.: 0,7 cm, sz.: 0,5 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,4 cm, sz.: 0,5 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, a rugó hiányos, felső húrozású, a bal oldali három csavarulata maradt meg, a tű hiányzik. A fejlappal közvetlenül kapcsolódik a fibulatesthez. A kengyel gyengén hajlított D keresztmetszetű. A lábész egyenesen elvágott talpban végződik. A tűtartó téglalap alakú.

Kat. 4. (1. tábla 4, 5. tábla 4)

» Térdfibula

- *Ltsz.*: II-1370
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbéli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 3,8 cm, sz.: 0,7 cm
- *Spirálrugó*: h.: 1,9 cm, sz.: 0,4 cm
- *Fejlappal*: h.: 0,7 cm, sz.: 2 cm

- *Kengyel*: h.: 1,7 cm, sz.: 0,7 cm
- *Lábrész*: h.: 1 cm, sz.: 4 cm
- *Tűtartó*: h.: 1 cm, sz.: 0,7 cm
- *Tű*: törött, h.: 1,7 cm, sz.: 0,1 cm
- *Leírás*: Kéttagú, rugó 2×4 csavarulatos, ép állapotú, alsó húrozású. A fejlap téglalap alakú, két sor cikcakkvonal figyelhető meg az alsó és felső peremén. A fibulatesthez közvetlenül csatlakozik. A kengyel a kengyelhajlatnál szögletben hajlított. A tű 1,7 cm hosszúságban maradt meg, törött. A fibula a lábrész vége felé kissé keskenyedik, a kengyel és a lábrész határán három barázda figyelhető meg, mely után a fej irányába hajlik vissza. A tűtartó téglalap alakú.

Kat.5. (1. tábla 5, 5. tábla 5)

» *Térdfibula*

- *Ltsz.*: II-1376
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 3,7 cm, sz.: 1 cm
- *Spirálrugó*: hiányzik
- *Fejlap*: h.: 1 cm, sz.: 1,9 cm
- *Kengyel*: h.: 1,5 cm, sz.: 1 cm
- *Lábrész*: h.: 0,5 cm, sz.: 0,9 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,2 cm, sz.: 0,3 cm (trapéz alakú)
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, felső húrozású, rugó hiányzik. A fejlap félkör alakú, a kengyelhez félkör alakú gallérral csatlakozik. A kengyel szögletes hajlított térdforma. A lábrész félkör alakú, egyenesen elvágott kiszélesedő talpban végződik. A tűtartó trapéz alakú.

Kat 6. (1. tábla 6, 5. tábla 6)

» *Térdfibula*

- *Ltsz.*: II-1412
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 2,4 cm, sz.: 0,7 cm
- *Spirálrugó*: h.: 1,5 cm, sz.: 0,4 cm
- *Fejlap*: h.: 0,5 cm, sz.: 0,8 cm
- *Kengyel*: h.: 1,1 cm, sz.: 0,8 cm
- *Lábrész*: h.: 0,6 cm, sz.: 0,5 cm
- *Tűtartó*: h.: 0,6 cm, sz.: 0,6 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú. Az eredetileg 2×4 csavarulatos rugószerkezet a jobb oldalon hiányos, és három csavarulat maradt meg. A fejlap félkör alakú, keskeny, teljesen nem fedi el a rugót. A fejlap és a kengyel közvetlenül kapcsolódik egymáshoz. A kengyel domború térdforma. A kengyel és a lábrész határán egy barázda figyelhető meg. A lábrész félkör alakú, egyenesen elvágott kiszélesedő talpban végződik, melyhez egy henger alakú gomb csatlakozik. A tűtartó téglalap alakú, törött, a tűfészek és tű hiányzik.

Kat. 7. (1. tábla 7, 5. tábla 7)

» *Térdfibula*

- *Ltsz.*: II-1418
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 3,4 cm, sz.: 0,9 cm
- *Spirálrugó*: h.: 1,6 cm, sz.: 0,4 cm

- *Fejlap*: h.: 0,7 cm, sz.: 1,6 cm
- *Kengyel*: h.: 1,8 cm, sz.: 0,7 cm
- *Lábrész*: h.: 1,1 cm, sz.: 0,4 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,2 cm, sz.: 0,7 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, felső húrozású. A rugó 2×3 csavarulatos. A fejlap téglalap alakú, közvetlenül kapcsolódik a fibulatesthez. A kengyel szögletben meghajlított térdforma. A kengyel és a lábrész közvetlenül kapcsolódik, félkör alakú, a fej felé kissé visszahajló, elkeskenyedő talpban végződik, melyhez egy henger alakú gomb csatlakozik. A tűtartó téglalap alakú, a tű hiányzik.

Kat. 8. (1. tábla 8, 5. tábla 8)

» *Térdfibula*

- *Ltsz.*: II-1420
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: ezüstözött bronz
- *Méretei*: h.: 3,5 cm, sz.: 0,9 cm
- *Spirálrugó*: h.: 2,2 cm, sz.: 0,5 cm
- *Fejlap*: h.: 1,5 cm, sz.: 0,9 cm
- *Kengyel*: h.: 0,7 cm, sz.: 2,8 cm
- *Lábrész*: h.: 0,6 cm, sz.: 0,6 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,5 cm, sz.: 0,6 cm
- *Tű*: h.: 2,9 cm (ép)
- *Leírás*: Kéttagú, a rugón a bal oldali csavarulatok hiányoznak, a jobb oldalon kettő csavarulat és a tű figyelhető meg. A fejlap félkör alakú, keskeny, nem takarja el teljesen a rugót. A fejlap a kengyelhez félkör alakú gallérral kapcsolódik. A kengyel domború térdforma. A lábrész félkör alakú és egyenesen elvágott, kiszélesedő talpban végződik. A tűtartó téglalap alakú. A tűfészek belső oldalán megerősített.

Kat. 9. (1. tábla 9, 6. tábla 9)» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-1426
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbéli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 3,4 cm, sz.: 0,9 cm
- *Spirálrugó*: hiányzik
- *Fejlap*: h.: 1 cm, sz.: 2,2 cm
- *Kengyel*: h.: 1,5 cm, sz.: 1 cm
- *Lábrész*: h.: 0,5 cm, sz.: 0,6 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,8 cm, sz.: 0,4 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, a rugó hiányzik. Felső húrozású. A fejlap félkör alakú, és gallérral kapcsolódik a fibulatesthez. A fejlap díszítetlen. A kengyel szögletben meghajtott térdforma, és teljes hosszában facetált, hatszög keresztmetszetű. A lábrész hatszög alakú, egyenes talpban végződik. A tűtartó hosszú, keskeny trapéz alakú, a tűfészek a belső oldalon megerősített.

Kat.10. (1.tábla 10, 6. tábla 10)» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-1433
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbéli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 3,7 cm, sz.: 2,5 cm
- *Spirálrugó*: hiányzik
- *Fejlap*: h.: 2,5 cm, sz.: 0,7 cm
- *Kengyel*: h.: 3 cm, sz.: 1 cm
- *Tűtartó*: h.: 0,7 cm, sz.: 2,5 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú. A rugó hiányzik. Téglalap alakú fejlap közvetlenül kapcsolódik a fi-

bulatesthez. A kengyel a hajlatnál szögletben meghajlik. A lábrész félkör alakú és egyenes talpban végződik, tűtartó hosszú, átlag széles és keresztbe fordul.

Kat. 11. (1. tábla 11, 6. tábla 11)» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-1440
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbéli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 4 cm, sz.: 1 cm
- *Spirálrugó*: h.: 0,7 cm, sz.: 0,4 cm (hiányos)
- *Fejlap*: h.: 1,2 cm, sz.: 2,2 cm
- *Kengyel*: h.: 1,8 cm, sz.: 1 cm
- *Lábrész*: h.: 0,6 cm, sz.: 0,8 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,7 cm, sz.: 0,7 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, rugóból csak a bal oldalon három csavarulat maradt meg, felső húrozású. A fejlap félköríves, a felső peremen körbefutó cikcakkvonalhoz félköríves cikcakkvonal csatlakozik, illetve az alsó peremen is cikcakkvonal fut végig. A fejlap és a kengyel közvetlenül kapcsolódik egymáshoz. A kengyel domború térdforma. A láb félkör alakú, egyenesen elvágott, kiszélesedő talpban végződik. A tűtartó széles, hosszú, trapéz alakú.

Kat. 12. (2. tábla 12, 6. tábla 12)» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-1447
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbéli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos

- *Anyaga*: ezüst
- *Méretei*: h.: 3,2 cm, sz.: 0,9 cm
- *Spirálrugó*: hiányzik
- *Fejlap*: h.: 1 cm, sz.: 1,4 cm
- *Kengyel*: h.: 1,6 cm, sz.: 1 cm
- *Lábrész*: h.: 0,6 cm, sz.: 1 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,2 cm, sz.: 0,7 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, rugó hiányzik, felső húrozású. A fejlap félkör alakú és díszítetlen. A fejlap közvetlenül kapcsolódik a fibulatesthez. A kengyel domború térdforma. A lábrész félköríves, a talp egyenesen elvágott, kiszélesedő. A tűtartó széles, hosszú, trapéz alakú.

Kat. 13. (2. tábla 13, 6. tábla 13)» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-1448
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbéli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 2,6 cm, sz.: 1 cm
- *Spirálrugó*: h.: 1,5 cm, sz.: 0,4 cm
- *Fejlap*: h.: 1 cm, sz.: 2,4 cm
- *Kengyel*: h.: 1,6 cm, sz.: 0,7 cm (törött)
- *Lábrész*: hiányzik
- *Tűtartó*: hiányzik
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, a rugó erősen korrodált, a bal oldalon két csavarulat, a jobb oldalon három figyelhető meg, alsó húrozású. A fejlap félköríves, a felső és az alsó részén is cikcakkvonalak díszítik. A fejlapot és a testet egy háromszögletes gallér választja el. A fibulatest háromszög átmetszetű. A kengyel szögletben meghajlott térdforma. A lábrész letört. A tűtartó és a tűfészek is hiányzik.

Kat. 14. (2. tábla 14, 6. tábla 14)» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-1456
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 3 cm, sz.: 1,1 cm
- *Spirálrugó*: hiányzik
- *Fejlap*: h.: 0,8 cm, sz.: 0,6 cm
- *Kengyel*: h.: 1,8 cm, sz.: 1 cm
- *Lábrész*: h.: 1 cm, sz.: 1,1 cm
- *Tűtartó*: h.: 1 cm, sz.: 0,5 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, rugó hiányzik. A fejlap erősen kopott, törött. A fejlapot és a kengyelt henger alakú gallér választja el. A fibulatest domború térdforma. A kengyel a félkör alakú lábrész irányába erőteljesen elvékonyodik, majd kiszélesedő, kissé felfelé ívelő egyenes (szélén rovátkolt) talpban végződik, melyet egy kör alakú gomb zár le. A tűtartó hosszú, keskeny, téglalap alakú. A tűfészek a belső oldalon megerősített, a külsőn kidudorodik. A tű hiányzik.

Kat. 15. (2. tábla 15, 6. tábla 15)» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-1457
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 4 cm, sz.: 1,2 cm
- *Spirálrugó*: hiányzik
- *Fejlap*: h.: 1 cm, sz.: 2,3 cm
- *Kengyel*: h.: 1,5 cm, sz.: 0,8 cm
- *Lábrész*: h.: 0,5 cm, sz.: 0,8 cm
- *Tűtartó*: hiányzik

- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, a rugó hiányzik. A fejlap félköríves, díszítés nem figyelhető meg rajta. A fejlap és a test egy gallérral kapcsolódik egymáshoz. A test háromszög átmetszetű, szögletben meghajlott térdforma. A lábrész félköríves, egyenes, kiszélesedő talpban végződik. Tűtartó, a tűfészek és a tű hiányzik.

Kat. 16. (2. tábla 16, 6. tábla 16)» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-1460
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 3 cm, sz.: 0,8 cm
- *Spirálrugó*: hiányzik
- *Fejlap*: h.: 0,7 cm, sz.: 1,2 cm
- *Kengyel*: h.: 1,3 cm, sz.: 0,7 cm
- *Lábrész*: h.: 0,6 cm, sz.: 0,7 cm
- *Tűtartó*: h.: 1 cm, sz.: 0,5 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, a rugó teljesen korrodált, hiányos, a csavarulatokat a korróziós réteg fedi le. Valószínű alsó húrozású. A fejlap félköríves, díszítés nem figyelhető meg rajta. A fejlap és test közvetlenül kapcsolódik egymáshoz. A kengyel gyengén hajlított térdforma. A lábrész félköríves, egyenesen elvágott talpban végződik. A tűtartó széles, hosszú téglalap alakú.

Kat. 17. (2. tábla 17, 7. tábla 17)» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-1464
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag

- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 4 cm, sz.: 1,2 cm
- *Spirálrugó*: h.: 2,3 cm, sz.: 0,4 cm
- *Fejlap*: h.: 1,2 cm, sz.: 2,5 cm
- *Kengyel*: h.: 3 cm, sz.: 1,2 cm
- *Lábrész*: h.: 0,8 cm, sz.: 1,1 cm
- *Tűtartó*: h.: 0,7 cm, sz.: 0,4 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, a rugó eredetileg 2×4 csavarulatossal, a jobb oldalon három maradt meg. A fej díszítetlen félköríves. Szintén félköríves gallér választja el a fejlapot és a fibulatesetet. A test hatszögletben meghajlott térdforma. A lábrész is hatszöglet alakú, az egyenesen elvágott talp felé kiszélesedő. A tűtartó keskeny, kicsi és trapéz alakú.

Kat. 18. (2. tábla 18, 7. tábla 18)» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-3270
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 2,4 cm, sz.: 0,7 cm
- *Spirálrugó*: hiányzik
- *Fejlap*: hiányzik
- *Kengyel*: h.: 2,4, sz.: 0,7 cm
- *Lábrész*: h.: 0,6 cm, sz.: 1,1 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,4 cm, sz.: 0,3 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, a spirálrugó és a fejlap teljes egészében hiányzik. A kengyel és a fejlap között ezért nem lehet megfigyelni tagolást. A kengyel gyengén hajlított, rövid térdforma. A lábrész hosszú, keskeny, mely egyenesen elvágott félköríves talpban záródik. A tűtartó trapéz alakú, keskeny,

hosszú. A tűfészek a belső oldalon megerősített, a külsőn kidudorodik. A tű hiányzik.

Kat. 19. (2. tábla 19, 7. tábla 19)

» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-3255
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 2,4 cm, sz.: 1,2 cm
- *Spirálrugó*: h.: 2 cm, sz.: 0,9 cm
- *Fejlap*: h.: 0,9 cm, sz.: 2,3 cm
- *Kengyel*: h.: 1,8 cm, sz.: 1,2 cm (törött)
- *Lábrész*: hiányzik
- *Tű*: h.: 2,5 cm, sz.: 0,1 cm
- *Leírás*: Kéttagú, felső húrozású, a rugó teljes állapotban figyelhető meg, amely 2×4 csavarulat, és közvetlenül kapcsolódik a fejlaphoz. A fejlap félköríves, díszítés nem egyértelmű kopás miatt. A test a kengyelhajlatnál szögletben hajlik meg. A kengyel egy része, a lábrész és a tűtartó, tűfészek hiányzik. A tű megmaradt.

Kat. 20. (3. tábla 20, 7. tábla 20)

» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-3281
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 4 cm, sz.: 0,8 cm
- *Spirálrugó*: h.: 1,8 cm, sz.: 0,5 cm
- *Fejlap*: h.: 1 cm, sz.: 1,6 cm
- *Kengyel*: h.: 1,7 cm, sz.: 0,8 cm

- *Lábrész*: h.: 0,7 cm, sz.: 0,6 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,5 cm, sz.: 0,6 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, felső húrozású, a jobb oldali csavarulatokat korróziós réteg fedi, a bal oldalon 4 csavarulat figyelhető meg. A fejlap a rugószerkezetet csak részben fedi le. A fejlap és a test közvetlenül kapcsolódik egymáshoz. A test háromszögletben meghajlott forma, mely a hajlatban derékszögben törik meg, ezután a test egyenes vonalú, a középvonalán lévő törés mentén kétoldalt párhuzamos rovátkozás fut. A kengyel első negyedében egy háromszögletű barázda is megfigyelhető. A lábrész egyenes, egy barázda tagolja, majd félkör alakú talpban végződik. A tűtartó hosszú, keskeny, téglalap alakú.

Kat. 21. (3. tábla 21, 7. tábla 21)

» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-4442
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*:
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 4 cm, sz.: 0,7 cm
- *Spirálrugó*: hiányzik
- *Fejlap*: h.: 1 cm, sz.: 0,9 cm
- *Kengyel*: h.: 1,6 cm, sz.: 0,7 cm
- *Lábrész*: h.: 0,7 cm, sz.: 0,5 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,3 cm, sz.: 0,5 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Felső húrozású, a rugószerkezet hiányzik, valószínű kéttagú volt. A fejlap kicsi, félköríves alakú. A fejlap és a test közvetlenül kapcsolódik egymáshoz. A test háromszögletűen meghajlított térdforma. A kengyelhajlat után derékszögben törik meg, majd

egyenessé válik. A kengyel első negyedében egy háromszögletes barázda figyelhető meg, ugyanúgy, mint a háromszögletes lábrésznél, melyet szintén egy barázda tagol. A lábrész gyűrűszerű talpban végződik. A tűtartó hosszú, keskeny, téglalap alakú.

Kat. 22. (3. tábla 22, 7. tábla 22)

» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-2352
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 2,4 cm, sz.: 1 cm
- *Spirálrugó*: hiányzik
- *Fejlap*: h.: 0,6 cm, sz.: 1 cm
- *Kengyel*: h.: 1,1 cm, sz.: 0,6 cm
- *Lábrész*: h.: 0,5 cm, sz.: 0,4
- *Tűtartó*: h.: 1,1 cm, sz.: 0,6 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: A rugószerkezet hiányzik. A fejlap félkör alakú, díszítést nem lehet rajta megfigyelni. A fejlap és a kengyel közvetlenül kapcsolódik egymáshoz. A test domború térdforma. A lábrész félköríves, melyet egy borda tagol. Az egyenes vonalban végződő talpat egy gömb alakú gomb zárja le. A tűtartó hosszú, széles, téglalap alakú.

Kat. 23. (3. tábla 23, 7. tábla 23)

» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-3252
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos

- *Anyaga:* vas
- *Méretei:* h.: 3,2 cm, sz.: 0,7 cm
- *Spirálrugó:* hiányzik
- *Fejlap:* h.: 0,6 cm, sz.: 1,2 cm
- *Kengyel:* h.: 1,2 cm, sz.: 0,7 cm
- *Lábrész:* h.: 0,6 cm, sz.: 0,7 cm
- *Tűtartó:* h.: 1,1 cm, sz.: 0,7 cm
- *Tű:* hiányzik
- *Leírás:* Kéttagú, felső húrozású, a spirálrugó teljes egészében hiányzik. A fej félkör alakú, díszítés nem figyelhető meg rajta, korrózió miatt károsodott a tárgy. A kengyelhez a fejlap között egy gallér figyelhető meg. A kengyel gyengén hajlított térdforma, a lábrész felé erősen elvékonyodik. A lábrész félköríves, kiszélesedő, egyenesen elvágott talpban végződik. A tűtartó hosszú, keskeny, trapéz alakú.

Kat. 24. (3. tábla 24, 7. tábla 24)

» *Térdfibula*

- *Ltsz.:* II-3258
- *Lelőhely:* Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma:* 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja:* ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota:* hiányos
- *Anyaga:* bronz
- *Méretei:* h.: 2,7 cm, sz.: 0,6 cm
- *Spirálrugó:* hiányzik
- *Fejlap:* h.: 0,6 cm, sz.: 1,9 cm
- *Kengyel:* 1,3 cm, sz.: 0,6 cm
- *Lábrész:* h.: 0,7 cm, sz.: 1 cm
- *Tűtartó:* h.: 1,3 cm, sz.: 0,7 cm
- *Tű:* hiányzik
- *Leírás:* A spirálrugó teljes egészében hiányzik. A rugószerkezet henger alakú tokban lehetett, mely előtt nincs külön fejlap. A henger nem teljesen zárt, és a test egy része üreges. A kengyelhez a fejlap félkör alakú gallérral kapcsolódik. A test a kengyelhajlatnál szögletben törik meg. A lábrész félköríves, egyenes vonalú, esetleg gömb vagy henger alakú

kiemelkedéssel záródik. A tűtartó hosszú, keskeny, keresztbe állított.

Kat. 25. (3. tábla 25, 8. tábla 25)

» *Térdfibula*

- *Ltsz.:* II-3260
- *Lelőhely:* Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma:* 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja:* ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota:* hiányos
- *Anyaga:* bronz ezüstözött?
- *Méretei:* h.: 3,4 cm, sz.: 1 cm
- *Spirálrugó:* hiányzik
- *Fejlap:* h.: 1 cm, sz.: 1,2 cm
- *Kengyel:* h.: 1,7 cm, sz.: 1 cm
- *Lábrész:* h.: 0,7 cm, sz.: 1 cm
- *Tűtartó:* h.: 1,5 cm, sz.: 0,5 cm
- *Tű:* hiányzik
- *Leírás:* Felső húrozású, a rugószerkezet teljesen hiányzik. A fejlap félköríves, díszítést nem lehet rajta megfigyelni. A fejlap és a test egy gallérral kapcsolódik egymáshoz. A test domború térdforma. A lábrész félköríves, kiszélesedő, egyenes talpban végződik. A tűtartó hosszú, keskeny, trapéz alakú. A tűfészek a belső oldalon megerősített, a külsőn kidudorodik.

Kat. 26. (3. tábla 26, 8. tábla 26)

» *Térdfibula*

- *Ltsz.:* II-3284
- *Lelőhely:* Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma:* 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja:* ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota:* hiányos
- *Anyaga:* bronz
- *Méretei:* h.: 4 cm, sz.: 1 cm
- *Spirálrugó:* hiányzik
- *Fejlap:* h.: 1 cm, sz.: 2,5 cm
- *Kengyel:* h.: 1,6 cm, sz.: 1 cm
- *Lábrész:* h.: 0,6 cm, sz.: 1,2 cm

- *Tűtartó:* h.: 1 cm, sz.: 0,5 cm
- *Tű:* hiányzik
- *Leírás:* Kéttagú, alsó húrozású, a rugószerkezet hiányzik, a fejlap félkör alakú, az alsó peremén cikcakkvonal figyelhető meg. A felső perem érintésével három hullámos, kopott cikcakkvonal figyelhető meg. A díszítés a fejlap felső peremén nem látszik. A fejlap és a kengyel között egy erősen kopott gallér is látszik. A test domború térdforma. A lábrész elvékonyodó, az egyenesen elvágott talp felé kiszélesedő. A talp peremének egy részén rovátkolás látszik. A tűtartó hosszú, keskeny, téglalap alakú.

Kat. 27. (3. tábla 27, 8. tábla 27)

» *Térdfibula*

- *Ltsz.:* hiányzik
- *Lelőhely:* Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma:* 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja:* ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota:* hiányos
- *Anyaga:* bronz
- *Méretei:* h.: 3,4 cm, sz.: 1,3 cm
- *Spirálrugó:* h.: 1,9 cm, sz.: 0,6 cm
- *Fejlap:* h.: 1,9 cm, sz.: 0,8 cm
- *Kengyel:* h.: 1,1 cm, sz.: 2,4 cm
- *Lábrész:* h.: 0,6 cm, sz.: 0,9 cm
- *Tűtartó:* h.: 1,2 cm, sz.: 0,4 cm
- *Tű:* hiányzik
- *Leírás:* Kéttagú, a rugószerkezet 2×4 csavarulattal rendelkezik, felső húrozású. A fejlap félköríves, a felső peremén egy sor rovátkolás figyelhető meg. A fejlap keskeny, ezért nem fedi el teljesen a rugószerkezetet. A fejlapot a testtől egy háromszög alakú gallér tagolja. A fibulatest hatszögletben hajlított térdforma. A lábrész hatszögletes, egyenesen elvágott félkör alakú talpban vég-

zódik, melyet egy henger alakú gomb zár le. A tűtartó hosszú, keskeny, trapéz alakú. A tűfészek a belső oldalon megerősített, a külső kidudorodik.

Kat. 28. (3. tábla 28, 8. tábla 28)

» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-3262
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbéli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 4 cm, sz.: 0,8 cm
- *Fejlap*: h.: 1,2 cm, sz.: 2 cm
- *Kengyel*: h.: 2,1 cm, sz.: 0,8 cm
- *Lábrész*: h.: 0,9 cm, sz.: 0,7 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,3 cm, sz.: 0,9 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Felső húrozású, a rugószerkezet hiányzik. A fejlap félköríves, keskeny, díszítést rajta nem lehet megfigyelni. A fejlap és a kengyel tagolás nélkül kapcsolódik egymáshoz. A kengyelhajlat gyengén hajlított, a test szögletben meghajló térdforma. A lábrész félköríves, melyet egy borda tagol. A talp egyenesen elvágott, kiszélesedő. A tűtartó széles, rövid téglalap alakú.

Kat. 29. (4. tábla 29, 8. tábla 29)

» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-1373
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbéli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 3,4 cm, sz.: 0,8 cm
- *Spirálrugó*: h.: 2 cm, sz.: 0,4 cm
- *Fejlap*: nincs

- *Kengyel*: h.: 3,1 cm, sz.: 0,8 cm
- *Lábrész*: h.: 1,1 cm, sz.: 0,4 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,2 cm, sz.: 0,9 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Rugószerkezet egy része hiányzik. A jobb oldalon négy csavarulat maradt meg. Fejlap nincs. A kengyel háromszögletben meghajlott térdforma. Az utolsó negyedét két borda tagolja. A lábrész háromszög alakú, elvékonyodó egyenes talpban végződik. Egy borda tagolja. A tűtartó hosszú, széles, trapéz alakú.

Kat. 30. (4. tábla 30, 8. tábla 30)

» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-1378
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbéli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 4,2 cm, sz.: 1,1 cm
- *Spirálrugó*: hiányzik
- *Fejlap*: h.: 1,2 cm, sz.: 2,2 cm
- *Kengyel*: h.: 2,2 cm, sz.: 1,1 cm
- *Lábrész*: h.: 1 cm, sz.: 1,5 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,4 cm, sz.: 0,5 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, felső húrozású, a rugószerkezet hiányzik. A fejlap félköríves alakú. A bal fele sérült, kopott. A felső peremén két sor rovátkolt díszítés figyelhető meg. A fejlapot és a kengyelt félkör alakú galér választja el. A test domború térdforma. A lábrész félkör alakú, egyenes, kiszélesedő talpban végződik. A tűtartó hosszú, keskeny trapéz alakú.

Kat. 31. (4. tábla 31, 8. tábla 31)

» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-1389
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leány-

vár, környékbéli gyűjtés, ajándékozás, vétel

- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 3,7 cm, sz.: 1,2 cm
- *Spirálrugó*: h.: 3 cm, sz.: 0,5 cm
- *Fejlap*: h.: 1,6 cm, sz.: 1 cm
- *Kengyel*: h.: 2,5 cm, sz.: 1,2 cm
- *Lábrész*: h.: 0,7 cm, sz.: 0,7 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,4 cm, sz.: 0,7 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, felső húrozású, a rugószerkezet 2×7 csavarulattal rendelkezik. A fejlap félköríves, keskeny, a rugószerkezetet nem fedi el. Díszítést nem lehet rajta megfigyelni. A fejlap és a test közvetlenül kapcsolódik egymáshoz. A kengyel domború térdforma. A lábrész félköríves, egyenes, kiszélesedő talpban végződik. A tűtartó hosszú, átlag széles, trapéz alakú. A tűtartó a belső oldalon megerősített, a külsőn kiugrik.

Kat. 32. (4. tábla 32, 8. tábla 32)

» **Térdfibula**

- *Ltsz.*: II-1436
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbéli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 4 cm, sz.: 1,1 cm
- *Spirálrugó*: h.: 2,4 cm, sz.: 0,6 cm
- *Fejlap*: h.: 1,1 cm, sz.: 2,1 cm
- *Kengyel*: h.: 1,9 cm, sz.: 1,1 cm
- *Lábrész*: h.: 0,8 cm, sz.: 1,4 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,4 cm, sz.: 0,4 cm
- *Tű*: h.: 3,7 cm, sz.: 0,1 cm
- *Leírás*: Kéttagú, felső húrozású, a rugószerkezet hiányos. Ere-

detileg 2×4 csavarulatos lehetett. A jobb oldalon egy csavarulat hiányzik. A tű ép. A fejlap félköríves alakú, a jobb oldala sérült. A felső és az alsó peremén rovátkolt díszítés látható. A fejlapot és a kengyelt egy félkör alakú gallér tagolja. A kengyel domború térdforma. A lábrész félköríves, egyenesen elvágott, kiszélesedő talpban végződik. A tűtartó hosszú, keskeny, téglalap alakú. A tűfészek a belső oldalon megerősített, a külsőn kiugrik.

Kat. 33. (4. tábla 33, 9. tábla 33)

» **Térfibula**

- *Ltsz.*: II-1451
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel
- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 4 cm, sz.: 1,2 cm

- *Spirálrugó*: h.: 3,3 cm, sz.: 0,6 cm
- *Fejlap*: h.: 1,1 cm, sz.: 2,2 cm
- *Kengyel*: h.: 1,8 cm, sz.: 1,2 cm
- *Lábrész*: h.: 0,7 cm, sz.: 1,1 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,4 cm, sz.: 0,7 cm
- *Tű*: hiányzik
- *Leírás*: Kéttagú, felső húrozású, a rugószerkezetből jobb oldalon öt csavarulat maradt meg, bal oldalon hat csavarulat. A fejlap félköríves, a felső peremén párhuzamos vonalak futnak. A fejlapot és a kengyelt háromszögletes gallér tagolja. A test hatszögletben hajlított térdforma. A lábrészt egy borda tagolja, félköríves, egyenes, kiszélesedő talpban végződik. A tű hiányzik. A tűtartó átlag széles, hosszú, téglalap alakú. A tűtartó a belső oldalon megerősített, a külsőn kiugrik.

Kat. 34. (4. tábla 34, 9. tábla 34)

» **Térfibula**

- *Ltsz.*: II-1451
- *Lelőhely*: Brigetio, Izsa-Leányvár, környékbeli gyűjtés, ajándékozás, vétel

- *Szerzés dátuma*: 19. század, az I. világháborúval bezárólag
- *Szerzés módja*: ajándékozás, vétel, gyűjtés, feltárás
- *Állapota*: hiányos
- *Anyaga*: bronz
- *Méretei*: h.: 4,5 cm, sz.: 1,1 cm
- *Spirálrugó*: h.: 2,3 cm, sz.: 0,5 cm
- *Fejlap*: h.: 0,5 cm, sz.: 1,5 cm
- *Kengyel*: h.: 1,5 cm, sz.: 1,1 cm
- *Lábrész*: h.: 1 cm, sz.: 1 cm
- *Tűtartó*: h.: 1,2 cm, sz.: 0,9 cm
- *Tű*: h.: 1,8 cm, sz.: 0,1 cm
- *Leírás*: Kéttagú, felső húrozású, a rugószerkezet hiányos, a bal oldalon ép állapotban hat csavarulat figyelhető meg, a jobb oldalon hiányzik. A tű egy része megmaradt. A fejlap téglalap alakú. Díszítést nem lehet rajta megfigyelni, a test hatszögletes térdforma. A kengyelhajlat majdnem derékszögben törik meg. A lábrész hatszögletes, elvékonyodó, az egyenesen elvágott talp kiszélesedik. A tűtartó hosszú, széles, téglalap alakú.

ÖSSZEGZÉS

A 34 darab tárgyból 26 darab rendelkezik rugószerkezetes félköríves fejlappal. Ez a térdfibula-gyűjtemény 76%-a. Négyszögletes fejlappal négy tárgyat figyelhetünk meg (Kat. 4, Kat. 7, Kat. 10, Kat. 34). Ez a gyűjtemény 12%-a. A típusokat a Hadrianus Antoninus-kortól a Kr. u. 3–4. századra datálják,¹³⁶ de már a Kr. u. 2. század elején is használatban lehetett.¹³⁷ Mindössze egy darab tárgyat (Kat. 24) lehet henger alakú tokban megfigyelni, ami a gyűjtemény 3%-át teszi ki. A rugótokos térdfibulák a Kr. u. 2. századtól jellemzőek a dunai tartományokra.¹³⁸ A félkör vagy álló téglalap keresztmetszetű facetált vagy henger alakú rugótokos térdfibulákat a Kr. u. 2. század végétől a Kr. u. 3. század elejéig kelteznek.¹³⁹ Nem meghatározható három darab (Kat. 14, Kat. 18, Kat. 29) tárgy. Ez a gyűjtemény 9%-a. Az I.a.4. csoportban rugószerkezetes, félköríves fejlappal rendelkező tárgyak szerepelnek, melyek közvetlenül kapcsolódnak a kengyelhez.¹⁴⁰ Tíz tárgyat különíthetünk el a gyűjteményből, ami a fejlappal rendelkező tárgyak 34%-a. Az I.a.5. csoportba sorolhatjuk azokat a térdfibulákat, amelyeknél a félköríves fejlap gallérral kapcsolódik a kengyelhez.¹⁴¹ Nyolc tárgy tartozik ebbe a variációba, ami a gyűjtemény 27%-a. Az I.a.6. csoportba tartozó tárgyaknál félköríves alakú a fejlap, és a kengyel trapéz keresztmetszetű, hosszában facettált test jellemző.¹⁴² Három ilyen csoportba sorolható tárgyat lehet megkülönböztetni. Ez a fejlappal rendelkező fibulák 10%-a. Az I.a.7. csoportba tartoznak a félköríves fejlappal és háromszög keresztmetszetű kengyellel rendelkezők.¹⁴³ Ezek a fejlappal rendelkező térdfibulák 10%-át alkotják, ami három darab tárgyat jelent. Az I.a.8. csoportba tartozó tárgyak fejlapja általában díszítetlen, és

derékszögben hajlik meg a fibulatest, mely azután egyenes vonalú.¹⁴⁴ A keresztmetszete D vagy háromszög alakú. Ez a típus a germán térdfibulák hatására vezethető vissza.¹⁴⁵ A fejlappal rendelkező térdfibulák csoportjának ez az altípus adja ki a 7%-át. Az I.b. csoport tárgyai négyszögletes fejlappal rendelkeznek. Négy tárgyat különíthetünk el, amik a kategóriába tartoznak. A fejlappal rendelkező fibulák csoportjának ez a 13%-a.

A félköríves fejlappal rendelkező fibulák 37%-a díszített, és 63%-a díszítetlen. A rugószerkezet húrozási típusainak arányait tekintve 33 darab tárgy rugószerkezetes, felső húrozású, ami a gyűjtemény 70%-a. Az alsó húrozásúak adják a 9%-át az anyagnak. A rugószerkezetes térdfibulák 9%-a nem meghatározható. Érdekes volt továbbá megfigyelni a tárgyak talpvégződéseit, mely szerint a fejlappal rendelkező térdfibulák közül 58% volt véggomb nélküli, egyenes talpban végződő. A fejlappal rendelkező térdfibulák 33%-a véggombos, és 9% nem meghatározható. A tűtartó alakjai alapján a teljes gyűjtemény 47%-a téglalap alakú tűtartóval van ellátva. A 35%-a a térdfibula-gyűjteménynek trapéz alakú tűtartóval rendelkezik, és a leletanyag 6%-ánál lehetett megfigyelni keresztben álló tűtartót. A leletanyag 9%-a nem meghatározható törés vagy sérülés miatt. A térdfibulák típusainak százalékos arányait diagramon ábrázolva is meg lehet tekinteni. (10–11. tábla)

A kutatás eredményeként kijelenthetjük, hogy a Duna Menti Múzeum térdfibula-gyűjteménye Kr. u. 2–3., esetleg 4. századra datálható.¹⁴⁶ Az anyag legtöbb darabja fejlappal (félköríves) rendelkező rugószerkezetes típus, ezen belül a díszítetlenek vannak többségben.

Molnár Dorina

Komáromi Klapka György Múzeum, Komárom

E-mail: molnardorina21@gmail.com

¹³⁶ SÁRÓ 2014, 171.

¹³⁷ RIHA 1979, 84.

¹³⁸ MERCZI 2011, 25.

¹³⁹ SÁRÓ 2014, 174.

¹⁴⁰ MERCZI 2011, 29.

¹⁴¹ MERCZI 2011, 31.

¹⁴² MERCZI 2011, 32.

¹⁴³ BEREZSI 1991, 165.

¹⁴⁴ MERCZI 2011, 48–49.

¹⁴⁵ MERCZI 2011, 49.

¹⁴⁶ SÁRÓ 2014, 171

IRODALOM

- ALAPI 1915 Alapi Gy.: *Brigetio*. In: Komárom – A Jó-kai Közmívelődési- és Muzeum Egyesület Hivatalos Értesítője III/3–4. (1915) 60–64.
- BARKÓCZI 1951 Barkóczi L.: *Brigetio*. DissPann Ser. II. No. 22. Budapest 1951.
- BERECZ 1991 Berecz K.: *Római kori fibulák Zala megyéből I.* ZM 3 (1991) 163–183.
- DROBERJAR 2012 Droberjar, E.: *Römische Kniefibeln in Böhmen / Římské kolínkovité spony v Čechách*. Archeologické výzkumy v jihních Čechách 25 (2012) 119–131.
- GUGL 1995 Gugl, C.: *Die römischen Fibeln aus Virunum*. Klagenfurt 1995.
- JOBST 1975 Jobst, W.: *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*. FiL 10 (1975)
- KOVRIG 1937 Kovrig I.: *A császárkori fibulák főformái Pannoniában*. DissPan Ser. II. No. 4. Budapest 1937.
- KUZMOVÁ-RAJTÁR 2010 Kuzmová, K. – Rajtár, J.: *Rímky kastel v Iži- Hraničná pevnosť na Dunaji. Príspevok k 30. výročiu archeologického výskumu (1978–2008)*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Nitra 2010.
- LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1961 Lamiová-Schmiedlová, M.: *Spony z doby rímskej na Slovensku*. ŠtZ 5 (1961)
- MERCZI 2011 Merczi M.: *Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből*. KMMK 17 (2011) 7–80.
- PETKOVIĆ 2010 Petković, S.: *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e.* Posebna izdanja 50. Beograd 2010.
- RIHA 1979 Riha, E.: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975*. FiA 3 (1979)
- SÁRÓ 2014 Sáró Cs.: *Kora császárkori fibulák a Wosinsky Mór Megyei Múzeum gyűjteményéből*. WMMÉ 36. (2014) 159–221.
- SCHMID 2010 Schmid, S.: *Die römischen Fibeln aus Wien*. (Monografien der Stadtarchäologie Wien 6.) Wien 2010.
- SVOBODA 1962 Svoboda, B.: *K Dějinám Římského kastelu na Leányváru u Iže, okres Komárno*. Slovenská Archaeológia X-2. Nitra-Hrab 1962.
- SZÁMADÓ 1997 Számadó E.: *Brigetio kutatástörténete*. KMMK 5 (1997) 149–174.
- SZÁMADÓ 2010 Számadó E.: *Régészeti kutatások Komárom/Szőny területén a római kori Brigetióban, 1999–2010 között*. Terra Sebus 2010/2 (2010) 141–176.
- VICZIÁN-NAGY-DEÁK-SZEBERÉNYI-RUPNIK-BORHY 2015 Viczián I. – Nagy B. – Deák M. – Szeberényi J. – Rupnik L. – Borhy L.: *Brigetio geomorfológiai és környezetrégészeti viszonyai*. In: (Szerk. Csabai Z.) *Ökonómia és ökológia*. Pécs 2015, 345–358.
- WESZELOVSZKY 1903 (Szerk. Weszelovszky J.) *A Komárommegyei és Városi Múzeum-Egyesület 1903. évi Értesítője*. Komárom 1903.

ROMAN KNEE FIBULAE FROM THE COLLECTION OF THE DUNA MENTI MUSEUM IN KOMÁRNO

Dorina Molnár

Brigetio was located on the right bank of the Danube, opposite the mouth of the Vág, in the area of Szőny. It was neighbored by Azaum (Almásfüzitő) from the east and Ad mures from the west. The ancient Brigetio is located in the eastern part of the Kisalföld, on the Győr–Tatai-teraszvidék. A 15 km long dammed riverbed stretches southwards from the Danube section between Komárom and Almásfüzitő. The town served as a big part of the Roman border defenses built alongside the Danube. Since the 1st century, the settlement sys-

tem with its legionary camps played a prominent role in the Danube border defense. Brigetio was connected from three directions, with Aquincum, Carnuntum and Sopianae, and consisted of three larger units. The legion camp was the *castra legionis*, the camp or military town the *canabae*, and the civil town the *municipium* or *colonia*. On the other bank of the Danube in present-day Slovakia, in the area of Leányvár (Izsa), we can observe further forts. 6 km east of Komárno, a few meters from the river, is the counter-fortification of Celamantia.

The village of Izsa is 111 meters above sea level. The building dates back to the end of the 2nd century A.D. and the beginning of the 3rd century A.D.

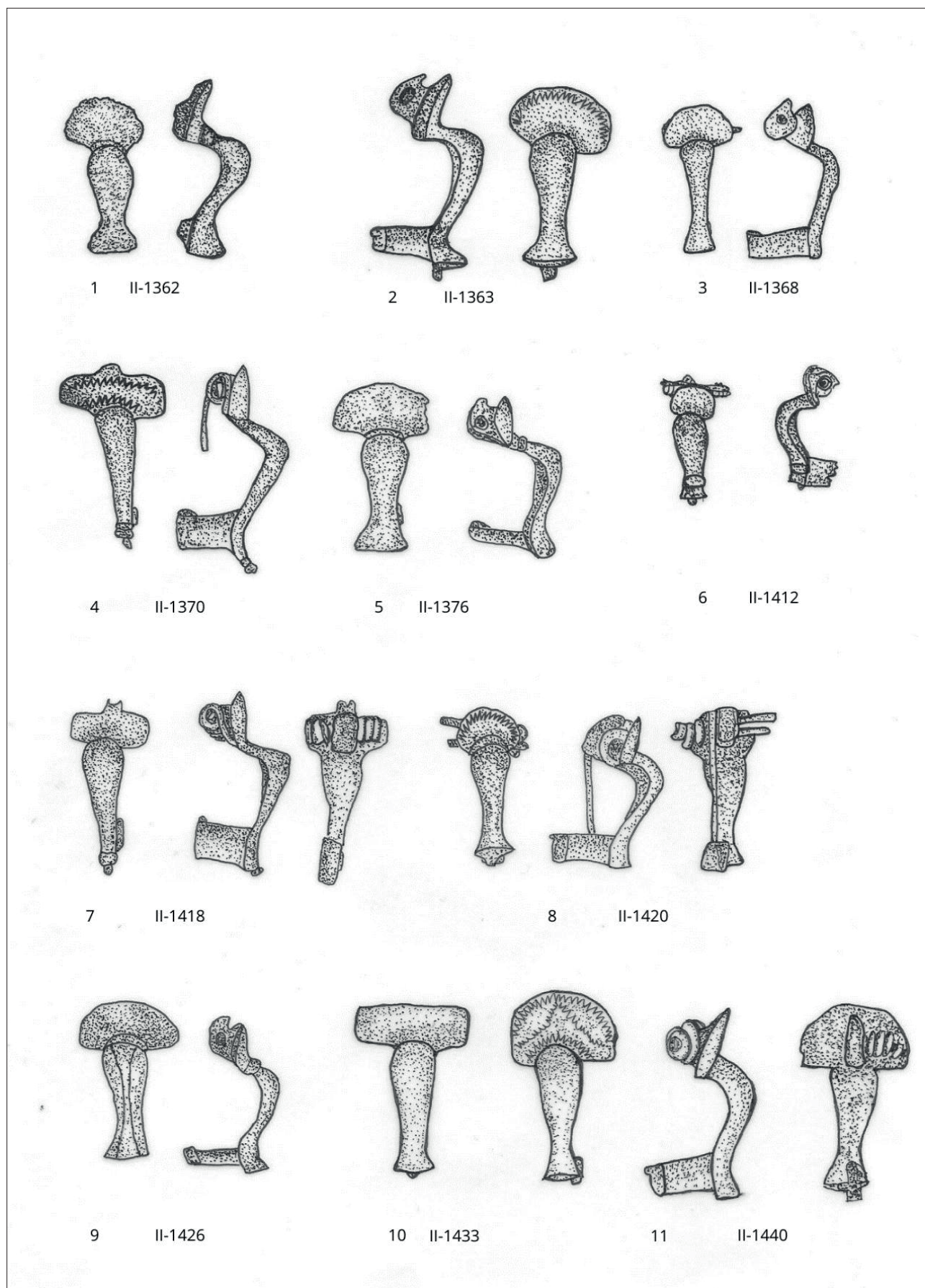
In the course of my research, I examined the knee *fibulae*'s (34 pieces) of the Duna-Menti Museum, which were acquired between the 19th century and the First World War through archaeological excavation, field collection, donation and purchase. The objects were found in the area of Brigetio/Szőny and Izsa/Leányvár. The knee *fibulae* have the characteristic knee-like shape with a bent body, from which they got their name. They can be found in areas from Britain to the Danube region and from the Rhineland to Syria. According to A. Böhme, the first knee *fibulae* may have been worn as early as the ages of Hadrian Antoninus. Knee *fibulae* are a very common type in the area of the Upper Germanic–Rhaetian Limes in the second century AD. By the third century, *fibulae* were widespread. Their more widespread use dates from the second half of the Roman period, 2–3 century A.D. According to Christian Gugl, in the Noricum–Pannonia area their wear dates from the Antoninus Severus period, with the late types appearing only in the period from the 3. century A.D. The main parts of the knee *fibulae* are the spring construction, hinge, spring, head plate, bow, neck, foot, sole, pin catch and pin. In their typological definition the important factors are: the variation in the shape, ornamentation or lack of ornamentation of the head plate, the shape and cross-section of the bow and the length and shape of the pin. The first comprehensive classification of knee *fibulae* is attributed to A. Böhme, who distinguished three groups: hemispherical, rectangular and knee *fibulae* with the pin spring encased in a cylindrical spring sleeve. Ilona Kovrig, in her work about the main forms of imperial *fibulae* in Pannonia, highlighted the hemispherical headed *fibulae*, which are considered the most common form of the type. She describes the possible shapes of the bow convex, broken at an angle, strongly curved or weakly curved. The foot is usually described as ending in a flared sole or with a knob at the end. In addition, it also identifies as a major category the mounting

of the spring construction in a cylindrical spring sleeve and twin *fibulae*. Mónika Merczi distinguishes between those with spring encased, those with a head plate and those with a hinged structure as the main categories for the classification of the knee *fibulae*. Csilla Sáró, in her work Early Imperial *fibulae* from the collection of the Wosinsky Mór Megyei Museum, divides the main groups of the typology into *fibulae* with spring constructions, *fibulae* with spring encased *fibulae* and with hinged structure in these subgroups are separated.

In my research, I divided knee *fibulae* into 3 main groups: I. Spring constructed knee *fibulae* with a head plate, II. Knee *fibulae* with a cylindrical encased, III. Not specified. In addition to the main groups, I have also defined several subgroups based on ornamentation, shape of headplate, type of bow connection. Of the 34 objects, 26 have a spring-constructed hemispherical head plate. This represents 76% of the knee *fibulae* collection. 4 objects (Cat. 4, Cat. 7, Cat. 10, Cat. 34) have a rectangular head. This represents 12% of the collection. The types date from the Hadrianic Antoninus period to A.D. 3–4. centuries A.D., but already in the 3rd century A.D. They may have been in use from the beginning of the 2nd century A.D. Only one object (Cat. 24) is observed in a cylindrical case, which represents 3% of the collection. They are typical of the Danubian provinces from the 2nd century A.D. The hemispherical or rectangular cross-section faceted or cylindrical encased knee *fibulae* are dated from the end of the 2. century A.D. until the beginnings of the 3. century A.D. Three objects (Cat. 14, Cat. 18, Cat. 29) cannot be identified due to damage. This represents 9% of the collection. 37% of the *fibulae* with hemispherical heads are decorated and 63% undecorated.

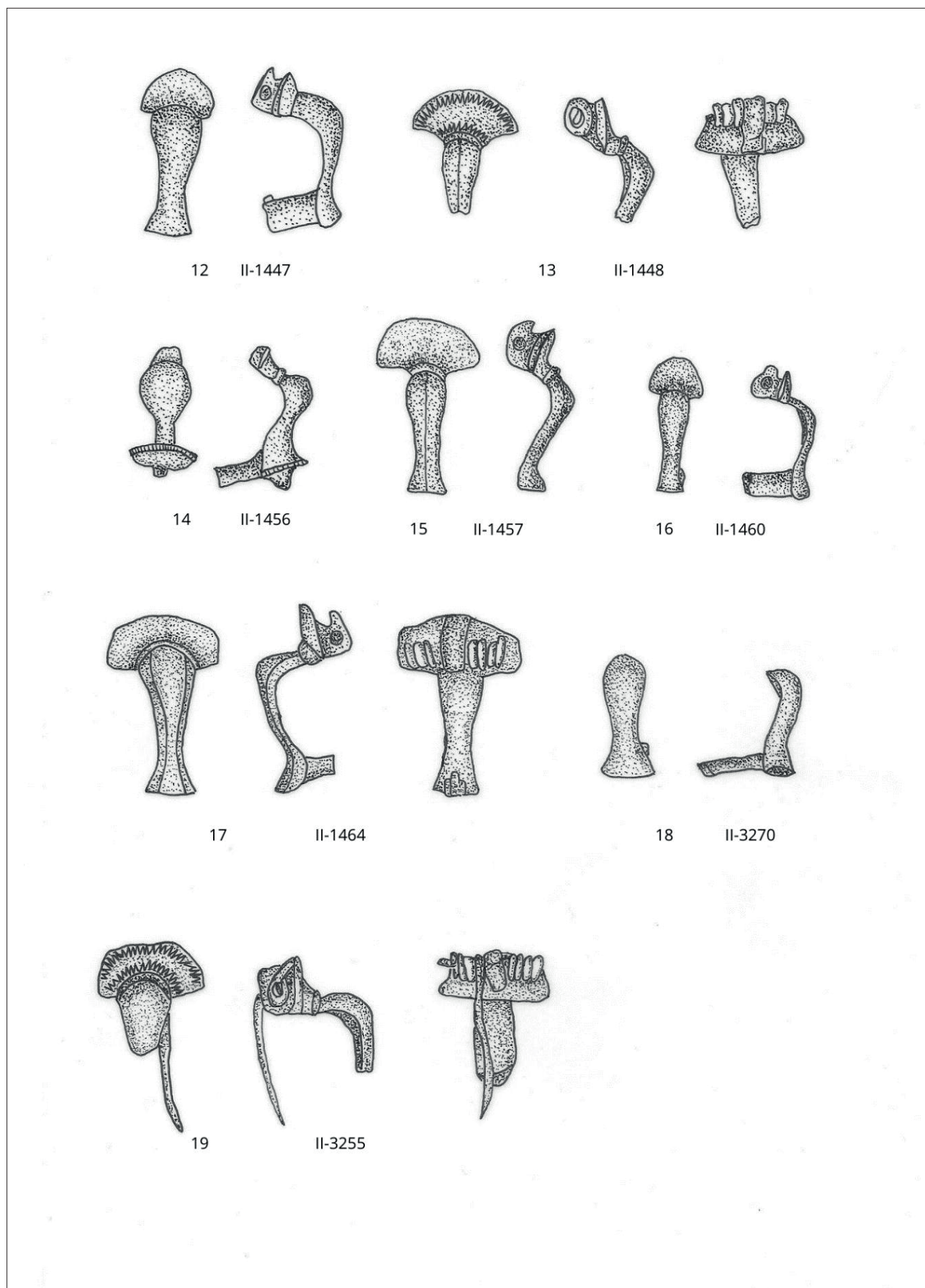
As a result of this research, it can be stated that the collection of knee *fibulae* in the Duna-Menti Museum is of the type A.D. 2–3., possibly 4. century A.D. The majority of the pieces in the collection are of the spring construction type with a head (hemispherical), with the majority being undecorated.

Translated by Dorina Molnár

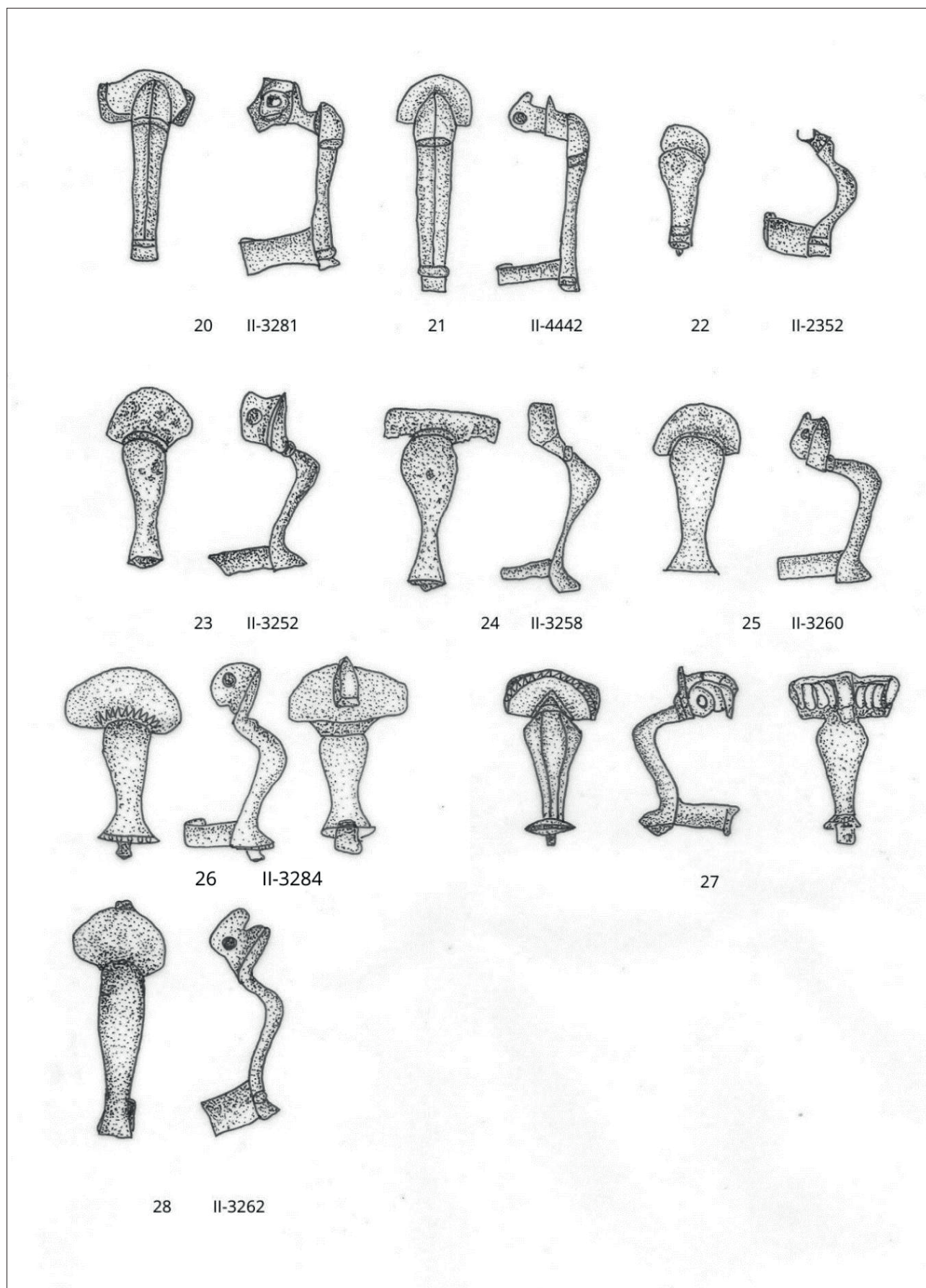
1. tábla: (Kat. 1–11) Duna Menti Múzeum térdfibula-gyűjteménye

Table 1: (Cat. 1–11) Collection of knee fibulae of the Duna-Menti Museum

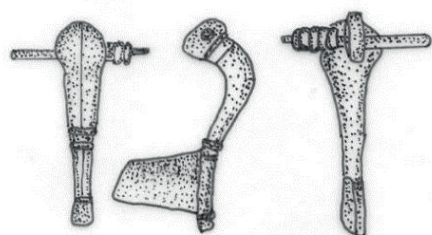
2. tábla: (Kat. 12–19) Duna Menti Múzeum térdfibula-gyűjteménye

Table 2: (Cat. 12–19) Collection of knee fibulae of the Duna-Menti Museum

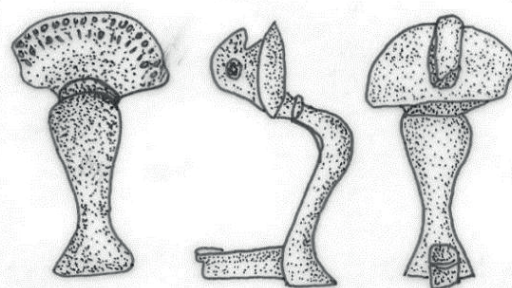

3. tábla: (Kat. 20–28) Duna Menti Múzeum térdfibula-gyűjteménye

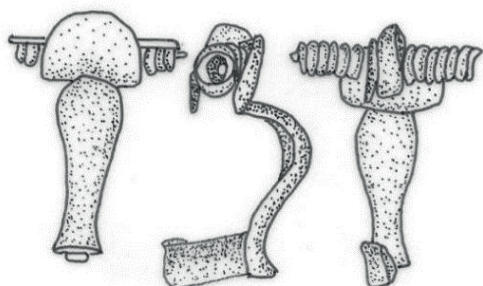
Table 3: (Cat. 20–28) Collection of knee fibulae of the Duna-Menti Museum

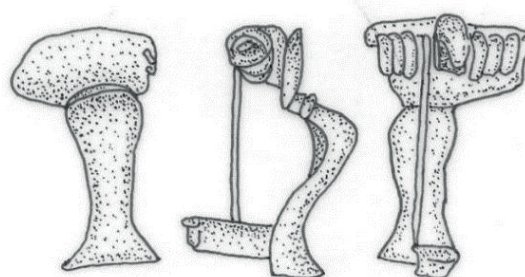
29 II-1373

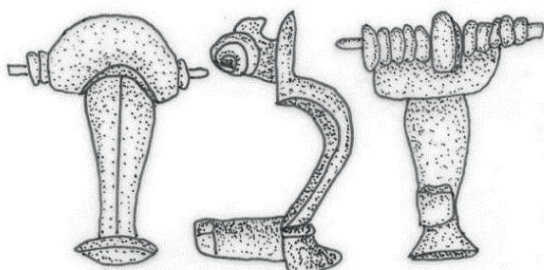
30 II-1378

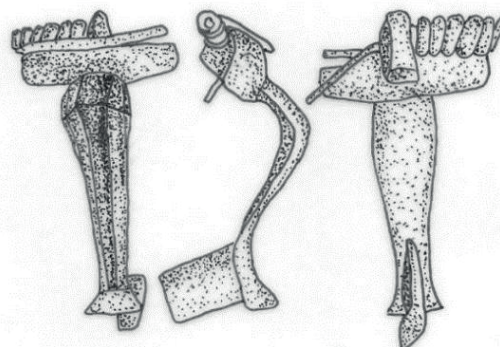
31 II-1389

32 II-1436

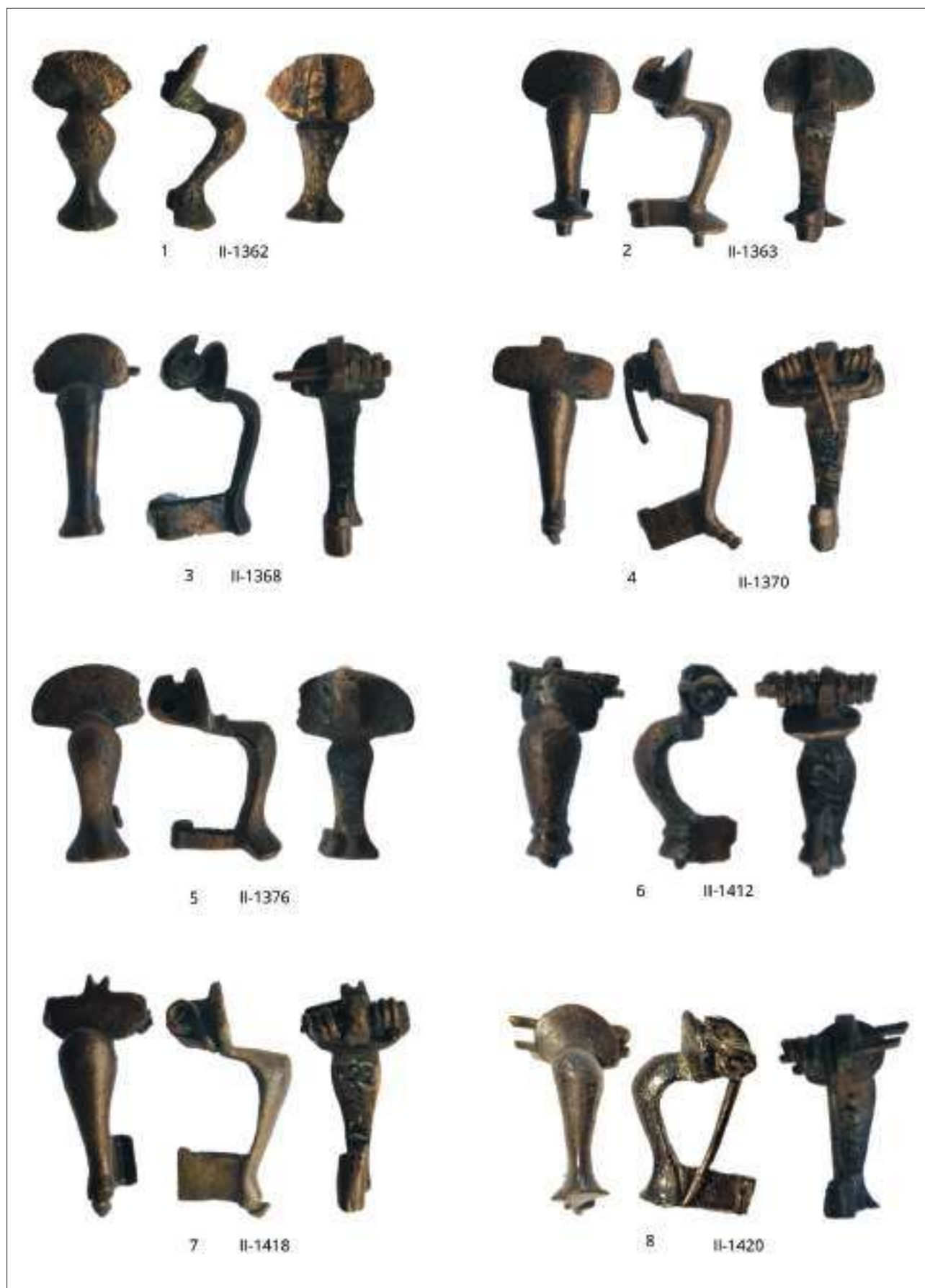
33 II-1451

34 II-1463

4. tábla: (Kat. 29–34) Duna Menti Múzeum térdfibula-gyűjteménye

Table 4: (Cat. 29–34) Collection of knee fibulae of the Duna-Menti Museum

5. tábla: (Kat. 1-8) Duna Menti Múzeum térdfibula-gyűjteménye

Table 5: (Cat. 1-8) Collection of knee fibulae of the Duna-Menti Museum

6. tábla: (Kat. 9–16) Duna Menti Múzeum térdfibula-gyűjteménye

Table 6: (Cat. 9–16) Collection of knee fibulae of the Duna-Menti Museum

7. tábla: (Kat. 17–24) Duna Menti Múzeum térdfibula-gyűjteménye

Table 7: (Cat. 17–24) Collection of knee fibulae of the Duna-Menti Museum

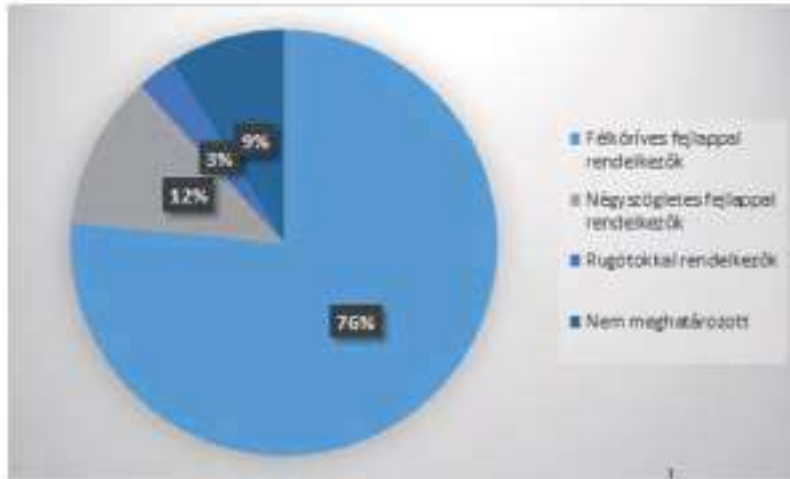
8. tábla: (Kat. 25–32) Duna Menti Múzeum térdfibula-gyűjteménye

Table 8: (Cat. 25–32) Collection of knee fibulae of the Duna-Menti Museum

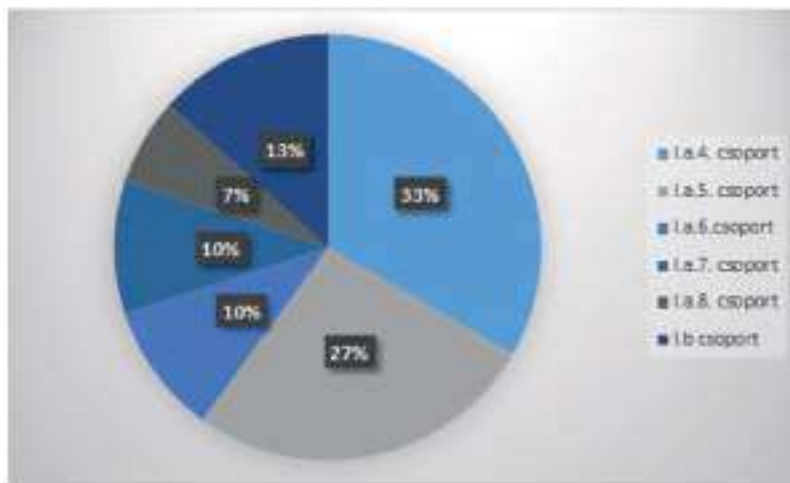

9. tábla: (Kat. 33–34) Duna Menti Múzeum térdfibula-gyűjteménye

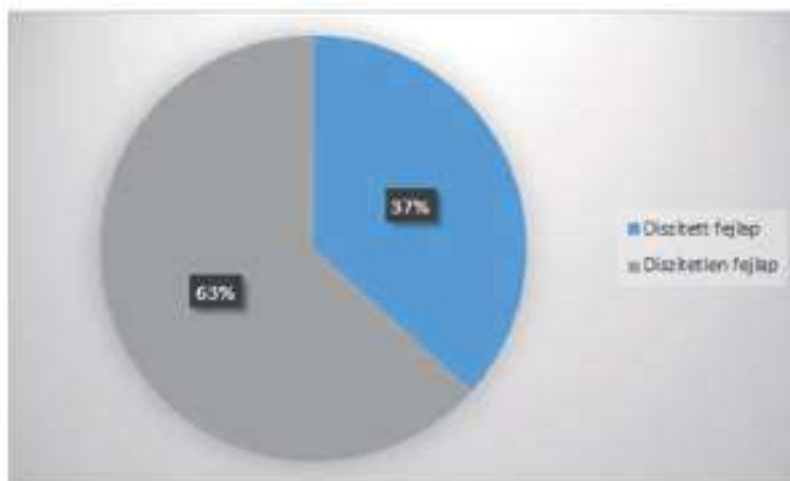
Table 9: (Cat. 33–34) Collection of knee fibulae of the Duna-Menti Museum

1.

2.

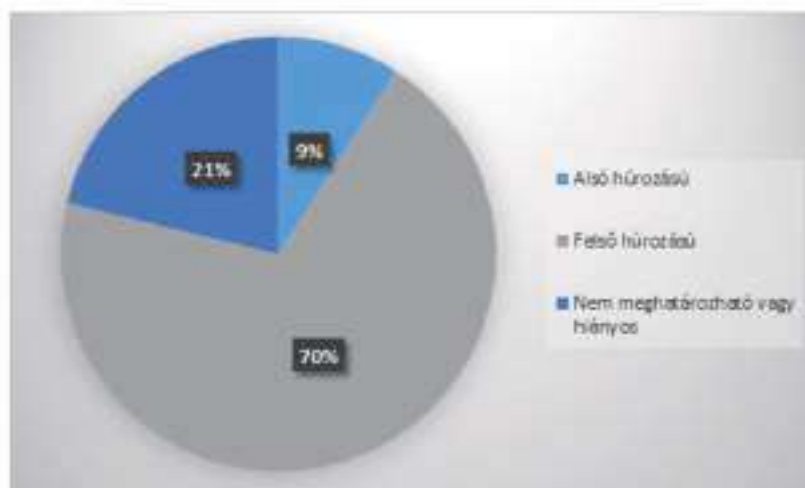
3.

10. tábla: Duna Menti Múzeum térdfibula-gyűjteményének százalékos arányai:

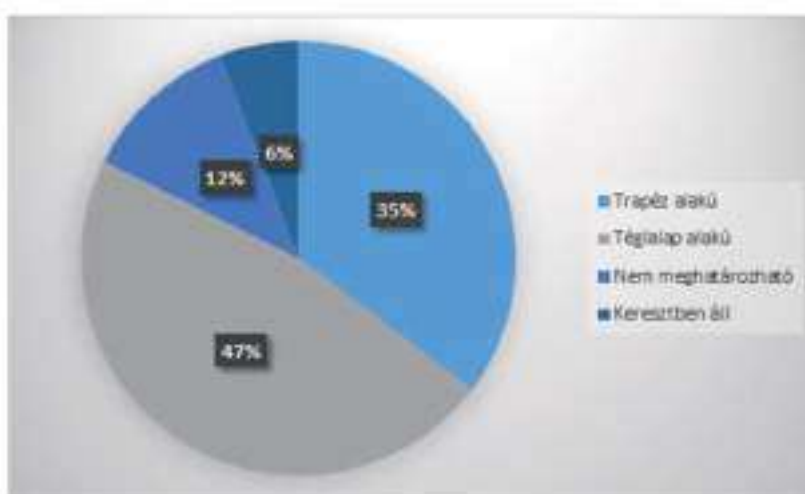
1. Térdfibulák fő típusainak arányai, 2. Fejlappal rendelkező térdfibulák altípusainak arányai, 3. Félköríves fejlappal rendelkező térdfibulák díszítési arányai

Table 10: Percentages of the types of knee fibula of the Duna-Menti Museum:

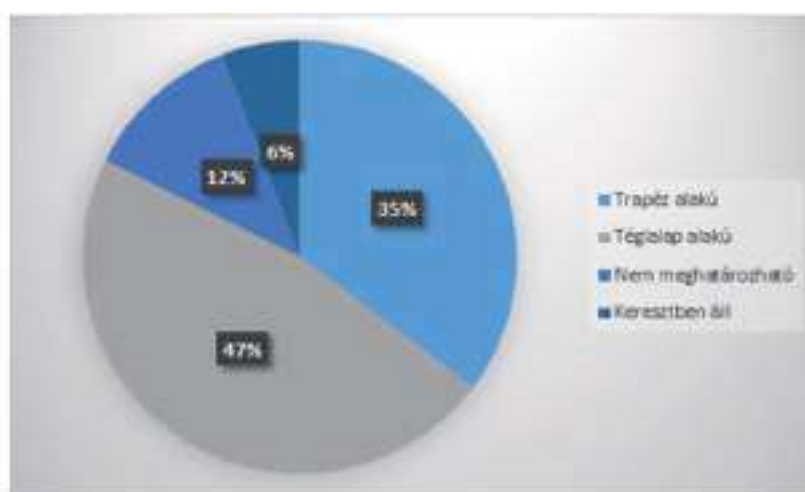
1. Percentages of the main types of knee fibulae, 2. Percentages of subtypes of knee fibulae with head plate, 3. Decorative proportions of knee fibulae with a hemispheric head plate

1.

2.

3.

11. tábla: Duna Menti Múzeum térdfibula-gyűjteményének százalékos arányai:

1. Rúgószerkezet húrozásának százalékos aránya, 2. Fejlappal rendelkező térdfibulák talpvégződéstípusainak százalékos arányai, 3. Tűtartó típusainak százalékos arányai

Table 11: Percentages of the types of knee fibula of the Duna-Menti Museum:

1. Percentages of the type of spring-contruction, 2. Percentages of foot endings of knee fibulae with head plate, 3. percentages of pin holder types

ÚJABB ADATOK A KÁRPÁT-MEDENCEI 10–11. SZÁZADI ZABLÁK KLASSZIFIKÁCIÓJÁHOZ

Deminger Csilla

A tanulmány célja Kárpát-medence 10–11. századi zabláinak felgyűjtése a publikációk alapján, és az összegyűjtött darabok egységes szempont szerinti vizsgálata. A meglévő adatokból egységes képet kívánok adni a lószerszámzat e kissé elfeledett, de annál fontosabb eleméről. Hangsúlyozom, hogy a kutatásom során felhasznált adatok publikációkból származnak, így másodlagos forrásként mások által közölt adatokra támaszkodtam. A tanulmány elkészítése során Kalmár János cédulajegyzékét is felhasználtam.¹ A munkám a Kárpát-medencei 10–11. századi zablaleletek szakirodalmi gyűjtésén és formai osztályozásán alapul.

Fő célom, hogy a formai jegyek és egy egységes nevezéktan alapján a zablák klasszifikációját kidolgozzam. A formai jegyek elválasztásán és finomításán felül szeretnék rávilágítani arra, hogy régészeti és kultúrtörténeti szempontból is igen

fontos tárgyról beszélünk. A vizsgálat ezen részén az antropológiai adatok bevonására is törekedtem.

A zablát azért érdemes kiemelten kezelni, mert ez a lószerszámzat legfontosabb, a ló irányításra szolgáló darabja. Ez alapján a honfoglaló magyarok rendkívül lényeges tárgytípusa a zabla, hiszen a lovas harcmódor elengedhetetlen feltétele, hogy lovas és lova között tökéletesen működjön a kommunikáció.

A kutatás a Kárpát-medencei 10–11. századi zablaleletek szakirodalmi gyűjtésén és formai osztályozásán alapul. A gyűjtést egy MS Access adatbázis segítette, amelybe 761 adat került be, e zablák többsége² 457 példány (60,05%) osztályozásra alkalmas volt, és típuskódot kapott. Az így kapott típusok ESRI ArcGIS programmal készült térképeken kerültek megjelenítésre.

TERMINOLÓGIA

A zablák osztályozása és a típusok leírása előtt fontos a terminológia tisztázása, hogy a zabla formáit és egyes részeit egységes elnevezéssel lássuk el. A terminológia leírása a kutatásban élő egyes toposzok cáfolata (pl. a csikózabla fogalma) miatt is lényeges. Az alábbiakban az egyes zablafajták és a zabla egyes részeinek elnevezései olvashatók definíciók formájában.

A csikózabla esetében a zabla központi eleme két vagy több darab csuklósan egybekovácsolt vasrúdból készült szájvas. Ez a típusú zabla alapvetően a ló irányítására alkalmas, úgymond egy rásегítő eszköz, ami megkönnyíti a fordulást, kanyarodást, megállítást. Ez a fajta zabla elsősorban a szájzugra, a nyelvre, az alsó állkapocsra gyakorol nyomást, ezzel kényszerítve a lovat az általunk kívánt mozgásra. A szájvas végén található szájvasgyűrűbe csatlakoznak bele az oldaltagok. A csikózabla ol-

daltagja lehet karika és oldalpálca is. A csikózablát az különbözteti meg a többi fajta zablától, hogy a szájvasai csuklósan kapcsolódnak. Fontos megjegyezni, hogy míg a régészeti szakirodalom következetesen csak a karikás oldaltagú zablák esetében beszél csikózablákról, valójában valamennyi honfoglalás kori sírból előkerült zabla csikózablának tekinthető, beleértve az oldalpálcás zablákat is. Ez alól kivételt képeznek az egytagú rúdzablák.

A feszítő zabla csikózablával szembeni fő különbsége az egyenes szájrúd, vagy a nyelv részére kialakított U-alakra hajlított darabból áll, amely egy hosszú oldalpálcához csatlakozik. Az oldalpálcához egy karika tartozik, a pálca alsó részén pedig egy gyűrű található. A karikába csatlakozik a gyeplőszár/kantárszár (továbbiakban szár), a pálca alsó részén található kisebb gyűrűbe pedig a feszítőszár. Ez a típus a száj érzékenyebb részeire

¹ Ezúton szeretném megköszönni Langó Péternek, hogy rendelkezésemre bocsájította Kalmár János hagyatékát.

² Azok a példányok nem kerültek osztályozásra, melyek túlságosan töredékes állapotban maradtak fent, és emi-

att nem volt megállapítható pontos típusuk. Ezen felül azok a példányok, melyek a publikációkban csak említés szintjén szerepeltek.

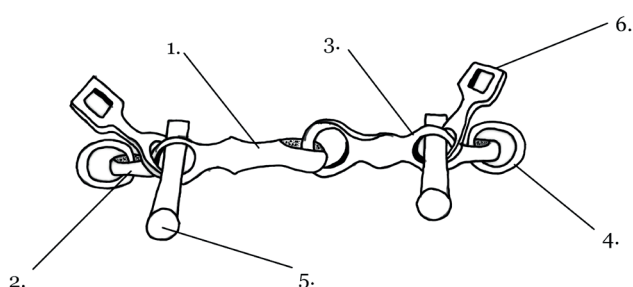
gyakorol hatást. A hatást növelni lehet az álladó-lánc feszességével és a feszítő szár hosszúságával. Ez a fajta zablatípus egy speciális hatásmechanizmussal rendelkezik, hiszen jelentősen felerősíti a lovas karjainak erőhatását. Ezzel a zablatípussal elérhető, hogy a ló ne tudja a fejét felemelni, és a nyakát nyújtogatni, mert a feszítő szár ezt megakadályozta. A feszítő zabla már a római kor óta ismert volt. Megjelenését a római császárság kezdeti időszakára helyezik.³ A kora középkor időszakában ennek a típusnak a használata visszaszorult, viszont nem merül teljesen feledésbe, mert a késő középkorra ismét elterjedt a használata a lovasok körében. Az ilyen típusú zabla a Kárpát-medencei 9–10. századi leletanyagban nem található meg. Megjegyzendő, hogy a feszítő zabla egy részének hatása elérhető az úgynevezett rúdablával, ami viszont megtalálható a tárgyalt időszakban a Kárpát-medencében.

A zabla fő részei a szájvas és az oldaltag. (1. kép) A szájvas a zabla alapját képezi. Ez lehet egy egyenes rúd, két csuklósan egybekovácsolt vasrúd, de egyes esetekben akár három- sőt ötagú szájvasakról is beszélhetünk. A szájvasak végén találhatóak a szájvasgyűrűk, melyekbe az oldaltagok és a gyeplőkarikák kerülnek beillesztésre. A szájvasgyűrűk alapján két típust különíthetünk el aszerint, hogy egy vagy két gyűrű található a szájvasrudak végén. A szájvasakon található két gyűrű különböző módon helyezkedhet el, egy síkban, vagy merőlegesen egymásra.

A fent leírt szájvasgyűrűkbe kapcsolódnak az oldaltagok, amelyek fontos részét alkotják a zabláknak. Fontos itt megjegyezni, hogy funkcionális

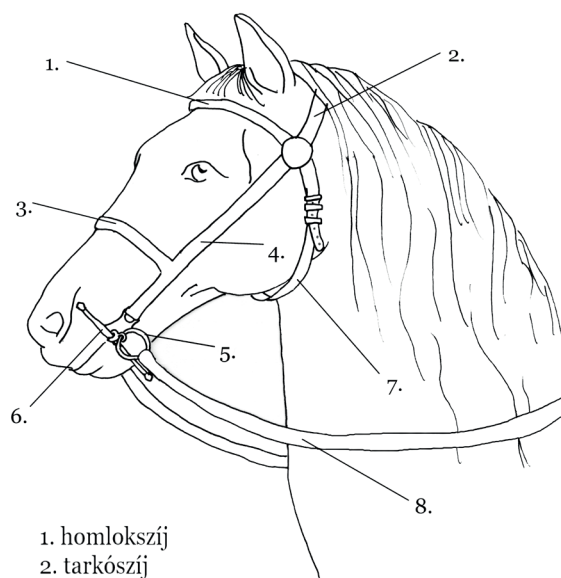
szempontból a karikák is oldaltagnak tekinthetők. Az oldaltagok így lehetnek pálcák és karikák is. Az egyszerűbb karikás oldaltagú zablák esetében a kantár szíjazata és a szár is ugyanahhoz a taghoz (karikához) csatlakozott. Az oldalpálcás zabláknál és a négykarikás zablák esetében ugyanakkor előfordul egy kisebb méretű karika, amelybe a szár kapcsolódik, ezt a karikát gyeplőkarikának nevezzük. Ez a kis karika is abban játszik szerepet, hogy közvetítse a lovas akaratát a lovának. Ha a zabla két szájvasgyűrűvel rendelkezik, akkor ez a gyeplőkarika mindig a külső gyűrűben található. Ha a zabla csak egy szájvasgyűrűvel rendelkezik, akkor egyes esetekben ebbe a gyűrűbe kerül bele az oldaltag és a gyeplőkarika is.

Az oldalpálca is oldaltagnak tekinthető, amely lehet S-alakú vagy egyenes. Az S-alakú oldalpálcák rendkívül ritkák a honfoglalás kori leletanyagban, mindössze két ilyen példány ismert. Az egyenes oldalpálcás zablák ugyanakkor jóval gyakoribbak. Ezek az oldalpálcák füllel kapcsolódtak a szájvasgyűrűhöz. Ez a fül készülhetett egyszerű D- vagy téglalap alakúra hajlított vasrúdból, de egyes esetekben vaslemezből is, amelyen két helyen áttörés látható: ez esetben az oldalpálca rúdjaához közelebb eső nyílás az oldalpálca szájvasgyűrűhöz történő rögzítésére szolgált, míg a külső nyílás a kantárhoz. A kantár részzeit a 2. kép mutatja be.

1. kép: A zabla részei

Fig. 1: Parts of a horse bit

2. kép: A kantár részei

Fig. 2: Parts of a horse bridle

FUNKCIÓ ÉS DÍSZÍTÉS

Fontosnak tartom tisztázni, hogy a lószerszámokat két nagy csoportra oszthatjuk: funkcionális tárgyakra és azok díszítőelemeire. A funkcionális tárgyak közé tartozik a zablá, a kengyel, a nyereg és az ehhez kapcsolódó szíjazatok, szíjelosztók és a hevedercsat, a díszítőelemek csoportját pedig ezen tárgytípusok díszítőelemei (kantárveretek, nyeregdiszkek stb.) alkotják.

A funkcionális eszközök megalkotásának fő szempontjait a lovaglástechika határozza meg. A lószerszámok ezen csoportjába tartozó tárgytípusok készítőtechnikája (minimális változások-

kal) sokszor korszakokon és területeken átívelve is jelen van. A funkcionális tárgyak esetében az elkészítési, felerősítési és kovácstechnikai megoldások olykor beszédesebbek, mint a rajtuk felfedezhető díszítések. Ezen tárgycsoportokra kevésbé hatnak a kulturális változások, behatások, és kevésbé vannak kitéve az aktuális „divatnak”. Jelen munka fő témáját, a zablákat igyekeztem ebből a szempontból is megvizsgálni, hogy a jellegzetes kovácstechnikai megoldások és felerősítési módok adnak-e választ az egyes típusok eredetére.

A KORÁBBI KUTATÁSOK ÁTTEKINTÉSE

A honfoglalás kor régészetének gyökerei 1834 júliusáig nyúlnak vissza, amikor a mai Ladánybene határában, Benepusztán, előkerült „*Bene vitéz*” sírja. A temetkezési hely felfedezői az ott talált tárgyakat begyűjtötték, majd a leleteket átadták Szentkirályi Móricnak, aki értesítette erről Jankovich Miklóst, a neves műgyűjtőt.⁴

Jankovich Miklós szinte azonnal a nagyközönség elé tárta a nagy értékű leletet, melyet a Magyar Tudós Társaság évkönyvében jelentetett meg. Munkáját azért érdemes kiemelni, mert amellett, hogy hatalmas gondot fordított a tárgyak pontos leírására, megpróbálta a leletek előkerülésének helyét is rekonstruálni.⁵ Sajnos a sírból előkerült zablát nem tartotta említésre méltónak. Jankovich megállapításait valóban előrehaladott szellemiség vezette, de nem álltak rendelkezésére korábbi tapasztalatok, melyek alapján pontosan meg tudta volna határozni a tárgyakat. A hibáktól eltekintve Jankovich igen nagy hatással volt a kor kutatására. A ladánybenei sírról szóló írása fokozta az érdeklődést a honfoglalás kora és a magyarság múltja iránt.

Hampel József kétségtől a 19. és 20. század fordulójának kiemelkedő régész egyénisége volt, aki munkájával meghatározta az első világháború előtti kutatást. Először 1894-ben megjelent, „*A régibb középkor emlékei Magyarhonban*” című munkájában foglalkozott a honfoglalás kori leletanyaggal. Ebben a tanulmányában nem kifejezetten a honfoglaló leletanyaggal foglalkozott, hanem áttekin-

tette a Kárpát-medence 4–10. századi leletanyagát is.⁶ Az 1876-ban megrendezett Antropológiai és Ősrégészeti Kongresszus alkalmával szintén foglalkozott a tárgyalt időszak leletanyagával, amikor is elkészítette a kongresszus katalógusát.⁷ Hampel munkásságának meghatározó időszaka a honfoglalás millenniumát megelőző időszak volt, amikor felkérték, hogy írjon egy összefoglaló munkát a kor régészeti emlékeiről. Hampel nagyszabású anyaggyűjtése végül a millennium évében, 1896-ban jelent meg különlenyomatként, „*A honfoglalási kor hazai emlékei*” címen.⁸ Ennek a munkának a kiegészített és bővített változata 1900-ban került kiadásra, melyet a „*Magyar honfoglalás kútfoi*” címen ismerünk.⁹ Ez az írás azért is jelentős, mert Hampel volt az, aki elsőként foglalta rendszerbe az addig előkerült honfoglaló leleteket. Három csoportot hozott létre: A – éremmel kezelt lelőhelyek, B – érem nélküli temetkezések, C – ismeretlen lelőhelyű és szórványleletek.¹⁰

Hampel a tárgyak leírásánál a zablákat is megfigyelte és leírta. Az a tendencia figyelhető meg, hogy a karikás oldaltágú zablákra nem fordított akkora figyelmet, mint a pálcás oldaltaggal rendelkező zablákra, ami a szerkezetük egyszerűsége miatt részben érthető is, ugyanakkor javára írható, hogy néhány esetben méretadatokat is közölt a zablákról. Erre példa a bodrogvécsi karikás oldaltágú csikózablá leírása, mely szerinte az a kisebb típusba tartozik, és a hossza mindössze 23 cm.¹¹

⁴ LANGÓ 2007, 62.

⁵ JANKOVICH 1835

⁶ HAMPEL 1894

⁷ LANGÓ 2007, 83–84.

⁸ HAMPEL 1896

⁹ HAMPEL 1900, IV.

¹⁰ LANGÓ 2007, 85.

¹¹ A zablára vonatkozó adatok: HAMPEL 1900, 535–538.

Sajnos a munkában nem találunk utalást arra, hogy pontosan mi definiálja a kisebb és nagyobb méretű zablákat.

Pozitívan értékelhető, hogy a pálcás oldaltagú csikózablákról szinte kifogástalan leírásokat kapunk. Erre kitűnő példa a nesz mélyi zablá közlése, amit Hampel a következőképpen fogalmazott meg: „*zabla, oldalszáras, a szárát hornyokkal változó gyűrűtagok díszítik és az állazó beleerősítésére erős négyszögű tagok állnak ki belőlük. A zabla közép tagja két nyílt gyűrűvel egymásba kapcsolt két rúdból áll, külső gyűrűiben állanak a szárak és egy második gyűrűbe van beléakasztva a vaskarika, melyen a kantár csüngött.*”¹² A leírásnak egyetlen hiányossága, hogy nem szerepelnek benne méretadatok, ami azonban más zablák leírása esetében is hiányos. A tanulmány hatodik fejezetének második része foglalkozik a temetkezési szokásokkal, fegyverzetrel és az ékszerekkel. Sajnos a tárgy típusokkal foglalkozó fejezetből nem csak a zablák maradtak ki teljesen, hanem a lószerszámzat más elemei is (kengyel, hevedercsat, szíjelosztók, lószerszámdíszek). Hampel ezen munkássága mindenképpen egyedi a korszakban, hisz rengeteg újítást hozott be a csoportok megalkotásával.¹³

Összegezve a leírtakat, a lószerszámzat kutatásában kiemelkedőnek tartom a pálcás oldaltaggal rendelkező zablák pontos leírását, amelyek oly mértékben akkurátusak, hogy akár egy mai publikációban is megállnák helyüket, a méretadatok kiegészítésével. Kiemelkedő, hogy Hampel elsőként vizsgálta az oldaltagos zablákat abból a szempontból, hogy azok miként kapcsolódhattak a ló kantárjához (Nesz mély, Bodrogvécs),¹⁴ ami funkcionális szempontból a zablák esetében igen lényeges elem. Hampel a továbbiakban A és B csoportra osztotta a honfoglalás kori sírokat, a lovas sírokat az A csoportba sorolta, így a zablák is e csoportban találhatók.¹⁵

Jósa András elsősorban temetőfeltárásai és pontos ásatási megfigyelései miatt érdemel külön figyelmet. A tiszabezdédi temető feltárásakor fontos megfigyeléseket tett a lovas temetkezésekkel kapcsolatban: a sírba helyezett lovagról megállapította, hogy azokat soha nem oldalt fektetve helyezték el, mivel a lovak feje a többi testrésznél mindig magasabban feküdt. A ló csontvázának hiányzó ré-

szeit a csontok elporladásával magyarázta.¹⁶ Felállította azt a teóriát, hogy a lovakat mindenképpen élve fektették bele a sírba, mert csak is egy élő ló tudja olyan szépen maga alá helyezni a lábait.¹⁷ A honfoglalás kor kutatásának korai szakaszára jellemző, hogy a lovas sírokból található lovaknak viszonylag nagy figyelmet szenteltek, viszont a „kevésbé” értékes darabokat, mint a zablákat, már jóval kisebb részletességgel írták le. Jósa ebből a szempontból is kiemelkedő, hiszen sírrajzain kiválóan feljegyezte a tárgyak pontos előkerülési helyét, köztük a zablákét is. A tiszabezdédi rajzok sokáig ismeretlenek voltak a kutatás számára, mígnem Prohászka Péter és Révész László a közönség elé nem tárta ezeket az elkallódott rajzokat.¹⁸ A sírrajzok és a sírleírások precízek, pontosak és egyértelműek. Jósa dokumentációs módszereinek köszönhetően teljes mértékben rekonstruálhatók a sírokból előkerülő leletek pontos előkerülési helye és állapota. A zablakkal kapcsolatban rövid, de lényegre törő leírásokkal találkozunk. Jósa a következőképp írta le az 1. számú sírból előkerült zablát: „*Feje alatt egy ép kengyel (a csontváz koponyájára rárajzolva) szája körül eltört zabola (az arckoponya bal oldalán a fogak fölött az egyik vége, a másik attól balra).*”¹⁹

Jósa 1914-ben megjelent, a „*Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban*” című munkájában is jó minőségű rajzokkal találkozunk a zablákról, és a rajzokon szintén feltüntetésre kerültek a zablák előkerülési helyei.²⁰ Kritikaként viszont felhozható, hogy továbbra sem találkozunk hosszabb leírásokkal a zablákról. A kenézlői 12. sírban talált zabláról csak annyit írt Jósa, hogy csikózabla volt, míg a megjelent rajzokon látható, hogy az egy szájasgyűrűvel ellátott oldalpálcás csikózabla volt, az oldalpálca függesztőfülén két nyílás található, és mellette egy gyeplőkarika is jól megfigyelhető, amelyről szintén nem esett szó a leírásban.²¹ A Jósa András által publikált temetkezésekről nagyon részletes rajzokat találunk, ugyanakkor ez a részletesség nem terjed ki minden egyes tárgy típusra.

Fettich Nándor „*A honfoglaló magyarság fémművessége*” című munkájában főként az ötvöstárgyakat elemezte, a zablák nem kaptak sok figyelmet. Leírta ugyanakkor a hencidai zablát, amely oldaltagjai állatfejes végével és egyedi készítése technikájával

¹² Idézet: HAMPEL 1900, 553.

¹³ HAMPEL 1900, 540, 553.

¹⁴ HAMPEL 1900, 540, 553.

¹⁵ HAMPEL 1907, 10–12.

¹⁶ JÓSA 1895, 387.

¹⁷ JÓSA 1895, 387–388.

¹⁸ PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004, 137–168.

¹⁹ PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004, 137–168.

²⁰ JÓSA 1914, 311.

²¹ JÓSA 1914, 318.

hívta fel magára a figyelmet. Fettich megfigyelte, hogy az oldaltag egy karikából kiinduló S-alakot formáz, amelyet vasból kovácsoltak, és rézötvettel vontak be.²² Az oldaltag végei a honfoglaló művészetben ritkaságnak számító állatfejekben végződnek: az oldaltag felső részét lófejként azonosította, és megfigyelte, hogy az állatalak a nyitott szájában valamilyen tárgyat tart. Az oldaltag másik végének díszítése egy horgas csőrű madárfej. Fettich a zabla oldaltagot és az állatfejeket szkíta előképekkel vetette össze, és felhívta a figyelmet a szkíta korban is alkalmazott technikára.²³

A 20. század magyar régészetének egyik legmeghatározóbb alakja László Gyula volt, akinek munkássága azért is kiemelkedő, mert nemcsak leletközlésekből állt, hanem megpróbálta a honfoglaló magyarság életének mindennapjait rekonstruálni, és ezeket néprajzi adatokkal kiegészíteni. A szerző „A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge” című, 1943-ban megjelent munkájában foglalkozott részletesebben a lószerszámmal és a zablákkal. A dolgozat részletesen ír a koroncói temetkezés minden részletéről, de én a továbbiakban csak a zablára vonatkozó részekkel foglalkozom.

László Gyula a koroncói zabla párhuzamaként a hencidai temető 5. sírjának zabláját idézte. Technikai párhuzamot vont a két zabla között, hiszen a koroncói példány szájvasát is ugyanazzal a módszerrel alakították ki, mint a hencidai zabláét.²⁴ A szerző a dél-szibériai Minuszinszk vidékéről említette az oldaltag párhuzamát, amit a zabla mintakincsére alapozott. Fettich Nándor a honfoglaló magyarok fémművességéről írt munkájából László Gyula egy normann lószerszámmal idézett,²⁵ amelynek mintakincsét a koroncói zablával állította párhuzamba, és ezért azt egy normann mester termékének vélte, ötvöstechnikai szempontból vizsgálva pedig Dél-Oroszországot nevezi meg a készítés helyeként.²⁶ László Gyula a jellegzetes felülnézetű zablaoldaltag előképét a normann állatfejes karperecekben vélte felfedezni,²⁷ bár konkrét példát nem említett munkájában. A zablaoldaltag formavilágát véleménye szerint dél-oroszországi hagyományok ihlették, s az több úton keresztül (pl. Volga) is terjedhetett.²⁸ A szerző a honfoglaló magyar zablák további északi párhuzamait sorolta fel: Soumen Kansalismuseo,

Satakunta/Hane, Ladoga-tó déli része. Ez utóbbi darabról megjegyezte, hogy ennél a vasrúd kialakítása megegyezik a koroncói zabláéval.²⁹

László Gyula egyik ilyen legtöbbet idézett és vitatott munkája „A honfoglaló magyar nép élte” 1944-ből, melynek két fejezete is értekezik a honfoglalás kor kiemelkedő zabláiról. A harmadik fejezetben az ötvösségen belül tárgyalja a zablákat. Kiemelte, hogy valamennyi zablának egyforma a szájvasa, a szájvasak csuklósan kapcsolódnak egymásba, és a szájvas végébe zablapálca vagy zabla-karika kapcsolódik.³⁰

A legkiemelkedőbb és legszebb zablákat László Gyula a női sírokhoz kötötte. Itt említette meg a koroncói sírból előkerült zablát, amelynek nagyon részletes ötvöstechnikai leírását adja. Megjegyzi, hogy a szájvasak, az oldalpalcák és a karikák vasból kovácsoltak. A zabla kialakítását úgy kell elképzelni, hogy a felmelegített vasrudat középen átütötték, és az így kialakított lyukat kitágították és karikává alakították, majd a zablapalcák két végére bronzból öntött állatfej alakú díszek kerültek, a művelet végén pedig az egész zablapalcát bevonták vörösréz lemezzel.³¹ A könyv harmadik, a művészetről szóló fejezete alatt a hencidai és koroncói zablák előzményeiről írt, és arra a megállapításra jutott, hogy e zablatípusok előzményei majd 1500 évre visszavezethetők, és ezt a formavilágot a magyarság a Minuszinszki-medence népeitől meríthette.³²

A lószerszámmatról és a zablákról legrészletesebben és legalaposabban Dienes István foglalkozott az Archaeologiai Értesítőben 1966-ban megjelent munkájában, amely „A honfoglaló magyarok lószerszámmának néhány tanulsága” címet viselte. Dienes tanulmányát méltán lehet korszakalkotónak nevezni a honfoglaló magyarság lószerszámmának témájában. Dienes kiemelte, hogy a zabla a lószerszámmal fontos, de kissé elfeledett darabja, amelynek jelentőségét az adja, hogy a lovas ezzel az eszközzel tudta a lovát irányítani.³³

Dienes a két-, illetve négykarikás zablák befűzésének különböző módjait is leírta. A kétkarikás zablák esetében a kantár és a szár egy karikába kerül befűzésre. A négykarikás zablák esetében a belső karikához csatlakozott a kantár, míg a külső karikához a szár, s ennek eredményeképpen a négykarikás zabla esetében nagyobb a zabla mozgástere, és

²² FETTICH 1937, 96.

²³ FETTICH 1937, 98.

²⁴ LÁSZLÓ 1943, 20.

²⁵ LÁSZLÓ 1943, CXIII. tábla 1–4

²⁶ LÁSZLÓ 1943, 20–21.

²⁷ LÁSZLÓ 1943, 21.

²⁸ LÁSZLÓ 1943, 21.

²⁹ LÁSZLÓ 1943, 22.

³⁰ LÁSZLÓ 1944, 265.

³¹ LÁSZLÓ 1944, 266.

³² LÁSZLÓ 1944, 307.

³³ DIENES 1966, 208.

könnyebb az irányítás. A kétkarikás zabla esetében ugyanabba a zablakarikába fűzték be a kantárt és a szárat, ami eléggé korlátozta a zabla mozgását.³⁴ Dienes dolgozatában kiemelte, hogy az oldalpálcás zabla kialakítását az a szükség szülte, hogy a kisebb karikás zabla képes becsúszni a ló szájába. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a viszonylag nagy karikájú zabla esetében, amit fesszen a kantárhoz erősítettek, a zabla nem tud becsúsztatni a ló szájába. A négykarikás zabla esetében pedig fel sem merül annak az esélye, hogy a zabla a ló szájüregébe csússzon. Ha a kantárhoz még orrszíj is csatlakozott, akkor az a becsúszás veszélyét tovább csökkentette, mert ez a kantár bármilyen szintű elmozdulását megakadályozta.

Dienes az oldalpálcás zablákkal kapcsolatban azt a megfigyelést tette, hogy azok főleg női, előkelő férfi és gyermeksírokból kerültek elő. Ezt azal magyarázta, hogy a nők és a gyermekek ezzel a zablatípussal könnyebben irányíthatták a lovat.³⁵ Az oldalpálcás zablák női sírokból való előfordulását saját kutatásom is alátámasztja.³⁶ Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy lovaglás-technikailag nem lehet különbséget tenni karikás és oldalpálcás zablák között. Mindkettő a csikózablák közé sorolható, hiszen a szájavasszerkezetük csuklós. Mindkét csikózabla típussal ugyanakkora erőt kell lovaglás közben kifejteni. A középkorban megjelenő feszítőzablákkal ugyanakkor már jóval könnyebb a lovat megzabolázni: a feszítőzablával a gyorsan vágtató lovat is azonnali megtorpanásra lehet kényszeríteni.

A zablák szájavaiban Dienes vastagot és vékonyat különböztetett meg, amit a ló szilajságának mértékéhez igazíthattak. A szilajabb lovak vékonyabb szájavasú zablával voltak irányíthatóak, a lánczablák is arra voltak hivatottak, hogy a makrancosabb lovakat kordában tarthassák. Dienes ezt néprajzi gyűjtésből a pásztorok tapasztalatai alapján fogalmazta meg. Ezeket a vastag szájavasú zablákat olyan lovasok használhatták, akiknek szükségük volt arra, hogy magabiztosan irányítsák hátasukat.³⁷ Valóban hasznos az átlagosnál vastagabb szájavas, hiszen azt a ló nem tudja markánsan a fogai közé harapni, ez által folyamatosan érzi a hátán ülő lovas irányítását. Ezt a megoldást a mai feszítőzabláknál is alkalmazzák a lovassportban, például a díjlovaglásban, ahol azért fontos a vas-

tag szájavas, hogy a lovat minél feszesebben tudják irányítani.

Dienes kétféle szájavastípust különített el a honfoglalás kori zabláknál. Az első típusnál a szájavasak végén két egymásra merőleges gyűrűt alakítottak ki,³⁸ melyekbe 2-2 karika vagy az oldalpálca-karika kombinációja csatlakoztatható. Ennek a típusnak az az előnye, hogy a zabla külön rögzíthető a kantárhoz és a szárhoz. A második típus esetében a szájavas végén csak egy gyűrűt alakítottak ki, és ebben az esetben a kantárt és a szárat egy karikába fűzték be.³⁹ A Dienes által felsorolt típusokon kívül megkülönböztethetünk még a szájavas végén egymásra párhuzamos gyűrűket is.

A szerző az aszimmetrikus zabla meglétének magyarázatára a lovaglástechnikát hozza fel magyarázatnak. A lovaglásnál, ha csak az egyik kézben fogják a szárat, akkor a ló arra az oldalára úgymond érzéketlen lesz, ami azt jelenti, hogy kevésbé reagál arra az oldalára, hiszen akaratlanul a szárat tartó kéz fele húz teste. A zabla egyik szárát ezért rövidebbre kovácsolják, ezáltal az egy kézzel irányított ló jármódja kiegyenesedik, és a vezető kéz felőli irányban feszesebb lesz. Ennek a technikának köszönhetően az egyik kéz felszabadul, s ezt fegyverforogató kézként is lehet használni.⁴⁰ Ezzel szemben fontos megjegyezni, hogy az aszimmetrikus zablák száma és aránya csekély ahhoz, hogy e lovaglástechnika általános elterjedésére és hatékonyságára lehessen következtetni. Az aszimmetrikus zabla nem véletlenül nem ismert a mai lovassportokban, mivel az súlyos elváltozásokat okozhat a ló rágóizomzatában, s ez komoly szövődményekkel járhat. Érdemes lenne vizsgálatokat végezni azon lovak állkapcsán, amelyek aszimmetrikus zablával kerültek elő, hogy kimutatható-e valamiféle kóros elváltozás. A mai modern lovassportok legértékesebb hatásainak egyedi méretű zablákat készítenek, melyek tökéletesen passzolnak a ló szájzugához és pofájához.

A szerző tanulmányában a lószerszámzat további elemeit (a zablapecket és a kengyeleket) is vizsgálta, ezek a tárgyak azonban nem tartoznak munkám központi témájához.

A Dienes István által írt dolgozat a honfoglalás korának lószerszámáról írt egyik legrészletesebb munka, melynek megírása hatalmas háttér munkát és utánajárást igényelt. Kiemelkedő része az

³⁴ DIENES 1966, 209.

³⁵ DIENES 1966, 216.

³⁶ A vizsgálható temetkezéseknél az oldalpálcás zablák aránya a nőknél 31,5%, a férfiaknál pedig mindössze 12,9% volt.

³⁷ DIENES 1966, 216.

³⁸ DIENES 1966, 209.

³⁹ DIENES 1966, 209.

⁴⁰ DIENES 1996, 218.

a terepmunka, amelyet a pásztorok és csikósok elbeszélései és tapasztalatai alapján Dienes megörökített. Az 1960-as évek régészeti tendenciáját tökéletesen mintázza, a tárgyalt témakört új megvilágításba helyezte, és László Gyula szellemiségét is tükrözi ez a tanulmány, mely a néprajzi adatok nagyszámú figyelembevételében látszik meg. Ez nem meglepő, hisz Dienes István László Gyula tanítványa volt. A tanulmány megjelenése idején (sőt máig is) kiemelkedő munka, de a régészeti adatok bővülése, az újabb antropológiai és archeozoológiai adatok a témakör újragondolását és további bővítését igénylik.

A zablák kutatása szempontjából a lovassírok ismerete elengedhetetlen, így az ezzel kapcsolatos tanulmányokra is szükséges reagálni. Bálint Csanád 1971-ben jelentette meg a honfoglalás kori lovastemetkezésekről szóló dolgozatát, mellyel e témakörben jelentős új adatokkal bővítette a régészettudományt. Munkájának fő célja a honfoglalás kori lovastemetkezések szokásainak rendszerbe foglalása volt, melyet nagy gyűjtőmunka előzött meg. A megfigyelt temetkezések alapján Bálint Csanád 5 csoportot hozott létre, melyet római számokkal jelzett (I–V). Az I. csoportba a lószerszámos, a II. csoportba a lábhoz tett lóbőrös, a III. csoportba a kitömött lóbőrös, a IV. csoportba az összehajtott lóbőrös, az V. csoportba a kiterített lóbőrös temetkezéseket sorolta.⁴¹

Fontos kiemelni, hogy a szerző az egyes csoportokhoz rendelte a zablák előfordulását is, amelyet – a zablák típusának megnevezése nélkül – százalékos arányban fejezett ki, így az olvasó elé tárul, hogy bizonyos csoportokhoz milyen mértékben párosulnak zablák.⁴² Az akkori adatgyűjtésekből a zablák előfordulásának következő arányait olvashatjuk ki: I. csoport 10,7%, II. csoport 4%, III. csoport 2,5%, IV. csoport 2,5%, V. csoport 0,75%.⁴³ Az I. és II. csoportok között egyezést állapított meg a mellékletadás szokásában, mert mindkettőnél hasonlóak az arányok. Bálint kiemelte, hogy a II. csoportban gyakoribbak voltak az oldalpálcás zablák, ami rangosabb egyének temetkezését feltételezi.⁴⁴

A II. és III. csoportokat Bálint úgy értelmezte, hogy ez a két csoport alkotja az összes lovastemetkezés alapvariánsát, mely László Gyula feltételezésével is megegyezik. Ezt a következőképpen ma-

gyarázta meg: a II. csoporthoz kapcsolta az I-t, ami a lószerszámos temetkezések csoportja. Szerinte itt a rítus gyökerei azonosak lehettek. A lóáldozat hiányát az elszegényedett középréteggel magyarázta.⁴⁵ A III. csoport variánsainak tekintette a IV. és V. csoportokat. Bálint azzal érvel, hogy a lóbőr sírba helyezése a lóbőr kitömésének egy elferdült változata lehetett. A IV. csoportnál, az összehajtott lóbőrös temetkezésnél, azt az értékelést adta, hogy ez egy kisebbségben élő népesség gyors beolvadásának hagyatéka.⁴⁶ A II. és III. csoportoknak Bálint egy kronológiai keretet is adott: a II. csoport rítusa egészen a kereszténység megjelenéséig az egész 10. századot átöleli. A III. csoportba tartozó temetkezéseket a honfoglalást követő időszakhoz kapcsolja, melynek szokását a 10. század utolsó harmadára teljesen elhagyják.⁴⁷

A magyar kutatással párhuzamosan a szovjet-orosz régészetben is megindult e tárgy típus feldolgozása, amellyel kapcsolatban elsősorban Anatolij Nikolajevič Kirpičnikov neve emelhető ki, aki 1973-ban írt kötetében a kora középkori rusz fegyverzetének feldolgozása kapcsán a lószerszámmal is foglalkozott. E könyvben a szerző részletesen foglalkozott a 9–13. századi zablákkal is, amelyek közül 566 példányt vizsgált.⁴⁸ A zabla mozgó részeit és változtatható tagjait külön vizsgálta abból a szempontból, hogy azok miként kapcsolódnak a vezetőszárhoz és a fejhámhoz.⁴⁹ A zablákat a konstrukció alapján 6 típusra osztotta, amelyeket római számokkal jelölt (I–VI),⁵⁰ míg az oldaltagokat formailag osztályozta és 13 típust különböztetett meg, amelyeket arab számokkal jelölt. Kirpičnikov megkülönböztetett egytagú (rúdzabla), kéttagú csuklós és háromtagú csuklós szájasakat, ez utóbbiakat az V. és VI. számmal jelölte.

Az esetek jelentős többségében a karika és az oldalpálca funkciója egybeesett (IV. típus, kéttagú csuklós szájasak karikás oldaltaggal), amikor egy karikába kerül befűzésre a kantár és a szár is. Ez az egyik legegyszerűbb és legáltalánosabb forma, mely nagymértékben elterjedt a rusz leletanyagában is. Ezt a folyamatot a szerző a lovasság, mint a fegyvernem kialakulásával párhuzamosította, ami jelentős uniformizáltsághoz vezetett.⁵¹ A szerző a szájasat nem bontotta elemeire, de megkülönböztette a zablák tagjainak számát, azok aszimmetri-

⁴¹ BÁLINT 1971, 86.

⁴² BÁLINT 1971, 89.

⁴³ BÁLINT 1971, 89.

⁴⁴ BÁLINT 1971, 87.

⁴⁵ BÁLINT 1971, 88.

⁴⁶ BÁLINT 1971, 88.

⁴⁷ BÁLINT 1971, 87.

⁴⁸ KIRPIČNIKOV 1973, 11.

⁴⁹ KIRPIČNIKOV 1973, 11.

⁵⁰ KIRPIČNIKOV 1973, 11.

⁵¹ KIRPIČNIKOV 1973, 12.

kus vagy szimmetrikus voltát.⁵² Az oldalpálcák felosztásában azt vette figyelembe, hogy egy vagy két áttörés látható rajtuk. Megállapította, hogy a két áttöréssel rendelkező oldaltágok főleg az I. és I.a zablatípusoknál általánosak, de azok ritkábban a II. típusnál is előfordulnak.⁵³ Az egy áttöréssel rendelkező oldaltágok az I.b és II. típusoknál fordulnak elő gyakrabban, és ritkábban az I.a típusnál is megvannak.⁵⁴

Kirpičnikov az óorosz zablákon belül archaikus (900 előtti) formának tartotta az S-alakú, lófejes végű oldalpálcákat, amelyeket két lelőhelyről (Černavino = Staraja Ladoga és Fedjaševo) ismertetett. Ez utóbbi lelőhelyről származó példányt bronzból öntöttek,⁵⁵ ami a hencidai és koroncoi zablák értékeléséhez fontos szempont lehet.

Az I. típusú zablákhöz egyenes oldalpálca kapcsolódik, ami egy füllel illeszkedik a nyolcas alakú szájvéghez s melyek merőlegesek egymásra.⁵⁶ Az I.a típusú zablánál a szájvas végi nyolcas kialakítás egy síkban helyezkedik el.⁵⁷ Az I.b típusú zablánál ugyanabba a lyukba kerül a gyeplőkarika és a pofarúd.⁵⁸ Az I.v típusú zablákhöz azokat sorolja, melyeknek az oldaltágjai agancsból készültek és ívelték. Minden oldalpálca közepén megfigyelhető két kicsi lyuk, melyekbe beleerősítették a füleket, ezek általában D-alakúak voltak.⁵⁹ A II. típusú zablánál az oldalpálca fület használják gyeplőkarikaként, ezért a szájvas végén csak egy gyűrű van.⁶⁰ A IV. típusú zablának kéttagú a szájvasa, és abba két karika csatlakozik. Ez a leggyakoribb forma, a vizsgált zablák közül 326 darab tartozik ebbe a csoportba. Kirpičnikov a 12–13. századi zablák karikaátmérője alapján 3 csoportot különített el.⁶¹ Szerinte a karikák nagyságát a lovak különböző vérmérséklete adja: a nagy karikás zablákat gyenge és érzékeny jelzőkkel illeti, míg a kiskarikás zablák szerint kevéssé érzékenyek. A kovácsok a karikák méretbeli különbségével elérték a különböző oldalpálcák funkcióját. A szlávoknál a 9. században jelenik meg ez a típus, tömeges elterjedését a nomád hatás gyengülésének véli.⁶² A négykarikás

zabláknál (IV.a típus) a nagy karika a kantárra, a kis karika a szárra kerül befűzésre.⁶³ A VI. típusú zablá fő jellemzője, hogy szájvasa nem csuklós és az oldaltágja karika. A konstrukció egy darab enyhén ívelt rúdból áll, melyet primitív formának tart. A durva konstrukció szerint jól bevált a gyors irányváltásnál.⁶⁴ Rusz területen lokális elterjedés jellemzi ezeket a zablákat. Főleg Porosje területen terjedtek el.⁶⁵

Kirpičnikov az archaikus lokális formákat (IV.a, V, VI.) a csudokhoz (finnugor népek) és a nomádokhoz kötötte, míg a I.v, II, III. típusok használatát, véleménye szerint, az előkelő harcosokhoz kapcsolható. A 10. századra a karikás zablák váltak a dominánssá, még szláv környezetben is, és 100 év alatt kiszorították a többi formát.⁶⁶ Sajnos Kirpičnikov munkájának a magyar kutatásra viszonylag kevés hatása volt, leszámítva Kovács László munkásságát.

A 10–11. századi lószerszámok kutatásával kapcsolatban fontos kiemelni Alexander Ruttkay „*Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*” című 1976-ban megjelent munkáját, amelyben a fegyverzet mellett részletesen tárgyalja a lószerszámokat és azon belül a zablákat is.⁶⁷ Kutatásai során összesen 86 zablát vizsgált meg, melyből 74 tétel 31 különböző lelőhelyről származik, további 12 példány pedig lelőhely nélküli.⁶⁸ Ruttkay kiemeli, hogy a Szlovákiában előkerült zablák többsége a honfoglaló magyarok emlékanyagához köthető, és csekély azoknak a leleteknek a száma, amelyek a morva időszakhoz kapcsolhatók. Ruttkay Kirpičnikov munkáját vette alapul a zablák osztályozásánál, mert szerinte a Szlovákiában fellelhető zablatípusok többsége kelet-európai hagyományokra vezethető vissza.⁶⁹

Ruttkay a szájvasakon belül három fő típust különített el, melyeket római számokkal jelölt meg I–III-ig.⁷⁰

Az I, IA, IB, IC. típusba tartoznak az oldalpálcás zablák, amelyeknek szájvasa két tagból áll és csuk-

⁵² KIRPIČNIKOV 1973, 12.

⁵³ KIRPIČNIKOV 1973, 13.

⁵⁴ KIRPIČNIKOV 1973, 13.

⁵⁵ KIRPIČNIKOV 1973, 13.

⁵⁶ KIRPIČNIKOV 1973, 14.

⁵⁷ KIRPIČNIKOV 1973, 14.

⁵⁸ KIRPIČNIKOV 1973, 14. Alán temető: Don-vidék, Észak-Kaukázus, pl. Dmitrijovskoje, Zmejskaja stanica.

⁵⁹ KIRPIČNIKOV 1973, 15.

⁶⁰ KIRPIČNIKOV 1973, 15.

⁶¹ KIRPIČNIKOV 1973, 15. Csoportok a karikák átmérő-

je alapján: kisméretű karikások: 3,5–4,5 cm; közepes: 4,5–5 cm; nagyok: 6–7 cm.

⁶² KIRPIČNIKOV 1973, 15.

⁶³ KIRPIČNIKOV 1973, 16.

⁶⁴ KIRPIČNIKOV 1973, 16–17.

⁶⁵ KIRPIČNIKOV 1973, 17.

⁶⁶ KIRPIČNIKOV 1973, 17–18.

⁶⁷ RUTTKAY 1976, 356–358.

⁶⁸ RUTTKAY 1976, 356.

⁶⁹ RUTTKAY 1976, 356.

⁷⁰ RUTTKAY 1976, 356.

lósan egybekovácsolt. Az ide sorolható zablákat a szájasgyűrűk és az oldaltagok felerősítése szerint tovább osztályozta.⁷¹ Az oldalpálcákon belül pedig, a különböző formai jegyek alapján, nyolc típust különített el, melyeket arab számokkal (1–8) jelölt meg.⁷²

Ruttkay rendszerében az I. típusú zabla szájasain két egymásra merőleges szájasgyűrű található. A külső szájasgyűrűbe kerül a gyeplőkarika és a belsőbe az oldalpálca. A IA. típusnál a szájasgyűrűk egymásra merőlegesen fekszenek, és szintén külön-külön gyűrűbe kerül a gyeplőkarika és az oldalpálca. Az I. és IA. típus közös jellemzője az oldalpálca kantárhoz csatlakozó fülrésze, melyen mind a két típus esetében két áttörés látható.⁷³ Az IB. típusnál csupán egy szájasgyűrű található, ebbe kerül beillesztésre az oldalpálca és a gyeplőkarika is. Az oldalpálca egyenes rúdból áll, az oldaltag rögzítő füle D-alakú.⁷⁴ Ebbe a D-alakú fülbe fűzték bele a kantárt. Ruttkay a csont oldalpálcával rendelkező zablákat az IC. típusba sorolta.⁷⁵ Ennél a típusnál szintén párhuzamosak, azonban különböző méretűek a szájasgyűrűk. A belső, nagyobb szájasgyűrűbe került beillesztésre a csont oldaltag, melyet egy D-alakú füllel láttak el, amelybe a kantárt fűzték be. A külső, kisebb szájasgyűrűbe került beillesztésre a gyeplőkarika.

Ruttkay is úgy véli, hogy ezek a típusú zablák (I–III) a legkorábbi típusokhoz sorolhatóak, de megjegyzi, hogy Kirpičnikov archaikus formái közé sorolandó S-alakú oldaltagok nem találhatók meg a honfoglalás kori leletanyagban.⁷⁶ Felhívja a figyelmet továbbá az I-1/2 kombinációjára, és megjegyzi, hogy az nagyrészt a honfoglaló leletanyagban megtalálható zablatípus párhuzama, és a morva időszakhoz köthető Pobedim erősített telepéről került elő, ami a 9. századra keltezhető.⁷⁷

A II. típusba tartoznak a kéttagú, csuklósan egybekovácsolt szájasú zablák, melyekhez oldaltagként karika csatlakozik. Ruttkay véleménye szerint ez számítható a legáltalánosabb formának, hiszen egyszerű szerkezete lehetővé tette, hogy nagy mennyiségben, gyorsan elő lehessen állítani. Ennek is köszönhető, hogy a 10. század folyamán Európa-szerte ez lett az uralkodó zablatípus.⁷⁸

A III. típusba sorolja Ruttkay az egytagú szájasúval rendelkező, úgynevezett rúdzablákat. Innen egy példát említ, Bajč lelőhelyről, egy 9–10. századi, szlávokhoz köthető településről. Ezzel a zablatípussal kapcsolatban az orosz kutatásból Pletněva és Kirpičnikov megállapításait ismertet, miszerint ez a típus a nomádokhoz köthető és főként a 10. században terjedt el, majd a 12. századra teljesen el is tűnt.⁷⁹

Ruttkay az általa létrehozott szájasvástípusok (I–III) és oldaltagtípusok (1–8) kombinációjával tudta egy egységes rendszerben kezelni az általa felgyűjtött zablákat. A létrehozott klasszifikáció világos, egyértelmű formai jegyek alapján történt, mely részben tükrözi Kirpičnikov munkásságának hatását.

A magyar honfoglalás kutatásához viszonylag kevés német régész szólt hozzá, az sokáig csak nemzeti tudomány maradt. Ezt a helyzetet Mechtild Schulze-Dörlamm 1988-ban megjelent tanulmánya változtatta meg, aki a honfoglalás korának kronológiájával kapcsolatban három zablatípust is vizsgált: Šestovici-, Csorna-, Tara- és Minusinsk-típusúakat, amelyeket a szerző definiált.

Šestovici-típusú zablák egyenes oldalpálcával rendelkeznek, D-alakú füllel ellátva. Ez a típus Bel-ső-Ázsiából is ismert. Schulze-Dörlamm kutatásai azt mutatják, hogy ez a típus csupán a felső-Tisza-vidéki és délnyugat-szlovákiai honfoglalás kori sírokban található meg, de a honfoglalás kor előtt már avar temetőekben (Érsekújvár) is ismert volt, a 7–8. században.⁸⁰ Schulze-Dörlamm a Šestovici-típusú zablákat a 9. század második felére datálta.⁸¹

Minuszinszk-típusúnak nevezett zablák jellemzője az oldalpálcák S-alakja, amelyek állatfejekben végződnek, és amelyek kör alakú középső tagból indulnak ki. Párhuzamként Schulze-Dörlamm egy, a Minuszinszki-medencéből származó zablát említett és egy közép-ázsiai ezüst edény ábrázolását. Ez alapján a zablát közép-ázsiai eredetűnek véli, ami saját bevallása szerint is csak abban az esetben igaz, ha figyelmen kívül hagyjuk a skandináv leleteket.⁸² A fent leírtakkal szemben fontos megjegyezni, hogy az idézett minuszinszki zablára már László Gyula is felfigyelt, aki azt egy Ázsia

⁷¹ RUTTKAY 1976, 356.

⁷² RUTTKAY 1976, 357.

⁷³ RUTTKAY 1976, 356–357.

⁷⁴ RUTTKAY 1976, 356–357.

⁷⁵ RUTTKAY 1976, 356–357.

⁷⁶ RUTTKAY 1976, 357.

⁷⁷ RUTTKAY 1976, 357.

⁷⁸ RUTTKAY 1976, 358.

⁷⁹ RUTTKAY 1976, 358.

⁸⁰ SCHULZE-DÖRLAMM 1988, 398–399.

⁸¹ SCHULZE-DÖRLAMM 1988, 399. *Datáló mellékletek:* Öttevény, Balladoole-típusú kengyel; Kenézli 28. sír, Vécs-típusú tarsolyemeze; Bolsie Tygani 28. sír, Koban-típusú szablyája; Tankejevka 292. sír, Kiev-típusú tarsolyverete

⁸² SCHULZE-DÖRLAMM 1988, 414.

néprajzáról szóló kötetben találta, s ami még fontosabb, a hamburgi néprajzi múzeumban (Museum für Völkerkunde Hamburg) őrzött zabla datálhatatlan szórvány.⁸³

A Schulze-Dörlamm által Tara-típusnak nevezett zablák fő jellemzője, hogy az egyenes oldalpálcát a közepén kilyukasztották, és azt kiszélesítve egy kört hoztak létre. A szerző véleménye szerint a ruszok a belső-ázsiai nomádoktól vették át ezt a formát.⁸⁴ A Tara-típusú zablákat a Minuszinszk-típus datálásához használta fel Schulze-Dörlamm annak ellenére, hogy két eltérő típusról beszélhetünk, ráadásul Tara-típusú oldalpálcák a honfoglaló magyar emléanyagból egyáltalán nem ismertek. A Man szigetén talált Tara-típusú zablát Schulze-Dörlamm a 9. századra datálta, és ebből a honfoglalás kori Minuszinszk-típusú zablák 9. századi voltát feltételezte.⁸⁵

A Csorna-típusú zablák oldalpálcái egyenesek, egyes esetekben keresztben bordázott díszítésűek. Az oldalpálcára egy D-alakú ívet illesztettek, amihez egy téglalap alakú fül csatlakozott. A típus kialakulását Schulze-Dörlamm a Volga és Dnyeper menti területekhez kötötte, és véleménye szerint a típus egyaránt elterjed a Felső-Tisza vidékén és a Kisalföldön.⁸⁶ A szerző a Csorna-típusú zablákat a naszvadi 2. sír Kiev-típusú verete és a koroncói és szerencsi sírok Balladoole-típusú kengyele alapján a 9. század második felére keltezte.⁸⁷ Annak ellenére, hogy a Neszmélyen előkerült példány mellett Berengár érme (915–924) volt, és ezt a szerző ismerte is, ezt az adatot nem vette figyelembe, mert véleménye szerint az nem zárt leletegyüttesből való.⁸⁸ Mechtild Schulze-Dörlamm tanulmányában a honfoglaló magyarság leletanyagának 9. századi rétegének elkülönítésére és ennek bizonyítására törekedett még azon az áron is, hogy gyakran önmagával is ellentmondásba keveredett.

Az 1996-os év a honfoglalás kor kutatásának egy újabb meghatározó állomása és egyben megújulása is volt. Ebben az évben nyílt meg a Magyar Nemzeti Múzeum „Őseinket felhozád...” A honfog-

laló Magyarság című kiállítása, amely a honfoglalás 1100. évfordulójáról emlékezett meg. A kiállításon a nagyközönség elé tárult a Kárpát-medence gazdag honfoglalás kori emlékenyaga.

Az év fontos eseménye volt Révész László legjelentősebb munkájának megjelenése a karosi honfoglalás kori temetőkről, amelyben a zablák elemzése is helyett kapott. A karosi temetőkből 38 darab értékelhető zabla ismert, amelyek a saját rendszer szerint 5 különböző szájvas- és 5 különböző oldaltag-típusba sorolhatók.

A tanulmányban a zablák megkülönböztetésére a honfoglalás kor kutatásában hagyományosnak tekinthető, de helytelenül alkalmazott csikó- és oldalpálcás zabla megnevezésekkel találkozunk.⁸⁹ Fontosnak tartom kiemelni, hogy a karosi temetőkben csak csikózablák találhatók karikás, illetve pálcás oldaltagokkal. Révész megvizsgálta az általa csikó- és oldalpálcásnak nevezett zablák arányának eloszlását a férfi és a nő sírokban. Megfigyelései alapján a II. temetőben 8 férfi és 4 nő sírjában volt oldalpálcás zabla, és ezek mindegyike az előkelő réteghez köthető.⁹⁰

Az oldalpálcás zablák szájvasának elemzésekor Révész megállapítja, hogy azok jórészt vastagok, de előfordulnak vékonyabb darabok is, melyeket – Dienes nyomán – a ló irányításával lehet összefüggésbe hozni.⁹¹ A szájvasakról megállapítja, hogy többnyire egy síkba eső kettős gyűrűben végződnek, ami eltért az akkor szokásos típustól, melynél a gyűrűk merőlegesek egymásra. Ezenfelül megtalálhatóak az egyszerűbb darabok is, az egy gyűrűvel ellátott szájvasak.⁹²

Révész az oldalpálcákról megállapította, hogy azok téglalap átmetszetűek, és végeiket néhány esetben rombusz alakúra formázták. A szíjtarató fülekről annyi információt kapunk, hogy azok legtöbbször D-alakúak és lemezesek, és néhány esetben még egy nyúlvány is csatlakozik ezekhez, melybe a kantár kapcsolódik.⁹³ Révész a csikózablának nevezett karikás zabláról azt a megfigyelést tette, hogy ez a legnagyobb számban előforduló

83 BUSCHAN 1922, Abb. 224.

84 SCHULZE-DÖRLAMM 1988, 416.

85 SCHULZE-DÖRLAMM 1988, 416. Man-szigeti mellékletek párhuzama: sarkantyú, cipőcsat szíjbűjtatóval, melyek a 9. századi morvaországi Břeclav-Pohansko-ból is ismertek. További párhuzamok: Haithabu patak 13. rétegéből, 9. századi; Minuszinszk-eredetű zablák: Hencida, Koroncó; Broa-zabla, melynek díszítése alapján keltezi a 9. századra. Minuszinszk S-alakú zabláit, melyek a 13–14. századi belső Ázsiához köthetők.

86 SCHULZE-DÖRLAMM 1988, 417. Csornai-típus pár-

huzamai: Sebenje 9 századi kincslelet; Nagymorva földvárak depóleteiben; Mikulčicei 1. sírban avar kori kengyellel és S-alakú oldalpálcával

87 SCHULZE-DÖRLAMM 1988, 417.

88 SCHULZE-DÖRLAMM 1988, 417.

89 RÉVÉSZ 1996a, 41.

90 RÉVÉSZ 1996a, 41–42.

91 RÉVÉSZ 1996a, 42.

92 RÉVÉSZ 1996a, 42.

93 RÉVÉSZ 1996a, 42–43.

típus a temetőben: összesen 26 darab ismert a temetőből (15 férfi, 7 nő, 2 gyerek).⁹⁴ Az aszimmetrikus csikózablákból összesen 4 darabot ismertett (II/3, 19, 51, III/13. sír), de a karikás oldaltaggal rendelkező zablákról több információt nem közölt. Itt fontosnak tartom megjegyezni, hogy a tanulmányban közölt II. temető 37. sírjában⁹⁵ található egy karikás oldaltaggal rendelkező zabla, amely a rajz alapján enyhén hajlított szájjal rendelkezik, ami már egy külön szájavastípusba sorolandó.

Révész László és Vörös István munkássága sok szálon kötődik egymáshoz. Révész László ásatásainak állatcsonttani anyagát több esetben Vörös István értékelte ki. A zablák kiértékelésében is fontos szerepe volt Vörös Istvánnak, hiszen sok zabla a lovak szájában került hozzá vizsgálatra, ezért a lovak csontjainak kiértékelésénél megtalálhatóak a zablák felsorolásai és leírásai is. Érdekesnek tartom a karosi zablákon alkalmazott leírásait, hiszen azok eltérnek a Révész László által használt leíró módszertől.⁹⁶ A zablák leírásánál Vörös feltünteti a gyeplőkarikákat, az oldaltagokat (két oldalpálcás), a szájvasak tagjait és azok kapcsolódását. Vörös István a következőképpen ír le egy zablát: „*kétkarikás- két oldalpálcás, kéttagú csuklós vaszabla*”,⁹⁷ míg Révész a sírok mellékleteinek leírásánál a csikózabla és oldalpálcás meghatározásokat használja. Kiemelendő tehát, hogy egy munkán belül kétféle zablaleírással is találkozhatunk. Többek között ezért is tartom fontosnak, hogy egy egységes rendszerben kezeljük a zablákat.

Az utóbbi években két tanulmány látott napvilágot a honfoglalás kori zablákkal kapcsolatban, és

mindkettő egy-egy már korábban felmerült problémára reflektál. Langó Péter 2011-ben megjelent tanulmányában Mechtild Schulze-Dörlamm kronológiai érveire reagál a Šestovici- és Csorna-típusú zablákkal kapcsolatban. A szerző kiemeli, hogy a leleteket nem lehet kizárólag a 9. századra keltezni, hiszen azok már a 10. században is elterjedtek voltak, amit a neszmei sírban található Berengar császár (915–924) érem is megerősít. Ezt tovább erősíti a Tiszanána-Cseh-tanya lelőhelyen előkerült érmes sír is, ahol egy Provancei Hugo érmével együtt került elő csornai típusú zabla. Langó szerint nem feltétlenül kell keleti eredettel számolni a zablátípusnál, az inkább egy kölcsönhatás eredménye lehet. A Kárpát-medencében való megjelenését a kalandozások során nyugatról hozott, vagy kereskedelem útján szerzett daraboknak véli.⁹⁸

Egy másik tanulmányban Petkes Zsolt a 10–12. századi egytagú rúdzablák elterjedésével foglalkozik, és annak besenyő etnikai azonosítását cáfolja. Nagy anyaggyűjtésre támaszkodva írt a zablátípus Kárpát-medencei és kelet-európai elterjedéséről. Véleménye szerint ezek a zablák a honfoglaló magyarság anyagi kultúrájának szerves részét alkották, az óbesenyői zablával kapcsolatban viszont megjegyezte, hogy az utalhat a településen lakó besenyő lakosságra, amit egy 13. századi oklevél is megerősít. Fontos kronológiai észrevétele, hogy a 12. századtól a zablátípus kiszorult a kelet-európai steppéről, majd a 13. századra teljesen eltűnt. A zabla funkciójával a tanulmány nem foglalkozik.⁹⁹

SZÁJVASAK

A honfoglalás kori zablák szájvasának nyolc fő típusa különíthető el, melyek további variánsokra tagolódnak. A fő típusokat római számmal jelöltem (I–VIII), a variánsokat pedig a fő számozás mellett található latin ábécé kis betűi jelölik. A szájavastípusok megalkotása folyamán a szájvasat alkotó tagok száma mellett fő attribútumként a szájvas végén kialakított gyűrűket vettem figyelembe. Ezek a típusok az oldaltagok (karika, oldalpálca) különböző módú felerősítéseit vonják maguk után. Az I. jelölt típus az egytagú szájvasakat jelöli, a II–VI-ig terjedő számok alatt a kéttagú csuklós szájvasakat

elemzem, a VII. típus a háromtagú, a VIII. típus pedig az öttagú láncos szájrészű zablákat jelöli. (1. tábla)

I. típus: egytagú szájjal rendelkező úgynevezett rúdzablák

A szájvas két végének gyűrűs kialakítását magának a rúdnak a visszahajlításával hozták létre. A rúdzablákra jellemző, hogy a szájvas rúdját enyhén meghajlítják, hogy idomuljon a ló szájüregéhez. (1. tábla I) Az egytagú szájvashoz oldaltagként csak karika csatlakozhat, oldalpálcás példányai

⁹⁴ RÉVÉSZ 1996a, 43.

⁹⁵ RÉVÉSZ 1996a, 53. tábla

⁹⁶ VÖRÖS 1996, 461–469.

⁹⁷ VÖRÖS 1996, 464.

⁹⁸ LANGÓ 2011, 348–350.

⁹⁹ PETKES 2011, 236–237.

nem ismertek. S. A. Pletněva szerint ez a zablatípus az erdős környezetben való lovaglást könnyítette, mivel ez, véleménye szerint, lehetővé tette, hogy a lovas ebben a közegben hirtelen irányváltásra kényszeríthesse lovát.¹⁰⁰ Saját lovas tapasztalatomat figyelembe véve ez a zablatípus inkább hátrányosan befolyásolja a lovaglást abban az esetben, ha gyors irányváltásra akarjuk a lovat kényszeríteni. Az ilyen típusú irányításra a csuklós szájvasak a legmegfelelőbbek. Az egytagú szájvas valójában sokkal inkább a ló hirtelen megfékezésére, vagy a szilajabb lovak biztosabb megtartására alkalmas. A mai lovassportokban (elsősorban a műlovaságban) használatos feszítőzablák szájvasa is a rúdzablához hasonló rúdból áll. Ez az egyenes, egytagú szájvas arra szolgál, hogy a ló minél feszesebben legyen irányítható. Minél „keményebb szájú” úgymond a ló, annál jobban meghajlítja a szájvasrudat, hogy minél nagyobb nyomást tudjanak gyakorolni a ló szájpaddására. A Kárpát-medencében 6 lelőhelyről összesen 7 darab rúdzablát ismerünk, Kelet- és Észak-Európából 46 rúdzabla ismert,¹⁰¹ e zablák legutóbbi gyűjtését Petkes Zsolt végezte el.¹⁰²

A rúdzablához sajátos etnikai értelmezés társult: ezeket a tárgyakat a besenyők lovas felszereléseként határozták meg.¹⁰³ Emiatt és más zablátípusokkal kapcsolatban is érdemes felvetni azt a kérdést, hogy mennyire etnospecifikus tárgyról van szó, illetve, hogy van-e értelme egy ilyen funkcionális tárgyat konkrét népcsoportokhoz kapcsolni. S. A. Pletněva kutatásai során ezt az egytagú szájvassal rendelkező rúdzablát a besenyőkhöz kötötte, és annak megjelenését a 10–11. századi sztyeppére, azon belül a korai besenyő szálláste-

rületre, a Volga és az Ural folyók közti területre helyezte.¹⁰⁴ Ez a megközelítés nagy hatással volt a zablá elnevezésére, hiszen a régebbi szakirodalomokban a „besenyő zablá” megnevezéssel találkozunk. S. A. Pletněva egyértelműen a besenyők egyik fő ismertetőjegyének tartotta ezt a zablátípust, és ehhez még további öt, a besenyőkhöz kapcsolható attribútumot sorolt fel.¹⁰⁵ E zablátípus etnikus specifikussága ellen szól egy viking temetkezés a svédországi Tuna lelőhelyről, melyből egy rúdzabla került elő.¹⁰⁶ Petkes Zsolt már felhívta a figyelmet arra, hogy ennek a darabnak a szájvas kialakítása eltér a többi rúdzablától, hisz itt nem a szájvas visszahajlításával alakították ki a szájvasgyűrűt, hanem a visszahajlított szájvas végét hurkosan rátekerték a szájvas rúdjára, ezáltal létrehozva a szájvasgyűrűt.¹⁰⁷ A közvetlen kapcsolat itt kizárható, tehát ez a forma itt a besenyőktől függetlenül jelent meg. Ez is egy ékes bizonyítéka annak, hogy ezt a zablatípust nem lehet egy konkrét népséghez kötni. Nemrégiben Révész László is felhívta a figyelmet arra,¹⁰⁸ hogy a legközelebbi pontos készítéstechnikai és formai párhuzamait a Kárpáttól délre és keletre, a mai Bulgária¹⁰⁹ és Románia¹¹⁰ al-dunai vidékeiről ismerjük.

A rúdzabla esetében egy másik tényezőt kell szem előtt tartanunk; ennek a típusnak a megalkotásában sokkal nagyobb szerepet töltött be a funkció, a lovak feszesen tartása és keményebb megzabolázása. Már említettem korábban, hogy hasonló eredményt lehet ezzel a zablatípussal elérni, mint a feszítőzablákkal. Ez a funkcióbeli hasonlóság egy feltételezést von maga után. A rúdzablák használata megszűnik a 12. század végén, 13. század elején.¹¹¹ Ebben az időszakban, párhuzamosan a

¹⁰⁰ PLETNĚVA 1958, 164.

¹⁰¹ PETKES 2011, 241. Az általa felsorolt kelet- és észak-európai rúdzablák lelőhelyei: Alebastrova gora, Bilar, Braslav gorod, Burty, Ekaterinovka, Gadamka, Gorodise, Irzekapinis, Kagarlykskae poselenie, Kagarlykskaa sloboda, Kagarlyk, Karanaevskij, Kovsarovo, Krasnopolka, Krasnopolka Kagarlyk, Lagerevskij, Lipovec, Lutomiersk, Mrasimovskie, Nikolaevki Volnovahskogo, Novo-Filipovka, Novotroickogo, Od”psi, Dobricko, Ol’hovatka, Pavlovca, Petrodolinskoe, Pliska, Pokrovskoe, Potok, Rubezka, Sarkel-Belaja Veza, Semenovskoe, Simferopol, Simila-Birlad, Skala-Silistrensko, Staroj Razani, Surovo, Tankeevka, Tuna, Vitanesti, Zbara, Zaporozec, Zelenski, Cernakova, Sandry.

¹⁰² PETKES 2011, 232–233.

¹⁰³ PLETNĚVA 1958, 164.

¹⁰⁴ PLETNĚVA 1958, 162.

¹⁰⁵ PLETNĚVA 1958, 155. Általa definiált hat attribútum:

1. korábbi régészeti korszakok kurgánjaiba való temetkezés; 2. sekély sírok és nincs sírépítmény; 3. nyugat-keleti tájolás; 4. sírba helyezés nyújtott testhelyzetben, háton; 5. sírgödör bal oldalán megfigyelhető részleges lovastemetkezés; 6. rúdzabla megléte

¹⁰⁶ ARNE 1934, 24.

¹⁰⁷ PETKES 2011, 236.

¹⁰⁸ RÉVÉSZ 2020, 90–91.

¹⁰⁹ JOTOV 2004, 133–138. (Tab. LXVIII) Az általa felsorolt bulgáriai rúdzablák lelőhelyei: Pliska, Odartis, Skala (Kat. sz.: 736, 737, 738, 739, 740)

¹¹⁰ IONIȚĂ 2005, 96–98, 190–196. (Fig. 18/15, 19; Fig. 19/2, 4; Fig. 20/2, 9; Fig. 21/2, 6; Fig. 22/3, 4; Fig. 24/6) Az általa felsorolt romániai rúdzablák lelőhelyei: Curcani, Tangăru, Ulmeni, Vitănești, Lișcoteanca, București, Jilava, Râmnicelu.

¹¹¹ KIRPIČNIKOV 1973, 16–17.

3. kép: Az I. típusú szájvasak lelőhelyei

Fig. 3: Locations of the Type I. mouthpieces

4. kép: A II. típusú szájvasak lelőhelyei

Fig. 4: Locations of the Type II. mouthpieces

rúdzablák eltűnésével, nagy számban jelentek meg a feszítőzablák.¹¹² E különös egybeesés alapján feltételezhetjük, hogy a rúdzablák a későbbi feszítőzablák egyfajta előzményei lehettek.

A Kárpát-medencéből 6 lelőhelyről 7 I. típusú szájvasú zabla ismert, elterjedésükre jellemző, hogy a Dunántúlról és a Duna–Tisza közéről egy példány sem került elő, megtalálható viszont az Észak-Kisalföldön, az edelényi földvárban, a Tiszántúl északi és déli részén, és úgy tűnik az Erdélyi-medencében, a Maros-völgyében koncentrálnak. (3. kép)

II. típus: kéttagú, visszahajtott végű szájvas

A típus fő jellegzetessége, hogy a csuklósan kapcsolódó két tag végét visszahajlították, és ez által hozták létre a szájvasgyűrűt, amelybe az oldaltagok kerültek. (1. tábla II) Hasonló technikával készítették az I. típus szájvasgyűrűit is. Ezzel a módszerrel a szájvas végén csak egy gyűrű alakítható ki. A II. típusú szájvashoz karika és oldalpálca is csatlakozhat oldaltagként: ezek közül a karikás zablák a leggyakoribbak. A szájvasgyűrűbe egy-egy karikát illesztettek, ami egyben a legegyszerűbb és legpraktikusabb konstrukció, s emiatt ez a típus a legáltalánosabb a honfoglalás kori leletanyagban. E típusnál a zabla karikájához kapcsolták a kantárt és a szárat is. Ebből adódóan korszakokat és kultúrákat átívelően kiállta az idők próbáját.

A karikákon kívül a II. típusú szájvashoz oldalpálca és karika együtt is csatlakoztatható. Ez esetben a kantárt az oldalpálcához kötötték, míg a szár a kis gyeplőkarikához csatlakozott. Ez a konstrukció is egyszerű megoldásnak tűnik, de nem annyira praktikus, mert a kis szájvasgyűrűbe két további különálló zabla-alkatrészt helyeztek. Ebben az esetben a zabla használata során megnő az anyagkopás mértéke, hiszen a szájvasgyűrűben két külön tag is mozog. E megoldás másik hátránya, hogy a

zablatagok mozgásteret nagyon lecsökken, és ezáltal a ló nem irányítható finom mozdulatokkal. Ennek a problémának a kiküszöbölésére továbbfejlesztették a szájvasat, és külön szájvasgyűrűket alakítottak ki a gyeplőkarikának és az oldaltagnak, egy egészen más technikával, ami a négykarikás zablák esetében is visszatükröződik. Ehhez a szájvastípushoz oldalpálcát (2. tábla 1.a, 1.b, 2.a és 2.c) és karikát is csatlakoztattak oldaltagként.

Ez a szájvas-típus rendkívül elterjedt a honfoglalás kori Kárpát-medencében, 116 lelőhelyről 304 II. típusú szájvas ismert. Elterjedésük a Kárpát-medencében teljesen egyenletesnek mondható, egyedül a Dél-Dunántúl, a Kisalföld és a Bácska mutatkozik üres foltként. (4. kép)

III. típus: kéttagú szájvas, lyukasztott szájvasgyűrűvel

A III. típusú szájvas gyűrűjének kialakításánál már egy más kovácstechnikával találkozunk. A kovácsmester ezt az új típusú szájvasgyűrűt úgy alakította ki, hogy a felhevített szájvasrúd végébe ütött egy lyukat és azt gyűrűvé tágította. (1. tábla III) Az így létrehozott szájvasgyűrűbe oldaltagot és gyeplőkarikát helyezhettek, bár az oldalpálcás példányok száma (2. tábla 1.a, 1.b, 2.a, 2.b, 2.c, 3.a, 3.b, 3.c, oldalpálcák összesen 20 esetben) felülmúlja a karikásokét (14 eset). A III. típusú szájvas egyik negatívuma, hogy egy szájvasgyűrűbe kell helyezni a pálcás oldaltagot és a gyeplőkarikát, ami nem volt túl praktikus, ugyanis ennél is fennáll a nagymértékű kopás lehetősége. E típus másik fő problémája a pálcás oldaltaggal, hogy a zablatagoknak korlátozott volt a mozgási lehetősége.

A III. típusú szájvas viszonylag gyakori a Kárpát-medencében, 30 lelőhelyről 34 példány ismert. Az elterjedése egyenletesnek tekinthető a Kárpát-medencében, egyedül Erdély területén nem találtak hasonló darabot. (5. kép)

¹¹² TEMESVÁRY 1995, 20.

5. kép: A III. típusú szájvasak lelőhelyei

Fig. 5: Locations of the Type III. mouthpieces

6. kép: A IV. típusú szájvasak lelőhelyei

Fig. 6: Locations of the Type IV. mouthpieces

A III. típus esetében is egy viszonylag egyszerű kovácstechnikai eljárással találkozunk, ami hozzájárult ahhoz, hogy ez a típus széles körben elterjedhessen. A típus keleti párhuzamai megtalálhatóak a Tankejevka¹¹³ és Bolsije Tyigani¹¹⁴ temetőiben.

IV. típus: csavart, kéttagú szájvas

A IV. típusú szájvasnál ismét egy új kovácstechnikát figyelhetünk meg, ennek fő jellemzője a csavart szájvas. Ennél a kialakításnál a szájvas végén található gyűrű és a csavart szájvas egyszerre alakítható ki. A kovács egy kétszer akkora vasrudat fog, mint amekkora a szájvas, azt felhevíti, majd a rúd közepén egy hurkot létrehozva egymásba csavarja a két rúd szárát, létrehozva ezáltal a csavart szájvasat. (1. tábla IV) Ennek a kovácstechnikai megoldásnak elsősorban nem az esztétikai előnyeit kell figyelembe vennünk. Fontosabb szem előtt tartani a funkcióbeli különbséget a sima felületű szájvasakhoz képest. A csavart szájvasnak bordázott, éles a felülete, ezáltal a ló nem tudja egykönnyen fogai közé szorítani és ráharapni. Ha rá is harap az fájdalommal jár, ezért ez a szájvas a szilajabb lovaknál is jól alkalmazható. Erre Dienes István is utalt munkájában, melyben egy idős pásztor hasonló módszerről mesélt a ló megzabolázására.¹¹⁵ A Kárpát-medence honfoglalás kori leletanyagában nagyon ritkán fordul elő ez a forma. Az ilyen típusú szájvasnál csak karikás oldaltagot ismerünk. Ez a típusú szájvas már a honfoglalás előtt is ismert volt

a Kárpát-medencében, amint arra egy Csabrendekről származó avar kori csavart szájvasú zabla is utal. Az avar korból fellelt, ilyen típusú szájvassal ellátott zabláknál azonban nem található külön oldaltag.¹¹⁶ A IV. típusú szájvas nagyon ritka a Kárpát-medencében, mindössze 2 Felső-Tisza vidéki lelőhelyről ismert 3 példány.¹¹⁷ (6. kép)

Kárpát-medencén túli és egyben legkeletibb, kovácstechnikai szempontból is azonos párhuzamait az Altaj¹¹⁸ vidékéről ismerjük nagyobb számban, de az 1959-ben Szinyeglazovóban feltárt sírból szrosztki típusú lószerszámok, köztük a csavart szájvasú zabla is napvilágot látott.¹¹⁹

Ilyen szájvasú zablák ismertek a viking¹²⁰ és rusz¹²¹ területeken is, de ezek eltérő kovácstechnikával készültek. Az óorosz és viking zablák esetében a szájvas három tagból áll. A kovácsmester itt három egyforma csavart szájvastagot készített, amit aztán egybekovácsolt. Ennek a szájvastípusnak a megalkotását egyértelműen a funkció szülte. Ez az oka annak, hogy ez a típus más-más kovácstechnikai megoldással több helyen is megtalálható. Arra azonban szeretném felhívni a figyelmet, hogy formai és kovácstechnikai szempontból a Kárpát-medencei példányok párhuzamai a szrosztki kultúrkörből¹²² ismertek. Ezért is valószínűsíthető, hogy a Kárpát-medencéből ismert IV. típus keleti hagyományokra vezethető vissza, és nem a viking vagy rusz hatás által került bele a honfoglalás kori emléktárhelybe.

¹¹³ KHALIKOVA–KAZAKOV 1977, 181, 184, 186, 198. 202. sír (Tab. VII. C/1), 292. sír (Tab. X. A/13), 351. sír (Tab. XII. A/9), 778. sír (Tab. XXIV. 25)

¹¹⁴ HALIKOVA–HALIKOV 1981, 130.

¹¹⁵ DIENES 1966, 216. A pásztor közlése: „fiamnak olyan makacs lova van, hogy a zabla szájvasára huzalt teker, mert ha megszeseledik a ló, csak úgy tudja megtartani.”

¹¹⁶ DIENES 1966, 218.

¹¹⁷ Streda nad Bodrogom (Bodrogszerdahely) SK, II/1926

(2 db). NEVIZÁNSKY 2009, 340; Tarpa, Jakab Attila szíves közlése

¹¹⁸ TISHKIN–GORBUNOV–GORBUNOVA 2011, 33.

¹¹⁹ KOMAR 2018, 191.

¹²⁰ TVAURI 2012, 204.

¹²¹ KIRPIČNIKOV 1973, 53. ábra

¹²² Kamisi: MOLOGYIN–MOROZ–GRISIN–GARKUSA 2000, 3/2. kép; Giljevo: KOMAR 2018, 75/3. kép; Murakajevo: MAZSITOV 1981, 106, 57/2. kép

V. típus: kéttagú szájas, végein kettős gyűrűvel

A végein kettős gyűrűvel ellátott szájasak lyukasztással készültek, és ez a típus az előzőeknél jóval praktikusabb abból a szempontból, hogy az oldaltag és a gyeplőkarika, vagy a karika és a gyeplőkarika külön lyukba került, így azoknak nagyobb mozgásteret biztosított ez a szájasztípus. E típusnak két variánsa különböztethető meg: az V.a variáns esetén a szájasgyűrűk egy síkban helyezkednek el, míg az V.b variánsnál egymásra merőlegesen állnak. A konstrukció szempontjából az V.b variáns jóval könnyebben használható volt, hiszen így a gyeplőkarika könnyebben mozoghatott.

Az V.a típusú szájas végén már két egymással egy síkban álló gyűrű található. (1. tábla V.a) A szájasgyűrűk kialakítása úgy történik, hogy a felhevített vasrudat két helyen kilyukasztják és gyűrűvé tágtítják, majd laposra kalapálják a szájas végét, ahol a gyűrűk találhatók, a szájasgyűrűk tehát egy síkban helyezkednek el. Ez a típusú szájas nagyon praktikus, hiszen külön-külön gyűrűbe kerül a zabla oldaltagja és a gyeplőkarika.

Az V.a típusú szájasakhoz karika és oldalpálca is illeszthető oldaltagként. A négykarikás zabláknál is ilyen típusú szájassal találkozunk. A négykarikás zabláknál a nagyobbik karika a belső szájasgyűrűbe kerül, míg a kisebbik karika a külső gyűrűbe. Ennél a konstrukciónál a nagyobbik karikába fűzik be a kantár szíjait, a kisebbik karikához kapcsolják a szárát, bár a típusból csak 2 karikás zabla ismert.¹²³ Az oldalpálcás zablakonstrukciónál az oldalpálca (2. tábla 1.a, 2.a, 3.a, 3.b) a szájas belső gyűrűjébe kerül, ami a kantárhoz csatlakozik, míg a külső gyűrűbe gyeplőkarikát helyeznek, amely a szárhoz kapcsolódik.

Ez a típusú szájas-szerkezet már jóval praktikusabb, mint a I–IV. szájasztípusoké, hiszen itt már külön gyűrűbe kerülnek az egyes oldaltagok. Ebben az esetben már kisebb a kopás mértéke, hiszen itt egy gyűrűbe csak egy zablaalkatrész kerül. E szájas-típus másik nagy előnye, hogy sokkal finomabb származdulatokkal irányítható a ló, hiszen a különálló karika, amely a szárhoz kapcsolódik ezt lehetővé teszi. A sok pozitív tulajdonság mellett még ennek a zablavas kialakításnak is vannak hátrányai. Mivel a szájasgyűrűk egy síkban helyezkednek el, és az oldalpálcát a ló pofájához simítják a kantárral, a szárhoz kapcsolódó karika és a külső szájasgyűrű között feszültség keletkezik,

7. kép: Az V.a típusú szájasak lelőhelyei

Fig. 7: Locations of the Type Va mouthpieces

ahogy feszesebben fogják meg a lovat. Ennek következménye még mindig a viszonylag nagymértékű feszültség okozta kopás.

Az V.a szájasú zabláknak a honfoglalás kor emlékegyében, 13 lelőhelyről mindössze 27 darab ismert. Ezek elsősorban a Kárpát-medence északi területeiről származnak, kivételt képez a Mohácson és Aradon előkerült egy-egy példány. (7. kép)

A V.a szájasú zabla párhuzamai megtalálhatók a Délkelet-Ural régiójában, a Bekesevo I. számú temetőben¹²⁴ és a Volgai Bulgária területéről ismert Bolsije Tyigani temetőjének 28. sírjában,¹²⁵ amely mellékleteit tekintve egy lovasnomád felszerelését tartalmazta, valamint egy kusnarenkovi/karajakupovói típusú kerámiaedényt.

Az V.b variáns az V.a variáns egy továbbfejlesztett változata. E variáns fő attribútuma, hogy a két szájasgyűrűt egymásra merőlegesen alakítják ki. (1. tábla V.b) Ezt a típust a következő technikával készítik: a kovács a felhevített szájasrúdnak a végén két lyukat alakít ki és gyűrűvé tágtítja azt, majd az izzó szájas végének külső gyűrűjét a belső gyűrűhöz képest merőlegesen elfordítja, ezt követően pedig formára kalapálja. Ezt a fajta megoldást az előző típusú szájasrúd hátrányainak kiküszöbölésére alkották meg, mert ezzel az eljárással megszűnik az oldaltag és a szájasgyűrű közti feszültség.

Az V.b típusú szájasú zabla kétfajta oldaltag illeszthető: karikák¹²⁶ és oldalpálcák. (2. tábla 1.a, 1.b, 2.a, 2.b, 2.c, 3.a, 3.b, 3.c) A négykarikás zabláknak a felerősítését úgy oldották meg, hogy a nagy karika került a szájasrúd síkjában lévő belső gyűrűbe, amely a kantárhoz csatlakozott. A kisebbik, a gyeplőkarika a szárhoz kapcsolódott, és a külső gyűrűbe

123 Karos II. 40. sír: RÉVÉSZ 1996a, 276; Tiszabездé 9. sír: ISTVÁNOVITS 2003, 712.

124 MAZSITOV 1981, 59.

125 HALIKOVA–HALIKOV 1981, 121. (Tab. XXIII)

126 Csak három eset: Hajdúszoboszló–Árkoshalom 122. sír: M. NEPPER 2002, 77; Karos II. 48. sír: RÉVÉSZ 1996a, 255; Másca: GÁLL 2013, 342.

8. kép: Az V.b típusú szájvasak lelőhelyei

Fig. 8: Locations of the Type V.b mouthpieces

9. kép: Az V.c típusú szájvasak lelőhelyei

Fig. 9: Locations of the Type V.c mouthpieces

került, amely a belső szájvasgyűrűre merőlegesen helyezkedett el. Hasonlóképp jártak el az oldalpálcás zablánál is. Az oldalpálcát a belső szájvasgyűrűbe helyezték, amely a szájvassal egy síkban van, majd az oldalpálcát a kantárhoz kapcsolták. A belső gyűrűre merőleges külső szájvasgyűrűbe került a karika, amely a szárhoz illeszkedett.

Az V.b variáns az V.a-nál jóval gyakoribb, 40 lelőhelyről 50 példány ismert, amelyek a Kárpát-medencében teljesen egyenletes szóródást mutatnak. (8. kép)

A V.b típusú szájvastípus formai párhuzamai egyértelműen az Ural nyugati előterében koncentrálnak. Megtalálhatók a Tankejevka,¹²⁷ a Bolsije Tarhani¹²⁸ Bekesevo I. temető,¹²⁹ a Jamasi-tau,¹³⁰ a Huszainovo,¹³¹ valamint a Sztyerlitamaki¹³² lelőhelyeken, de a Cseljabinszk régióban lévő Jurju-zanyban¹³³ is. Ismert a típus továbbá Kaszkaszkij rudnyik-ból, az Urálon túli részről is.¹³⁴

Az V.c variáns az V.b variáns egy továbbgondolt változata: a kovácstechnikai eljárás a szájvas végén kialakított két szájvasgyűrűnél teljes mértékben megegyezik az V.b típuséval, a különbség csupán a szájvas középső kialakításában van. (1. tábla V.c) Annak érdekében, hogy a lovat minél biztosabban tudják irányítani, a szájvas azon részét, melyre a ló ráharaphat durvára (dudorosra) kovácsolják, hogy a ló ne tudjon „beledőlni” (azaz ráharapni és előrehajolni), és ezáltal keményen ellenszegülni a lovasának. Ezt a hatást azzal érik el, hogy a szájvason szögletes, éles kitüremkedést hoznak létre. A kantarra és a szárra való felerősítés ugyanúgy történik,

mint az V.a és V.b variánsok esetében. Az V.c variáns kizárólag az általam meghatározott 2.a (2. tábla) típusú (Csorna-típus) oldaltaggal együtt fordul elő.

Az V.c variáns rendkívül ritka a honfoglalás korában, 6 lelőhelyről mindössze 6 példány ismert. Ebből négy darab a Kárpát-medence nyugati peremén került elő, a Kisalföld északi és déli részéről, valamint Keszthelyről.¹³⁵ Ezekon kívül két ilyen típus bukkan még elő a Felső-Tisza-vidéken.¹³⁶ (9. kép)

Ez a szájvastípus abból a szempontból érdekes kifejezetten, hogy ennek az egy variánsnak nem ismertek keleti párhuzamai. Ennél a típusnál feltételezhető, hogy kimondottan a Kárpát-medencében jelenik meg a honfoglalás kori leletanyagban. Elképzelhető, hogy ennek a szájvastípusnak a kombinációja az általam meghatározott 2.a (2. tábla) (Csornai-típus) variánssal nyugati hatást tükröz.

VI. típus: kéttagú, ívelt szájvasak

A VI. típusú szájvas jellemzője, hogy a szájvas rúdja ívelt és a ló pófája felé hajlik. (1. tábla VI) A szájvasgyűrű kialakítása visszahajlítással történt, így megegyezik az I. és II. típusokéval. Ehhez a típusú szájvashoz oldaltagként kizárólag karika kapcsolódhat. A szájvas kialakításban az játszott szerepet, hogy minél biztosabban álljon a ló szájában a zabla. Ezzel a fajta szájvassal találkozunk a mai mongol zablák esetében is. A mongolok előszeretettel használják az ilyen típusú szájvasat, de ők szinte teljesen U-alakúra hajlítják azt. Ez a zablatípus ismert

¹²⁷ KHALIKOVA–KAZAKOV 1977, 199. (Tab. XXV/19)

¹²⁸ GENING–HALIKOV 1964, Tab. IX.

¹²⁹ MAZSITOV 1981, 59.

¹³⁰ MAZSITOV 1981, 36.

¹³¹ MAZSITOV 1981, 43.

¹³² MAZSITOV 1981, 94.

¹³³ MAZSITOV 1981, 125.

¹³⁴ KOMAR 2018, 381, 65/11. kép

¹³⁵ Keszthely-Hévízi út, Kalmár-hagyaték; Sereď (Szered) I. SK: TOČIK 1968, 49. 9; Gyömöre: BÖRZSÖNYI 1912, 216.

¹³⁶ Szerencs, szőrvány: KOVÁCS 2015, 45, 308; Szikszó-Vadász patak partja, 2. sír: HORVÁTH 2020a, 724.

10. kép: A VI. típusú szájvasak lelőhelyei

Fig. 10: Locations of the Type VI. mouthpieces

11. kép: A VII. típusú szájvasak lelőhelyei

Fig. 11: Locations of the Type VII. mouthpieces

a kazakoknál, használják Kínában és a Szir-darja-menti területeken is.¹³⁷ A mongolok is ugyanazzal az eljárással alakítják ki a szájvas végi gyűrűt. A szájvaskarikába kerül befűzésre a kantár és a szár is.

Ez a típus ritka a honfoglalás kori leletanyagban, 7 lelőhelyről mindössze 7 ilyen típusú zabla-szájvasat ismerünk.¹³⁸ Az elterjedésére jellemző, hogy csak a Kárpát-medence keleti területein, az Alföldön fordul elő, de Erdélyből hiányzik. (10. kép)

VII. típus: háromtagú szájvas

A honfoglalás kori leletanyagban viszonylag ritkán előforduló típus. A szájvasat itt három részre osztják fel, melynek kétféle formája ismert a Kárpát-medencei leletanyagban. Találkozunk olyan kialakítással, amikor a szájvas középső része egy piskóta alakú rúd, melynek a kiszélesedő két végét kilyukasztották. Ezekbe a lyukakba két-két oldalról további tagok csatlakoznak. Ezeknek az oldalsó szájvasaknak mindkét vége visszahajlítva van kialakítva, ahogyan a II. típusúnál is. Ilyen típusú szájvasat ismerünk a Szentés-borbásföldi 9. sírból.¹³⁹ A másik háromtagú kialakításnál megfigyelhető, hogy három nyolcas alakúra hajlított láncszemet kapcsoltak össze, így alakították ki a háromtagú szájvasat, ami jól megfigyelhető a fonyódi,¹⁴⁰ kenézli¹⁴¹ és nógrádkövesdi¹⁴² daraboknál. (1. tábla VII) A háromtagú szájvassal rendelkező zabláknál oldaltágként csak karikával találkozunk. Mindössze 4 ilyen zabla ismert 4 lelőhelyről, a Kárpát-medence különböző régióiból. Jellemző elterjedést nem mutat, Erdélyből hiányzik. (11. kép)

A Szentés-Borbásföldön előkerült zablaszájvas különleges kialakításának pontos formai és kovástechnikai párhuzamait a Dél-Ural vidékén találjuk meg a Murakajevo 11. számú kurgánban.¹⁴³ Nagyon egyedi és jellegzetes kialakításról van szó, ami nem lehet csupán véletlen műve, és a Kárpát-medencében, valamint az uráli régióban is karikás oldaltágként ismert. Valószínű, hogy a Dél-Ural régiójában, a szrosztki kultúrkörhöz köthető Murakajevo-ból előkerült szájvastípus is a szrosztki kultúra tárgyi hagyatékához sorolható.

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a jelenkori lovassport számára sem ismeretlenek a háromtagú szájvassal rendelkező zablák. Vajon mi a közös a mai, modern és a régészeti korú zablák között? Az a lovaglásteknika, amit ezzel a típusú szájvassal el lehet érni. Ez a szájvastípus jobban idomul a ló szájának anatómiai viszonyaihoz, mint az egyszerű tört zablák többsége. Elsősorban a szájszegletre és a hordásra, kisebb mértékben a nyelvre hat, ami biztosabb irányítást eredményez.

VIII. típus: láncos szájvas

A VIII. típusú szájvasnál egy érdekes megoldással találkozunk, a szájvas funkcióját ez esetben egymásba fűzött láncok (öttagú) töltik be. (1. tábla VIII) Ez a fajta zabla azért hasznos, mert a hosszúkas láncszemeket a ló kevésbé tudja a fogai közé szorítani, ez által jobban irányíthatóvá válik. Ez a típus inkább a szilajabb lovak megzabolázására alkalmas. Ehhez a típushoz oldaltágként csak karikát ismerünk, és azok karikás zablaként funkcionáltak.

¹³⁷ KUN 2003, 140.

¹³⁸ Eger-Répatető, 1. sír: RÉVÉSZ 2008, 104–105; Eger-Szépasszony völgy (Hajdú-hegy), 1969/3s. sz.: RÉVÉSZ 2008, 113; Karos II., 37. sír: RÉVÉSZ 1996a, 275; Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos, 2. sír: BALOGH 2003, 284; Püspökladány-Eperjesvölgy 28. sír: M. NEPPER

2002, 135; Sárrétudvari-Poroshalom 9. sír: M. NEPPER 2002, 399–400; Zalkod (Kalmár-hagyaték)

¹³⁹ RÉVÉSZ 1996b, 301.

¹⁴⁰ KÖLTŐ 1996, 189.

¹⁴¹ DIENES 1966, 216.

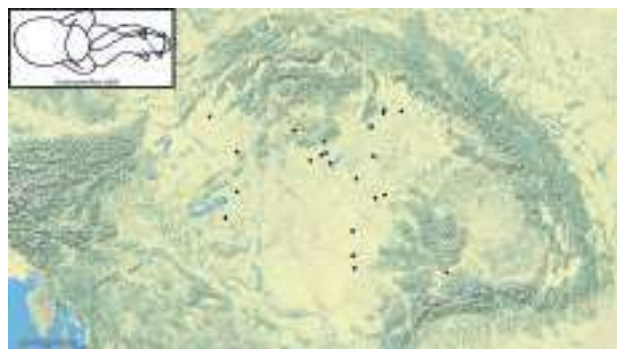
¹⁴² PATAY 1957, 58.

¹⁴³ MAZSITOV 1981, 140.

12. kép: A VIII. típusú szájvasak lelőhelyei

Fig. 12: Locations of the Type VIII. mouthpieces

13. kép: Az aszimmetrikus zablák lelőhelyei

Fig. 13: Locations of the asymmetric bits

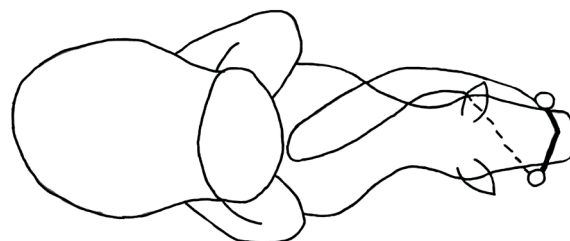
A karika oldaltagba kerül befűzésre a kantár és a szár is egyben. Ez a típus kizárólag a karosi III. temető 18. sírjából ismert.¹⁴⁴ (12. kép) Kárpát-medencén túli párhuzama az észtországi Khera viking kori temetőjéből ismert. A két zabla között csupán formai kapcsolatot látok, amit tovább erősít a teljesen eltérő kovástechnikai megoldás is, hiszen kialakításukban a funkciójuk szerepén volt a hangsúly.

ASZIMMETRIKUS SZÁJVAS

A honfoglalás kori leletanyagban az aszimmetrikus szájvasú zablákra Dienes István hívta fel a figyelmet.¹⁴⁵ Dienes ezt a jelenséget azzal magyarázta, hogy azok a lovasok, akik sok időt töltöttek lóháton egy kézzel irányították a lovat, hogy a másik kezüket szabadon használhassák. Ezzel a megoldással, ha egy kézben fogja a vezető szarát, nem híz félre a ló.¹⁴⁶

A honfoglalás kori leletanyagban a zablák alaposabb vizsgálata folyamán megfigyelhetjük, hogy nem találunk olyan szájvasat, aminek tagjai teljes mértékben megegyeznek. Mire a régészek kezébe kerülnek ezek a tárgyak, addigra már számolnunk kell az anyagkopással és a korrózióval is. A csikó-zablák szájvasának csuklósan összekovácsolt része a hosszú használat során kissé megnyúlhat, ezzel is egy kisebb aszimmetriát kialakítva. A fent leírtak miatt itt csak a szignifikánsan aszimmetrikus kéttagú szájvasú zablákat vizsgálom.

Az általam vizsgálat alá vett zablák igen elemnyező mennyisége tartozik az aszimmetrikus zablák csoportjába. A publikációk alapján 31 ilyen darabot sikerült azonosítanom. (13. kép) A számadatokból az derül ki, hogy ez a fajta zabla nagy

14. kép: Az aszimmetrikus zabla használatának sematikus rajza B. E. Petri nyomán

Fig. 14: Schematic drawing of the use of an asymmetric bit according to B. E. Petri

számban nem terjedt el a honfoglaló magyarság körében. A gyűjtésből az is kiderült, hogy ezeknek az aszimmetrikus zabláknak a jellemző oldaltagja a karika. A pálcás oldaltagú aszimmetrikus zablák között az általam vizsgált anyagban mindössze 3 példányt¹⁴⁷ találtam. Egyértelműen látszik, hogy ez a karikás oldaltaggal rendelkező zablák specifikussága. Az aszimmetrikus zablák koncentrációja egyértelműen a Kárpát-medence északkeleti és keleti területein figyelhető meg.

B. E. Petri nyomán ismerünk egy néprajzi analógiát jakut lovasoktól az aszimmetrikus zabla használatára. A jakutok az aszimmetrikus zabla használatakor a jobb vezetőszarát áthúzzák a ló álla alatt, és így egy kézben fogják a vezetőszarát. (14. kép) Érdekesnek tartom megemlíteni, hogy a jakutok elődjének tartott, a Bajkál-tó nyugati partján élő kurumcsini népcsoportnál is ismertek az aszimmetrikus zablák, amit Petri a fent említett jakut lovaglási móddal magyarázott.¹⁴⁸ A Kárpát-medence korábbi időszakában is találkozunk az aszimmetrikus szájvasal. Megtalálható például a kora avar kori Csákberény-Orondpuszta temető-

144 RÉVÉSZ 1996a, 358.

145 DIENES 1966, 219.

146 DIENES 1966, 220.

147 Karos II. 53. és 56. sír: RÉVÉSZ 1996a, 315, 319; Sándor German/Németszentpéter: GÁLL 2013, 408–412.

148 PETRI 1922, 16.

jében¹⁴⁹ is ez a típus, azzal a különbséggel, hogy a zabla oldaltagját a szájvas külső végén visszahajlított, fixen kialakított karika képezi.

Ezek a példák is tovább erősítik azt a megállapítást, hogy egy olyan funkcionális eszközt, mint a zablát nem lehet egy bizonyos etnikumhoz kötni, hiszen a tárgyalt szájvastípus különböző időszakokban, egymástól távol és független megjelenéséről beszélhetünk.

OLDALTAGOK

Az oldaltagok a zabla alapvető részei. Az oldaltagokon belül karikákat és oldalpálcákat különíthetünk el. Az oldaltagok elősegítik a biztosabb lovaglást, mert a ló szájában tartják a zablát. Az oldalpálcák fülének köszönhetően a zablát biztosan rögzíthették a kantárhoz, ezzel is megakadályozva, hogy a zabla elmozduljon lovaglás közben. Az oldalpálcákat a rögzítő füleik alapján két nagy csoportra lehet osztani: megkülönböztethetünk egy vagy két helyen áttört rögzítő fület, amelyet a fül formai változatossága miatt tovább lehet bontani. Az oldalpálcák a két gyűrűvel ellátott szájvasak (V. típus) belső gyűrűjébe kerülnek behelyezésre. A karikás oldaltaggal rendelkezők is a belső gyűrűbe kerülnek. Fontosnak tartom kiemelni a zablák szájvasának külső gyűrűjébe helyezett karikákat. Ez megtalálható mind a pálcás mind a karikás oldaltaggal rendelkező zabláknál. Ebbe a karikába került befűzésre a szár. A karikás oldaltagú, két gyűrűvel ellátott szájvasaknál a külső gyűrűbe került a gyeplőkarika. Ez a négykarikás szerkezet csak a két gyűrűvel ellátott szájvasaknál (V. típus) fordul elő. Ha a szájvason csak egy gyűrű található, akkor abba az egy gyűrűbe került beillesztésre az oldaltag és a gyeplőkarika is. A karikás zablák esetében csak a karikát illesztették a szájvas gyűrűjébe, így nem volt külön gyeplőkarika.

Oldalpálcák

» Első típusú oldalpálcák

Az alábbiakban tárgyalt 1.a és 1.b típusú oldaltagok közös attribútuma, hogy a rögzítő füleik csak egy helyen áttörtek.

Az 1.a típusú oldalpálca egyenes rúdból áll, amely egyes esetekben bikónikus vagy kúp alakban végződhet. Az oldalpálcákat spirál alakú vésett

15. kép: Az 1.a típusú oldaltagok lelőhelyei

Fig. 15: Locations of the Type 1.a shanks

dísszel láthatták el. Ez a fajta díszítés megtalálható a pálca mindkét szárán, de előfordul az is, hogy csak a pálca egyik szárát díszítik. Az 1.a típusú oldaltag rögzítő füle kissé szögletes D-alakú. Ez a rögzítő fül egy vékony, kör átmetszetű rúd, amelyet az oldalpálcára hajlítottak, és ebbe a D-alakú fülbe fűzték a kantárt. (2. tábla 1.a) Az ilyen rögzítő füllel ellátott zablákat Schulze-Dörlamm Šestovici-típusú zabláknak nevezte el.¹⁵⁰

Az 1.a oldalpálca ritka a Kárpát-medencében, 14 lelőhelyről mindössze 15 darab ismert. A Kárpát-medencében egyenletes szóródást mutat, ugyanakkor feltűnő az észak-dunántúli leletek hiánya. (15. kép)

Az 1.a típus legkeletibb formai párhuzamát megtaláljuk az Urál vidéki Lagerevo lelőhelyen (16. kurgán, 1. sír), ami a sztrosztki kultúrkörhöz köthető,¹⁵¹ de a típust megtaláljuk a szaltovói típusú zablák között is.¹⁵²

Az 1.b oldaltag konstrukciója az 1.a típushoz nagyon hasonló: az oldalpálca ez esetben is egyenes rúdból áll, amelynek végződése bikónikus vagy kúp alakú is lehet. A zabla rögzítőfülét egy lemezből alakították ki, amelyet a zabla pálcájához kovácsoltak, és azon alakítottak ki egy nyílást, ahova a kantár szíjait fűzték. (2. tábla 1.b) Ennél a zablánál megfigyelhető, hogy a rögzítő fül és a pálca ívesen kapcsolódik egymásba, míg a 1.a típusnál a zabla e két eleme szögletesen illeszkedik. Az 1.b oldalpálca rendkívül ritka a Kárpát-medencében, 10 lelőhelyről mindössze 11 példány ismert, valamennyi a Kárpát-medence északi részéről, a honfoglaló településterület északi pereméről származik. (16. kép)

Az 1.b oldaltagtípus keleti párhuzamait a Bolsije Tarhani¹⁵³ és Bolsije Tyigani temetőik leletanyagában találjuk meg.¹⁵⁴

¹⁴⁹ LÁSZLÓ 2017, 223.

¹⁵⁰ SCHULZE-DÖRLAMM 1988, 398.

¹⁵¹ MAZSITOV 1981, 74, 41/9. kép

¹⁵² AKSĚNOV 1999, 219, 9/1. kép

¹⁵³ GENING–HALIKOV 1964, Tab. IX/4, 5

¹⁵⁴ KHALIKOVA–KAZAKOV 1977, Tab. XXIII/18

16. kép: Az 1.b típusú oldaltágok lelőhelyei

Fig. 16: Locations of the Type 1.b shanks

17. kép: A 2.a típusú oldaltágok lelőhelyei

Fig. 17: Locations of the Type 2.a shanks

» Második típusú oldaltálcák

A zabla oldaltágjának füle kettős áttörésű. A 2.a variánshoz tartozó oldaltálcák rúdja egyenes, végződésük lehet bikónikus, kúp alakú, lekerekített és levágott. A pálcza felszíne lehet sima, henger alakú vagy bordázott. Az oldaltág rögzítő füle a pálcához illesztett félkör alakú tag, amelyhez egy téglalap alakú áttört fül csatlakozik. A téglalap alakú fület és félkör alakú tagot egy rövid nyakkal kötötték össze. A téglalap alakú fülhöz rögzítették a kantárt, a másik nyílás pedig a szájvas gyűrűjébe illeszkedik. (2. tábla 2.a) Mechtild Schulze-Dörlamm a hasonló oldaltaggal rendelkező zablákat Csornai-típusúnak nevezte, és leírása szerint e zablák a Kárpát-medence két régiójában koncentráálódtak: a Felső-Tisza vidékén és Kisalföldön.¹⁵⁵

A 2.a típus viszonylag gyakori a honfoglalás kori leletanyagban, 35 lelőhelyről 38 példányt ismerünk. A típus egyenletes elterjedést mutat a Kárpát-medencében, feltűnő ugyanakkor a tiszántúli leletek kis száma és az erdélyi leletek teljes hiánya. A nagy számú dunántúli, s azon belül kisalföldi lelet (17. kép) különösen figyelemre méltó abból a szempontból, hogy ezek rendkívül közel vannak azokhoz a morva lelőhelyekhez, ahol ez a típus gyakorta előfordul, de ez a variáns biztosan keleti gyökerekkel rendelkezik. A 2.a variáns formai párhuzamai megtalálhatóak a Cseljabinszk régióban található Jurjuzanyban,¹⁵⁶ de megtalálható az Urál nyugati előterében, a sztyerlitamaki temető és a huszainovoi 6. kurgán 3. sírjában, a szaltovói típusú tárgyak között.¹⁵⁷ Ezen felül megtalálható a volgai bolgárokhöz köthető Bolsije Tarhani temetőjében is.¹⁵⁸

A 2.b variáns oldaltálcáját egyenes rúd alkotja, amely egyes esetekben bikónikus gombban is végződhet. A pálcza felszíne sima. Az oldaltág rögzítőfüle a pálcához illesztett félkör alakú tagból és az ehhez kapcsolódó kis kör alakú fülből áll. Az oldaltálcza és rögzítőfül szögletesen illeszkedik egymásba. A kantárt a külső fülbe fűzték be, míg a másik nyílás (belső fül) a szájvas gyűrűjébe való rögzítésére szolgál. (2. tábla 2.b)

18. kép: A 2.b típusú oldaltágok lelőhelyei

Fig. 18: Locations of the Type 2.b shanks

A variáns rendkívül ritka a honfoglaló leletek között, 7 lelőhelyről mindössze 8 darabot ismerünk, jellegzetesen a Kárpát-medence északi feléről. A fül formája alapján és a kizárólagosan V.c típusú szájvassal való kombinációja miatt feltételezhetjük, hogy a morva lelőhelyekről is ismert 2.a (csornai) típus helyi másolatának tekinthetjük. (18. kép)

A 2.c variáns oldaltálcája egyenes rúdból áll, amelynek végződése bikónikus vagy kúp alakú is lehet. Az oldaltág rögzítő füle trapéz alakú, amelyhez egy téglalap alakú kisebb fül csatlakozik, amin egy szintén téglalap alakú kivágás található. Az oldaltálcza és a rögzítő fül ívesen csatlakoznak egymásba. A rögzítő fül nyílása trapéz alakú, ez a nyílás csatlakozik a szájvas gyűrűjébe, a téglalap alakú fül pedig a kantárhoz csatlakozik. (2. tábla 2.c)

¹⁵⁵ SCHULZE-DÖRLAMM 1988, 416.

¹⁵⁶ MAZSITOV 1981, 125.

¹⁵⁷ MAZSITOV 1981, 94, 50/11. kép

¹⁵⁸ GENING-HALIKOV 1964, Tab. IX/3

19. kép: A 2.c típusú oldaltagok lelőhelyei
Fig. 19: Locations of the Type 2.c shanks

20. kép: A 2.d típusú oldaltagok lelőhelyei
Fig. 20: Locations of the Type 2.d shanks

A variáns ritka leletnek számít a honfoglalás korában, 7 lelőhelyről mindössze 7 ilyen oldaltag ismert, elszórta a Kárpát-medencéből: a Dunántúlról csak egy mohácsi lelet ismert, nagyobb koncentrációban csak a Felső-Tisza vidéken találhatók meg, Erdélyben és a Tiszántúlon nem jellemzők. (19. kép)

A 2.d variáns oldalpálcája egyenes rúdból áll, amelynek vége egyes esetekben lekerekített. A rögzítőfül belső része háromszög alakú, amelyen enyhén lekerekített csúcsú háromszög vagy D-alakú áttörés található, ez a szájvashoz illeszkedik. A kantárhoz tartozó rögzítő fül téglalap alakú és a téglalapnak a külső sarkai szarvszerűen kinyúlnak. (2. tábla 2.d) Ez a variáns rendkívül ritka, mindössze 2 lelőhelyről ismert a Kárpát-medencében.¹⁵⁹ (20. kép)

A 2.d típus egyik pontos párhuzama az észak-morvaországi Slavonice lelőhelyről is ismert, amit a publikálja a honfoglaló magyarokhoz köt, és ami egy morva földvárból származik.¹⁶⁰ A Kárpát-medencétől jóval keletebbre, az egykori volgai bolgár területről, a Bolsije Tarhani temetőjéből is ismert ennek az oldaltagnak a tökéletes mása.¹⁶¹ E zablatípus további párhuzamai jóval közelebb is megtalálhatóak, a Kárpátoktól délre, az Al-Duna vidékén is.¹⁶²

A fent említettek alapján feltételezhető, hogy a 2.b és 2.c variánsok keleti gyökerekkel rendelkeznek, míg a 2.a és 2.d helyi variánsnak tekinthetők.

» Harmadik típusú oldalpálcák

A 3. típusú oldalpálca megkülönböztető jegye, hogy a fülét egy vaslemezről alakították ki, amelyen két

21. kép: A 3.a típusú oldaltagok lelőhelyei
Fig. 21: Locations of the Type 3.a shanks

áttörés látható. A vaslemezről készült fül eltérő formái miatt három variáns különböztethető meg.

A 3.a variáns oldalpálcája egy egyenes vasrúdból készült, amelynek végét olykor bikónikusan zárták le. Az oldaltag rögzítőfülét egy vaslemezről alakították ki, amely a közepén elkeskenyedik, a vége pedig lekerekített. Ezen a vaslemez fülön két áttörés található, egy belső D-alakú, amelyet a szájvasgyűrűhöz rögzítettek, és egy külső téglalap alakú, amely a fejhámhoz csatlakozott. (2. tábla 3.a) A variáns ritka a honfoglalás korában, 7 lelőhelyről 7 darab ismert. A Kárpát-medencében a szóródásuk egyenletesnek tekinthető, csak a Dél-Dunántúl, a Felvidék és az Erdélyi-medence mutatkozik üres területként. (21. kép) A keleti területekről a 3.a típus formai párhuzama a rusz területekről ismert.¹⁶³ A Kárpát-medencétől délkeletre az Al-Duna vidékén, Északkelet-Bulgáriában található Veliki Preslav-ban is előkerült egy a 3.a típusba sorolható oldaltag.¹⁶⁴

159 Homokmégy-halom, 3. sír: GALLINA-VARGA 2016, 60; Dobrá (Kisdobra): DÓKUS 1900, 59.

160 PROFANTOVÁ 2012, 153–155.

161 GENING-HALIKOV 1964, Tab. IX

162 JOTOV 2004, 133–138. Jotov által ismerttetett, az ál-

talam 2.d típusba sorolható oldaltagok: Durankulak, Odartis (Tab. LXVII. Kat. sz.: 724, 725)

163 KIRPIČNIKOV 1973, 56. ábra

164 JOTOV 2004, 133–138. (Tab. LXVII. Kat. sz.: 729)

22. kép: A 3.b típusú oldaltágok lelőhelyei

Fig. 22: Locations of the Type 3.b shanks

23. kép: A 3.c típusú oldaltágok lelőhelyei

Fig. 23: Locations of the Type 3.c shanks

A 3.b variáns oldalpálcája egy egyenes rúdból áll, amelynek végét időnként bikónikus díszítéssel zárták le. Az oldaltág rögzítőfüle trapéz alakú, és egy vaslemezről alakították ki. A lapos rögzítőfülön két áttörés található, egy belső D-alakú, amely a szájasgyűrűbe csatlakozott, és egy külső téglalap alakú, amelyet a kantár szíjához kötöttek. (2. tábla 3.b) E típusnál a 3.a típusal ellentétben a belső fül nyílása a nagyobb. A variáns rendkívül ritka, 7 lelőhelyről 9 darab ismert, főleg a Kárpát-medence északi részéről. Ez alól kivételt képez egy példány, mely Aradon került elő. (22. kép)

A 3.b formai párhuzamai megtalálhatóak a Bol-sije Tarhaniban¹⁶⁵ és az Ural nyugati előteréből ismert Huszainovban.¹⁶⁶ A Kárpát-medencéhez legközelebbi párhuzama Grozești-ből ismert (Románia, Moldova), a Prut folyó jobb partjáról, ahol egy magányos, nyugat-keleti tájolású, részleges lovastemetkezéssel rendelkező férfi sírját tárták fel.¹⁶⁷ Sajnos nagyon nehéz eldönteni ezekről a 9–10. századi magányos, részleges lovastemetkezésekről, hogy pontosan milyen etnikumhoz is tartozhattak, de a nyugati irányba húzódó magyarok nyilván a Prut folyó völgyébe is benyomultak. Felmerül a kérdés, hogy Grozești-ben feltárt temetkezés vajon a magyarokhoz vagy esetleg a besenyőkhöz köthető-e. Véleményem szerint a sírból előkerült jellegzetes nyílcsúcsok és az általam meghatározott 3.b típusú oldaltaggal ellátott zabla magyarokhoz köti inkább ezt a temetkezést.

A 3.c variáns oldalpálcája egyenes rúdból készült, amelynek végét olykor bikónikusan zárták le. Az oldaltág rögzítőfüle az oldalpálca bikónikus

végeitől indul, taréjszerűen szélesedik ki az oldalpálca közepéig, ahol egy vékony nyakkal csatlakozik a téglalap alakú kantár rögzítő füléhez. Ennél a típusnál a belső fül D-alakú, amely a belső szájasgyűrűbe csatlakozik. (2. tábla 3.c) Formailag a Kirpičnikov-féle III. típus oldalpálcáihoz áll közel (bár azok oldalpálcája enyhén ívelt), amelyeket a szerző a 11–12. századra datál, és a kései nomádokkal hoz összefüggésbe.¹⁶⁸

Ez a variáns nagyon ritka, 3 lelőhelyről 4 darab ismert, kizárólag a Felső-Tisza vidékről.¹⁶⁹ (23. kép)

A Kárpát-medencén túli pontos formai párhuzama a 3.c típusú oldaltagnak a tankejevkaik temetőből származik, a temető utolsó periódusához, a 965 utáni időszakához keltezik.¹⁷⁰

A 3. típusú oldaltágok esetében is keleti gyökerekkel kell számolnunk. A 3.a típus valószínűsíthető, hogy a 3.b típus utánezata, egyfajta változata. További érdekesség, hogy Kárpát-medencéből ismert 3. típusú oldaltágok 54%-a az V.a típusú szájas kombinációval került elő. Ezt a kombinációt megtaláljuk a Bekesevo I. temetőben is,¹⁷¹ amit Oleksij Komar az Ural vidéki török típusú leletegyüttesek közé sorol.¹⁷² Továbbá ez a szájas-oldaltág kombináció ismert a híres Középső-Don-vidéki vorobjovkaik sírból.¹⁷³ (4. tábla 6) A Dnyeper-Volga közti terület jelenleg sok információval nem szolgál a korai magyarság régészeti hagyatékáról, mivel a területen erős volt a szaltovói hatás a Kazár Kaganátus miatt. Viszont a vorobjovkaik sírból ismert csaton kívül az V.a típusú szájas és 3-as típusú oldaltág is az Urál vidékére vezethető vissza.

165 GENING–HALIKOV 1964, Tab. IX/1, 2, 4

166 MAZSITOV 1981, 43, 51. (5. kurgán, 1. sír, 21/11. kép); (12. kurgán, 1. sír, 26/11. kép)

167 SPINEI 1986, 101–102, 204, 17/7. kép

168 KIRPIČNIKOV 1973, 16.

169 Gégény vasúti őrház: JÓSA 1914, 179; Kenézlő-Fazekaszug II, 34. sír: FETTICH 1931, 88; Kenézlő-Fazekaszug

II, 35. sír: FETTICH 1931, 88–89; Zemplén (Zemplín)-Szélmalomdomb (SK): BUDINSKY-KRIČKA–FETTICH 1973, 14.

170 KOMAR 2018, 367, 51. kép

171 MAZSITOV 1981, 59.

172 KOMAR 2018, 372, 56/2. kép

173 CIBIN 2018, 337–346.

Az 1-es, 2-es és 3-as típusú oldaltaggal rendelkező zabláak variánsai között találkozunk bikónikus végződésű pálcátaggal¹⁷⁴ (4. tábla 4–5; példa: Karos II. 29. sír), amelyek eredetének kérdése nem olyan egyszerű, mint amilyennek tűnik. Ezek a típusú pálcátagok nem ismeretlenek a rusz leletanyagából, hiszen például a Šestovici sírmező temetkezéseiből is ismerünk ilyen típusokat, melyeket a kutatás az előkerült éremmellékletek alapján a 10–11. századra keltez.¹⁷⁵ Az itt előkerült zabláak az általam meghatározott V.a/3.a típusba sorolhatóak. Ez a kialakítás megtalálható az Ural déli régiójában¹⁷⁶ a 9–10. században, illetve a Káma vidékéről ismert Tankejevka-i temető 965 utáni időszakából is.¹⁷⁷ Itt mindkét lelőhelyen az V.b típusú szájjal, míg a rusz területeken V.a típusú kialakítással találkozunk.

Az Ingul-folyó menti Subbotciban 1983 és 1985–1986 folyamán előkerült 3 temetkezés leletanyagában is találkozunk 2 db bikónikus végződésű zablával.¹⁷⁸ (4. tábla 1–3) Ezeknek a szájjalkialakítása megegyezik a rusz területekről ismertekkel, viszont az oldaltagok kialakítása inkább a keleti típusokéval mutat párhuzamot.

A Don keleti oldaláról ismert vorobjovkai „magyar jellegű” temetkezésből előkerült zablán (4. tábla 6) is látható a bikónikus kialakítás, amely az általam meghatározott V.b/3.b típusba tartozik. Tehát ennél a zablánál is a dél-uráli és Káma vidéki területekről ismert szájjal találkozunk. Ez azért is fontos, mert ezzel a szájjalvariánssal a lovaglás technikailag jóval praktikusabb, mint a rusz területekről ismert típuskombináció.¹⁷⁹ Érdekes, hogy ilyen bikónikus kialakítást nem találunk a szaltovói típusba¹⁸⁰ sorolt zabláak között.

Olekszij Komar szerint lehetséges, hogy a tárgyalt temetkezés a Káma vidékéről nyugat felé

vándorló magyarokkal mutathat kapcsolatot.¹⁸¹ Amennyiben ezt a megállapítást figyelembe vesszük, akkor a vorobjovkai sírban található bikónikus végződésű zablatípus akár a Káma vidékéről is származhat.

» Negyedik típusú, agancs oldaltálcák

Az agancs oldaltálcák (3. tábla 1–2) meglehetősen ritkák a honfoglalás kori emléanyagban. Az agancs kihegyesedő ágait lefűrészelték, a külső kergét legyalulták, majd két lyukat fűrtak rá, amelyekbe D-alakúra hajlított vasrudat illesztettek¹⁸² fül gyanánt, így a felerősítés módja az 1. típusú oldaltálcára emlékeztet, de egyes esetekben a kettős gyűrűben végződő szájjal gyűrűjébe helyezték az agancs oldaltagot.¹⁸³ Az agancs oldaltagok felületét díszíthették is, ez jelenthetett például faragást, mint a tiszaderzsi és a tiszakeszi példányok esetében, amelyeknek a vége ovális alakú, kúp alakú faragott részben végződik, amelyen egy merőleges árkolt díszítés látható.¹⁸⁴ Különleges díszítésű a Kiszombor E temető 30. sírjából előkerült darab, amelynek felületét palmettás díszítéssel, az oldalát pedig pontkörökkel látták el.¹⁸⁵ A szeghalmi példány felületét pontkörökkel, háromszögekkel határolt zezzug-vonallal és középen Y-alakú faragásokkal díszítették.¹⁸⁶ A típus rendkívül ritka a honfoglalás kori zabláak között, mindössze 8 példány ismert 8 lelőhelyről főként a Tiszántúlról, kivéve a sályi¹⁸⁷ és a dormándi¹⁸⁸ oldaltagokat, melyek a Duna-Tisza közéből kerültek elő. (24. kép)

Az agancs oldaltagú zabláak egyértelműen keleti hagyományokra vezethetők vissza. Hasonló agancs vagy csont oldaltaggal ellátott zablákat ismerünk a szrosztki kultúrkörből,¹⁸⁹ a Délkelet-Urálból,¹⁹⁰ az Irtis-folyó felső folyásvidékéről, az Altáj¹⁹¹ régiójából. (5. tábla 4–5) Ezek felerősítési módszere

174 Esztergom: DIENES 1966, 213; Streda nad Bodrogom I/1926, 3/1937: HORVÁTH 2020a, 536; Zemplén-Szélmalomdomb: HORVÁTH 2020a, 761; Karos II. 14, 29, 49, 56; RÉVÉSZ 1996a, 248, 266, 290, 317; Karos III. 11: RÉVÉSZ 1996a, 343; Arad-Csálya X. sír: GÁLL 2013, 4. tábla; Sereď I: TOČIK 1968, Tab. XL

175 KIRPIČNIKOV 1973, 91–92.

176 Jurjuzan: MAZSITOV 1981, 125.

177 KOMAR 2018, 367.

178 PLETNĚVA 1989, 86–98.

179 Az V.b típusú szájjal már bővebben kifejtettem.

180 AKSĚNOV 1999, 219–221.

181 KOMAR 2018, 88.

182 Tiszakeszi-Szódadomb: HORVÁTH 2020a, 779, 263. tábla 1

183 Sárrétudvari-Hízó föld 129. sír: M. NEPPER 2002, 321; Kiszombor E 30. sír: DIENES 1966, 117.

184 KATALÓGUS 1996, 288; Tiszakeszi: Kalmár-hagyaték (Miskolc)

185 Kiszombor E 30. sír: DIENES 1966, 117.

186 Kalmár-hagyaték, Balatoni Múzeum, Keszthely (elpusztult anyaga)

187 HORVÁTH 2020a, 266.

188 A dormándi zablát nincs lehetőség részletesebben bemutatni, mert a feltárás alatt ellopták. RÉVÉSZ 2008, 79.

189 A szrosztki időszak jellemző lelettípusai: hurkos fülű kengyelek, „halfarokban” végző csont oldaltagos zabláak, csavart szájjalú zabák, körte alakú díszgombok, csontból készült csatok. KOMAR 2018, 191.

190 Szinyeglazovo: BOTALOV 2012, 128–146, 14/1. kép

191 TISHKIN–GORBUNOV–GORBUNOVA 2011, 31; ARSLANOVA 2013, 77.

24. kép: A 4-es típusú oldaltágok lelőhelyei

Fig. 24: Locations of the Type 4 shanks

megegyezik az itthon ismert darabokéval.¹⁹² (5. tábla 6) Véleményem szerint ez fontosabb attribútum a zablák eredetének meghatározáshoz, mint az oldaltágok díszítése, amely épp a pillanatnyi divatot is tükrözheti.

Az Urál délkeleti területeiről¹⁹³ ismert agancs oldaltágú zablák felerősítése megegyezik az altaji és egyes Kárpát-medencei darabokéval.¹⁹⁴ (5. tábla 4, 6) A zabla oldaltágját egy nyolcas végű szájasba helyezik bele, amit csavart technikával alakítanak ki. A csont oldaltágba két lyukat fúrnak, amibe beillesztenek egy D-alakú fület, mely a kantárhoz kerül rögzítésre. A szájasgyűrűk itt is párhuzamosak, mint a vas oldaltágos zabláknál előforduló V.a típusnál, de más a kovácstechnikai eljárás. A honfoglalás kori emlékegyéből ismert csont oldaltágú zabláinknak véleményem szerint Altaj vidéki gyökereik vannak, amik a szrosztki kultúra közvetítésével jutottak el az Urál régiójába. A 9. század második felétől az Urálon túli régiókban – főként a déli területeken – a lószerszámokon megjelennek a szrosztki kultúra jegyei, melyekre korábban a szaltovó hatás volt jellemző.¹⁹⁵ Fontosnak tartom kiemelni azonban, hogy a szrosztki kultúrában megjelenő csont oldaltágú zabláknak a formai előképeit a Tang-kori (Kr. u. 618–907) ló szobrain találjuk meg. A Szinyeglazovóban előkerült csontzabla (5. tábla 5) (melyet a kutatás a körte alakú díszgombok alapján a 10. századra keltez)¹⁹⁶ pontos formai párhuzamát a Tang-kori ló szobron véltem felfedezni. (5. tábla 1, 1a) Nem csupán a Szinyeglazovóból ismert zabla formai jellegzetességei találhatók meg ezeken a szobrokon, hanem az ívesen kialakított típusú zablák párhuzamai is.

25. kép: Sztyeppei típusú lófelszerelés egy Tang-kori ló szobron

Fig. 25: Steppe type horse equipment on a horse statue from the Tang Dynasty

(5. tábla 2, 2a) Egyes Tang-kori ló szobrok ábrázolásán megfigyelhető a sztyeppei típusú lószerszámzat is (25. kép), így nem csupán a zablák mutatnak hasonlóságot. Nem közvetlen kínai kapcsolatot kell itt látnunk, hanem az Altaj régióján keresztül erős és kölcsönös kulturális hatásokat, amelyek megjelentek a Dél-Ural régiójában is. Ebben a kulturális közvetítésben valószínűleg a szrosztki kultúrának jelentős szerepe volt.

A csont és agancs oldaltaggal rendelkező zablákat megtaláljuk a szaltovói zablatípusok¹⁹⁷ között is, de azok felerősítési módszere teljesen eltérő mind a Kárpát-medencei, mind az Urál és Altaj vidéki darabokétól, ezért nem tekintem a Kárpát-medencei csont és agancs zablák előképeinek. Kirpičnikov rendszerében is megtaláljuk az agancs oldaltaggal rendelkező zablákat, melyeket a szerző archaikus formának tart és a nomádokhoz köt.¹⁹⁸ Cimljanskából is ismerünk faragott agancsból készült oldaltágokat, de azok felerősítésének módszere ismeretlen.¹⁹⁹

» Ötödik típusú, középső karikából kiinduló S-alakú állatfejekben végződő oldaltágok

A hencidai (3. tábla 3) és koroncói (3. tábla 5) zablákat az oldaltágjaik egyedisége alapján külön kell kezelnünk. A zablák kovácstechnikája és állatfej ábrázolásai egyaránt unikálisak a honfoglalás kori leletanyagban, amire már Fettich Nándor is

192 Tiszakeszi-Szódadomb: HORVÁTH 2020a, 734; Szeghalom-Kovácsalom: MEDGYESI 2015, 149.

193 Sinyeglazovo, Murakajevo 1903/13. kurgán. KOMAR 2018, 65/3. kép

194 Kiszombor E 30. sír; Lébő; Tiszakeszi-Szódadomb

195 KOMAR 2018, 191.

196 KOMAR 2018, 191–192.

197 AKSĚNOV 1999, 219–221.

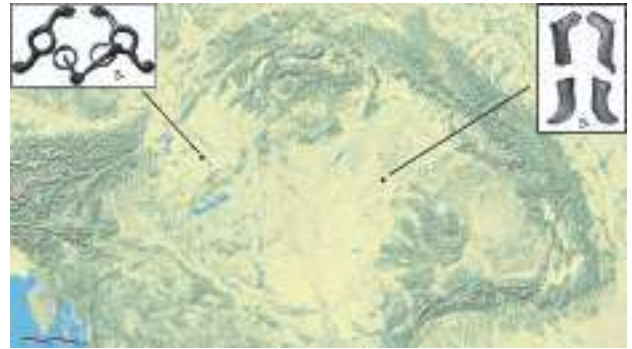
198 Lyubec: KIRPIČNIKOV 1973, 17–18. 55/1. kép

199 KIRPIČNIKOV 1973, 17–18. 55/2–3. kép

felhívta a figyelmet.²⁰⁰ Mindkét zabla esetében ugyanazzal a kovácstechnikai eljárással találkozunk, a zablák szájvása és pofakarikája vasból készült. A vasból kovácsolt karikához forrasztották a bronzból öntött oldaltagok fejrészeit.²⁰¹ Mindkét darab női temetkezésből származik, s ez beleillik abba az elképzelésbe, hogy a női sírokból díszesebb és bonyolultabb szerkezetű zablák kerülnek elő. László Gyula ezt a keleti lovas népek házassági szokásaihoz kötötte.²⁰²

A két zabla között van egy feltűnő különbség: míg a hencidai zabla felszerszámozásakor oldalnézetben látjuk az állatfejeket, a koroncói darab felülnézetből ábrázolja azokat, ráadásul az állatfejek kialakítása is eltérő. A hencidai zablaról Fettich megállapította, hogy felső része lófejben végződik, amely a szájában tart valamit, míg a zabla alulsó része egy kampós csőrű madár. Ezt a típusú madár-ábrázolást Fettich szkíta hagyománynak vélte.²⁰³ László a koroncói zabla stilizált állatfejeinek díszítését normann hatásnak tartotta, viszont a zabla készítmény technikáját ő is a szkíta hagyományokban vélte felfedezni a vas és a bronz együttes használatá miatt.²⁰⁴ A koroncói zabla stilizált állatfejének párhuzamát a Kárpát-medencéből, a Zsenyéről származó kincsben található karpereceken találjuk meg.²⁰⁵ A karperecek végén látható állatfej nagyon hasonlít a koroncói zabla állatfejéhez. A karpereceket viking eredetűnek vélik. Ha összehasonlítjuk ezeket a darabokat a svédországi Broa-n előkerült zabla (3. tábla 6) stilizált állatfejeivel, akkor hasonlóságot vélhetünk felfedezni, de véleményem szerint egy ilyen unikális zabla esetében ez csekély bizonyíték ahhoz, hogy egyértelműen kijelenthessük, a koroncói zabla viking eredetű.

Fettich a szkíta kor és a honfoglalás kor közötti óriási hiátust a zablák alapján nem tudta igazolni, a lószerszámveretek és műhelyhagyományok alapján próbálta ezt az időszakot összekapcsolni. Az ellentmondások kiküszöbölése érdekében belső-ázsiai kapcsolatot keresett a minuszinszki leletek segítségével, amelyek tovább közvetítették volna ezt a technikát.²⁰⁶ László Gyula is Fettich nyomán indul el a koroncói zabla Minuszinszk-vidéki kapcsolatait keresve: a koroncói zabla érté-

26. kép: S-alakú oldaltagok lelőhelyei

Fig. 26: Locations of the Type „S” shanks

kelésekor megemlíti, hogy megtalálta a pontos mását a minuszinszki területéről, amelyet ugyan kézben nem fogott, de közölt róla egy rajzot.²⁰⁷ Az említett zabla a háború előtt a hamburgi Museum für Völkerkunde tulajdonát képezte, mely valóban a Minuszinszk-vidékről származott pontosabb datálás nélkül, valószínű, hogy újkori néprajzi darabról van szó. Mechthild Schulze-Dörlamm Minuszinszk-típusú elnevezésének végső forrása a László Gyula által közölt rajz, melyet minden utánajárás nélkül átvett.²⁰⁸ Egy darab szörványként előkerült és valószínűleg újkori zabla alapján egy típust elnevezni merész eljárás, így véleményem szerint e típus nem illethető a Minuszinszk-típus névvel.

S-alakú állatfejes végű zabla oldaltagok ugyanakkor A. N. Kirpičnikov munkájában is szerepelnek: a Ladoga-tó mellől, Černovino lelőhelyről vasból készült lófejben végződő zabla oldaltagot ismertetett.²⁰⁹ A zabla lófeje felszerszámozásakor felülnézetből látható. Ezen kívül ismert még egy lófejben végződő zabla oldaltag Fedjaševo lelőhelyről, ám ez bronzból készült. Kirpičnikov ezt a lófejes zablát egy archaikus formának tartja, és a 9. századra keltezi.²¹⁰ A Kirpičnikov által közölt zabla legjobb párhuzamai a Kárpát-medencéből, a Komárom-hajógyári avar temetőből ismertek.²¹¹ A temető két sírjából ismerünk S-alakú, állatfejben végződő zabla oldaltagot.²¹² Ezeknél a zabláknál is megfigyelhető, hogy a felszerszámozásakor az állatfejek felülnézetből láthatóak.

²⁰⁰ FETTICH 1937, 98.

²⁰¹ LÁSZLÓ 1944, 266.

²⁰² LÁSZLÓ 1944, 350.

²⁰³ FETTICH 1937, 98.

²⁰⁴ FETTICH 1937, 98; LÁSZLÓ 1943, 17.

²⁰⁵ POLL 1933, 62–84.

²⁰⁶ A magyar régészetben a Minuszinszk-vidék lovasnomád kultúrájának fogalmát Fettich Nándor gyökerezettette meg. FETTICH 1937, 58–66.

²⁰⁷ LÁSZLÓ 1943, 18.

²⁰⁸ DÖRLAMM 1984, 414.

²⁰⁹ KIRPIČNIKOV 1973, 13.

²¹⁰ KIRPIČNIKOV 1973, 13.

²¹¹ TRUGLY 1993, 227.

²¹² TRUGLY 1993, 227. S-alakú állatfejes zablák sírok: 103. és 139. sírok: TRUGLY 1993, IX, XLVII. táblák

Ezen tényeket figyelembe véve semmi bizonyítékunk nincs a koroncói és hencidai zablák Minuszinszk vidéki eredetére. A koroncói zabla jelenleg egyetlen párhuzamának a svédországi Broa-szigetéről²¹³ származó zablát tekinthetjük, de véleményem szerint egyetlen darab hasonló zabla alapján nem jelenhetjük ki teljes bizonyossággal, hogy a koroncói zabla skandináv eredetű.

Fontosnak tartom itt is kiemelni, hogy két fő szempontot kell figyelembe vennünk: a formát és a

díszítést. A koroncói és hencidai zabla közös attribútuma az S-alak. Az S-alakú zablák megtalálhatóak a szaltovói és szrosztki kultúrkör zabláinak között is, ami arra enged következtetni, hogy az S-alakú zablák előképeit inkább keleten kell keresnünk nem pedig a skandináv régióban. 2 lelőhelyről mindössze 2 példány ismert, amelyek a Kárpát-medence két, egymástól nagyon távol fekvő területéről, a Tiszántúlról és a Kisalföldről származnak. (26. kép)

KARIKÁS OLDALTAGÚ ZABLÁK

A karikás oldaltágú zablák a legegyszerűbb és egyben legelterjedtebb konstrukciót képviselik a honfoglalás kori zablák között. A karikás oldaltág esetében a karikába csatlakozott a kantár és a szár is. A karikás oldaltágú zablákat csikózablaaként ismerjük a honfoglalás kori szakirodalomból. Nagy számuk ellenére a kutatás kevés figyelmet fordított rájuk.

A karikás zablák jól ismertek a kelet-európai kutatásban is. Kirpičnikov IV. típusnak nevezte, és ezeket tekintette a leggyakoribb kelet-európai zablatípusnak. A zablakarikák átmérője alapján három csoportot különített el: kis- (3,5–4,5 cm), közepes (4,5–5 cm) és nagykarikás (6–7 cm) zablákat, a karikák mérete alapján pedig a zablák „érzékenysége”, vagyis a ló irányíthatóságára következtetett: a nagykarikás zablákkal véleménye szerint könnyebb volt a ló irányítása.²¹⁴

A kis és nagy karikák szétválasztása megfigyelhető Dienes István tanulmányában is, ám ő nem határoz meg ilyen méretbeli határokat. Dienes szerint a nagy karikát azért alkalmazták, hogy a zabla ne csússzon be a ló szájába.²¹⁵ A zablakarikák méret szerinti elválasztása ugyan önkényes volt, de ez az egyetlen rendszer, mely legalább megpróbálta a karikák megkülönböztetését. Sajnos a jelenlegi gyűjtésem rendkívül kevés méretadatot tartalmaz, így ezek elemzésére nem vállalkozhatom.

Összesen 347 karikás oldaltágú zabla ismert, ez az azonosítható esetek 67,12%-a. Leggyakrabban a

27. kép: A karikás oldaltágok lelőhelyei

Fig. 27: Locations of the ring bits

II. típusú szájjavassal található meg kombinációban, ami 267 (76%) ide sorolható esetet jelent. Emellett a karika kombinációban előfordul még az I. egytagú rúdzablákkal,²¹⁶ a kilyukasztott végű III. szájjavasnál,²¹⁷ a csavart szájjavasú IV. típusnál,²¹⁸ két esetben az V.a szájjavasnál,²¹⁹ három esetben az V.b szájjvas esetében,²²⁰ míg a VI. ívelt szájjvas, a VII. háromtagú és a VIII. láncos szájjvasak esetében csak karikás oldaltágokkal találkozunk. (27. kép)

A négy karikával ellátott zablák a Kárpát-medence honfoglalás kori leletanyagában csupán elemnysző számban fordulnak elő, mindössze 3 ilyen zabla ismert.²²¹ Azok a darabok, melyek megtalálhatóak, azok két szájjvasgyűrűvel vannak ellátva. Az ilyen típusú szájjvasgyűrűkhöz inkább pálcás oldaltágok tartoznak. Kirpičnikov rendszerében is megtalálható a négykarikás zablatípus, az általa idézett négykarikás zablák szájjvasa ugyanakkor

²¹³ DÖRLAMM 1984, 415.

²¹⁴ KIRPIČNIKOV 1973, 15. A szerző ehhez kozák lovas kézikönyvet használt fel Dienes Istvánhoz hasonlóan, aki huszár-kézikönyveket is felhasznált tanulmánya írásakor.

²¹⁵ DIENES 1966, 209.

²¹⁶ Gyakorlatilag az I. szájjvas típustól felsorolt valamennyi zablánál.

²¹⁷ 15 esetben

²¹⁸ Bodrogszerdahely II/1926: NEVIZÁNSKY 2009, 340.

²¹⁹ Karos II. 40. sír: RÉVÉSZ 1996a, 276. és Tiszabeadéd-Harangláb-dűlő (Rácz-tag) ISTVÁNOVITS 2003, 712.

²²⁰ Hajdúszoboszló-Árkoshalom, 122. sír: M. NEPPER 2002, 77; Karos II. 18. sír: RÉVÉSZ 1996a, 255; Másca: GÁLL 2013, 342.

²²¹ Hajdúszoboszló-Árkushalom, 122. sír, Vb. szájjavassal: M. NEPPER 2002, 77; Karos II, 40. sír, Va. szájjavassal: RÉVÉSZ 1996a, 276; Muszka, Vb. szájjavassal: DIENES 1966, 212.

csak egy szájasgyűrűvel rendelkezik. Ezeket a zablákat Kirpičnikov archaikus daraboknak tekinti, és rendszerében nem szerepelnek nagy számban.²²²

Fontosnak tartok kiemelni egy unikális darabot a karikás oldaltaggal rendelkező zablák közül. Újkígyós-Skoperda-tanyán került elő egy aszimmetrikus, kéttagú, csuklós csikózabla. (6. tábla 2–3) Ennek karikáihoz kis fülek kapcsolódnak szervesen, melyekbe a szíjak voltak befűzve.²²³ A zabla ugyan nagyon egyedinek tűnik, de létezik ismert párhuzama a Távol-Keletről. Ugyan térben és időben távol állnak egymástól, de igen szembeötlő a hasonlóság. Ilyen zablákkal találkozunk a Kofun-kori (Kr. u. 300–710) Japánban is.²²⁴ (6. tábla 5) Felmerül a kérdés, hogy a kis fülecskébe a kantár vagy a szár került-e befűzésre. Annak érdekében, hogy a ló szájában biztosan álljon a zabla, érdemesebb lehetett a kis fülecskébe befűzni a kantárt, mert

az nagymértékben megakadályozhatta, hogy becsússzon a zabla a ló szájába, így a karikába kerülhetett befűzésre a szár. (6. tábla 1) Ezt a felerősítési módszert támasztják alá a Kofun-korból ismert ló agyagszobrok, melyek tökéletesen példázzák, hogy hogyan is kerültek befűzésre a kis füllel ellátott karikás oldaltagok. (6. tábla 4) Míg a Kárpát-medence 10–11. századi leletanyagában egyedinek számít ez a zablatípus, addig a mai, modern lovassport számára egy cseppet sem ismeretlen, ez az úgynevezett Baucher zabla. Ez a zablatípus tökéletesen fekszik a ló szájában, pozícióját megtartja, a két félpálca teljes stabilitást kölcsönöz. Segítségével könnyedén lehet két szár közé venni a lovat, az egyenesre igazításhoz ez nagy segítség a gyakorlatlan, fiatal lovak esetében is. Nem feszítőzabla, emelő hatása nincs, azonban a félpálca megakadályozza az érzékeny szájszél becsípődését.

KRONOLÓGIA

A honfoglalás kori zablák belső kronológiája nem tisztázott. A zablákkal kapcsolatban főbb kronológiai megjegyzéseket Anatolij Nikolaevič Kirpičnikov és Mechtild Schulze-Dörlamm tett. Kirpičnikov egy tipológiai fejlődést tételezett fel az általa a rusz területéről felgyűjtött zablák alapján. Véleménye szerint folyamatos egyszerűsödés figyelhető meg a zablák kialakításában, és az oldalpálcás zablákat korábbinak tartotta. Bizonyos zablatípusokat, mint az S-alakú oldalpálcás állatfejes darabokat például, archaikus formának vélte, és azokat 900 elé keltezte.²²⁵ Véleményem szerint a Kirpičnikov-féle rendszerben található zablák formai jegyei nem egyformák a Kárpát-medencei darabokéval, így ez kronológiai érvként nem használható fel a koronciói²²⁶ és hencidai²²⁷ darabok datálásánál. Kirpičnikov a karikás oldaltagú zablákat az egyszerűsödés végpontjára helyezte, azok a véleménye szerint a 10–11. század folyamán váltak általánossá Kelet-Európában.²²⁸ Kivételt képeznek ez alól a négykarikás zablák, amelyeket az S-alakú oldalpálcásokhoz hasonlóan archaikus vonásnak tartott.²²⁹

Mechtild Schulze-Dörlamm gyakorlatilag az összes általa említett zablatípust (Csorna-, Šestovici- és Minuszinszk-típusok) a 9. század második felére datálta az egyéb sírmellékletek (Balladole-típusú kengyel és Kiev-típusú veret) alapján.²³⁰ A Csorna-típus kapcsán ugyanakkor nem szentelt figyelmet a neszmełyi Berengár éremnek,²³¹ valamint nem tett említést a Csorna-típussal együtt előkerült többi érmes sírról (Csorna,²³² Tiszanána-Cseh-tanya²³³) sem, bár mindhárom a 10. századi datálást erősíti.

A zablák kronológiai értékelését mindenesetre nehezíti, hogy a legtöbb éremlelet karikás oldaltaggal ellátott zablás sírokból került elő, ez alól csak a 2.a és 2.b oldaltagos (Schulze-Dörlamm-féle Csorna-típus) zablák kivételek. Ez okból az érem mellékletes temetkezések nem nyújtanak kellő segítséget a zablák belső kronológiájának tisztázásában. Ennek a kérdésnek a megválaszolására további kutatásokra lesz szükség, egy a zablás temetkezéseket átfogó vizsgálatra, mely számba veszi a datáló értékű kísérőleleteket, a leletkörnyezetet, valamint a lelethorizontokat.²³⁴ A jövőbeli

222 KIRPIČNIKOV 1973, 13.

223 MEDGYESI 2002, 151, 201.

224 <https://sengokudaimyo.com/podcast/tag/Yamato> (utolsó elérés: 2022. december 19.)

225 KIRPIČNIKOV 1973, 13.

226 LÁSZLÓ 1943, 9, 21.

227 FETTICH, 1937, 96–97.

228 KIRPIČNIKOV 1973, 15.

229 KIRPIČNIKOV 1973, 16.

230 SCHULZE-DÖRLAMM 1988, 398–417.

231 Ennek kronológiai érvényességét elvetette, mivel szerte az nem zárt síregyüttesből származik. SCHULZE-DÖRLAMM 1988, 417.

232 SZŐKE 1954, 131–133; BELLA 1895, 253–254.

233 RÉVÉSZ 2008, 289–291.

234 Jelen tanulmánynak nem volt feladata a kronológiai probléma megoldása.

kutatásoknál is fontos lesz külön kezelni a díszítés és funkció szerepét. Ezen felül pedig érdemes lenne kísérletet tenni a jövőben arra, hogy a zablával együtt előforduló komplett funkcionális szettek

megjelenését tekintve elválaszthatók lesznek-e a lószerszám szerelékeken belüli kronológiai horizontok, esetleges mozgási útvonalak.

AZ ÉREMLELETES ZABLÁK LISTÁJA

1. Csorna: Vb/2a Berengár császár (915–924)
2. Dobrá (Kisdobra)-Ligahomok SVK – 2. számú lovassír: II/K. Ismail bin Ahmed szamanida emír 892–907 között Balch-ban vert 9 db dirheme
3. Dobrá (Kisdobra)-Ligahomok SVK – 6. sír: II/2d. Al-Mutadid-billah kalifa sási, a 893/894. évben vert érme, Iszmail ibn Ahmad számánida emír 4 db érme: sási, a 899/900, a 900. és a 904/905. évben, valamint szamarkandi, a 902/903. évben vert dirheme. Ahmad ibn Ismail számánida emír 3 db érme: sási, a 907/908. és a 910/911. évben vert és szamarkandi, a 909/910. évben vert érme. Naszr ibn Ahmad számánida emír sási, a 928/929. évében vert érme
4. Eger-Répástető – 2. sír: VI/K. Muszlim dirhem (megsemmisült)
5. Fonyód, Magyar Bálint Általános Iskola: VII/K II. Lothar (931–950) denár
6. Galgóc (Hlohovec) SVK – II/K. Naszr ibn Ahmed szamanida emír (914–943) Szamarkandban 918/919-ben vert dirheme
7. Gnadendorf, AUT: Vb/2a. III. Lajos keleti frank uralkodó, I. Berengár itáliai király veretei 898 és 902 között vert érmei
8. Hajdúszoboszló-Árkoshalom – 109. sír: II/K. VII. Konstantinosz és II. Romanosz társcsászár (945–959) körbevágott solidusa
9. Karos-Eperjesszőg II. temető – 2. sír: II/K. Szamanida dirhem, negyedbe vágva
10. Karos-Eperjesszőg II. temető – 7. sír: II/K. a) Naszr ibn Ahmad szamanida emír (301–331 H = 914–943) Anderaba-ban 305 H = 917–918-ban vert érméje; b) szamanida emír Anderaba-ban 299–307 H = 911–920 között vert érméje; c) Iszmail ibn Ahmad szamanida emír 279–295 H = 892–907 veretének utánzata; d) Iszmail ibn Ahmad 285 H = 897–898-ban El Sas-ban vert dirheme
11. Karos-Eperjesszőg II. temető – 15. sír: II/K. Berengár imperátor (915–924) Páviában vert denár
12. Karos-Eperjesszőg II. temető – 51. sír: II/K. Ezüst dirhem, Ahmed ibn Iszmail (907–913) szamanida emír 298 H = 910–911-ben el-Sas-ban vert dirheme
13. Karos-Eperjesszőg II. temető – 52. sír: Va/-. Gyermek Lajos (899–911) veretei
14. Kecel-Lehoczky tanya, 2. sír: II/K. I. Berengár király (888–915) páviai ezüstdenára; I. Berengár király (888–915) milánói ezüstdenára (elveszett); I. Berengár császár (915–924) milánói ezüstdenára
15. Kenézlő-Fazekaszug I. temető – 11. sír: II/K. Provence-i Hugo (926–947), Berengár király (888–915) velencei és veronai érme, Burgundiai Rudolf (922–926) milánói verete, Provence-i Hugo (926–931) velencei és páviai veretei, Burgundi Rudolf (922–926) milánói verete, Provence-i Hugo és Lothar páviai dénára
16. Kenézlő-Fazekaszug I. temető – 14. sír: III/K. Ismail ibn Ahmad sási, 902/903 és 903/904. évben vert dirheme; Nasr ibn Ahmad andarabai 921/922. évben kibocsátott dirheme; 1 db bizonytalan 932–941/942 évek közé keltezhető, valószínűleg volgai bolgár utánzat; valamint 1 db ismeretlen, valószínű volgai bolgár dirhemutánzat
17. Kenézlő-Fazekaszug I. temető – 18. sír: II/2a. 1 db szétkalapált dirhem
18. Kenézlő-Fazekaszug II. temető – 45. sír: II/K. Ahmed ibn Ismail 907/908–911/912. években vert samarkandi dirhemének valószínűleg volgai bolgár utánzata
19. Kiskudorozsma-Hosszúhát-halom – 100. sír: -/K. II. Berengár (888–915) Milánóban vert ezüstdenára (töredékes), feltehetően Franciaországban vert ezüstdenár (töredékes); Hugó és II. Lothar (931–947) Páviában vert ezüstdenára; Hugó és II. Lothar (931–947) Páviában vert ezüstdenára (töredékes); Provence-i Hugo (926–945) két helyen átlukasztott, Milánóban vert ezüstdenára; II. Lothar (945–950) két helyen átlukasztott, Milánóban vert ezüstdenára (töredékes); II. Lothar (945–950) két helyen

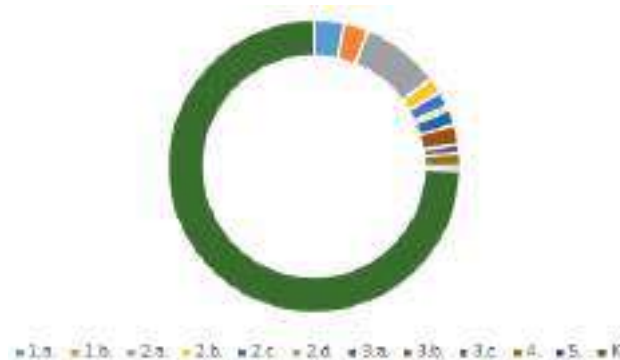
- átlyukasztott, Milánóban vert ezüstdenára (töredékes); II. Lothar (945–950) két helyen átlyukasztott, Milánóban vert ezüstdenára; II. Lothar (945–950) két helyen átlyukasztott, Milánóban vert ezüstdenára; Provence-i Hugo (926–945) Milánóban vert ezüstdenára; Provence-i Hugo (926–945) két helyen átlyukasztott, Milánóban vert ezüstdenára (töredékes); II. Lothar (945–950) két helyen átlyukasztott, Páviában vert ezüstdenára; II. Lothar (945–950) két helyen átlyukasztott, Páviában vert ezüstdenára (töredékes); Hugó és II. Lothar (931–947) két helyen átlyukasztott, Páviában vert ezüstdenára; Provence-i Hugo (926–945) két helyen átlyukasztott, Milánóban vert ezüstdenára
20. Kiskunfélegyháza, Radnóti M. utca: pálcás oldaltágú zabla (rossz megtartású, pontos típusa nem meghatározható) Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274. (töredék); Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274; Toulouse Eudes (887–898) Prou 823. (töredékes 3 db); Vastag Károly (884–887) 881; Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274; Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274; Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274. Lószerszám veretként: Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274; Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274; Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274; Toulouse Vastag Károly (884–887) 821; Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274; Pavia I. Berengár (888–924) CNI 5; I. Berengár imperator (915–924) CNI. 8–9; Toulouse Vastag Károly (884–887) 821; Vastag Károly (884–887) 821; Pavia I. Berengár imperator (915–924) CNI. 8–9; Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274; Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274; Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274; Pavia Rudolf (922–926) CNI. 2; Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274; Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274; Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274; Pavia I. Berengár imperator (915–924) CNI. 8–9; Rudolf (922–926) CNI. 2; Rudolf (922–926) CNI. 2; Pavia I. Berengár imperator (915–924) CNI. 8–9; Milano I. Berengár rex CNI. 9; Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274; Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (X. század) Serrure I. 274; Pavia Rudolf (922–926) CNI. 2; Toulouse Vastag Károly (884–887) 821.
 21. Nagykőrös-Fekete dűlő – 1. sír: II/K. Berengár (888–924) Milano-i veretű denára
 22. Neszmély – Vb/ 2a. Berengár császár (915–924)
 23. Piliny-Leshegy (Kövicses) 2. sír: -/2b. Provence-i Hugo (926–931) ezüstpénze, 2 db (elvesztek)
 24. Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő – 117. sír: II/K. I. András király (1046–1060)
 25. Sárospatak-Baksahalmok – 1. sír: II/-. Ismail ibn Ahmad szamarkandi, a 900/901. évben és andarabiai, a 907/908. évben veretett érme; Ahmad ibn Ismail sási, a 910/911. évében, szamarkandi, a 911/912. évben, sási, a 911/912. évben és szamarkandi, a 912/913. évben veretett dirheme; Naszr ibn Ahmad sási, a 914/915. évben, szamarkandi, a 914/915. évben és 2 db szamarkandi, a 918/919. évben veretett dirheme
 26. Sárospatak-Baksahalmok – 2. sír: II/K. Ahmad ibn Ismail 911/912–912/913-ban vert dirhemei; Nasr ibn Ahmad andarabai 916/917-ben vert dirheme; Ismail ibn Ahmad sási, a 896–898. évében veretett dirheme
 27. Sárospatak-Baksahalmok – 4. sír: II/K. Ismail ibn Ahmad szamarkandi 902/903. évben veretett dirheme; Nasr ibn Ahmad sási, a 916/917. évben veretett dirheme
 28. Sereď II – 12/55. sír, SVK: II/K. Berengár (888–915) Milano-i veretű ezüstdenára
 29. Szentes-Borbásföld – 1. sír: II/K. VII. Konstantinos Porphyrogenitos és II. Romanos császárok (948–959) verete
 30. Szentes-Borbásföld – 1. sír: II/K. VII. Konstantinos Porphyrogenitos és II. Romanos császárok (948–959) verete
 31. Szomód-Bocskai-hegy – 1. sír: Vb/1b. Ahmad ibn Ismail számánida emír (907–914) szamarkandi 907/908. évi, valamint Naszr ibn Ahmad számánida emír (914–943) 923/924. évi kibocsátású érmeje
 32. Tiszaeszlár-Újtelep (Lőkös-dűlő) – 2. sír: töredékes zabla, típusa nem megállapítható; Jámbor Lajos (840–875) 2 db bourgues-i ezüstdenára, 2-2 helyen átlukasztva, Kopasz Károly (840–875) 2 db ezüstdenára 2-2 helyen átlukasztva
 33. Tiszanána-Cseh tanya, 21. sír: Vb/2b. Provence-i Hugo (926–931) ezüstpénze
 34. Vereb – II/K. I. Berengár császár (915–924)
 35. Vojnice/Bátorové Kosihiy (Bátorkeszi), SVK – 5. sír: II/K. II. Lothar (945–950) Milano-i veretű ezüstdenára

ÖSSZEGZÉS

A honfoglalás kori zablák összegyűjtése után a 761 rendelkezésre álló adat alapján 457 példány került osztályozására. A terminológia tisztázása után a zablák fő szerkezeti elemeit, a szájasakat és az oldaltagokat külön típusokra és variánsokra bontottam, mely a szájasaknál 8 típushoz, az oldaltagok esetében pedig 6 típushoz vezetett.

A szájasak alapvetően egy-, két-, három- és ötagúak lehettek. A kéttagú szájasak önmagukban is több típusra választhatók szét az alkalmazott kovácstechnikai fogások alapján, amelyek a zablagyűrű kialakítását (II, III, V. típus) vagy a teljes szájasat (IV. és VI. típus) is érinthették. A szájasak vizsgálatán belül kiemelhető az I. típusú egytagú rúdzabla funkciójának meghatározása, miszerint azt a feszítőzablák elődjének tarthatjuk. A III. típusú lyukasztott szájasgyűrűs típusra korábban nem figyeltek fel. A rendkívül ritka csavart szájasú zablák mind készítéstechnikájukban, mind funkciójukban jelentős újdonságot jelentenek a kutatásban. A kettős szájasgyűrűs típusok három variánsra tagolódnak, ezek funkcionális meghatározása mellett kiemelhető a dudoros szájasak (V.c variáns) 2.a (Csorna-típus) oldaltaggal való kombinációja. Az ívelt szájasú zablák létéről eddig nem tudósított a kutatás, holott ez a fajta kialakítás is a lovas kiképzés egyik fontos, gyakorlati okaira vezethető vissza, mely a zabla stabilitását biztosítja. Ez a belső-ázsiai kapcsolattal zablátípus kizárólag az Alföldön terjedt el. A három- és ötagú zablák rendkívül ritkák az anyagban, használatukra valószínűleg csak problematikus esetekben került sor. Újdonságnak számít a kutatásban a Szentés-Borbásföldről előkerült háromtagú szájas dél-uráli párhuzamának felismerése. Fontos megemlíteni, hogy a vizsgálatok alapján az aszimmetrikus szájas távolról sem tekinthető elterjedtnek a honfoglaló leletanyagban, az a leletek kevesebb mint 10%-át teszi ki. A szájasak megoszlását vizsgálva kijelenthetjük, hogy a II. típus, a kéttagú, csuklós, visszahajtott végű szájas abszolút dominanciája figyelhető meg, ami valószínűleg egyszerűségének köszönhető. (28. kép) A honfoglalás kori leletanyagban előforduló szájas típusok eredete egyértelműen keleti előképekkel rendelkezik, kivéve az V.c típust, aminél akár nyugati eredettel is lehet számolni. (7. tábla 1)

Az oldaltagokon belül 6 típus volt elkülöníthető, ám a típusok számos variánsra tagolódnak. A terminológia fejezetben leírtak alapján a karikát is oldaltagnak tekintettem. Az oldalpálcák zöme egyenes vasrúdból készült, amelyeken belül két nagy

28. kép: A szájasak megoszlása típusonként darabszám szerint

Fig. 28: Distribution of the mouthpieces by type and quantity

csoport volt elkülöníthető: az egyszeres és kétszeres áttörésűek. Az utóbbiak két fő típusra tagolódnak, a tagolt fülű (2) és a lemezes fülű (3) típusokra. A variánsokat a fül formája alapján választottam el. Az 1. típus (Schulze-Dörlamm-féle Šestovici-típus) elterjedése alapján nem nomád, hanem általános kelet-európai típusról beszélhetünk, míg a csornai nevezett 2.a típus morvaországi elterjedésével és a dudoros szájasval való kombinációjával akár nyugati eredettel is számolhatunk. Schulze-Dörlamm datálása a Csorna-típussal kapcsolatban cáfolható, az már biztosan a 10. századra tehető. Újdonságnak számít a 3.c típus (tarajos lemezes fülű) szétválasztása, melynek pontos formai párhuzama a tankejevkaei temető késői periódusából, a 965 utáni időszakából származik. Az agancs oldaltagokon kétféle felerősítési mód volt megkülönböztethető. A nyolcas alakba csavart szájasvéggel és D-alakú füllel ellátott zablák felerősítésének párhuzamai a szrosztki kultúra irányába mutatnak kapcsolatot. A csont/agancs csont oldaltaggal rendelkező zablák feltűnő hasonlóságot mutatnak a Tang-kori lovasszobrokon látható zablaábrázolásokkal, ami arra enged következtetni, hogy a kínai hatás szrosztki kultúrán keresztül érvényesült nyugati irányba.

A honfoglaló zablák közül a legkülönlegesebbnek a koroncói és hencidai darabok számítanak, melyek mind formájukkal (gyűrűből kiinduló S-alak), mind pedig különleges készítéstechnikájukkal (vas és rézötvözet kombinálása) és díszítésükkel (állatfejek) kiemelkednek az átlagos leletek sokaságából. Többféle elmélet született az eredetükre nézve, ezek közül a Fettich Nándor által felvetett szkíta kapcsolatokat, az óriási időbeli távolság miatt ki zárhatjuk, a László Gyula által idézett minuszinszki kapcsolat léte pedig a hatalmas távolságon kívül a párhuzamként idézett zabla datálhatatlan újkori

29. kép: Az oldaltagok megoszlása típusonként darabszám szerint

Fig. 29: Distribution of the shanks by type and quantity

volta miatt is megkérdőjelezhetővé teszi. Emiatt e típust nem nevezhetjük Schulze-Dörlamm szóhasználatával Minuszinszk-típusúnak. A skandináv eredetet is kellő kritikával kell kezelni, hiszen egy darab, hasonló zabla alapján, úgy vélem, merész következtetés lenne.

A Kárpát-medence honfoglalás kori leletanyagából ismert, pálca oldaltaggal rendelkező zablák előképeit is keleten találjuk meg, az Ural déli régiójában és a Káma vidékén. A csont oldaltaggal rendelkező zablaloldaltagok előképei egészen az Altaj vidékéig vezethetők vissza. (7. tábla 2)

A honfoglalás koron belül a legáltalánosabbnak és egyben legegyszerűbbnek a karikás oldaltagú zablák tekinthetők, amelyeknek a II. típusú szájjal való kombinációja a leggyakoribb típus a honfoglaló zablák közül. Ez a nagy arány egyben a honfoglalás kori zablák nagyfokú uniformizált-ságára is utal, ami e típus egyszerűségének a következménye. A karikás oldaltagú zablák kutatásában újdonságnak számít az Újkígyós-Skoperda-tanyán előkerült kis füllel ellátott karikás oldaltag for-

mai párhuzamának felfedezése, és ezáltal felszer-számozásának rekonstruálása a Kofun-kori (Japán, Kr. e. 4–8. sz.) agyag lószobrok alapján.

E zablákat ugyanakkor nem tekinthetjük szimp-lán egyszerű nomád zabláknak, hiszen használatuk egész Kelet-Európában elterjedt volt, egészen La-dogáig és a nagy rusz központokig, így nem szá-míthatjuk azt speciálisan nomád alkotásnak.

A Kárpát-medencei zablatípusok eredetének vizsgálata során arra a megállapításra jutottam, hogy a 10. században igen mérvadó kapcsolatok álltak fent az egyes keleti régiók között és erőtel-jes volt a kultúrák egymásra gyakorolt hatása, ami a zablákon is kimutatható. Ezért is kell óvatosan kezelni azokat a megállapításokat, melyek egy-egy zablatípust megpróbálnak egy adott etnikumhoz kötni.

A fent leírtak alapján továbbra is adósak va-gyunk a speciálisan a honfoglaló magyarokra jel-lemző zablatípussal, hiszen úgy tűnik, e tárgy-típu-sok sokkal inkább a funkciójukhoz és a korszakban alkalmazott lovaglási technikákhoz igazodtak, mint az etnikumokhoz. Ha mégis honfoglaló őse-ink általánosan használt zabláját kell leírunk, akkor a kéttagú, csuklós, szimmetrikus szájjal, karikás oldaltagú csikózablát kell említenünk, ami egyszerűségében kiállta az idők próbáját, hiszen ez napjainkban is az egyik leggyakrabban alkalmazott zablatípus.

A zablák kutatásának fontossága nem elsősor-ban azok kronológiai hasznáiban, tipológiai válto-zatosságában, társadalmi értékelhetőségében vagy etnikus értelmezésében keresendő, hanem abban, hogy az egykor élt emberek lovaglási módszereit a ló irányításához nélkülözhetetlen eszközön ke-resztül ismerhetjük meg.

Deminger Csilla

Kuny Domokos Múzeum, Tata

csillademinger@yahoo.com

IRODALOM

AKSĚNOV/AKSĚNOB 1999 Аксёнов, В. С.: К во-просу об этнической принадлежности погребё-ний по обряду кремации салтовской культу-ры. In: (Ред. Поляков, М. В. – Ковальова, І. Ф. – Болебрухін, А. Г.) Матеріали міжнародної археологічної конференції „Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє серед-ньовіччя)” Дніпропетровськ 1999.

ARNE 1934 Arne, T. J.: *Das Bootgäberfeld von Tuna in Aliske*. Stockholm 1934.

ARSLANOVA/APCJAHOBABA 2013 Арсланова, Ф. Х.: *Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья*. Труды Филиала Института археологии им. А. Х. Маргулана 3. Астана 2013.

BAKAY 1966 Bakay, K.: *Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfe-hérvár und die Frage der Fürstlichen Residenz*.

- Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung II. Alba Regia VI–VII.* (1966) 43–88.
- BAKAY 1978 Bakay K.: *Honfoglalás- és Államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén.* StudCom 6 (1978)
- BAKAY–KISZELY 1973 Bakay K. – Kiszely I.: *Újabb adatok Békés megye honfoglaláskori történetéhez. – New data on the history of the county Békés in the period of the Hungarian conquest.* BMMK 2 (1973) 63–97.
- BÁLINT 1968 Bálint Cs.: *Honfoglalás kori sírok Szeged-Öthalmon.* MFMÉ (1968) 47–89.
- BÁLINT 1971 Bálint Cs.: *A honfoglalás kori lovastemetkezések.* MFMÉ 1971/2 (1974) 85–108.
- BÁLINT 1991 Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert.* Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.
- BALOGH 2003 Balogh Cs.: *10. századi sírok Kiskunfélegyháza környékéről. – Gräber aus dem 10. Jahrhundert in der Umgebung von Kiskunfélegyháza.* MFMÉ – StudArch 9 (2003) 283–293.
- BELLA 1895 Bella L.: *Újabb csornai leletekről.* ArchÉrt 15 (1895) 253–256.
- BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002 Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: *Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról.* MFMÉ – StudArch 8 (2002) 351–402.
- BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2013 Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: *Újabb 10. századi sírok a Maros-torkolat Duna-Tisza közli oldaláról. Régészeti adatok egy szaltovói párhuzamú tárgytypus értelmezéséhez és a honfoglalás kori temetkezési szokásokhoz.* In: (Szerk. Révész L. – Wolf M.) *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szeged 2013, 25–68.
- BOTALOV/БОТАЛОВ 2012 Боталов, С. Г.: *Новые аспекты и перспективы в исследовании проблемы «Magna Hungaria».* Вестник Челябинского государственного университета 50 (2012) 128–146.
- BÖRZSÖNYI 1912 Börzsönyi A.: *Gyömörei sírlet a honfoglalás korából.* ArchÉrt 32. (1912) 214–219.
- BUDINSKY-KRIČKA–FETTICH 1973 Budinsky-Krička, V. – Fettich, N.: *Das altungarische Fürstengrab von Zemplín.* Arhaeologica Slovaca 2. Bratislava 1973.
- BUSCHAN 1922 Buschan, G.: *Illustrierte Völkerkunde.* Stuttgart 1922.
- CIBIN/ЦЫБИН 2018 Цыбин, М. В.: *Среднее Подонье в IX–X вв. Археологический контекст Воробьевского погребения.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 12. Budapest 2018, 335–346.
- CSALLÁNY 1899 Csallány G.: *A római kori temetőről Öcsöd és Szt.-András határában.* ArchÉrt 19 (1899) 41–46.
- DAIM–LAUERMANN 2006 Daim, F. – Lauermann, E.: *Das frühungarische Reitergrab von Gnaden-dorf (Niederösterreich).* MRGZ 64. Mainz 2006.
- DIENES 1960 Dienes I.: *A honfoglaló magyarok sírjai Nagykőrösön.* ArchÉrt 87 (1960) 177–187.
- DIENES 1966 Dienes I.: *A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága.* ArchÉrt 93 (1966) 208–234.
- DÓKUS 1900 Dókus Gy.: *Árpádkori sírletek Zemplén vármegyében.* ArchÉrt 20 (1900) 39–61.
- ERDÉLYI 1962 Erdélyi I.: *A bodrogszerdahelyi (Streda nad Bodrogom) honfoglaláskori temető.* JAMÉ IV–V. (1961, 1964) 17–30.
- ERDÉLYI 1993 Erdélyi I.: *Honfoglaló magyar temető leletmentése Budakeszin.* CommArchHung 1993, 135–152.
- FÉK 1962 Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Duna-Medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírletei. Leletkataszter.* (Szerk. Szőke Béla) Régészeti Tanulmányok II. Budapest 1962.
- FETTICH 1931 Fettich N.: *Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához.* ArchÉrt 45 (1931) 48–112.
- FETTICH 1937 Fettich N.: *A honfoglaló magyarság fémművészete – Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn.* ArchHung 21. Budapest 1937.
- FODOR 1976 Fodor I.: *Az osztrogoszszki lelet. Der spätnomadische Grabfund von Ostrogoshsk. Вещи из позднекочевнического погребения в.з. Острогосжска.* CUMANIA 4 (1976) 255–261.
- FÜREDI 2003 Füredi Á.: *Honfoglalás kori temető Kálon.* BMMK 24–25 (2013) 331–351.
- GALLINA–VARGA 2016 Gallina Zs. – Varga S.: *A Duna-Tisza közének honfoglalás és Árpád-kori temetői, sír-, és kincsletei I. A Kalocsai Sárköz a 10–11. században.* Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírletei 10. Szeged–Budapest 2016.
- GÁLL 2008 Gáll E.: *Honfoglalás- és kora Árpád kori szórványleleteink elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban, és a Bánságban.* Doktori disszertáció. (Kézirat). ELTE Történettudományi Doktori Iskola. Budapest 2008.
- GÁLL 2013 Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsletei I–II.* Szeged 2013.
- GENING–HALIKOV/ГЕНИНГ–ХАЛИКОВ 1964 Генинг, В. Ф. – Халиков, А. Х.: *Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник.* Москва 1964.

- HALIKOVA–HALIKOV 1981 Halikova, E. A. – Halikov, A. H.: *Altungarn an der Kama und im Ural*. Régészeti Füzetek Ser. II/15. Budapest 1981.
- HAMPEL 1894 Hampel J.: *A régebbi középkor emlékei Magyarhonban (IV–X. század)*. Budapest 1894.
- HAMPEL 1896 Hampel J.: *A honfoglalási kor hazai emlékei. Különlenyomat „A honfoglalási kor történetének kútfoi” című millenniumi munkából*. Budapest 1896.
- HAMPEL 1900 Hampel J.: *A honfoglalási kor hazai emlékei*. In: (Szerk. Pauler Gy. – Szilágyi S.) *A magyar honfoglalás kútfoi. A honfoglalás ezredéves emlékére*. Budapest 1900, 507–830.
- HAMPEL 1902 Hampel J.: *Régiségek a honfoglalás korából*. ArchÉrt 22 (1902) 296–316.
- HAMPEL 1905 Hampel, J.: *Altherthümer des Frühen Mittelalters in Ungarn. II*. Braunschweig 1905.
- HAMPEL 1907 Hampel J.: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest 1907.
- HORVÁTH 2014 Horváth C.: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei*. Szeged 2015.
- HORVÁTH 2019 Horváth C.: *Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei*. Szeged–Budapest 2019.
- HORVÁTH 2020a Horváth C.: *Borsod, Abaúj és Zemplén megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei*. Szeged–Budapest 2020.
- HORVÁTH 2020b Horváth C.: *Az elsőként megfigyelt és rekonstruált honfoglalás kori férfi sírból előkerült fémveretes lószerszám története*. <https://mki.gov.hu/hu/hirek/az-elsokent-megfigyelt-es-rekonstrualt-honfoglalas-kori-ferfi-sirbol-elokerult-femveretes-loszerszam-tortenete> (utolsó elérés: 2022. december 19.)
- IONIȚĂ 2005 Ioniță, A.: *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII*. București 2005.
- ISTVÁNOVITS 2003 Istvánovits E.: *A Rétköz Honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.
- JAKAB 2009 Jakab A.: *X–XI. századi temető Nyíregyháza–Felsőszima határából*. JAMÉ 51 (2009) 79–149.
- JANKOVICH 1835 Jankowich M.: *Egy magyar hősnek, hihetőleg Bene vitéznek, ki még a tizedik század elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újonnan felfedezett tetemeiről, s öltözetének ékeségeiről*. Magyar Tudós Társaság Évkönyvei II. 1832–1834. (1835) 281–296.
- JOTOV 2004 Jotov, V.: *Vorženieto i snariaženieto ot blgarskoto srednovekovie (VII–XI. vek)*. Varna 2004, 133–138.
- JÓSA 1895 Jósa A.: *A tarczali sírletről (Zemplén megye)*. ArchÉrt 15 (1895) 75–76.
- JÓSA 1897 Jósa A.: *Szabolcs megye régiségei*. ArchÉrt 17 (1897) 361–363.
- JÓSA 1914 Jósa A.: *Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban I–II*. ArchÉrt 34 (1914) 169–184, 273–273; 303–340, 450.
- KADA 1912 Kada E.: *Sírleletek a honfoglalás korából*. ArchÉrt 32 (1912) 320–329.
- KATALÓGUS 1996 (Szerk. Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I.) *„Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Budapest 1996.
- KIRPIČNIKOV/КИРПИЧНИКОВ 1973 Кирпичников, А. Н.: *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв*. Археология СССР 36. Ленинград 1973.
- KISS 1933–1934 Kiss L.: *Honfoglaláskori leletek a Jósa Múzeumban*. Dolgozatok 9–10 (1933–1934) 215–219.
- KISS 1983 Kiss A.: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Budapest 1983.
- KISS 2000 Kiss G.: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. Szombathely 2000.
- KHALIKOVA–KAZAKOV 1977 Khalikova, E. A. – Kazakov, E. P.: *Le cimetiere de Tankeevka*. In: (Éd. Erdélyi, I.) *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines a l’Est*. StudArch 6. Budapest 1977.
- KOMAR/KOMAP 2018 Komar, O./Комар, А.: *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei / История и археология древних мадьяр в эпоху миграции*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 11. Budapest 2018.
- KOVÁCS 2015 Kovács L.: *A Taktaköz 10–11. századi sír- és szórványleletei, valamint a tiszalúc-sarkadi 11. századi temető*. Szeged 2015.
- KOVÁCS 2019 Kovács L.: *Magyarhomorog-Kőnya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője*. Szeged–Budapest 2019.
- KÖLTŐ 1996 Költő L.: *Az első honfoglalók a Balaton déli partján – Die ersten Landeseroberer am Südufer des Plattensees*. In: (Szerk. Wolf M. – Révész L.) *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Miskolc 1996, 187–196.
- KUN 2003 Kun P.: *Szelek szárnyán. A sztyeppei nomádok lovaskultúrája*. Debrecen 2003.
- LAKATOS 2003 Lakatos A.: *10–11. századi temető Köröstarján–Csordásdombon (Tărian, Romania)*. ArchÉrt 128 (2003) 211–226.

- LANGÓ 2000 Langó P.: *Honfoglaláskori temetők Szarvas területén*. MFMÉ – StudArch 6 (2000) 287–347.
- LANGÓ 2007 Langó P.: *Amit elrejt a föld – A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.
- LANGÓ 2011 Langó P.: *Megjegyzések az ún. Šestovici- és csornai típusú zablák értékeléséhez*. In: (Szerk. Kolozsi B. – Szilágyi K. A.) *Sötét idők falvai, 8–11. századi települések a Kárpát-medencében*. Debrecen 2011, 343–366.
- LANGÓ-SIKLÓSI 2013 Langó P. – Siklósi Zs.: *10. századi temető Balatonújlak–Erdő-dűlőn*. In: (Szerk. Révész L. – Wolf M.) *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szeged 2013, 143–160.
- LANGÓ-TÜRK 2004 Langó P. – Türk A.: *Mindszent, Koszorús-dűlő; Szentes, Derekegyházi oldal; Szentes, Nagytőke, Jámorhalom*. Régészeti kutatások Magyarországon 2002 (2004) 186, 273, 274.
- LÁSZLÓ 1943 László Gy.: *A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge – Der Grabfund von Koronco und der Altungarische Sattel*. ArchHung 27. Budapest 1943.
- LÁSZLÓ 1944 László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1944.
- LÁSZLÓ 2017 László Gy.: *A Csákberény–Orondpusztai avar kori temető*. SZIKMK A/53 Székesfehérvár 2017.
- LISZKA-MEDGYESI 2002 Liszka A. – Medgyesi P.: *Honfoglalás kori temető részlete Medgyesyegyháza–Kétegyházi út, Homokgödör lelőhelyen*. MFMÉ – StudArch 8 (2002) 409–447.
- M. NEPPER 2002 M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*. Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen 2002.
- MADARAS 1996 Madaras L.: *Szolnok, Lenin TSZ (Ugar) 10. századi temetője – Der Begräbnisplatz aus der Zeit der Landnahme in der Zentrale der Szolnoker „Lenin” LPG*. In: (Szerk. Wolf M. – Révész L.) *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Miskolc 1996, 65–116.
- MAZSITOV/MAZHITOV 1981 Мажитов, Н. А.: *Курганы Южного Урала VIII–XII вв.* Москва 1981.
- MEDGYESI 1993 Medgyesi P.: *10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában (Előzetes jelentés)*. HOMÉ 30–31/2 (1993) 30–31.
- MEDGYESI 2002 Medgyesi P.: *Újkígyós, Skoperdátanya*. BMMK 23 (2002) 145–217.
- MEDGYESI 2015 Medgyesi P.: *Honfoglalók a békési tájakon. Békés megye jelentősebb 10–11. századi sírleletei*. MMMÉ III/40. Békéscsaba 2015.
- MOLOGYIN–MOROZ–GRISIN–GARKUSA/МОЛОДИН–МОРОЗ–ГРИШИН–ГАРКУША 2000 Молодин, В. И. – Мороз, М. В. – Гришин, А. Е. – Гаркуша, Ю. Н.: *Средневековый памятник Камыши-1 в Центральной Барабе*. Сохранение и изучение культурного наследия Алтая 11 (2000) 219–225.
- MÓRA 1926 Móra F.: *Lovassírok Kunágotán*. Csanádmegyei Könyvtár 5. Szeged 1926.
- NEVIZÁNSKY 1979 Nevizánsky G.: *Pohrebisko z konca 9. storocia v Bešeňove*. SlovArch XXVII-2. (1979) 375–398.
- NEVIZÁNSKY 2009 Nevizánsky, G.: *Vyskum staromaďarského jazdeckého pohrebiska v Strede nad Bodrogom v rokoch 1926 a 1937*. SlovArch LVII-2 (2009) 301–354.
- NEVIZÁNSKY 2013 Nevizánsky G.: *Egy újabb honfoglaláskori temető az Alsó-Garam mentén*. In: (Szerk. Révész L. – Wolf M.) *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szeged 2013, 185–202.
- NEVIZÁNSKY-GAŠAJ 2015 Nevizánsky, G. – Gašaj, D.: *Staromaďarské nálezy z bývalé Dókusovej sbierky uložené vo fondov Východoslovenského múzea v Košiciach*. Historica Carpatika 46 (2015) 95–117.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH 1971 Pálóczi-Horváth A.: *X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság homokbányájában*. BMMK 1. (1971) 7–48.
- PÁRDUCZ-TARY 1939 Párducz M. – Tary L.: *A Csongrád-Vendelhalmi honfoglaláskori lelet*. FolArch I–II. (1939) 189–195.
- PATAY 1957 Patay P.: *Adatok a nógrádi dombvidék X–XI-századi településtörténetéhez*. ArchÉrt 84 (1957) 58–66.
- PETKES 2011 Petkes Zs.: *Rúdzablák a 10–12. századi Kárpát-medencében*. In: (Bíró Sz. – Tomka P.) *Hadak útján: a népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája*. Xántus János Múzeum, Győr, 2008. október 20–22. Győr 2011, 231–246.
- PETRI/ПЕТРИ 1922 Петри, Б. Э.: *Доисторические кузницы в Прибайкалье*. Чита 1922.
- PINTER-LUCA 1995 Pinter, Z. K. – Luca, S.: *Necropola medieval-timpurie de la Orăștie-Dealul Pemilor punctul X2/1992–93. – Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Brooser Böhmerberg. (Fundstelle „X2”/ 1992–93)*. Corviniana I. Acta Musei Corvinensis (1995) 17–44.
- PINTER-ȚIPLIC 2006 Pinter, Z. K. – Țiplic, M.: *Dealul Pemilor – Orăștir-Dealul Pemilor X2*. In:

- (Ed. Ciugudean, H. – Pinter, Z. K. – Rustoiu, G. T.) *Habitat – Religie – Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania*. Gyulafehérvár 2006, 78–83.
- PLETNĚVA/ПЛЕТНЕВА 1958 Плетнева, С. А.: *Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях*. МИА 62. Москва 1958.
- PLETNĚVA/ПЛЕТНЕВА 1989 Pletnyova, Sz. A.: *Nomád harcok család 10. századi sírja az Ingül folyó völgyében*. ArchÉrt 116 (1989) 86–98.
- POLL 1933 Márkiné Poll K.: *A zsenneyi kincs*. ArchÉrt 46 (1933) 62–84.
- PROFANTOVÁ 2012 Profantová, N.: *Honosné udidlo ze Stanevic okr. Šumperk*. ArchRozhl 64 (2012) 153–156.
- PROHÁSZKA-RÉVÉSZ 2004 Prohászka P. – Révész L.: *A tiszabezdédi honfoglalás kori temető Jósza András vázlatának tükrében*. JAMÉ 46 (2004) 137–168.
- REIZNER 1891 Reizner J.: *Magyar pogány kori sírleletek. (Szeged-királyhalmi és bojárhalmi lelet)*. ArchÉrt 11 (1891) 97–114.
- REIZNER 1903 Reizner J.: *A Szeged-domaszéki magyar pogány kori sírleletekről*. ArchÉrt 23 (1903) 268–272.
- RÉVÉSZ 1990 Révész L.: *Honfoglalás kori temető Tengőd–Hékútpusztán*. HOMÉ 37 (1990) 267–298.
- RÉVÉSZ 1992 Révész L.: *Honfoglalás és államalapítás kori temetők Miskolcon*. In: Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Miskolc város történetének dokumentumai II. Miskolc 1992, 91–120.
- RÉVÉSZ 1996a Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1996b Révész L.: *Honfoglalás kori temető Szentes-Borbásföldön (Szabó János Győző ásatása nyomán)*. MFMÉ – StudArch 2 (1996) 299–336.
- RÉVÉSZ 2001 Révész L.: *Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén. – Goldenes Ackerfeld in Balota. Reiche Frauengräber aus der Landnahmezeit in der Gemarkung von Kiskunhalas. – The Golden Harvest of Balota. Rich female graves from the time of the Hungarian Conquest around Kiskunhalas*. Budapest–Kiskunhalas 2001.
- RÉVÉSZ 2008 Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2020 Révész L.: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. Szeged–Budapest 2020.
- RUTTKAY 1976 Ruttkay, A.: *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*. SlovArch 1976/II. 356–358.
- SCHULZE-DÖRLAMM 1984 Schulze-Dörlamm, M.: *Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899–955 n. Chr.)*. Jb–RGZM 31 (1984) 473–514.
- SCHULZE-DÖRLAMM 1988 Schulze-Dörlamm, M.: *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken*. Jb–RGZM 35 (1988) 373–478.
- SPINEI 1986 Spinei, V.: *Moldava in the 11th–14th Centuries*. Bibliotheca Historica Romaniae 20. 1986.
- SUPKA 1909 Supka G.: *Honfoglaláskori leletről Mezőtúron*. ArchÉrt 29 (1909) 263–267.
- SUPKA 1911 Supka G.: *Honfoglaláskori leletekről Gödöllőn*. ArchÉrt 31 (1911) 180–182.
- STANOJEV/СТАНОЈЕВ 1989 Станојев, Н.: *Некропола X–XV века у Војводини*. Археолошко налазиште Војводине. Нови Сад 1989.
- ŠPEHAR-BEVC/ШПЕХАР-БЕВЦ 2016 Шпехар, П. – Бевц, Н. С.: *Батајница Велика хумка Раномађарска некропола*. Београд 2016.
- SZÉLL 1941 Széll M.: *X. századi temetők Szentes környékén*. FölArch III–IV. (1941) 231–265.
- SZŐKE 1954 Szőke B.: *Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez*. ArchÉrt 81 (1954) 119–136.
- TAKÁCS 2013 Takács M.: *A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése*. In: (Szerk. Révész L. – Wolf M.) *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei*. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szeged 2013, 641–666.
- TEMESVÁRY 1995 Temesváry F.: *Díszes nyergek, lószerszámok*. Budapest 1995.
- TISHKIN-GORBUNOV-GORBUNOVA/ТИШКИН-ГОРБУНОВ-ГОРБУНОВА 2011 Тишкин, А. А. – Горбунов, В. В. – Горбунова, Т. Г.: *Алтай в эпоху средневековья: иллюстрированный исторический атлас*. Барнаул 2011.
- TOČIK 1964 Točik, A.: *Záchranný výskum v Bajči-Vlkanove v rokoch 1959–1960*. Študijské Zvesti 12 (1964) 5–152.
- TOČIK 1968 Točik, A.: *Altungarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. Archaeologica Slovaca 3. Pozsony 1968.
- TOČIK 1971 Točik, A.: *Flachgräberfelder aus den IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei (I)*. SlovArch XIX-1. (1971) 135–276.
- TÓTH 2008 Tóth A.: *A nyíri Mezőség a 10–11. században*. Szeged 2008.

- TRUGLY 1993 Trugly S.: *Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno II. (1987–1989)*. SlovArch XLI-2 (1993) 291–346.
- TVAURI 2012 Tvauri, A.: *The Migration Period, pre-Viking age, and Viking age in Estonia*. Estonian Archaeology 4. Tartu 2012.
- UZSOKI 1962 Uzsoki A.: *Honfoglaláskori magyar lovassír Ötvenyben*. Arrabona 4 (1962) 9–26.
- VARGA 2013 Varga Zs.: *Honfoglaláskori temető Csongrád Vendehalmon*. In: (Szerk. Révész L.) ACTA IUVENUM SECTIO ARCHAEOLOGICA TOMUS I. Szeged 2013, 105–143.
- VÖRÖS 1993 Vörös I.: *A budakeszi honfoglaláskori temető lovai*. CommArchHung (1993) 163–174.
- VÖRÖS 1996 Vörös I.: *A karosi honfoglalás kori temetők állatsontmaradványai. – Tierknochenfunde des landnahmezeitlichen Gräberfelder von Karos*. In: (Szerk. Révész L.) *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tiszavidék X. századi történetéhez*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996, 461–493.
- VÖRÖS 2001a Vörös I.: *A Felső-Tisza-vidék honfoglalás kori lovastemetkezései I. Szabolcs-Nyírség. – Ancient Hungarian burials with horse in the Upper Tisza region I. Szabolcs-Nyírség*. JAMÉ 43 (2001) 569–601.
- VÖRÖS 2001b Vörös I.: *A balotapusztai honfoglaló női sír lova és lószerszámai*. In: (Szerk. Révész L.) *Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén. – Goldenes Ackerfeld in Balota. Reiche Frauengräber aus der Landnahmezeit in der Gemarkung von Kiskunhalas. – The Golden Harvest of Balota. Rich female graves from the time of the Hungarian Conquest around Kiskunhalas*. Budapest–Kiskunhalas 2001.
- VÖRÖS 2002a Vörös I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi állatsontleletei*. In: M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*. Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen 2002, 421–437.
- VÖRÖS 2002b Vörös I.: *A kiskondorozsmai honfoglalás kori temető lova. – Das Pferd des landnahmezeitlichen Grabes von Kiskundorozsma*. MFMÉ – StudArch 8 (2002) 407–408.
- VÖRÖS 2003 Vörös I.: *A kiskunfélegyháza-külsőgalambosi honfoglalás kori sír lova. – Das Pferd des Landnahmezeitlichen Grabes von Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos*. MFMÉ – StudArch 9 (2003) 294.
- VÖRÖS 2008 Vörös I.: *Heves megyei honfoglalás kori sírok és temetők archaeozoológiai vizsgálata*. In: (Szerk. Révész László) *Heves megye 10–11. századi temetői*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.
- WOLF 2008 Wolf M.: *A borsodi földvár. Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk*. Edelény 2008.
- ZALOTAY 1957 Zalotay E.: *Gellértegyházai Árpád-kori temető*. RégFüz 7. 1957.

NEW DATA FROM THE CARPATHIAN BASIN 10TH–11TH CENTURIES FOR THE CLASSIFICATION OF HORSE BITS

Csilla Deminger

The aim of the study is to collect the horse bits of the Carpathian Basin during the 10th–11th centuries on the basis of publications, and examining the collected pieces from an uniform point of view. From the existing data I want to give an unified picture of this somewhat forgotten but even more important element of the horse equipment.

After collecting bits from the time of the Hungarian conquest 457 specimens were classified on the basis of 761 available data. After clarifying the terminology I divided the main structural elements of the mouthpieces into separate types and variants which led to 8 types for the mouthpieces and 6 types for the shanks.

Mouthpieces could basically be one-, two-, three-, and five-membered. The two-membered mouthpieces can themselves be divided into several types on the basis of the forging techniques used which may have affected the design of the bit ring (types II, III, V) or the whole mouthpiece (types IV and VI). Within the study of the mouthpieces the determination of the function of the type I. single-membered mouthpiece can be highlighted, according to which it can be considered as the predecessor of the curb bit. The III. type of the perforated mouthpiece ring type has not been previously observed. The extremely rare twisted mouthpieces are a significant novelty in research

both in their manufacturing technique and in their function, and their origins can be traced all the way back to the Srostki culture known from the Altai region. The double mouthpiece ring types are divided into three variants, in addition to their functional definition, the combination of the pointed mouthpieces (variant V.c) with the shank of the 2.a variant (Csorna-type) can be highlighted. The existence of curved mouthpieces has not been reported so far although this type of design can also be traced back to one of the important, practical reasons for equestrian training which ensures the stability of the mouthpiece. This type of bit with a Central Asian connection has spread only across the Great Plain. Three- and five-membered bits are extremely rare in the material. A novelty in the research is the parallel of the special three-membered mouthpiece of the bit found in Szentes-Borbásföld discovered from the Srostki culture. It is important to mention that, according to the studies, asymmetric mouthpieces are far from widespread in the finds from the time of the Hungarian Conquest, accounting for less than 10% of the finds. Examining the distribution of the mouthpieces we can observe an absolute dominance of the two-membered Type II. variant probably due to its simplicity. The parallels of all described types of mouthpieces can be found in the East so it can be stated that the mouthpieces found in the material from the time of the Hungarian Conquest are all of Eastern origin with the exception of Type V.c which most probably is a local attribute of the Carpathian Basin.

Within the shanks 6 different types could be distinguished but the types are divided into several variants. Based on the description in the terminology chapter I also considered the ring as a shank. Most of the shanks were made of straight iron bars within which two large groups could be distinguished: the single and double perforated variants. The latter are divided into two main types, the segmented tabbed (2) and the plate tabbed (3). I separated the variants based on the shape of the tab. Based on the spread of Type 1 (Schulze-Dörflamm's Šestovici type) we can speak of an oriental type as in the case of the Csorna-type. A novelty is the separation of Type 3.c (crested plate tab), the exact formal parallel of which comes from the late period of the Tankejevka cemetery (965 CE). The small number of antler shanks did not play a significant role yet two types of attachment types could be distinguished on them which may provide an answer to the origin of the antler shanks. The looped reinforcement known from the Carpathian Basin, which was fitted with a D-tab, also shows a

connection with the Srostki culture. Moreover the bits with bone shanks bear a striking resemblance to the bit depictions seen on Tang Dynasty equestrian statues suggesting that the Chinese influence prevailed westward through the Srostki culture.

The most special of the bits from the Conquering Hungarians are the Koroncó and Hencida pieces which stand out from the multitude of average finds with their shape (ring-based S-shape), special manufacturing technique (combination of iron and copper alloy) and decoration (animal heads). Several theories have been born about their origins of which the Scythian connections suggested by Nándor Fettich can be ruled out due to the huge temporal distance. The Minusinski connection quoted by Gyula László is questionable because of the undated modernity of these bits in addition to the enormous distance. For this reason this type cannot be called Minusinsk-type in Schulze-Dörflamm's terminology. Currently based on research only a single parallel of form (S-shape) and manufacturing technology (iron and bronze) is known from Scandinavia.

Within the time of the Hungarian Conquest the most common and at the same time the simplest is the ring bit which in combination with the Type II. mouthpiece is the most common type among the bits of this era. This high proportion also indicates a high degree of uniformity of the bits of the age which is a consequence of the simplicity of this type. However these bits cannot be considered easily as simple nomadic bits as their use was widespread throughout Eastern-Europe as far as Ladoga and the great Rus centers so we cannot count it as a particularly nomadic creation. A novelty in the research of ring bits is the discovery of the formal parallel of the ring bit with a small tab found on the Újkígyós, Skoperda-tanya and thus the reconstruction of its tooling on the basis of the Kofun Dynasty (Japan, 300–710 CE) clay horse sculptures.

Based on the above we are still indebted with the type of bit belonging only to the Conquering Hungarians as these types of objects seem to have adapted much more to their function and the riding techniques used in the era than to the ethnic groups. If however we are to describe the commonly used bit of our conquering ancestors we must mention the two-membered ring bit with symmetrical mouthpiece which has stood the test of time in its simplicity and is still one of the most commonly used types of horse bits.

Translated by Csilla Deminger

FÜGGELÉK

	Lelőhely	Sírszám	Típus szájas / oldaltag	IRODALOM
1	Alba Iulia (Gyula- fehérvár)-Mentőállomás III.15.kut.árok, ROU	20.	I/K	GÁLL2008, 385; GÁLL2013, 188–192. (81. tábla)
2	Alba Iulia (Gyula- fehérvár)-Mentőállomás III. ROU	-	Vb/1a	GÁLL2013, 188–192. (84. tábla)
3	Aldebrő-Mocsáros	9.	II/K	RÉVÉSZ2008, 21.
4	Arad (Arad)-Csálya, ROU	X.	Va/3b	GÁLL2013, 41. (4. tábla)
5	Bajč-Vlkanovo (Bajcs-Farkaspuszta) SVK	-	I/K	TOČIK1964, 130.
6	Balotaszállás- Felsőbalota-Paptanya	-	III/2a	RÉVÉSZ2001, 31–33; VÖRÖS2001b, 71.
7	Balatonújlak-Erdő-dűlő	10.	Vb/2a	LANGÓ-SIKLÓSI 2013, 146.
8	Batajnica-Velika humka	8.	II/K	ŠPEHAR-BEVC2016, (II. tábla)
9	Batajnica-Velika humka	13.	II/K	ŠPEHAR-BEVC2016, (III. tábla)
10	Batajnica-Velika humka	36.	II/K	ŠPEHAR-BEVC2016, (V. tábla)
11	Batajnica-Velika humka	95.	II/K	ŠPEHAR-BEVC2016, (X. tábla)
12	Bánov (Bánakeszi) SVK	16.	II/K	TOČIK1968, 11.
13	Bánov (Bánakeszi) SVK	20.	II/K	TOČIK1968, 12–13.
14	Bánov (Bánakeszi) SVK	27.	III/K	TOČIK1968, 15.
15	Bátmonostor, Angyal L. szőlője	-	II/1a	BÁLINT1991, 211; STANOJEV1989, 21.
16	Bátorové Kosiň / Vojnice (Bátorkeszi) SVK	5.	II/K	TOČIK1968, 60.
17	Berehove (Bereg- szász)-Kishegy UKR	-	Vb/2a	HAMPEL1905, 623–626.
18	Bešeňov (Zsitvabesenyő) SVK	83.	II/-, Vb/1a, 2a	NEVIZÁNSKY1979, 382.
19	Besenyőtelek-Szórhat	-	II/K	RÉVÉSZ2008, 53.
20	Besenyőtelek-Tepély- puszta, II. temető	12.	II/K	RÉVÉSZ2008, 66; VÖRÖS2008, 457.
21	Besenyőtelek-Tepély- puszta, II. temető	13.	II/K	RÉVÉSZ2008, 66; VÖRÖS2008, 458.
22	Beszterec-Gyalap tanya	-	II/K	ISTVÁNOVITS2003, 26.
23	Biharea (Bihar) Sólyomhegy ROU	1.	II/K	GÁLL2013, 51–53. (8. tábla)
24	Biharea (Bihar) Sólyomhegy ROU	2.	II/K	GÁLL2008, 6–7. (9. tábla); GÁLL2013, 53. (9. tábla)
25	Biharea (Bihar) Sólyomhegy ROU	4.	II/K	GÁLL2008, 7–8. (11. tábla); GÁLL 2013, 53. (11. tábla)
26	Biharea (Bihar) Sólyomhegy ROU	5.	II/K	GÁLL2008, 8. (12. tábla); GÁLL 2013, 54. (12. tábla)
27	Biharea (Bihar) Sólyomhegy ROU	7.	II/K	GÁLL2008, 9–10. (14. tábla); GÁLL2013, 54–55. (14. tábla)

	Lelőhely	Sírszám	Típus szájas / oldaltag	IRODALOM
28	Biharkeresztes- Bethlen Gábor u. 25.	2.	II/K	M. NEPPER2002, 28–29.
29	Somotor čast Bodrogvécs SVK	-	II/K, II/2a, II/2a (?), -/2a	DÓKUS1900, 41; NEVIZÁNSKY-GÁSAJ 2015 108, 110.
30	Bodrogvécs-Lecse kocs- mával szemben	-	II/K, II/K, II/K	HORVÁTH2020a, 69–77. (41. tábla)
31	Bóly-Téglásrét	-	II/K	KISS1983, 51, 53.
32	Budakeszi-Barackos dűlő	17.	II/2a	ERDÉLYI1993, 137–138; VÖRÖS1993, 164.
33	Budakeszi-Barackos dűlő	18.	II/K	ERDÉLYI1993, 141; VÖRÖS1993, 164.
34	Budakeszi-Barackos dűlő	37.	II/K	ERDÉLYI1993, 142; VÖRÖS1993, 164.
35	Červenik (Vágvörösvár) SVK	7.	II/K	TOČIK1968, 18–19.
36	Červenik (Vágvörösvár) SVK	9.	II/K	TOČIK1968, 20.
37	Cluj-Napoca (Kolozsvár) Zápolya u. ROU	6.	II/-	GÁLL2008, 112–113. (117. tábla)
38	Cluj-Napoca (Kolozsvár) Zápolya u. ROU	9.	II/K	GÁLL2008, 115. (125. tábla); GÁLL 2013, 274. (133. tábla)
39	Cluj-Napoca (Kolozsvár) Zápolya u. ROU	10.	(?)II/-	GÁLL2008, 115–117. (123. tábla)
40	Čierna (Ágcsér- nyő) -Nagyréti domb SVK	-	II/2b	HORVÁTH2020a, 520.
41	Čierna (Ágcsérnyő)- Nagyréti domb SVK	-	II/K	HORVÁTH2020a, 519.
42	Csanytelek-Dilitor	12.	II/K	SZÉLL1941, 246.
43	Csongrád-Vendelhalom	17.	II/K	PÁRDU CZ-TARY 1939, 191.
44	Csongrád-Vendelhalom	-	II/K	VARGA2013, 143.
45	Csorna-Sülyhegy	-	Vb/2a	SZŐKE1954, 131–133; BELLA1895, 253–254.
46	Dobrá (Kisdobra)- Ligahomok SVK	1. lovas sír	II/2d	DÓKUS1900, 59.
47	Dobrá (Kisdobra)- Ligahomok SVK	2. lovas sír	II/K, II/K	DÓKUS1900, 56–58.
48	Dobrá (Kisdobra)- Ligahomok SVK	3. lovas sír	Vb/GYK, II/1b	DÓKUS1900, 58–59; NEVIZÁNSKY-GÁSAJ 2015, 109.
49	Dobrá (Kisdobra)- Ligahomok SVK	5.	II/1a	HORVÁTH2020a, 640.
50	Dormánd-Hanyipuszta	4.	-/4, II/K	RÉVÉSZ2008, 79; VÖRÖS2008, 458.
51	Dormánd-Hanyipuszta	6.	II/K	RÉVÉSZ2008, 80; VÖRÖS2008, 458.
52	Dormánd-Hanyipuszta	14.	II/K	RÉVÉSZ2008, 82–83.
53	Dormánd-Hanyipuszta	15.	II/K	RÉVÉSZ2008, 83–84; VÖRÖS2008, 458.

	Lelőhely	Sírszám	Típus szájvas / oldaltag	IRODALOM
54	Dormánd-Hanyipuszt	16.	II/K aszim- metrikus	RÉVÉSZ2008, 84–85.
55	Dudeştii Vechi (Óbesenyő)- IX. halom (Hunca Mare) Bukovapuszt, ROU	-	I/K	PETKES2011, 107–108; GÁLL 2008, 189–190. (26. tábla)
56	Dunavecse- Fehéregyháza	1.	II/K	KADA1912, 329.
57	Dunavecse- Fehéregyháza	2.	II/K	KADA1912, 328.
58	Dunapataj-Alsójárás, Csősz domb	1.	-/K	GALLINA-VARGA 2016, 49.
59	Edelény- Borsodi földvár	-	I/K, -/4	PETKES2011, 243; WOLF 2008, 35.
60	Edelény-Finke	-	II/K	HORVÁTH2020a, 562.
61	Eger-Almagyar	-	II/K	RÉVÉSZ2008, 99.
62	Eger-Répástető	1.	VI/K	RÉVÉSZ2008, 104–105; VÖRÖS 2008, 459.
63	Eger-Répástető	2.	II/K	RÉVÉSZ2008, 105.
64	Eger- Szépasszony-völgy (Hajdú-hegy)	1969/ 3s.sz	VI/K aszim- metrikus	RÉVÉSZ2008, 113.
65	Eger- Szépasszony-völgy (Hajdú-hegy)	-	II/K	RÉVÉSZ2008, 109–123.
66	Eger- Szépasszony-völgy (Hajdú-hegy)	-	II/K aszim- metrikus	RÉVÉSZ2008, 109–123.
67	Eger- Szépasszony-völgy (Hajdú-hegy)	-	II/K	RÉVÉSZ2008, 109–123.
68	Erdőteleki-Fáy László földbirtokos ajándéka	-	II/K aszim- metrikus	FODOR1976, 259.
69	Eperjeske	-	II/2a	KISS1933–1934, 215– 219. (LXIV/3. tábla)
70	Eperjes-Takács tábla	5.	Vb/3a	BÁLINT1991, 60–65.
71	Esztergom	II.	Vb/2a	HAMPEL1902, 441.
72	Fonyód-Magyar Bálint Általános Iskola	-	VII/K	KÖLTŐ1996, 189.
73	Gádos-Bocskai utca	2.	II/K	BÁLINT1991, 38–42.
74	Gádos-Bocskai utca	4.	-/K	BÁLINT1991, 38–48.
75	Gégény-Vasútállomás	-	II/K	ISTVÁNOVITS2003, 66–67.
76	Gégény-Vasúti őrház	-	Vb/2a, 3c	JÓSA1914, 179.
77	Gégény-Vasúti őrház	-	-/2a	ISTVÁNOVITS2003, 67.
78	Gerendás-Vízári tanya	1.	II/K	BAKAY-KISZELY 1973, 104–105.
79	Gerendás-Vízári tanya	2.	II/K	BAKAY-KISZELY 1973, 104–106.
80	Geszteréd- Kecskelátó dűlő	-	-/3b	KATALÓGUS1996, 88.

	Lelőhely	Sírszám	Típus szájvas / oldaltag	IRODALOM
81	Gnadendorf, AUT	-	Vb/2a	DAIM-LAUERMANN 2006, 17.
82	Gödöllő-Öreg hegy	-	III/K	SUPKA1909, 264.
83	Gyömöre	-	III/2a	SZÓKE1954, 128–129.
84	Gyömöre-Friedrich Károly kertje	-	Vc/2a	BÖRZSÖNYI1912, 216; HORVÁTH2014, 517. (6/3. tábla)
85	Hajdúböszörmény- Bodaszőlő, Búdöskút	1.	II/K	M. NEPPER2002, 27.
86	Hajdúböszörmény- Bodaszőlő, Búdöskút	4.	II/K aszim- metrikus	M. NEPPER2002, 48.
87	Hajdúböszörmény- Bodaszőlő, Búdöskút	9.	II/K aszim- metrikus	M. NEPPER2002, 49–50; VÖRÖS 2002a, 421.
88	Hajdúböszörmény- Bodaszőlő, Búdöskút	II.	II/K	M. NEPPER2002, 51.
89	Hajdújárás-Fűzfásor (SRB)	-	II/K	TAKÁCS2013, 641–666.
90	Hajdúszoboszló- Árkoshalom	74.	II/K	M. NEPPER2002, 69.
91	Hajdúszoboszló- Árkoshalom	99.	II/K	M. NEPPER2002, 72.
92	Hajdúszoboszló- Árkoshalom	100.	II/K	M. NEPPER2002, 73.
93	Hajdúszoboszló- Árkoshalom	109.	4	M. NEPPER2002, 74.
94	Hajdúszoboszló - Árkoshalom	117.	II/K	M. NEPPER2002, 76.
95	Hajdúszoboszló- Árkoshalom	122.	Vb/K	M. NEPPER2002, 77.
96	Hajdúszoboszló- Árkoshalom	185.	II/K	M. NEPPER2002, 86.
97	Hajdúszoboszló- Árkoshalom	192.	II/K	M. NEPPER2002, 88.
98	Hajdúszoboszló- Árkoshalom	213.	II/K	M. NEPPER2002, 91.
99	Hajdúszoboszló- Árkoshalom	220.	III/K	M. NEPPER2002, 92–94.
100	Hajdúszoboszló- Árkoshalom	231.	II/K	M. NEPPER2002, 95.
101	Hajdúszoboszló- Árkoshalom	244.	II/K	M. NEPPER2002, 97–98.
102	Hencida-Szerdekhalom	5.	5.	FETTICH1937, 96–97.
103	Homokmégy-Halom	3. (2.)	-/2d	GALLINA-VARGA 2016, 60.
104	Homokmégy-Halom	4. (3.)	-/1b	GALLINA-VARGA 2016, 62.
105	Homokmégy-Halom	8. (7.)	II/K	GALLINA-VARGA 2016, 66.
106	Hodoni (Hodony)- Pociroane ROU	3.	II/K aszim- metrikus	GÁLL2008, 90; GÁLL2013, 228–235. (107. tábla)
107	Hodoni (Hodony)- Pociroane ROU	17.	II/K	GÁLL2008, 97. (97. tábla); GÁLL 2013, 228–235. (106. tábla)

	Lelőhely	Sírszám	Típus szájas / oldaltag	IRODALOM
108	Horné Pötisze SVK	-	Vb/1a, Vb/2a, Vb/2a	NEVIZÁNSKY-GAŠAJ 2015, 111, 114.
109	Ibrány-Esbóhalom	199.	II/K	ISTVÁNOVITS 2003, 101.
110	Ikervár, Virág utca	37.	II/K	KISS 2000, 48–49.
111	Ikervár, Virág utca	94.	II/K	KISS 2000 (40. tábla, 94/1)
112	Kál-Legelő	55.	II/K	FÜREDI 2003, 350; RÉVÉSZ 2008, 210.
113	Karancsalja-Lapos tető	-	III/K	FÉK 1962, 528.
114	Karcsa	-	II/K	HORVÁTH 2020a, 582.
115	Karos II.	2.	II/K	RÉVÉSZ 1996a, 230.
116	Karos II.	3.	II/K aszim- metrikus	RÉVÉSZ 1996a, 231.
117	Karos II.	7.	II/K	RÉVÉSZ 1996a, 236.
118	Karos II.	9.	II/K	RÉVÉSZ 1996a, 238.
119	Karos II.	11.	II/K	RÉVÉSZ 1996a, 243.
120	Karos II.	14.	Va/? aszim- metrikus	RÉVÉSZ 1996a, 248.
121	Karos II.	15.	II/K	RÉVÉSZ 1996a, 249.
122	Karos II.	16.	II/K	RÉVÉSZ 1996a, 253.
123	Karos II.	18.	Vb/K	RÉVÉSZ 1996a, 255.
124	Karos II.	19.	II/K aszim- metrikus	RÉVÉSZ 1996a, 257.
125	Karos II.	25.	Va/-	RÉVÉSZ 1996a, 259.
126	Karos II.	29.	Vb/1a	RÉVÉSZ 1996a, 266.
127	Karos II.	32.	II/K	RÉVÉSZ 1996a, 268.
128	Karos II.	34.	II/K	RÉVÉSZ 1996a, 269.
129	Karos II.	35.	II/K	RÉVÉSZ 1996a, 270.
130	Karos II.	37.	VI/K	RÉVÉSZ 1996a, 275.
131	Karos II.	40.	Va/K	RÉVÉSZ 1996a, 276.
132	Karos II.	41.	Va/3b	RÉVÉSZ 1996a, 280.
133	Karos II.	45.	Vb/2a	RÉVÉSZ 1996a, 283.
134	Karos II.	49.	Va/3b	RÉVÉSZ 1996a, 294.
135	Karos II.	50.	Va/-	RÉVÉSZ 1996a, 289.
136	Karos II.	51.	II/K aszim- metrikus	RÉVÉSZ 1996a, 300.
137	Karos II.	52.	Va/-	RÉVÉSZ 1996a, 310.
138	Karos II.	53.	III/3b? aszim- metrikus	RÉVÉSZ 1996a, 315.
139	Karos II.	55.	II/-	RÉVÉSZ 1996a, 316.
140	Karos II.	56.	III/2b aszim- metrikus	RÉVÉSZ 1996a, 319.
141	Karos II.	60.	Vb/1b	RÉVÉSZ 1996a, 320.

	Lelőhely	Sírszám	Típus szájas / oldaltag	IRODALOM
142	Karos II.	61.	II/K	RÉVÉSZ 1996a, 327.
143	Karos II.	63.	II/1b	RÉVÉSZ 1996a, 330.
144	Karos II.	36.	Va/3a	RÉVÉSZ 1996a, 274.
145	Karos II.	47.	II/K	RÉVÉSZ 1996a, 289.
146	Karos III.	3.	II/K	RÉVÉSZ 1996a, 336.
147	Karos III.	8.	II/K	RÉVÉSZ 1996a, 340.
148	Karos III.	11.	Va/3b	RÉVÉSZ 1996a, 352.
149	Karos III.	13.	II/K aszim- metrikus	RÉVÉSZ 1996a, 354.
150	Karos III.	14.	II/K	RÉVÉSZ 1996a, 356.
151	Karos III.	17.	II/K, 2c	RÉVÉSZ 1996a, 356.
152	Karos III.	18.	VIII/K	RÉVÉSZ 1996a, 358.
153	Karos	-	II/K, II/2a	DÓKUS 1900, 51; NEVIZÁNSKY-GAŠAJ 2015, 112.
154	Kecel-Lehoczky tanya	1.	II/1a	KADA 1912, 321; GALLINA-VARGA 2016, 560.
155	Kecel-Lehoczky tanya	2.	II/K	KADA 1912, 321; GALLINA-VARGA 2016, 571.
156	Kecel-Vádéi-dűlő	2.	III/K	GALLINA-VARGA 2016, 293.
157	Kecskemét-Talfája	-	II/-	KADA 1912, 321.
158	Kecskemét-Talfája	-	II/K	KADA 1912, 321.
159	Kenézlő-Fazekaszug I. temető	1.	II/K	HORVÁTH 2020a, 584.
160	Kenézlő-Fazekaszug I. temető	3.	II/K	JÓSA 1914, 310.
161	Kenézlő-Fazekaszug I. temető	10.	II/K	JÓSA 1914, 311–315.
162	Kenézlő-Fazekaszug I. temető	11.	II/K	JÓSA 1914, 315–316.
163	Kenézlő-Fazekaszug I. temető	12.	III/2c	JÓSA 1914, 318.
164	Kenézlő-Fazekaszug I. temető	14.	III/K	JÓSA 1914, 320.
165	Kenézlő-Fazekaszug I. temető	16.	II/K	JÓSA 1914, 323–324.
166	Kenézlő-Fazekaszug I. temető	18.	II/2a	JÓSA 1914, 327–328; HORVÁTH 2020a, 601.
167	Kenézlő-Fazekaszug I. temető	-	II/-	HORVÁTH 2020a, 119, 587.
168	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	26.	II/K	HORVÁTH 2020a, 608.
169	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	28.	III/1b	HORVÁTH 2020a, 610.
170	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	29.	III/K	FETTICH 1931, 84–86.
171	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	30.	Vb/3a	FETTICH 1931, 86–87.
172	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	34.	III/3c	FETTICH 1931, 88.

ÚJABB ADATOK A KÁRPÁT-MEDENCEI 10–11. SZÁZADI ZABLÁK KLASSZIFIKÁCIÓJÁHOZ

	Lelőhely	Sírszám	Típus szájas / oldaltag	IRODALOM
173	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	35.	III/3c	FETTICH1931, 88–89.
174	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	39.	II/K	FETTICH1931, 89–89.
175	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	40.	II/K	FETTICH1931, 92.
176	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	42.	II/K	FETTICH1931, 93.
177	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	44.	II/K	FETTICH1931, 93–94.
178	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	45.	II/K	FETTICH1931, 94–96.
179	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	46.	II/K	FETTICH1931, 96.
180	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	47.	VII/K	FETTICH1931, 96; DIENES1966, 215.
181	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	49.	Vb/2b	FETTICH1931, 98–100.
182	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	50.	Vb/2b	FETTICH1931, 100–102.
183	Keszthely-Fenekpuszta 1759	-	Vb/	KALMÁR-HAGYATÉK
184	Keszthely-Hévízi út	-	Vc/2a	KALMÁR-HAGYATÉK
185	Kiskunfélegyháza- Ferencszállás	-	III/2c	KADA1912, 325–326.
186	Kiskunfélegyháza- Külsőgalambos	1.	II/K	BALOGH2003, 284.
187	Kiskunfélegyháza- Külsőgalambos	2.	VI/K	BALOGH2003, 284; VÖRÖS2003, 294.
188	Kiskunhalas- Dénes M. utca	-	Vb/-	RÉVÉSZ2001, 47–57.
189	Kiszombor E. temető	30.	4.	DIENES1966, 217.
190	Komárom	szór- vány	Va/-	KALMÁR-HAGYATÉK
191	Komárom	szór- vány	II/	KALMÁR-HAGYATÉK
192	Koroncő-Bábota	II.	II/5.	LÁSZLÓ1943, 9, 21; HORVÁTH2014, 536. (25, 28. tábla)
193	Koroncő-Rácz-domb (8 /1934)	-	III/3a	HORVÁTH2014, 550. (39/1. tábla)
194	Koroncő-Újtelep / Dózsa György u. 23.	-	Va/2a	SZŐKE1954, 125; HORVÁTH2014, 546. (35/6. tábla)
195	Košúty (Nemeskosút) SVK	-	Vb/2a	TOČIK1968, 32.
196	Kunágota	4.	II/-	MÓRA1926, 11–12.
197	Lakitelek 89/936	A.	Vb/3a, 2a	KALMÁR-HAGYATÉK
198	Levice-Géňa (Léva-Génye) SVK	3.	-/K	NEVIZÁNSKY2013, 196.
199	Lőrinci-Selypi-puszt	1.	II/k	RÉVÉSZ2008, 245.
200	Lőrinci-Selypi-puszt	2.	III/-	RÉVÉSZ2008, 245.
201	Magyarhomorog - Kónya-domb	1.	II/K	KOVÁCS2019, 27–28, 645. (14/12. tábla)
202	Magyarhomorog- Kónya-domb	5.	II/K	KOVÁCS2019, 33–34, 649. (18/6. tábla)

	Lelőhely	Sírszám	Típus szájas / oldaltag	IRODALOM
203	Magyarhomorog- Kónya-domb	6.	II/K	KOVÁCS2019, 34–35, 652. (21/15. tábla)
204	Magyarhomorog- Kónya-domb	7.	II/K aszim- metrikus	KOVÁCS2019, 35–36, 652. (21/6. tábla)
205	Magyarhomorog- Kónya-domb	11.	II/K	KOVÁCS2019, 38–40, 658. (27/22. tábla)
206	Magyarhomorog- Kónya-domb	16.	II/K	KOVÁCS2019, 46–48, 663. (32/20. tábla)
207	Magyarhomorog- Kónya-domb	23.	II/K	KOVÁCS2019, 50–52, 668. (37/21. tábla)
208	Magyarhomorog- Kónya-domb	323.	II/K	KOVÁCS2019, 148–149, 668. (101/5. tábla)
209	Mándok	-	Va, II- I/1b,2a	JÓSA1897, 361–363.
210	Medgyesegyháza- Kétegyházi út, Homokgödör	4.	II/k	LISZKA-MEDGYESI 2002, 429.
211	Medgyesegyház- Kétegyházi út, Homokgödör	7.	II/k	LISZKA-MEDGYESI 2002, 430.
212	Medgyesegyháza- Kétegyházi út, Homokgödör	8.	II/k aszim- metrikus	LISZKA-MEDGYESI 2002, 432.
213	Medgyesegyháza- Kétegyházi út, Homokgödör	12.	II/k	LISZKA-MEDGYESI 2002, 437.
214	Medgyesegyháza- Kétegyházi út, Homokgödör	17.	II/K	LISZKA-MEDGYESI 2002, 440.
215	Mezőtúr-Dohányos	-	II/K	SUPKA1911, 264–267.
216	Mezőzombor- Bálványdomb	3.	II/K	KOVÁCS2015, 21–22, 302. (1/4. tábla)
217	Mezőzombor- Bálványdomb	-	II/K	KOVÁCS2015, 305. (4/3d. tábla)
218	Miercurea Ciuc-Jigo din (Csíkszögöd) ROU	-	II/K	GÁLL2008, 26. (18. tábla); GÁLL 2013, 90. (18. tábla)
219	Mindszent, Koszorús-dűlő	-	Vb/2a	LANGÓ-TÜRK2004, 439.
220	Miskolc-Repülőtér	5.	III/2a	RÉVÉSZ1992, 99; Horváth2020a, 679.
221	Mohács-Téglagyár	4.	III/2c	KISS1983, 241.
222	Mohács-Téglagyár	5.	Va/1a?	KISS1983, 241.
223	Monaj-Berencsi szőlők	-	II/K	HORVÁTH2020a, 685.
224	Mosonszentmiklós	-	III/1b	HORVÁTH2014, 571. (60/4. tábla)
225	Nagykörös-Feketedűlő	1.	II/K	DIENES1960, 177–178.
226	Másca (Muszka)- Náchtnebel Ödön földje ROU	-	Vb/K (ezüstbe- rakás)	GÁLL2013, 342. (175. tábla)
227	Másca (Muszka)-Nácht- nebel Ödön földje ROU	-	2 db II/K	GÁLL2013, 342–344. (176. tábla)
228	Nadlac (Nagylak)- Téglaégető ROU	I.	II/K	GÁLL2008, 153. (176. tábla)

	Lelőhely	Sírszám	Típus szájas / oldaltag	IRODALOM
229	Nadlac (Nagylak)- Téglaégető ROU	4.	II/K	GÁLL 2008, 154–155; GÁLL 2013, 354. (185. tábla)
230	Nadlac (Nagylak)- Téglaégető ROU	9.	II/K	GÁLL 2008, 156–157. (181. tábla); GÁLL 2013, 358. (187. tábla)
231	Nadlac (Nagylak)- Téglaégető ROU	10.	II/K	GÁLL 2008, 157. (182. tábla); GÁLL 2013, 358. (188. tábla)
232	Nadlac (Nagylak)- Téglaégető ROU	13	-/K	GÁLL 2008, 159–161; GÁLL 2013, 360. (192. tábla)
233	Nesvady (Naszvad) SVK	2.	Vb/2b	TOČIK 1968, 36–37.
234	Neszmély	-	II/K aszim- metrikus	HAMPEL 1900, 553; DIENES 1966, 219.
235	Neszmély	-	Vb/2a	HAMPEL 1900, 553; STANOJEV 1989, 66.
236	Nógrádkövesd- Vasútállomás	3.	VII/K	PATAY 1957, 58; HORVÁTH 2019, 283. (12/5. tábla)
237	Novi Knezevac (Törökkanizsa) SRB	-	III/-	HAMPEL 1905, 668–669.
238	Nyíregyháza-Felsősim	136.	II(?) /K	JAKAB 2009, 126.
239	Nyíregyháza- Jánosbokr-tanya	-	II/K	JÓSA 1914, 174.
240	Ondrochov (Nyitram- lomszeg) II. temető SVK	-	II/K	TOČIK 1971, 209.
241	Orăștie (Szászváros)- Dealul Pemilor ROU	6.	I/K	PINTER–LUCA 1995, 38; GÁLL 2013, 465– 466. (253. tábla)
242	Orăștie (Szászváros)- Dealul Pemilor ROU	7.	II/K	GÁLL 2008, 218–219. (246. tábla); GÁLL 2013, 466. (255. tábla)
243	Orăștie (Szászváros)- Dealul Pemilor ROU	26.	I/K	PINTER–ȚIPLIC 2006, 131.
244	Orosháza-Rákóczi-telep/ Újosztás/Gellértegyháza	37.	II/K	ZALOTAY 1957, 62.
245	Orosháza-Rákóczi-telep/ Újosztás/Gellértegyháza	137.	II/K	ZALOTAY 1957, 63.
246	Orosháza-Rákóczi-telep/ Újosztás/Gellértegyháza	374.	Va/3a	ZALOTAY 1957, 66.
247	Orosháza-Rákóczi-telep/ Újosztás/Gellértegyháza	658.	II/K	ZALOTAY 1957, 67.
248	Öcsöd-Mogyorós halom	1.	III/-	CSALLÁNY 1899, 44.
249	Öregcsertő- Csornapuszta	1.	II/-	GALLINA–VARGA 2016, 580.
250	Öttevény-Lenin út 62.	-	Vb/1b	UZSOKI 1962, 9–19; HORVÁTH 2014, 575. (64/7. tábla)
251	Piliny-Leshegy	2.	-/2b	HORVÁTH 2019, 289, 61. (18/3. tábla)
252	Piliny-Sirmányhegy	61.	II/K	HORVÁTH 2019, 72–73. (27/9. tábla)
253	Prša (Perse) SVK	103.	II/K	TOČIK 1968, 40; HORVÁTH 2019, 337. (66/9. tábla)

	Lelőhely	Sírszám	Típus szájas / oldaltag	IRODALOM
254	Püspökladány- Eperjesvölgy	13.	II/K	M. NEPPER 2002, 130.
255	Püspökladány- Eperjesvölgy	16.	II/K aszim- metrikus	M. NEPPER 2002, 132.
256	Püspökladány- Eperjesvölgy	28.	VI/K	M. NEPPER 2002, 135.
257	Püspökladány- Eperjesvölgy	32.	Vb/1a	M. NEPPER 2002, 136.
258	Püspökladány- Eperjesvölgy	54.	II/K	M. NEPPER 2002, 138.
259	Püspökladány- Eperjesvölgy	56.	II/K	M. NEPPER 2002, 138.
260	Püspökladány- Eperjesvölgy	67.	II/K	M. NEPPER 2002, 142.
261	Püspökladány- Eperjesvölgy	112.	II/K	M. NEPPER 2002, 143.
262	Püspökladány- Eperjesvölgy	143.	II/K	M. NEPPER 2002, 145.
263	Püspökladány- Eperjesvölgy	168.	II/K	M. NEPPER 2002, 155.
264	Püspökladány- Eperjesvölgy	172.	II/K	M. NEPPER 2002, 155–156.
265	Püspökladány- Eperjesvölgy	181.	II/K	M. NEPPER 2002, 157.
266	Püspökladány- Eperjesvölgy	195.	II/K	M. NEPPER 2002, 159.
267	Püspökladány- Eperjesvölgy	200.	II/K	M. NEPPER 2002, 160.
268	Püspökladány- Eperjesvölgy	204.	II/K	M. NEPPER 2002, 161–162.
269	Püspökladány- Eperjesvölgy	216.	II/K	M. NEPPER 2002, 165.
270	Püspökladány- Eperjesvölgy	280.	II/K	M. NEPPER 2002, 173.
271	Rád-Kishegy	11. sír (II.)	II/-, Va/-	HORVÁTH 2019, 129.
272	Rád-Kishegy	13. sír (IV.)	II/K	HORVÁTH 2019, 130.
273	Rád-Kishegy	32.	II/K	HORVÁTH 2019, 131, 327. (56/3. tábla)
274	Rakamaz-Gyepiföld	1.	II/K aszim- metrikus	RÉVÉSZ 1990, 296.
275	Rakamaz-Gyepiföld	2.	II/K	RÉVÉSZ 1990, 297.
276	Rétközberencs- Parom-domb	2.	II/K	ISTVÁNOVITS 2003, 177.
277	Sânpetru German (Németzsentspéter) G.A.S.ter. ROU	magá- nyos sír	Vb/1a	BÁLINT 1991, 243; GÁLL 2008 (207. táb- la); GÁLL 2013, 408– 412. (218. tábla)
278	Sarkadkeresztúr- Csapháti-legelő	91.	II/K	MEDGYESI 1993, 500. (VII/3. tábla)
279	Sarkadkeresztúr- Csapháti-legelő	117.	II/K	MEDGYESI 1993, 503. (XI/3. tábla)
280	Sály	-	-/4	HORVÁTH 2020a, 266.

	Lelőhely	Sírszám	Típus szájas / oldaltag	IRODALOM
281	Sárospatak-Baksahalmok	1.	II/-	HORVÁTH 2020a, 279–280.
282	Sárospatak-Baksahalmok	2.	II/K	HORVÁTH 2020a, 701.
283	Sárospatak-Baksahalmok	3.	II/K	HORVÁTH 2020a, 702.
284	Sárospatak-Baksahalmok	4.	II/K	HORVÁTH 2020a, 704.
285	Sárospatak-Baksahalmok	5.	II/K	HORVÁTH 2020a, 705.
286	Sárospatak-Baksahalmok	6.	Va/-	HORVÁTH 2020a, 207.
287	Sárospatak-Baksahalmok	8.	-/1a	HORVÁTH 2020a, 709.
289	Sárospatak-Baksahalmok	9.	III/-	HORVÁTH 2020a, 711.
290	Sárospatak-Baksahalmok	-	IV/2a	HORVÁTH 2020a, 716. (200/17. tábla)
291	Sárospatak-Baksahalmok	-	II/-	HORVÁTH 2020a, 716. (200/18. tábla)
293	Sárospatak-Baksahalmok	-	II/2a	HORVÁTH 2020a, 716. (200/19. tábla)
294	Sárospatak-Baksahalmok	-	II/K	HORVÁTH 2020a, 716. (200/20. tábla)
295	Sárospatak-Baksahalmok	-	II/-	HORVÁTH 2020a, 716. (200/21. tábla)
296	Sárrétudvari-Hízóföld	5.	II/K	M. NEPPER 2002, 297–298.
297	Sárrétudvari-Hízóföld	7.	I/K	M. NEPPER 2002, 234.
298	Sárrétudvari-Hízóföld	24.	II/K	M. NEPPER 2002, 300.
299	Sárrétudvari-Hízóföld	41.	II/K	M. NEPPER 2002, 303.
300	Sárrétudvari-Hízóföld	51.	-/K	M. NEPPER 2002, 305.
301	Sárrétudvari-Hízóföld	81.	II/K	M. NEPPER 2002, 310; VÖRÖS 2002a, 442.
302	Sárrétudvari-Hízóföld	84.	II/K	M. NEPPER 2002, 311; VÖRÖS 2002a, 442.
303	Sárrétudvari-Hízóföld	87.	-/K	M. NEPPER 2002, 311–312.
304	Sárrétudvari-Hízóföld	90.	II/K	M. NEPPER 2002, 312.
305	Sárrétudvari-Hízóföld	108.	II/K	M. NEPPER 2002, 316.
306	Sárrétudvari-Hízóföld	126.	II/K	M. NEPPER 2002, 320–321; VÖRÖS 2002a, 423.
307	Sárrétudvari-Hízóföld	129.	4.	M. NEPPER 2002, 321; VÖRÖS 2002a, 423.
308	Sárrétudvari-Hízóföld	146.	III/K	M. NEPPER 2002, 327; VÖRÖS 2002a, 423.
309	Sárrétudvari-Hízóföld	158.	II/K	M. NEPPER 2002, 329; VÖRÖS 2002a, 424.
310	Sárrétudvari-Hízóföld	160.	-/K	M. NEPPER 2002, 329; VÖRÖS 2002a, 424.
311	Sárrétudvari-Hízóföld	183.	II/K	M. NEPPER 2002, 335–336.
312	Sárrétudvari-Hízóföld	197.	II/K	M. NEPPER 2002, 338–339.
313	Sárrétudvari-Hízóföld	251.	II/K	M. NEPPER 2002, 348; VÖRÖS 2002a, 425.

	Lelőhely	Sírszám	Típus szájas / oldaltag	IRODALOM
314	Sárrétudvari-Hízóföld	252.	II/K	M. NEPPER 2002, 348.
315	Sárrétudvari-Hízóföld	257.	II/K	M. NEPPER 2002, 349; VÖRÖS 2002a, 425.
316	Sárrétudvari-Hízóföld	258.	II/K	M. NEPPER 2002, 349–350; VÖRÖS 2002a, 425.
317	Sárrétudvari-Poroshalom	1.	III/1a	M. NEPPER 2002, 394–395; VÖRÖS 2002a, 425.
318	Sárrétudvari-Poroshalom	2.	III/K	M. NEPPER 2002, 395–398.
319	Sárrétudvari-Poroshalom	9.	VI/-	M. NEPPER 2002, 399–400.
320	Sered' (Szered) I. SVK	1/52.	II/K	TOČIK 1968, 41–42.
321	Sered' (Szered) I. SVK	3/52.	Vb/2c	TOČIK 1968, 42.
322	Sered' (Szered) I. SVK	6/53.	II/K aszimmetrikus	TOČIK 1968, 43.
323	Sered' (Szered) I. SVK	8/ 53.	II/K	TOČIK 1968, 44–45.
324	Sered' (Szered) I. SVK	15/53.	Vb/1b	TOČIK 1968, 47–48.
325	Sered' (Szered) I. SVK	19/53.	II/-	TOČIK 1968, 48.
326	Sered' (Szered) I. SVK	20/53.	Vb/-	TOČIK 1968, 48.
327	Sered' (Szered) I. SVK	1/57.	Va/3b	TOČIK 1968, 49.
328	Sered' (Szered) I. SVK	-	Vc/2a	TOČIK 1968, 49.
329	Sered' (Szered) II. SVK	2/54.	Vb/2a	TOČIK 1968, 50.
330	Sered' (Szered) II. SVK	4/55.	II/K	TOČIK 1968, 53–54.
331	Sered' (Szered) II. SVK	12/55.	II/K	TOČIK 1968, 56.
332	Șiclău (Sikló)-Gropoiaie ROU	1.	Vb/-	GÁLL 2008 (225. tábla); GÁLL 2013, 445. (233. tábla)
333	Șiclău (Sikló)-Gropoiaie ROU	2.	II/k	GÁLL 2008, 204–205. (226. tábla); GÁLL 2013, 445–446. (236. tábla)
334	Șiclău (Sikló)-Gropoiaie ROU	3.	II/K	GÁLL 2008, 205. (228. tábla); GÁLL 2013, 446. (237. tábla)
335	Șiclău (Sikló)-Gropoiaie ROU	7.	-/K	GÁLL 2008, 206–207; GÁLL 2013, 447.
336	Șiclău (Sikló)-Gropoiaie ROU	8.	-/K	GÁLL 2008, 207; GÁLL 2013, 447.
337	Șiclău (Sikló)-Gropoiaie ROU	11.	II/K	GÁLL 2008, 210–211. (237. tábla); GÁLL 2013, 449–450. (247. tábla)
338	Șiclău (Sikló)-Gropoiaie ROU	12.	II/K	GÁLL 2008, 211–212. (237. tábla); GÁLL 2013, 450–451. (248. tábla)
339	Sóshartyán-Murahegy	3.	II/K aszimmetrikus	HORVÁTH 2019, 104, 315. (44/1. tábla)
340	Sóshartyán-Murahegy	4.	II/K aszimmetrikus	HORVÁTH 2019, 104–105, 317. (46/1. tábla)

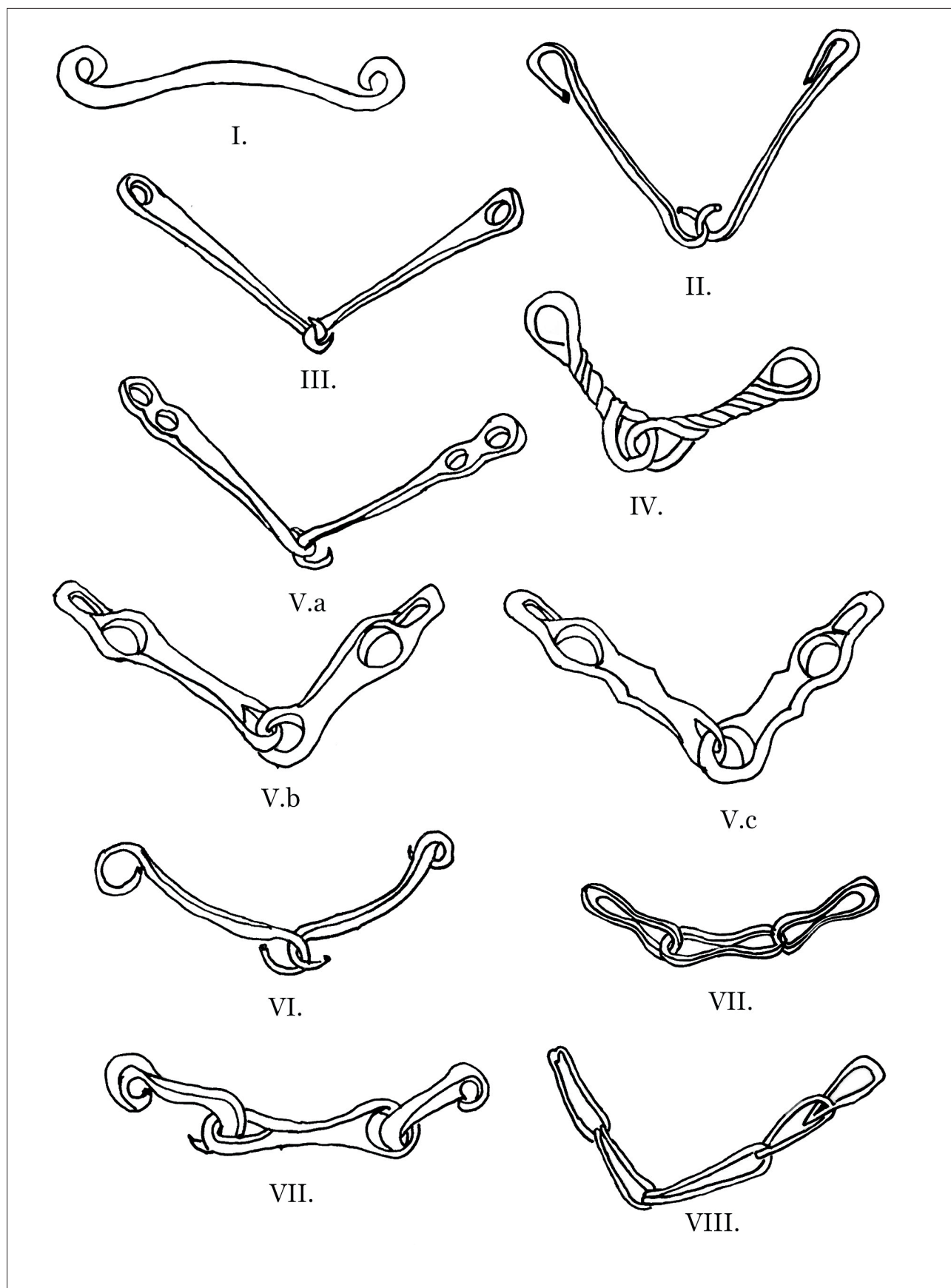
	Lelőhely	Sírszám	Típus szájas / oldaltag	IRODALOM
341	Streda nad Bodrogom (Bodrogszerdahely) SVK	2.	II/K aszim- metrikus	ERDÉLYI1962, 20.
342	Streda nad Bodrogom (Bodrogszerdahely) SVK	3.	II/K	HORVÁTH2020a, 548.
343	Streda nad Bodrogom (Bodrogszerdahely) SVK	1/1937.	III/K	NEVIZÁNSKY2009, 331.
344	Streda nad Bodrogom (Bodrogszerdahely) SVK	2/1937.	Va/1a, II/K	NEVIZÁNSKY2009, 341.
345	Streda nad Bodrogom (Bodrogszerdahely) SVK	3/1937.	III/1a	NEVIZÁNSKY2009, 337.
346	Streda nad Bodrogom (Bodrogszerdahely) SVK	I/1926	II/K	NEVIZÁNSKY2009, 339.
347	Streda nad Bodrogom (Bodrogszerdahely) SVK	II/1926	IV/K, IV/K	NEVIZÁNSKY2009, 340.
348	Subotica (Szabadka)- Hajdújárás-Fűzfásor SRB	-	II/K	TAKÁCS2013, 614.
349	Svätý Peter / Dolný Peter II (Komáromszentpéter) SVK	61.	II/K, II/K	TOČIK1968, 22–23.
350	Svätý Peter / Dolný Peter II (Komáromszentpéter) SVK	107.	II/K	TOČIK1968, 23–24.
351	Szabadbattyán	-	II/K aszim- metrikus	FETTICH1931, 48–112.
352	Szabadkígyós- Tangazdaság	9.	II/K	PÁLÓCZI-HORVÁTH 1971, 15–16.
353	Szabadkígyós- Tangazdaság	27.	II/K	PÁLÓCZI-HORVÁTH 1971, 40.
354	Szabadkígyós- Tangazdaság	3.	II/K	PÁLÓCZI-HORVÁTH 1971, 12.
355	Szabolcs-Vontatópart	-	II/K	KISS1933–1934, 215– 219. (LXII/20. tábla)
356	Szakáld-Mulatódomb	-	II/K	HORVÁTH2020a, 721.
357	Szakony-Kavicsbánya	-	Vc/2a	HORVÁTH2020b
358	Szarvas, Tessedik Sámuel u.	-	II/K	LANGÓ2000, 337.
359	Szarvas-Velki-halom	-	II/K	LANGÓ2000, 344.
360	Szeged-Bojárhalom	-	II/K	REIZNER1891, 105.
361	Szeged-Domaszék	-	II/K	REIZNER1903, 271.
362	Szeged-Óthalom	5.	-/K	BÁLINT1968, 52.
363	Szeged- Kiskundorozsma	-	-/3a	FÉK1962, 47.
364	Szeged-Kiskundorozs- ma-Hosszúháhalom	100.	-/K	BENDE-LŐRINCZY- TÜRK2002, 351–353; VÖRÖS2002b, 407.
365	Szeged-Lébő-halom	-	II/4	DIENES1966, 216.
366	Szeghalom	-	4	MEDGYESI2015, 149.
367	Székesfehérvár- Demkőhegy	6.	II/K	BAKAY1966, 47–48.
368	Székesfehérvár- Demkőhegy	33.	II/K	BAKAY1966, 51–52.
369	Székesfehérvár, Sárkeresztúri út	2.	II/K	BAKAY1966, 62.
370	Szentes-Borbásföld	1.	II/K	RÉVÉSZ1996b, 299.

	Lelőhely	Sírszám	Típus szájas / oldaltag	IRODALOM
371	Szentes-Borbásföld	2.	II/K	RÉVÉSZ1996b, 300.
372	Szentes-Borbásföld	7.	II/K	RÉVÉSZ1996b, 300.
373	Szentes-Borbásföld	8.	II/K	RÉVÉSZ1996b, 301.
374	Szentes-Borbásföld	9.	VII/K	RÉVÉSZ1996b, 301.
375	Szentes-Borbásföld	13.	II/K	RÉVÉSZ1996b, 301.
376	Szentes-Borbásföld	15.	II/K	RÉVÉSZ1996b, 302.
377	Szentes-Borbásföld	20.	II/K	RÉVÉSZ1996b, 302.
378	Szentes- Nagyhegy/Naphegy	-	II/K	BÁLINT1991, 257; HAMPEL1900, 701.
379	Szentes-Szentlászló Tárkány Szűcs I. földje	7.	II/K	SZÉLL1941, 234.
380	Szentes-Szentlászló Tárkány Szűcs I. földje	13.	II/K	SZÉLL1941, 234.
381	Szentes-Szentlászló Tárkány Szűcs I. földje	58.	II/K	SZÉLL1941, 236.
382	Szentes-Szentlászló Tárkány Szűcs I. földje	60.	II/K	SZÉLL1941, 236.
383	Szentes-Szentlászló Tárkány Szűcs I. földje	94.	II/K	SZÉLL1941, 244.
384	Szerencs	-	Vc/2a	KOVÁCS2015, 45, 308. (7/4. tábla)
385	Szikszó- Vadászpatak partja	2.	Vc/2b (?)	HORVÁTH2020a, 779.
386	Szob-Kiserdő	21.	III/K	BAKAY1978, 18–21.
387	Szolnok-Lenin TSZ (Ugar)	1.	II/K	MADARAS1996, 66.
388	Szolnok-Lenin TSZ (Ugar)	5.	II/K	MADARAS1996, 66–67.
389	Szolnok-Lenin TSZ (Ugar)	7.	II/K	MADARAS1996, 67.
390	Szolnok-Lenin TSZ (Ugar)	10.	II/K	MADARAS1996, 67–68.
391	Szolnok-Lenin TSZ (Ugar)	11.	II/K	MADARAS1996, 68.
392	Szolnok-Lenin TSZ (Ugar)	-	II/K, II/K	MADARAS1996, 98.
393	Tárian (Köröstar- ján) -Csordásdomb ROU	21.	II/K	GÁLL2013, 298. (140. tábla)
394	Tárian (Köröstar- ján) -Csordásdomb ROU	27.	II (?)/K	LAKATOS2003, 217; GÁLL2013, 299.
395	Tárian (Köröstarján)- Csordásdomb ROU	29.	II/K	LAKATOS2003, 218; GÁLL2013, 299–300. (142. tábla)
396	Tárian (Köröstarján)- Csordásdomb ROU	36.	II/K (?)	LAKATOS2003, 219.
397	Tarnaörs-Rajnapart	6.	II/K aszim- metrikus	RÉVÉSZ2008, 282.
398	Tengelic-Kistengelic	-	Vb/1a	HAMPEL1905, 548–549.
399	Tengőd	2.	II/K	RÉVÉSZ1990, 288.
400	Tengőd	4.	III/K aszim- metrikus	RÉVÉSZ1990, 290.
401	Tiszabercel-Ráctemető	3.	II/K	ISTVÁNOVITS2003, 190.

ÚJABB ADATOK A KÁRPÁT-MEDENCEI 10–11. SZÁZADI ZABLÁK KLASSZIFIKÁCIÓJÁHOZ

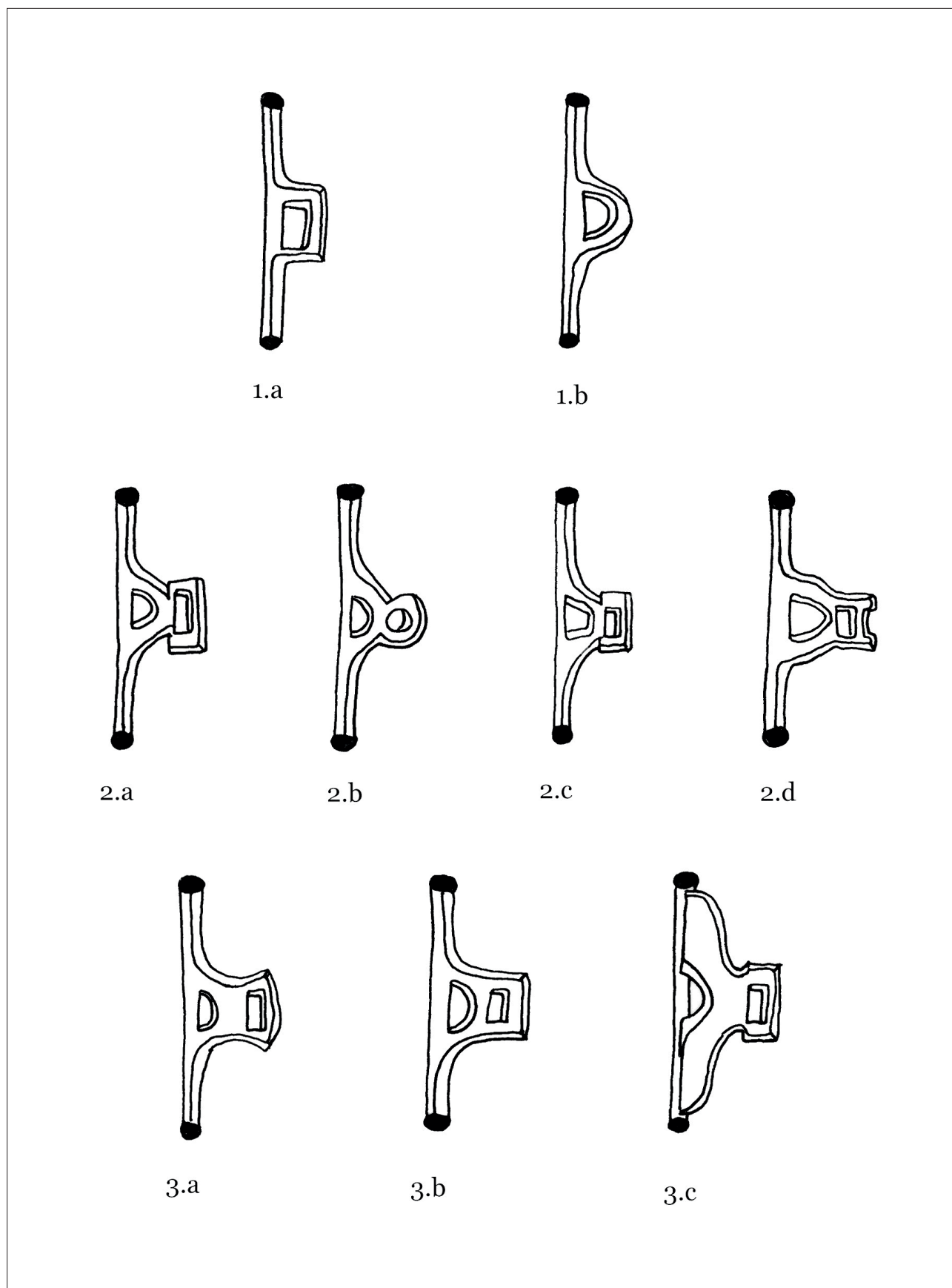
	Lelőhely	Sírszám	Típus szájvas / oldaltag	IRODALOM
402	Tiszabercel-Ráctemető	10.	II/K	ISTVÁNOVITS 2003, 193.
403	Tiszabercel-Újsor	2.	II/K	ISTVÁNOVITS 2003, 200.
404	Tiszabercel-Újsor	12.	III/Kk	ISTVÁNOVITS 2003, 200.
405	Tiszabercel-Újsor	36.	II/K	ISTVÁNOVITS 2003, 202.
406	Tiszabercel-Újsor	-	II/-	ISTVÁNOVITS 2003, 699.
407	Tiszabercel-Diófa-lapos	1.	II/K, II/K	ISTVÁNOVITS 2003, 186.
408	Tiszabездéd-Harang-láb-dűlő (Rác-tag)	1.	II/-	ISTVÁNOVITS 2003, 703.
409	Tiszabездéd-Harang-láb-dűlő (Rác-tag)	2.	II/K	ISTVÁNOVITS 2003, 703.
410	Tiszabездéd-Harang-láb-dűlő (Rác-tag)	3.	III/Kk	ISTVÁNOVITS 2003, 705.
411	Tiszabездéd-Harang-láb-dűlő (Rác-tag)	6.	II/K	ISTVÁNOVITS 2003, 707.
412	Tiszabездéd-Harang-láb-dűlő (Rác-tag)	7.	II/K aszim- metrikus	ISTVÁNOVITS 2003, 708.
413	Tiszabездéd-Harang-láb-dűlő (Rác-tag)	8.	II/K aszim- metrikus	ISTVÁNOVITS 2003, 711.
414	Tiszabездéd-Harang-láb-dűlő (Rác-tag)	9.	Va/K	ISTVÁNOVITS 2003, 712.
415	Tiszabездéd-Harang-láb-dűlő (Rác-tag)	15.	II/K	ISTVÁNOVITS 2003, 715.
416	Tiszaszederkény-Tisza Vegyi Kombinát	2.	-/2a	HORVÁTH 2020a, 737.
417	Tiszaderzs 34/1933, Kupasor, 101. sz. ház	-	4	KATALÓGUS 1996, 270.
418	Tiszaeszlár - Újtelep (Lőkös-dűlő)	4.	-/K	TÓTH 2008, 62.
419	Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyvespart I.	C (11)	II/K	TÓTH 2008, 20.
420	Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyvespart I.	D (10)	II/K	TÓTH 2008, 20.
421	Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyvespart I.	E (12)	-/K	TÓTH 2008, 21.
422	Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyvespart I.	d (3)	Vb/2a	TÓTH 2008, 22–23.
423	Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyvespart I.	f (17)	II/K	TÓTH 2008, 23.
424	Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyvespart I.	h (21)	III/2c	TÓTH 2008, 23.
425	Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyvespart I.	23	II/K	TÓTH 2008, 23.
426	Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyvespart I.	8.	II/-	TÓTH 2008, 34.
427	Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyvespart I.	10.	-/K	TÓTH 2008, 35.
428	Tiszalök-Kisfástanya	-	II/K	KISS 1933–1934, 215–219. (LIX/1. tábla)
429	Tiszakeszi-Szódadomb	-	II/4	HORVÁTH 2020a, 779.

	Lelőhely	Sírszám	Típus szájvas / oldaltag	IRODALOM
430	Tiszanána-Cseh-tanya	1.	II/K	RÉVÉSZ 2008, 284–285.
431	Tiszanána-Cseh-tanya	2.	Vb/2a	RÉVÉSZ 2008, 285–287.
432	Tiszanána-Cseh-tanya	21.	Vb/2b	RÉVÉSZ 2008, 289–291.
433	Tiszanána-Cseh-tanya	28.	II/K aszim- metrikus	RÉVÉSZ 2008, 291.
434	Tiszavasvári-Aranykerti tábla	D.	II/-	TÓTH 2008, 121.
435	Tiszavasvári-Aranykerti tábla	2.	II/K	TÓTH 2008, 122.
436	Tiszavasvári-Aranykerti tábla	3.	II/K	TÓTH 2008, 122.
437	Tiszavasvári-Aranykerti tábla	4.	II/K	TÓTH 2008, 123.
438	Tiszavasvári-Aranykerti tábla	7.	II/K	TÓTH 2008, 124.
439	Tiszavasvári-Aranykerti tábla	8.	-/K	TÓTH 2008, 125.
440	Trnovec nad Váhom (Tornóc)-Remiska SVK	50.	II/K	TOČIK 1971, 141.
441	Újfehértó-Micskepuszta, Tálás-dűlő	-	II/-	VÖRÖS 2001a, 587.
442	Újfehértó-Micskepuszta, Tálás-dűlő	4.	II/-	VÖRÖS 2001a, 588.
443	Újfehértó-Micskepuszta, Tálás-dűlő	8.	Vb/-	VÖRÖS 2001a, 588.
444	Újfehértó-Micskepuszta, Tálás-dűlő	10.	-/K	VÖRÖS 2001a, 588.
445	Újfehértó-Micskepuszta, Tálás-dűlő	11.	-/K	VÖRÖS 2001a, 588.
446	Újfehértó-Micskepuszta, Tálás-dűlő	12.	II/K	VÖRÖS 2001a, 588.
447	Újkigyós-Skoperda-tanya	39.	II/K	MEDGYESI 2002, 201. (29/1. tábla)
448	Vereb	-	II/K	HAMPEL 1900, 563.
449	Visznek-Kecskehegy	35.	Vb/2a	RÉVÉSZ 2008, 381.
450	Visznek-Kecskehegy	40.	II/K	RÉVÉSZ 2008, 381–382.
451	Voiteg (Vejte) ROU	3.	II/K	GÁLL 2008, 269–270. (289. tábla); GÁLL 2013, 537–538. (289. tábla)
452	Voiteg (Vejte) ROU	6.	II/K	GÁLL 2008, 271. (290. tábla); GÁLL 2013, 538–539. (291. tábla)
453	Zalkod	-	II/K	KISS 1933–1934, 215–219. (LXIII/6. tábla)
454	Zemplénagárd-Terebeshalom	-	Vb/3b	HAMPEL 1905, 620–602.
455	Zemplén (Zemplén)-Szélmalomdomb SK	-	Vb/3c	BUDINSKY-KRIČKA-FETTICH 1973, 14.
456	Zselickislak	-	Vb/2a	HAMPEL 1907, 151.
457	Zsombó-Ménészjárás-dűlő (Kossuth u.)	-	II/K	BENDE-LÖRINCZY-TURK 2013, 45, 47.

1. tábla: A 10–11. századi Kárpát medence szájvastípusai (I–VIII)

Table 1: Mouthpiece types (I–VIII) from the Carpathian Basin in the 10th–11th centuries

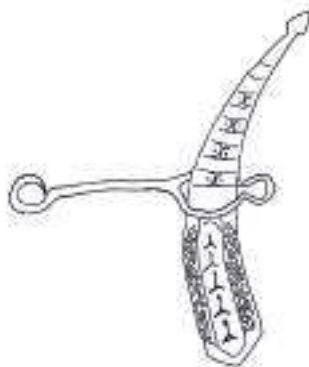

2. tábla: A 10–11. századi Kárpát-medence oldaltagtípusai (1.a-tól 3.c-ig)

Table: 2: Shank types (1.a – 3.c) from the Carpathian Basin in the 10th–11th centuries

1.

2.

3.

4.

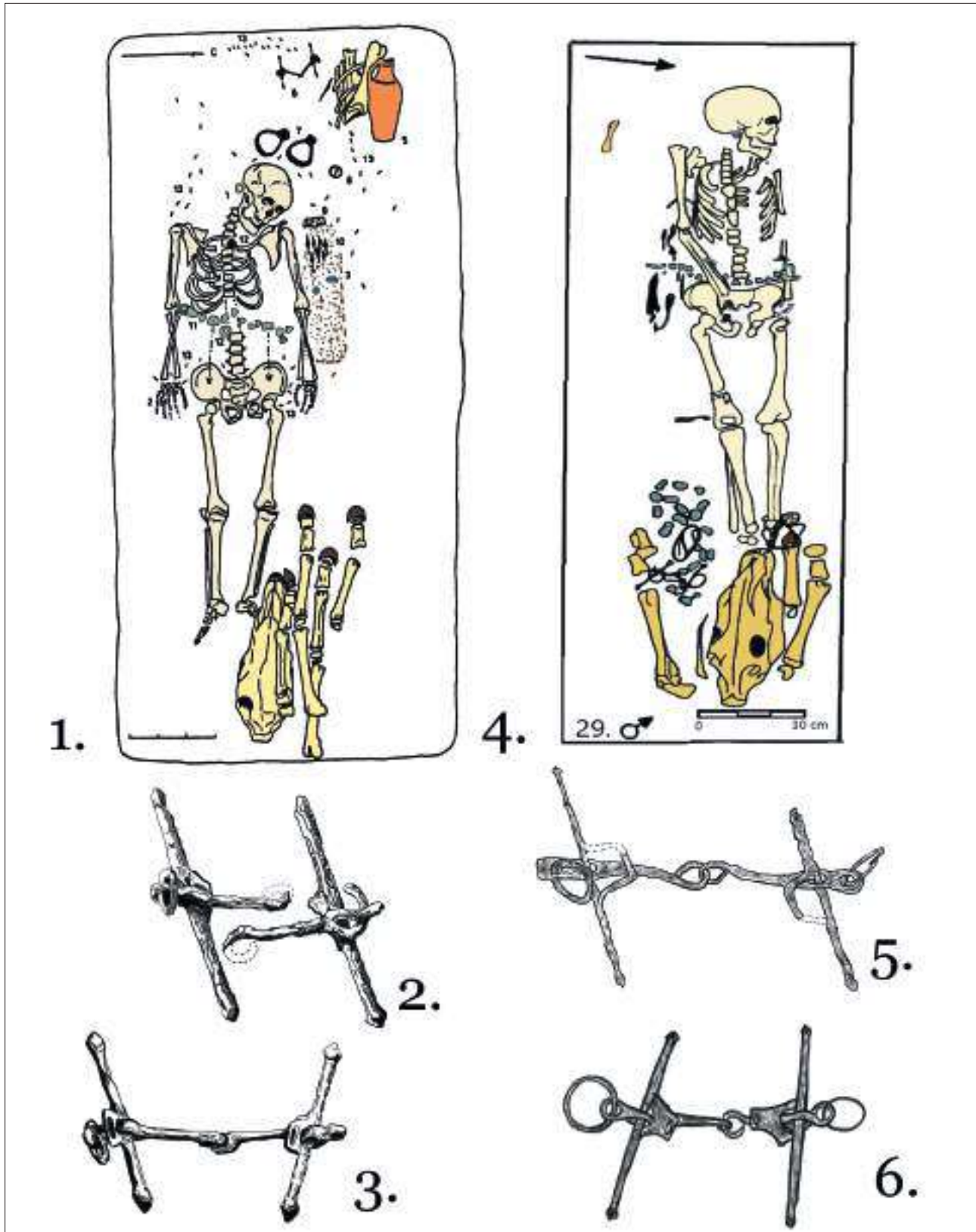
5.

6.

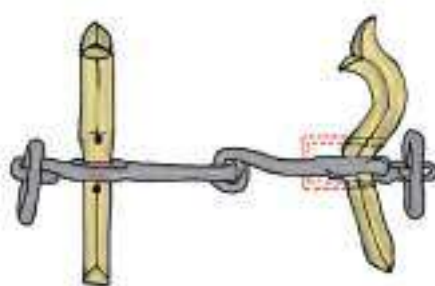
3. tábla: A 10–11. századi Kárpát-medence 4-es típusú, csontból faragott oldaltagja és 5-ös típusú, középső karikából kiinduló S-alakú állatfejekben végződő oldaltagja. 4-es típus: 1. Sárrétudvari-Hízóföld, 129. sír (M. NEPPER 2002, 321; VÖRÖS 2002a, 423); 2. Szeghalom (MEDGYESI 2015, 149); 3. 5-ös típus: Hencida-Szerdekhalm, 5. sír (FETTICH 1937, 96–97); 4. A hencidai zabla felszerszámozásának rekonstrukciós rajza; 5. Koroncó-Bábota, II. sír (LÁSZLÓ 1943, 9, 21; HORVÁTH 2014, 536); 6. A koroncói zabla egyetlen ismert párhuzama a svédországi Broa-szigetéről (SCHULZE-DÖRLAMM 1984, 415)

Table 3: Bone shank (Type 4) and ring based shank with S-shaped animal head ending (Type 5) from the Carpathian Basin in the 10th and 11th centuries. Type 4: 1. Sárrétudvari-Hízóföld, grave nr. 129. (M. NEPPER 2002, 321; VÖRÖS 2002a, 423); 2. Szeghalom (MEDGYESI 2015, 149); 3. Type 5: Hencida-Szerdekhalm, grave nr. 5. (FETTICH 1937, 96–97); 4. Reconstruction draqing about the tooling of the bit found in Hencida; 5. Koroncó-Bábota, grave II. (LÁSZLÓ 1943, 9, 21; HORVÁTH 2014, 536); 6. The only known parallel of the bit found at Koroncó from Broa Island in Sweden (SCHULZE-DÖRLAMM 1984, 415).

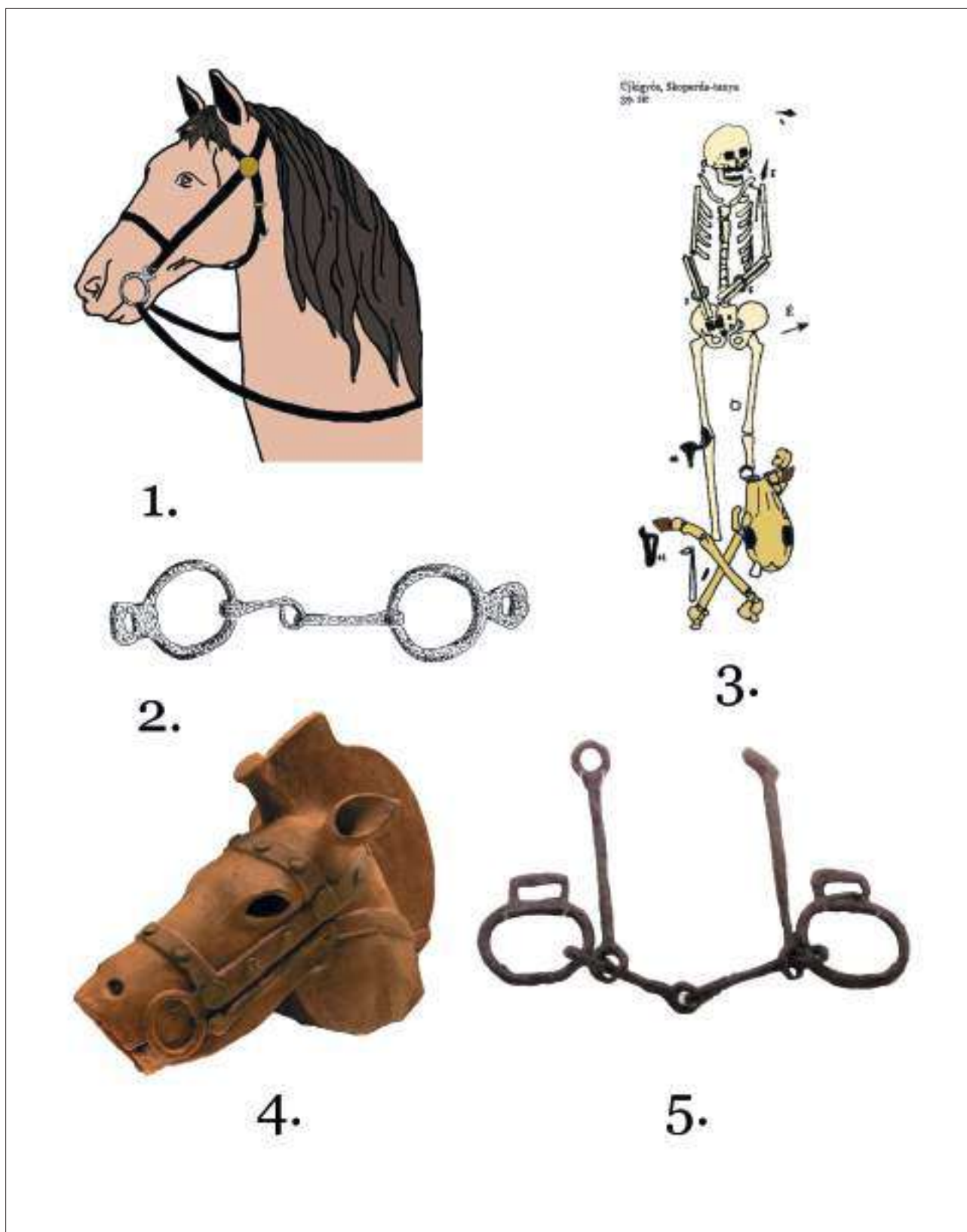
4. tábla: Bikonikus végződésű zablák oldaltágok. 1. Subbotci 2. sír; 2. Subbotci 2. számú sír zablája; 3. Subbotci 3. számú sír zablája (PLETNĚVA 1989, 86–98); 4. Karos II. 29. sír; 5. Karos II. 29. sír zablája (RÉVÉSZ 1996a, 261); 6. A vorobjovkai sír zablája (CIBIN 2018, 339)

Table 4: Shanks with biconic endings 1. Subbotci grave nr. 2.; 2. Bit from Subbotci grave nr. 2.; 3. Bit from Subbotci grave nr. 3. (PLETNĚVA 1989, 86–98); 4. Karos II. grave nr. 29.; 5. Bit from Karos II. grave nr. 29. (RÉVÉSZ 1996a, 261); 6. Bit from the Vorobjovka grave (CIBIN 2018, 339)

5. tábla: Csont és agancs oldaltagos zablák párhuzamai és előképei. 1. Tang-kori pálcátagos zabla; 1.a. Tang-kori ló szobor; 2. Tang-kori, ívelt pálcátagos zabla; 2.a. Tang-kori lószobor; 3. Szrosztki-típusú csont zabla (ARSLANOVA 2013, 77); 4. A szinyeglazovói csontzabla (BOTALOV 2012, 142); 5. Tiszakeszi-Szódadombi csontzabla (HORVÁTH 2020a, 779)

Table 5: Parallels and antitypes of bits with bone and antler shanks. 1. Bit with shank from the Tang Dynasty; 1.a. Horse sculpture from the Tang Dynasty; 2. Bit with curved shank from the Tang Dynasty; 2.a. Horse sculpture from the Tang Dynasty; 3. Bone bit, Srostki-type (ARSLANOVA 2013, 77); 4. Bone bit from Sineglazovo (BOTALOV 2012, 142); 5. Bone bit from Tiszakeszi-Szódadomb (HORVÁTH 2020a, 779)

6. tábla: Újkígyós-Skoperda-tanya 39. sír zablája és formai párhuzama. 1. Újkígyós-Skoperda-tanyán előkerült zabla befűzésének rekonstrukciója; 2. Újkígyós-Skoperda-tanyán előkerült zabla; 3. Újkígyós-Skoperda-tanya 39. sír (MEDGYESI 2002, 189, 201); 4. Kofun-kori agyag lószobor; 5. Kofun-kori zabla

Table 6: Bit and formal parallel from Újkígyós-Skoperda-tanya grave nr. 39. 1. Lacing reconstruction of the bit from Újkígyós-Skoperda-tanya; 2. Bit from Újkígyós-Skoperda-tanya; 3. Újkígyós-Skoperda-tanya grave nr. 39. (MEDGYESI 2002, 189, 201); 4. Clay sculpture of a horse from the Kofun Dynasty; 5. Bit from the Kofun Dynasty

1.

A Kárpát-medencéből ismert szájvas variánsok keleti elterjedése. 1: Gilevo/Гилево; 2: Kaszkaszkínovszkij rudnyik/Каскаскиновский рудник; 3: Kordon Kur-Kechu/Кордон Кур-Кечу; 4: Baltyrgan/Балтырган; 5: Kuray/Курай; 6: Yuryuzan/Юрюзань; 7: Huszainovo/Хусайново; 8: Sztyerlitamak/Стерлитамак; 9: Murakajevo/Муракаево; 10: Bekesevo/Бекешево; 11: Yamashi/Ямашин; 12: Bolsije Tyigani/Большие Тиганы; 13: Tankeyevka/Танкеевка; 14: Bol'shiye Tarkhanu/Большие Тарханы;

2.

A Kárpát-medencéből ismert oldaltag variánsok keleti elterjedése. 1: Zevakino/Зевакино; 2: Kur-Kechu/Кур-Кечу; 3: Kuray/Курай; 4: Lagerevo/Лягерево; 5: Szinyeglazovo/Синеглазово; 6: Sztyerlitamak/Стерлитамак; 7: Murakajevo/Муракаево; 8: Huszainovo/Хусайново; 9: Bekesevo/Бекешево; 10: Jamashinskaya/Ямашинская; 11: Bolsije Tyigani/Большие Тиганы; 12: Tankeyevka/Танкеевка; 13: Bol'shiye Tarkhanu/Большие Тарханы;

7. tábla: A Kárpát-medencében található zablatípusok keleti elterjedése. 1: Szájvas variánsok keleti elterjedése; 2. Oldaltag variánsok keleti elterjedése

Table 7: Eastern spread of the bits from the Carpathian Basin 1: Eastern spread of the mouthpiece variants; 2. Eastern spread of the shank variants

MAG- ÉS ÉTELMARADVÁNYOK BAJ-ÖREGKOVÁCS-HEGY KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSÉRŐL

Gyulai Ferenc – Petényi Sándor

BEVEZETÉS

Sokáig úgy tűnt, hogy Tata kiváló szülöttje, Skoflek István paleontológus és archaeobotanikus korai távozásával megszűnik az ottani feltárások régészeti-növénytanai vizsgálata. Ha lassan is, de a munka folytatódott. Ez elsősorban Petényi Sándornak, a Baj-Öregkovács-hegy melletti erdőben 1992 és 1998 között feltárt középkori településrészletét érintette. Az alábbiakban ennek a feltárásnak a növényi makromaradványainak és ételmaradványainak időben meglehetősen elhúzódó vizsgálatairól számolunk be.

Meg kell még emlékeznünk egy sajátos kezdeményezésről is, melynek eredményeképpen az alakor, ez az egykoron a Tata környéki őskori kultúrákra annyira jellemző pelyvás búza reambulálásra került, és 2018-ban mint élő prehisztórikus természeti érték bekerült Tata város értéktárába. Újabban pedig Kovács Bianka Gina Tata, Kossuth tér 16. szám alatti 2016. évi feltárása során Árpád-kori és késő középkori objektumokból származó mag- és ételmaradványokról is be tudunk számolni.¹ Baj-Öregkovács-hegy késő középkori települése nemcsak régészeti szempontból jelentős, de a sokoldalú interdiszciplináris vizsgálatoknak köszönhetően természettudományos vonatkozásban is különleges. Bepillantást enged az egykori mindennapokba. Az itt talált páratlan mennyiségben és minőségben előkerült főzőedények cseréptöredékeire kozmált ételmaradványok vizsgálata lehetőséget jelentett azok rekonstrukciójára. Valamennyi, az ételmaradványok vizsgálatánál alkalmazott szokásos és különleges módszert felhasználva elemeztük őket.

Baj-Öregkovács-hegyen, az udvarház területén 1993 és 2007 között zajlott nagyjából folyamatos régészeti feltárás, viszonylag kis erővel (önkormányzati és alapítványi támogatással). Az eredményekről korábban már megjelent két részpublikáció 2003-ban és 2010-ben.² Ezekben a munkákban az udvarházra vonatkozó történelmi és topográfiai adatok már közlésre kerültek, a 2010-es kiadványban részben az alaprajz is. Így most csak néhány, az udvarházzal kapcsolatos lényeges adatot emelünk ki történelmi háttérként.

Az udvarház területe 1489-ig a Kovácsi család birtoka volt (első említésük 1364-ből ismert),³ 1489-ben azonban Mátyás Alsólendvai Bánffy Miklósnak adta azt, a Kovácsik összes ingatlanával együtt, Kovács Miklós elmaradt vérdíjtartozásának fejében.⁴ Feltehetőleg Bánffy *officiálisa* építette és fejlesztette, a közeli rotunda mellett, a kő főépületből és több boronaváz fa melléképületből álló udvarházat, amely a 16. század végéig volt lakott.⁵ Az udvarház nemcsak igazgatási központ volt (a Kovácsi családnak a saját falujukon kívül, a szomszédos Agostyán és Tolna falvakban is voltak birtokai,⁶ valamint Tata mezővárosban volt egy meleg forrásra épített malmuk, ami 1489-ben mind átszállt Bánffyra),⁷ gazdasági szerepet is játszott, magának a szűken vett udvarháznak a területén is többféle gazdasági tevékenységet folytattak.

A régészeti leletek, valamint okleveles adatok alapján valamelyest lehetőség adódott a természeti környezet rekonstrukciójára is. Az ásatás különböző objektumaiból előkerült faszenek vizsgálata 13 különféle fafajt mutatott ki, melyek között volt

1 A tanulmány ugyanezen kötetben, SZILVÁSI–MERKL–KOVÁCS–GYULAI: Középkori növényleletek a tatai Kossuth tér szomszédságából címmel jelent meg.

2 PETÉNYI–SABJÁN 2003, 127–175; PETÉNYI 2010

3 PETÉNYI–SABJÁN 2003, 129.

4 MNL OL DL 19607; Petényi 2010, 231.

5 PETÉNYI–SABJÁN 2003, 133.

6 A templom körüli temetők antropológiai vizsgálatai alap-

ján azt feltételezik, hogy a temetőt használó népesség nagysága, ha a temetőt 300 évig használták, 28 fő volt. NAGY 2006, 18; Az 1489-es oklevél szerint a Kovácsiknak a három faluban 30 jobbágytelkük volt összesen, ebből abban az évben 15 népes, 11 elhagyott, 4 pedig épületekkel bíró elhagyott volt. PETÉNYI 2010, 232.

7 MNL OL DL 19607

kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea*), nyár (*Populus sp.*), hegyi juhar (*Acer pseudoplatanus L.*), kőris (*Fraxinus sp.*), kocsányos tölgy (*Quercus robur L.*), bükk (*Fagus silvatica L.*), fűz (*Salix sp.*), gyertyán (*Carpinus betulus L.*), éger (*Alnus glutinosa L. Gaert.*), fehér fűz (*Salix alba L.*), tölgy (*Quercus sp.*), csertölgy (*Quercus cerris L.*), továbbá a mészégető kemence tüzelő gödréből kislevelű hárs (*Tilia cordata Mill.*) került elő.⁸

Bár nem utal közvetlenül a növénytakaróra, érdemes megemlíteni, hogy az 1489-es oklevélből komolyabb erdőgazdálkodás képe rajzolódik ki. Említenek eresztvény erdőt (*silvas permissionales*), közönséges erdőt (*silvas usuales*), cserjést (*rubeta*), rétet (*feneta*) és mezőt (*prata*) is.⁹

Viszont konkrét adatok vannak a szőlőgazdálkodásra. Az ásatás során került elő szőlőmetsző kés, a már idézett oklevél szerint volt szőlő Kovácsfaluban, Agostyánban pedig egy szőlőhegy kerttel.¹⁰ Egyértelmű jelét találtuk annak, hogy az udvarház főépületének pincéjét is elsősorban bortárolására használták.¹¹

Erdőgazdálkodás és szőlőtermesztés mellett természetesen volt szántóföldi művelés is: a három faluban összesen 632 hold szántó (*terrarium arabilium*) volt.¹²

A feltárások során talált közel másfél tonna állatcsont feldolgozását és elemzését Bartosiewicz L. elvégezte, és 2010-ben publikálásra is került.¹³ A csontok többsége szarvasmarha (*Bos taurus L.*), sertés (*Sus domesticus Erxl.*), juh (*Ovis aries L.*) és kecske (*Capra hircus L.*) volt (tyúk, lúd alig fordult elő), az erdei terület okán viszonylag nagyobb számban kerültek elő szarvas (*Cervus elaphus L.*), őz (*Capreolus capreolus L.*) és vaddisznó (*Sus scrofa L.*) csontjai.

A fenti adatokkal tud az ásatás közvetett módon segítséget adni az alább bemutatásra kerülő archaeobotanikai és élelmiszermaradvány-vizsgálatok során nyert adatok értelmezéséhez.

A baji anyagban egyébként viszonylag nagy számban találhatók olyan edénytöredékek, melyekre ételmaradék szennült. A többség a peremek külső és belső oldalán található, de a nyakrészre, vállrészre és az oldalfalra is gyakran odaégtek. A belső oldalfalra szennülés ritkább. Viszont érdekes módon olyan ételmaradék, amely a fenékrész belső oldalára szennült, szinte alig van.

Végezetül ki kell térnünk arra, hogy az udvarház közelében bejárásra került egy olyan kút, melynek nem volt kávája, oldalfalát viszont terméskövekkel rakták ki. Abban bízva, hogy talán középkori lesz, ezt is feltártuk, ám sajnos újkorinak bizonyult. Ettől függetlenül az iszap maganyaga meghatározásra került, széles spektrumát adva a modern kori vegetációnak, ami talán referenciapontként szolgálhat a középkori anyag feldolgozásakor.

A tatai Barlangász Egyesület segítségével végzett feltáró munka eredményeként a kutat kitöltő iszap jelentős része begyűjtésre került. 15 db, a talajfelszíntől mért 3,00–5,00 m mélységből származó iszapmintát elemeztünk 150 kg összömegben. Bennük meglehetősen sok, 95 növényfaj 3158 db maradványát találtuk fa, faszenek, puhatestű csontok, csontok, rovtörödékek, coconok, lombosmohák és rügyek társaságában. (Függelék) A növénytani leletanyagot szinte teljes egészében szennülésmentes állapotban előkerült magvak és termések teszik ki. Ezek elsősorban az egykori természetes környezetből származó fajok, gyomnövények és néhány gyümölcsfaj magja/termése. Ezek véletlenszerűen: szél, állatok, esetleg takarítás nyomán vagy hulladékként, esetleg szándékos kútfeltöltés során kerültek a kútba.

Mindenesetre a kút nedves, oxigénmentes iszaprétege jó állapotban őrizte meg a diaszpórákat. Szennült maradvány alig volt köztük, mindössze a hatsoros árpa szemtermése és közelebről nem azonosított burgonyaféle családba tartozó faj magja. Feltehetőleg természetből származnak, és előzetes felhasználás során égtek meg. Az archaeobotanikai leletanyagok kiértékelésénél használatos termőhelyi ökológiai kategóriákat nézve a leletanyagban legnagyobb számban az erdei fajok találhatók, számos (fogyasztott?) erdei gyümölcsfajjal elegyesen. Mennyiségük és bőségük lehetővé tette a kút egykori környezetének rekonstrukcióját. Bizonyos, hogy a kút közelében irtás volt. A mocsári növények mellett kiemelkedően sok a rétről származó vegetációelem. A gyomnövények száma alacsony. Látogatott hely lehetett, mert sok a ruderalia, azaz az egykori kúthoz vezető út taposásos gyomfajának maradványa.

A rekonstruált termőhelyek nagyjából hasonlóan jelennek meg a kút 50 cm-enként vett rétegeiben. Ez azt jelenti, hogy a kútfeltöltődés (hosszú?) idő-

8 PETÉNYI 2010, 279–281, 299–304. A vizsgálatokat Babos Károly, illetve Grynaeus András végezte.

9 Az erdőgazdálkodás részletesebb elemzése: PETÉNYI 2010, 233–235.

10 MNL OL DL 19607

11 PETÉNYI 2010, 238–240.

12 MNL OL DL 19607

13 PETÉNYI 2010, 305–359.

szakában semmit nem változott a vegetáció, vagy azt, hogy egy időben, és igen gyorsan töltődött/töltötték fel. Mindenesetre bizonyoság arra nézve,

hogy a Gerecsei Tájvédelmi Körzet növényvilága az elmúlt száz/százötven évben lényegileg nem változott.

ANYAG ÉS MÓDSZER

Archaeobotanikai vizsgálatok

Archaeobotanikai feldolgozásra mindössze egyetlen talajminta került. A minta a Baj 1997. október 10-én feltárt főépület (10–11. munkahely) égett felülete körüli részből származott, a talajfelszíntől számított 194 cm mélyről. Száraz állapotú iszapolás előtti tömege 0,4 kg volt.

Még az évben az iszapolást és szárítást követően bennük sok faszént és kevés csigamaradványt találtunk. A megtisztított növényi részeket, magvakat és terméseket sztereo-binokuláris mikroszkóp alatt morfológiai bélyegeik alapján határoztuk meg. Az eredményeket minden esetben recens- és archaeobotanikai anyaggal vetettük egybe. Bennük a következő magvakat/terméseket találtuk:

- *Triticum aestivum* subsp. *vulgare* (közönséges vagy vetési búza): 1 db egész, 1 töredékes szenült szem
- *Hordeum vulgare* subsp. *hexastichum* (hatsoros árpa): 1 db szenült szemterméstöredék
- *Secale cereale* (rozs): 1 db szenült szemtermés

- *Panicum miliaceum* (köles): 1 db szenült csupasz szemtöredék
- *Cerealia* (gabonaféle): 3 db szenült szemterméstöredék
- *Stachys silvatica* (erdei tisztessű): 1 db nem szenült makkocsk
- *Amaranthus retroflexus* (szőrös disznóparéj): 1 db nem szenült mag.

Minthogy itt száraz lelőhely karpológiai anyagának feldolgozásáról van szó, a nem szenült két faj – erdei tisztessű, szőrös disznóparéj – magjait semmiképpen nem tekinthetjük a kultúrréteggel egykorúnak. Recensek vagy közel azok. A talaj magbankjából, vagy állatjáratok útján, esetleg a feltárás során kerülhettek a felszínről az elemzésre begyűjtött mintába. Mindenesetre fontos bizonyítékot jelentenek a jelenlegi flóratakaró faji összetételére és minőségére.¹⁴

Baj-Öregkovács-hegy melletti erdőben feltárt középkori udvarház talajmintájában valamennyi, a magyar középkorra jellemző gabonafélét megtaláltuk: közönséges búza, hatsoros árpa, rozs, köles.

ÉTELMARADVÁNY-VIZSGÁLATOK

A vizsgált minták

Baj-Öregkovács-hegy feltárt objektumaiból igen sok cseréptöredék került elő. A feltárást követően, de még a restaurálást megelőzően, ezeket átnéztük, és viszonylag sok, feltehetőleg ételmaradványnyomokat magukon viselő cseréptöredéket találtunk. A jelentősebb mennyiségben ételmaradványokat tartalmazó cserepeket objektumok szerint elkülönítettük. Ezeket előbb makroszkopikus módon vizsgáltuk, majd analitikai kémiai eljárásokkal, utóbb pedig FTIR-eljárással elemeztettük őket, hogy minél több információt nyerjünk összetételükre, készítési módjukra vonatkozóan.

Baj-Öregkovács-hegy objektumaiból származó cserepeken égett foltok elsősorban ételek főzésénél használt (sima és belső mázas) edények töredékein fordulnak elő. Közülük, objektumok szerint elkülönítve, az alábbiakat vizsgáltuk meg:

» 1. Baj 43/2. számú lelőhely, 1996. szeptember 20., 200–230 cm

- aljtöredék, ételmaradvány nélkül: 1 db
- aljtöredék, belső részen égett folt: 1 db
- peremtöredék, vastagabb kozmált réteg külső részén/belső részén: 1 db

» 2. Baj 34. árok, 1. gödör

- peremtöredék, külső/belső részén ételmaradványból származó foltal: 7 db
- peremtöredék, külső részén ételmaradványból származó foltal: 6 db
- peremtöredék, belső részén ételmaradványból származó foltal: 6 db
- mázas peremtöredék, külső részén ételmaradványból származó foltal: 1 db
- oldaltöredék, belső részén ételmaradványból származó foltal: 3 db

¹⁴ Itt jegyezzük meg, hogy a szőrös disznóparéj egyébként is újvilági eredetű ruderalia.

- oldaltöredék, külső részén ételmaradványból származó folttal: 4 db

» **3. Baj 1994. 8. szelvény**

- peremtöredék, külső/belső részén ételmaradványból származó folttal: 4 db
- peremtöredék, külső részén ételmaradványból származó folttal: 3 db
- peremtöredék, belső részén ételmaradványból származó folttal: 5 db
- oldaltöredék, külső/belső részén ételmaradványból származó folttal: 1 db
- oldaltöredék, belső részén ételmaradványból származó folttal: 2 db
- oldaltöredék, külső részén ételmaradványból származó folttal: 5 db
- aljtöredék, belső részén égett folt: 1 db

» **4. Baj 1994. 34. árok, DNY-i sarok**

- peremtöredék, külső részén ételmaradványból származó folttal: 4 db
- peremtöredék, belső részén ételmaradványból származó folttal: 2 db
- aljtöredék, belső részén égett folt: 1 db

» **5. Baj 1994. 8. szelvény, DNY-i sarok**

- peremtöredék, külső/belső részén ételmaradványból származó vékony réteg: 1 db
- belső zöld mázas peremtöredék, belső részén ételmaradványfoltokkal: 1 db
- oldaltöredék, külső részén ételmaradványból származó kozmás folttal: 1 db
- aljtöredék, belső részén kozmás folttal: 1 db

» **6. Baj 1994. szeptember 18., 49. árok gödre**

- aljtöredék, belső részén szenült, rajta barnás folttal: 1 db

» **7. Baj 1994. szeptember 8., 34. árok**

- peremtöredék, jobbra a külső, kevésbé a belső részén ételmaradványból származó folttal: 1 db. (A folt nagysága a többihez képest tekintélyes: 1,5×1,5 cm.)
- oldaltöredék, belső részén ételmaradványból származó folttal: 1 db
- oldaltöredék, külső részén ételmaradványból származó folttal: 1 db

» **8. Baj 1994. június 23., 5. szelvény, gödör**

- peremtöredék, külső/belső részén ételmaradványból származó folttal: 1 db

- peremtöredék, külső részén ételmaradványból származó folttal: 1 db

» **9. Baj 1994., 48. árok, nyílt tűzhely**

- oldaltöredék, belső részén ételmaradványból származó folttal: 2 db

» **10. Baj 1994. szeptember 16., 43/2. gödör, 150–170 cm mélyen**

- 2 db oldaltöredék, belső részén szenült magvakal

» **11. Baj 1994. szeptember 26., 43/2. gödör, 200–230 cm mélyen, 2 db összetartozó edénytöredék**

- oldaltöredék, belső részén ételmaradványból származó folttal: 1 db
- peremtöredék, külső/belső részén ételmaradványból származó vékony réteg: 1 db

Makroszkopikus vizsgálatok

A még 1998-ban így módon megvizsgált fenti cseréptöredékek közös jellemzője, hogy rajtuk főzésből/sütésből származó feketés kozmás foltok láthatók. A legnagyobb folt mérete sem haladta meg az 1,5×1,5 cm-t, a réteg vastagsága pedig a 0,5 mm-t. Egyrétegűek, vagyis egyszer főztek az edényben, vagy ez a legutolsó étel maradványa. Kivételt csak az edények peremein túlcsgó és odakozmált maradványok jelentenek, melyek esetében egy sokkal fellazultabb, porózusabb felszínt látni.

Az aljtöredékeken és az oldaltöredékeken található ételmaradványok úgy keletkezhetnek, hogy a tűzzel érintkező, így melegebb alj-, oldal- és peremrészekre „rácementálódott” az edények tartalma. Sztereomikroszkóp alatt jól látszott a maradványok hálózatos repedések borította „méhsejtszerű” felzíne. Egytálétel vagy leves maradványai ezek, és folyadéktartalmú ételek főzése során keletkeztek. Felületükön nincsenek egyenetlenségek, kiemelkedések, hanem egyenletes homogén szerkezetet mutatnak. Bennük csont, más egyéb maradvány nem volt megfigyelhető.

Kivételt csak egyetlen tétel jelentett. A 10. számú mintában (Baj 1994. szeptember 16. 43/2. gödör, 150–170 cm mélyen) 2 db edénytöredék belső falán fekete, szuokszerű közegben 78 db szenült, szemmel láthatóan odasült magot találtunk. A magvak rendkívül könnyen, már érintésre is letöredezték a cserép faláról. Szokatlanul nagy méretű kölesszemeknek (*Panicum miliaceum*) bizonyultak.¹⁵ Pelyvalevél egyetlen esetben sem volt megfigyelhető rajtuk. Ebből arra következtetünk, hogy mielőtt

¹⁵ A nagymagvúság mindig „nemesített” vetőmagra utal.

felhasználták őket, előbb hántolták, melynek során kiesett a csíra, majd gondosan megtisztították őket. Az égett szemek kisebb-nagyobb csomókban voltak, nyilván főzés során tapadtak így össze.

A kölesszemek valamiféle finom liszt- vagy daraszerű közegbe ágyazódnak. Rajtuk tejsavas erjedésre utaló gázbuboréknyomokat (hólyagok, üregek) nem találtunk. Egytálétel maradványa. A főzött kásához húst/zsír is adhattak. A kölesszemeket befogadó szürokszerű közeg felülete az egykori hőhatás (főzés/sütés) során kivált és átkristályosodott zsírsavak miatt fényes. Jellemzőes középkori ételféleség lehetett. Nagyon hasonló a 10. századi edelény-borsodi földvár egyik főzőedényében talált ételmaradványhoz. Ott is finom gabonaőrleményből készült lisztbe/darába kölesszemeket főztek.¹⁶

Analitikai kémiai vizsgálatok módszere

Régészeti objektumok feltárásaiból ritkán kerülnek elő növényi maradványok, s még ritkábban ételmaradványok. Ezek a szerves maradványok rendkívül instabilak, mert a talaj mikroorganizmusai rendkívül gyorsan lebontják őket. Különleges körülmények (tűz általi szenülés, vízborítás, rendkívül száraz mikroklima) között azonban lehetőség van rá, hogy fennmaradjanak. Klímaviszonyaink között az ételmaradványok szenült állapotban fordulnak elő, mely feltehetőleg oxigénszegény körülmények között lejátszódott, kíméletes hőhatás eredménye. Az égés annak ellenére, hogy a szerves anyagban szerkezeti pusztításokat, maradandó változásokat okoz, egyben konzervál is.

Az ételmaradványok elemzésénél a műszeres analitikai kémiai vizsgálatok további lehetőséget jelentenek. A modern analitikai kémiai eljárások (atomemissziós spektrofotometria, atomabszorpciós spektrometria, gázkromatográfia) lehetővé teszik, hogy az élelmiszer-maradványok beltartalmi értékeit is elemezni lehessen. Ezek a vizsgálatok azt mutatják, hogy bizonyos vegyületcsoportok továbbra is jelen vannak a maradványokban, melyek számos fontos információ hordozói.

Azonban a szenülés miatt igen korlátozott azon vegyületcsoportok száma, amelyek egyáltalán megmaradnak. Éppen ezért keményítőt, cukrot, fehérjét már nem találunk bennük. Szabad aminosavak, zsír- és olajsavak viszont kimutathatók.

Az aminosavak lebomlási sebessége az idő függvényében vizsgálva eltérő, így egymáshoz viszonyított arányuk sem állandó. Jelenlétükből éppen azért csak nehezen következtethetünk a fehérjéti-

pusra, eredeti koncentrációjukra vagy egymáshoz viszonyított arányukra.

Analitikai kémiai vizsgálatok mintái

Az ételmaradványokat tartalmazó cserépmaradványokat egyenként átnézve kerestük, hogy mely cserépen található a vizsgálatokhoz minimálisan feltétlenül szükséges mennyiségű kozmált ételmaradvány. Olyan kozmás maradványokat kerestünk, melyek mind kiterjedésben, mind vastagságban jelentősen meghaladják a többi mintában találtakat, így vizsgálatra alkalmasnak bizonyulhattak. A vizsgálatok elvégzéséhez minimálisan szükséges mennyiséget két mintában találtunk:

A 2. számú minta (Baj 34. árok, 1. gödör) peremtöredékeinek felületéről, pontosabban annak vastagabb, a többi mintához képest vastagabb odakozmált részéből és az oldaltöredék belső részen lévő égett foltból sikerült 0,1 g-ot lekaparni, vigyázva, hogy kerámiából ne kerüljön töredék a mintába.

A 11. számú mintában (Baj 1994. szeptember 26., 43/2. gödör, 200–230 cm mélyen) lévő oldaltöredék belső, homogénnek tűnő, egyrétegű felületéről, annak 0,5 mm vastag 1,5×2 cm kiterjedésű égett foltjából és a peremtöredék külső oldalán lévő, hasonló konzisztenciájú és vastagságú 2 db (1×1,5 cm és 0,5×0,5 cm) szenült foltjából sikerült 0,1 g ételmaradékot összegyűjteni.

A baji ételmaradványok analitikai kémiai vizsgálatát Csapó János végezte 1999-ben a Pannon Agrártudományi Egyetem Állattenyésztési Karának kaposvári Központi Laboratóriumában, az élelmiszer- és takarmánykémiai elemzésekénél szokásos eljárásokat alkalmazva. Ebben égett állapotuk sem tűnt akadálnak, ami a látszat ellenére sem volt teljes. Minden valószínűség szerint ez nem volt rapid, hanem viszonylag lassú és kíméletes módon végbement folyamat lehetett, különben a hőre érzékeny szerves molekulák még nyomokban sem maradhattak volna fenn.

A vizsgálatra átvett mintákat Microculatti dörzsmalomban lisztfinomságúra őrölték. Az őrleményből határozták meg a nyersfehérje-tartalmat és az aminosav-összetételt. A nyersfehérje-összetétel meghatározása Kjeld-Foss (Foss Electric, Denmark) gyorsnitrogén-elemzővel, az aminosav-összetétel meghatározása pedig az LKB 4101 típusú (LKB Biochrom, England) automatikus aminosav-analizátorral történt, megfelelő paraméterek megválasztása mellett. A zsírsavak meghatározása gázkromatográfiás eljárással történt.

Az FTIR-vizsgálatok módszere

Hosszas előzetes egyeztetés után újabb, az egyik legmodernebb analitikai eljárásnak tartott FTIR-eljárással elemeztettük a baji feltárásból származó ételmaradványokat. A vizsgálatokat megbízás alapján 2020-ban Linda Scott Cummings végezte R. A. Varney segítségével (PaleoResearch Institute, Golden, Colorado, USA).

A Fourier-transzformációs infravörös spektroszkópia (FTIR-spektroszkópia) olyan színképelemzési módszer, melynek segítségével szilárd, folyékony vagy gáz halmazállapotú anyagok abszorpciós infravörös spektrumát határozzák meg. Az FTIR-spektrométer széles spektrális tartományban gyűjt egyidejű adatokat. A vizsgálandó mintát az infravörös sugárzás tartományába eső elektromágneses sugárzással bombázzák, majd mérik, hogy a besugárzott energia mekkora részét nyeli el a minta. Az így nyert interferogram az infravörös fény frekvenciáiról tartalmaz információkat. Az abszorpciók erőssége a minta kémiai összetételét tükrözi. A nyers adatoknak spektrumá alakításához számítógépre van szükség, hogy kiszámítsa, hogy az egyes hullámhosszoknál mekkora volt az elnyelés szintje. A számítógép Fourier-transzformációval dekódolja az intenzitásról nyert információkat az egyes frekvenciákról (hullám-számok), majd az adatokat spektrumként jeleníti meg. A spektrumok csúcsai szerves vegyületek (zsírok/lipidek, fehérjék, szénhidrátok stb.) jelenlétével értelmezhető. Az eredményeket adatbázisba – „könyvtár” – gyűjtik. A meglehetősen drága és speciális berendezést igénylő eljárás terjedőben van, és leginkább a krimitasztikában használják anyagazonosításra.

A minták előkészítése során kloroform és metanol keverékét használták oldószerként a lipidek és más szerves anyagok eltávolítására. Az oldószer elpárologtatása során elkülönítették a könnyebbet (könnyebb molekulatömegű vegyületeket) a nehezebb frakciótól (nehezebb molekulatömegű vegyületek). A visszamaradó szerves maradékokat tartalmazó, az eljárásnál használt alumínium-edényt FTIR ATR gyémántkristályra helyezték, és a keletkező spektrumokat az egyes edények felső, középső és alsó maradéksávjai mentén gyűjtötték össze. A könnyebb és nehezebb frakciókat a későbbi elemzésben felső (könnyebb frakció) és alacsonyabb (nehezebb frakció) elnevezéssel jelölték.

Az FTIR-vizsgálatokat úgynevezett Bruker Alpha optikai padon végezték. Itt egy speciálisan kódolt infravörös sugár áthaladva a kristályon olyan interferogramokat produkált, amelyek információkat tartalmaztak az elnyelt infravörös fény frek-

venciájáról és az abszorpciók erősségéről, tükrözve a minta kémiai felépítését. Számítógéppel dolgozták fel az interferogramok adatait, Fourier-transzformációval átalakítva és értékelve az egyes frekvenciákra (hullámszámokra) nyert információkat. Az adatokat spektrumként mutatták be, a könnyebb és a nehezebb frakciók szerint szétválasztva. Az adatok Excel-fájlba kerültek, majd sablon segítségével értékelték. Az úgynevezett csúcshatószámok szerves vegyületek (zsírok/lipidek, fehérjék, szénhidrátok és egyéb) jelenlétét mutatták.

Az FTIR-elemzésre küldött minták

Az FTIR-elemzésre 2020-ban az alábbi, véletlenszerűen kiválasztott ételmaradványokat tartalmazó cserépmintákat küldtük:

1. 16. századi konyhai edény oldaltöredéke, a temetőtől északra, járószintről, egy szabadtéri kandalló szomszédságából származik, 60 cm mélyről, vastárgyak, egyéb edénytöredékek és állatcsontok társaságában, ltsz.: 2019.5.573. (1. kép)

2. 16. századi konyhai edény oldal- és peremtöredékei, az udvarház főépülete és a templom közötti szemétdöbörből, 40–130 cm közötti mélységből, vegyes talajú feltöltési rétegből, állatcsontok, vastárgyak, további edénytöredékek mellől, ltsz.: 2011.130.1. (2. kép)

3. 16. század első harmadából származó konyhai edény oldal- és peremtöredékei, egy későbbi szemétdöörnek használt korábbi veremház vegyes feltöltéséből (állatcsontok, vastárgyak, edénytöredékek), 40–80 cm közötti mélységből, ltsz.: 2012.3.31. (3. kép)

4. 16. századi konyhai edény oldaltöredékei, a temetőtől északra, járószinten talált nyílt tűzhely szomszédságából, 50 cm mélyről származott, vastárgyak, edénytöredékek és állatcsontok mellől, ltsz.: 2019.5.561. (4. kép)

Táblázatos formában, eredeti megjelöléssel (1. táblázat):

PROVENIENCE DATA FOR SAMPLES FROM TATA, HUNGARY			
Sample No.	Body	Rim	Provenience/Description
1	x		Vessel sherd
2	x	x	Three vessel sherds
3	x	x	Two vessel sherds
4	x		Two vessel sherds

FTIR = Fourier Transform Infrared Spectroscopy

1. táblázat: Tatai minták származási adatai

Table 1: Provenience data for samples from Tata, Hungary

1. kép: 16. századi konyhai edény oldaltöredéke
(ltsz.: 2019.5.573.)

Fig. 1: Side fragment of a 16th century kitchen vessel
(inv. no.: 2019.5.573.)

2. kép: 16. századi konyhai edény oldal- és
peremtöredékei (ltsz.: 2011.130.1.)

Fig. 2: Side and rim fragments of a 16th century
kitchen vessel (inv. no.: 2011.130.1.)

3. kép: 16. század első harmadából származó konyhai
edény oldal- és peremtöredékei (ltsz.: 2012.3.31.)

Fig. 3: Side and rim fragments of a kitchen vessel from
the first third of the 16th century (inv. no.: 2012.3.31.)

4. kép: 16. századi konyhai edény oldaltöredékei
(ltsz.: 2019.5.561.)

Fig. 4: Side fragments of a 16th century kitchen vessel
(inv. no.: 2019.5.561.)

Az ételmaradvány vizsgálatok eredményei és értékelése

» Az analitikai kémiai vizsgálatok eredményei és értékelése

Az 1998-ban végzett analitikai kémiai vizsgálatok eredményre vezettek. Abból a tényből, hogy sikerült szabad aminosavakat kimutatni arra következtetünk, hogy az ételmaradványok nem égtek el, mert szénből nem lehetne aminosavakat, illetve nitrogén tartalmú vegyületeket (nyersfehérje) kimutatni, ez utóbbit olykor egészen magas koncentrációban. Feltételezve, hogy a szemterméseket nem öntötték le nitrogén tartalmú anyaggal, nem konzerválták, és a talajvízből sem jutott hozzá nagyobb mennyiségű nitrogén műtrágya, akkor nagy a valószínűsége, hogy a hasonló típusú szerves anyagokban 400 év alatt az aminosavak mintegy 85-90%-a, 1700-2000 év alatt pedig mintegy 93-95%-a elbomlik. Így tisztán biológiai oldalról is megerősíthetjük a cserépanyagon alapuló datálást.

A fehérje bomlása során szabad aminosavak, illetve ammónia keletkezik. Az ammónia úgy tűnik, nem tudott az anyagból eltávozni, valamilyen módon megkötődhetett a túlsúlyban lévő makromolekulás szénhidrátokban.¹⁷ Mivel az egyes ami-

nosavak lebomlása időben eltérő, így egymáshoz viszonyított arányuk sem állandó.

Amennyiben a két, aminosavakra megvizsgált középkori baji ételmaradvány (34. árok, 1. gödör főzőedény perem- és oldaltöredéke és 43/2. gödör főzőedény perem- és oldaltöredéke) értékeit grafikusan egymással összevetjük, úgy azoknál csak nagyságrendi különbségeket tapasztalunk, de az aminosavak egymáshoz való aránya lényeges eltérést nem mutat. (5. kép) Vagyis, nagy különbség nem lehetett az edényben főtt étel fajtáját illetően: mindkettő húsfétel lehetett.

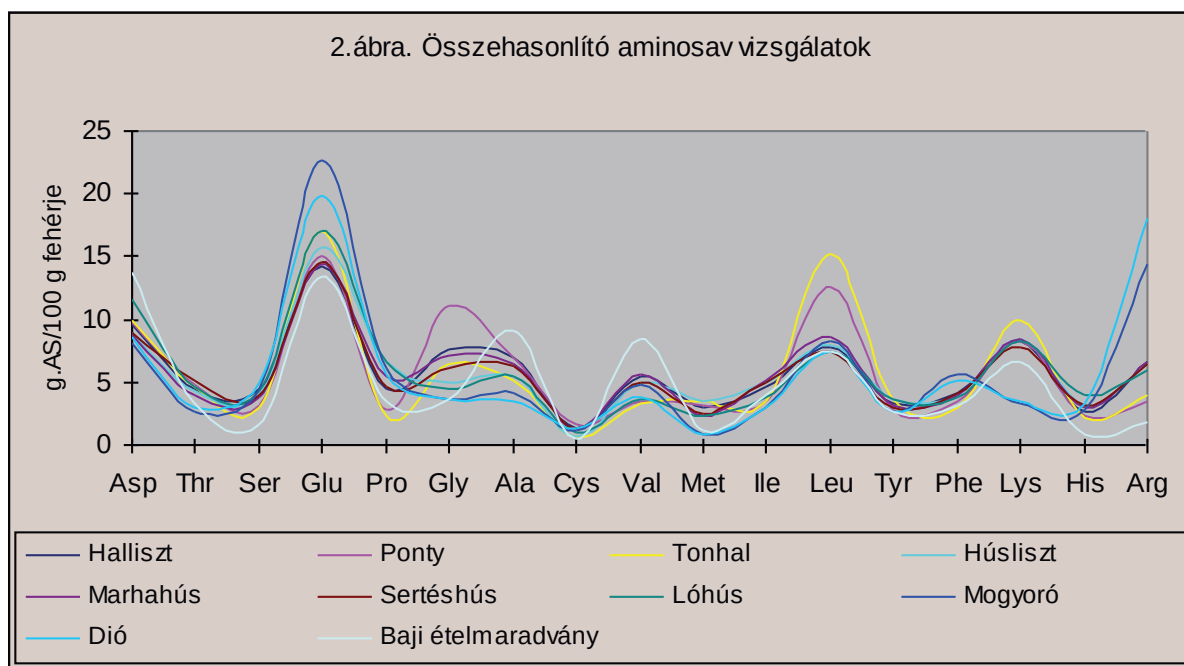
Meglehetősen nehéz, ha nem lehetetlen a régimúlt maradványok aminosav tartalmából az egykori húsfétel fajtájára következtetni. Amennyiben – nem teljesen alaptalanul – bizonyos arányosságot tételezünk fel az aminosavak időbeni lebomlásában, és a mérési eredményeket összehasonlítjuk a különböző recens ételféleségek/takarmányok aminosav összetételével, úgy a 43/2. gödörből származó ételmaradvány leginkább a sertéshús aminosav összetételével (gAS/100 g fehérje) mutat hasonlóságot. (6. kép) Ez azonban csak feltételezés, mert sajnos csak nyomnyi mennyiségben lehetett kimutatni belőle aminosavakat.

5. kép: Ételmaradványok összehasonlító aminosav tartalma

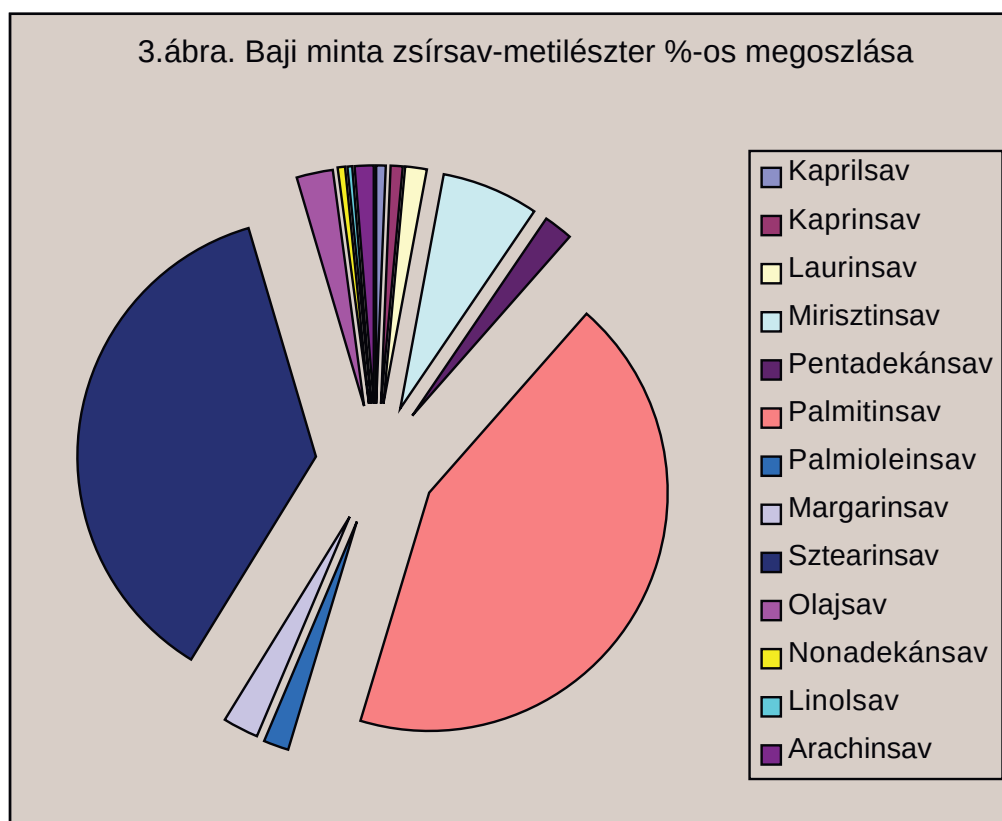
Fig. 5: Comparative amino acid content of food residues

¹⁷ Az ammónia – mivel nitrogén tartalmú vegyület –, nyersfehérjeként jelentkezik a meghatározásnál.

6. kép: Összehasonlító aminosav vizsgálatok

Fig. 6: Comparative amino acid analyses

7. kép: Baji minta zsírsav-metilészter %-os megoszlása

Fig. 7: Fatty acid methyl ester percentage distribution of the Baji sample

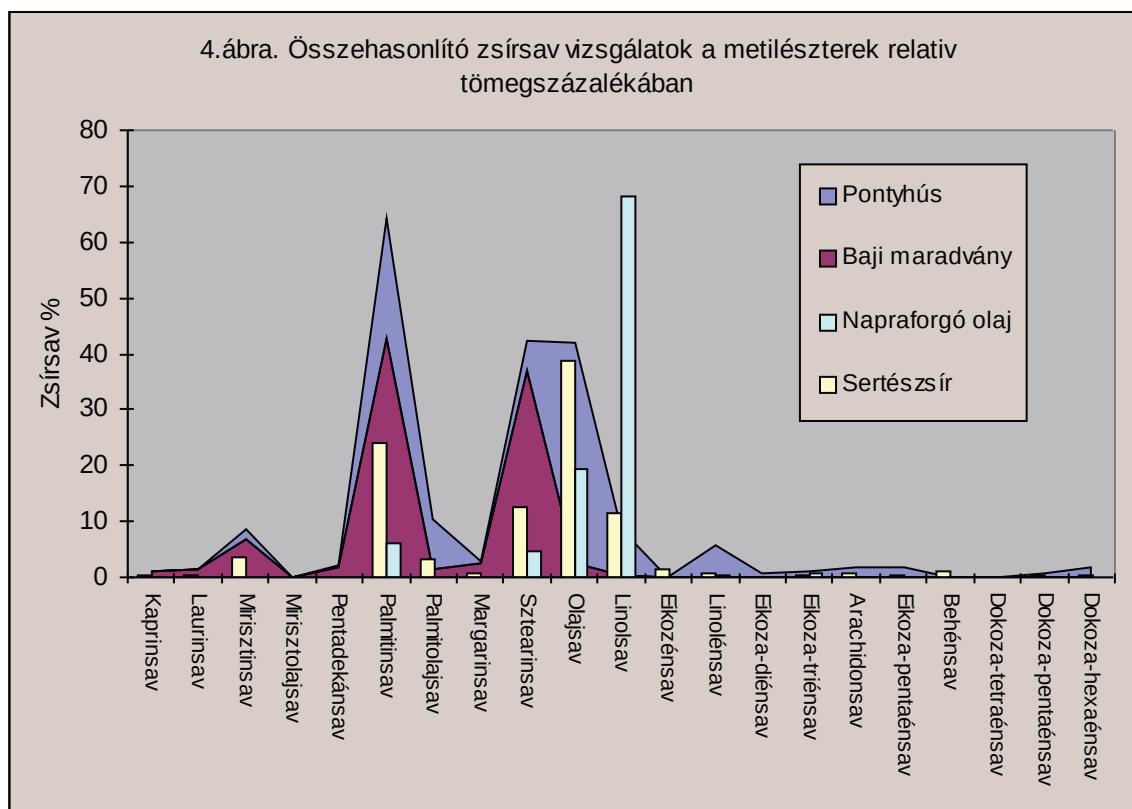
A hőhatásra kevésbé érzékeny zsírsavak gáz-kromatográfiás vizsgálata hatékonyabb, alkalmas eljárásnak bizonyult a növényi és állati eredetű szerves anyagok származásának tisztázására. A 11. számú minta (43/2. gödör) csak aminosav vizsgálatok elvégzéséhez volt elegendő, zsírsav vizsgálatokhoz már kevésnek bizonyult. Viszont a 2. számú mintában (34. árok, 1. gödör) sikerült olyan mennyiségben kimutatni zsírsavakat, hogy azokból számottevő következtetéseket vonhassunk le. (7. kép) A palmitinsav és a sztearinsav kivételével valamennyi a kimutathatósági határ körül volt. A telítetlen zsírsavak mennyisége 5% alatti volt. Ennek magyarázata az lehet, hogy az évszázadok alatt a telítetlen zsírsavak peroxidokká alakultak, majd elbomlottak. A telített zsírsavak között nagyon magas a páratlan szénatomszámúak aránya.¹⁸ Amennyiben a baji ételmaradvány zsírsavösszetételét grafikonon ábrázolva összevetjük a napraforgó olaj, pontyhús és sertészsír összetételével – a metilészterek relatív tömegszázalékának arányában –, úgy a megvizsgált ételmaradvány leginkább a sertészsírral mutat hasonlóságot. (8. kép)

» Az FTIR-vizsgálatok eredményei és értékelése

A 2020-ban végzett FTIR-vizsgálatok az alábbi eredményre vezettek:

1. minta. Az oldaltöredékek viszonylag alacsony zsír-/lipidcsúcsot mutattak. A fehérjére és annak alkotórészeire, az aminosavakra jellemző csúcsok arra utalnak, hogy hús volt az edényben. (9. kép) Több csúcs is poliszacharidok jelenlétét mutatja. A poliszacharidok gyakoriak a növényekben, így talán zöldségfélék is fűttek az edényben.

2. minta. Mindkét innen származó oldal- és peremtöredéken konzerválódott ételmaradványok hullámhossza némi eltéréssel, de nagy amplitúdójú zsírokat és lipideket mutattak. Mind a peremről és az oldalfalról származó részek a fehérjékre jellemző csúcsokat hozták, az aminosavakra jellemző csúcsokkal. (10. kép) A szénhidrátok jelenlétét, beleértve a cellulózt, a hemicellulózt, pektint és a keményítőt a mindkét mintánál megjelenő hullámcsúcsok kétségtelenné teszik. A hullámcsúcsoknál tapasztalható némi különbözőség ellenére a főzőedényt bizonyosan hús, szénhidrát vagy zöldségféle főzésénél használták. A peremé nagyobb

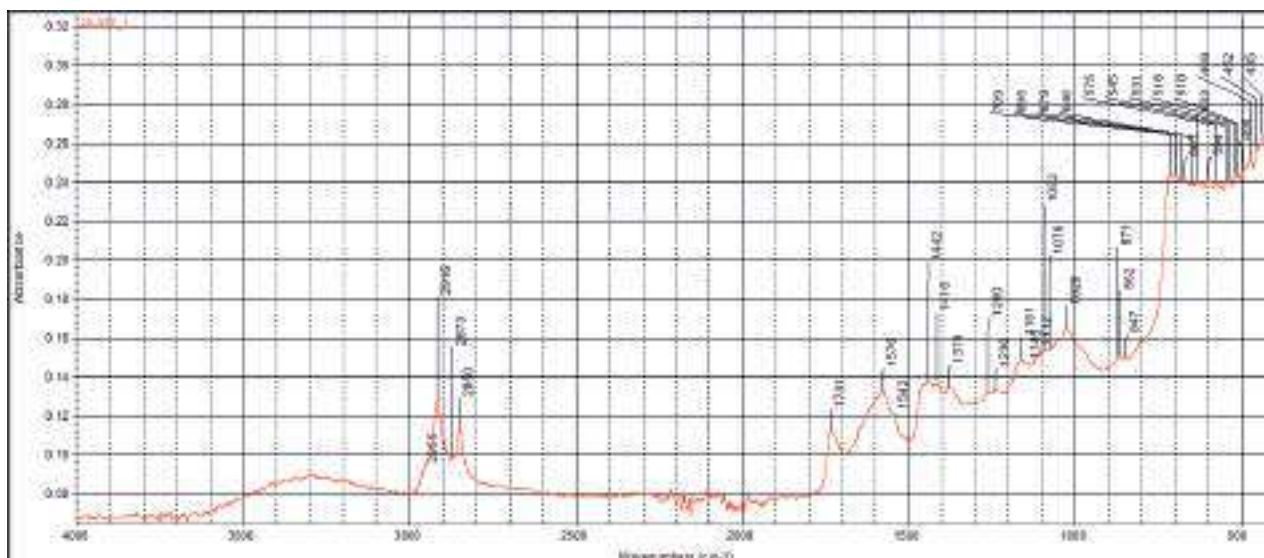

8. kép: Összehasonlító zsírsav vizsgálatok a metilészterek relatív tömegszázalékában

Fig. 8: Comparative fatty acid analyses in the relative mass percentage of methyl esters

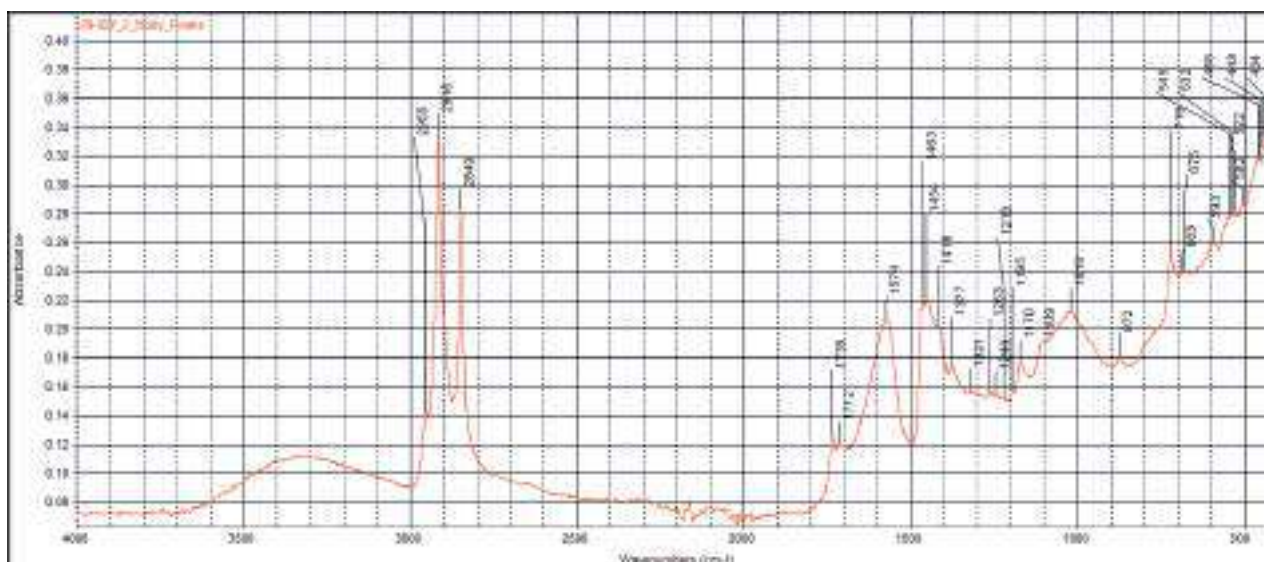
¹⁸ Erre egyelőre nincs magyarázat, mert a megszokott éppen az ellenkezője lenne: azaz a páros szénatomszámú

zsírsavak gyorsabban bomlanak le, mint a páratlan szénatomszámúak.

9. kép: Az 1. minta oldalfal töredék FTIR vizsgálati eredményei

Fig. 9: FTIR analysis results of the sidewall fragment of sample 1

10. kép: A 2. minta oldalfal töredék FTIR vizsgálati eredményei

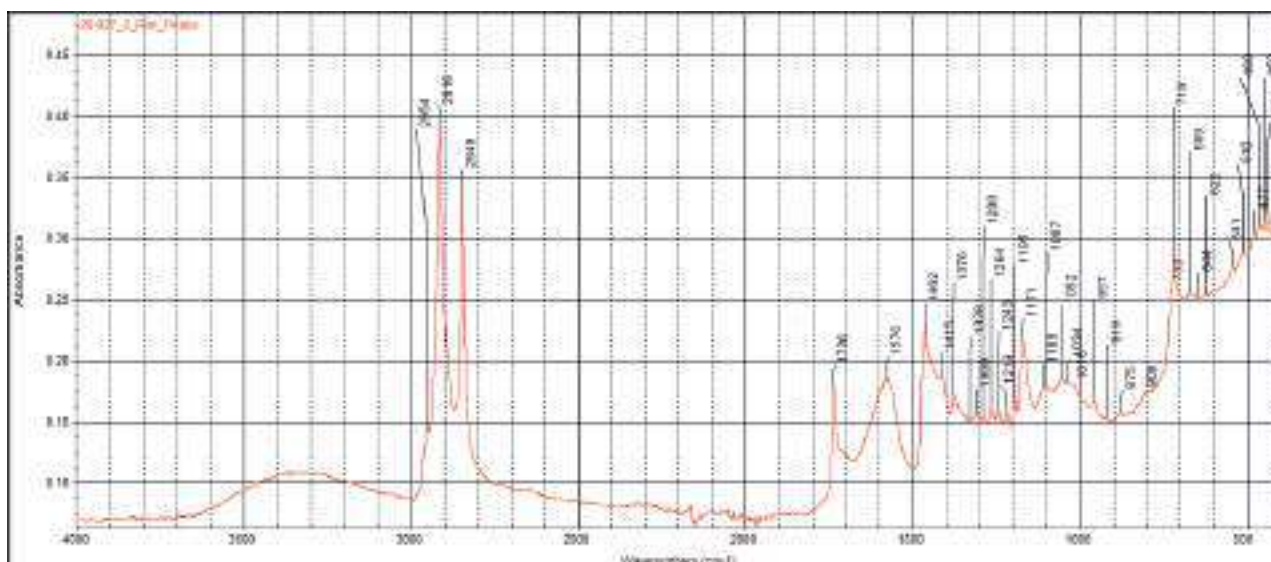
Fig. 10: FTIR analysis results of the sidewall fragment of sample 2

amplitúdójú zsír- és lipidcsúcsokat mutat, mint az oldalfalé. (11. kép)

3. minta. A főzőedény perem- és oldalfaltöredékei közepesen magas amplitúdójú hullámcsúcsai zsírok és lipidek jelenlétét mutatják. (12. és 13. kép) Különösen az oldalfalban, kisebb mértékben a peremben, több, fehérjék jelenlétét mutató hullámcsúcs mutatkozott, valamint számos aminosavakra jellemző csúcs. A szénhidrátokat, köztük a cellulózt, a pektint és a keményítőt képviselő csúcsok már nem voltak olyan bőségesek. A poliszacharidokra jellemző csúcsok szintén szerény mértékűek ezekben a mintákban. Következésképp

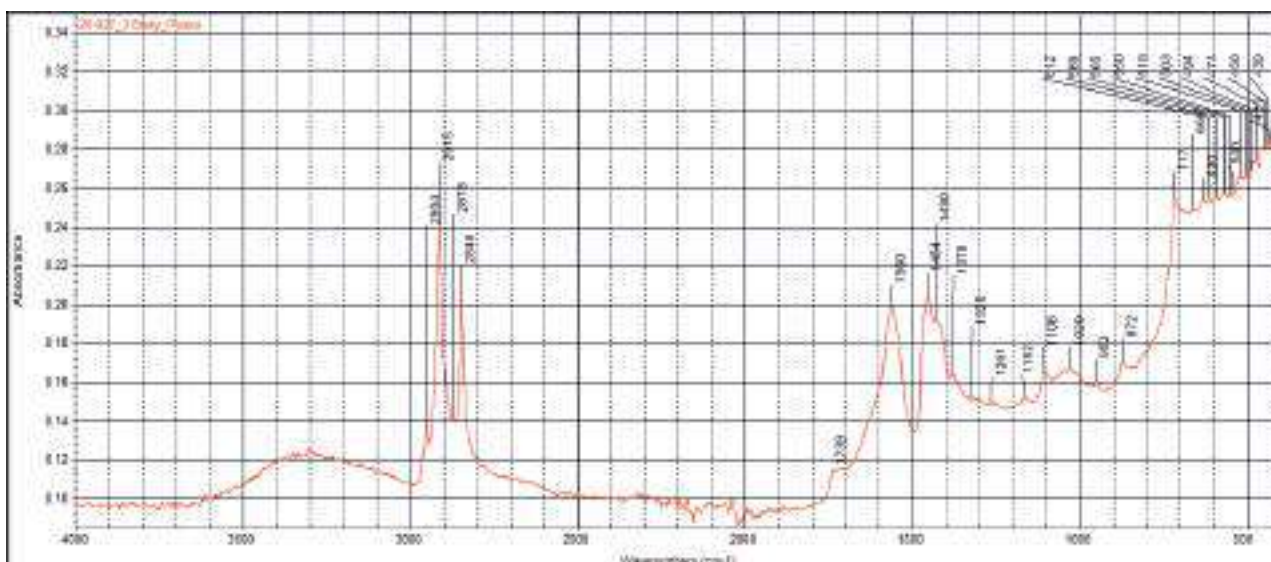
hús, esetleg zsíros hús főhetett az edényben. A perem vizsgálata még a glutamát jelenlétére is utal, amely állati termékekben és néhány magas fehérjetartalmú zöldségben van jelen.

4. minta. Az oldalfaltöredék közepesen nagy amplitúdójú hullámcsúcsokat mutattak a zsírok és lipidek vonatkozásában. (14. kép) A fehérjékre és az aminosavakra jellemző hullámcsúcsok jelenléte szerint az edényben bőséges mennyiségű húst főztek. A szénhidrátokat mérsékelten jól képviselik a csúcsok, és cellulóz, hemicellulóz, lignin, pektin, keményítő és glükóz, és talán specifikus poliszacharidok jelenlétére utalnak.

11. kép: A 2. minta peremtöredék FTIR vizsgálati eredményei

Fig. 11: FTIR analysis results of the rim fragment of sample 2

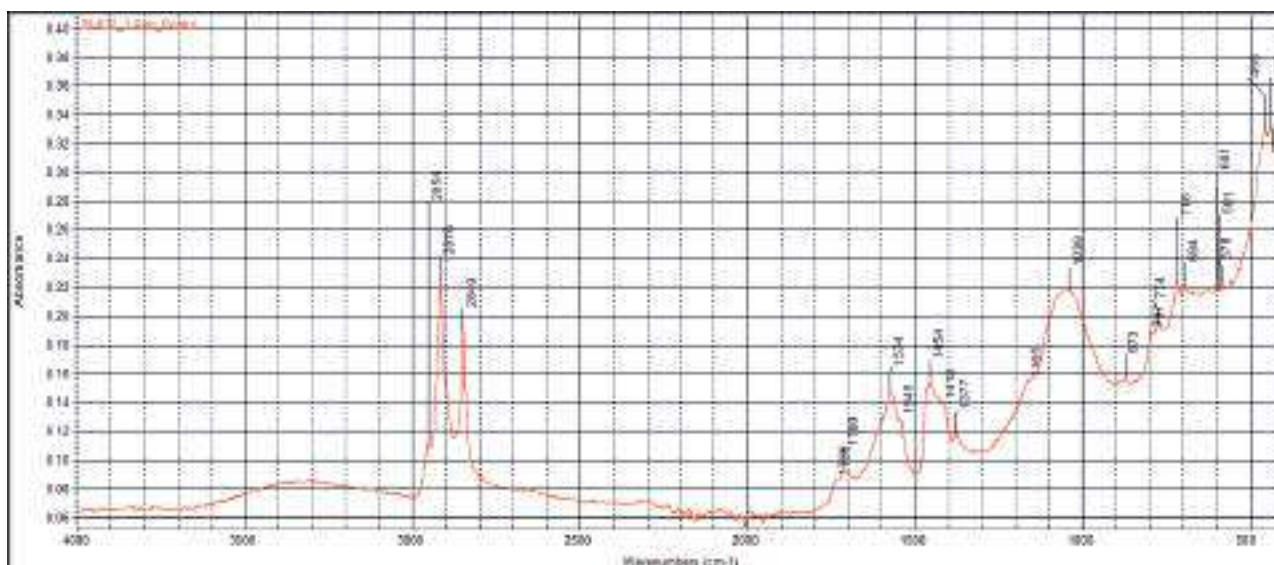
12. kép: A 3. minta oldalfal töredék FTIR vizsgálati eredményei

Fig. 12: FTIR analysis results of the sidewall fragment of sample 3

Az FTIR-vizsgálatok, bár korrekt módon készültek, de az eredmények alapján mégsem sikerült a megvizsgált mintákat konkrét ételféleséghez rendelni. Csak azt mutatják, hogy az egyes mintákban milyen abszorbancaiahullámokhoz tartozó vegyületek fordulnak elő, de mennyiségi elemzést nem tartalmaznak. Természetesen más lenne, ha abban a bizonyos referencia „könyvtárban” lennének olyan, már vizsgált ételféleségek adatai, amelyek abszorbancaiahullámszám-diagramjaira rávevhetők lennének a baji ételmaradványokra. Ilyen jelenleg még nincs. Nem kizárt, hogy előbb-utóbb ilyenek is lesznek. Addig is perspektivikusak. Mivel

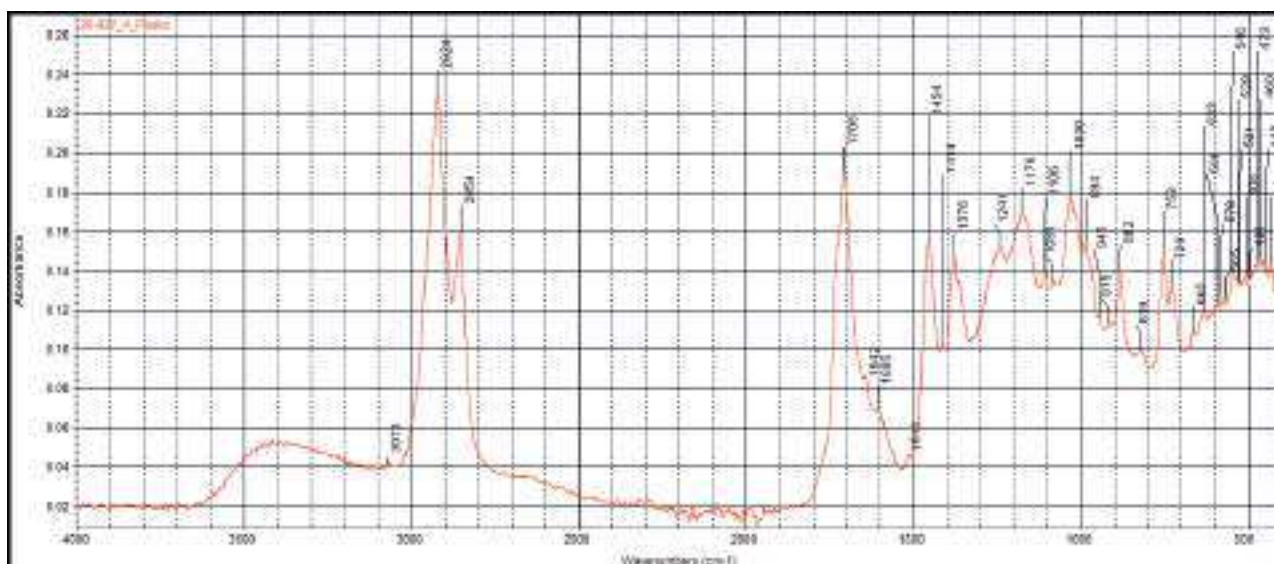
tej és származékairól van ilyen információ, ezért erre nézve megvizsgálták, de a mért hullámcsúcsok egyike sem hasonlított a tejhez vagy tejtermékekhez.

A négy mintából nyert FTIR-hullámcsúcsok az edényekben főtt ételek kombinációit mutatják. Olyan ételeket, amelyek húst tartalmaztak, hozzájuk keményítőt tartalmazó gabonaőrleményt adtak, olykor pedig zöldségfélét is tettek. Az ételek főzéséhez használt nyersanyagok a kimutatható szerves maradványok hullámcsúcsait is összekeveri, ezért nem egyezik meg egyetlen, az adatbázisukban már megvizsgált ételféleséggel sem. A hullám-

13. kép: A 3. minta peremtöredék FTIR vizsgálati eredményei

Fig. 13: FTIR analysis results of the rim fragment of sample 3

14. kép: A 4. minta peremtöredék FTIR vizsgálati eredményei

Fig. 14: FTIR analysis results of the rim fragment of sample 4

csúcsokban jelentkező különbségek, amelyek az egyes minták oldalfalainál és pereménél a fent bemutatott módon megmutatkoztak, az egykoron főtt ételféleségek különbözőségét sejtetik.

Valamennyi fent bemutatott vizsgálat eredményeit figyelembe véve, az edényekben különböző ételeket: köleskását, húsos kását és egyéb egytál-ételt főztek. Ehhez alapanyagul az ásatáson előkerült gabonafélék (elsősorban közönséges búza, rozs) őrleményei szolgáltak. A kölest önállóan vagy más gabonaőrleménybe keverten kásának főzték meg. A cseréptöredékek fal- és peremtöredékein főként húsos kásák maradványai voltak. A húsok

forrásaira az itt talált haszonállatok (szarvasmarha, házi sertés, házi kecske, juh, ló, tyúk, házi liba) és vadállatok (gímszarvas, őz, vaddisznó, mezei nyúl, borz), illetve halak csontjai utalnak. Közülük csak a házi sertés húsát vételezzük. Az ételeik elkészítéséhez bizonyítottan sertésszirt használtak. A vizsgálati eredmények zöldségfélék jelenlétét is mutatják, de bizonyítani nem lehetett. Egyéb késő középkori lelőhelyeken találtak szerint ezek: káposzta, pasztinák, karórépa, vöröshagyma, fokhagyma lehetett.¹⁹

¹⁹ GYULAI 2010

Az interdiszciplináris vizsgálatok lehetőséget jelentettek Baj-Öregkovács-hegy késő középkori település késő középkori életmódjának, környezetének és táplálkozási szokásainak rekonstrukciójára. Az elvégzett vizsgálatok eredményei jelentős mértékben bővítették a késő középkor minden napjairól, az itt élők életéről eddig megszerzett ismereteinket.

A nagy mennyiségű cseréptöredéken kiváló minőségben megőrződött ételmaradványokon elvégzett sokoldalú és modern archaeobotanikai és analitikai vizsgálat eredményei szerint az itt élők változatosan étkeztek, és magas szintű gasztronómiai tudásukat mutatja.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton mondunk köszönetet Czumpf Attila humánökológusnak, a Gerecse Tájvédelmi Körzet és a tatai Természetes Életmód Alapítvány vezetőjének, aki a fenti vizsgálatokat kezdeményezte, szűnni nem akaró lendülettel koordinálta, sőt az eredmények közül számosat meg is valósított. Önzetlen

anyagi támogatása nélkül nem vált volna lehetővé a fenti vizsgálatok elvégzése. Köszönettel tartozunk az analitikai kémiai vizsgálatok elvégzéséért Csapó Jánosnak és az FTIR-elemzésekért Linda Scott Cummingsnak.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Tata melletti Baj-Öregkovács-hegy melletti erdőben 1992–1998 között feltárt késő középkori településrészlet leletanyagának interdiszciplináris feldolgozása nemcsak a régészet, de a természettudományok számára is sok új eredménnyel szolgált. Az egykori uradalmi főépület és a hozzájuk tartozó régészeti objektumokban talált szerves maradványok egy része (faszén, állatcsont) már feldolgozásra került. Tanulmányunkban elsősorban az ugyancsak innen származó minták újabb archaeobotanikai és élelmiszerkémiai vizsgálatainak eredményeit mutattuk be, kitérve az alkalmazott eljárásokra. Hármast tűztünk ki magunk elé: az életmód, a környezet és a táplálkozás rekonstrukcióját. Az életmódra, beleértve a növénytermesztést is, elsősorban a talajminták makromaradványainak feldolgozásától várhattunk eredményt. A főépület mellől, egy égett foltból származó talajmintában valamennyi, a magyar középkorra jellemző gabonaféle szemtermését megtaláltuk: közönséges búza, hatsoros árpa, rozs, köles. A környezetrekonstrukcióval a lelőhely melletti erdőben talált kőből kirakott kút iszapbetöltésének maradványai kecsegtettek. A nagy tömegű iszap valóban kiváló állapotban őrizte meg az ott talált magokat és terméseket. Közel száz növényfaj több mint háromezer magját és termését találtuk meg. Ezek többnyire erdőből, rétről és taposásos gyomtársulásokból származó fajok maradványai voltak. Azonban a kút modern korinak bizonyult, annak közelebbi meghatározása nélkül.

A táplálkozás rekonstrukciójára a 16. századi főzőedények nagy mennyiségű töredékének feldol-

gozása adhatott reményt. Baj-Öregkovács-hegy feltárt objektumaiból igen sok cseréptöredék került elő. Ezeket átnézve rajtuk valóban sok, egykori ételmaradványtól származó kozmás foltot találtunk. Ezek közül tizenegy tétel ételmaradványokat tartalmazó cserepet válogattunk ki, objektumok szerint elkülönítettük. Ezeket előbb makroszkopikus módon vizsgáltuk még 1998-ban, majd még ugyanabban az évben analitikai kémiai eljárásokkal, 2020-ban pedig FTIR-eljárással elemeztettük őket. Ezeknek az ételmaradványok feldolgozása szempontjából teljes körűnek mondható modern vizsgálatokkal az volt a célunk, hogy minél több információt nyerjünk összetételükre, készítési módjukra vonatkozóan.

Makroszkopikus vizsgálataink során felfigyeltünk két edénytöredékre, amelyen szurokszerű közegekben közel száz szenült kölesszem tapadt össze kisebb-nagyobb csomókban. Főzött ételmaradvány, közelebről olyan kásamaradvány lehetett, ahol a szurokszerű közeget adó egykori liszt/dara közé kölest is főztek. A szurokszerű befogadó közegek fényes felülete az egykori hőhatás miatt kivált zsírsavak sóitól fényes. Így bizonyos, hogy zsírral, így akár hússal is készülhetett.

Az analitikai kémiai vizsgálatok elvégzéséhez minimálisan szükséges mennyiségű ételmaradványt csak két cseréptöredéken találtunk. Ezek vizsgálatát Csapó János végezte 1999-ben a Pannon Agrártudományi Egyetem Állattenyésztési Karának kaposvári Központi Laboratóriumában. Az edényfalra sült ételminták aminosav-vizsgálata húsetel (sertéshús?), a zsírsavvizsgálata sertéshús

jelenlétét mutatták. Következésképpen egytálétel, a húsos kása maradványai lehetnek. Mind a köleskása, mind a húsos kása jól jellemzi a magyarországi középkori ételkultúrát. A köleskása a magyarok hagyományos étele volt. Gyökereit a honfoglalás előtti időkben kell keresnünk.

Hosszú idő elteltével az egyik legmodernebb analitikai eljárásnak tartott FTIR-eljárással elemeztettük a baji feltárásból származó ételmaradványokat. A vizsgálatra megküldött oldal- és peremtöredékek ételmaradványait tartalmazó négy mintát Linda Scott Cummings (PaleoResearch Institute, Golden, Colorado, USA) dolgozta fel 2020-ban. Az FTIR-elemzés nem adott mennyiségű összetevőt, csak azt mutatta meg, hogy milyen szerves vegyületek fordultak elő a vizsgált mintákban. A négy mintából nyert abszorbancia hullámok ételek kombinációit mutatták. Mindegyik főzőedény fal- és peremtöredékein vegyes alapanyagú, azaz szénhidrátokat is tartalmazó gabonaőrleményt, zöldségfélét és húst is tartalmazó ételt főztek. Az ételféleség közelebbi meghatározására referenciaanyag hiányában ugyan nem volt mód,

de a tej és tejtermékek jelenlétét egyértelműen kizárta.

Valamennyi elvégzett vizsgálat eredményét összegezve a főzőedényekben különböző ételeket: köleskását, húsos kását és egyéb egytálételt főztek. Alapanyagul az ásatáson előkerült gabonafélék (közönséges búza, rozs) őrleményei szolgáltak. A kölest önállóan vagy más gabonaőrleménybe keverten kásának készítették el. Az egytálételhez húst és minden jel szerint még zöldségfélét is használtak. A vegyes alapanyagú húsos kása jellemző és általánosan előforduló étel volt. Bizonyára sokféle állat húsát főzték meg hozzá, de mi itt csak a házi sertés húsát vélelmezzük. Az ételek készítéséhez pedig bizonyítottan sertézsírt használtak.

A Baj-Öregkovács-hegy késő középkori település cseréptöredékein nagy mennyiségben és páratlan minőségben megőrződött ételmaradványai, az elvégzett sokoldalú és modern archaeobotanikai és analitikai vizsgálat eredményei az itt élők magas szintű gasztronómiai tudását mutatják. Egyben felhívva a figyelmet ezen interdiszciplináris vizsgálatok adta lehetőségekre.

Gyulai Ferenc

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem

Környezettudományi Doktori Iskola, Gödöllő

E-mail: andor20@gmail.com

Petényi Sándor

Kuny Domokos Múzeum, Tata

E-mail: petenyi.sandor23@gmail.com

IRODALOM

GYULAI 2010 Gyulai, F.: *Archaeobotany in Hungary. Seed, Fruit, Food and Beverages Remains in the Carpathian Basin: an Archaeobotanical Investigation of Plant Cultivation and Ecology from the Neolithic until the Late Middle Ages*. Budapest 2010.

GYULAI 2020 Gyulai, F.: *Neue Ergebnisse der Erforschung von Pflanzenbau und Esskultur der landnehmenden Ungarn*. In: (Ed. Wofl, M.) *Die Erdburg von Borsod. Ein Komitatzentrum aus der Zeit der Ungarischen Staatsgründung*. Mit Beiträgen von Annamária Bárány, Zsolt Bernert, Ferenc Gyulai, Ágnes Kustár, Ferenc Molnár, Veronika Szilágyi, Andrea Torma, István Vörös. MRGZ 148 (2020) 253–300.

JACOMET et al 1989 Jacomet, S. – Brombacher, Ch. – Dick, M.: *Archäobotanik am Zürichsee. Ackerbau, Sammelwirtschaft und Umwelt von neolithischen und bronzezeitlichen Seeufersiedlungen im Raum Zürich*. Berichte der Zürcher Denkmalpflege 7. Zürich 1989.

NAGY 2006 Nagy B.: *A Baj, Öreg-Kovács hegyen talált templom körüli temető vizsgálatának paleoantropológiai eredményei*. (Szakdolgozat) 2006.

PETÉNYI 2010 Petényi S.: *A baji nemesi udvarház gazdasági tevékenységéről, különös tekintettel a tímárkodásra – Adatok a középkori magyar bőripar történetéhez*. Tata 2010.

PETÉNYI–SABJÁN 2003 Petényi S. – Sabján T.: *Kályhás boronaház Baj, Öreg-Kovács-hegyen*. KMMK 10 (2003) 127–175.

SEED AND FOODREMAINS FROM MEDIEVAL SETTLEMENT OF BAJ ÖREGKOVÁCS-HEGY

Ferenc Gyulai – Sándor Petényi

A late medieval manor house from the 15th century and its built environment, as well as a well in the forest near by the excavations place were excavated between 1992 and 2007 on the Baj Öregkovács-hegy near by Tata. The large number of pottery fragments, charcoal, animal bones, plant remains and other archaeological finds suggest a serious farming unit and support the written sources. In our study, we presented the archaeological material found here and the results of the archaeobotanical and food chemical analyses of the samples. We set ourselves three goals: the reconstruction of lifestyle, environment and nutrition.

The archaeological and interdisciplinary processing of the remains has provided many new results not only for archaeology, but also for the natural sciences.

In a soil sample from a burnt patch of ground near the manor house, we found all the grains typical for the Hungarian Middle Ages: common wheat, six-row barley, rye, millet.

In the forest next to the site in a stone-lined well we found more than three thousand seeds

and fruits of nearly a hundred plant species. These were mostly remains of species originating from forests, meadows and ruderal weed associations.

In the archaeological objects of Baj Öregkovács-hegy many pottery fragments full of charcoal imprints from former food remains were found as well. Eleven of these were analyzed by macroscopic, analytical chemical methods and finally by FTIR.

Summarizing the results of all investigations, different dishes were cooked in the pots: millet porridge, meat porridge and other one course-dishes. The basic materials were the ground grains of cereals (common wheat, rye). Millet was prepared as porridge or mixed with other grain meal. Meat and vegetable were also used for the one course-dishes. Mixed-base meat porridge was a typical and common dish in the Middle Ages. The meat of many different animals was certainly cooked for it, as the bones found here show, but here we assume only the meat of pigs. It is proven that pork fat was used to prepare the dishes.

Translated by Ferenc Gyulai

FÜGGELÉK

Baj-Öregkovács-hegy 1997. évi
kútfeltárásának növényletelei

APPENDIX

Plant remains from the 1997 well
excavation at Baj Öregkovács-hegy

	Minta															Össze- sen
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
Mintavétel ideje: 1997.07.09–12.	8	9	22	15	21	16	17	32	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	150,5
Izapolás előtti tömeg (kg)	48,15	213,69	18,31	42,61	10,4	7,07	18,77	9,14	8,33	0,04	1,45	1,97	2,34	1,48	6,91	390,66
Szárítás utáni tömeg (g)	4,00– 4,50	3,00– 4,00	4,50– 4,80	4,80– 5,00	4,80– 5,00	5,00	4,8	4,80– 5,00	4,3	4,3	4,80– 4,90	5,00	5,00	4,8	4,6	
Talajfelszíntől mért mélység (m)	147	27	16	16	6	7	24	3	69	11	37	17	13	45	169	
Magkoncentráció (db/izapolatlan kg)																

Faj	Magyar név	Maradvány	Ökocsoport	Állapot													
<i>Adonis aestivalis</i>	Nyári hérics	aszmag	9.3.	nem szentült													1
<i>Acer campestre</i>	Mezei juhar	szárnyas féltermés	4.-6.	nem szentült													1
<i>Aethusa cynapium</i>	Ádáz	félkaszat	4./9.2.	nem szentült	2												4
<i>Ajuga genevensis</i>	Közönséges infű	makkocska	8.3.	nem szentült	2	1											6
<i>Ajuga reptans</i>	Indás infű	makkocska	6./8.2.	nem szentült													3
<i>Alnus incana</i>	Hamvas éger	makk	4.-6.2./3.	nem szentült													3
<i>Amaranthus retroflexus</i>	Szőrös disznóparéj	mag	10.2/9.3/9.2/2.3.	nem szentült	2	4	4	3	3	4	5	2		1			29
<i>Anagallis arvensis</i>	Mezei tikszem	mag	9.2.	nem szentült	1	1		1			1						4
<i>Atropa bella-donna</i>	Nadragulya	mag	7.1.	nem szentült	19	11	4	2			6						43
<i>Bellis perennis</i>	Szárszorszép	kaszat	8.2.	nem szentült	1												1
<i>Betula pendula</i>	Közönséges nyír	virágzat	4.-6.	nem szentült	8												8
<i>Betula pendula</i>	Közönséges nyír	szárnyas makk	4.-6.	nem szentült	542	1	169	37	15	20	151	33			6	102	1098
<i>Betula pendula</i>	Közönséges nyír	murvalevél	4.-6.	nem szentült	69		26	9	5	4	11	3				36	167
<i>Blysmus compressus</i>	Kétsoros káka	makk	8.2./2.3.	nem szentült					2								2
<i>Bromus arvensis</i>	Mezei rozsnok	Csupasz szem	10.2./8.2./9.3.	nem szentült					1								1
<i>Bromus hordeaceus</i> (syn. B. mollis)	Puha rozsnok	Csupasz szem	10.2./8.2./9.3.	nem szentült	1												1
<i>Calamintha nepeta</i> (C. silvatica)	Erdei pereszleny	makkocska	5.	nem szentült	1												1
<i>Carduus acanthoides</i>	Útszéli bogáncs	kaszat	10.2./9.3.	nem szentült	8												8
<i>Carduus nutans</i>	Bókoló bogáncs	kaszat	10.2./9.3.	nem szentült			1										1
<i>Carex flava/pendula</i>	Sárga/lecsüngő sás	makk	3.1.	nem szentült					1								1
<i>Carex hirta</i>	Borzas sás	makk	10.2.	nem szentült	7	3	6	5	4		9	2	1		2	2	43
<i>Carex muricata</i>	Berzedt sás	makk	2./3.	nem szentült							1					1	2
<i>Carex remota</i>	Ritkás sás	makk	4.-6.	nem szentült	1											6	10

Minta		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	Össze- sen
Mintavétel ideje: 1997.07.09–12.		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	Össze- sen
Iszapolás előtti tömeg (kg)		8	9	22	15	21	16	17	32	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	150,5
Szárítás utáni tömeg (g)		48,15	213,69	18,31	42,61	10,4	7,07	18,77	9,14	8,33	0,04	1,45	1,97	2,34	1,48	6,91	390,66
Talajfelszíntől mért mélység (m)		4,00– 4,50	3,00– 4,00	4,50– 4,80	4,80– 5,00	4,80– 5,00	5,00	4,8	4,80– 5,00	4,3	4,3	4,80– 4,90	5,00	5,00	4,8	4,6	
Magkoncentráció (db/íszapolatlan kg)		147	27	16	16	6	7	24	3	69	11	37	17	13	45	169	

Faj	Magyar név	Maradvány	Ökocsoport	Állapot													
Carex riparia/silvatica	Parti/erdei sás	makk	6.	nem szentült													3
Carex silvatica	Erdei sás	makk	6.	nem szentült	3	2			1								9
Carex vulpina/muricata	Róka/berzedt sás	makk	2./3.	nem szentült	4			1									5
Carpinus betulus	Gyertyán	murvaleveles makk	4.2.	nem szentült	61	11	7	23	16	12	6	3	6	2	1	1	8
Caryophyllaceae	Szegfűféle	mag	Diverz	nem szentült							1						1
Chenopodium album	Fehér libatop	mag	9.2./10.2.	nem szentült	45	1	32	31	16	13	49	8		3	4	2	16
Chenopodium hybridum	Pokolvar libatop	mag	9.2./10.2.	nem szentült	1		1				1						3
Cirsium arvense	Mezei aszat	kaszat	10.2.	nem szentült					1								1
Cirsium oleraceum	Halovány aszat	kaszat	3.2./4.2.	nem szentült	5												5
Clinopodium clinopodium	Borsfű	makkocsa	7.3.	nem szentült									1				1
Cornus sanguineus	Veresgyűrű som	csonthéj	4.-6./7.2.	nem szentült	12	17	2	2		1	1	4					39
Corylus avellana	Mogyoró (hosszúkás)	makk	5.	nem szentült	2	2											4
Crataegus monogyna	Egybibés galagonya	csonthéj	7.2.	nem szentült	2												2
Cyperaceae	Sásféle	peyva fragmentum	Diverz	nem szentült				1								1	2
cf. Dactylis glomerata	Csomós ebír	peyvás szem	10.2.	nem szentült	2												2
Datura stramonium	Beléndék/csabítófü	mag	10.2./9.3.	nem szentült	1					2							3
Dianthus deltoides	Mezei szegfű	mag	7.2.	nem szentült				1									1
Fragaria vesca	Erdei szamóca	aszmag	7.1.	nem szentült	2		1										3
Glechoma hederacea	Kerek replkény	makkocsa	4.2./7.2.	nem szentült	1					1					1		3
Helianthus annuus	Napraforgó	félkaszat	9.1.	nem szentült				1	1	1							3
Holosteum umbellatum	Olocsán	mag	8.2./9.3./10.2.	nem szentült													11
Hordeum vulgare ssp. hexastichum	Hatsoros árpa	peyvás szemtermés	9.1.	szentült	1												1

		Minta																			
		Mintavétel ideje: 1997.07.09–12.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	Össze- sen			
		Iszapolás előtti tömeg (kg)	8	9	22	15	21	16	17	32	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	150,5			
		Szárítás utáni tömeg (g)	48,15	213,69	18,31	42,61	10,4	7,07	18,77	9,14	8,33	0,04	1,45	1,97	2,34	1,48	6,91	390,66			
		Talajfelszíntől mért mélység (m)	4,00– 4,50	3,00– 4,00	4,50– 4,80	4,80– 5,00	5,00	5,00	4,8	4,80– 5,00	4,3	4,3	4,80– 4,90	5,00	5,00	4,8	4,6				
		Magkoncentráció (db/iszapolatlan kg)	147	27	16	16	6	7	24	3	69	11	37	17	13	45	169				
Faj	Magyar név	Maradvány	Ökocsoport	Állapot																	
Hyoscyamus niger	Beléndek/csabítófü	mag	10.3.	nem szentült	2					1	2	2				1	3	11			
Lamium ampexicaule	Báronyos árvacsalán	makkocsk	9.2./10.2.	nem szentült					2							1		3			
Lamium galeobdolon	Sárga árvacsalán	makkocsk	4.2.	nem szentült			2	2										4			
Laserpitium pruthenicum	Rutén bordamag	félkaszat	6./7.1./8.1.	nem szentült	1				1									2			
Leontodon autumnalis	Őszi oroszlánfog	kaszat	8.2.	nem szentült	1													1			
Ligustrum vulgare	Közönséges fagyal	mag	4.-6.	nem szentült	1													1			
Linum sp.	Len	mag	Diverz	nem szentült													1	1			
Lotus corniculatus	Szarvas kerep	mag	8.2./8.3.	nem szentült							1							1			
Lycopus europaeus	Vízi peszérce	makkocsk	2./3.	nem szentült			1		4	1	1		1					8			
Malus domestica	Alma	mag	9.1.	nem szentült	1		1											2			
Matricaria cf. chamomilla	Orvosi székfű / kamilla	kaszat	10.2.	nem szentült			2	1										3			
Medicago lupulina	Komlós lucerna	mag	8.3.	nem szentült	1				1									2			
Melilotus altissima	Réti somkóró	mag	10.1.	nem szentült			1											1			
Mentha arvensis	Mezei menta	makkocsk	2./3./9.2.	nem szentült	1													1			
Moehringia trinervia	Erdei csitri	mag	4.-6.	nem szentült	1													1			
Peucedanum sp.	Kocsord	félkaszat fragmentum	7.3.	nem szentült	1													1			
Plantago lanceolata	Lándzsás útifű	mag	8.2.	nem szentült	2													2			
Poa cf. annua	Nyári perje	pelyvás szem	10.2.	nem szentült			1											1			
Polygonum aviculare	Porcsin keserűfü	makk	10.2.	nem szentült	4		2	1	3	2							3	17			
Polygonaceae	Keserűfüféle	termés	Diverz	nem szentült			3											3			
Potentilla alba	Fehér pimpó	aszmag	5.-6./8.2.	nem szentült	2													2			
Potentilla argentea	Ezüstös pimpó	aszmag	10.3.	nem szentült	1													1			
Potentilla rupestris	Kövi pimpó	aszmag	5.-6.	nem szentült	1													1			

		Minta																			
Faj	Magyar név	Maradvány	Ökocsoport	Állapot	Mintavétel ideje: 1997.07.09–12.															Össze- sen	
					1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15		
					Izapolás előtti tömeg (kg)																
					48,15	213,69	18,31	42,61	10,4	7,07	18,77	9,14	8,33	0,04	1,45	1,5	1,5	1,5	1,5		1,5
					Szárítás utáni tömeg (g)																
					4,00– 4,50	3,00– 4,00	4,50– 4,80	4,80– 5,00	5,00	4,8	4,80– 5,00	4,80– 5,00	4,3	4,3	4,80– 4,90	5,00	5,00	5,00	4,8		4,6
					Talajfelszíntől mért mélység (m)																
					147	27	16	16	6	7	24	3	69	11	37	17	13	45	169		
Faj	Magyar név	Maradvány	Ökocsoport	Állapot	5	18	1	1				2							7		
Prunella vulgaris	Közönséges gyíkfű	makkoska	8.2./10.2.	nem szentült	5	5	18	1	1										25		
Prunus avium	Madárcaresznye	csonthéj	8.2.	nem szentült															1		
Prunus persica	Őszibarack	fél csonthéj (duránci)	9.1.	nem szentült			1												1		
Prunus spinosa	Kökény	csonthéj	7.2.	nem szentült	1														1		
Ranunculus repens	Kúszó boglárka	makkoska (aszmag)	10.2.	nem szentült	12	3	1	2	1	2	6	2	4				3		36		
Ranunculus sceleratus	Torzsika boglárka	makkoska (aszmag)	2.3.	nem szentült	1			1	2	2		2					2		8		
Reseda lutea	Vadrezeda	mag	10.2.	nem szentült							2								2		
Reseda lutea	Vadrezeda	tok	10.2.	nem szentült							1								1		
Rosa sp.	Rózsa	mag	Diverz	nem szentült				1											1		
Rubus idaeus	Málna	csonthéjas mag	7.1.	nem szentült		3	4	3		1			3		1				15		
Rubus fruticosus	Szedér	csonthéjas mag	7.1.	nem szentült		10		2	2				1						15		
cf. Rumex conglomeratus	Murvás lórom	makk	4.2./7.1.	nem szentült	2														2		
Rumex obtusifolius	Réti lórom	makk	10.2.	nem szentült	2	2													4		
Rumex sanguineus	Erdei lórom	makk	4.2./7.1.	nem szentült	4	1	4	3	2	2	9		3			1	4		33		
Sambucus ebulus	Gyalogbodza	csonthéjas mag	7.1.	nem szentült	24		11	10	5	3	24	2	1		2	13	7		102		
Sambucus nigra	Fekete bodza	csonthéjas mag	4.1.	nem szentült	7	1	2	6	1										17		
Sambucus sp. fragm.	Bodza	csonthéja mag	Diverz	nem szentült							3			1	1				5		
Saponaria officinalis	Szappanfű	mag	10.2.	nem szentült			1												1		
Silene alba	Fehér mécsvirág	mag	10.2.	nem szentült							1	2					1		4		
Solanum dulcamara	Ebszőlő csucor	mag	4.	nem szentült								1	5						6		
Solanum nigrum	Fekete csucor	mag	9.2./7.1.	nem szentült	77	16	24	23	16	7	32	12	20	1	3	2	2	4	241		
Solanaceae	Burgonyaféle	mag fragmentum	Diverz	szentült					1										1		

		Minta																		Össze- sen
Faj	Magyar név	Maradvány	Ökocsoport	Állapot	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
Mintavétel ideje: 1997.07.09–12.					1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	150,5
Izapolás előtti tömeg (kg)					8	9	22	15	21	16	17	32	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	
Szárítás utáni tömeg (g)					48,15	213,69	18,31	42,61	10,4	7,07	18,77	9,14	8,33	0,04	1,45	1,97	2,34	1,48	6,91	390,66
Talajfelszíntől mért mélység (m)					4,00– 4,50	3,00– 4,00	4,50– 4,80	4,80– 5,00	4,80– 5,00	5,00	4,8	4,80– 5,00	4,3	4,3	4,80– 4,90	5,00	5,00	4,8	4,6	
Magkoncentráció (db/fizapolatlan kg)					147	27	16	16	6	7	24	3	69	11	37	17	13	45	169	
Stachys annua	Tarlótisztesfű	makkocsk	9.3./9.2.	nem szentült	4		2				1		1							8
Stellaria graminea	Réti csillaghúr	mag	8.2.	nem szentült			1													1
Stellaria media	Tyúkhúr	mag	9.2.	nem szentült	44		2	8	1	4	10		1		2				5	77
Taraxacum officinale	Pongyola pitypang	kaszat	8.2./10.2.	nem szentült	56		12		1	1	13	1			3				20	107
Teucrium chamaedrys	Sarlós gamandor	makkocsk	4.-6.	nem szentült														1		1
Thlaspi arvense	Mezei tarsóka	mag	9.2.	nem szentült								1								1
Tilia cordata	Kislevelű hárs	termés	5.	nem szentült															1	1
Tilia sp.	Hárs	termés fragmentum	Diverz	nem szentült				1			3							1		5
Torilis japonica	Bojtorjános tüskemag	félkaszat	7.1.	nem szentült	1															1
Urtica dioica	Nagy csalán	makk	10.1.	nem szentült	36	4	4	5	1	1	5									55
Verbena officinalis	Közönséges vasfű	negyed- makkocsk	10.2.	nem szentült	1		1	1			1	1								5
Vicia sp.	Bükköny	mag	Diverz	nem szentült							1		1							2
Viola cf. odorata	Illatos ibolya	mag	4.2.	nem szentült			2			1	1							2		6
Viola sp.	ibolya	mag fragmentum	Diverz	nem szentült	1			1			1						1			4
Vitis vinifera	Borszőlő	mag	9.1.	nem szentült	1			1			1									3
gomba szklerócium				nem szentült	25		9	9	7	3	10		2		1			6	8	80
rügypikkely				nem szentült	42	126	13	21	13	12	4	1	31			3				266
Összesen (db)					1178	240	356	237	127	105	401	94	103	17	55	25	19	67	254	3158

Termőhelyi kategóriák (JACOMET et al. 1989) nyomán:

1. = vízínövény,
1.1. = szubmerz vízínövénytársulás,
1.2. = lebegő hínár,
1.3. = diverz vízínövények,
2. = feltöltődő partmenti növényzet,
2.1. = nádas,
2.2. = magassásos,
2.3. = vízparti pionírok,
3. = famentes vízparti növényzet,
3.1. = mocsár (rét)/láprét,
3.2. = nedves évelők,
2./3. = vízparti növények/ártér,
4. = nedves termőhelyű erdő,
4.1. = törmelékerdő (nedves termőhely),
4.2. = ligeterdő/száraz erdő,
5. = világos keverékerdő (friss termőhely),
4-6. = erdei fajok különböző termőhelyen,
6. = árnyékos erdő,
7. = erdőirtás, erdőszél és száraz bokorerdő,
7.1. = erdőirtás/cserjés,
7.2. = erdőszéli társulás (átlagos termőhely),
7.3. = erdőszéli társulás (száraz termőhely),
8. = rét/legelő,
8.1. = rét/legelő (nedves termőhely),
8.2. = rét/legelő (átlagos termőhely),
8.3. = száraz rét/legelő és sziklagyep,
9. = szántóföld,
9.1. = kultúrnövény,
9.2. = tavaszi vetésű gabona- vagy kapásgyom,
9.3. = őszi gabonagyom,
10. = ruderalia,
10.1. = nedves termőhelyű ruderalia,
10.2. = átlagos termőhelyű ruderalia,
10.3. = száraz termőhelyű ruderalia,
diverz = nem besorolható.

KÖZÉPKORI NÖVÉNYLELETEK TATA BELVÁROSÁBÓL – TÖRTÉNETI-ÖKOLÓGIAI VIZSGÁLAT

Szilvási Katalin Julianna – Merkl Máté Róbert – Kovács Bianka Gina – Gyulai Ferenc

BEVEZETÉS ÉS CÉLKITŰZÉS¹

Az archaeobotanika, más néven régészeti növénytan, a növények maradványait tanulmányozó tudomány. Fő vizsgálati területei közé tartozik a növénytermesztés és a vegetáció történetének feltárása. Segítségével bepillantást nyerhetünk elődeink életébe: hogyan használták környezetüket, erőforrásaikat, milyenek voltak élőhelyük adottságai, milyen növényeket termesztettek, milyen táplálkozási szokásaik voltak, illetve megfigyelhetjük a növénytermesztés és a földművelés elterjedését is.²

Tata belvárosában, a Kossuth tér 16. szám alatt 2016-ban a Kuny Domokos Múzeum régészeti feltárást végzett. Az ásatás középkori és újkori jelenségeket hozott felszínre. A kutatás során talajmintákat is vettek archaeobotanikai vizsgálat céljából, melyek a 13–14. századra keltezhetők. A minták feldolgozás céljából a Szent István Egyetem³ Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszékére kerültek.

A LELŐHELY BEMUTATÁSA

Elhelyezkedése

Tata városa a Dunántúlon, Komárom-Esztergom vármegyében, a Kisalföld és a Dunántúli-középhegység találkozásánál, sík- és dombvidék határán, az Által-ér völgyében fekszik. Területe különösen gazdag forrásokban és tavakban, így a „vizek városának” is nevezik.⁵ A feltárás, melyen a vizsgált leletanyag előkerült 2016 áprilisában egy mélygarázsos társasház építési munkálatai miatt zajlott, a város mai főterének szomszédságában (Kossuth

Régészeti feltárás során ritkán kerülnek elő magleletek, aminek elsődleges okai, hogy a leletek instabilak és gyorsan lebomlanak. Különleges körülmények között azonban lehetőség van a fennmaradásukra. Ilyen például a tűz általi szenülés, a rendkívül száraz mikroklíma, a vízborítás, a jégbezáródás. Azonban ezeknek a maradványoknak a felismeréséhez igen nagy gyakorlatra, szisztematikus mintavételre, feldolgozásra (pl. iszapolásra) és vizsgálatra van szükség.⁴

A tatai magleletek archaeobotanikai és történeti ökológiai vizsgálatokhoz az volt a célunk, hogy megpróbáljuk rekonstruálni az adott korszakok növényi diverzitását, ezáltal megismerhessük és képet alkothassunk az ott lakók életéről, mezőgazdasági szokásairól. A feltárás során gyűjtött mintákból tűz által szenült maradványokhoz jutottunk. Hasonló korú archaeobotanikai minták a település területéről máshonnan egyelőre nem ismertek.

tér 16.), Kovács Bianka Gina vezetésével. Az ásatásra régészeti megfigyelés keretében került sor.⁶

A Tata, Kossuth tér 16. szám alatti feltárás

A kutatással érintett telek északnyugati, tér felőli részén az újkori épületek teljesen elpusztították az esetleges korábbi objektumokat, a belsőbb részen viszont összesen 32, a késő Árpád-kortól az újkorig keltezhető jelenséget sikerült feltárni. (1. kép) A telek hátsó részén feltehetőleg azért maradhattak

¹ Jelen tanulmány Szilvási Katalin Julianna Tata város középkori növényleleteinek történeti-ökológiai vizsgálata című 2020-as MSc szakdolgozatának rövidített változata (SZIE MKK Természetvédelmi és Tájgazdálkodási Intézet, Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszék, Gödöllő), melyet Merkl Máté kiegészített a famaradványok vizsgálatával. Az eredmények rövidítve már megjelentek egy nagyobb tanulmány részeként. (KOVÁCS et al. 2023)

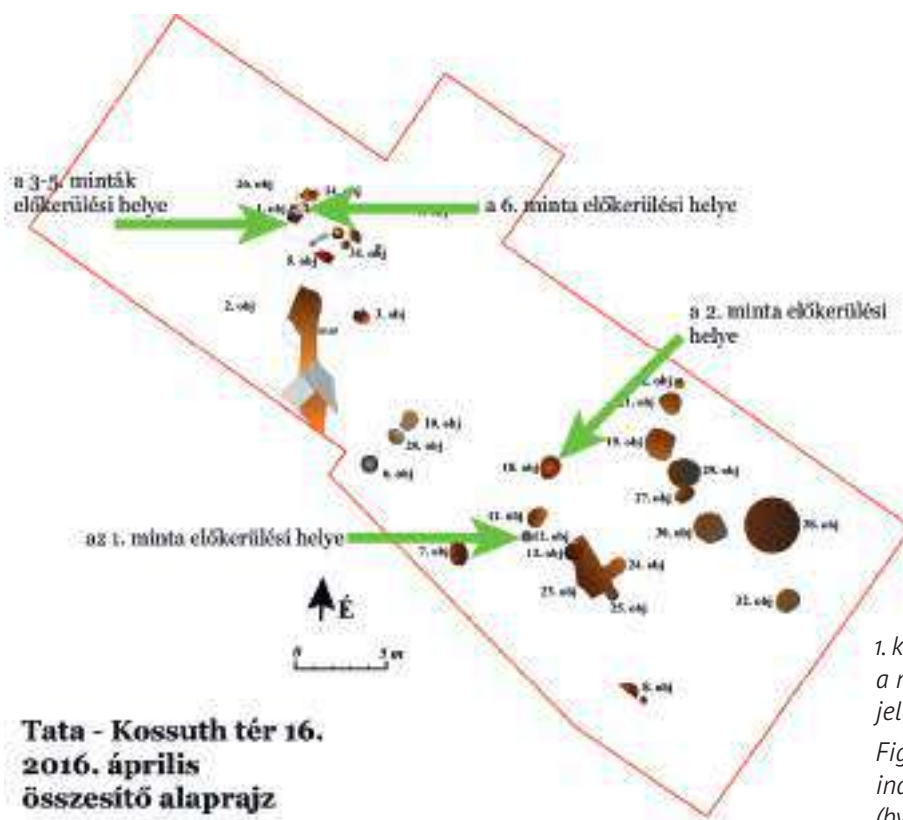
² GYULAI 2001, 14.

³ ma: Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem

⁴ GYULAI 2008

⁵ DÖVÉNYI 2010, 330–334.

⁶ KOVÁCS 2016; KOVÁCS 2017, 293; KOVÁCS 2018

1. kép: A feltárás összesítő alaprajza, a minták előkerülési helyének jelölésével (készítette: Kovács B. G.)

Fig. 1: Summary plan of the excavation, indicating the location of the samples (by B. G. Kovács)

meg a középkori objektumok, mert a II. katonai felmérés (1819–1869) tanúsága szerint ez a terület nem volt beépítve az elmúlt évszázadok során.⁷ A legkorábbi objektumok egy 12–13. századi ház és hasonló korú szabadon álló kemencék voltak, illetve előkerült egy kerítőárok kis szakasza, két tüzelőhelyként meghatározott jelenség, valamint 12 különböző korú gödör. Ez utóbbiakban késő Árpád-kori és késő középkori, valamint 18–19. századi leletanyagot találtunk.⁸

A telek az eddigi ismeretek alapján Ótata település (a 14. századtól mezőváros) része lehetett, melynek főtere valószínűleg a mai Kossuth téren helyezkedett el egykor. A tér közepén 2015-ben feltárássra került a késő középkori eredetű Szent Balázs templom,⁹ környékéről pedig a legkorábbi ismert leletek a 12–13. századra keltezhetők.¹⁰ Így az eddigi információk arra mutatnak, hogy a 2016-os ásatás során egy, a középkori Ótata főterének szomszédságában álló telek vagy telekrészlet került feltárássra.¹¹

Mintavételek

Az ásatás során két esetben égett gabonaszemeket, két helyen pedig hamumaradványokat is találtunk, melyekből mintát vettünk, és vizsgálat céljából a Szent István Egyetemre küldtünk. A hamumaradványok az 1. objektumból és környékéről, míg a magok a 12. és a 18. objektumokból kerültek elő.¹²

Az 1. objektum egy késő Árpád-kori külső kemence, melynek három, agyagból tapasztott sütőfelülete volt (vagyis kétszer megújították, újrapasztották a használata során). A minta (6. minta) a középső sütőfelület (SE02) felett megmaradt hamurétegből (SE30) származik (2. kép), melyet valamiért nem takarítottak el a harmadik sütőfelület (SE03) készítése előtt. A középső sütőfelületből egy nagy fazék, míg a felsőből többek között egy bogrács, egy nagy fazék, két kisebb fazék és egy folyadéktároló (talán kancsó) töredékei kerültek elő. Formáik alapján mindegyik a késő Árpád-korra keltezhető.¹³

⁷ <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary> (utolsó elérés: 2021. április 30.)

⁸ KOVÁCS 2016; KOVÁCS 2018, 31–36.

⁹ SCHMIDTMAYER 2016, 267–268.

¹⁰ KISNÉ CSEH–PETÉNYI 2004, 16–18.

¹¹ KOVÁCS 2018, 30–31; a település történetét lásd: SZATMÁRI 1979; SZATMÁRI 2004; SCHMIDTMAYER 2011;

illetve rövid összefoglalót róla ezen kötetben Kovács Bianka Gina tanulmányában.

¹² KOVÁCS 2016; KOVÁCS 2018, 32–34.

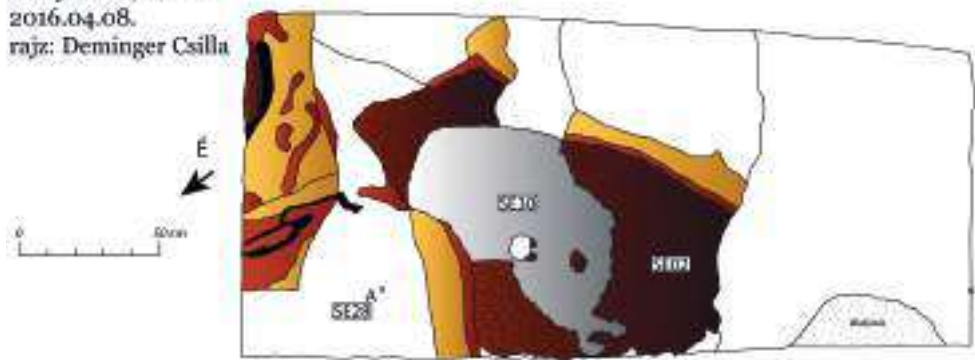
¹³ KOVÁCS 2018, 32; a középső sütőfelület (SE02) leletei: KDM ltsz.: 2016.13.1.5–8; a felső sütőfelület (SE03) leletei: KDM ltsz.: 2016.13.1.9–21.

Tata - Kossuth tér 16.

1. objektum, felszín

2016.04.08.

rajz: Deminger Csilla

SE02 - Tapasztott sütőfelület. Alja vörösré, teteje feketére égett.

SE08 - Égett agyaggal kevert, fekete, faszemes réteg.

SE03 - Világosszürke hamuréteg néhol faszénfoltokkal.

vörösré égett tapasztás

sárgára égett tapasztás

sütőfelület

intenzív égett

állattársa:

2. kép: A késő Árpád-kori kemencében (1. objektum) talált hamumaradvány (6. minta) (rajz digitalizálása és fotó: Kovács B. G.)

Fig. 2: Ash residue (sample 6) found in the late Árpadian kiln (obj. 1) (photo and digitization of drawing: B. G. Kovács)

Az 1. objektum felett egy attól független, vörösré átégett agyagréteg helyezkedett el (SE04), melyben előkerült egy három darabra tört fazékalj. (3. kép) Az edény belsejében kb. 3 cm vastagon hamus réteg volt. A három töredékben lévő hamus maradvány külön mintaszámokat kapott (3–5. minta). A vörös agyagréteg kora a belőle előkerült kerámiatöredékek alapján a 14. századra tehető.¹⁴

Az ásatás során a kemencéken kívül két kör alakú, sekély, szürke és fekete hamus betöltésű jelenséget is megfigyeltünk, melyek valószínűleg tűzrakó helyek lehettek. (4. kép) Az egyik ilyen objektum (12. objektum) betöltésében a hamu rengeteg égett gabonaszemmel volt keverve, melyből mintát vettünk (1. minta). Sajnos nem volt benne korhatározó leletanyag, de feltételezhető, hogy a késő Árpád-korból (13–14. század) származik, mi-

vel tetejének szintje egy magasságban volt a mellette 40 cm-re elhelyezkedő 13–14. századi leletanyagot tartalmazó gödörrel (összesítő alaprajz 11. objektum) – a másik tűzrakóhely (6. objektum), mely nem tartalmazott gabonát, a betöltésében található edények töredékei alapján a 12–13. századra datálható.¹⁵

Az utolsó minta (2. minta) a 18. objektumból származik, mely egy sekély, fémanyagban gazdag gödör volt. (5. kép és 1. tábla) Ebben többek között egy enyhén aszimmetrikus, középkori ekevasat¹⁶ találtunk, melyen rengeteg égett gabonaszem volt.¹⁷ Az ekéhez tartozó csoroszlya töredékei is előkerültek, mely szárának átmetszete alapján szintén középkori.¹⁸ Ezenkívül a nagyobb vastöredékek talán egy kasza részei lehettek. Típusa, rossz megtartása és töredékessége miatt, nem

¹⁴ KOVÁCS 2016, 5; KOVÁCS 2018, 33–34; az agyagréteg leletei: KDM ltsz.: 2016.13.4.1–154, 299–300; a fazékalj, melyben a hamus maradvány előkerült: KDM ltsz.: 2016.13.4.152.

¹⁵ KOVÁCS 2016, 6; KOVÁCS 2018, 33. (A 6. objektumban talált edények: KDM ltsz.: 2016.13.6.1–8.)

¹⁶ MÜLLER 1982, 418.

¹⁷ KOVÁCS 2016, 7; KOVÁCS 2018, 34; a 18. objektum leletei: KDM ltsz.: 2016.13.18.1–20.

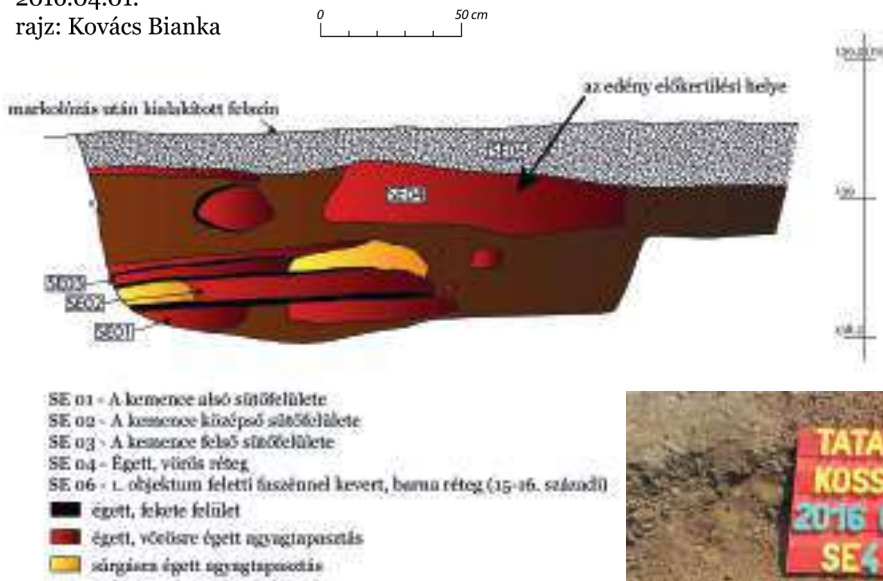
¹⁸ MÜLLER 1982, 434–435.

Tata - Kossuth tér 16.

1. objektum, metszet

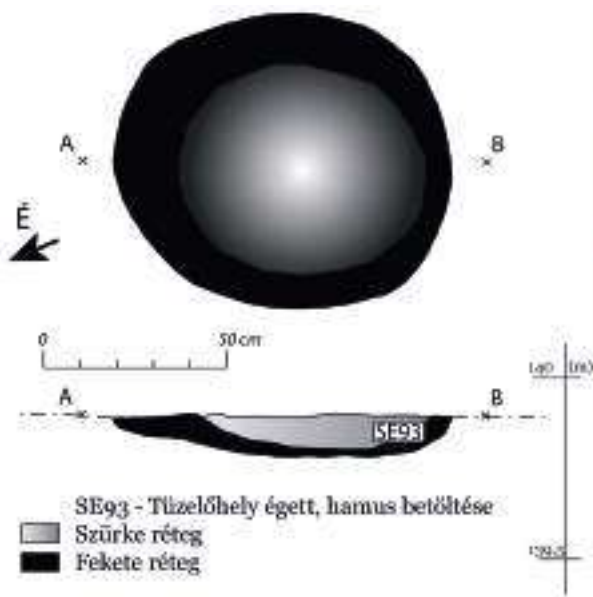
2016.04.01.

rajz: Kovács Bianka

3. kép: A fazék aljtöredékében talált hamumaradvány (3-5. minták) (rajz digitalizálása és fotó: Kovács B. G.)

Fig. 3: Ash residue (samples 3-5) found in the pot fragment (photo and digitization of drawing: B. G. Kovács)

Tata - Kossuth tér 16.

12. objektum felszín, metszet

2016.04.08.

rajz: Kovács Bianka

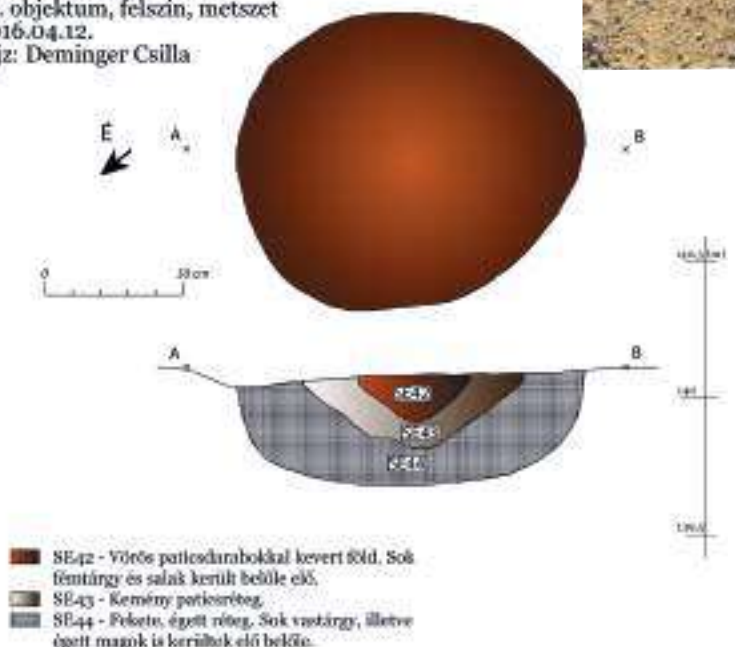
4. kép: A késő Árpád-kori, szenült magvakat tartalmazó objektum (1. minta) (rajz digitalizálása és fotó: Kovács B. G.)

Fig. 4: The object of the late Árpadian period, which contained burnt seeds (sample 1) (photo and digitization of drawing: B. G. Kovács)

5. kép: A 13–14. századi gödör (2. minta előkerülési helye) (rajz digitalizálása és fotó: Kovács B. G.)

Fig. 5: The 13th – 14th centuries pit (the location the discovery of the sample 2) (photo and digitization of drawing: B. G. Kovács)

Tata - Kossuth tér 16.
18. objektum, felszín, metszet
2016.04.12.
rajz: Deminger Csilla

állapítható meg.¹⁹ A gödörből előkerült még egy négy darabból álló vésőkészlet, egy kisméretű vödörful (az ekevason valószínűleg az egykori favödör maradványai láthatók rákorrodálódva), egy vascsat, egy vaskarika, négy szög, egy vaspánt töredékei, néhány kisebb vasdarab és egy fogazott szélű eszköz töredéke, mely állatvakaró lehetett. Utóbbi tárgyítípus a késő Árpád-korban jelent meg az országban,²⁰ már a tatárjárás során elpusztult falvainkból is ismert.²¹ A fémleleteken kívül az objektumban számos átégett, áglyenyomatos paticsmaradványt is találtunk, mely talán egy egykor a közelben álló, könnyűszerkezetű gazdasági épületből származhat. A gödör sekélysége és tartalma miatt feltételezhető, hogy a benne lévő tárgyakat annak idején sietősen, szándékosan rejtették el. Az objektum teteje hasonló magasságban került elő, mint a tőle néhány méterre elhelyezkedő Árpád-kori ház kemencéjének sütőfelülete. A többi közeli, 13–14. századra keltezett jelenség (11–12, 19.

objektum) teteje mintegy 30–40 cm-rel mélyebben jelentkezett, viszont a 15–16. századi 29. objektum kb. 30 cm-rel magasabban. A tengerszint feletti magasság azonban nem ad elegendő támpontot, hiszen az objektumok előkerülése alapján a telek szintje a középkorban (és később is) a mai Kossuth tér felől távolodva emelkedett.²² A késő középkorban azonban a teleknek olyan jelentősebb tulajdonosa lehetett, akinek háztartásában lošticei pohár és mázas kályhacsempékből épült kályha is jelen volt, így nem tartjuk valószínűnek, hogy a csekélyebb értékkel rendelkező mezőgazdasági vaseszközök elrejtésével fáradozott volna egy esetleges támadás idején. Ennek megfelelően a leletegyüttes földbe kerülési idejét a 13–14. századra valószínűsítjük. Ezen belül elképzelhető, hogy akár a tatárjárás idején vagy azt követően, a terület Csák nemzetség általi elfoglalásakor került sor a tezaurálásra.

19 Az ásatáson előkerült összes vastárgy rendkívül rossz megtartású volt, mely valószínűleg azzal magyarázható, hogy a területet valamikor jelentősebb ideig víz érthette. A kasza talán a hosszú kaszák közé tartozott, melyek a 14. századtól jelentek meg az ország területén. MÜLLER 1982, 497.

20 MÜLLER 1982, 533–534.

21 pl. DINNYÉS 2007, 51.

22 KOVÁCS 2018, 34.

A MAGLELETEK KIÉRTÉKELÉSE

Előzmények

A Tata, Kossuth tér 16. szám alatti feltáráson vett talajminták a Szent István Egyetem MKK Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszékére kerültek, ahol a 2018-ban megkezdett feldolgozó munka keretében a mintákat kiiszapolták, majd a bennük lévő maganyagot Merkl Máté kiválogatta. Szilvási Katalin ezt követően kapcsolódott be a feldolgozó munkába.

Anyag és módszer

A feldolgozó munka során a minták laborszámot kaptak, tömegük lemérése után (0,5 mm, 1,0 mm, 2,0 mm, 4,0 mm lyukbőségű) szitasorozaton át, – az esetleges szennyeződés elkerülése végett – vezetékes vízzel iszapolásra (pontosabban szitálásra) kerültek.

A mintákban talált magvak és termések kémleletes szárítás után ZEISS Discovery V8-as sztereo binokuláris mikroszkóp alatt az egyéb szerves és szervetlen maradványoktól elkülönítésre kerültek. A mintákban a magvak mellett egyéb szervetlen (kerámiatöredékek, patics) és szerves maradványokat (csont, csigaház és viszonylag nagy mennyiségű rovarmaradvány, cocon stb.) is találtunk. (2. tábla) A fontosabb adatokat az 1. táblázat tartalmazza.

A kiválogatott magvak és termések meghatározása meghatározók és archaeobotanikai tanulmányok segítségével történt,²³ de azokat minden esetben az összehasonlító mag- és termésgyűjteményben található recens magvakkal és termésekkel is egybevetettük. A diaszpórák megtartásától függően azokat fajokra, olykor faj alatti kategóriákra (pl. alfaj) határoztuk meg, de volt, hogy csak nemzetségre, vagy ha annyira töredékesek voltak, akkor egyáltalán nem tudtuk azokat meghatározni. Ilyenkor azok *indet.*-ként kerültek a táblázatba. A meghatározott maradványokról fotódokumentációt a tanszék mikroszkópkamerájának meghibásodása miatt helyben nem volt lehetőség készíteni.

A növényi makromaradványok mennyiségi kiértékeléséhez a meghatározott növényi makromaradványokat Excel-táblázatba gyűjtöttük. (2. táblázat) A növényfaj latin neve mellett szerepel annak magyar neve, a maradvány típusa és állapota, termőhelyi ökocsoportja, családjá, betelepítési státusza, flóraelem besorolása, magassága, életformája, esetleges droghatása és mintánkénti da-

rabszáma. Ezt követően mintánként összesítettük a bennük lévő faj és magszámot, majd kiszámoltuk az úgynevezett faj- és maradványkoncentrációt, azaz a magvak és termések feldúsulását a minták iszapolatlan tömegére vonatkoztatva, ami összehasonlíthatóvá teszi az egyes minták faj- és magtartalmát egységnyi tömegre vonatkoztatva.

A növényfajokat a továbbiakban, (termesztett) kultúrnövény, gyom és természetes környezetből származó kategóriákra osztottuk, a további kiértékelésnél az Árendás-féle antropogén felosztást követtük. Az Árendás (1982) nyomán kialakított módszer lényege, hogy a növényleleteket mesterséges származási kategóriákba sorolja. Egy növény több helyen is szerepelhet. Ezek a mesterséges kategóriák jól tükrözik a növényvilág és az ember kapcsolatát: gabona, gyümölcs, szőlő, rost- és olajnövény, zöldség, gyógynövény, festőnövény, dísznövény. Az egyed és a faj szerinti relatív gyakoriság értékeivel kiegészítve képet kapunk az egykori kultúra növénytermesztéséről, növényismeretéről, a növényfajok diverzitásáról.²⁴

A kimutatott fajokra tekintettel a feldolgozó munka során az alábbi kategóriákat vizsgáltuk:

- *gabonafélék*: az ide tartozó fajokat gabonának, gabonapótlónak, konyhakerti növényeknek termesztették, szemterméseiket, magjaikat élelmezésre használták fel,
- *gyomnövények*: a mai ismereteink szerint szántóföldi, parlagi, kerti és taposásos (ruderalis) fajok,
- *spontán növények*: a véletlenszerűen előforduló, jelenlétük egyéb módon nem magyarázható, a telep egykori természeti környezetéből bekerült szennyeződött növényfajok diaszpórái. Ezek a makromaradványok rendszerint a gabonalelet-együttesből vagy annak közvetlen közeléből származtak. A véletlenszerű előfordulásuk mellett gyakorlati jelentőségükre (pl. vadon termő gyümölcs, gyógyítás, fűszer stb.) is tekintettel voltunk. Ezek nagy jelentőségűek, mert számos információt hordoznak az egykori természetes növénytakaróra és a klímára vonatkozóan.

A gyomnövények ökológiai felosztás szerint a következők lehetnek:²⁵

- *Secalietea* = őszi vetésű gabonagyomok osztálya,
- *Chenopodieta* = kapás és ruderalis társulások osztálya,

23 A következők alapján: SCHERMANN 1966; SOÓ-KÁRPÁTI 1968; CAPPERS et al. 2006

24 ÁRENDÁS 1982, 6–7.

25 ELLENBERG 1974

- *Polygeno-Chenopodietalia* = tavaszi vetésű gabona gyomok rendje.

A gabonafélék összetételének vizsgálatával nemcsak fontos információkat nyerhetünk a növénytermesztés színvonalára vonatkozóan, de azok életmódbeli sajátosságokra is utalhatnak. Legalább ilyen fontos a gyomosodás kérdése. Jelenlétük és mértékük nemcsak az egykori növénytermesztők hozzáértését mutatja, de segítségükkel tisztázni lehet, hogy a gyomnövények őszi vagy tavaszi vetésű gabonákhoz tartoztak-e, de akár az aratás módját is meg tudjuk általuk állapítani.

A mennyiségi kiértékelést minőségi (ökoszociológiai) kiértékelés követte. Az ásatások során előkerült, feltárt és meghatározott növényi leletek ökológiai viszonyainak elemzésével a tanatocönológia foglalkozik, következtet az egykori termőhelyre, rekonstruálja a flórát, a növénytársulásokat, tehát leírja a lelőhely környékének növénytanai viszonyait. Az egykori környezetből bekerült növényleletek összességét, Willerding (1983) nyomán, „*thanatocoenosys*”-nak nevezzük (itt jegyezzük meg, hogy a görögös szóösszetétel magyarázata: *tanatos* = halál, *coenosys* = társulás).²⁶

A növényleletek minőségi (ökoszociológiai) kiértékeléshez Jacomet, Brombacher és Dick (1989)²⁷ archaeobotanikai leletekre Ehrendorfer (1973)²⁸ és Ellenberg (1974) nyomán Borhidi (1995) által a hazai viszonyokra adaptált, a növényfajok termőhelyi igényeit figyelembe vevő növényiszociológiai és növényökológiai rendszerét használtuk. Ez az elemzés figyelembe veszi azt is, hogy a növénytársulások összetétele az idők folyamán változhat.²⁹

EREDMÉNYEK

A 6 db kiizapolt talajminta közül csak kettőben, az 1. és 2. mintában³⁰ voltak magvak és termések. Az előkerülési helyük és a velük együtt talált egyéb leletek alapján ezek valószínűleg a 13–14. századra keltezhetők. Mindezek figyelembevételével megpróbáltuk rekonstruálni a két minta növénymaradványai alapján a növényi diverzitást, az egykori gazdálkodást és a környezetet.

Az 1. minta 30 növényi taxon 9871 db maradványát tartalmazta – négyszer annyit, mint a 2. min-

1. = vízinövény,
- 1.1. = szubmerz vízinövénytársulás,
- 1.2. = lebegő hínár,
- 1.3. = diverz vízinövények,
2. = feltöltődő partmenti növényzet,
- 2.1. = nádas,
- 2.2. = magassásos,
- 2.3. = vízparti pionírok,
3. = famentes vízparti növényzet,
- 3.1. = mocsár (rét)/láprét,
- 3.2. = nedves évelők,
- 2./3. = vízparti növények/ártér,
4. = nedves termőhelyű erdő,
- 4.1. = törmelékerdő (nedves termőhely),
- 4.2. = ligeterdő/száraz erdő,
5. = világos keverék-erdő (friss termőhely),
- 4–6. = erdei fajok különböző termőhelyen,
6. = árnyékos erdő,
7. = erdőirtás, erdőszél és száraz bokorerdő,
- 7.1. = erdőirtás/cserjés,
- 7.2. = erdőszéli társulás (átlagos termőhely),
- 7.3. = erdőszéli társulás (száraz termőhely),
8. = rét/legelő,
- 8.1. = rét/legelő (nedves termőhely),
- 8.2. = rét/legelő (átlagos termőhely),
- 8.3. = száraz rét/legelő és sziklagyp,
9. = szántóföld,
- 9.1. = kultúrnövény,
- 9.2. = tavaszi vetésű gabona- vagy kapásgyom,
- 9.3. = őszi gabonagyom,
10. = ruderalia,
- 10.1. = nedves termőhelyű ruderalia,
- 10.2. = átlagos termőhelyű ruderalia,
- 10.3. = száraz termőhelyű ruderalia,
- diverz = nem besorolható.

ta, ahonnan 13 növényi taxon 1135 db maradványa került elő. (2. táblázat) Ez még akkor is így van, ha az egységnyi tömegre vetített faj- és magkoncentrációkat vetjük össze. A maradványok között egy olyan növényfajt is találtunk, a vetési konkolyt (*Agrostemma githago*), amely jelenleg természetvédelmi oltalom alatt áll Magyarországon.³¹

A különböző mintákban eltérő mennyiségben találtunk magvakat és terméseket. (1. táblázat) A növényi maradványok kivétel nélkül karbonizált,

²⁶ WILLERDING 1983

²⁷ JACOMET et al. 1989

²⁸ EHRENDORFER 1973

²⁹ BORHIDI 1995

³⁰ Ezenkívül az 5-ös mintában 1 db libatopfélé (*Chenopodium* sp.) magja volt.

³¹ 13/2001. (V.9.) KöM rendelet

azaz szenült állapotúak voltak. Szenülésmentes, úgynevezett szubfosszilis állapotban egyetlen mag sem fordult elő. Nagyobb mennyiségű mag éghett itt el, melynek egy része hamuvá válhatott, míg kisebb részben a direkt hőhatás hiányában, oxigénszegény viszonyok közepette lassan átszenültek, ami konzerválta őket, megmentve ezáltal a talajlakó mikroorganizmusok lebontó tevékenységétől. Határozóbélyegeik többé-kevésbé láthatók voltak. Ezek elsősorban gabonafélék szemtermései a hozzájuk tartozó gyomvegetáció magjaival. Feltehetőleg már égett állapotban kerültek fellelési helyükre (pl. tereprendezés, feltöltés). Az ételmaradványok töredékei is kivétel nélkül szenült állapotban voltak találhatóak. Talán már a főzés vagy sütés során odaégtek, és a továbbiakban már hulladékként kerültek oda.

Az objektumok összehasonlíthatósága végett összefoglaltuk a minták legfontosabb adatait: sorszám, objektumszám, stratigráfiai szám, mintavétel ideje, minta mélysége, minták iszapolás előtti tömege, objektum jellege és keltezése, növényi maradványok száma.

Az itt feldolgozott anyagon kívül eddig nem ismert más (ekkora mennyiségű) Tatáról származó középkori maglelet.³² Az anyag mind fajgazdagságát, mind mennyiségét illetően jól illeszkedik az

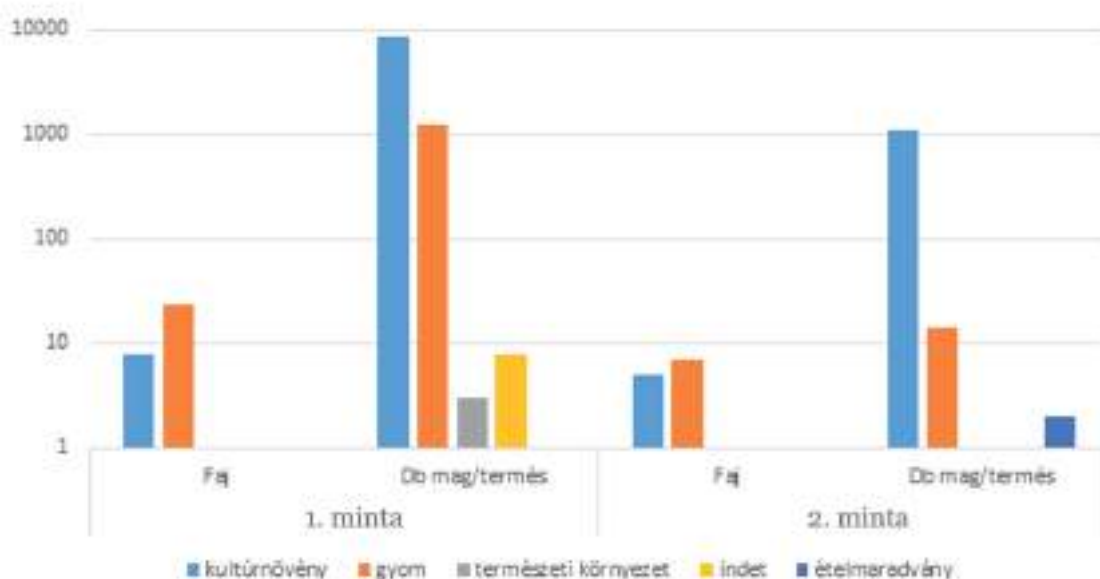
eddig feldolgozott magyarországi középkori leletanyaghoz.

Mennyiségi értékelés

A mintákban talált fajokat a kultúrnövények, továbbá gyomok és az egykori környezetből gyűjtött vagy véletlenszerűen bekerült, úgynevezett vegetáció elemek teszik ki. (6. kép)

A kultúrnövények fajsza és ezzel együtt mag száma az 1. mintában jóval magasabb (8 faj, 8581 mag), mint a 2. mintában (5 faj, 1119 mag). Hasonlóképpen a gyomfajok számában is különbség van. Gyomdiverzitás tekintetében (beleértve a gabona-, kapásgyomokat és a ruderaliákat) az 1. minta (23 faj, 1278 db mag) kimagasló értéket mutat a 2. mintához képest (7 faj, 14 db mag). Az egykori természeti környezetből származó faj maradványát pedig csak az 1. mintában találni, de ott is csak igen alacsony értékben (1 faj, 3 db mag). *Indet.*, azaz nem meghatározható magtöredék (8 db) is csak az 1. mintában volt, míg ételmaradvány kizárólag a 2. mintában (2 db).

A kultúrnövények leleteinek segítségével megismerhetjük a középkori településen élők gazdasági életét és fogyasztási szokásait. (7. kép) Mivel bőségesen szerepelnek a mintákban, ezért fontossági sorrendjük is megmondható. Gabonaféle mindkét

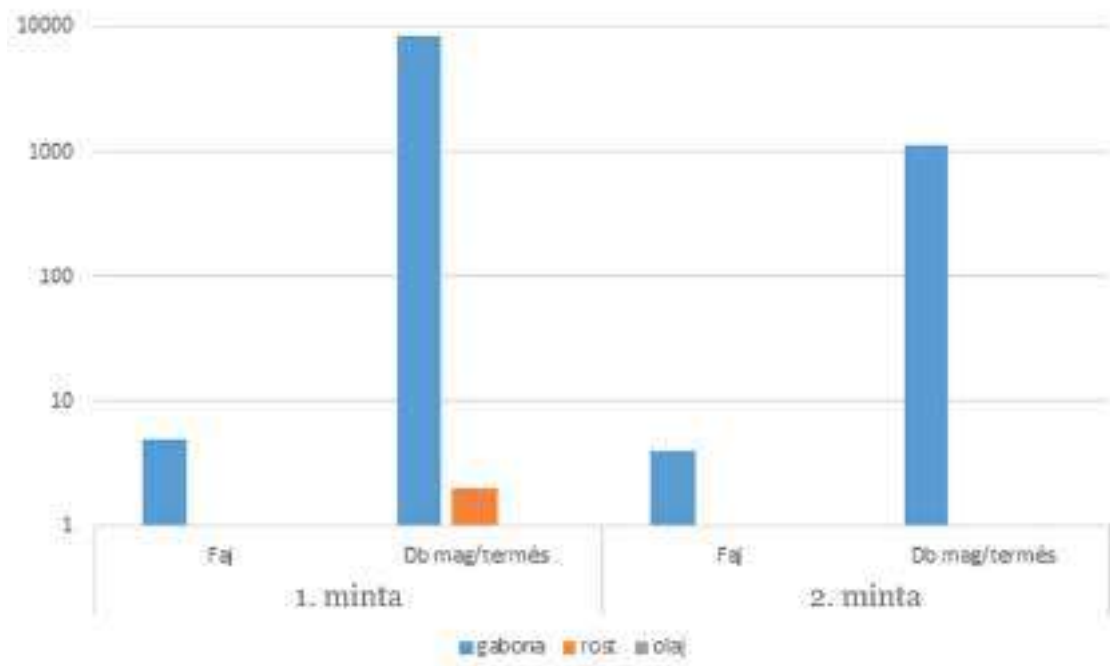

6. kép: A tatai leletanyag antropogén megoszlása (készítette: Szilvási K.J.)

Fig. 6: Anthropogenic distribution of finds of Tata (by K.J. Szilvási)

³² Tata, Fürdő utca 1976-os feltáráson (Szatmári Sarolta leletmentése) is került elő kisebb mennyiségű, középkorra keltezett maganyag (bodza, csattanó maszlag, kutyatej-

féle magja), azonban publikálásra még nem került. Jelenleg Merkl Máté foglalkozik vele.

7. kép: A tatai leletanyag kultúrnövényeinek megoszlása (készítette: Szilvási K.J.)

Fig. 7: Distribution of cultivated plants of the finds of Tata (by K.J. Szilvási)

mintában jelentős mennyiségben van jelen, sőt a 2. mintában csak ilyen fajok diaszpórái találhatók. Az 1. mintában ezenfelül rosnövény (házi len) és olajkerti mák (alacsony száma miatt nem látható a diagramon) magjai is megtalálhatók.

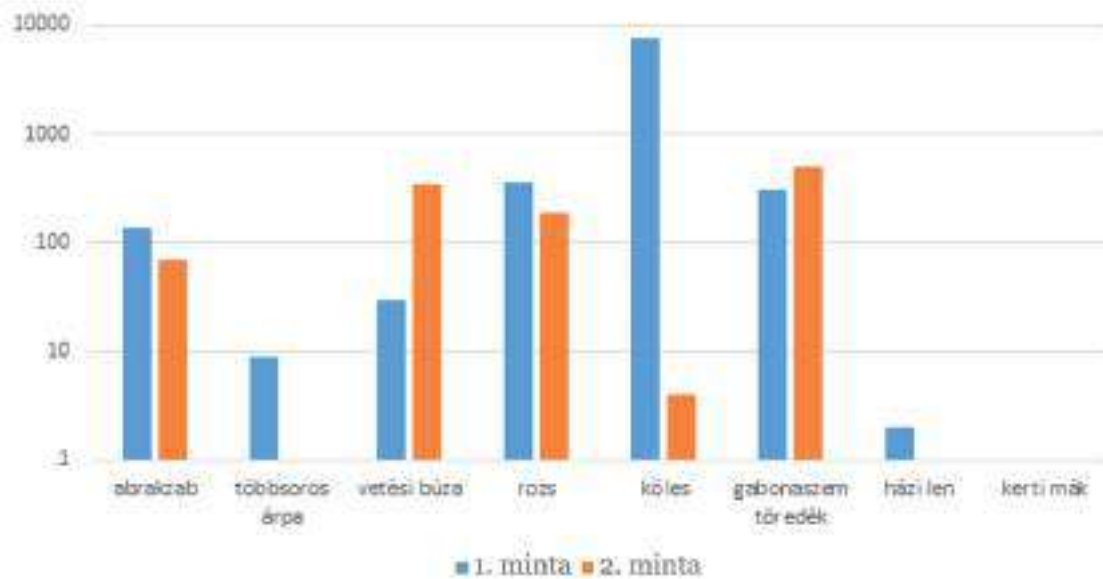
Számos gabonafélét találni a mintákban. Ezek azonban nagyon eltérő faji összetételben és mennyiségben fordulnak elő. Az 1. mintában a maradványok, azaz a gabonaszemek számát tekintve a gabonafélék között első helyen áll a köles (*Panicum miliaceum*) (4. tábla 3) 7745 db, a második helyen a rozs (*Secale cereale*) (3. tábla 5) 358 db, a harmadikon az abrakzab (*Avena sativa*) (4. tábla 1) 139 db, ezt követi a vetési búza (*Triticum aestivum* subsp. *vulgare*) (3. tábla 1) 30 db, a sort a több-(hat?) soros árpa (*Hordeum vulgare* ssp. *polystichum*) (3. tábla 4) 9 db zárja. A 2. mintában megváltozik és erősen redukálódik ez a sorrend, árpaszem például egyáltalán nem található. Első helyen áll a vetési búza (3. tábla 2–3) 352 db, ezt követi a rozs (3. tábla 6) 189 db, majd az abrakzab (4. tábla 2) 69 db, végül a köles (4. tábla 4) 4 db.

Minőségi (ökoszociológiai) értékelés

A minőségi (növényiszociológiai) kiértékeléshez elkészítettük a növényfajok termőhelyi igény szerinti besorolását. A mintákban talált növényfajok termőhelyi igényeit figyelembe véve elvégeztük azok ökológiai csoportosítását. (9. kép) Vizsgálatainkat

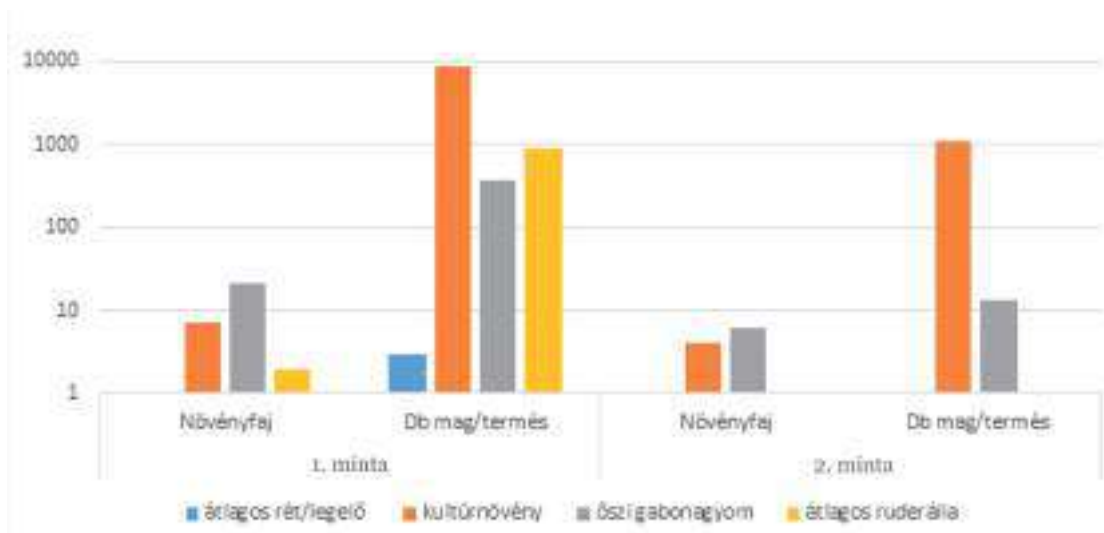
a kimutatott fajokra és azok diaszpóráira egyaránt kiterjesztettük. Megjegyzendő, hogy egy-egy növényfaj több termőhelyen is megtalálható, különösen, ami a gyomokat illeti, sőt vannak olyanok is, amelyek egyaránt előfordulnak őszi és tavaszi vetésű, vagy kapás gazdanövények között, vagy akár taposásos társulásokban is. Minthogy a gyomfajok magjai búza, rozs és más gabonák közül kerültek elő, azaz velük együtt égtek meg, arra következtethetünk, hogy azok gyomfajai voltak.

Ennélfogva az őszi vetésű gabonagyomok száma igen magas, ami összefüggésben állhat a fent ismertetett gabonafélék magas szemszámával. Mindenesetre megerősítik, hogy az itt talált gabonafélék többnyire őszi vetésűek voltak (pl. őszi búza, rozs), így: egynyári vagy tarló tisztesfű (*Stachys annua*) (6. tábla 1), fakó muhar (*Setaria glauca*) (6. tábla 2), fali kányazsázsa (*Diplotaxis muralis*) (6. tábla 4), kaszanyűg bükköny (*Vicia cracca*) (6. tábla 5), komlós lucerna (*Medicago lupulina*) (6. tábla 6), konkoly (*Agrostemma githago*) (7. tábla 1), közönséges kakaslábfű (*Echinochloa crus-galli*) (7. tábla 2), léha vagy hélazab (*Avena fatua*) (7. tábla 3–4), mezei csormolya (*Melampyrum arvense*), orvosi somkóró (*Melilotus officinalis*) (7. tábla 5), pokolvar libatop (*Chenopodium hybridum*) (7. tábla 6), ragadós muhar (*Setaria viridis verticillata*) (6. tábla 3), repcsényretek (*Raphanus raphanistrum*) (8. tábla 2), réti here (*Trifolium pratense*) (8. tábla 3), szelíd

8. kép: A tatai leletanyag gabonaféléinek megoszlása (készítette: Szilvási K.J.)

Fig. 8: Distribution of cereals in the finds of Tata (by K.J. Szilvási)

9. kép: A tatai fajok termőhely szerinti megoszlása (készítette: Szilvási K.J.)

Fig. 9: Distribution of species of Tata by place of grows (by K.J. Szilvási)

keserűfű (*Polygonum mite*) (8. tábla 4), szeplőlapu (*Cerinth minor*) (8. tábla 5), szulákkeserűfű (*Fallopia convolvulus*) (8. tábla 6), tarlóhere, másnéven herehura (*Trifolium arvense*) (9. tábla 6), terebélyes laboda (*Atriplex patula*), útszéli zsázsa (*Lepidium draba*), vadkáposzta (*Brassica campestris*) (9. tábla 1), vadrezeda (*Reseda lutea*) (9. tábla 2), vetési vagy kis gomborka (*Camelina microcarpa*) (9. tábla 3), zöld vagy ragadós muhar (*Setaria viridis*, *Setaria verticillata*). (8. tábla 1)

A gyomfajok eloszlását és magmennyiségét illetően már jelentős különbségeket találni a két

minta között. Az 1. minta 21 gabonagyomot tartalmaz, a 2. mindössze 6 fajt. Számos közülük mindkét mintában megtalálható: egynyári vagy tarló tisztesfű, fali kányaszászsa, léha vagy héla-zab. A többség azonban hiányzik a 2. mintából, ami pedig ott előfordul, az az 1. mintából: ragadós muhar, útszéli zsázsa, konkoly, mezei csormolya. A gyomfajok diverzitása és eloszlása tekintetében tehát egyértelműen eltér a két minta. A magszám tekintetében mindkét mintára jellemző, hogy egy faj egy-két maggal képviselteti magát. Kivételt jelent az 1. mintában talált pokolvar libatop 325 db

magja. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a pokolvar libatop nemcsak az őszi gabonák, de a tavaszi vetésű gabonák között (köles, tavaszi búza, tavasz árpa, abrakzab) és kapáskultúrákban is előfordul, amilyenek itt a mák (*Papaver somniferum*) (5. tábla 2) és a len (*Linum usitatissimum*) (5. tábla 1).

A leletanyagban talált ruderaliák (taposásos gyomtársulás vagy egyszerűen csak romtalajok fajai) emberi hatásnak kitett területről (árkok, utak mente, töltésoldalak, parlagok és más bolygatott területek, istállók, épületek környéke) származhatnak, onnan, ahol a talaj nitrogénben gazdag,

esetleg trágyázott volt. A kimutatott két faj átlagos vízellátottságú termőhelyről származott. A fehér libatop (*Chenopodium album*) (9. tábla 4) mindkét mintában jelen volt, ráadásul az 1. mintában igen magas számban (907 db mag), a nyári perje (*Poa annua*) (9. tábla 5) azonban már hiányzott a 2. mintából.

Az egykori természeti környezetből mindössze egyetlen, véletlenszerűen bekerült növényfaj, a közepes vízellátottságú rétről származó réti vagy közönséges palástfű (*Alchemilla vulgaris* agg.) 3 db makkja fordult elő az 1. mintában.

AZ EREDMÉNYEK ÉRTÉKELÉSE

A növényfajok ökológiai megoszlása alátámasztja a mennyiségi kiértékelés eredményeit. Tipikus palaeo-etnobiocönózis társulás képe bontakozik ki: a leletanyagban elsősorban az emberi tevékenységgel összefüggő (termesztett és felhasznált) növények fordulnak elő a hozzájuk tartozó gyomflórával és az egykori környezetből véletlenszerűen bekerült flóraalkotó fajokkal.

Az 1. mintában talált gabonafélék többségét a középkor talán legjellegzetesebb kásanövényének, a kölesnek maradványai teszik ki. Ezek kivétel nélkül szenült csupasz szemek, néhány esetben konglomerátummá sülve. A szenült és csupasz, már feldolgozott pelyvalevél és csíra nélküli köleszemek kásakészítés során éghettek meg. Belőlük a hántolás során ugyanis kitörik a csíra. Minden bizonnyal helyben hántolták őket. Sajátos, hogy a 2. mintából már csak néhány kölesszem került elő.

A ma is általánosan termesztett hexaploid csupasz szemű közönséges vagy vetési búza két különböző alakú szemtermése is jelen volt az 1. és 2. mintákban. Egyik hosszúkás, a másik kerek. Ezek két ökotípushoz/fajtához tartozhattak, ami a korai növénynemesítés fontos bizonyítéka. Az, hogy mindkét mintában jelen voltak – és nagyjából egyforma arányban – azt jelenti, hogy kontinuosnak tekinthető ezek termesztése, vagyis nem idegen helyről kerültek ide. Mindenesetre fontos szerepet töltött be az itt élők életében. Minden bizonnyal a helyben termesztett búzát készletezték és itt is dolgozták fel.

Minthogy a mindkét mintában megtalált abrakzab is pelyvalevél nélküli, vagyis csupaszon került elő, nem kizárt, hogy emberi fogyasztásra szánták.

Az 1. minta több (hat?) soros árpaszemei kivétel nélkül pelyvások voltak, ezért azokat inkább állatok takarmányozására, mint emberi fogyasztásra használhatták.

Az anyagban szereplő gabonafajok a magyarországi archaeobotanikai adatbázis³³ alapján megfelelnek a középkor gabonatermesztésének. Mégis néhány sajátosság kiolvasható belőlük. A 2. mintában talált búza és rozsszemek aránya (2:1) felveti együttes termesztésük és felhasználásuk lehetőségét (abajdoc = *triticum mixtum*; kétszeres), amint az a hazai középkorra jellemző volt.

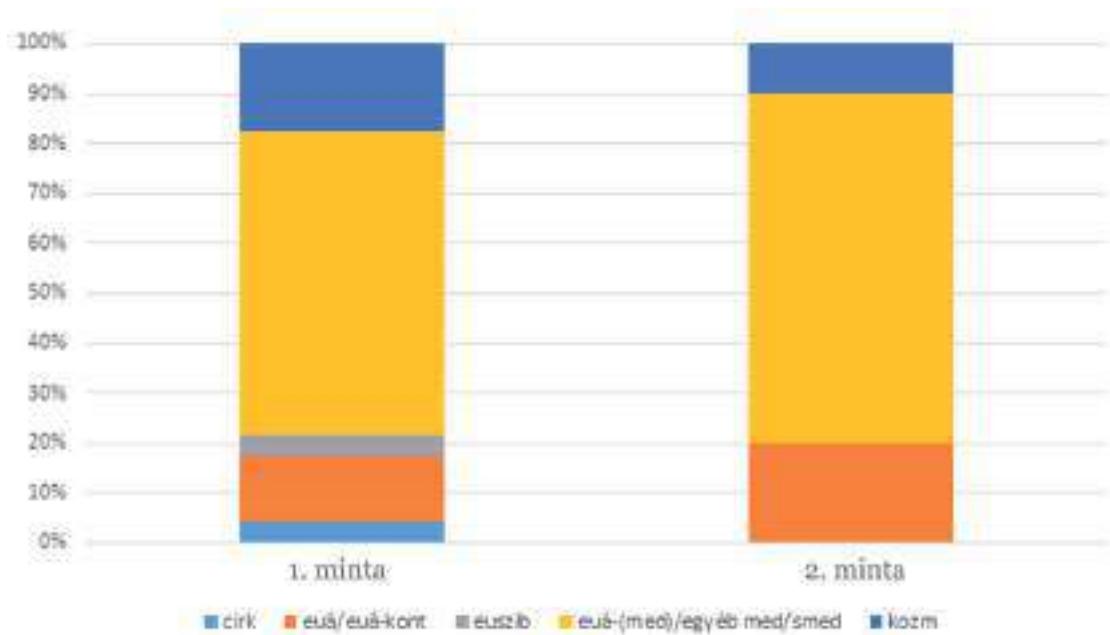
Amennyiben megvizsgáljuk a kimutatott növényfajok flóraelem szerinti eloszlását, úgy itt nagy különbséget nem találunk a két minta között. (10. kép) Annyi mégis kitűnik belőle, hogy az eurázsiai jellegű fajok aránya némileg magasabb. Egyéb, az egész hazai Árpád-kori és késő középkori archaeobotanikai leletanyagra kiterjesztett flóraelem vizsgálatból kitűnik, hogy a 14. század második felétől hűvösebb és nedvesebb klíma következett be, melynek nyomán a biztosabb hozam érdekében előtérbe került a rozs, illetve az abajdoc termesztése, az egyéb gabonafélék termesztése visszaesett, és megváltozott a gyomfajok összetétele is.³⁴

A nagyszámú kimutatott őszi gabonagyom helyi gabonatermesztésből, illetve közeli feldolgozásából származhat. Mind a magas, mind az alacsony gyomok megtalálhatók közöttük, következésképpen alacsonyan, valószínűleg kaszával arattak. (11. kép)

Nyilván a korabeli tisztítási eljárásokkal, elsősorban a szórással és a szeleléssel, nem tudták eltávolítani őket. Felhasználás előtt a gabonát még

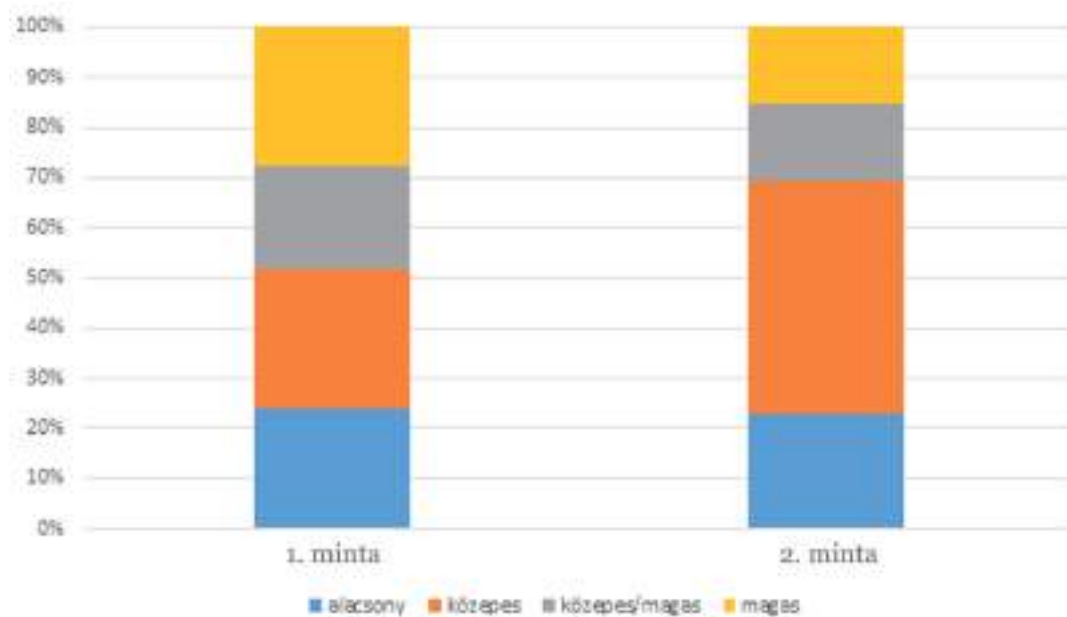
³³ PÓSA–GYULAI 2019; GYULAI 2010

³⁴ GYULAI 2010, 2017; PINKE et al. 2017

10. kép: A tatái fajok flóraelem szerinti megoszlása (készítette: Szilvási K.J.)

Fig. 10: Distribution of species of Tata by flora element (by K.J. Szilvási)

11. kép: A tatái fajok magasság szerinti megoszlása (készítette: Szilvási K.J.)

Fig. 11: Distribution of species of Tata by height (by K.J. Szilvási)

egyszer átnézték, „szemenszedték”, hogy a mérgező, vagy csak kellemetlen ízt adó gyommagvakat eltávolítsák.

Az 1. mintában talált konkoly és a szulákkese-rűfű elterjedt gabonagyomok lehettek. Mindkettő igen jelentős, nehezen leküzdhető gyomfaj volt, a neolitikumtól a késő középkorig valamennyi hazai régészeti kultúra gabonatermesztésének

hagyatékában megtalálható. A konkoly síksági-hegyvidéki, mediterrán származású, ma már az egész földön elterjedt kozmopolita gabonagyom (*Secalietea* faj).³⁵

³⁵ A vegyszeres védekezés következtében mára jelentősen megritkult, Magyarországon védett növény. SOÓ-JÁVOR-
KA 1951; SOÓ 1980

A középkori kolostorok szerzetesei magas színvonalú botanikai, gyógynövény- és fitoterápiás ismeretekkel rendelkeztek és a mindennapokban használták is azokat. Bizonyára a helyben élő egyszerűbb embereknél is így volt. Tudták, hogy az itt megtalált fehér libatop, tisztesfű, továbbá számos fent felsorolt gabona (búza, árpa) is gyógyhatással rendelkezik.³⁶

A feldolgozó munka során a régészeti-növénytani leletanyagban néhány gyógyhatású és mérgező növény magját is megtaláltuk. Ebben a korban még nem váltak el egymástól a ma jellemző élességgel a fűszer-, gyógy- és mérgező növények.

Az 1. mintában talált mák nemcsak olaj-, de drognövényként is ismert. Drogját ópiumnak nevezik, mely számos alkaloidot tartalmaz és régóta használatos.³⁷ A morfin fájdalomcsillapításra alkalmas és euforizáló hatású (ópiumszívók, ópiumbarlangok). A kodein, mely a morfin metilésztere, a leggyakrabban használt köhögéscsillapító és enyhe fájdalomcsillapító. Az egyéb mákalkalo-

idok (papaverin, narkotin, tebain stb.) görcsoldó és köhögéscsillapító, félszintetikus úton kialakított gyógyszerek alapanyagai.

A konkoly csírája, szaponin toxin (ideg- és izombénító) tartalma miatt mérgező. Az ilyen gabona fogyasztása vagy feletetése igen veszélyes.³⁸ Méreganyagai a ghitagosid, valamint az agrosztemma sav. A gabonába kerülve és összeőrölve kékes színűvé tette a kenyeret. Heveny mérgezés esetén tünetei a következők: gyomorirritáció, nyáladás, hányás, majd keringési elégtelenség, kóma és végül a halált a légzésbénulás okozza. Rapaics (1934) szerint hajdan nem irtóztott tőle úgy az ember, mint napjainkban: kis mennyiségben kenyérbe sütötték, pálinkát főztek belőle.³⁹ A konkollyal fertőzött gabonát felhasználása előtt tisztítani kellett, de ez szórással, szeleléssel nem volt megoldható, szitálással is csak gyéríteni lehetett számukat. Így válik érthetővé, hogy miért fordul elő a konkoly magja viszonylag nagy számban a régészeti korokból származó gabonafélék szemtermése között.

A FALELETEK KIÉRTÉKELÉSE

Módszer

A szenült famaradványok kinyerése a földmintákból a karpológiai anyaghoz hasonlóan nedves szitálással történt, amelyet a minta szobahőmérsékleten történő szárítása és sztereo mikroszkóppal történő válogatása követett. A leletek a mintaszámon belül sorszámot kaptak. (3. táblázat) A kiválogatott anthrakológiai mintákat mikroszkópra szerelhető MicroQ – W PRO digitális mérőszoftverrel ellátott mikroszkóp kamera és egy Nikon Eclipse LV100 POL ráesőfényű binokuláris mikroszkóp segítségével határoztuk meg, amelyhez Babos Károly restaurátoroknak készített tankönyvét, Greguss Pál faanatómiai munkáját, Gencsi László és Vancsura Rudolf *Dendrológia* című könyvét és egy internetes határozó oldalt használtunk.⁴⁰

Eredmények

A kutatás eredményeit a 3. táblázat rögzíti. A késő Árpád-kori (12–13. századi) kemencében talált ha-

murétegből (6-os minta) több mint 400 darab kisméretű faszéndarabokat válogattunk ki, melyek anatómiai tulajdonságuk alapján a tölgy nemzetséghez (*Quercus* sp.) köthetők.

A 13–14. századi tűzrakóhelyről gyűjtött (1-es jelzésű minta) szenült maradványok mérete 8 és 20 mm közötti volt, amelyek közül a legtöbb maradványt mézgás égernek (*Alnus glutinosa*) definiáltuk.⁴¹ (12. kép)

A 14. századi rétegből (3. minta) előkerült edény aljtöredéke nagyon apró szenült famaradványokat tartalmazott, amelyek méretük alapján határozásra nem voltak alkalmasak. A szintén 14. századi 4. jelzésű minta hamus rétegből apró szenült faszeket tudtunk kiválogatni, amelyek közül 8 db maradványt a tölgy (*Quercus* sp.) nemzetséghez tartozónak azonosítottuk. Az 5. mintában (14. század) a 100 darab kisméretű szenült famaradvány közül 1 darab volt alkalmas anthrakológiai vizsgálatra, amelyet tölgynek (*Quercus* sp.) determináltunk.

36 RÁPÓTY–ROMVÁRY 1983, 269–270.

37 GYULAI–KENÉZ 2018, 82–84.

38 DANERT et al. 1981

39 RAPAICS 1934, 152.

40 BABOS 1994; GREGUSS 1959; GENCSI–VANCSURA 1992; www.woodanatomy.ch (utolsó elérés: 2021. május 7.)

41 Kizárólag faanatómiai alapon nem zárható ki a hamvas éger (*Alnus incana*) sem, azonban a faj mai ismereteink szerint alhavasi termőhelyeken fordul elő, elsősorban Európa alpesi és északi részein, így a maradványok vélhetően a környéken is honos mézgás égerhez tartozhattak.

12. kép: Mézgás éger (*Alnus glutinosa*) keresztmetszete az 1-es mintából (1.2. sorszám). A minta mérete: 9×10×9 mm (fotó: Merkl M.)

Fig. 12: Cross section of of European black alder (*Alnus glutinosa*) from sample 1 (ID 1.2). The size of the sample is 9×10×9 mm (photo: M. Merkl)

A 13–14. századi gödörből származó leletanyagban (2. minta) kisméretű faszéndarabokat találunk, amelyekből 3 db szenült famaradvány volt alkalmas anthrakológiai vizsgálatra, szerkezetük alapján mindegyik töredék juhar nemzetséghez (*Acer* sp.) köthető.

Az eredmények értékelése

Az előkerülő és határozható fás taxonok darabszáma összesen 3 db volt. Ezek közül a mézgás éger (*Alnus glutinosa*) faj állandóan nedves, többletvíz hatás alatt álló, ásványi tápanyagokban gazdag környezetben növekszik. A juharfélék (*Acer* sp.) között mezofil fajokat találunk, amelyek egyaránt elegyfák juharos-tölgyesekben, gyertyános-töl-

gyesekben, keményfa-ligeterdőkben, juhar-kőris szurdokerdőkben, bükkösökben és hegyvidéki égerligetekben. A tölgy (*Quercus* sp.) nemzetségbe szintúgy mezofil fajokat találunk, amelyek az erdő-sült vidékeink fő társulás alkotó növényei. A nedves környezettől (folyópartokon) egészen a száraz, meleg déli fekvésű lejtőkig megtaláljuk a tölgy nemzetség tagjait.⁴²

A meghatározott taxonok termőhelyi igényei és elterjedési területeik alapján valószínűsíthető, hogy Tata középkori lakossága a mindennapi tevékenységükhöz szükséges faanyagot a kevesebb energiárfordítással járó közeli természeti forrásokból szerezte be.

ÖSSZEGZÉS

Egy mélygarázsos társasház építése miatt 2016 áprilisában régészeti feltárással kerülhetett sor Tata, Kossuth tér 16. szám alatt. Az ásatás során 13–14. századi égett magleletek kerültek elő, melyek közül 6 mintát a Szent István Egyetemre küldtek vizsgálat céljából. A 6 db kiiszapolt talajminta közül csak kettőben, az 1. és 2. mintákban voltak magvak és termések. Valamennyi mag és termés karbonizált, azaz szenült állapotban található, nem szenült maradvány nem is fordul elő. A mintákban talált fajokat a kultúrnövények, továbbá gyomok és az egykori környezetből gyűjtögetett vagy véletlenül bekerült vegetációelemek teszik ki.

A gabonafajok vizsgálatával információt kaphattunk a növénytermesztés színvonalára, a kö-

zépkori Tata lakóinak életmódbeli sajátosságaira. Mindkét mintában jelentős mennyiségben található gabonafélék, melyek eltérő összetételben voltak fellelhetők. Az 1. mintában a kultúrnövények mind faj-, mind darabszáma magasabb, mint a 2. mintában, ugyanez a gyommagvaknál is megfigyelhető.

Az 1. mintában a köles (kásanövény) fordult elő legnagyobb számban. A vizsgált magok számában ezt követte a rozs, az abrakzab, majd a többsoros árpa. A 2. minta jellegzetes (legnagyobb számban talált) növénye a vetési búza, ezt követte a rozs, az abrakzab és a köles. Fontos adat, hogy a 2. mintában talált búza- és rozsszemek aránya (2:1) felveti együttes termesztésük és felhasználásuk lehetősé-

⁴² GENCSI–VANCSURA 1992

gét, ami a hazai középkorra jellemző volt. A vetési búza két különböző alakban, hosszúkás és kerek formában is megtalálható volt az 1. és 2. mintákban. Ezek két fajtához tartozhattak, ami a korai növény-nemesítés fontos bizonyítéka.

Az őszi vetésű gabonagyom magvak száma miatt feltételezhető, hogy a gabonafélék is őszi vetésűek voltak. A minták vizsgálatánál megfigyelhető volt, hogy a gyomdiverzitás magasabb értéket mutatott az 1. mintában (23 faj, 1278 db), mint a 2. mintában (7 faj, 14 db mag). Az egykori természeti környezetből mag csak az 1. mintában volt fellelhető, az is alacsony számban (1 faj, 3 db). A mintában ezenfelül rostonövény magok, házi len és kerti mák is voltak. További eltérés volt még a minták között, hogy ételmaradék csak a 2. mintában volt megtalálható.

A leletek kiértékelése során azt tapasztaltuk, hogy néhány növényfaj több termőhelyen is megtalálható, elsősorban gyomok esetében. A nagyszámú őszi gabonagyomok maradványai között egyaránt voltak alacsonyabb és magasabb növények, amiből arra következtettünk, hogy kaszával

arathattak. Mivel a gyomfajok magjai a gabonák közül kerültek elő és velük együtt égtek meg, azok gyomfajai lehettek.

A leletek kiértékeléséből láthatjuk, hogy elsősorban emberi tevékenységgel összefüggő növények fordultak elő, a hozzájuk tartozó gyomflórával. A tatai magleletek mind fajgazdagságban, mind mennyiségüket illetően jól illeszkednek az eddig feldolgozott középkori leletanyaghoz. A középkor egész időszakában megfelelő mennyiségű élelmiszer származott a növénytermesztésből és az állattenyésztésből, melyek a leletanyagokból is nyilvánvalóvá váltak.

A mintákban azonosított famaradványok a környező tölgyerdőkre és mocsaras területekre egyaránt utalnak. A lelőhely archaeobotanikai vizsgálatának eredményeképpen rálátást nyertünk Tata középkori agrobiodiverzitására. Írásos források hiányában, jelen feldolgozás, mint Tata lokális mezőgazdaságára vonatkozó információ, új eredményt jelent a középkori növénytermesztés kutatásában.

Szilvási Katalin Julianna
E-mail: szilvasikatalin05@gmail.com

Merkl Máté Róbert
Kuny Domokos Múzeum, Tata
ELTE Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék
E-mail: merkl.mate@gmail.com

Kovács Bianka Gina
ELTE HTK Régészeti Kutatóintézet, Budapest
E-mail: kovacs.bianka@htk.elte.hu

Gyulai Ferenc
Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem
Vadgazdálkodási és Természetvédelmi Intézet,
Gödöllő
E-mail: andor20@gmail.com

IRODALOM

- ÁRENDÁS 1982 Árendás V.: *A magyarországi archaeobotanikai adatok összehasonlító értékelése.* AgrSz 24/1–2 (1982) 1–52.
- BABOS 1994 Babos K.: *Faanyagismeret és fafajmeghatározás restaurátoroknak.* Budapest 1994.
- BORHIDI 1995 Borhidi, A.: *Social behaviour types, the naturalness and relative ecological indicator values of the higher plants in the Hungarian flora.* Acta BotHung 39/1–2 (1995) 97–181.
- CAPPERS et al. 2006 Cappers, R. T. J. – Bekker, R. M. – Jans, J. E. A.: *Digital Seed Atlas of the Netherlands. Digitale Zadenatlas van Nederland.* Barkhuis 2006.
- DANERT et al. 1981 Danert, S. – Fukarek, F. – Hanelt, P. – Helm, J. – Kruse, J. – Lehmann, Ch. – Schulze-Motel, J.: *Urania Növényvilág I–II.* Budapest 1980/1981.
- DINNYÉS 2007 Dinnyés I.: *Tápiógyörke-Ilike-part (Pest m.). Egy ház a temetőben.* In: (Szerk. Ritoók Á. – Garam É.) *A tatárjárás (1241–42).* Budapest 2007.
- DÖVÉNYI 2010 (Szerk. Dövényi Z.) *Magyarország kistájainak katasztere.* Budapest 2010.
- EHRENDORFER 1973 Ehrendorfer, F.: *Liste der Gefäßpflanzen Mitteleuropas.* Stuttgart 1973.
- ELLENBERG 1974 Ellenberg, H.: *Zeigerwerte der Gefäßpflanzen Mitteleuropas.* Scripta Geobotanica 9. Göttingen 1974.
- GENCSI–VANCSURA 1992 Gencsi L. – Vancsura R.: *Dendrológia. Erdészeti növénytan II.* Budapest 1992.
- GREGUSS 1959 Greguss, P.: *Holzanatomie der europäischen Laubhölzer und Sträucher.* Budapest 1959.

- GYULAI 2001 Gyulai F.: *Archaeobotanika. A kultúr-növények története a Kárpát-medencében a régészeti-növénytan vizsgálatok alapján*. Budapest 2001.
- GYULAI 2008 Gyulai F.: *A történeti ökológia alapjai*. SZIE jegyzet, Gödöllő 2008.
- GYULAI 2010 Gyulai, F.: *Archaeobotany in Hungary. Seed, Fruit, Food and Beverages Remains in the Carpathian Basin: an Archaeobotanical Investigation of Plant Cultivation and Ecology from the Neolithic until the Late Middle Ages*. Budapest 2010.
- GYULAI-KENÉZ 2018 Gyulai F. – Kenéz Á.: *Tudatmódosító növények a hazai régészeti-növénytan anyagban*. Ókor. Folyóirat az antik kultúráról 17/4 (2018) 73–87.
- JACOMET et al. 1989 Jacomet, S. – Brombacher, Ch. – Dick, M.: *Archäobotanik am Zürichsee. Ackerbau, Sammelwirtschaft und Umwelt von neolithischen und bronzezeitlichen Seeufersiedlungen im Raum Zürich*. Berichte der Zürcher Denkmalpflege 7. Zürich 1989.
- KISNÉ CSEH-PETÉNYI 2004 Kisné Cseh J. – Petényi S.: *Római- és középkori lelőhelyek Tatán*. In: (Szerk. Kisné Cseh J.) *Arx – oppidum – civitas. A vártól a városig. Tata évszázadai*. (Annales Tataiensis IV.) Tata 2004, 9–31.
- KOVÁCS 2016 Kovács B.: *Tata, Kossuth tér 16. (Ásatási dokumentáció) 2016*. KDM RAD/8–2017.
- KOVÁCS 2017 Kovács B.: *Tata, Kossuth tér 16. (Régészeti feltárások 2016-ban)*. KDMK 23 (2017) 293.
- KOVÁCS 2018 Kovács B.: *Adatok Tata középkori településtörténetéhez – Feltárás Tata, Kossuth tér 16. szám alatt*. In: (Szerk. Ringer I.) *A fiatal középkoros régészek VIII. konferenciájának tanulmánykötete*. Sátoraljaújhely 2018, 29–50.
- KOVÁCS et al. 2023 Kovács, B. G. – Merkl, M. R. – Schmidtmayer, R. – Szilvási, K. J. – Gyulai, F.: *Landscape, settlements, and environment around Tata Castle in the Middle Ages*. Antaeus 39 (2023) 131–185.
- MÜLLER 1982 Müller R.: *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a török kor végéig*. ZGy 19 (1982)
- PINKE et al. 2017 Pinke, Zs. – Ferenczi, L. F. – Romhány, B. – Gyulai, F. – Laszlovszky, J. – Mravcsik, Z. – Pósa, P. – Gábris, Gy.: *Zonal assessment of environmental driven settlement abandonment in the Trans-Tisza region (Central Europe) during the early phase of the Little Ice Age*. Quaternary Science Reviews 157 (2017) 98–113.
- PÓSA-GYULAI 2019 Pósa P. – Gyulai F.: *A tájtörténet fontos forrásának, a Magyar Archaeobotanikai Adatbázisnak a bemutatása*. In: (Szerk. Módosné Bugyi I. et al.) *XII. tájtörténeti tudományos konferencia*. Fülek György emlékkonferencia. Érd 2019, 82–87.
- RAPAICS 1934 Rapaics R.: *A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története*. Népszerű természettudományi könyvtár 16. Budapest 1934.
- RÁPÓTY-ROMVÁRY 1983 Rápóty J. – Romváry V.: *Gyógyító növények*. Budapest 1983.
- SCHERMANN 1966 Schermann Sz.: *Magismeret I–II*. Budapest 1966.
- SCHMIDTMAYER 2011 Schmidtmayer R.: *Tata, egy jelentős mezőváros és polgárai a késő középkorban*. KMMK 17 (2011) 191–221.
- SCHMIDTMAYER 2016 Schmidtmayer R.: *Tata, Kossuth tér (Régészeti feltárások 2015-ben)*. KDMK 22 (2016) 267–268.
- SZATMÁRI 1979 Szatmári S.: *Tata története a honfoglalástól 1526-ig*. In: (Szerk. Biró E.) *Tata története I. Az őskortól 1727-ig*. Tata 1979, 135–184.
- SZATMÁRI 2004 Szatmári S.: *Tata a magyarországi érett középkor településhálózatában*. In: (Szerk. Kisné Cseh J.) *Arx – oppidum – civitas. A vártól a városig. Tata évszázadai*. (Annales Tataiensis IV.) Tata 2004, 33–48.
- SOÓ 1980 Soó R.: *A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve VI*. Budapest 1980.
- SOÓ-JÁVORKA 1951 Soó R. – Jávorka S.: *A magyar növényvilág kézikönyve II*. Budapest 1951.
- SOÓ-KÁRPÁTI 1968 Soó R. – Kárpáti Z.: *Növényhatározó I–II*. Budapest 1968.
- WILLERDING 1983 Willerding, U.: *Paläo-etnobotanische Befunde und schriftliche sowie ikonographische Zeugnisse in Zentraleuropa*. Plants and Ancient Man. Studies in palaeoetnobotany 5. Rotterdam 1983, 75–88.

MEDIEVAL PLANT FINDINGS FROM DOWNTOWN OF TATA – HISTORICAL-ECOLOGICAL INVESTIGATION

Katalin Julianna Szilvási – Máté Róbert Merkl – Bianka Gina Kovács – Ferenc Gyulai

In the spring of 2016 a small-scale excavation was carried out in the town centre of Tata, near the main square (16 Kossuth Square). During the excavation burnt seeds have been found from the 13th–14th centuries, six samples were sent to Szent István University for examination. (One sample was found along with agricultural iron tools.) Only two of the six elutriated samples (Samples 1 and 2) contained seeds and crops. All seeds and crops are in burnt condition. The species found in the samples were cultivated plants, weeds and so-called vegetation elements, which were collected from the contemporary environment or got into the samples randomly.

By examining the cereal species, we were able to obtain information on the level of crop production and the lifestyle characteristics of the inhabitants of the 13th–14th centuries (Sample 1 and 2) Tata. In both samples, there were significant quantities of cereals, which were found in different compositions. In Sample 1, the number of both species and pieces of crops was higher than in Sample 2, the same was observed for weed seeds.

The Sample 1 was characterized by millet (porridge plant), this showed the highest number. In the number of seeds examined, this was followed by rye, fodder oat, and then multi-row barley. The typical (found in greatest numbers) crops of the late Middle Ages were common wheat, followed by rye, fodder oat and millet. Compared to the Sample 1, the number and quantity of cultivated species decreased according to the Sample 2. An important data is that the ratio of wheat and rye grains found in Sample 2 (2:1) raises the possibility of their co-cultivation and use, which was typical of the Hungarian Middle Ages. Common wheat was found in two different shapes (oblong and round) in the Samples 1 and 2. These may have belonged to two varieties, which is an important evidence

of early plant breeding. Due to the number of autumn-sown grain weeds, it can be assumed that the cereals were also autumn-sown.

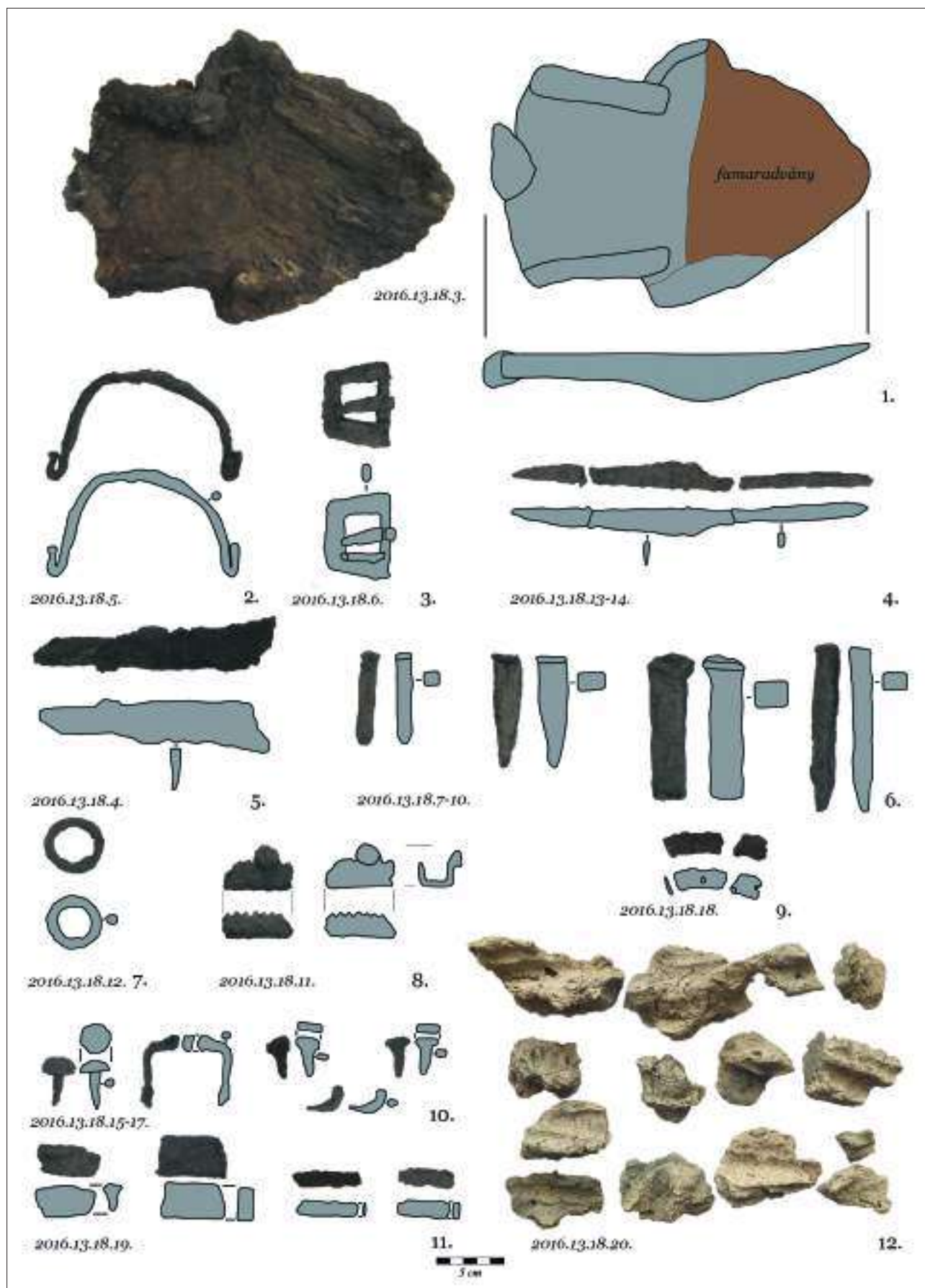
When examining the samples, it could be observed that the weed diversity showed a higher value in Sample 1 (23 species, 1278 pieces) than in Sample 2 (7 species, 14 pieces). Seeds from the contemporary natural environment could only be found in Sample 1 and only in small numbers (1 species, 3 pieces). The Sample 1 also included fiber plant seeds, common flax and garden poppy. There was also a discrepancy between the samples that food residue was only found in Sample 2.

During the evaluation of the findings, we found that some plant species can be found in several production sites, mainly in the case of weeds. Among the large number of autumn-sown grain weeds were both lower and higher growths, from which we concluded that they could be harvested with a scythe. Since the seeds of the weed species came from the grains and they burned with them, they could have been their weed species.

From the evaluation of the finds, we can see that mainly plants related to human activity occurred, with the associated weed flora. The seed finds of Tata fit well with the medieval finds processed so far, both in terms of species richness and quantity. Throughout the Middle Ages, adequate quantities of food came from plant and animal husbandry, which also became apparent from the finds.

The wood remains in the samples indicate oak forests and swamplands in the area. As a result of the archaeobotanical investigation of the site, we gained an insight into the agrobiodiversity of the Middle Age. In the absence of written sources, the present processing as information on the local agriculture of Tata represents a new result in the research of medieval crop production.

Translated by Bianka Gina Kovács

1. tábla: A 18. objektum fémleletei (fotó és rajz: Kovács B. G.)

Table 1: Metal finds from object 18 (photos and drawings: B. G. Kovács)

1. Faszén
2-es minta, nagyítás: 7,5x

2. Faszén töredék
1-es minta, nagyítás: 7,5x

3. Faszénporos törmelék
2-es minta, nagyítás: 7,5x

4. Csonttöredék
6-os minta, nagyítás: 7,5x

5. Magtöredék
1-es minta, nagyítás: 7,5x

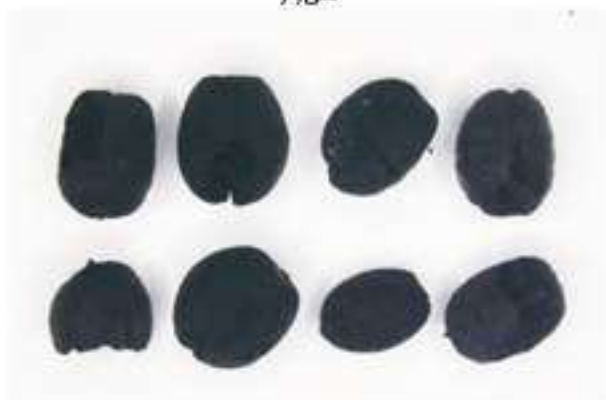
2. tábla: Egyéb makromaradványok (fotó: Szilvási K.J.)
Table 2: Other macro-residues (photos: K.J. Szilvási)

1. Közönséges vagy vetési, vagy kenyérbúza
(*Triticum aestivum* subsp. *vulgare*)
csupasz szemtermés, 1-es minta, nagyítás: 7,5x

2. Közönséges vagy vetési, vagy kenyérbúza
(*Triticum aestivum* subsp. *vulgare*)
csupasz szemtermés hosszúkas, 2-es minta, nagyítás: 7,5x

3. Közönséges vagy vetési, vagy kenyérbúza
(*Triticum aestivum* subsp. *vulgare*)
csupasz szemtermés kerek, 2-es minta, nagyítás: 7,5x

4. Többsorosos árpa
(*Hordeum vulgare* ssp. *polystichum*)
pelyvás szem, 1-es minta, nagyítás: 7,5x

5. Rozs (*Secale cereale*)
csupasz szem töredék, 1-es minta, nagyítás: 7,5x

6. Rozs (*Secale cereale*)
csupasz szem töredék, 2-es minta, nagyítás: 7,5x

3. tábla: Gabonafélék 1. (fotó: Szilvási K.J.)

Table 3: Cereals 1. (photos: K.J. Szilvási)

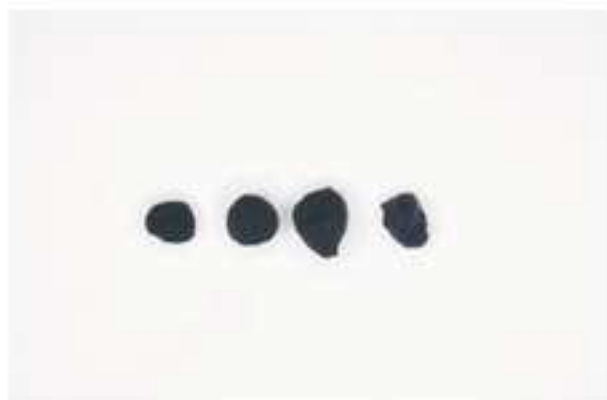
1. Abrakzab (*Avena sativa*)
csupasz szemtermés, 1-es minta,
nagyítás: 7,5x

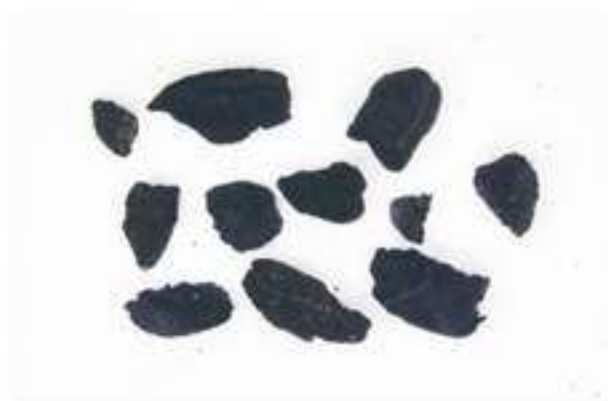
2. Abrakzab (*Avena sativa*)
csupasz szemtermés, 2-es minta,
nagyítás: 7,5x

3. Köles (*Panicum miliaceum*)
csupasz szemtermés, 1-es minta,
nagyítás: 7,5x

4. Köles (*Panicum miliaceum*)
csupasz szemtermés, 2-es minta,
nagyítás: 7,5x

5. Gabonatöredék: rozs/búza/árpa
(*Cerealialia: Secale/Triticum/Hordeum*)
szemtöredék, 1-es minta, nagyítás: 7,5x

6. Gabonatöredék: rozs/búza/árpa
(*Cerealialia: Secale/Triticum/Hordeum*)
szemtöredék, 2-es minta, nagyítás: 7,5x

4. tábla: Gabonafélék 2. (fotó: Szilvási K.J.)

Table 4: Cereals 2. (photos: K.J. Szilvási)

1. Házi len
(*Linum usitatissimum*)
mag, 1-es kép, nagyítás: 20x

2. Kerti mák
(*Papaver somniferum*)
mag, 1-es minta, nagyítás: 20x

3. Gabonakása (Előlnézet)
2-es minta, nagyítás: 7,5x

4. Gabonakása (Hátulnézet)
2-es minta, nagyítás: 7,5x

5. tábla: Egyéb kultúrnövények és ételmaradványok (fotó: Szilvási K.J.)

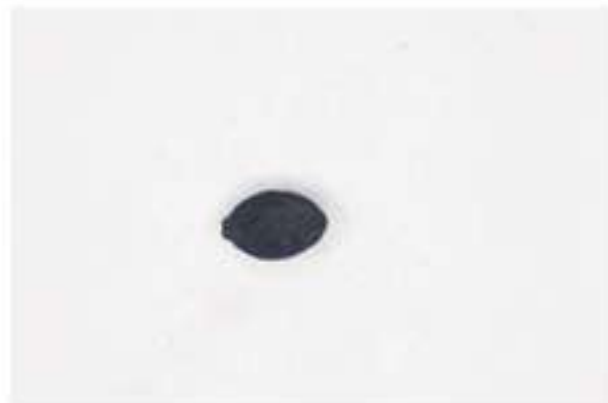
Table 5: Other cultivated plants and food residues (photos: K.J. Szilvási)

1. Egynyári vagy tarló tisztesfű
(*Stachys annua*)
makkocska, 1-es minta, nagyítás: 12x

2. Fakó muhar (*Setaria glauca*)
csupasz szemtermés, 1-es minta,
nagyítás: 12x

3. Ragadós muhar (*Setaria verticillata*)
csupasz szemtermés, 2-es minta,
nagyítás: 20x

4. Fali kányazsázsa
(*Diplotaxis muralis*)
mag, 1-es minta, nagyítás: 20x

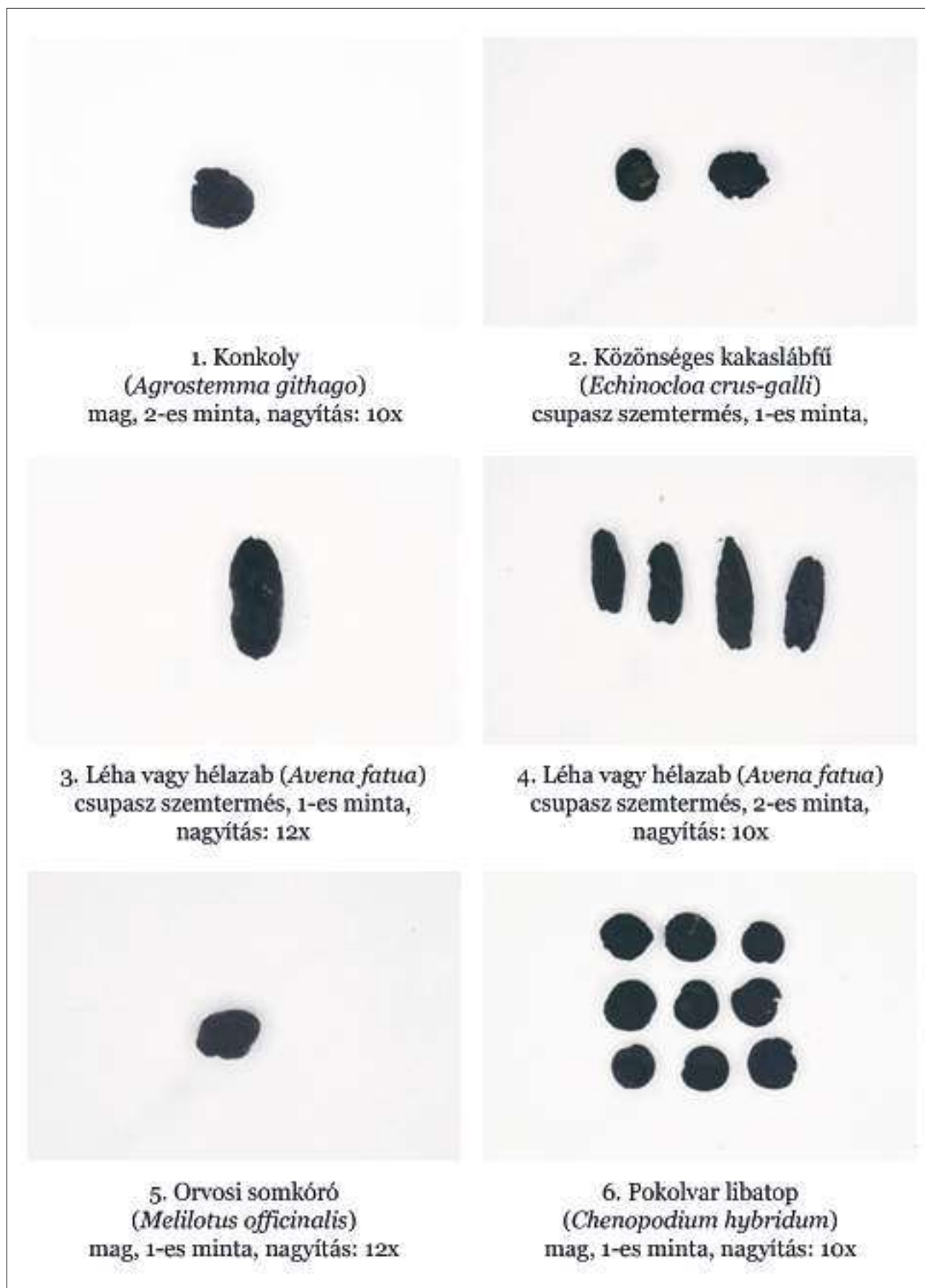
5. Kaszanyűg bükköny
(*Vicia cracca*)
mag, 1-es minta, nagyítás: 7,5x

6. Komlós lucerna
(*Medicago lupulina*)
mag, 1-es minta, nagyítás: 12x

6. tábla: Gabonagyomok 1. (fotó: Szilvási K.J.)

Table 6: Cereal weeds 1. (photos: K.J. Szilvási)

7. tábla: Gabonagyomok 2. (fotó: Szilvási K.J.)

Table 7: Cereal weeds 2. (photos: K.J. Szilvási)

1. Zöld vagy ragadós muhar
(*Setaria viridis verticillata*)
csupasz szemtermés, 1-es minta,

2. Repcsényretek
(*Raphanus raphanistrum*)
mag, 1-es minta, nagyítás: 20x

3. Réti here
(*Trifolium pratense*)
mag, 1-es minta, nagyítás: 20x

4. Szelíd keserűfű
(*Polygonum mite*)
mag, 1-es minta, nagyítás: 20x

5. Szeplőlapu
(*Cerinthe minor*)
makkocska, 1-es minta, nagyítás: 12x

6. Szulákkeserűfű
(*Fallopia convolvulus*)
makkocska, 1-es minta, nagyítás: 12x

8. tábla: Gabonagyomok 3. (fotó: Szilvási K.J.)

Table 8: Cereal weeds 3. (photos: K.J. Szilvási)

1. Vadkáposzta
(*Brassica campestris*)
mag, 1-es minta, nagyítás: 20x

2. Vadrezeda
(*Reseda lutea*)
mag, 1-es minta, nagyítás: 20x

3. Vetési vagy kis gomborka
(*Camelina microcarpa*)
mag, 1-es minta, nagyítás: 20x

4. Fehér libatop
(*Chenopodium album*)
mag, 1-es minta, nagyítás: 10x

5. Nyári perje (*Poa annua*)
csupasz szemtermés, 1-es minta,
nagyítás: 20x

6. Tarlóhere vagy herehura
(*Trifolium arvense*)
mag, 1-es minta, nagyítás: 20x

9. tábla: Gabonagyomok 4. és ruderaliák (fotó: Szilvási K.J.)

Table 9: Cereal weeds 4. and ruderals (photos: K.J. Szilvási)

1. táblázat: Tata, Kossuth tér 16. lelőhely feldolgozott talajmintái (készítette: Szilvási K.J.)
 Chart 1: Processed soil samples from the archaeological site of Tata, 16 Kossuth Square (by K.J. Szilvási)

	Mintaszám						Össz
	1	2	3	4	5	6	
Objektumszám	12.	18.	1.	1.	1.	1.	
Stratigráfiai egység	SE-85	SE-44	SE-O4	SE-O4	SE-O4	SE-30	
Mintavétel ideje	4/8/2016	4/13/2016	4/7/2016	4/7/2016	4/7/2016	4/8/2016	
Izapolás előtti tömeg (kg)	0,93	0,406	0,568	0,564	1,136	1,362	4,966
Minta leírása	tűzrakóhelyen előkerült gabona és hamu	ekepapucsban előkerült gabona és hamu	hamus réteg	hamus réteg	hamus réteg	hamus réteg	
Kor	Késő Árpád-kor (13–14. század)	Késő Árpád-kor (13–14. század)	14. század	14. század	14. század	Késő Árpád-kor (12–13. század)	
Egyéb lelet							
Faszén	Faszén (0,5–30 mm): 6 g	Faszén (apró, max d = 7 mm): 157 g		Faszén (apró, 1–5 mm): 0,01 g	Faszén (apró, 1–5 mm): 0,5 g	Faszén (apró, 2–20 mm): 2 g	
Faszénporos, homokos maradék		354 g					
Faszénmentes paticsos omladék			11 g	24 g	25 g	75 g	
Magtörmelék, paticsos maradék		22 g					
Kerámiaedény töredéke (két oldalfal, egy fenék)			3 db				
Kerámiaedény töredéke (fenék oldalfallal)				1 db	2 db		
Tányércsiga						1 db	
Csont (halszálla?)					1 db		
Paticstöredék						85 g	
Kalcinálódott csonttöredék (5, 20 mm)						2 db	

2. táblázat: Tata, Kossuth tér 16. lelőhely archaeobotanikai maradványai (készítette: Szilvási K.J.)
 Chart 2: Archaeobotanical remains of the archaeological site of Tata, 16 Kossuth Square (by K.J. Szilvási)

Latin név	Magyar név	Maradvány	Állapot	Termőhelyi öko-csoport	Család	Flóra-elem/elterjedés	Növény-magasság	Életforma	Droghatás	Minták sorszáma		
										1		Mind-összesen darab-szám
										Mintán-kénti darab-szám	Megjegyzés	Mintán-kénti darab-szám
<i>Avena sativa</i> L.	Abrakzab	csupasz szem (caryopsis nuda)	szenült	9.1.	Poaceae (Pázsitfűfélék)	-	közepes/magas	s	Vas-, mangán-, cinkforrás, nyugtató hatású, vízható, rheumaellenes. Fürdőként is alkalmazható. Húgsavat csökkenti.	137		68
<i>Avena sativa</i> L.	Abrakzab	pelyvák szem (cum caryopse corticata)	szenült	9.1.	Poaceae (Pázsitfűfélék)	-	közepes/magas	s	Vas-, mangán-, cinkforrás, nyugtató hatású, vízható, rheumaellenes. Fürdőként is alkalmazható. Húgsavat csökkenti.	2		2
<i>Agrostemma githago</i> L.	Konkoly	mag		9.3.	Caryophyllaceae (Szegfűfélék)	euá	közepes	w				1
<i>Alchemilla vulgaris</i> agg.	Réti v. közönséges palástfű	makk	szenült	8.2.		euszib	közepes	per		3		3
<i>Avena fatua</i> L.	Léha vagy hélazab	caryopsis nuda (csupasz szemtermés)	szenült	9.3./9.2.	Poaceae (Pázsitfűfélék)	euá-(med)	magas	s		1		5
<i>Brassica cf. campestris</i> L. (syn. <i>Brassica rapa</i> L. subsp. <i>campestris</i>)	Vadkáposzta	mag	szenült	9.3.	Brassicaceae (Káposztafélék)	eu-med	magas	s		5		5
<i>Camelina microcarpa</i> Andr.	Vetési v. kis gomborka	mag	szenült	8.3./9.3.	Brassicaceae (Káposztafélék)	euá-kont	alacsony	w		1		1
<i>Cerealía (Secale/ Triticum/Hordeum)</i>	Gabonaféle (rozs/búza/árpa)	caryopsis fragment (szemtöredék)	szenült	9.1.	Poaceae (Pázsitfűfélék)					307		601
<i>Cerinth minor</i> L.	Szeplőlápu	makkocskák	szenült	8.2./9.3.	Boraginaceae (Borágófélék)	pont-med	közepes	per		1		1
<i>cf. Atriplex patula</i> L.	Terebélyes laboda	mag	szenült	9.2./10.1./10.3.	Amaranthaceae (Disznóparéj-félék)	cirk-(med)	közepes	s	C-vitamin	1		1

Minták sorszáma															
										1			2		Mind-összesen darab-szám
										Mintán-kénti darab-szám	Megjegyzés	Mintán-kénti darab-szám	Megjegyzés		
Latin név	Magyar név	Maradvány	Állapot	Termőhelyi öko-csoport	Család	Flóra-elem/elterjedés	Növény-magasság	Életforma	Droghatás	Mintán-kénti darab-szám	Megjegyzés	Mintán-kénti darab-szám	Megjegyzés	Mind-összesen darab-szám	
<i>Chenopodium album</i> L.	Fehér libatop	mag	szenült	10.2./9.3./9.2.	Chenopodiaceae (Libatopfélék)	euá-(med)	közepes	s		907		1		908	
<i>Chenopodium hybridum</i> L.	Pokolvar libatop	mag	szenült	9.2./9.3.	Chenopodiaceae (Libatopfélék)	euá-(med)	közepes	s		325				325	
<i>Diploaxis muralis</i> (L.) DC.	Fali kányazásza	mag	szenült	9.3./10.3.	Brassicaceae (Káposztafélék)	eu-szmed	alacsony	s		1		2		3	
<i>Echinocloa crus-galli</i> (L.) P. B.	Közönséges kakaslábű	caryopsis nuda (csupasz szemtermés)	szenült	9.2./10.1.	Poaceae (Pázsitfűfélék)	kozsm	magas	s		2				2	
<i>Fallopia convolvulus</i> (L.) A.Löve	Szulák-keserűfű	makkocsk	szenült	9.3.		euá-med	közepes/magas	s		1				1	
<i>Hordeum vulgare</i> L. ssp. <i>polystichum</i> (cf. <i>tetrastichum</i>)	Többsoros árpa	cum caryopse corticata (pelyvás szem)	szenült	9.1.	Poaceae (Pázsitfűfélék)	-	közepes/magas	s		9				9	
<i>Lepidium draba</i> L.	Útszéli zsázsa	mag		9.2./9.3./10.2.		euá-(med)	közepes	per	Lépre, májra. Vértisztító. Külsőleg: arcra.			1		1	
<i>Linum usitatissimum</i> L.	Házi len	mag	szenült	9.1.	Lenaceae (Lenfélék)	-	magas	s	Érelmeszesedést, vérrögképződést gátolja. Székrekedésre. Rheumára, bőrpuhító.	2				2	
<i>Medicago lupulina</i> L.	Komlós lucerna	mag	szenült	8.2./9.2./9.3.	Fabaceae (Pillangós-virágúak)	euá-(med)	alacsony	s		10				10	
<i>Melampyrum arvense</i> L.	Mezei csormolya	mag		9.3.		eu-(med)	alacsony	s	mérgező			2		2	
<i>Melilotus officinalis</i> (L.) Pall.	Orvosi somkóró	mag	szenült	8.2./9.3.	Fabaceae (Pillangós-virágúak)	euá-(med)	magas	w		5				5	

Minták sorszáma															
Latin név	Magyar név	Maradvány	Állapot	Termőhelyi öko-csoport	Család	Flóra-elem/elterjedés	Növény-magasság	Életforma	Droghatás	1			2		Mind-összesen darab-szám
										Mintán-kénti darab-szám	Megjegyzés	Mintán-kénti darab-szám	Megjegyzés		
<i>Panicum miliaceum</i> L.	Köles	caryopsis nuda (csupasz szemtermés)	szenült	9.1.	Poaceae (Pázsitfűfélék)	euá	közepes	s			7745	Ebből 10 db konglomerátum má sült	4		7749
<i>Papaver somniferum</i> L.	Kerti mák	mag	szenült	9.1.	Papaveraceae (Mákfélék)	-	magas	s	Fő alkotóeleme a morfin → gyógyszeripar. Legerősebb fájdalomcsillapító szer. Kodein: nem kábítószer, de tartós használatakor kedvezőtlen hatású. Köhögéscsillapító (bénít). Narkotin: hörgők görcsét csillapítja, nem bénít. Papatin: görcsoldó. Gyomorgörcsre, vesekőrohamra, bélgörcsökre, menstruációs görcsökre, epegörcsre. Régen éretlen tokját adták gyermekek nyugtatására, altatására, de ártalmas!		1			1	
<i>Poa annua</i> L.	Nyári perje	caryopsis nuda (csupasz szemtermés)	szenült	10.2.	Poaceae (Pázsitfűfélék)	kozm	alacsony	w			1				1
<i>Polygonum cf. mite</i>	Szelíd keserűfű	mag	szenült	2.3./8.1./9.2./9.3./10.1.	Polygonaceae (Keserűfűfélék)						1				1
<i>Raphanus raphanistrum</i>	Repcsenyiretek	mag	szenült	9.3./10.2.	Brassicaceae (Káposztafélék)						1				1

Minták sorszáma															
Latin név	Magyar név	Maradvány	Állapot	Termő-helyi öko-csoport	Család	Flóra-elem-elterjedés	Növény-magasság	Élet-forma	Droghatás	1			2		Mind-összesen darab-szám
										Mintán-kénti darab-szám	Meg-jegyzés	Mintán-kénti darab-szám	Meg-jegyzés	Mintán-kénti darab-szám	
<i>Reseda lutea</i> L.	Vadrezeda	mag	szenült	9.3./10.2.	Resedaceae (Rezeda-félék)	D-euá-med	közepes	w/per		1					1
<i>Secale cereale</i> L.	Rozs	csupasz szem (caryopsis nuda) törődék	szenült	9.1.	Poaceae (Pázsitfűfélék)	-	magas	s/w		358		189			547
<i>Setaria lutescens</i> (Weigel) Hubbard (syn. <i>S. glauca</i>)	Fakó muhar	caryopsis nuda (csupasz szemtermés)	szenült	9.2./9.3.	Poaceae (Pázsitfűfélék)	koz.m	közepes/magas	s		4					4
<i>Setaria verticillata</i> (L.) R. et Sch.	Ragadós muhar	caryopsis nuda (csupasz szemtermés)	szenült	9.2./9.3.	Poaceae (Pázsitfűfélék)	koz.m	közepes	s				1			1
<i>Setaria viridis</i> (L.) PB./ <i>verticillata</i> (L.) R. et Sch.	Zöld/ragadós muhar	caryopsis nuda (csupasz szemtermés)	szenült	9.2./9.3.	Poaceae (Pázsitfűfélék)	euá	közepes	s		6					6
<i>Stachys annua</i> L.	Egynyári/tarló tisztesfű	makkocsk	szenült	8.1./9.2./9.3.	Lamiaceae (Árvacsalán-félék)	szmed-eu	alacsony	s	Teáját légzőszervi megbetegedések ellen. Régen epilepsziás rohamokra, meghűléses betegségekre használták.	7		1			8
<i>Trifolium arvense</i> L.	Tarlóhere (herehura)	mag	szenült	9.3.	Fabaceae (Pillangós-virágúak)	euá-(med)	alacsony	s		1					1
<i>Trifolium pratense</i> (L.) Kelch	Réti here	mag	szenült	8.2./9.3.	Fabaceae (Pillangós-virágúak)	euá-(med)	alacsony	w		1					1
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>vulgare</i> (Vill.) MacKey	Közönséges vagy vetési vagy kenyér-búza	caryopsis nuda (csupasz szemtermés)	szenült	9.1.	Poaceae (Pázsitfűfélék)	-	közepes/magas	s/w		30	Ebből ovális: 24, kerek: 6	352	Ebből ovális: 337, kerek: 14		382
<i>Vicia cracca</i> L.	Kaszanyűg bükköny	mag	szenült	9.3./8.1.		cirk	magas	per		1					1

3. táblázat: Famaradványok Tata, Kossuth tér 16. lelőhelyről (készítette: Merkl M.)
 Chart 3: Wood remains from the archaeological site of Tata, 16 Kossuth Square (by M. Merkl)

Minta-szám	Sorszám	Maradvány	Latin elnevezés	Magyar elnevezés	Darab-szám	Megjegyzés
1.	1.	Faszén	Faszén	Faszén	1346	Kis méretű és átnézett töredékek
	1.1.	Faszén	<i>Alnus glutinosa</i>	Mézgás éger	1	Mérete: 19×8×6 mm, metszet mérete: 11×6×6 mm, szórt likacsú, halmozott bélsugár. Jó megtartású.
	1.2.	Faszén	<i>Alnus glutinosa</i>	Mézgás éger	1	Mérete: 10×9×9 mm, metszet mérete: 7×8×9 mm, szórt likacsú, halmozott bélsugár. Jó megtartású.
	1.3.	Faszén	<i>Alnus glutinosa</i>	Mézgás éger	1	Mérete: 20×5×5 mm, metszet mérete: 10×5×5 mm, szórt likacsú, geszt nélküli, szórt levélállás (rügy maradvány kivételével). Jó megtartású.
	1.4.	Faszén	<i>Alnus glutinosa</i>	Mézgás éger	1	Mérete: 12×9×5 mm, metszet mérete: 9×9×5 mm, szórt likacsú, halmozott bélsugár. Jó megtartású.
	1.5.	Faszén	<i>Alnus glutinosa</i>	Mézgás éger	1	Mérete: 17×9×7 mm, metszet mérete: 9×9×5 mm, szórt likacsú, halmozott bélsugár. Jó megtartású.
	1.6.	Faszén	<i>Alnus glutinosa</i>	Mézgás éger	1	Mérete: 12×6×6 mm, metszet mérete: 8×6×6 mm, szórt likacsú, halmozott bélsugár. Jó megtartású.
	1.7.	Faszén	<i>Alnus glutinosa</i>	Mézgás éger	1	Mérete: 20×8×3 mm, metszet mérete: 11×8×3 mm, szórt likacsú, halmozott bélsugár. Jó megtartású.
	1.8.	Faszén	<i>Alnus glutinosa</i>	Mézgás éger	1	Mérete: 16×5,5×5,5 mm, metszet mérete: 9×5,5×5,5 mm, szórt likacsú, halmozott bélsugár. Jó megtartású.
	1.9.	Faszén	<i>Alnus glutinosa</i>	Mézgás éger	1	Mérete: 8×6×4 mm, szórt likacsú, halmozott bélsugár. Jó megtartású.
	1.10.	Faszén	<i>Alnus glutinosa</i>	Mézgás éger	1	Mérete: 10×5×5 mm, metszet mérete: 4×5×5 mm, szórt likacsú, halmozott bélsugár. Jó megtartású.
	1.11.	Faszén	<i>Alnus glutinosa</i>	Mézgás éger	1	Mérete: 9×6×6 mm, szórt likacsú, halmozott bélsugár. Jó megtartású.
	1.12.	Faszén	<i>Alnus glutinosa</i>	Mézgás éger	1	Mérete: 8×6×5 mm, szórt likacsú, halmozott bélsugár. Jó megtartású.
	1.13.	Faszén	<i>Alnus glutinosa</i>	Mézgás éger	1	Mérete: 16×8×4 mm, metszet mérete: 10×5×4 mm, szórt likacsú, halmozott bélsugár. Jó megtartású.
	2.	Szenült szemtermés	<i>Panicum miliaceum</i>	Köles	8	
	3.	Szenült szemtermés töredék	<i>Cerealia</i>	Gabonaféle	2	
	4.	Szenült magtöredék	<i>Chenopodium</i> sp.	Libatopfélé	5	

Minta-szám	Sorszám	Maradvány	Latin elnevezés	Magyar elnevezés	Darab-szám	Megjegyzés
2.	1.	Faszén	Faszén	Faszén	27	Kisméretű
	1.1.	Faszén	<i>Acer</i> sp.	Juhar	1	Mérete: 1×2×2 mm, szórt likacsú, nagy edények ikeredényekkel, jó megtartású. Mérete túl kicsi, hogy biztosan meg lehessen határozni.
	1.2.	Faszén	<i>Acer</i> sp.	Juhar	1	Mérete: 1×3×2 mm, szórt likacsú, ikeredényekkel, jó megtartású. Mérete túl kicsi, hogy biztosan meg lehessen határozni.
	1.3.	Faszén	<i>Acer</i> sp.	Juhar	1	Mérete: 1×2×1 mm, szórt likacsú, ikeredényekkel, jó megtartású. Mérete túl kicsi, hogy biztosan meg lehessen határozni.
	2.	Szenült szemtermés töredék	<i>Cerealia</i>	Gabonaféle	94	Apró töredékek
	3.	Szenült szemtermés	<i>Triticum aestivum</i>	Búza	1	
	4.	Vasdarab	Vasdarab	Vasdarab	8	
	1.	Csonttöredék	Csonttöredék	Csonttöredék	2	
3.	2.	Patics	Patics	Patics	8	
	3.	Csigatöredék	Csigatöredék	Csigatöredék	2	
	4.	Mag	<i>Portulaca oleracea</i>	Kövér porcsin	1	Szenyeződés?
	5.	Faszén	Faszén	Faszén	12	Kisméretű
	6.	Lemezdarab	Lemezdarab	Lemezdarab	1	
	1.	Patics	Patics	Patics	5	
	2.	Csonttöredék	Csonttöredék	Csonttöredék	4	
	3.	Vasdarab	Vasdarab	Vasdarab	2	
4.	4.	Faszén	Faszén	Faszén	34	Kisméretű, tölgy van közte
	5.	Tojáshéjdarab	Tojáshéjdarab	Tojáshéjdarab	1	

Minta-szám	Sorszám	Maradvány	Latin elnevezés	Magyar elnevezés	Darab-szám	Megjegyzés
5.	1.	Patics	Patics	Patics	13	
	2.	Faszén	Faszén	Faszén	110	Kisméretű pár milliméteres nagyságú, nagyrésze tölgy (kocsányos tölgy), a keresztmetszet és a radiális metszet alapján.
	2.1.	Faszén	<i>Quercus</i> sp.	Tölgy	1	Mérete: 1×2×0,2 mm, gyűrűslikacsú, jó megtartású töredék, kis méret miatt pontos faj nem határozható meg.
	3.	Csonttöredék	Csonttöredék	Csonttöredék	4	
	4.	Szenült magtöredék	<i>Chenopodium</i> sp.?	Libatopfélé	1	Nagyon töredékes, mérete és alakja alapján Libatopfélé lehet
	1.	Faszén	Faszén	Faszén	426	Kis méretű és átnézett töredékek, sok benne a kéregtöredék, nagyrészt tölgyhöz kapcsolható
	1.1.	Faszén	<i>Quercus</i> sp.	Tölgy	1	Mérete: 6×4×2 mm, metszet mérete: 5×4×1 mm, gyűrűs likacsú, korai és késői pászta a méretük alapján jól elkülöníthető. Jó megtartású.
	1.2.	Faszén	<i>Quercus</i> sp.?	Tölgy	1	Mérete: 9×3×2 mm, metszet mérete: 4×3×2 mm, gyűrűs likacsú, korai és késői pászta elkülöníthető. Jó megtartású. Minta mérete túl kicsi.
6.	1.3.	Faszén	<i>Quercus</i> sp.	Tölgy	1	Mérete: 10×3×1 mm, metszet mérete: 8×3×1 mm, gyűrűs likacsú, korai és késői pászta elkülöníthető. Jó megtartású. Késői pászta alapján kocsánytalan tölgy lehet.
	1.4.	Faszén	<i>Quercus robur</i>	Kocsányos tölgy	1	Mérete: 10×3×1 mm, metszet mérete: 5×3×1 mm, gyűrűs likacsú, korai és késői pászta elkülöníthető. Jó megtartású. Egy évgűrű vehető ki a metszeten.
	2.	Patics	Patics	Patics	30	
	3.	Csonttöredék	Csonttöredék	Csonttöredék	2	
	4.	Halpikkely	Halpikkely	Halpikkely	1	
	2171					

KÉSŐ KÖZÉPKORI LELETEGYÜTTESÉK TATA BELVÁROSÁBÓL

Kovács Bianka Gina

FÖLDRAJZI VISZONYOK

Tata Komárom-Esztergom vármegyében, az Által-ér partján fekszik. Területén jelenleg több tó is található, meleg vizű forrásai pedig már a római korban ismertek voltak. Ezek a természetföldrajzi adottságok minden korszakban megfelelő alapot nyújtottak a letelepedéshez.¹ A középkor folyamán

a Dunától délre széles sávban ingoványos, vizes terület húzódott, melyen Tatánál volt az első átkelési lehetőség. Így nem csoda, hogy több település is létesült a területen, és a késő középkorban már legalább öt irányba vezetett innen fontosabb út.²

TATA KÖZÉPKORI TÖRTÉNETE AZ ÍROTT FORRÁSOK ALAPJÁN

A település középkori történetét már többen összefoglalták,³ így a következőkben csak egy rövid vázlatot kívánok adni róla. A terület legkorábban egy 1093-as írásban bukkan fel, melyben az itt álló bencés apátságot említik.⁴ A monostor közelében jöhetett létre a település legkorábbi magja, mely a mai Kossuth tér (a főter) környékén lehetett.⁵ A jó fejlődési lehetőségeknek köszönhetően a 13. században már két Tata nevű falu is volt a területen, Ótata és Újtata, valamint a környéken állhatott Alsófalu és Felsőfalu is.⁶ Ekkoriban a falvak az apátság birtokát képezték, majd 1254 körül a Csák nemzetség fennhatósága alá kerültek. Tőlük szerezte meg birtokcsere révén a területet Károly Róbert 1326-ban.⁷ A 14. század végén adományként kerülhetett a Lackfiak kezébe a térség, akik itt alakították ki birtokközpontjukat. Ebben az időszakban – 1357 és 1387 között – kapott Ótata mezővárosi rangot.⁸ A Lackfiak kegyvesztettségét követően, 1397-ben Zsigmond kezébe került a terület, aki hamarosan felépíttette a királyi mellékrezydenciaként funkcionáló várat, mely a későbbiekben meghatározta a környék fejlődését.⁹ Erre utal, hogy 1402-ben már Újtata is mezővárosként szerepel a forrásokban. Utóbbi fontosságát az is mutatja,

1. kép: Az ásatás helye Tatán belül

Fig. 1: Location of the excavation in Tata

hogy nemsokára, a 15. század első felében megtelepedett ott a ferences rend.¹⁰ A 15. század közepén csaknem ötven évig a Rozgonyi család kezében

¹ KISNÉ CSEH-PETÉNYI 2004, 9.

² SCHMIDTMAYER 2011, 196–198.

³ A város történetét részletesen bemutatja SZATMÁRI 1979; SZATMÁRI 2004, illetve újabban: SCHMIDTMAYER 2011

⁴ SCHMIDTMAYER 2011, 192.

⁵ SZATMÁRI 2004, 37.

⁶ SZATMÁRI 1979, 139.

⁷ SCHMIDTMAYER 2011, 192.

⁸ SZATMÁRI 2004, 34.

⁹ SCHMIDTMAYER 2011, 192.

¹⁰ SZATMÁRI 1979, 167.

volt a vár és a hozzá tartozó birtok, így a települések is.¹¹ 1472-ben Mátyás visszavette a várat és így a települést is a Rozgonyiaktól. Ezt követően, Corvin János rövid birtoklásától eltekintve, 1526-ig végig a királyok kezében volt a térség. A vár és a terület fontosságát mutatja, hogy itt került sor az 1510-es országgyűlésre, mely szintén elősegítette

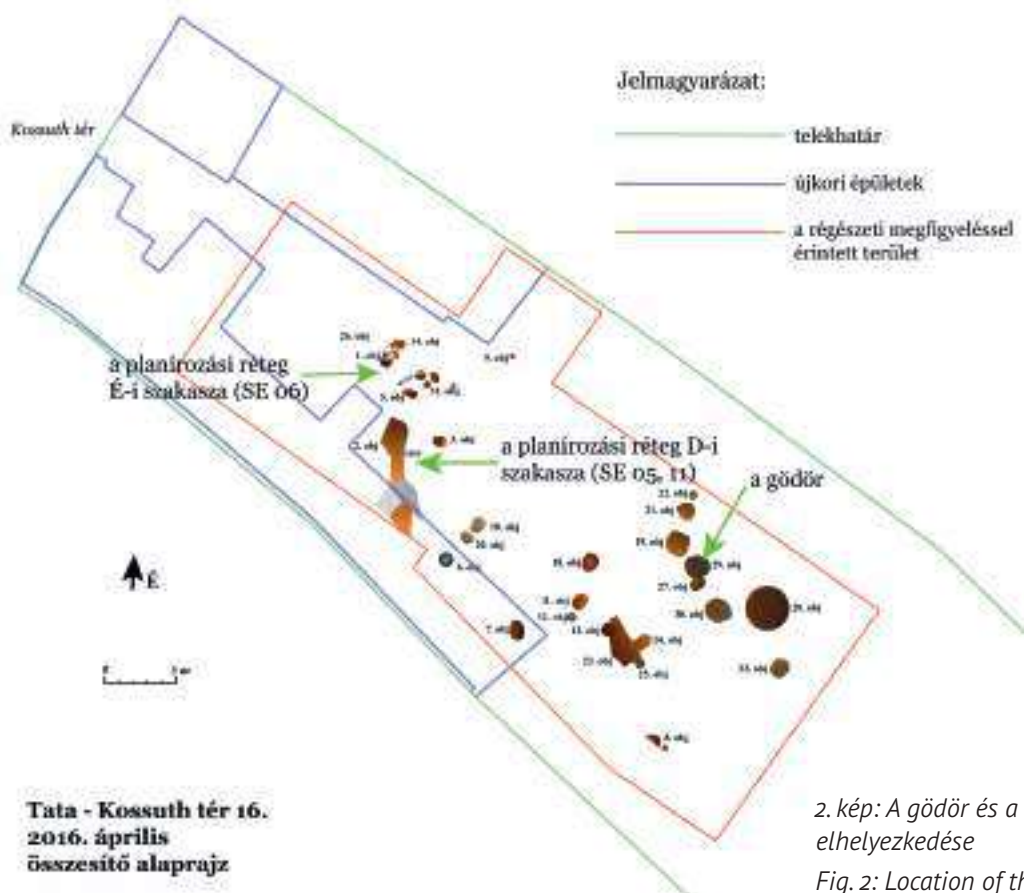
a mezővárosok fejlődését. Ennek íve a 16. század közepén tört meg, mikor a török pusztításoknak köszönhetően szinte elnéptelenedett a környék, a bencés apátság és a ferences kolostor megszűnt létezni, és a városok is csak a 17. század folyamán tudtak újjáéledni.¹²

AZ ÁSATÁS ÉS A KÉSŐ KÖZÉPKORI JELENSÉGEK RÖVID BEMUTATÁSA

Tata főterének szomszédságában (Kossuth tér 16.) 2016 áprilisában lehetőségünk volt rövid ásatást végezni régészeti megfigyelés keretében egy társasház építése miatt. (1. kép) A munka során összesen 32, a késő Árpád-kortól az újkorig keltezhető jelenség került elő, köztük egy Árpád-kori ház maradványai, külső kemencék, illetve számos különböző korú gödör (2. kép), melyeket korábbi tanulmányomban röviden már ismertettem.¹³ Sajnos késő középkori lakóház nyomaira nem bukkantunk (valószínűleg az újkori épületek teljesen elpusztították), viszont egy gödör és egy planírozási réteg

anyaga számos információval gazdagította tudásunkat a terület késő középkori életével kapcsolatban. Tanulmányom alapját e két zárt leletegyüttes anyaga képezi.¹⁴

A gödör (29. objektum) a telek hátsóbb részén helyezkedett el. (2–3. kép) Különböző rétegeiből számos összeálló kerámiatöredék került elő. A gödör kis szakaszon vágott egy korábbi, mindössze néhány kerámiatöredéket és egy csontfaragványt tartalmazó jelenséget (27. objektum). Az innen előkerült kerámiák nagyobb része még lassú korongon készült, a két peremtöredék késő Árpád-kori jel-

2. kép: A gödör és a planírozási réteg elhelyezkedése

Fig. 2: Location of the pit and levelling layer

¹¹ SCHMIDTMAYER 2011, 192, 195–196.

¹² SZATMÁRI 1979, 148–150.

¹³ KOVÁCS 2018

¹⁴ Egy további, késő középkorra keltezhető gödör (18. objektum) is előkerült, mely anyagának ismertetését lásd ezen kötetben, Szilvási Katalin és szerzőtársai tanulmányában.

legű,¹⁵ és az egyetlen aljtöredék is késsel való levagdosás nyomait mutatja,¹⁶ néhány oldaltöredék viszont már gyorskorongoltnak tűnik.¹⁷ A díszített csontfaragvány formája és mintakincse alapján egy 15. századi csontlapokkal borított fanyereg része lehetett egykor. A legkorábbi ismert hasonló nyergek készítése idejét a 15. század első felére, Luxemburgi Zsigmond uralkodására teszik, az újabb kutatások alapján a darabok többsége az 1430-as évek és a 15. század vége közötti időszakban készült.¹⁸ Így a tárgyalt későbbi gödör mindenképpen fiatalabb ennél az időszagnál. Leleteinek és a korábbi jelenség leleteinek figyelembevételével betöltése valószínűleg a 16. század első felében történhetett.

A planírozási réteg (SE 05–06, 11) közelebb helyezkedett el a térhez, az újkori lakóházak közötti területen volt megfigyelhető. (2. kép) Több helyen újkori bolygatások zavarták meg, így csak

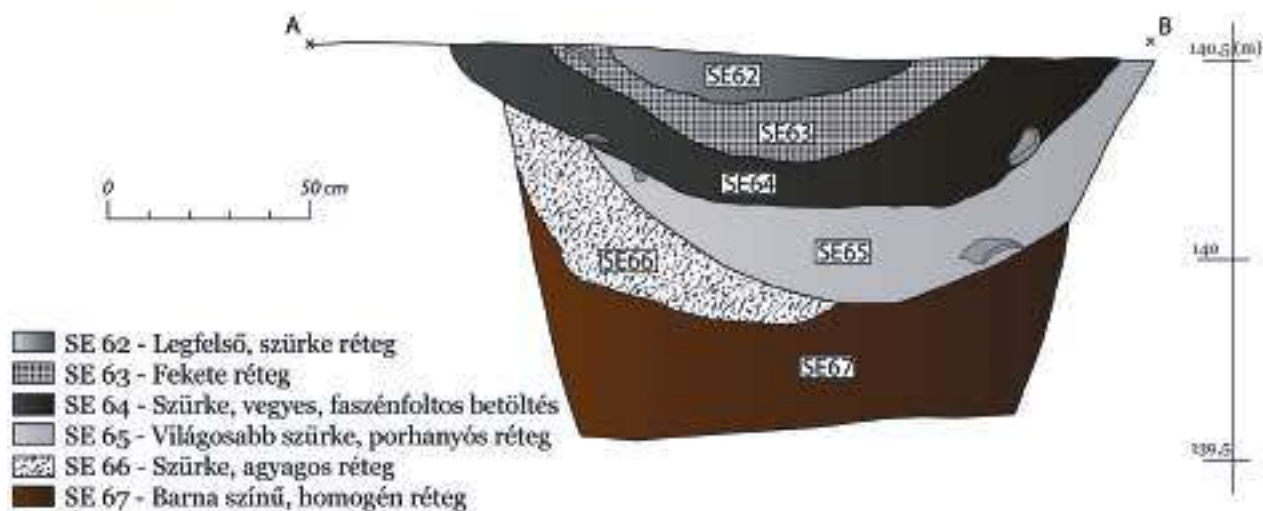
két nagyobb, kb. 9, illetve 6 m²-es nagyságú részét lehetett biztosan meghatározni. A faszénnel kevert réteg vastagsága kb. 20–30 cm volt. A telek délebbi részén lévő szakasz részben az Árpád-kori kerítőárok felett helyezkedett el (4. kép), mely szakasz (SE 11) színe enyhén eltért az árok mellett elterülő részétől (SE 05), így a feltárás során külön stratigráfiai számot kapott. Az északi szakasz (SE 06) kissé messzebb került elő (2, 5. kép), de jellege már az ásatás során egyértelművé tette, hogy ugyanazon rétegről lehet szó. A réteg kevés Árpád-kori mellett nagyobb mennyiségű, erősen töredékes késő középkori kerámiát tartalmazott, köztük egy, a 15. század végére, a 16. század első felére keltezhető lošticei pohár darabjait,¹⁹ így keletkezési idejét valószínűleg a 16. század első felére-közepére tehetjük.

LELETANYAG

Az ásatás során összesen 5862 db kerámiatöredék, 164 db fém, 14 db üveg, 1 faragott csont, 1712 db állatcsont és kb. 15 kg-nyi vassalak került elő. Ösz-

sesen 1823 tételszámnyi kerámia, fém, üveg és faragott csont került beletárolásra, melyből 605 tételnyi a két tárgyalt leletegyüttes anyaga.

Tata - Kossuth tér 16.
29. objektum, metszet
2016.04.12.
rajz: Deminger Csilla

3. kép: A gödör (29. objektum) metszetrajza

Fig. 3: Section drawing of the pit (obj. 29)

¹⁵ KDM ltsz.: 2016.13.27.9, 12.

¹⁶ KDM ltsz.: 2016.13.27.4.

¹⁷ KDM ltsz.: 2016.13.27.1–3, 5–8.

¹⁸ SOMOGYVÁRI 2025, 159.

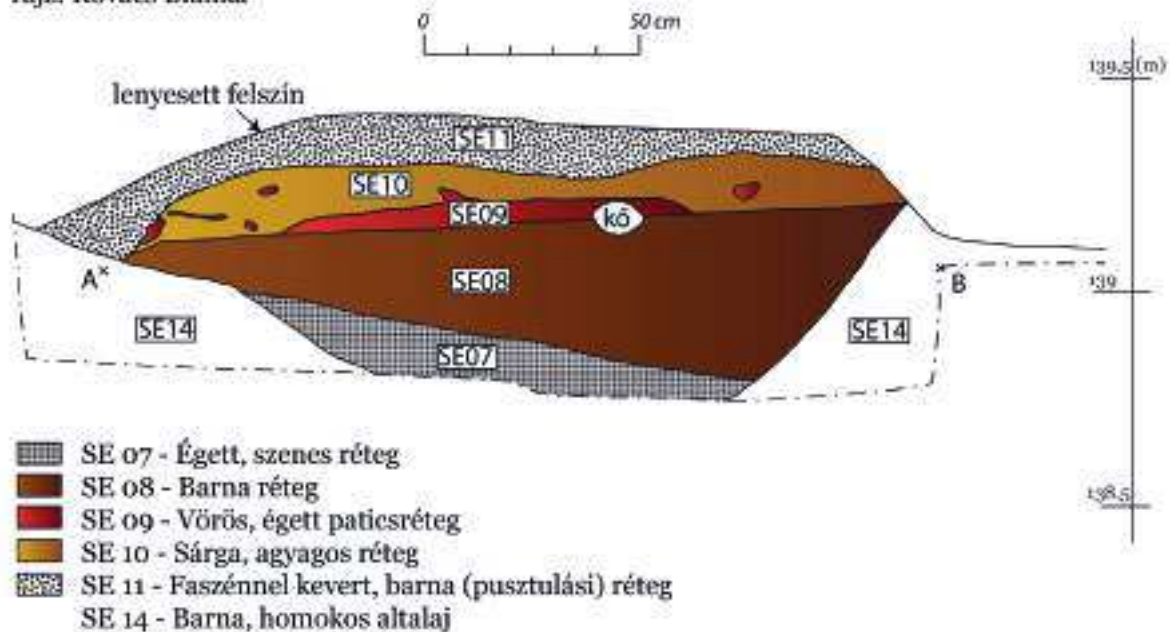
¹⁹ HOLL 1955, 158–160; NEKUDA–REICHERTOVÁ 1968, 153–154; KUTÉJ 2013, 21.

Tata - Kossuth tér 16.

2. objektum, metszet

2016.04.05.

rajz: Kovács Bianka

4. kép: A planírozási réteg déli szakaszának (SE 11) metszetrajza

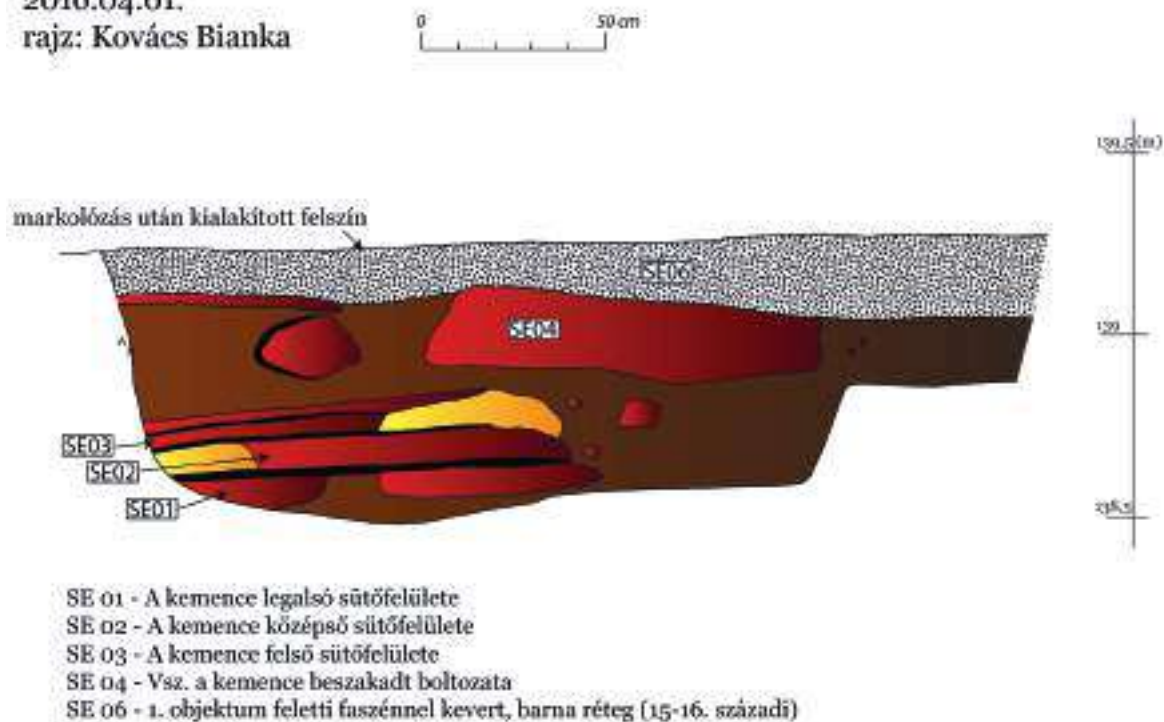
Fig. 4: Section drawing of the south part of the levelling layer (SE 11)

Tata - Kossuth tér 16.

1. objektum, metszet

2016.04.01.

rajz: Kovács Bianka

5. kép: A planírozási réteg északi szakaszának (SE 06) metszete

Fig. 5: Section drawing of the north part of the levelling layer (SE 06)

29. OBJEKTUM

A 29. objektum leletanyagából 245 tételt leltároztam be.²⁰ Ennek nagy részét a 15. század második felére, illetve a 16. század első felére lehet keltezni. A leletanyagban szerepel hét darab Árpád-kori jellegű fazéktöredék. Ezek talán azért kerülhettek a gödörbe, mivel annak egykori kiásásakor a mellette lévő korábbi jelenség (27. objektum) egyik sarkát is elbontották. Ezenkívül három darab újkori edény töredéke állatjárás miatt kerülhetett az anyagba. Ezeket a következőkben nem fogom tárgyalni.

Konyhai kerámia

A gödör leletanyagának nagy részét (több mint 75%-át, ha az állatcsontokat nem számoljuk) a konyhai kerámiatöredékek alkotják (6–7. kép), melyeknek zöme természetesen fazékhoz tartozott, de jelen van az anyagban néhány fedőtöredék is.

A fazekak több mint 85%-a sárgás színű, ami a különböző peremek alapján minimum 79 edényt jelent. Ezek közül csak egy maradt meg egészben. (1. tábla 1) Ebbe, a sárgás színűnek nevezett csoportba viszonylag sokféle színű kerámiát soroltam, egészen a sárgásfehértől a narancssárgás színűig. Ennek az az oka, hogy bár színárnyalataik eltérőek, minőségük és soványításuk (nagy szemcséjű, sötét színű homok) nagyon hasonló. Ezenkívül a korszak fazekaskemencéiben az eltérő helyen lévő kerámiák akár különböző színárnyalatot is kaphattak az égetés során (sokszor egy-egy edény is több színben játszik), így hiba lenne csak a színek alapján típusok vagy műhelyek elkülönítésével próbálkozni. A peremek alapján viszont több típus is szétválasztható. Előfordul néhány peremtípus, mely még inkább a 15. század első felére keltezhető, de a leletanyag zömét a más lelőhelyekről is ismert,²¹ a 15. század második feléből, a 16. század első feléből származó, kihajló, megvastagított, legömbölyített peremű fazekak alkotják. A fazekak peremén kívül jellegzetes a díszítésük is, mely az edények vállán figyelhető meg. Összesen 42 edénynek van meg a vállrésze, melyből öt díszítés nélküli (pl. 1. tábla 9), 19 hornyolással vagy bekarcolt vonalköteggel (1. tábla 1–8), 19 pedig pecsételőhengerrel készített sávval díszített. (1. tábla 10–15, 2. tábla 2) Ez utóbbi díszítés külön figyelmet érdemel, hiszen a minták pontos vizsgálatával akár műhelyeket is

6. kép: A gödör (29. objektum) leletanyagának megoszlása
Fig. 6: Distribution of the finds of the pit (obj. 29)

7. kép: A fazekak megoszlása a gödörben (29. objektum)
Fig. 7: Distribution of the pots of the pit (obj. 29)

el lehet különíteni. Pecséthengerrel díszített vállú fazekak már a 12–13. században megjelentek oszt-rák területeken,²² a 13. század folyamán pedig az ország nyugati peremvidékén (Sopron, Kőszeg), illetve Buda környékén is előfordult néhány ilyen edény, valószínűleg a Duna közvetítő szerepének köszönhetően.²³ Holl Imre a 14. századtól már helyi gyártással is számolt, a 15. század második felére pedig a vidéki műhelyek is átvették a technikát, a típus széles körben elterjedt.²⁴ A tatái darabokat is környékbeli műhelyekben készíthették. Két

²⁰ KDM ltsz.: 2016.13.29.1–245.

²¹ pl. ozorai vár (FELD–GERELYES 1985, 169, 4. kép/4–5; FELD et al. 1989, 8. kép/2–4), felsőnyéki vár (MIKLÓS 1988, 7. kép/1, 3)

²² CECH 1989, 167–168. és Taf. 1/A3

²³ HOLL 1973, 203–204; HOLL 1992, 27. és 44–46. kép; TEREI 2010, 25. ábra 7. kép

²⁴ HOLL 1963, 346; FELD–GERELYES 1985, 166–169.

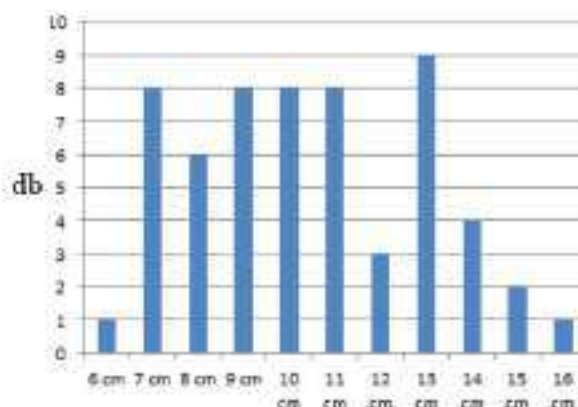
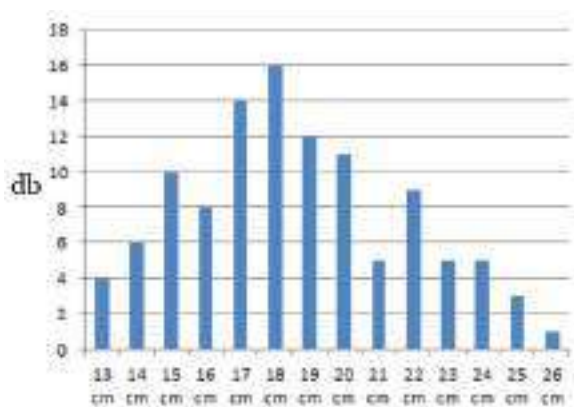
fazék esetében lehetett megfigyelni, hogy díszítésükhöz ugyanazt a pecsételőhengert használták, vagyis biztosan egy műhelyben készültek. (1. tábla 14–15) Az egyszerűbb díszítésű fazekaknál ennél jóval nehezebb megállapítani, hogy melyek lehetnek egy műhely termékei. Viszont ezek esetében is meg lehet figyelni nagyon hasonló darabokat, melyeknél talán valószínűsíthető az egy műhelyből való származás. (1. tábla 1, 4, 7, illetve 1. tábla 2–3) A sárgás színű fazekak peremátmérője 13 és 26 cm között mozog, aljuk átmérője 6–14 cm közötti. (8. kép) A váll pecsételt díszítése kizárólag a nagyobb, 19–25 cm átmérőjű darabokon fordul elő (becsült úrtartalmuk 7–15 l). Peremformája, színe és soványítása alapján szintén a sárga fazekak közé sorolható egy belül és peremén zöld mázzal borított füles fazék (2. tábla 3), mely a kisebb méretű (átmérő: 15 cm) példányok közé tartozott.

A másik, kisebb számban jelen lévő fazéktípus vörös anyagú, soványítása jellegzetes, apró kavicsal történt, így a kerámia durvább jellegű a bemutatott sárga csoportnál. A peremtöredékek alapján legalább 11 vörös fazékkal kell számolni az anyagban. (2. tábla 4–5, 7) Peremátmérőjük 13 és 28 cm közötti, aljtöredékeik 5,5–13 cm átmérőjűek. Peremformáik között előfordulnak a Veszprém²⁵ és Tolna vármegyei²⁶ leletanyagokból jól ismert, megvastagodó, legömbölyített, függőlegesen lapított típusok, viszont fedőhornyos példány nem került elő. Az ismert peremformákon kívül néhány másfajta típus is megjelenik az anyagban. A tatai leletek, úgy tűnik, csatlakoznak az ozorai kerámia kapcsán meghatározott vörös kerámia övezetéhez.²⁷

Mindössze egy peremtöredék tartozik a szürke, úgynevezett osztrák típusú fazekak közé. (2. tábla 6) A darab apró kavicsal és grafitral soványított, pereme ívesen kihajlik, bélyeg nincsen rajta. Mivel az edény grafitot is tartalmaz, ezért valószínű, hogy osztrák területről származik, de természetesen a hazai készítés sem zárható ki teljesen.²⁸

A fazekak használatáról árulkodnak a külsejűkön található égésnyomok. Az előkerült fazekak kb. kétharmadán megfigyelhető a használat miatti szürke elszíneződés, a kisebb és a nagyobb méretű edényeken egyaránt. Az egyik nagy méretű fazék másodlagos felhasználására utal az oldalán található két, kb. 7 mm átmérőjű, utólagosan fúrt lyuk. (2. tábla 1) Az edényen kívül-belül égésnyomok vannak, így másodlagos funkciója egyelőre kérdéses. Az égésnyom nélküli fazekakat valószínűleg tárolásra használták.

Az anyagban 10 különböző fedő töredékeit sikerült azonosítani (2. tábla 8–12), vagyis a konyhai kerámia kevesebb mint 10%-át alkotja ez az edénytípus. A fedők egy része szintén a sárgás színű kerámiák csoportjába tartozik, öt edény töredékeit lehet ide sorolni. Anyaguk teljesen azonos a fazekaknál ismert, nagy szemcséjű homokkal soványítottal: valószínűleg a sárgás színű fazekakat gyártó műhelyekben készülhettek. Ezt bizonyítják a szintén sárgásfehér színű fazekakat gyártó, Bajna-Csimán előkerült fazekaskemencékben talált hasonló, harang alakú fedők is.²⁹ Peremátmérőik 14 és 17 cm között mozognak, vagyis a kisebb méretű fazekakhoz voltak használhatók. További öt fedő vörös, illetve vörösesbarna színű. (2. tábla 11–12) Ezek a vörös fazekakhoz hasonlóan viszonylag

8. kép: A sárga fazekak megoszlása perem- és aljátmérő szerint

Fig. 8: Distribution of yellow pots by rim- and bottom diameter

²⁵ HOLL-PARÁDI 1982a, Abb. 153–154; HOLL-PARÁDI 1982b, 189–190; KOVALOVSKY 1969, 32. kép

²⁶ FELD-GERELYES 1985, 165; FELD et al. 1989, 179–180. és 5–6. kép; MIKLÓS 1988

²⁷ FELD et al. 1989, 180.

²⁸ FELD 2008

²⁹ PETÉNYI 1996, 82–84. kép

durván, apró kavicssal soványítottak. Peremkiképzésük és alakjuk is eltér a sárgás színű fedőkétől: peremük behúzott, formájuk inkább lapos kúphoz hasonlít a sárgás színűek harang alakjával szemben. Hasonló fedők pl. a vértesszentkereszti apátságából ismertek.³⁰

Asztali kerámia

A gödör anyagában asztali kerámia (3. tábla) nagyon csekély mennyiségben fordul elő: összesen 12 edény töredékei. Ezek közül négy sorolható a kancsók közé, melyek egy kivétellel szintén sárgás, narancssárgás anyagú, nagy szemcséjű homokkal soványított darabok. Peremük bordázott, átmérőjük kb. 8 cm. (3. tábla 1–2) Hasonló, de nem pontosan azonos peremű kancsók kerültek elő a már említett, a Gerecse túloldalán fekvő Bajna-Csimán talált égetőkemencékből is, melyek szintén sárgás színűek, és a 15. század második felére, a 16. század elejére kelteznek őket.³¹ A tатаi vár anyagában is található ilyen típusú kancsó,³² az ozorai várban pedig szintén megfigyelhető volt egy kancsócsoporthoz, mely anyagában és minőségében a pecsételt vállú fazekakkal mutatott rokonságot.³³ Ezenkívül azonos színű és formájú kancsók a korszak budai leletanyagában is megtalálhatók.³⁴ Szintén hasonló peremű, de vörös anyagú kancsók ismertek Veszprém vármegyéből több lelőhelyről,³⁵ ami a forma széles körű elterjedését mutatja. A többi darab apró oldaltöredék, illetve egy szalagfűl és egy aljtöredék van még az anyagban. (3. tábla 3–5) Mindössze egy vörös anyagú, kavicssal soványított fültöredék utal arra, hogy vörös anyagú folyadék-tárolókat is használtak a területen.

Összesen öt töredék sorolható a poharak közé, melyek közül három sárga színű. Az egy pohárhoz tartozó két perem átmérője 10 cm (3. tábla 8), a talptöredéké 5 cm. (3. tábla 7) Az egyetlen vörös peremtöredék a vörös fazekakhoz hasonló anyagú. (3. tábla 9) Válla bekarcolt vonalakkal díszített, szájmérője mindössze 9 cm. Valószínűleg szintén pohár része lehetett egy finomabb, vörös anyagú aljtöredék, melyet kívül fehér engób borít. (3. tábla 6)

Néhány világos vörös színű töredék egy vastag falú, legömbölyített peremű edényhez tartozott. (3. tábla 10) A viszonylag nagy szájmérőjű, mély edény valószínűleg tál lehetett.

Ezenkívül két kis méretű, fazékszerű aljtöredéket (3. tábla 11–12) soroltam még az asztali kerámiák közé. Az egyik finomabb anyagú, sárgás színű darab, mely tojásdad alakjával és hornyolt vállával a perem hiánya ellenére is egyértelműen fazékra emlékeztet. A másik kissé szemcsésebb anyagú, narancssárgás színű, belsejét sötétzöld máz borítja. Mindkét töredék aljának átmérője 3,5 cm körüli. A hasonló, kis méretű, fazék alakú edények egykori funkciójával kapcsolatban több elmélet is született. Felmerült a gyerekjátékként való értelmezés lehetősége, azonban ezt általában a durvább kialakítású darabok esetében szokták használni.³⁶ A másik lehetőség, hogy fűszertartóként funkcionálhattak.³⁷ A tатаi darabok finomsága inkább ez utóbbira utal, így ha a feltételezés helyes, ezek az edények is a terített asztal részét képezhették. Fűszertartóként értelmezett kis méretű edények a 14. századi visegrádi városi anyagból ismertek.³⁸

Kályhacsempe, kályhaszemek

A gödörből mindössze egy kályhacsempe és három kályhaszem töredékei kerültek elő. A kályhacsempe (4. tábla 1) sárgás anyagú, nagy szemcséjű homokkal soványított, belül zöld máz borítja (mérete: 29×20×8,5 cm). Kialakítása dongás, amit három oldalról keret szegélyez, mely alul hiányzik (eredetileg sem volt). Belsejét növényi koszorúban futó szarvas és az azt üldöző kutya díszíti. Kiképzése nagyon hasonlít a regensburgi kályhacsempékére,³⁹ viszont ilyen mintával eddig nem találkoztam a szakirodalomban. Mivel a dongás kialakítású csempék nem voltak sokáig divatban, így a kályha, amihez a tатаi darab tartozhatott, valamikor a 15. század második felében épülhetett. A tатаi várban is kerültek elő regensburgi kályhacsempék,⁴⁰ elképzelhető, hogy a mezővárosba is került hasonló kályha. Azonban anyagának és soványításának a fent bemutatott sárga kerámiákéhoz való hasonlósága a helyi gyártás lehetőségét is felveti. Ez az eddig ismeretlen motívum feltűnését is

³⁰ MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 24. tábla

³¹ PETÉNYI 1996, 95–96. kép

³² SZATMÁRI 1974, 9. kép

³³ FELD–GERELYES 1985, 169. és 6. kép/1

³⁴ pl. HOLL 1963, 351. és 36. kép

³⁵ HOLL–PARÁDI 1982a, 99–100. és Abb. 47/1; KOVALOVSKY 1969, 33. kép

³⁶ BENDA 2002, 536–537; BELÉNYESINÉ 2002, 478.

³⁷ HARL 1976, 112.

³⁸ BÁRDI 2014, 96. és 98. tábla

³⁹ HOLL 1980

⁴⁰ SZATMÁRI 1989

magyarázhatná. Érdekes még a csempe hátrészén, a két hosszanti oldal mentén megfigyelhető rácsos bevagdolás, mely jobb tapadási felületet biztosítva a beépítést könnyíthette meg. A csempe hátulján lévő koromnyomok bizonyítják, hogy egykor tényleg beépítésre került, nem azért dobták szemétre, mert a kályha építése során megsérült, vagy felesleges darab volt. Így viszont kérdéses, hogy hova kerülhetett a kályha többi csempéje.

A három kályhaszemtöredék viszonylag kis méretű. Kettő közülük szintén sárgás anyagú, nagy szemcséjű homokkal soványított. Az egyiknek a pereme is megvan, mely a késő középkorra jellemző, vízszintesen levágott, szögletes szélű.⁴¹ (4. tábla 2) Az egykori tapasztás maradványai nemcsak a töredék oldalán, hanem a perem tetején is megfigyelhetők, mely arra utal, hogy a kályha rakásakor azt is elfedték a tapasztással. A harmadik töredék szürke, redukált égetésű darab, felületei sötétszürkék, törésfelülete világos.

Egyéb kerámia

A kerámialeletek közé tartozik még egy eredetileg sárga színű mécses. (4. tábla 3) Tányér alakú, pereme kissé behúzott, 13 cm átmérőjű, és ujjbenyomással kialakított kanóctartó csücsök található rajta (átmérője 7 cm, magassága 4,3 cm). A töredékei kívül-belül foltokban megégték. Szürke, más profilú mécsesek ismertek pl. a budai vár anyagából a 13–14. századból,⁴² illetve Visegrádról több lelőhelyről, a városból, a palotából és a várból egyaránt.⁴³ Azonos profilú, de más színű mécses a vértesszentkereshti kolostorból és a kőszegi várból került elő.⁴⁴ A budai és a visegrádi daraboktól való eltérő forma esetünkben területi és időbeli különbséget is jelezhet, a tatai példány 15. századi lehet.

Ezenkívül két tetőfedőcserép-töredék sorolható még a kerámiák közé. (4. tábla 4) A kúp alakú, vörös, illetve barna színű darabok belsejének felülete durva, rücskös. Formájuk egyértelműen mutatja, hogy egykor egy épület tetejének gerincén helyezkedtek el. Kúp alakú és lapos tetőfedő cserepek mázas és mázatlan kivitelben több hazai várból is ismertek,

így Budáról, Visegrádról⁴⁵ és Diósgyőrből,⁴⁶ illetve hasonló, mázatlan darabokat a közeli tatai vár középkori pincéjében is találtak.⁴⁷

Fémleletek

A gödörből viszonylag kevés fém került elő. A legszébb ezek közül két viszonylag épen megmaradt csatlemez. (4. tábla 5–6) Az egyik bronzból készült, téglalap alakú, melynek közepén vízszintes, szívekből álló sor fut végig, kétoldalt vonallal körbevett pontsorról keretezve, a lemez alsó és felső szélét pedig apró, ferde vonalkákkal díszítették. Ez a típusú csatlemez széles körben ismert az egész Kárpát-medence területéről. A jól keltezhető leletek alapján használatuk a 14. század második felétől mutatható ki, virágkoruk pedig a 15. századra tehető.⁴⁸ A másik darabot ezüstözött bronzlemezből készítették, és majuszkulákat utánzó díszítés van rajta. Ehhez hasonló övlemez a somogysámsoni temető egyik sírjában került elő, melyet feltárója a 15. század végére, a 16. század elejére keltez.⁴⁹ A kiemelkedőbb darabok közé tartozik még egy ólomkereszt töredéke (4. tábla 7), mely valószínűleg egy zarándokjelvény része lehetett.⁵⁰ A középkori ábrázolások tanúsága szerint ezeket a jelvényeket a zarándokút során a kalapjukra vagy a kabátjukra erősítve viselték tulajdonosaik,⁵¹ azonban az út után a mindennapokban is kultikus szerepet játszhattak, például úgy gondolták, hogy a földbe dobva védenek a gyomok és a kártevők ellen.⁵² A tatai jelvény földbe kerülésére ennek ellenére inkább azért kerülhetett sor, mert eltörött. A kereszt zarándokhelyhez való kötése töredékessége és egyszerűsége folytán nehézségekbe ütközik.

Néhány vasból készült tárgyat is találtunk a bontás során, melyek mind nagyon rossz állapotban maradtak meg. Ez az ásatáson előkerült összes vasleltre igaz, ami arra utal, hogy a terület többször víz alatt lehetett a századok folyamán, a vizes és vízmentes időszakok váltakozása pedig fokozhatta a korrózió mértékét. Ez a feltételezés Tata mocsaras jellegét figyelembe véve nem tűnik alaptalannak. A leletek közül a legépebb darab egy csontnyelű kés (4. tábla 8), melynek csont-

41 pl. PETÉNYI 1996, 125, 135–136. kép

42 HOLL 1963, 343.

43 BÁRDI 2014, 100–101. tábla

44 MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 22. tábla; HOLL 1992, 170. kép

45 TÓTH 2006, 63; NYÉKHELYI 1994, 163; VÉGH 1994, 129–137.

46 A leletanyag feldolgozása Miskolczi Melinda doktori disszertációjának részét képezi.

47 KDM ltsz.: 68.20.767–779.

48 SZEKERES 2003, 11; HORVÁTH 2016, 98–100.

49 KÖLTŐ 2005, 290. és 4. tábla

50 Köszönettel tartozom Horváth Viktóriának, aki felhívta a figyelmemet arra, hogy a töredék zarándokjelvény lehet.

51 HORVÁTH 2016, 58.

52 FEDELES 2015, 282–283.

borítása, bár összetöredeztve, de teljesen megmaradt. A darab a kések nyéllemezes típusába sorolható, a csontlemezeket négy vasszegeccsel erősítették fel a nyélre. A vaslemez rossz állapota miatt nem volt megállapítható, hogy mesterjegy volt-e a tárgyon. Csontnyelű, nyéllemezes kések nagyobb számban az ozorai várból ismertek,⁵³ de a tatai példány formailag eltér ezektől. Arányai inkább a 15. században, és a 16. század első felében használt fanyelű késekére hasonlítanak.⁵⁴ A korszakban ezen kések többsége külföldről, osztrák vagy német műhelyekből érkezett hazánkba. Ezen műhelyek csontnyelű példányokat is gyártottak, de azok, úgy tűnik, nem jutottak el a magyar területekre,⁵⁵ így a tatai darab keltezése és eredete egyelőre bizonytalan. További 12 penge töredéke képviseli még a kések csoportját. Ezek valószínűleg nem mind külön késhez tartoztak, de rossz megtartásuk miatt nem sikerült összeillő darabokat találni. Az egyik töredéken a megtaláláskor kis nyélmaradvány is megfigyelhető volt, melyet a restaurálás során nem sikerült megmenteni. A pengék közül még egy példányról állapítható meg, hogy az előbbi kettővel ellentétben biztosan a nyéltüskés típusba tartozott. (4. tábla 9) Ennek a típusnak a használata korábbra nyúlik vissza, mint a nyéllemezesé, viszont gyártása valószínűleg még a 15. században is folyt, párhuzamosan a másik típussal.⁵⁶

A lovasfelszereléseket egy sarkantyú hatágú tarajának töredéke képviseli. (4. tábla 10) A tarajos sarkantyúk a 11. századtól folyamatosan jelen vannak a hazai anyagban.⁵⁷ A darab jellegtelen, így csak kísérőleletei folytán feltételezhetjük, hogy inkább a késő középkorra keltezhető. A fémleletek közé tartoznak még egy vaslemez töredékei, egy

nagy méretű lánc két egymásba kapcsolódó szeme (4. tábla 13), egy vaskarika (4. tábla 11), valamint 13 szög maradványa. Ez utóbbiak viszonylag vastagok, száruk téglalap átmetszetű, hosszuk közepes; valószínűleg épületszegek lehettek. (4. tábla 12)

Mindezekon kívül a gödör különböző rétegeiből összesen 7,67 kg-nyi vassalak látott napvilágot. Vassalakot más objektumokban is találtunk, ami talán közeli műhelytevékenységre utal.

Üveg

Mindössze két apró üvegtöredéket találtunk a gödörben. (4. tábla 14) Az egyik egy kör alakú, eredetileg fehér színű úgynevezett „köldökös” ablakszemhez tartozott. A darab átmérője 10 cm, szélét ívesen visszahajtották, belül üreges peremet képezve ki. A töredék szürkésbarnára korrodálódott. Ilyen ablakszemek széles körben ismertek a késő középkori lelőhelyekről, bár a közölt leletek alapján használatukkal inkább várakban, kolostorokban, városokban és mezővárosokban lehet számolni.⁵⁸ Készítésük helyi műhelyekben is történt,⁵⁹ a tatai is hazai gyártású darab lehet. Jelenléte jelzi, hogy az időszakban olyan ház is állt a mezőváros főterének szomszédságában, melynek ablakai üvegezettek voltak. A másik üvegtöredék egy vastag falú, íves edényhez tartozhatott, azonban rossz állapota miatt (feketére korrodálódott, morzsalékos) nehéz megállapítani pontos típusát.

Egyéb leletek

A gödörből a fentiekon kívül egy fehér színű fenőkö (4. tábla 15), illetve egy apró agyagtapasztás-töredék került elő.

PLANÍROZÁSI RÉTEG

A planírozási rétegből 360 tételnyi leletanyag került beletárolásra.⁶⁰ A leletek a réteg jellege miatt rendkívül töredékesek. Az Árpád-kori kerítőárok feletti szakaszon viszonylag sok 13–14. századi kerámia volt a rétegbe keveredve (29 töredék), mely a többi részen nem volt jellemző. Ezekkel a következőkben nem fogok foglalkozni.

Konyhai kerámia

A fazekaknál a planírozási rétegben is a sárgás színűek vannak túlsúlyban (min. 56 edény). (5. tábla 1–5, 9–10. kép) Jellemzőik a gödörnél bemutatott leletekhez hasonlóak, annyi kivétellel, hogy innen jóval kevesebb (3 db) pecsételt vállú töredék került elő (bár a válltöredékek száma is alacsonyabb).

53 GERE 2003, 70–72. és 93–94. tábla

54 pl. HOLL 1994, 17. kép; MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 13. tábla/11; HOLL 2000, 43–44; GERE 2003, 52. tábla/4

55 HOLL 1994, 173.

56 GERE 2003, 76.

57 KALMÁR 1971, 359–360.

58 Sok feltáráson kerültek elő ilyen típusú ablakszemek, pl. FELD–GERELYES 1985, 14. kép; H. GYÜRKY 1986, 10–12; H. GYÜRKY 1991 több lelőhelye

59 MEGYERI 2014, 78.

60 KDM ltsz.: 2016.13.2.52–255, 312–316., valamint 2016.13.4.155–298, 301–309.

9. kép: A planírozási réteg (SE 05–06, 11) leletanyagának megoszlása

Fig. 9: Distribution of the finds of the levelling layer (SE 05–06, 11)

10. kép: A fazekak megoszlása a planírozási rétegben (SE 05–06, 11)

Fig. 10: Distribution of the pots of the levelling layer (SE 05–06, 11)

Az egyik pecsételt vállú fazék mintája teljesen azonos egy, a tatai várban előkerült darabával,⁶¹ ami bizonyíték lehet arra, hogy a várat olyan környékbeli műhelyből látták el kerámiával, mely a mezővárosi piacra is gyártott. A sárga fazekak peremátmérője 14 és 25 cm között mozog, aljátmérőjük 7 és 16 cm közötti. A vörös fazekak itt kicsit nagyobb mennyiségben képviseltetik magukat (min. 15 edény), peremformáik is változatosabbak, és itt már megjelenik a környékbeli⁶² és távolabbi lelőhelyekre⁶³ oly jellemző fedőhornyos típus is (5. tábla 6), mely az ozorai leletek alapján már mindenképpen a 16. századra keltezhető.⁶⁴ A vörös fazekak peremátmérője 13–26 cm, aljátmérőjük 5–14 cm közötti.

A rétegben négy különböző úgynevezett „asztalák” fazék peremtöredéket találtunk, melyek mindegyike apró kavicsal és grafitallal soványított. Ezek közül kettőn bélyeg is volt (5. tábla 7–8): az egyik keresztből és egy vonalból áll, melyet bécsi jegynek tartanak,⁶⁵ a másik, háromszöget formázó mintához hasonlót Holl Imre az ismeretlen fazekasműhelyek jegyei között közölte.⁶⁶ Méreteikben ezek a fazekak a nagyobb darabok közé tarthattak: peremátmérőjük 20 és 28 cm közötti.

A 7 db fedő között túlsúlyban vannak a fent már bemutatott, vörös anyagú darabok, de természetesen sárgás színűek (min. 2 edény) is előfordulnak. (5. tábla 9–10) A sárgás színűek átmérője 12–15 cm

között mozog, a vörösek többsége 14 és 18 cm közötti, csak egyetlen fedő volt jóval nagyobb ezeknél (28 cm átmérőjű).

Egy sárgás anyagú, belül zöld mázzal borított lábas lábtöredéke utal rá, hogy ezt az edénytípust is használták a terület egykori lakói. Belül mázas, vörös anyagú lábasok a 15. század második felétől már biztosan készültek Budán, de hamarosan a vidéki fazekasok is átvehették a típus gyártását.⁶⁷ A tatai darab anyaga és soványítása nagyon hasonlít a sárgás színű fazekak csoportjához, így elképzelhető, hogy helyi műhelyben készült.

Asztali kerámia

A folyadéktárolók között a planírozási rétegben is jelen van a már bemutatott sárgás anyagú, bordázott szájú, hornyolt vállú típus (6. tábla 1–2), illetve két vörös anyagú bordázott szájtöredéket is találtunk. (6. tábla 5) A gödör anyagához képest új típus egy szintén sárga anyagú, bordázott szájú korsó töredéke, melyet vörös festett sávokkal díszítettek. (6. tábla 3) Két megmaradt, vörös anyagú fültöredéken a fül feléig végigfutó lyukasztás figyelhető meg (6. tábla 6), mely a korszak vörös anyagú folyadéktárolóira más lelőhelyeken is jellemző.⁶⁸ Egy apró, vörös festésű töredék úgynevezett budai fehér kerámiához tarthatott. (6. tábla 5) Buda környékén a fehér kerámia gyártása már a 13. szá-

61 Közöletlen anyag.

62 pl. Vitányvár (LÁSZLÓ 2014, 4. tábla/1), Vértesszentkereszt (pl. KDM ltsz.: 86.1.312, közöletlen anyag), gesztesi vár (KDM ltsz. n., közöletlen anyag)

63 pl. Székesfehérvár (SZIKM ltsz.: 91.2494–2495, közöletlen anyag, forrás: ELTE HTK Régészeti Kutatóintézet Adattára, Siklósi-hagyaték)

64 FELDET al. 1989, 179–180. és 5. kép/3

65 HOLL 1955

66 HOLL 1955, 185. 58. kép/72

67 HOLL 1963, 351; FELDET 1987, 270.

68 pl. Sarvaly (HOLL-PARÁDI 1982a, Abb. 60/1)

zadban megkezdődött, de készítése még a 15. században is folyt.⁶⁹ A tatai darab finomsága alapján a késői típusok közé tartozhat.

Két speciálisabb edénytípus töredéke is jelen van az anyagban, melyek sárgás színük alapján szintén helyi műhelyek termékei lehetnek. Egy fültöredék utal egy úgynevezett vödörfüles vagy kosárfüles edénytípusra. A néprajzi szakterminológia a hasonló füllel rendelkező edénytípust röttykének nevezi, melyet ételhordásra használtak az idősorokban.⁷⁰ A régészeti anyagból eddig csak néhány lelőhelyről ismert hasonló, késő középkorra keltezhető töredék.⁷¹ Egy másik töredék rövid kiöntőcsővel van ellátva. (6. tábla 8) Hasonló, kis kiöntőcsővel rendelkező edények több helyről is ismertek (pl. Sarvaly, Kőszeg, Győr, Pécs).⁷² A néprajzi szakterminológia szerint a kis kiöntőcsővel rendelkező edényeket (kiöntőcsöves kantákat) ecetes vagy savanyítóedényként használták.⁷³ A régészeti anyag nagyobb méretű edényeinél hasonló funkció feltételezhető, azonban a kisebb méretű darabok – amilyen arányai alapján a tatai edény is lehetett – valószínűleg más célt szolgálhattak, vélhetően tálalóedényként a terített asztal részei lehettek, Holl Imre asztali olaj- vagy ecettartóként értelmezte őket.⁷⁴

A poharak között szintén megjelennek a sárga (3 db) (6. tábla 9) és a vörös anyagú (2 db) edények, bár ez utóbbiak közül az egyik töredék (6. tábla 10) jóval finomabb anyagú a többi tárgyalt vörös kerámiánál, valószínűleg más, magasabb színvonalon dolgozó műhely terméke lehet. A poharak közé tartozik a planírozási réteg leglátványosabb lelete, egy lošticei pohár is. (6. tábla 2) Az edény a sok – nyolc darab – füle, a formája és a vízszintes, festett, lila csíkok alapján a 15. század végére, a 16. század első felére keltezhető.⁷⁵ Nagyon hasonló példány ismert a csehországi Jevicko lelőhelyről.⁷⁶ Egy fehér anyagú, belül zöld mázas, apró füles töredék (6. tábla 1) egykor bögre része lehetett. A da-

rab világos anyaga alapján valószínűleg nem helyi készítésű, hanem Buda környékéről vagy az Északi-középhegység területéről származhat.⁷⁷

Kályhas kerámia

A rétegben a kályhacsempéket csak két apró töredék képviseli. (7. tábla 1–2) Mindkettő sárgás anyagú, nagy szemcsés homokkal soványított, az egyiket részben sárga máz borítja, részben mázatlan. Ennek a töredéknek a felülete teljesen sima, a hátulja hullámos kiképzésű, és a használatból szürkére égett. A másik, fűzőld mázas darabon domború minta figyelhető meg, azonban a töredék apró volta miatt a mintát nem lehet azonosítani. Mind a sárga, mind a zöld máz apró, barna színű szemcséket tartalmaz. A töredékek anyaga, valamint a máz színe és jellege a környéken előkerült késő Zsigmond-kori kályhacsempékre hasonlít.⁷⁸ Ez arra utal, hogy már a 15. század első felében viszonylag jó minőségű, a korabeli királyi-főúri kályhák utánzó kályhával fűtötték valamelyik közelben álló lakóházat. Egy további, pecsételésel díszített töredék szintén kályhaelem lehetett. (7. tábla 3) Ez a kerámia belül hengeres, külsejét viszont szögletesre vágta (eredetileg nyolcszögletű lehetett). Anyaga kissé sötétebb az előbb tárgyalt kályhacsempékénél, alapvetően sárgás, de foltokban vöröses színezetű. A sokszög alapú hasáb lapjait hat apró téglalapból álló pecsétlővel díszítették. Hasonló alakú, de díszítetlen töredék a visegrádi királyi palotából került elő, melyet Mátyás uralkodásának idejére kelteznek.⁷⁹ Figyelembe véve a Zsigmond-kori csempéktől való különbségét, illetve hogy a pecsételt kerámiák éppen a 15. század második felében éltek fénykorukat, a Mátyás-kori keltezés a tatai darabnál is helytállónak tűnik.

Mindössze három kályhaszem töredékei jelennek meg az anyagban. Az egyik szintén sárgás anyagú, tál alakú kályhaszem, bár soványítása némileg durvább. (7. tábla 6) Mélysége és vízszintesre vá-

69 HOLL 1963

70 IGAZ–KRESZ 1965, 104.

71 Pl. Sarvaly (HOLL–PARÁDI 1982a, Abb. 165/13); Székesfehérvár–Sziget (SZIKM ltsz.: 80.13, közöletlen anyag, forrás: ELTE HTK Régészeti Kutatóintézet Adattára, Siklósi-hagyaték); Pécs (KÁRPÁTI 1984, III. tábla/2); Sopron (GÖMÖRI 1977, 2. kép); Budapest–Hajógyári-sziget (TÓTH 2017, 529, 531, 9. ábra/1)

72 HOLL–PARÁDI 1982a, 101. Abb. 48/2, Abb. 161/5; HOLL 1992, 133. kép/1–2; TAKÁCS–PASZTERNÁK 2000, 13. kép/6; KÁRPÁTI 1984, III. tábla/2

73 IGAZ–KRESZ 1965, 111–112; LAJKÓ 2015, 133.

74 HOLL 1963, 45. kép, 79. kép/10

75 HOLL 1955, 158–160; NEKUDA–REICHERTOVÁ 1968, 153–154; KUTÉJ 2013, 21.

76 NEKUDA–REICHERTOVÁ 1968, LXXIII/2.

77 FELD 1987, 262–263.

78 Ilyen anyagú és mázú, Zsigmond-kori kályhacsempék kerültek elő a gesztesi várban (KOVÁCS 2014, 236–238.), a tatai várban (közöletlen anyag), illetve a vértesszentkereszti kolostorban (MEZŐSINÉ KOZÁK 1981, 184–186.) is.

79 KOCSIS–SABJÁN 1998, 36, 148. kép. Köszönöm Kocsis Editnek, hogy felhívta a darabra a figyelmet.

gott pereme arra utal, hogy 15. századi lehet.⁸⁰ Egy hasonló anyagú töredék valószínűleg hagyma alakú kályhaszem része lehet (7. tábla 4), amit az is bizonyít, hogy a töredék belseje szürkére égett. A harmadik példány szürke, redukált égetésű, tál alakú kályhaszem. (7. tábla 5) Felületei foltokban sötétszürkék, törésfelülete világosszürke, szintén nagy szemcséjű homokkal soványított. Peremét ennek is vízszintesen vágta le, szélei nincsenek legömbölyítve, mely alapján ezt is a 15. századra lehet keltezni.

Egyéb kerámialelet

A planírozási rétegben is előfordul két mécses-töredék (6. tábla 13–14), az egyik sárgás, a másik vörös színű, peremük legömbölyített, 12, illetve 14 cm átmérőjű. Formájuk lapos, tálka alakú. Formai párhuzamaik alapján csak tágabban, a 14–15. századra lehet őket keltezni. Előkerült továbbá egy vörös színű, vályú alakú tetőfedő cserép töredéke. Kialakítása és keltezése a 29. objektumban találhatóéhoz hasonló.

Fémleletek

A planírozási réteg még a gödörnél is kevesebb fémleletet tartalmazott, melyek mindegyike vasból készült. Innen származik egy rövid nyakú, enyhén ívelt szárú sarkantyú. (7. tábla 7) A darab

taraja hiányzik, illetve egyik szára letört. Hasonló kiképzésű sarkantyúk már a 13–14. századból is ismertek, és még a 16. században is jelen vannak,⁸¹ így a darab ennél pontosabb keltezése nem lehetséges. További lelet egy sarló pengéjének töredéke. (7. tábla 8) A darab rossz állapota nem engedi meg, hogy megállapítsuk, fogazott volt-e, és mivel nyele is hiányzik, így az alakja szerinti pontosabb típusba sorolása sem lehetséges.⁸² Bár a példány kora így kérdéses, de jelenléte mindenképpen arra utal, hogy a telek lakói mezőgazdasági jellegű munkákat is végeztek, ami egy mezőváros esetében nem meglepő. Ezenkívül egy vaslemez töredéke, három vastárgy, melyek funkciója töredékességük és rossz állapotuk okán nem határozható meg (7. tábla 9–10), valamint 14 db szög maradványa képviseli még a vasleleteket a rétegben.

Üveg

A planírozási réteg anyagában mindössze egy üvegtöredéket találtunk. (7. tábla 11) A barnára korrodálódott darab egy kettős kónikus palack szájtöredéke lehet. Párhuzamai széles körben ismertek az egész ország területéről, melyeket a 15. század második felére, a 16. század első felére kelteznek, és nagyrészt már hazai műhelyekben készültek.⁸³ Az üveg minősége alapján a tatai darab is magyarországi gyártású lehet.

KAPCSOLATOK A LELETEK ALAPJÁN

A kerámiák között feltűnő a sárgás kerámia túlsúlya az anyagban. A közölt leletek alapján egyre jobban kirajzolódik ennek a sárgás, sárgásfehér színű kerámiának az elterjedési közege (11. kép): elsősorban a Kelet-Dunántúlon volt jelen nagyobb mennyiségben, északi elterjedési határa úgy tűnik, hogy a Duna vonaláig nyúlt, délen pedig Tolna vármegye közepéig⁸⁴ volt jellemző ez az áru. A Dunától keletre nagyon kevés példány jutott el, csak a főbb útvonalak környékéről ismert néhány darab.⁸⁵ Nyugaton a Balaton vonalánál csak ritkán jutott tovább

ez a termék, Veszprém és Győr-Moson-Sopron vármegyében már a vörös kerámia a domináns.⁸⁶ Kérdéses, hogy ez a sárgás szín az égetés módjából adódik, vagy maga a használt agyag sárgásra égő típus. A századforduló környékén készült gyűjtések alapján a Vértes és a Gerecse lábainál jó minőségű, sárgásra égő tűzálló agyaggyerő helyek találhatóak.⁸⁷ (12. kép) A Vértes déli oldalán fekvő, sárgás színűre égő tűzálló agyagot használta az újkorban a csákvári fazekasság, valamint ezt az agyagot már a római korban is alkalmazták.⁸⁸ Feltételezhető,

⁸⁰ Hasonló formájú, a 15. századra keltezhető kályhaszemek sok lelőhelyről ismertek, pl. Visegrád-Fellegvár. KOC SIS–SABJÁN–TÓTH 2006

⁸¹ TÓTH 2016, 32.

⁸² A sarló tipológiai besorolását MÜLLER 1982, 482. és GERE 2003, 40–41. alapján kíséreltem meg.

⁸³ H. GYÜRKY 1986, 35–37; H. GYÜRKY 1991, 25–27; MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 36. tábla/7; MESTER 1997, 12–13; MEGYERI 2014, 80.

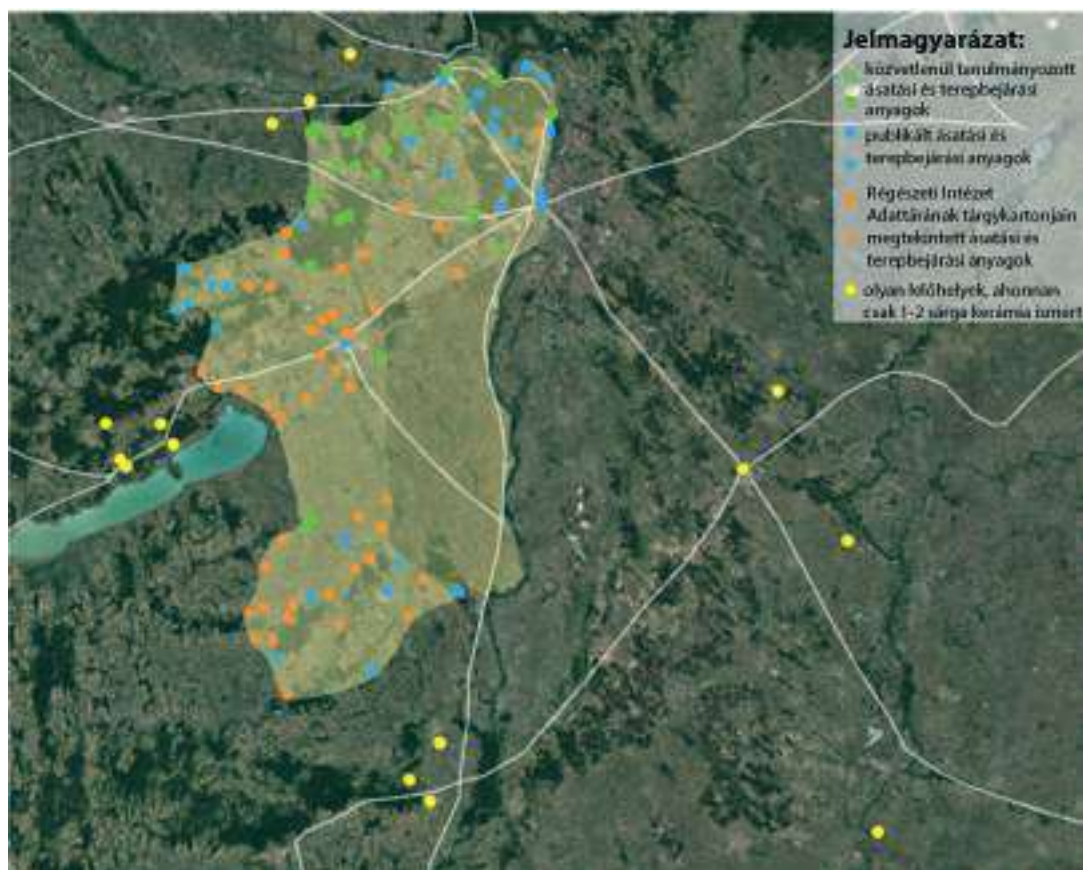
⁸⁴ pl. ozorai vár (FELD–GERELYES 1985), felsőnyéki vár (MIKLÓS 1988)

⁸⁵ SZABÓ 1938; PARÁDI 1963, 17. kép/4

⁸⁶ HOLL–PARÁDI 1982a; HOLL–PARÁDI 1982b; KOVALOVSKY 1969; TOMKA 2011

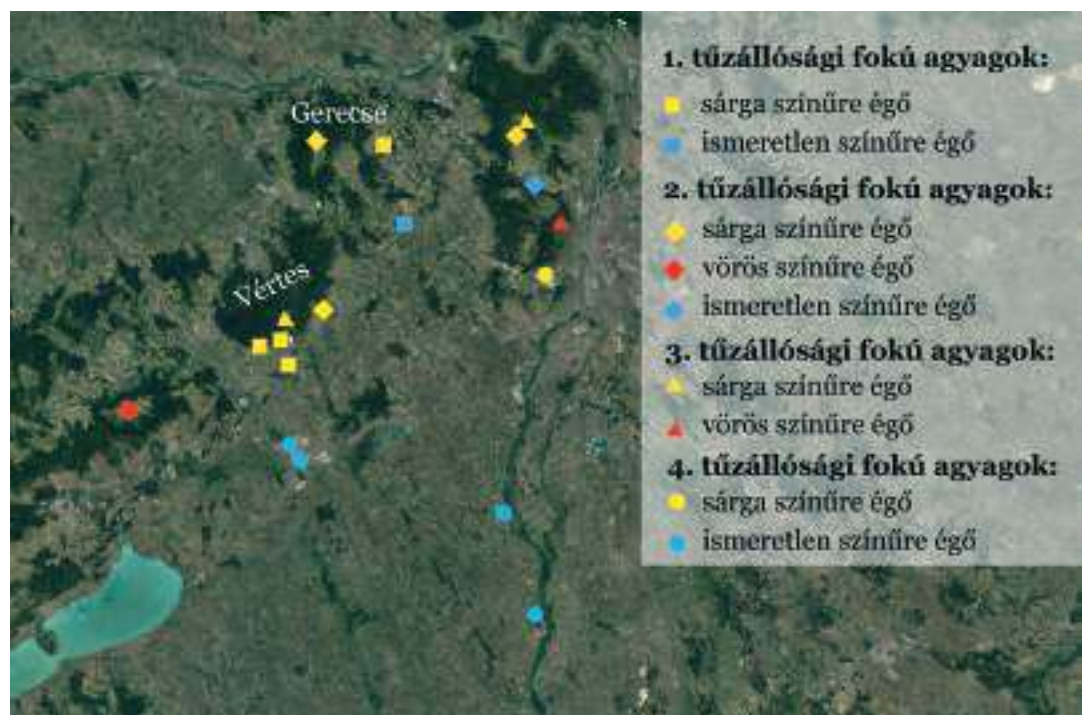
⁸⁷ MATTYASOVSKY–PETRIK 1885; KALECSINSZKY 1905 alapján (A főzéshez használt kerámiák készítéséhez a tűzálló agyagok sokkal alkalmasabbak. Ilyen agyaggyerő helyek a Kárpát-medencében a hegyek lábainál találhatók.)

⁸⁸ CSUPOR–CSUPORNÉ 1998; KOLLÁTH 2015, 129–130.

11. kép: A késő középkori sárga kerámia elterjedési területe (a jelenlegi ismeretek szerint)

Fig. 11: The spread of the late medieval yellow pottery (according to the current knowledge)

12. kép: Agyaggyerőhelyek a Vértes és a Gerecse környékén (MATTYASOVSKY-PETRIK 1885 és KALECSINSZKY 1905 alapján)

Fig. 12: Clay deposits around the Vértes and Gerecse mountains (based on MATTYASOVSKY-PETRIK 1885 and KALECSINSZKY 1905)

13. kép: Ismert késő középkori fazekaskemencék és műhelyre utaló nyomok a Vértes és a Gerecse környékén

Fig. 13: Known late medieval pottery kilns and finds which refers to pottery workshops around the Vértes and Gerecse mountains

hogy ez a középkorban sem volt másként, a tárgyalt sárgás csoportot valószínűleg a két hegység környékén, a helyi agyagból gyárthatták. Erre bizonyítékot a fentebb említett bajna-csimai égetőkemence szolgáltatott, ahol még kiégetetlen edények is előkerültek. Vágner Zsolt ezek égetésével kísérletezve kimutatta, hogy az agyag, melyből készültek, önmagában sárgás színűre ég.⁸⁹

A századforduló környéki nyersanyaggyűjtések és a régészeti kutatásokból ismert késő középkori edényégető kemencék, műhelyanyagok alapján (13. kép) a sárgás kerámia gyártásával a Gerecsétől keletre, valamint a Vértes északi és déli lábánál mindenképpen számolni kell. Tata közvetlen környékéről azonban egyelőre nem ismert műhelyre utaló nyom, és tűzálló agyag nyerőhelyet sem rögzítettek a gyűjtések során. Így felmerülhet a kérdés, hogy ezen a környéken, a Gerecsétől nyugatra kell-e egyáltalán helyi gyártással számolni. Az újkori tatai fazekasság valóban nem használt tűzálló agyagot, azonban a néprajzi irodalomban feljegyzett hagyomány szerint az agostyáni erdő-

ben a fazekasok találtak ilyet, csak a gróf nem engedélyezte a kibányászását, így idővel feledésbe merült a lelőhelye.⁹⁰ Ezek alapján könnyen lehet, hogy a Tata környéki műhelyek egy részét a Gerecse lábánál fekvő középkori falvak (pl. Agostyán, Baj) területén kell keresni.

További kérdés, hogy a Tolna vármegyei edényeknél is helybeli gyártásról van-e szó, hiszen azon a területen szintén nem ismert sárgára égő agyag. Felmerülhet, hogy a Vértes–Gerecse környéki műhelyek piackörzete annyira nagy volt, hogy odáig is nagy számban eljutottak termékeik.⁹¹ Ha ez így volt, akkor a Vértes–Gerecse környékén gyártott, késő középkori, sárgás színű kerámia piackörzete hasonló volt az újkori csákvári fazekasközpont piackörzetének a Dunától nyugatra eső részével.⁹² (A 19. században a csákvári fazekasok a Duna–Tisza közére is szállítottak, a késő középkorban viszont a Dunától keletre való nagyobb számú elterjedést egyelőre nem bizonyítja semmi.) A néhány sárgás anyagú, zöld mázas darab, köztük a szarvasos kályhacsempe, felveti a lehetőséget,

⁸⁹ VÁGNER 2002, 332–333.

⁹⁰ KÖRMENDI 1964, 28.

⁹¹ A kérdéssel lásd bővebben: KOVÁCS 2021; KOVÁCS 2022; KOVÁCS 2025

⁹² KRESZ 1960, 323, 12. ábra

hogy mázat is alkalmazó műhely is működhetett a környéken a korszakban. A tatái várból is került elő hasonló korú, azonos anyagú és mázú darab, mely szintén ezt látszik alátámasztani, de az ide sorolható példányok alacsony aránya miatt ez a kérdés még további vizsgálatra szorul.⁹³

A vörös kerámia jóval kisebb mértékben van jelen a lelőhelyen. Figyelembe véve, hogy a kevésbé jó minőségű, vörös színűre égő agyagok sokkal nagyobb területen elérhetőek voltak, így Tata környékén is,⁹⁴ vélhetően ezek esetében is nagyrészt környékbeli gyártással lehet számolni, de néhány

darabnál a Balaton környéki vagy kisalföldi származást sem lehet kizárni.

A Buda környéki kerámiák, úgy tűnik, Tatára már nem nagyon jutottak el, viszont külföldi kerámia, bár csak kis mennyiségben, de jelen volt a mezővárosban: az ország területén jellemző, úgynevezett „osztrák” (grafitos fazekak) és morvaországi (lošti-cei pohár) importtermékek jelentek meg Tatán is.

A néhány előkerült viseleti elem (csatlemezek), illetve a vas- és üvegleletek az egész országban elterjedt típusok voltak a korszakban.

ÖSSZEGZÉS

A bemutatott gödör és planírozási réteg leletanyaga nagyrészt a 15. század második felére, a 16. század első felére keltezhető. Ez arra utal, hogy mindkettő valamikor a 16. század folyamán keletkezhetett, valószínűleg a háborús időszaknak köszönhetően. A leletanyag jól reprezentálja a késő középkori mezővárosi háztartások edénykészletét, illetve az egykori épületek kinézete, berendezése (kályhák) és a viselet terén is információkat szolgáltat. Az nem tisztázható, hogy a gödör és a planírozási réteg anyaga egy háztartáshoz tartozott-e,

összeillő darabok nem kerültek elő, melyek ezt bizonyíthatnák. A leletek viszont egyértelműen arra utalnak, hogy már a 15. század első felében csempéket is tartalmazó kályhával fűtött épület állt a területen, a század második felében pedig egy szintén csempés kályhával fűtött, tetőcserepekkel fedett, üvegezett ablakú lakóépülettel lehet számolni. Az előkerült leletanyag alapján a háztartás(ok) ellátásánál elsősorban környékbeli iparosokra támaszkodtak, távolabbi termékek csak kis számban jutottak el a területre.

Kovács Bianka Gina

ELTE HTK Régészeti Kutatóintézet, Budapest

E-mail: kovacs.bianka@htk.elte.hu

IRODALOM

- BÁRDI 2014 Bárdi B.: *14. századi városi leletanyag Visegrádról. Visegrád Duna-parti út 1. lelőhely kerámiaanyagának feldolgozása*. Diplomamunka. (Kézirat.) ELTE BTK Régészeti Tanszék. Budapest 2014.
- BELÉNYESINÉ 2002 Belényesyné Sárosi E.: *Régészeti kutatások a középkori Buda Szentpéter-mártír külvárosában. Garády Sándor kutatásai 1940–42*. I. BudRég 35 (2002) 469–534.
- BENDA 2002 Benda J.: *A Szent György tér déli oldalán feltárt középkori kút leletanyaga*. BudRég 35 (2002) 535–548.
- CECH 1989 Cech, B.: *Mittelalterliche und frühneuzeitliche Keramik aus Tulln, Niederösterreich*. ArchAust 73 (1989) 167–222.

- CSUPOR–CSUPORNÉ 1998 Csupor I. – Csuporné Angyal Zs.: *Fazekaskönyv*. Budapest 1998.
- FEDELES 2015 Fedeles T.: *„Isten nevében utazunk”. Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban*. Pécs 2015.
- FELD 1987 Feld I.: *Keramika*. In: (Szerk. Marosi E.) *Magyarországi Művészet 1300–1470 körül* I. Budapest 1987, 261–281.
- FELD 2008 Feld I.: *Importtárgyak mint a középkori Magyarország gazdaságtörténet forrásai*. In: (Szerk. Kubinyi A. – Laszlovszky J. – Szabó P.) *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest 2008, 297–316.

93 KDM ltsz.: 69.1.371, közöletlen anyag

94 MATTYASOVSKY–PETRIK 1885; KALECSINSZKY 1905 alapján

- FELD–GERELYES 1985 Feld I. – Gerelyes I.: *Késő-középkori leletgyűjtes az ozorai várkastélyból*. CommArchHung (1985) 163–182.
- FELD et al. 1989 Feld I. – Gerelyes I. – Gere L. – Gyürky K. – Tamási J.: *Újabb későközépkori leletgyűjtes az ozorai várkastélyból*. CommArchHung (1989) 177–207.
- GERE 2003 Gere L.: *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból*. Opuscula Hungarica 4. Budapest 2003.
- GÖMÖRI 1977 Gömöri J.: *Számszerűhöz tartozó csontfaragványok (Adatok a számszerű történetéhez a XV. századi Sopronban)*. Soproni Szemle 31/2 (1977) 140–149.
- H. GYÜRKY 1986 H. Gyürky K.: *Az üveg*. Budapest 1986.
- H. GYÜRKY 1991 H. Gyürky K.: *Üvegek a középkori Magyarországon*. Budapest 1991.
- HARL 1976 Harl, O.: *Keramische Bodenfunde aus Wien*. Mittelalter – Neuzeit Wien. Wien 1976.
- HOLL 1955 Holl I.: *Külföldi kerámia Magyarországon, XIII–XVI. század*. BudRég 16 (1955) 147–197.
- HOLL 1963 Holl I.: *Középkori cserépedények a budai várpalotából, XIII–XV. század*. BudRég 20 (1963) 335–394.
- HOLL 1973 Holl I.: *Sopron középkori városfalai IV*. ArchÉrt 100 (1973) 180–207.
- HOLL 1980 Holl I.: *Regensburgi későközépkori kályhacsempék Magyarországon*. ArchÉrt 107 (1980) 30–43.
- HOLL 1992 Holl I.: *Kőszeg vára a középkorban*. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye. Budapest 1992.
- HOLL 1994 Holl I.: *A középkori késes mesterség*. ArchÉrt 121–122 (1994) 159–188.
- HOLL 2000 Holl, I.: *Funde aus dem Zisterzienser-kloster von Pilis*. Budapest 2000.
- HOLL–PARÁDI 1982a Holl, I. – Parádi, N.: *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Budapest 1982.
- HOLL–PARÁDI 1982b Holl I. – Parádi N.: *Nagykeszi középkori falu kutatása*. VMMK 16 (1982) 181–202.
- HORVÁTH 2016 Horváth V.: *Színesfémleletek a 14–17. századi budavári palotából*. Diplomamunka. (Kézirat.) ELTE BTK Régészeti Tanszék. Budapest 2016.
- IGAZ–KRESZ 1965 Igaz M. – Kresz M.: *A népi cserépedények szakterminológiája*. NÉrt 47 (1965) 87–131.
- KALECSINSZKY 1905 Kalecsinszky S.: *A magyar korona országainak megvizsgált agyagai*. Budapest 1905.
- KALMÁR 1971 Kalmár J.: *Régi magyar fegyverek*. Budapest 1971.
- KÁRPÁTI 1984 Kárpáti G.: *Középkori kutak Pécsett II*. JPMÉ 28 (1984) 99–117.
- KISNÉ CSEH–PETÉNYI 2004 Kisné Cseh J. – Petényi S.: *Római- és középkori lelőhelyek Tatán*. In: (Szerk. Kisné Cseh J.) *Arx - oppidum - civitas. A vártól a városig. Tata évszázadai*. (Annales Tatiensis IV.) Tata 2004, 9–31.
- KOCSIS–SABJÁN 1998 Kocsis E. – Sabján T.: *A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempéi*. Visegrád régészeti monográfiái 3. Visegrád 1998.
- KOCSIS–SABJÁN–TÓTH 2006 Kocsis E. – Sabján T. – Tóth B.: *A visegrádi fellegrvár középkori és török-kori szemeskályhái*. In: (Szerk. Buzás G.) *A visegrádi fellegrvár*. Visegrád Régészeti Monográfiája 6. Visegrád 2006, 104–123.
- KOLLÁTH 2015 Kolláth Á.: *Székesfehérvár kora újkori fazekasságának írott forrásai*. In: (Szerk. Szöllősy Cs. – Pokrovenszki K.) *Fiatál Középkoros Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötet*. Székesfehérvár 2015, 129–141.
- KOVÁCS 2014 Kovács, B.: *Von der ungarischen Königsburg zur osmanischen Grenzbefestigung – die Burg Gesztes*. Burgen und Schlösser 2014/4 (2014) 233–241.
- KOVÁCS 2018 Kovács B.: *Adatok Tata középkori településtörténetéhez – Feltárás Tata, Kossuth tér 16. szám alatt*. In: (Szerk. Ringer I.) *A fiatal középkoros régészek VIII. konferenciájának tanulmánykötet*. Sátoraljaújhely 2018, 29–50.
- KOVÁCS 2021 Kovács, B. G.: *Late medieval ceramics with stamped decoration in Central Transdanubia*. Antaeus 37 (2021) 249–282.
- KOVÁCS 2022 Kovács B. G.: *A Vértess-Gerece környéki sárga kerámia régiója a késő középkorban*. Laczkó Dezső Múzeum Közleményei 30 (2022) 269–286.
- KOVÁCS 2025 Kovács B. G.: *Késő középkori kerámia a Közép-Dunántúlon*. PhD-disszertáció. ELTE BTK. Budapest 2025.
- KOVALOVSKY 1969 Kovalovszky J.: *Ásatások Csepelyen*. VMMK 8 (1969) 235–252.
- KÖLTŐ 2005 Költő L.: *16. századi templom körüli temető feltárása Somogyfőménfőn*. In: (Szerk. Ritoók Á. – Simonyi E.) „...a halál árnyékának völgyében járok”. *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Budapest 2005, 289–295.
- KÖRMENDI 1964 Körmendi G.: *A tatái fazekasság története*. Tatabánya 1964.
- KRESZ 1960 Kresz M.: *Fazekas, korsós, tálás. Néhány szempont fazekasközpontjaink kutatásához és összehasonlításához*. Ethnographia 71 (1960) 297–379.

- KUTĚJ 2013 Kutěj, J.: *Středověké keramické poháry ze sbírek Muzea východních Čech v Hradci Králové*. Univerzita Pardubice, Bakalářská práce. Pardubice 2013. <http://dspace.upce.cz/bitstream/handle/10195/53326/flexitisk.pdf;jsessionid=AEA0BEC6A06E70E3EB29B80E447D4861?sequence=3> (utolsó elérés: 2017. március 30.)
- LAIKÓ 2015 Lajkó O.: „Cserepén ismerem, minemű fazék volt...”: Adatok a kora újkori edényművéség és a magyar népi kerámia eredetének kutatásához. Szeged 2015.
- LÁSZLÓ 2014 László J.: Egy méltatlanul elhanyagolt vár a Vértesben: Vitány. KDMK 19 (2013) 95–116.
- MATTYASOVSKY-PETRIK 1885 Mattyasovszky J. – Petrik L.: *Az agyag-, üveg-, cement- és ásványfesték-iparnak szolgáló magyarországi nyersanyagok részletes katalógusa*. Budapest 1885.
- MEGYERI 2014 Megyeri E.: *Üvegek a Visegrád Rév utca 5. szám alatt feltárt üvegműhelyből és Pomáz – Nagykovácsi lelőhelyről*. In: (Szerk. Rácz T. Á.) *A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete*. Szentendre 2014, 75–88.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1981 Mezősiné Kozák É.: *A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi*. CommArchHung (1981) 179–199.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1993 Mezősiné Kozák É.: *A vértesszentkereszti apátság*. Budapest 1993.
- MESTER 1997 Mester E.: *Középkori Üvegek*. Visegrád Régészeti Monográfiái 2. Visegrád 1997.
- MIKLÓS 1988 Miklós Zs.: *A Tolna megyei nyéki vár (Felsőnyék – Várhegy)*. BBÁMÉ 14 (1988) 205–226.
- MÜLLER 1982 Müller R.: *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a török kor végéig I-II*. ZGY 19. (1982)
- NEKUDA-REICHERTOVÁ 1968 Nekuda, V. – Reichertová, K.: *Středověká keramika v Čechách a na Moravě*. Brno 1968.
- NYÉKHELYI 1994 Nyékhelyi D.: *A kápolna és az északkeleti palota kerámialeletei*. In: (Szerk. Buzás G.) *A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete*. Visegrád 1994, 163–181.
- PARÁDI 1963 Parádi N.: *Magyarországi pénzleltes középkori cserépedények*. ArchÉrt 90 (1963) 205–251.
- PETÉNYI 1996 Petényi S.: *A középkor második felének kerámiaja*. In: (Szerk. Fülöp É. M.) *A magyar kerámiaművéség ezer éve: Katalógus*. Tata 1996, 23–27.
- SCHMIDTMAYER 2011 Schmidtmayer R.: *Tata, egy jelentős mezőváros és polgárai a késő középkorban*. KMMK 17 (2011) 191–221.
- SOMOGYVÁRI 2025 Somogyvári, V.: *Late Medieval Bone Saddles*. PhD-disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest 2025.
- SZABÓ 1938 Szabó K.: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Budapest 1938.
- SZATMÁRI 1974 Szatmári S.: *Előzetes jelentés a tatái vár ásatásáról*. ArchÉrt 101 (1974) 45–54.
- SZATMÁRI 1979 Szatmári S.: *Tata története a honfoglalástól 1526-ig*. In: (Szerk. Biró E.) *Tata története I. Az őskortól 1727-ig*. Tata 1979, 135–184.
- SZATMÁRI 1989 Szatmári S.: *Kályhacsempék a tatái várból II*. KMMK 3 (1989) 5–14.
- SZATMÁRI 2004 Szatmári S.: *Tata a magyarországi érett középkor településhálózatában*. In: (Szerk. Kisné Cseh J.) *Arx - oppidum - civitas. A vártól a városig. Tata évszázadai*. (Annales Tataiensis IV.) Tata 2004, 33–48.
- SZEKERES 2003 Szekeres K.: *Késő középkori szív-sormotívumos csatok tipológiája*. Szakdolgozat „B” téma. (Kézirat.) SZTE BTK Régészeti Tanszék. Szeged 2003.
- TAKÁCS-PASZTERNÁK 2000 Takács M. – Paszternák I.: *A Győr-homokgyödröki 10–11. századi temetőrészletek és középkori település*. In: (Szerk. Petercsák T. – Váradi A.) *A Népvándorlaskor Kutatóinak Kilencedik Konferenciája*. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Eger 2000, 253–310.
- TEREI 2010 Terei Gy.: *Az Árpád-kori Kána falu*. In: (Szerk. Benkő E. – Kovács Gy.) *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I*. Budapest 2010, 81–112.
- TOMKA 2011 Tomka G.: *Beszámoló az Árpás és Mórichida határában 1998 tavaszán végzett régészeti megfigyelésekről*. Arrabona 49/1 (2011) 323–357.
- TÓTH 2006 Tóth B.: *A visegrádi fellegrád középkori kerámiaanyaga*. In: (Szerk. Buzás G.) *A visegrádi fellegrád*. Visegrád Régészeti Monográfiája 6. Visegrád 2006, 50–103.
- TÓTH 2016 Tóth B.: *Észak-magyarországi várak vas-, és színesfémleletei*. Zólyom, Benevár, Szanada, Salgó. Diplomamunka. (Kézirat.) ELTE BTK Régészeti Tanszék. Budapest 2016.
- TÓTH 2017 Tóth A.: *Középkori edényégető kemence az óbudai hajógyári-szigetről*. In: (Szerk. Benkő E. – Kovács Gy. – Orosz K.) *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkor Magyarországon*. Budapest 2017, 523–538.
- VÁGNER 2002 Vágner, Zs.: *Medieval Pottery Kilns in the Carpathian Basin*. EJA 5/3 (2002) 309–341.
- VÉGH 1994 Végh A.: *A középkori budai királyi palota színes mázas tetői*. In: (Szerk. Pámer N.) *Gerő László 85. születésnapjára*. Budapest 1994, 129–140.

LATE MEDIEVAL (15TH–16TH CENTURIES) ASSEMBLAGES FROM THE DOWNTOWN OF TATA

Bianka Gina Kovács

Tata is known for its castle although it was surrounded by smaller villages during the 11th–13th centuries. Later on, from the 14th–15th centuries, two market towns were situated in this area. Unfortunately, we have scarce archaeological information about these times. In the spring of 2016 a small-scale excavation was carried out in the town centre near the main square, which offered new information about the Middle Ages. Newer buildings destroyed archaeological features on the street front of the plot, but in the other parts we found many medieval objects. Along with several objects from the 12th–13th centuries we found a pit and a levelling layer which contained finds from the 15th–16th centuries. These objects are supposed to be created during the Hungarian-Ottoman wars in the middle of the 16th century. I am introducing these findings in this paper.

The finds of the pit (object 29) were mainly kitchen pottery primarily cooking pots. They can be distributed into three groups, the yellow, the red and the grey coloured types. The yellow group is the largest (min. 9 pots) whereas there were less red coloured vessels (min. 1 pots). We could observe two kinds of design at the yellow group: stamprolled and etched lines decorations, both on the shoulders. Furthermore, there was only one glazed piece between them. On the other hand, the red group was decorated only with the etched lines. Only one piece of pot contains graphite, which shows the characteristics of the “Austrian pot”-type. We found only a few lids (13 pieces), these also had red and yellow types. They were used for smaller pots according to their diameters. Tableware was significantly rarer than cooking vessels (the fragments of 12 pots). These were mainly yellow jugs and cups.

A green glazed stove tile – which can be dated to the second part of the 15th century – was also an important find. Its decoration shows a deer and a dog within a floral bracket. Similar stoves (with different patterns) were found in the nearby castle of Tata, which have foreign origins. This piece, on the other hand, could have been made in a local workshop based on its material and unknown pattern.

From the metal finds two belt mounts are mentionable, which types were very popular through the country in the 15th century. We also found

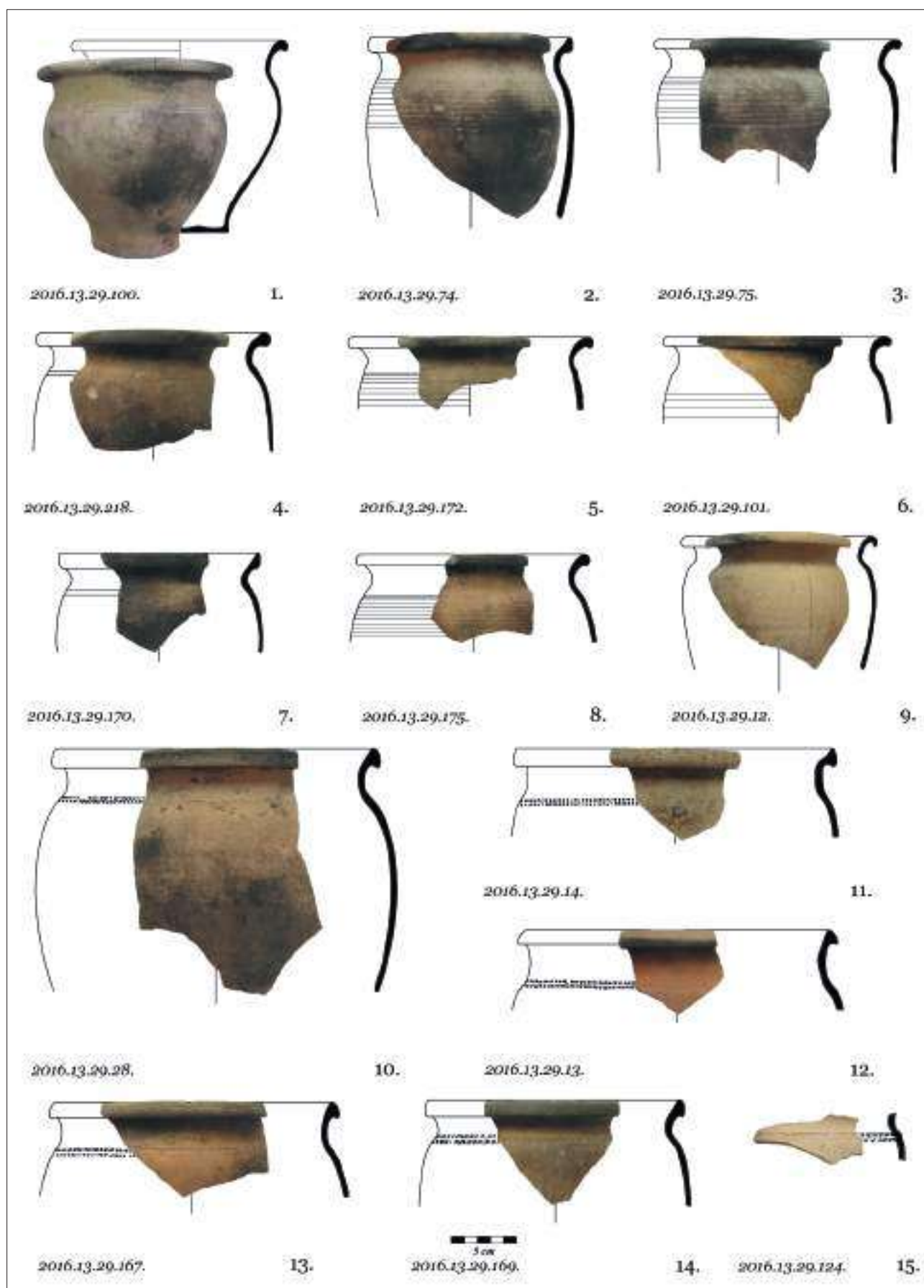
a part of a lead pilgrim badge. A piece of quarrel indicates that there could be a house nearby, which had glass windows.

The material from the levelling layer is similar to the pit: pots, lids and jugs had the same types. But a fragment of a glazed three-legged pan also appears in the material. We have found a ceramic cup from Loštice, which dates to the late 15th century. Two small stove tile fragments were also found, dated to the first part of the 15th century. A stamped stove element could be dated to the second part of the 15th century. We also found a spur, a sickle and an edge fragment of a conic glass bottle.

The previously introduced yellow pots were probably made in local workshops. In the surroundings of Tata, and Vértes and Gerecse Mountains have good clay sources that burns to yellow. This type of clay was in use during the Roman Times and also in the Modern Period. The coverage of the yellow pottery suggests the same in the Late Middle Ages too, because it was specific to the Eastern-Transdanubian Region. This is confirmed by the fact, that several sites have been registered where good-quality, so-called refractory clay was quarried around the Vértes and Gerecse Mountains. So it is likely, that this type of yellow pottery was produced in the vicinity of the surrounding mountains, Gerecse and Vértes in the late Middle Ages. It is a question with the red pottery, if it was a local or a further located workshop's production.

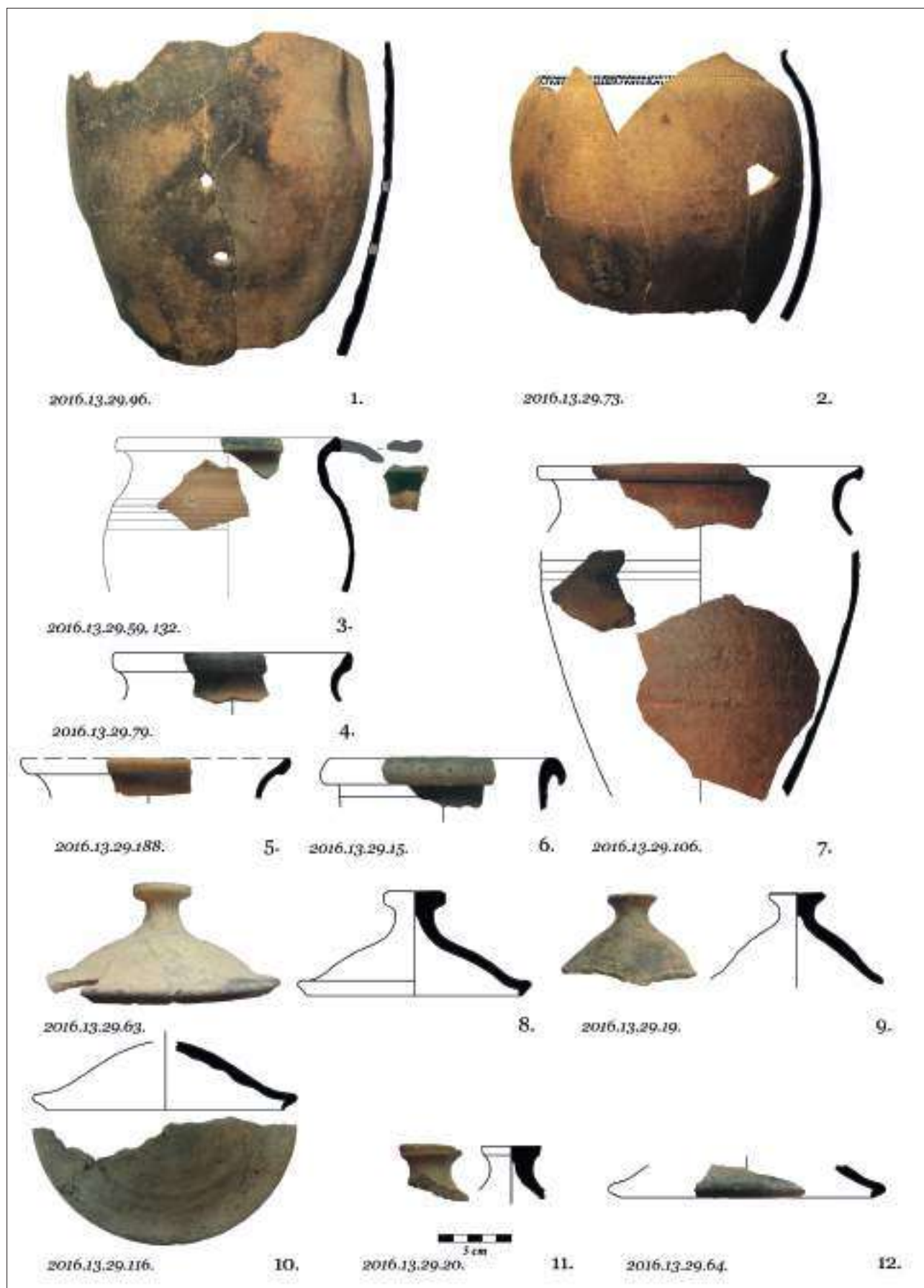
Unfortunately, we didn't find the remains of the house from the 15th–16th centuries (modern buildings certainly destroyed it), however our findings give a good representation of the market towns' pottery and in the 15th–16th century. These finds also give us information about the contemporary stoves and attires. The findings clearly indicate that already in the first half of the 15th century there was a building heated by a stove with tiles in the area. In the second half of the century there was also a residential building heated by a stove with tiles, which had glazed windows and which were covered with roof tiles. According to the finds, the pottery of the households were mainly supplied by local craftsmen, as we only found a few imported products.

Translated by Bianka Gina Kovács and Áron Gyenge

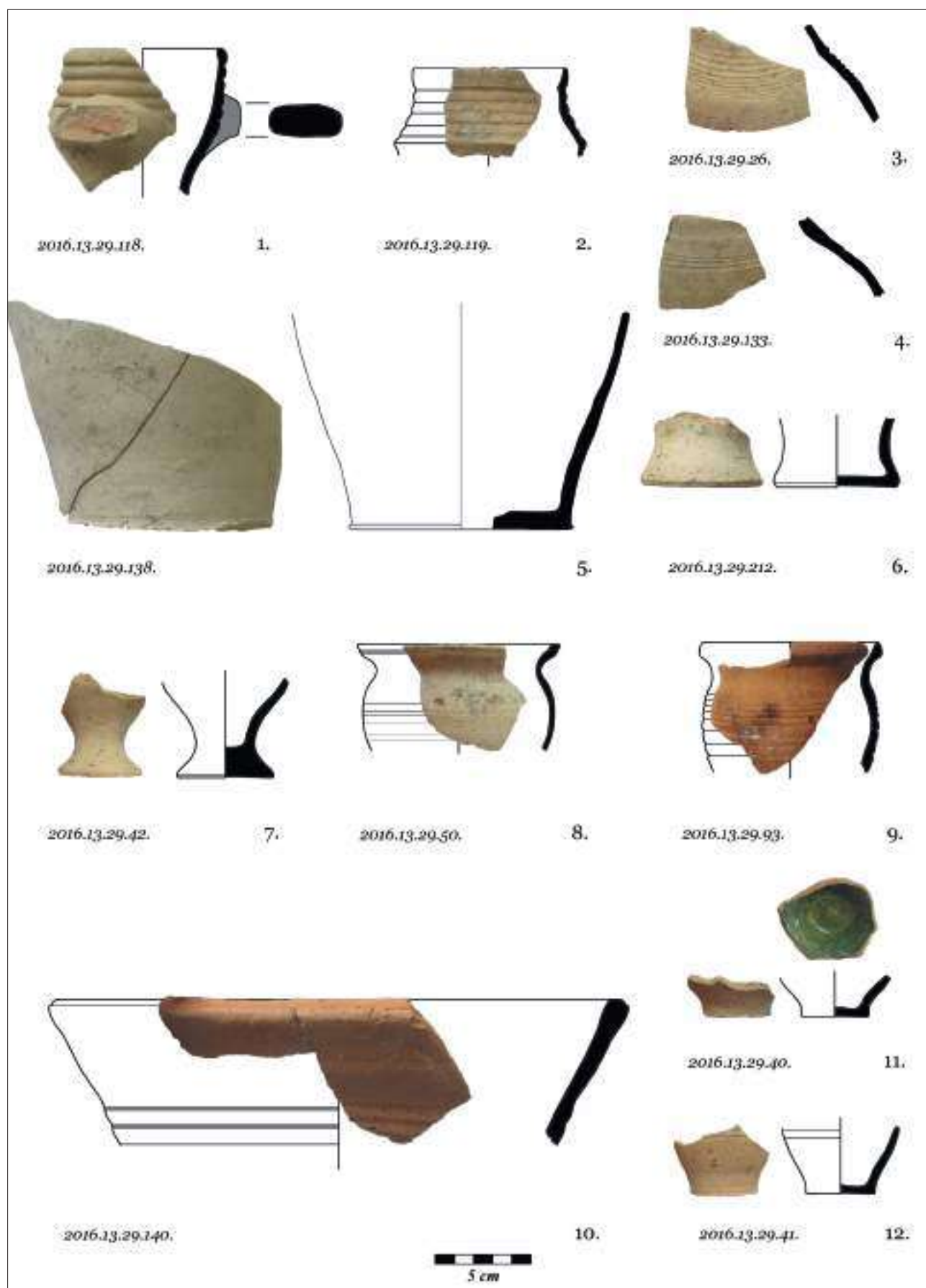
1. tábla: Konyhai kerámia a gödörből (29. objektum) I.

Table 1: Kitchen ceramics from the pit (obj. 29) I.

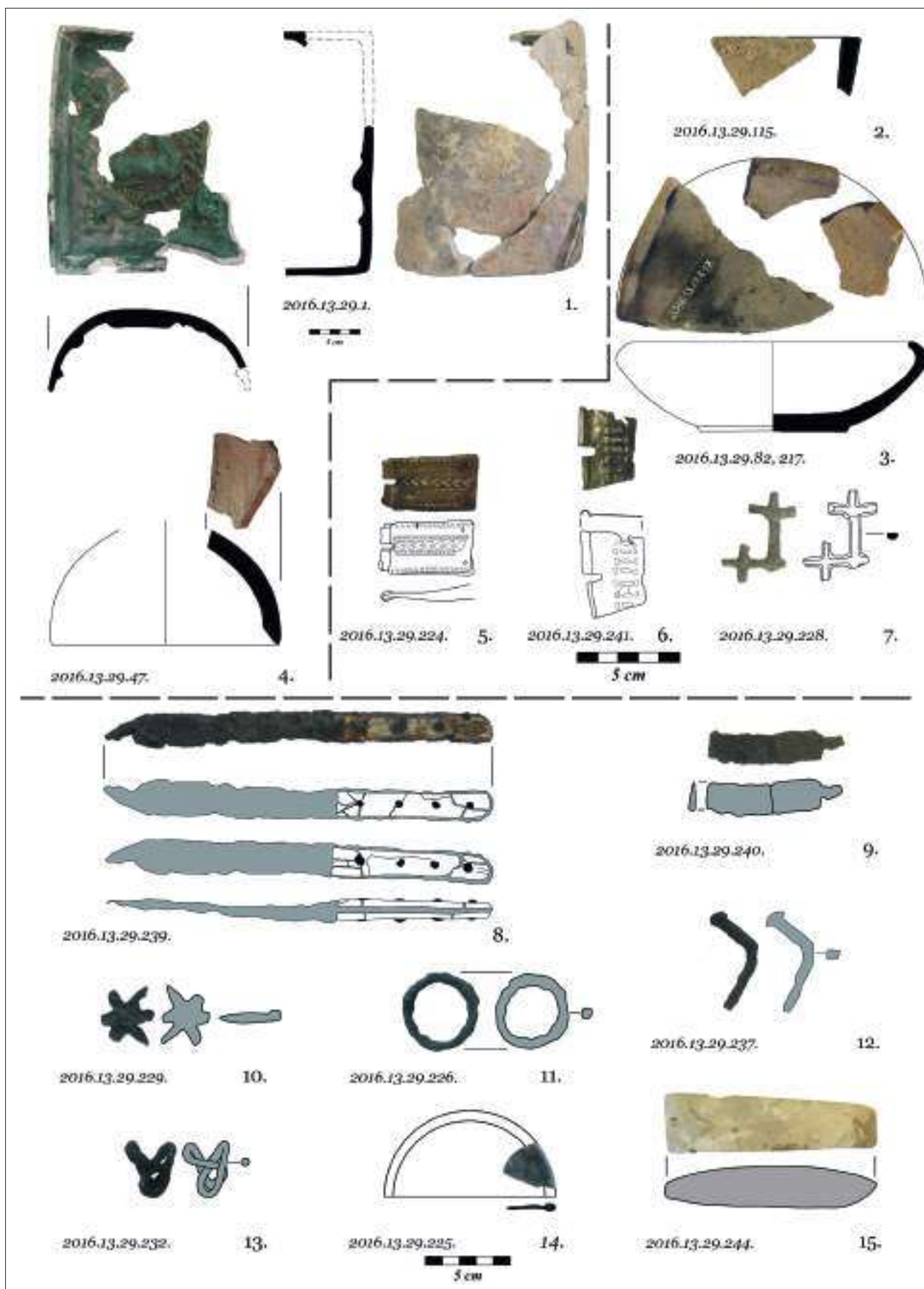
2. tábla: Konyhai kerámia a gödörből (29. objektum) II.

Table 2: Kitchen ceramics from the pit (obj. 29) II.

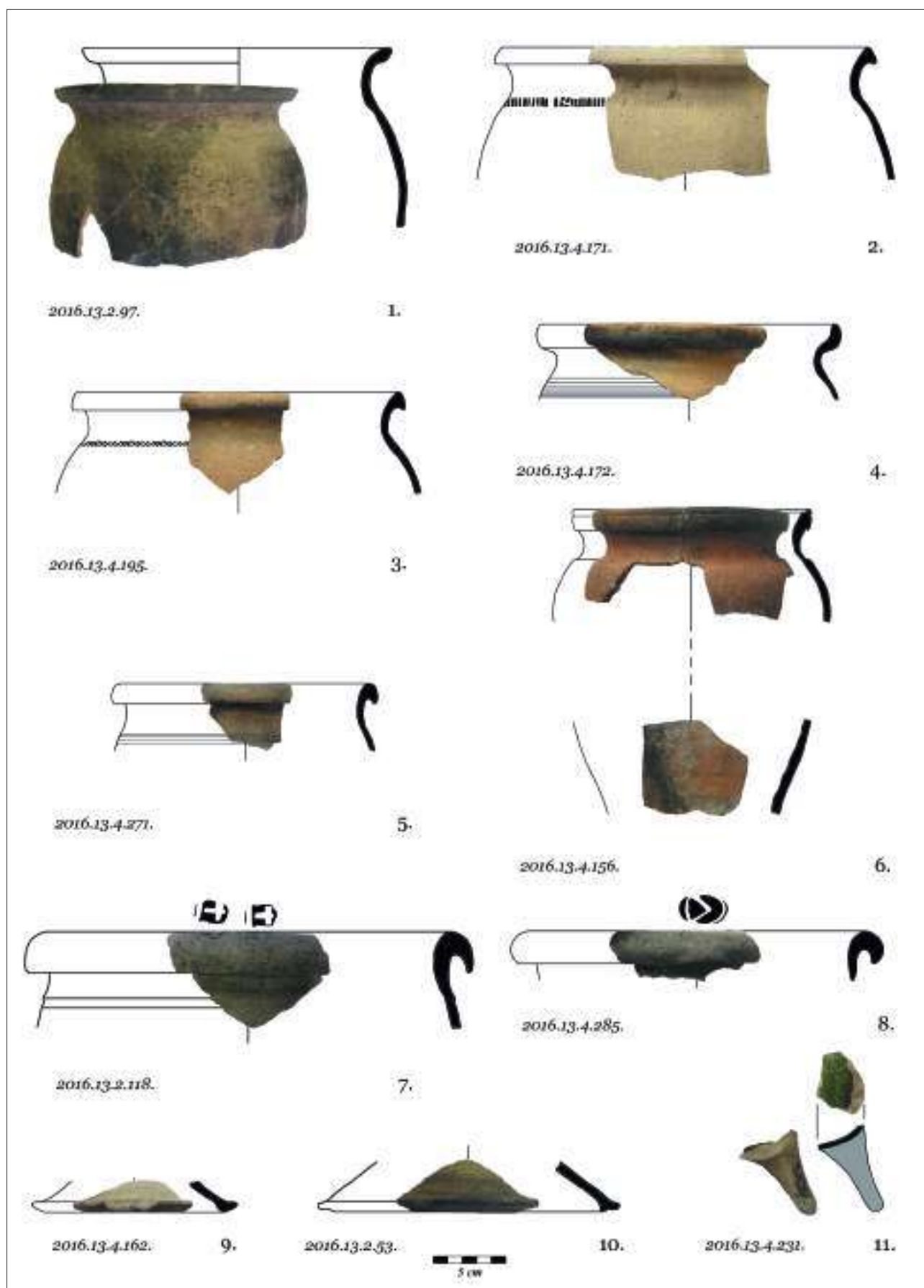
3. tábla: Asztali kerámia a gödörből (29. objektum)

Table 3: Tableware from the pit (obj. 29)

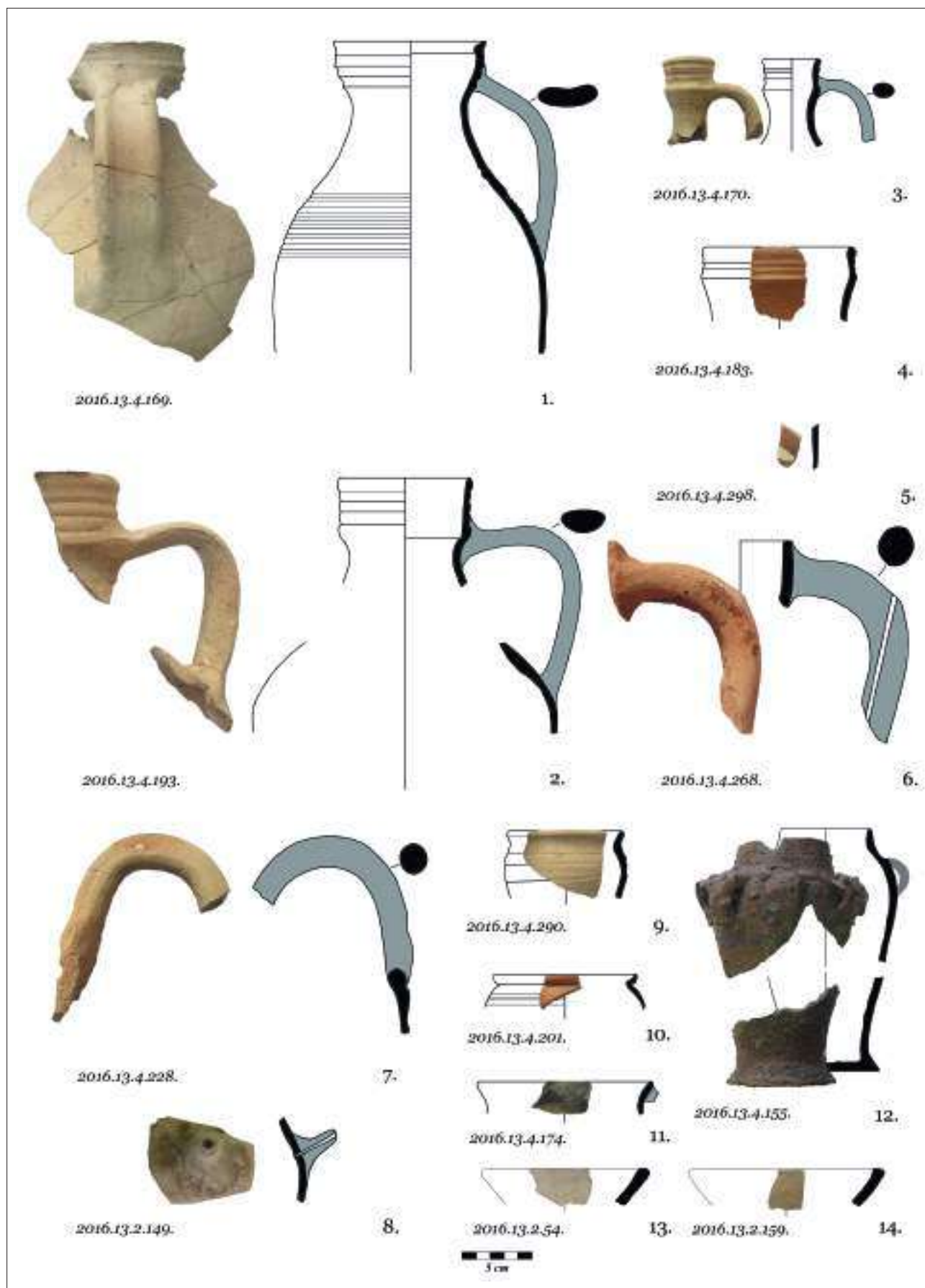
4. tábla: Kályhás kerámia, fém- és üvegleletek a gödörből (29. objektum)

Table 4: Stove pottery, metal- and glass finds from the pit (obj. 29)

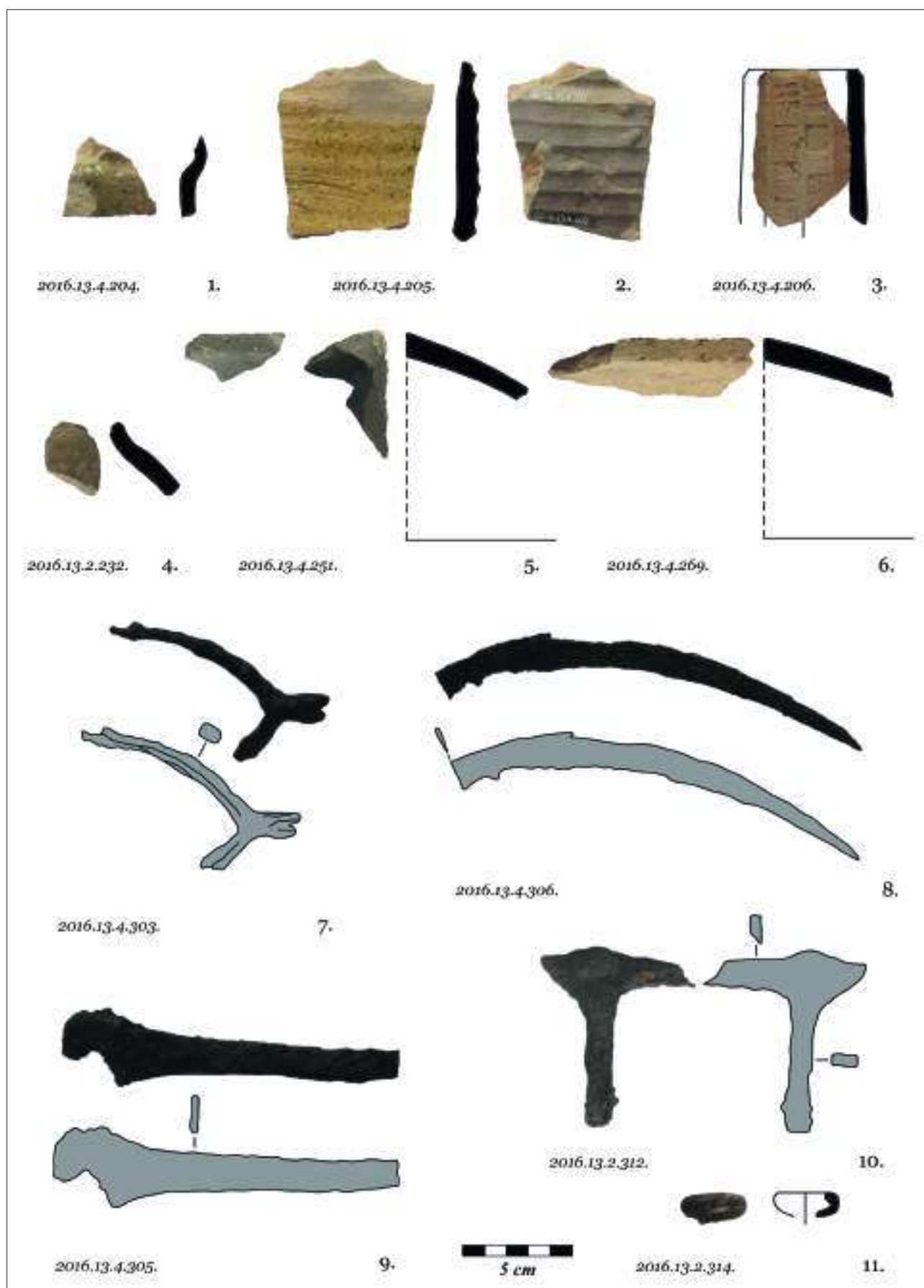
5. tábla: Konyhai kerámia a planírozási rétegből (SE 05-06, 11)

Table 5: Kitchen ceramics from the levelling layer (SE 05-06, 11)

6. tábla: Asztali kerámia és mécsek a planírozási rétegből (SE 05-06, 11)

Table 6: Tableware and lanterns from the levelling layer (SE 05-06, 11)

7. tábla: Kályhás kerámia, fém- és üvegleletek a planírozási rétegből (SE 05-06, 11)

Table 7: Stove tiles, metal- and glass finds from the levelling layer (SE 05-06, 11)

A MAJKI KAMALDULI REMETESÉG, KÉSŐBB ESTERHÁZY-KASTÉLY FŐÉPÜLETÉN A 2012. ÉVI FELÚJÍTÁSI MUNKÁK ALKALMÁVAL VÉGZETT MEGFIGYELÉSEK EREDMÉNYEI

Rácz Miklós

Az Oroszlány-majki kamalduli remetesség főépületének felújítását akkori kezelője, a Forster Gyula Központ (korábban Műemlékek Nemzeti Gondnoksága) 2012 nyarán kezdte meg. Az építéstörténeti

kutatásokra az év végéig nagyrészt a kivitelezéssel párhuzamosan, kivitelezés közbeni megfigyelés keretében került sor.¹

KUTATÁSTÖRTÉNET

Az épületegyüttes történetét 1966-ban Voit Pál, 2006-ban Farbaký Péter dolgozta fel,² az építéstörténetet elsősorban az ő munkájuk nyomán ismerjük. További források és kutatások alapján utóbb Sárossy Péter közölt újabb, aktuális áttekintéseket,³ illetve a gondozásában valósult meg a

felújított épületben 2015-ben megnyitott kiállítás. Az épületben korábban Lángi József végzett restaurátori kutatásokat.⁴ A barokk kolostor közelében északkelet felé, az erdőben található középkori majki premontrei kolostort Csengel Péter kutatta.⁵

AZ ÉPÜLET TÖRTÉNETÉNEK ÁTTEKINTÉSE

Az 1733-ban alapított kamalduli remetesség (2. kép) a kutatások alapján három fő szakaszban épült fel. A refektóriumnak, káptalanteremnek és könyvtárnak, konyhának, borospincének és más gazdasági funkcióknak, vendégszobáknak és kegyúri lakosztálynak helyet adó főépület, a *Foresteria* építése a második, 1745–1752 közötti és harmadik, 1753–1770 körüli szakaszra tehető, így 1746-ból már van adat az építésére, 1757-re készült el a refektórium, 1760-ban az emeletre vezető lépcső, és 1763-ban meszelték a falait.

Az 1770-re lényegében befejezett kolostoregyüttes ezután csak rövid ideig működhetett, II. József rendelete értelmében 1782-ben feloszlatták a ka-

malduli rendet, a birtokai és ingóságai a kincstár tulajdonába kerültek. Ekkor részletes összeírás készült a kolostor ingóságairól, mely helyiségenként veszi sorra az épületegyüttest. A következő években a templomot lebontották. A birtokot 1806-ban Esterházy Károly, tőle 1824-ben Liechtenstein János vette meg, tőle pedig 1828-ban Esterházy Miklós János. A birtokot tulajdonosai már 1815-ben bérbe adták, és bérlői posztógyárat alakítottak ki a kolostorban.

Esterházy Miklós Jánostól 1856-ban fia, Esterházy Móríc örökölte Majkot, aki 1860-ban vadász-kastéllyá építtette át az addig posztógyárnak használt konventépületet. Ennek során bonthatták el a

¹ A kutatások teljes dokumentációs anyaga megtalálható a Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtárában: Rácz M.: Oroszlány – Majkpuszta, Kamalduli remetesség, *Foresteria* épület. Homlokzati kőszervezetek, falazat- és vakolatípusok periodizációja. Kutatási dokumentáció. Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Örökségvédelmi Központ, 2012; Rácz M.: Oroszlány – Majkpuszta, Kamalduli remetesség, *Foresteria* épület. Célzott kutatás az építészeti kiviteli terv bemutatóttereiben. Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Örökségvédelmi Központ, 2012; Rácz M.: Oroszlány – Majkpuszta, Kamalduli remetesség, *Foresteria* épület. Kivitelezés közbeni megfigyelés. Magyar Nemzeti

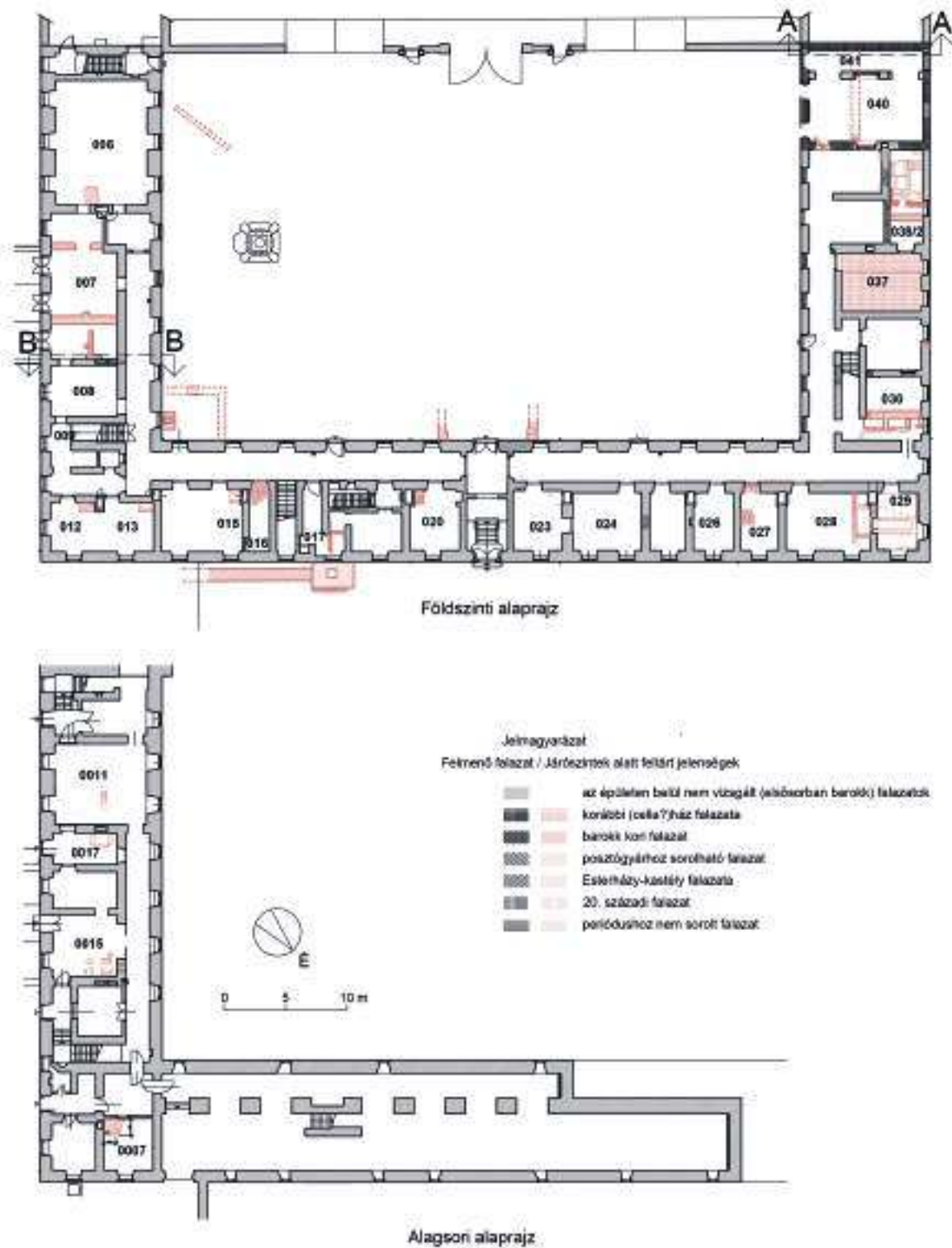
Múzeum, Nemzeti Örökségvédelmi Központ, 2013. A kutatásról rövidebb, illetve részleges közlések jelentek meg: RÁ CZ–SÁ ROSSY 2013; RÁ CZ 2014; RÁ CZ 2019

² VOIT 1966; FARBAKY 2006

³ RÁ CZ–SÁ ROSSY 2013; SÁ ROSSY 2021

⁴ Lángi J.: Kutatási dokumentáció a majki kamalduli remetesség konventépületében elvégzett restaurátori vizsgálatok alapján, illetve a cellaházak kápolnáiban és a grottakápolnában található festett- és plasztikus dekoráció állapotvizsgálata. Szent Lukács Bt., Hild-Ybl Alapítvány, 2006

⁵ CSENGEL 2006

1. kép: Földszinti és alagsori alaprajz, valamint az alagsori alaprajz (épületfelmérés: Tér-Team Mérnök Kft)

Fig. 1: Ground floor and basement plan, and basement floor plan. Legend – Standing structure/Structure revealed beneath the floors: wall structures not investigated; masonry of an earlier (hermit's) house; baroque period masonry; period of the wool factory; period of the Esterházy manor house; 20th century; masonry not yet associated with any period (building survey: Tér-Team Mérnök Kft)

2. kép: Az északnyugati szárny a felújítási munkálatok közben (2012)

Fig. 2: The northwest wing during renovation works (2012)

Foresteria kerti oldalához csatlakozó, illetve a délkeleti oldalt kísérő földszintes épületszárnyakat.

Az 1880-as években Esterházy Miklós Móric vette át apjától a birtokot, az ezt megelőzően, 1880-ban végzett építkezéseket örökíti meg a délkeleti homlokzat márványtáblája, és akkor készülhetett az öntöttvas terasz is. Az ebédlőként használt refektórium falképeit 1886–1887-ben restaurálták, ekkor készülhetett a mai faburkolat.

Esterházy Miklós Móric haláláig, 1925-ig vezette az itteni jól működő gazdaságot. A Vadászterem új, F. von Pausinger 1902-ben készült képeivel díszített faburkolatát ő készítette.

Az 1919-ben köztulajdonba vett kastélyról részletes leltár készült.

A birtokot apja halála után, 1925-ben Esterházy Móric János vette át. A kastélyt 1952-ben államosították. Esterházy Móric János leányával 1956-ban emigrált, felesége, Károlyi Margit 1975-ig, haláláig Majkon élt.

Az épületben az 1960-as és 1970-es években kollégium, munkásszállás, iskola működött. Az északkeleti szárny romos emeletét 1976–1977-ben építették újjá, ekkor az északnyugati, romos szárny emeletét visszabontották, megsérült boltozatait részben helyreállították, és tetőt építettek a megmaradt földszintre. A remetelakok, a park és a melléképületek helyreállítása 1980-ban indult meg.

A *Foresteria* épületében a szerzetesi közösséget kiszolgáló alapvető gazdasági funkciók és közösségi terek együtt kaptak helyet a vendégek és a kegyurak tartózkodásának tereivel. Az épületben nyílt a kolostor laikus világ felőli főbejárata, fő megközelítése, s egyben a kolostor belső világának és a külső világnak – a templom mellett – egyik fő érintkezési helyszíne is volt: a *Foresteria* főhomlokzata a kolostor főhomlokzata.

Éppen ezért lényeges, hogy a *Foresteria* működéséről, ami a laikus és a szerzetesi térhasználatot, a különböző laikus tevékenységeket (kegyúr és egyéb vendégek itt-tartózkodása), ezek egymástól való elhatárolását illeti, fő vonalakban is kevés szilárd támponttal rendelkezünk a forrásokból és a szakirodalomból.

Lényegesen árnyalja a képet, hogy a *Foresteria* megépült, és ma meglevő, általunk vizsgálható részei a kolostor működésének rövid időszakában nem készültek el teljesen, és ami megépült, az (ami a délkeleti szárnyat illeti) bizonyíthatóan kevesebb, mint az eredetileg tervezett teljes építészeti egység.

Egyértelmű, hogy a *Foresteriában* döntően a kiszolgáló és világi funkciók kaptak teret, a cellaházakban élő szerzetesek használatára szűkebben lényegében a refektórium, valamint a káptalanterem és könyvtár szolgált.

AZ ÉPÍTÉSTÖRTÉNETI MEGFIGYELÉSEK EREDMÉNYEI

Az eredményeket az épület korszakainak sorrendjében ismertetjük.

Különálló épület az északnyugati szárny helyén

Az északnyugati szárny földszintjén, a szárny végén, a kapufelirat által jelzett káptalanterem és könyvtár helyén egy korábbi különálló épület volt azonosítható (1. kép, 040–041. helyiségek; 3. kép; 6–7. kép), melyet belefoglaltak a *Foresteria* épületébe. Az épület mérete a cellaházakéval egyezik meg, elhelyezkedését tekintve a tőle délnyugatra húzódó cellaházsor kiosztását, ritmusát folytatja. Padlószintje is ezekéhez igazodott, a későbbi *Foresteria* földszinti padlójánál mintegy 60 cm-rel magasabban volt. Az épület négy nyílásrészte volt megfogható: a délnyugati oldal déli végénél, nagyjából az északnyugati oldal közepénél, nagyjából az északkeleti oldal közepénél és a délkeleti oldal nyugati harmada táján. A délkeleti és az északnyugati biztosan ablak volt, a másik két nyílás eredeti funkciója nem állapítható meg.

Az épületet délnyugat–északkelet irányban egy belső fal osztotta meg nagyjából $\frac{1}{3}$ – $\frac{2}{3}$ arányban, egyéb belső osztás nem volt kimutatható. Az elbontott fal csatlakozó vége a délnyugati falfelületen elvakolva, illetve a padlástérben a vakolt falfe-

lületek által határolva megfigyelhető volt (7. kép), az északkeleti oldalon pedig a fal alapozásának csonkja vált láthatóvá az alapfalán a szintsüllyesztéskor.

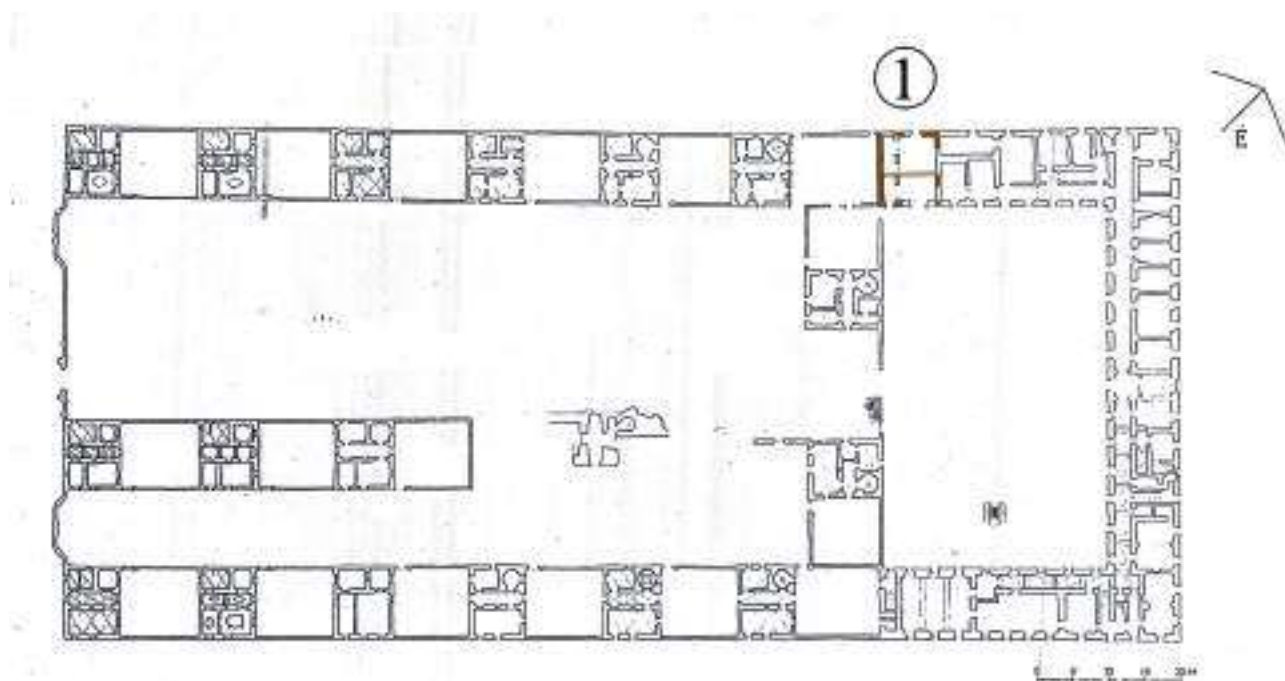
A helyiségek belső párkányai a padlástérben megmaradtak a délnyugati falfelületen. (6–7. kép) Itt az látszott továbbá, hogy ezen a falsíkon az osztófal déli oldalán egy beépített szerkezet állhatott, mert a vakolat nyers, meszesletlen volt, és azon a szakaszon párkány sem készült, a vakolat egy 15 cm-es, egy téglaszélességű határolófal lenyomatát őrizte meg. (7. kép)

Az, hogy a párkányok felett e periódus fala vízszintes vonallal véget ért, azt erősíti meg, hogy az épület a cellaházakkal azonos tájolású nyeregteretvel rendelkezett.

A belső vakolat kiterjedt felületei maradtak meg, ezeken megfigyelhető az épület *Foresteria*hoz képest jóval magasabb padlójának vonala.

Az épület kívül is be volt vakolva, vakolata eltér a későbbi *Foresteria* eredeti vakolatától, sarkaihoz feltehetőleg továbbfutó kerítésfalak illeszkedtek, erre utalnak a falelválásokban a kutatás során megfigyelhető, a falakkal együtt épült csorbázatok.

A délnyugaton található nyílásával és egyetlen igazolható délnyugat–északkeleti osztófalával az

3. kép: A kolostori épületegyüttes összesítő alaprajza. Jelmagyarázat:

1. Az északnyugati szárny végén azonosított korábbi (cella)ház (VOIT 1966 felmérési rajza alapján)

Fig. 3: General floor plan of the monastery complex. Legend: 1. The earlier (hermit's) house identified at the end of the northwest wing (based on the building survey by VOIT 1966)

épület, bár méretük azonos, és azonos rendszerbe illeszkedik, egyértelműen eltér a cellaházaktól, valószínű, hogy nem annak épült.

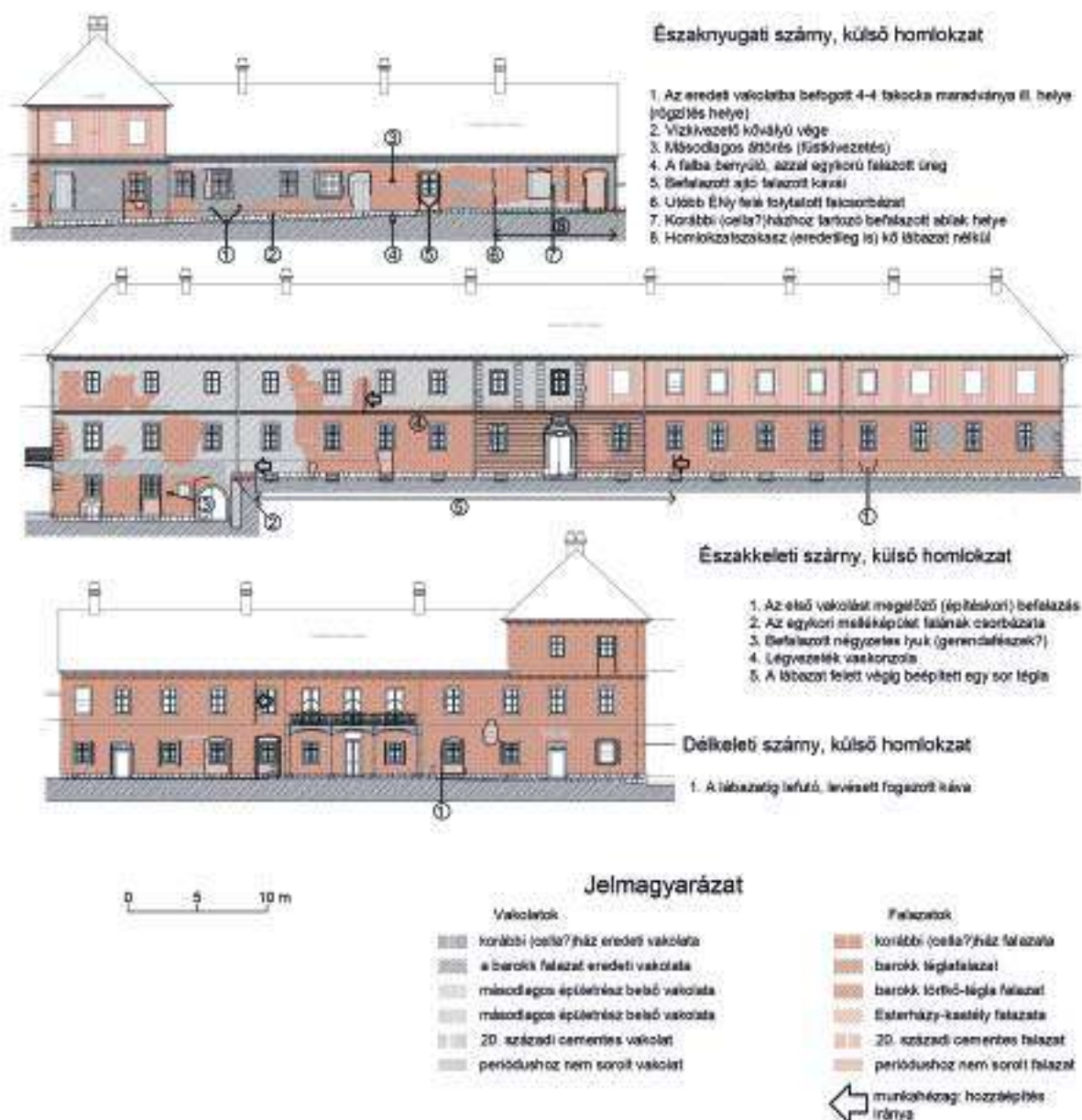
A Foresteria építésének sorrendje

A Foresteria vakolat nélküli falain, illetve a felújítást kísérő vakolatleverés nyomán több helyütt olyan fogazott falelválások voltak megfigyelhetők, melyek az épület szakaszos építésére utaltak. (4–5. kép) A falelválásoknál a falazatok és falazóhabarcsok illeszkedési módja egyértelműen jelezte, hogy a csorbázat melyik oldala volt meg korábban.

A külső falakon, az északnyugati szárnyba foglalt korábbi épületet nem számítva, az alagsor esetében egy, a földszint esetében a külső és belső

homlokzatokon 3-3, az emeleten egy ilyen falelválást figyelhettünk meg. (3. kép) A vizsgálat nem volt teljes körű, ugyanis az épületen célzott falkutatásra nem volt módunk. Így az alagsor esetében egy további szakaszhatárt valószínűsíthetünk, és feltételezhetjük, hogy az emeleten a külső homlokzaton azonosított falelválás párja megtalálható lenne az udvari homlokzaton is.

A falelválásokból egyértelmű, hogy az épületet a délkeleti szárny végétől kezdték el építeni, és ebben az irányban haladtak az alagsor, a földszint és az emelet esetében is. Az építés szakaszaira a falazóanyag szakaszonkénti markáns eltérései is támpontokat adnak.

4. kép: Külső homlokzatok (épületfelmérés: Tér-Team Mérnök Kft)

Fig. 4: External facades (building survey: Tér-Team Mérnök Kft)

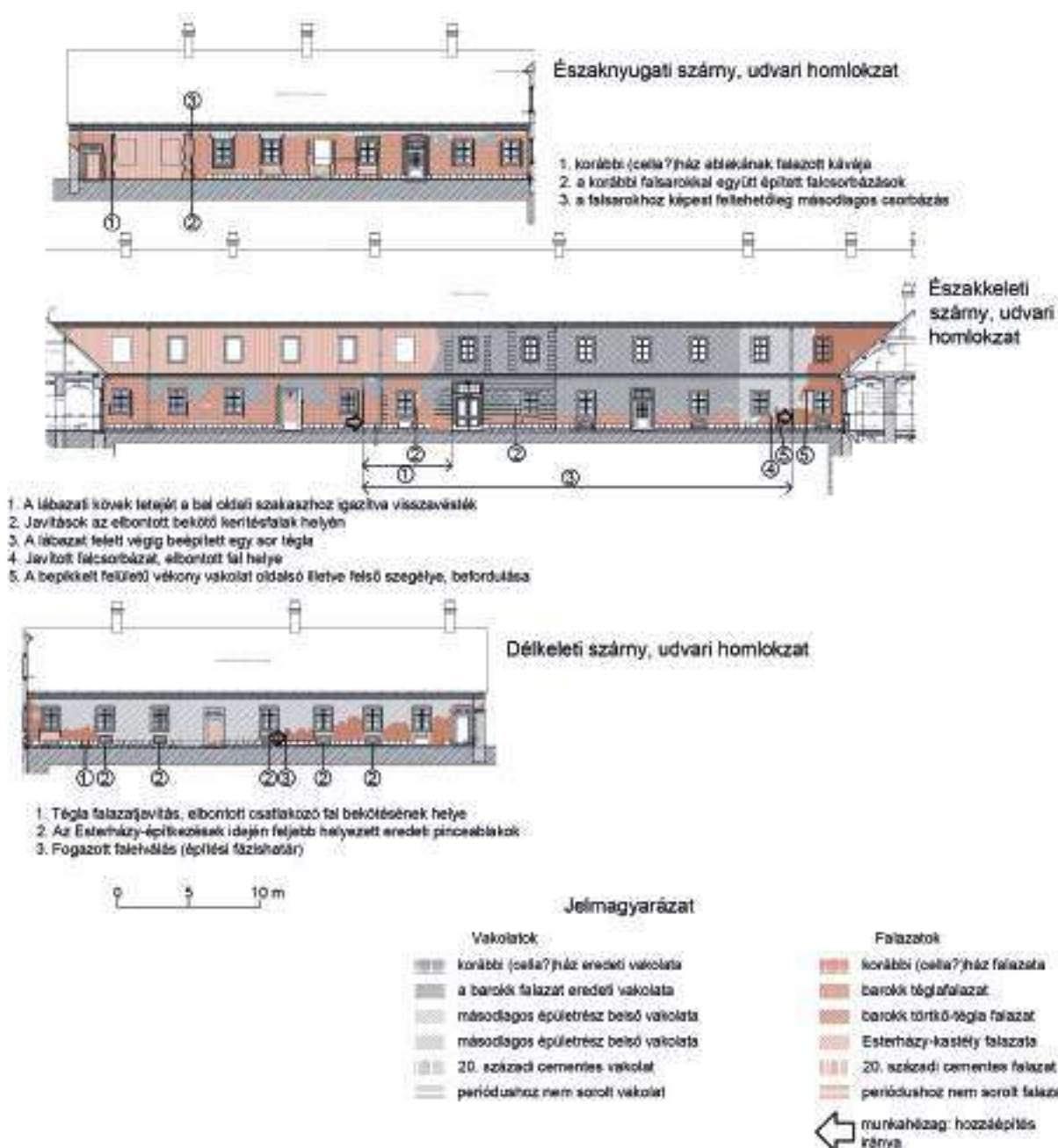
A refektóriumtól némileg északkeletre a szárny mindkét homlokzatán megfigyelhető egy-egy fal-elválás. Bár az alagsoron nem rögzítettünk ilyen, de a délkeleti homlokzaton a falazat anyaga markánsan vált el a szárny közepe táján. (A helyzetet nem teszi egyértelművé az, hogy itt az alagsor és a földszint építőanyaga is jelentős eltérést mutat.)

Ettől tovább haladva, az épület sarkán túl, a külső terep egy szintnyi váltásának vonalában megfigyelt elválás az alagsor (pince) és a földszint falára is kiterjed. Ezen a szakaszon a falazóanyag az épület többi részétől – kivéve az egyértelműen külön

fázishoz tartozó refektóriumot – eltérően mindhárom szinten egységesen téglából, ami határozottan arra utal, hogy itt egyszerre, egy szakaszban épült az alagsor, a földszint és az emelet is.

Hogy a délkeleti szárnyon az alagsor kő-téglaveszélyes falazattal épült délnyugati szakasza és a felette a földszinten található téglafalazatú refektórium egy szakaszban épült, csak falazóanyaguk más, nem tudjuk bizonyítani, csak feltételezhető.

E tisztán téglafalazatú szakaszt követően, markáns falazatváltással, tört kő-téglaveszélyes falazattal egyszerre épült meg az északkeleti szárny

5. kép: Udvari homlokzatok (épületfelmérés: Tér-Team Mérnök Kft)

Fig. 5: Courtyard facades (building survey: Tér-Team Mérnök Kft)

6. kép: A korábbi barokk épület belső
párkányának az északnyugati szárny
padlásán feltárt részlete

Fig. 6: Detail of the inner cornice of the
former building revealed in the attic of
the northwest wing

alagsorának és földszintjének délkeleti és középső része, s vélhetőleg ehhez a szakaszhoz sorolható az emelet rövid, 7-8 m-es, a téglafalazatot ezekkel azonos falazóanyaggal folytatódó fázisa is.

A további, immár alagsor nélküli részek építésmenetéről az emelet pusztulása miatt annyit állapíthatunk meg, hogy a földszint egészen az északnyugati szárny meglevő, a *Foresteriába* foglalt korábbi épületig úgy tűnik, egy szakaszban épült fel.

A teljes épületet tekintve tehát összesen legalább négy építési szakasz különíthető el, a szakaszok méretére és a már elpusztult emeleti részekre tekintettel eredetileg összesen öt, esetleg hat szakasz tétélezhető fel.

Egy-egy szakasz feltehetőleg egy-egy évadnak felel meg, s ezek az évadok a kolostor írott forrásokból adatolt második építési szakaszára, 1746–1752 közé tehetők.

A Foresteria eredeti kialakításáról előkerült információk

A *Foresteria* eredeti kiképzéséről, elrendezéséről tehető kisebb-nagyobb megfigyeléseket helyszínenként haladva ismertetjük.

» Alagsor

Az alagsor legnagyobb helyiségén (1. kép, 0011. helyiség) a szárny hosszával párhuzamosan egy padló alatti falazott, kőlapokkal lezárt csatorna futott végig. A csatorna valószínűleg összefüggésben volt az udvaron megtalált, a kút irányából e szárny felé tartó, vélhetőleg a kúttól kiinduló, azonos méretű csatornarészlettel. Feltételezhető, hogy nem csapadékvíz-elvezető, hanem technológiai funkciója volt. (Bár jelen formájában tiszta víz szállítására nem volt alkalmas, elképzelhető, hogy valamilyen más anyagú vezetékot fektettek le benne.)

Az ezzel szomszédos kisebb helyiségben (0015. helyiség), éppen a csatorna vonalában egy falazott, földbe mélyített aknát találtunk. A felette, az osztófalban nyíló alacsony fülkét vagy nyílást sajnos nem volt lehetőségünk kibontani.

A délkeleti szárnyban a földszintre felvezető lépcső kiindulásának helyet adó későbbi előtérben (1. kép, 0017. helyiség) egy tüzelőberendezés állt a sarokban, melynek szerkezete, illetve használata egy időszakban az ezzel a fallal szomszédos helyiséggel is kapcsolatban állhatott, feltételezhető fűtőnyílása több periódusban a hátsó folyosóról nyílt.

» Refektórium

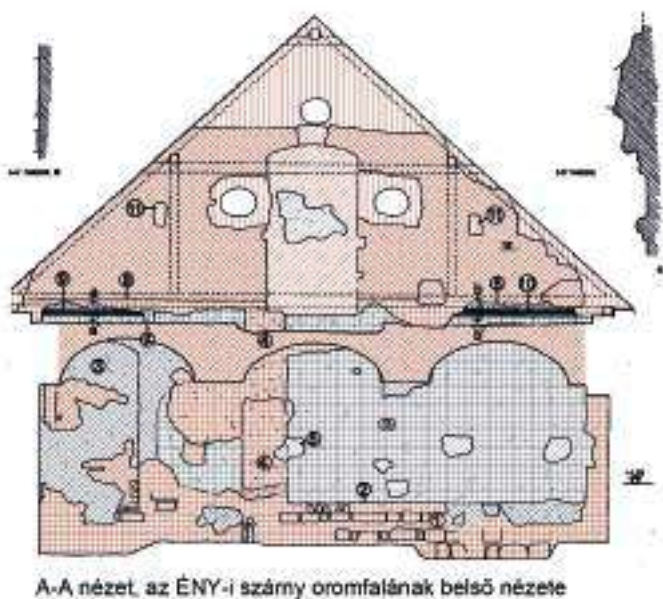
A refektórium (1. kép, 006. helyiség) északkeleti falán, az északnyugati sarokban félköríves záródású, mára befalazott fülke mélyedt a falba, melyet Boromisza Péter és Nemessányi Klára restaurátorok azonosítottak. A fülke a felolvasó-pulpitussal függhetett össze, feltárására nem került sor, ugyanis az 1886–1887-re tehető faburkolat már takarta a fülke helyét.

E fal mentén, a szomszédos Vadászterembe vezető ajtó mellett és részben az ajtó előtt egy, a falhoz illeszkedő kályhaalapozás került elő a padló felbontása után. Az alapozás helye illeszkedik a terem stukkódekorációjának elrendezésébe, melyen itt egy központi kicsúcsosodást képeztek ki fodrozódó díszítéssel.

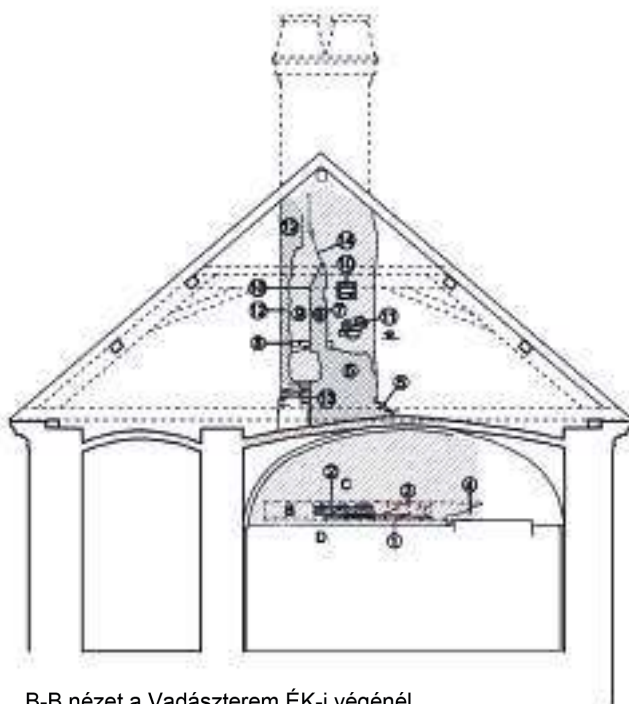
A kályha helye jelzi, hogy a mai, a faburkolattal egykorú ajtó utólagos. Ezen a helyen, a meglevő ép stukkódekorációt és a faburkolat mögött megfigyelhető ép felületű vakolatot is figyelembe véve, legfeljebb egy viszonylag keskeny ajtó, esetleg ablak képzelhető el a két helyiség között.

» Előtér

A refektóriumhoz tartozó előtérben (1. kép, 005. helyiség) a forrásokkal is adatolt kézmosó helyét az északkeleti falfelületen a restaurátorok azonosították. A helyiségből az udvarra nyíló ablakfülkében, az itteni 19. századi étellift pultjának elbontása után, a fülke oldalfelületein egy olyan vakolatréteg vált láthatóvá, mely a parapetfal síkja mögé futott, és korábbi, mint a helyiség stukkós, festett dekorációja. Elképzelhető, hogy egy átmeneti bejárat volt itt az épület elkészülte előtt.

A-A nézet, az ÉNY-i szárny oromfalának belső nézete

B-B nézet a Vadászterem ÉK-i végénél

Jelmagyarázat

Vakolatok	Falazatok
korábbi (cella?) ház eredeti vakolata	korábbi (cella?) ház falszata
a barokk falazat eredeti vakolata	barokk téglafalazat
Esterházy-kastély vakolata	barokk töltő-tégla falazat
20. századi cementes vakolat	Esterházy-kastély falazata
	20. századi cementes falazat

Jelmagyarázat

1. Mésző kváderkövekből az első periódusban eredetileg alapozásként épült falszakasz, melyet megvésvé levakoltak a második periódusban
2. Az első periódus vakolatának alsó határa, az egykori padlóvonal
3. Az első periódus nyílásfülkéjének helye, melyet a második periódusban bevakoltak
4. A Az első periódus válaszfalának helye, melyet a második periódusban elbontottak és helyét elvakolták
5. Vékony vakolatréteg egy réteg meszeléssel és egy szürke festéssel (harmadik periódus?)
7. Keskeny válaszfal helye, ahol a belső párkány véget ért, első periódus
8. Az épület falkoronája, első periódus
9. Levett stukkópárkány helye (metszet: a-a')
10. Belső stukkópárkány (metszet b-b')
11. Téglaal befalazott üregek

Jelmagyarázat

Felületek

B - Az egész falfelületet fedő vakolatréteg, feltehetőleg a 008 helyiség csíkos dekorációjával egyidejű, azonos vakolat, rajta alulról felfelé:

- alapozó meszelés
- sötétebb szürke festés sötétszürke patronmintával és vörös festésű mintákkal

- világos szürke, minta nélküli festés

C - Vékony vakolat egy réteg zöld festéssel ellátva, egykor az egész felületen; a faburkolat készítése előtti felület

D - Faburkolat, illetve azzal egyidejű beépítési nyomok

Részletek

1. kormos felület
2. agyagtapasztás, mely a kormos felületeket fedi le részlegesen vagy teljesen
3. tégladarabokkal és kövekkel berakott, szabálytalan, sorok nélküli falazat, melynek felületét nem fedi kormos és agyagtapasztás
4. simított habarcsfalület, a faburkolattal egykorú ajtóbeillesztés
5. Vakolt felület, szabadkémény eredeti belső, foltokban kormos vakolata
6. Mint 5, vastag kormoslerakódás foltjaival
7. Elfalazott pozitív falsarok (a mai kémény belsejébe fordul be)
8. Falcsovbázis, szabadkémény elbontott oldalának helye
9. Elvakolt falcsovbázis
10. Befalazott kéményajtók, szárny nélkül
11. Másodlagos falazat (tégla), Esterházy-korszak
12. A kémény eredeti, padlástér felőli vakolata (durva vakolat)
13. A szabadkémény sarkának vonala
14. A másodlagos falazás határvonala

0 1 5 m

» **Konyha**

A refektóriummal szomszédos Vadászterem padlójának felbontásakor két, a helyiséget osztó elbontott harántfal falkoronái és az északkeleti szakaszban a mai kandalló előtt egy keskeny, kis pillérszerű kiágazással is rendelkező alapfal került elő. (1. kép, 006. helyiség)

A refektórium felőli sarokban az utolsó periódusban állt kályha helyén lehetőség volt dokumentálni a faburkolat és a kályha által takart falfelületeket, és két, eltávolított Pausinger-féle festmény helyén szondázó falkutatást végezhattunk. A falakon a faburkolatot közvetlenül megelőző, már azonos méretű és elrendezésű teremhez tartozó egyetlen rétegű vékony vakolatot és rajta egyetlen réteg zöld festést találtunk. Ez alatt az északnyugati falon megtaláltuk a refektórium felőli elbontott osztófal illeszkedésének levéselt helyét.

A refektóriummal átellenes falon, a boltozat ívmezőjében, a festmény helyén zöld festésű vakolatréteg alatt szürkés festésű vakolat volt (részletesebben lásd alább az Esterházy-kastélyra vonatkozó leírásnál), ez alatt pedig egy égett, kormos, tapasztással fedett-javított falfelületet találtunk, a helyiség tengelyében, a boltváll magasságában egy későbbi befalazással.

Az égett felület és az elbontott, keskeny alapozású szerkezet szabadkéményes tűzhely nyomaként való értelmezését a padlástérben, a meglevő

eredeti kéményttest oldalain megfigyelhető felületek és csorbázatok teszik egyértelművé.

A mai Vadászterem helyén tehát három helyiség volt, melyek közül a középső a konyha elő- és munkateret lehetett, az északkeleti a szabadkéményes tűzhely tere volt. Az eredmény összhangban van a felosztási jegyzőkönyv több részletével, ahol az alagsor, illetve a padlás egyes részei következetesen mint „a refektórium és konyha alatti”, illetve „feletti” szerepelnek. A konyha tehát a refektóriummal egyazon szárnyban helyezkedett el.

A mai Vadászteremből – a helyén levő középső helyiségből – a folyosóról nyíló ajtóval szemben nyílik az udvarra vezető kijárat, mely pontosan a kolostor kútjára néz, ez a kúthoz vezető legrövidebb útvonal. Ez is a konyha lokalizálásának lényeges szempontja.

A tűzhelynek helyet adó helyiséggel szomszédos 008. helyiségben a közös fal mentén egy olyan, keskeny válaszfallal leválasztott keskeny teret mutathattunk ki, melynek helyét a következő periódusban teljesen újravakolták. A keskeny térbe a helyiség folyosó felőli fala mellett egy ajtó nyílt.

Az újravakolás és a kémény melletti elhelyezkedés azt támasztja alá, hogy itt a *Foresteria* periódusában valamilyen tüzelőberendezés állt, füsttel járó tevékenység zajlott. Elképzelhető, hogy ez lehetett az összeírásban a konyha mellett szereplő sütőház.

◀ 7. kép: A–A nézet, az északnyugati szárny oromfalának belső nézete és a B–B nézet, a Vadászterem északkeleti végénél (épületfelmérés: Tér-Team Mérnök Kft)

Fig. 7: Section A–A, interior view of the gable wall of the northwest wing. Legend: 1. A section of wall originally built as a foundation in the first period from limestone ashlar, which was levelled and plastered in the second period; 2. The lower edge of the plaster of the first period, the former floor line; 3. The location of an opening of the first period, which was blocked and plastered in the second period; 4. The location of the partition wall of the first period, which was dismantled and its place plastered in the second period; 5. A thin layer of plaster with a layer of whitewash and a layer of gray paint (third period?); 7. The location of the narrow partition wall where the inner cornice stops, from the first period; 8. The crown of the wall of the building, first period; 9. The location of the demolished stucco cornice (section: a–a’); 10. Inner stucco cornice (section b–b’); 11. Brick-walled openings.

Section B–B at the northeast end of the Hunting Hall. Surfaces: B – Plaster covering the entire wall surface, presumably the same plaster as the striped decoration of room 008, on which from bottom to top: primer whitewash; darker gray paint with dark gray stencil pattern and red painted patterns; light gray paint without pattern; C – Thin plaster with a layer of green paint, once on the entire surface; surface before the wooden cladding was made; D – Wooden cladding and traces of its simultaneous installation. Details: 1. soot surface; 2. clay plastering, which partially or completely covers the soot surfaces; 3. irregular masonry with brick pieces and stones, the surface of which is not covered by soot and clay plastering; 4. rough mortar, door insert of the same age as the wooden cladding; 5. Plastered surface, original interior plaster of the open chimney, with remains of soot; 6. Like 5, with spots of thick soot deposits; 7. Former positive corner – probably edge of a chimney opening (opened originally into the interior of the present chimney); 8. Wall stub, location of the demolished side of the open chimney; 9. Plastered wall stub; 10. Bricked-up chimney door frame, without door; 11. Secondary masonry (brick), Esterházy period; 12. The original plaster of the chimney, from the attic side (rough plaster); 13. Corner of the open chimney; 14. Boundary line of the secondary masonry (building survey: Tér-Team Mérnök Kft)

» **Vízkiöntő**

E helyiségtől tovább északkelet felé, a 009. helyiségben a válaszfalhoz illeszkedően a külső fal belső síkjában egy függőlegesen lefutó, egy téglamélységű, utólag elfalazott, vakolatlan mélyedést találtunk, a két helyiség közötti válaszfalban pedig egy alacsony nyílás boltövét azonosítottuk. (1. kép, 009 helyiség) Ezen a helyen található a homlokzat előtt egy vízgyűjtő akna, mely, mivel a tapasztalatok szerint a kolostor időszaka után lényegileg nem változott az épület körüli vízelvezető rendszer, arra enged következtetni, hogy a függőleges mélyedés a kolostor korszakában egy, talán belülről el nem vakolt vízlevezető csatorna helye lehetett, ahol a konyhai szennyvizet kiönthették.

» **Tüzelőberendezések**

Kályhák alapozásait találtuk meg a parketták bontása nyomán az északkeleti szárnyban, az alagsor egy és a földszint négy helyiségében. (1. kép, 012–013, 015, 020; 1. kép, 0007. helyiség) A földszinten talált kályhaalapozások jellegzetessége, hogy méretük meglehetősen egységes: 76–79×111–116 cm, az alapozások mindkét oldala a falsíkhhoz illeszkedett. Hogy ezeknek a kályháknak milyen volt a felmenő szerkezete, arra egyedül a főbejárat mellett jobbra elhelyezkedő 023. helyiségben találhattunk támpontot, ahol a kályha illeszkedésének később elvakolt helye a vakolatleverés után előtűnt, és pontosan kirajzolódtak a kályha illeszkedésének határvonalai. A kályha mérete a többi helyen feltárt alapozásokéval azonos, 80×117 cm volt, rövid oldalának lenyomata felül ívesen visszaugró elemmel tagolt profilt mutatott, míg hosszú oldalának lenyomatát egyenes függőleges kontúr határolta. A lenyomat magassága a padlószinttől 142 cm volt, ez feltehetőleg csak a kályha falhoz illeszkedő alsó része lehetett.

A rövid oldalon, a falhoz közel nyílhatott a befűtőnyílás, itt a kályhaajtó szerkezetének mozgására egy, a falba mélyedő vízszintes, hosszúkás mélyedés utalt, melynek belső felületét számos meszelésréteg fedte.

A kályhák szerkezetére a feltöltésben talált kályhacsempetöredékek utaltak, melyeket a leletanyagnál tárgyalunk.

» **Lépcső**

Az északkeleti szárnyban ma egy pihenőnél visszaforduló kétkarú főlépcső vezet az emeletre, melyet az Esterházy-korszakban készült stukkók és kifestés díszítenek. Az ezzel délkelet felé a földszinten és az emeleten szomszédos keskeny he-

lyiségek a 20. században fürdőszobaként, később WC-csoportként szolgáltak. (1. kép, 016. helyiség)

A földszinti helyiséget a szomszédos női lakosztállyal egy utóbb befalazott másodlagos ajtó kötötte össze.

A helyiség felújítása során megfigyelhető volt a földszinti helyiség (016) mindkét falán egy, az emeletre vezető lépcsőkar lenyomata, mely párhuzamosan futott a meglevő lépcső felső karjával.

Az eredeti lépcső tehát szimmetrikus, háromkarú volt, amint azt már korábban is feltételezte a szakirodalom.

» **Árnyékszék**

A lépcső alatt, illetve mellett helyezték el a *Foresteria* (egyik) árnyékszékét mind a földszinten (1. kép, 017. helyiség), mind az emeleten. Itt a kastély korszakában és azóta is mellékhelyiségek voltak.

Az emeleti helyiség nagy mérvű vakolatleverése miatt ott nem volt módunk megfigyeléseket tenni, a földszinti helyiség vakolatai azonban döntően épen maradtak. Itt megfigyelhető volt két falifülke, vélhetően mécsesstartó, az egykori ülőke vízszintes vonalához illeszkedő vakolat az ablakfülkében, s a bontások nyomán megfigyelhető volt az ablakfülke boltozatának eredeti nyílása, azaz az emeleti árnyékszék feltételezhető, földszinti térből leválasztott aknájának helye.

Az árnyékszék megközelítése a lépcsőpihenő alatt nyílt, s magát az árnyékszék és ablakfülke terét a lépcsőpihenő szélével egy vonalban egy fal válaszfal választotta le. A faszervezet lenyomatát megőrizte a lépcsőpihenő alsó vakolatának széle és az elbontott későbbi fal helyén a falsarok habarcsa is, nyomvonalát a későbbi padló felbontása után az alatta levő téglalapozás jelezte.

» **Faliskekények**

A *Foresteria* (lakó)helyiségeiben jellegzetes berendezési elem lehetett a beépített faliskekény, melyet a falba süllyesztve alakítottak ki, nagyjából egységes formában és méretben.

A földszinten és az emeleten is két-két falifülke volt azonosítható, illetve kibontható.

A földszinten kibontott két fülke esetében a fal építésével egyidejűleg a szekrény szerkezetét is a falba építették. Így a 026. helyiségben, a befalazás kibontása után, a fülke hátoldalán jól látható volt a szekrény szerkezetének lenyomata, a 023. helyiségben pedig, ahol a falfelület vakolata is egykorú volt, a szekrény falsíkhhoz simuló előlapjának kontúrja.

Az emeleten feltárt falifülkében ezzel szemben nem volt szekrénytest, hanem vakolták és meszelték a belsejét, és csupán fafolcot helyeztek el benne.

» *Emelet*

Az emeleti folyosón a mennyezet bontása során a korábbi, a *Foresteria* korszakához sorolható fa-mennyezet nyomait őrző vakolat vált láthatóvá. Az alulról eredetileg nyitott gerendázatú födémet később alulról is bedesztázták és vakolták.

Az északkeleti szárny sarokhelyiségében, ahol az Esterházy-korszakban egy kandalló állt, a *Foresteria* idején két helyiség volt, az elbontott osztófal nyoma a homlokzati fal belsején látható volt. A kandallót a korábbi két helyiség közös kéménytestjéből alakították ki. Az északnyugati szárny emelete elpusztult és visszabontották. Egyetlen megmaradt falrészlet a mai padlástér oromfala. Ezen, a homlokzati fal közepénél egy befalazott ablakfülke figyelhető meg, mely a *Foresteria* korszakában funkcionált, s az Esterházy-korszakban falazták be.

A padlásokon megfigyelt szabadkémény-maradványokra a földszinti tereknél utalunk.

» *Az északnyugati szárny konyhája*

Az északnyugati szárnyban, az emeletre vezető lépcső előteréből nyíló 036. helyiség szintén konyhának épült. (1. kép) Erről tanúskodik elsősorban a boltozat, ahol a helyiség belső keleti sarkában, a kétszakaszos csehsüvegboltozat egyik boltszakaszából egy hevederrel kisebb, négyzetes szakaszt választottak le. A falkutatás során a fő heveder és a mellékheveder vonalában, a boltváll magasságában egy-egy befalazott gerendafészket találtunk. A sarokszakasz boltozatáról csak gyanítható volt, hogy újrarakott, némelyik tégláján koromnyomok látszottak, és jelentős másodlagos átalakításra vallott, hogy a teljes helyiség egységesen, egyszerre az Esterházy-korszakban újravakolt volt.

A helyiség boltozatának sarokszakasza feletti eredeti szabadkémény maradványát végül a padlás szintsüllyesztése során találtuk meg. Az alulról megfigyelhető lapos boltozattal utólag lezárták a kürtő terét, s felülről feltöltötték.

A két gerenda, melyek a sarkokon feltehetőleg közös oszlopra támaszkodtak, a szabadkémény füstfogó falazatát tartotta.

Az eredeti konyhafunkcióra utaló további részlet a padló magasságában a falon átvezető, ma is meglevő kővályú, mely belül bizonyára egy kis medencéhez, összefolyóhoz csatlakozott; a kő vége illesztőfelülettel van kiképezve.

A helyiség egy utóbb befalazott ajtóval egybe nyílt a szomszédos keskenyebb helyiséggel, mely ma a 033. helyiség része: ez a konyhához kapcsolódó kamra, illetve feldolgozó helyiség lehetett.

A mai 031. helyiség másik felében a folyosó végéről nyíló, feltehetőleg többegységes árnyékszék kapott helyet, minden bizonnyal e felett, az emeleten is árnyékszék volt.

» *Káptalanterem és könyvtár*

Az északnyugati szárny végén, a korábbi földszintes, kéthelyiséges épületet a *Foresteria*-ba foglalásakor döntő módon átépítették. (1. kép, 040–041. helyiségek; 7. kép)

Osztófalát (-falait?) elbontották, nyílásait befalazták, illetve elbontották, padlószintjét lesüllyesztették, ehhez pl. a délnyugati fal esetében a kőalapozás lábázat felszín fölé kerülő felületét meg kellett vésni, ki kellett egyenlíteni. Mindazonáltal megfigyelhető, hogy az épület meglevő vakolatait, ahol csak lehetett, megtartották.

Az épület terét a szárny tengelyére merőleges fallal két helyiségre, az épületszárny vége felől egy keskeny helyiségre vagy folyosóra, ettől beljebb egy innen nyíló és egy téglalap alakú teremre osztották fel, melynek másik bejárata az épületszárny hosszanti folyosójának végfalán nyílt. A kialakított keskenyebb helyiség udvar felőli végén bejáratot nyitottak, kőkeretes ajtajának szemöldökkövére a „*Locum bibliothecae et capituli conventualis*” (a könyvtár és káptalanterem helye) feliratot vészték.

A folyosóról, annak az udvar felőli végén ajtó nyílt a terembe, s ennek másik falán, ezzel az ajtóval egy tengelyben volt a szárny hosszanti folyosójáról nyíló ajtó. A terem kereszt-tengelyében, az északkeleti oldalon egy helyenként ép hátfalú, utóbb nyílássá átbontott fülke maradványai maradtak meg. Ezzel szemközt a folyosó és a terem közötti falat a 20. század első felében három nagy, utólag tört és átboltozott nyílással látták el, így alakítva ki a két helyiség helyén kocsiszínt. A fal közepénél, a középső nyílás felett a fallal egykorú, félköríves záradék befalazott felső része volt megfigyelhető. A befalazás kibontásakor vakolt és meszelt, ívesen szűkülő fülkezáradék vált láthatóvá.

Lent, a másodlagos nyílás aljában egy íves szélű kontúr maradt meg, mely a szemközti fülke méretének, mélységének felelt meg.

A *Foresteria* időszakára tehát egy szimmetrikus elrendezésű, két ajtóval és egy-egy fülkével ellátott terem rekonstruálható, mely a kolostor káptalanterme volt. A homlokzati nyílások közül ma már csak a terem külső végének közepén nyíló ablak mutatható ki, az udvari falat a 20. században teljesen elbontották.

Kérdéses, hogy a kolostor könyvtára a két helyiségben hol, hogyan helyezkedett el, de a felirat

arra vall, hogy itt helyezték el, vagy tervezték elhelyezni.

A káptalanterem melletti, tőle északkeletre található helyiségek szintén meglehetősen romos, lepusztult állapotban maradtak meg. Az Esterházy-korszakban itt istállók és kiszolgáló helyiségek voltak, az eredeti kialakítás nyomai a 038/1–2, eredetileg egyetlen helyiség esetében egy szabadkéményes szerkezetre utalnak, melynek kürtőjét utólag beboltozták. Egyéb támpontok nélkül annyit állapíthatunk meg, hogy gazdasági helyiségek, konyhák, esetleg műhelyek lehettek itt.

» *Csatornák, vízlevezetés*

A *Foresteria* udvarán, a délkeleti szárny előtti területen egy olyan, már említett csatornarészletet találtunk, mely bekötött a délkeleti szárny falába. Irányából ítélve a csatorna a kúttól indulhatott. (1. kép)

Az udvar keleti sarkánál, a délkeleti szárny alapozásának falához egy falazott, mintegy 45×45 cm belterű vízlevezető akna épült hozzá. Az akna nyílásához a felszínen egy kőből faragott kővályú illeszkedett, ez megerősítette azt, hogy az akna a felszíni víz elvezetésére szolgált. A délkeleti szárny külső oldalán ezzel egy vonalban található a már említett vízgyűjtő akna, a szárny alagsora alatt tehát egy átkötő csatorna tételezhető fel. Az udvaron feltárt akna felső részét az alagsor szigetelésével kapcsolatban elbontották, falazatából középkori kőfaragványok kerültek elő.

Az északkeleti szárny már említett árnyékszékénél, a külső fal mellett egy nagy méretű épített emésztőgödör épült, melyből a szárny homlokzatával párhuzamosan boltozott csatorna indult ki északkelet felé. (1. kép) A külső emésztőgödörök, illetve az aknákból kiinduló boltozott csatornák a kolostor alatti tóba vezettek.

» *Az udvar osztófalai*

Az udvart az ábrázolások szerint egy, az épületegyüttes főtengelyében húzódó falszoros osztotta ketté, amely a középső kijárattól a templomhoz vezetett, a templomot látogató laikus hívek elkülönített útvonalaként. E falak csatlakozásainak nyomai a homlokzaton, és csorbázatai a földmunkák során az alapfalakon is megfigyelhetők voltak.

» *Kőfaragványok az elbontott barokk épületrészekből*

Az épület északi sarkában, a 029. helyiségben feltárt, padlószint alatti tüzelőberendezés búvóterének betöltéséből két megégett és összetört homokkő fedlap került elő. (1. kép, 029. helyiség)

A kőlapokat másodlagosan a tüzelőberendezés lefedéséhez használták fel, feltehetőleg a posztógyár működése idején, ezért egyik oldaluk átégett.

A töredékekből nagyrészt összeállítható két szimmetrikus, homorúan ívelő, egyik oldalán lépcsős visszaugrással tagolt fedlap feltehetőleg egy elbontott kapuzathoz tartozhatott. Azonos típusú, anyagú és profilú, de lépcsős tagolás nélküli fedlapokat láthatunk a kolostor egykori főbejárata előtt, ma a hátsó cellaházak mögötti hátsó bejáráshoz áthelyezett díszkapuján.

A posztógyárként való használat nyomai

Az épületben megfigyelt két, az eredeti kialakításhoz képest radikálisabb átrendezéssel járó, az Esterházy-féle átépítést megelőző beavatkozást nagy valószínűséggel a posztógyárként való használatához köthetünk annak ellenére, hogy technológiai szerepüket, funkciójukat sem forrásokból, sem helyszíni megfigyelések alapján nem tudtuk tisztázni.

A már említett 029. helyiségben egy fél szint mélységű téglapadlós búvóterben egy téglából épült, hosszú tüzelőberendezést alakítottak ki. A berendezést a szomszédos 028. helyiségben lemélyített azonos mélységű fűtőkamrából fűtötték. (1. kép)

A búvóteret a földszinti padló szintjén fafödémrel fedték le, s a fűtőnyílás mellett a fűtőkamrából nyílt a búvóter kis méretű nyílása is.

A fűtőkamra falához és a nyílások áthidalásához az épület más részeiből származó három ajtószárkövet és egy szemöldökkövet használtak fel, a tüzelőberendezés lefedéséhez egy barokk építmény (kapu?) homokkő fedlapjait használták fel.

A két helyiség közötti falban mindkét oldalon megfigyelhető függőleges befalazás feltehetőleg a tüzelőberendezés füstelvezetésével függött össze.

Az udvar keleti sarkában egy 3,75×4,6 m belterű földszintes épületrész nyomai kerültek elő: a délkeleti szárnyhoz illeszkedő alapfalát a szigetelési munkagödör kiásásakor figyeltük meg, a falak illeszkedésének nyomai mindkét homlokzaton megmaradtak az Esterházy-helyreállítás vakolata alatt, illetve a lábazon.

Az építmény belterének vékony belső meszelése megmaradt a falfelületen, ennek megfigyelhető széle az északkeleti szárny homlokzatán a helyiség falsíkjának szélét és a mennyezet vonalát is megőrizte.

A helyiség a délkeleti szárny sarok melletti ablakának helyén nyitott ajtóval a délkeleti szárny folyosójáról nyílt.

Az Esterházy-kastély kialakításának nyomai

Az Esterházyak által végzett jelentős mérvű átalakítások közül, azok teljes áttekintése nélkül, azokat kívánjuk ismertetni, melyek a kivitelezés közben végzett megfigyelések során váltak ismertté. Az értelmezésben támaszkodtunk a festő-restaurátori kutatás eredményeire.

» Vadászterem és tálaló

A kolostor egykori konyhájának korábban említett helyiségcsoportját már az első Esterházy-féle átalakítás érintette. (1. kép, 007. helyiség) Egy jellegzetes fehér, meszes vakolattípus mutatható ki a mai Vadászterem északkeleti részén, a szabadkémény megszüntetésénél, s ugyanez a vakolat látható a szomszédos 008. helyiség keskeny leválasztott tere megszüntetésénél és a helyén végzett teljes újravakolásnál. Ezzel összefüggésben a volt szabadkéményes tér egyenletes szürke, míg a 008. helyiség – a mostani helyreállítás során rekonstruált – függőleges, többszínű csíkos kifestést kapott. Míg ez az átalakítás 1860 tájára tehető, egy következő periódusban, vélhetőleg 1880 körül, az öntött vas terasz megépítésével és az építési emléktábla elhelyezésével egy időben alakították ki az osztófalak elbontásával a korábbi három helyiség helyén a Vadásztermet, melynek falait vékonyan vakolták és zöldre festették. A 008. helyiség ekkor vélhetőleg tálaló lett, és egy ajtóval a külső fal mellett összekötötték a Vadászteremmel és a szomszédos kamrával (009). A helyiséget a két ajtó belső oldala mellett egy faszerkezetű válaszfallal két részre osztották, vélhetőleg egy üvegezett válaszfalról lehetett szó, melyet esetleg tálalószekekrénnyel is egybeépíthettek. A helyiség színe kék lett. A Vadászterem faburkolatának és festménydekorációjának beépítésekor, 1902 körül a 008. helyiség ajtajait is kicserélték, és a helyiséget újra kékre festették. Később, a 20. század folyamán a fa válaszfalat megszüntették.

KÖZÉPKORI LELETANYAG

A bontások során a barokk épület falaiból, illetve a másodlagos falazatokból román kori kőfaragványok kerültek elő, melyek nagyrészt a szomszédos, elpusztult középkori majki premontrei prépostságból származhatnak, többek között egy kőszerkezet lábazata és ajtókeret(ek) részletei. (1. tábla 20)

» Egyéb átalakítások

A kastélynál alakítással függ össze, de közelebből egyelőre nem datálható az emeletre vezető főlépcső egyik karjának megszüntetése, helyén a földszinten és az emeleten egy-egy mosdó (fürdőszoba) kialakítása. (1. kép, 016 helyiség)

A homlokzatokon szintén komolyabb felújításokra volt szükség: a délkeleti szárny feltehetőleg valamennyi felületét, az északkeleti szárny délkeleti végét és a szárny emeletét ebben az időszakban újravakolták. Az udvari homlokzatokon – feltehetőleg a posztógyár idején végzett bontások korrigálásaként – két, a többitől eltérő, vélhetőleg az épületegyüttes másik részéről (a templomból?) származó barokk kapukereteket helyeztek el.

Sajátságos, hogy az északkeleti szárny osztópárkányát az újravakolt részen a meglevő osztópárkánytól eltérő profillal húzták ki.

A délkeleti szárnyban az alagsorból a földszintre vezető lépcső alsó lépcsőkarját áthelyezték a pihenő délkeleti oldaláról a délnyugati oldalára, az új bejárat hallhoz igazodva. A lépcsőkar korábbi helyéről a lépcsőpihenő másik oldalán levő mai kis helyiség emelkedő magasságú boltozata tanúskodik.

» Istállók és kocsiszín

Az északnyugati szárnyban a 037, 038/1 és 039. helyiségekben istállót, a korábbi könyvtár és káptalanterem helyén istállót és kocsiszínt alakítottak ki. (1. kép) Az istállók csempeburkolatának, öntött vas oszlopos elválasztó szerkezeteinek maradványai megfigyelhetők voltak a második világháború óta pusztuló helyiségekben.

A 037. helyiségben, a későbbi padló bontása után az istálló 19. század végi, 20. század eleji apró padlóteglaiból készült burkolata nagyrészt épen előkerült.

Az udvar és az alagsori folyosó északkeleti sarkában szintsüllyesztések és földmunkák során egy a késő középkorra keltezhető fonatos szegélyű, zöld mázas sarokcsempe töredék (1. tábla 18) és több késő középkori edénytöredék is előkerült. (1. tábla 16–17, 19)

ÚJKORI LELETANYAG

A szintsüllyesztések során az épület tárgyi anyagának számos különféle lelete került elő.

Az alagsor és a földszint tereiben elsősorban zöld mázas kályhacsempe-töredékeket találtunk, ezek egy része egyenletes kékeszöld, mások sötétzöldek (1. tábla 10), illetve sötétzöld és fűzöld árnyalatú tarkák. A sötétzöld kályhák több íves élszedés-megállítási sarokeleme is előkerült. (1. tábla 11) Ezek a kolostor időszakára tehetők.

Az alagsorban szintsüllyesztés során került elő egy ablakzáró vasalat, feltehetőleg a barokk ablakok tartozéka. (1. tábla 15)

Az épület északi sarkában, a 028. helyiségben a posztógyár működéséhez kapcsolt, legkésőbb a

kastély kialakításakor (1860) megszüntetett fűtőkamra betöltéséből jelentős mennyiségű leletanyag, kerámia és állatcsont került elő, feltehetőleg a gyár személyzetének, részben azonban a kolostor időszakának háztartási hulladéka. (1. tábla 1–8, 9)

A 19–20. századi kastély időszakából az emeleten az északkeleti és északnyugati szárny területén fehér, íves falú, valamint barna mázas kályhák több töredéke volt megtalálható. (1. tábla 12–13)

A földszinti folyosó egyik elfalazott fűtőkamrájából került elő egy szurony, mely bizonyára a második világháború eseményei során maradt itt. A délkeleti szárny kamrájának kőkerete melletti részben találtunk egy réz pipakupakot. (1. tábla 14)

IRODALOM

- CSENGEL 2006 Csengel P.: *A majki premontrei prépostság feltárása*. Műemlékvédelem 50 (2006) 321–323.
- FARBAKY 2006 Farbak P.: *A majki kamalduli remeteség története*. Műemlékvédelem 50 (2006) 309–320.
- RÁCZ 2014 Rácz M.: *Mit keres egy régész egy barokk kolostorban?* In: (Szerk. Rácz T. Á.) *A múltnak kútja*. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete. Szentendre 2014, 247–256.
- RÁCZ 2019 Rácz M.: *A törvények viszontagságai. A majki barokk kolostor-kastély régészete*. In: (Szerk. Ilon G.) *Régészeti nyomozások Magyarországon II*. Budapest 2019.
- RÁCZ–SÁROSSY 2013 Rácz M. – Sárossy P.: *A majki kalmalduli remeteség műemléki felújítása*. Műemlékvédelem 57 (2013) 355–369.
- SÁROSSY 2021 Sárossy P.: *A majki egykori kamalduli remeteség műemléki felújítása a források tükrében*. In: (Szerk. Bardoly I. – Haris A.) *A kutatás és helyreállítás kapcsolata a műemlékvédelemben*. Budapest 2021, 9–50.
- VOIT 1966 Voit P.: *A majki műemlékegyüttes. Adatok Franz Anton Pilgram életművéhez*. Magyar Műemlékvédelem 3 (1966) 201–227.

INVESTIGATION OF THE MAIN BUILDING OF THE FORMER CAMALDOLESE HERMITAGE OF MAJK

Miklós Rácz

During the renovation of the Camaldolese hermitage of Majk near Oroszlány, building investigation was mostly carried out along the construction in 2012.

According to written sources the Camaldolese hermitage (Fig. 3), founded in 1733, was built in three main phases. The construction of the main

building, called Foresteria, which housed the refectory, chapter house and library, kitchen, wine cellar and other economic functions, guest rooms and the landlord's suite, can be attributed to the second phase, between 1745–1752, and the third phase, around 1753–1770, so there is already written evidence on its construction in 1746, the refec-

tory was completed by 1757, the staircase leading to the upper floor in 1760, and its walls were white-washed in 1763.

The monastery complex, which was essentially completed by 1770, could only function for a short time after that. According to the decree of King Joseph II., the Camaldolese Order was dissolved in 1782, and its estates and movables became the property of the treasury.

The estate returned to the Esterházy family by purchase in 1806 and 1828. In the meantime, in 1815, a tenant established a wool factory in the monastery.

In 1860, Móric Esterházy had the convent building, until then used as a wool factory, to be converted into a hunting lodge.

In the 1880s, Móric Miklós Esterházy took over the estate from his father; the conversion work carried out before this in 1880 is commemorated by the marble plaque on the southeast facade, and the cast iron terrace was built at that time.

In the Foresteria building, the basic economic functions and community spaces serving the monastic community were combined with the spaces for guests and patrons.

The results of the building investigation are presented in the order of the building's main periods.

On the ground floor of the northwest wing, at the end of the wing, at the site of the chapter house and library as indicated by the door inscription, a former separate building could be identified (Fig. 1, rooms 040–041; Fig. 4; Fig. 6–7), which was subsequently included in the building of the Foresteria.

Minor and major observations on the original design and layout of the Foresteria are described by site.

When the floor of the Hunting Room (room 007) adjacent to the refectory was removed, foundations of two demolished transverse walls dividing the room, and a narrow, small pillar-like wall in front of the present fireplace in the northeast section were discovered. (Fig. 1, room 006)

On the side walls of the room, we found a single layer of thin plaster, belonging to a room of the current size and layout, immediately preceding the existing wooden paneling, with a single layer of green paint on it.

On the wall opposite the refectory we found a burnt, sooty, patch-repaired wall surface, with traces of a perpendicular structure in the axis of the room, at the height of the vault base.

The interpretation of the burnt surface and the remains of the structure with a narrow foundation

as traces of an open-chimney stove is supported by the surfaces and traces observed on the sides of the existing original chimney body in the attic space. (Fig. 8)

There were therefore three rooms on the site of today's Hunting Room, of which the middle one may have been the kitchen room and work area, the one in the northeast was occupied by the open-chimney stove.

At the end of the northwest wing, the former smaller building was completely transformed when it was incorporated into the Foresteria. (Fig. 1, rooms 040–041; Fig. 7) Its dividing wall(s?) was demolished, its openings were bricked up or demolished, and its floor level was lowered, so, in the case of the southwest wall, the surface of the stone foundation above the plinth had to be carved and leveled. However, it can be observed that the existing plasterwork of the building was retained wherever possible.

The interior of the building was divided into two rooms (040–041) by a wall perpendicular to the axis of the wing, a narrow room or corridor at the southwest end of the northwest wing, and a rectangular room adjacent to it. An entrance from the courtyard was opened at the inner end of the narrow room, with a stone frame with the inscription on its lintel "*Locum bibliothecae et capituli conventualis*" (place of the library and chapter house).

A door opened from the corridor near the courtyard façade into the room, and opposite of this, in the same axis with this door, there was a door leading to the corridor of the wing.

In the transverse axis of the room, on the northeast side, the remains of a niche later broken through to make an opening, have been preserved. Opposite this, in the wall between the corridor and the room were three large openings since the first half of the 20th century, thus creating a carriage house in the place of the two rooms. In the middle of the wall, above the central opening, the bricked-up upper part of a semicircular arched niche of the same age as the wall could be observed. A symmetrical arrangement with two doors and a niche can therefore be reconstructed for the Foresteria period, and this room can be interpreted as the chapter house of the monastery.

Without giving a complete overview of the significant transformations carried out by the Esterházy, we would like to describe those that became known during the observations made during the construction. In the interpretation, we relied on the results of the restorer's research.

The aforementioned group of rooms of the former kitchen of the monastery was already affected by the first Esterházy era transformation. (Fig. 1, room 007) Presumably around 1880, at the same time as the construction of the cast iron terrace and the installation of the construction memorial plaque, the Hunting Room was formed by demolishing the dividing walls in place of the three previous rooms, the walls of which were thinly plastered and painted green. The wooden paneling and painting decoration of the Hunting Room were installed around 1902.

During the current demolitions, Romanesque architectural fragments were found in the walls of the Baroque building and in the later masonry, which may originate from the neighboring, destroyed medieval Premonstratensian monastery of Majk, including the detail of a door frame. (Table 1. 20) During earthworks in the eastern corner of the courtyard and of the basement corridor, a fragment of a green-glazed corner tile dating to the late Middle Ages (Table 1. 18) and several fragments of late medieval ceramics were also found. (Table 1. 16–17, 19)

Translated by Miklós Rácz

1. tábla: A kivitelezési munkák során előkerült leletek: 1–9. Kerámiatöredékek a 028. helyiségben a fűtőkamra betöltéséből; 10–11. kályhacsempetöredékek a kolostor működésének időszakából, a későbbi padlók alól; 12–13. cserépkályhatöredékek a kastély korszakából; 14. réz pipakupak a délkeleti szárny falából; 15. barokk kori ablakvasalat; 16–19. középkori kerámia az udvar és az alagsori folyosó keleti sarkának környékéről; 20. román kori ajtókeret kötőredéke az udvar keleti sarkában elbontott vízlevezető akna falazatából (fotó: Bicskei József, rajz: Rácz Miklós)

Table 1: Artifacts discovered during the construction works: 1–11, 15. Period of the monastery and cloth fabric; 12–13. Fragment of stove tiles, period of the manor house; 14. Pipe lid, period of the manor house; 16–19. Late medieval ceramics; 20. Romanesque door frame fragment (photo: József Bicskei, drawing: Miklós Rácz)

„TÚL A VIZEN VAN EGY MALOM...” – A TATAI JENŐ-MALOM ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

Héczey-Markó Ágnes

BEVEZETÉS

A Jenő-malomra vonatkozó – forráshivatkozás nélküli – adatokat elsőként Körmendi Géza közölte 1968-ban, a tatai vízimalmok történetéről írt összefoglaló munkájában.¹ 1988-ban jelent meg az e tanulmányon alapuló, átdolgozott monográfiája,² melyet, a malom helyreállítási tervéhez készült néprajzkutatói javaslatában kiegészített, illetve pontosított.³

A malom 18. századi történetére vonatkozóan az előbbieknél részletesebb, okleveles forrásokkal alátámasztott adatokat közöl Jakus Lajos, a tatai malmok történetét feldolgozó tanulmányában.⁴ Sylvester Edina az Angolkert történetét feldolgozó tanulmányaiban,⁵ P. Tóth Enikő pedig a kert 18–19. századi építészeti és képzőművészeti emlékei kapcsán⁶ közölte a Jenő-malmot is ábrázoló térképeket és tervrajzokat.

A malom helyreállításának feladatával 1998-ban kezdtek foglalkozni,⁷ teljességre törekvő épí-

téstörténeti kutatásra azonban csak 2009–2010-ben került sor. Az akkor készült helyreállítási terv⁸ előkészítése keretében a Nemzeti Örökségvédelmi Központ munkatársai falkutatást végeztek az épület homlokzatain és belső tereiben,⁹ majd a kutatás eredményeit rövid tanulmányban publikálták.¹⁰ A falkutatással egy időben a malom épületében és a malomárokból régészeti feltárást végzett Petényi Sándor, a tatai Kuny Domokos Múzeum képviselőjében.

2017-ben, a Tata Angolkerti Malom-Kert – Angolkerti Rehabilitáció III. Ütem tervezéséhez kapcsolódóan építéstörténeti tudományos dokumentáció,¹¹ 2019-ben, majd 2020-ban Tata Város Önkormányzata megrendelésére, a kivitelezés megkezdésének halasztási kérelmeihez kapcsolódóan a malom aktuális állapotát dokumentáló műemlékvédelmi szakértői vélemények készültek.¹²

1 KÖRMENDI 1968

2 KÖRMENDI 1988

3 Bakosné – Petrassy M. (Tatabányai Építész Tervező Iroda Kft.): Tata, Jenő-malom felmérési terve. Tatabánya, Nép-ház u. 11., 1998. február. Melléklet: Körmendi G.: Néprajzkutatói javaslat. A Pék ill. a Jenő-malom átalakításánál ismertetés és javaslat. (Kézirat) Tata 1998.

4 Jakus munkája 1991-ben jelent meg, azonban mi a rendelkezésre álló gépiratot használjuk, ami valamivel bővebb a későbbi, nyomtatásban megjelent változatnál. A kéziratot Schmidtmayer Richárd bocsátotta rendelkezésemre, a kutatás során nyújtott segítségét ezúton is köszönöm. JAKUS é.n. és JAKUS 1991

5 SYLVESTER 2003 és Sylvester E.: Tata, kristály strand-fürdő területének konzultációs szintű kerttörténeti kutatási dokumentációja. (Kézirat) Budapest 2016.

6 P. TÓTH 2009

7 JAKUS é.n.

8 B. Szabó V. – Szeift Zs. (X.Y.Z. Építész Stúdió): Tata, Angolkert. Jenő-malom, Felújítás, múzeummal való átalakítás. Építési engedélyezési tervdokumentáció és módosított építési engedélyezési terv, 2009–2010. MÉM MDK Tervtár 42211.

9 Simon A. – Koppány A. – Markó Á. S. – Thury L.: Tata, Angolkert. Jenő-malom, Homlokzatok és belső terek kutatása. Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat. Kutatási Dokumentáció, 2010. MÉM MDK Tervtár 42904.

10 MARKÓ–SIMON–KOPPÁNY 2010

11 Rácz M. – Héczey-Markó Á.: Építéstörténeti Tudományos Dokumentáció. Tata, Jenő-Malom Helyreállítás, Múzeum Funkció Kialakítása, 2017. MÉM MDK Tervtár 48637.

12 Rácz M. – Héczey-Markó Á.: Műemlékvédelmi szakértői vélemény Tata, Jenő-malom (Cím: Tata, Angolpark Hrsz.: 3305/10 Műemléki törzsszám: 2459) Tata Város Önkormányzata által megvalósuló Angolkerti rehabilitáció III. ütemében – az „Angolkerti malomkert” kialakítása keretében történő felújításához, 2019. MÉM MDK Tervtár 48638; Rácz M. – Héczey-Markó Á.: Műemlékvédelmi szakértői vélemény Tata, Jenő-malom (Cím: Tata, Angolpark Hrsz.: 3305/10 Műemléki törzsszám: 2459) Tata Város Önkormányzata által megvalósuló Angolkerti rehabilitáció III. ütemében – az „Angolkerti malomkert” kialakítása keretében történő felújításához, 2020. MÉM MDK Tervtár 48639.

ÉPÜLETLEÍRÁS

A Jenő-malom az egykori Esterházy-uradalomhoz tartozó Angolkert területén fakadó (a 20. században elapadt) Pokol-forrás vize által táplált Malompatak keleti partjára települt. (1–2. kép) Az épület a parkkal közvetlen szomszédosan, annak határától csak néhány méterre áll. Az Angolkert szintjén levő malomfő az épület déli sarkánál található. (3. kép) A kerekek működtetéséhez szükséges szintkülönbség biztosítása érdekében, a malomárok mesterségesen alakított medre itt eredetileg körülbelül három méter mély volt, és a malomépület menti szakaszon további egy métert esett. A mára részben feltöltődött árok nyugati, Angolkerttel határos oldala támfallal épült.

Az épület vízfolyással ellentétes oldalán a park szintjénél mintegy két méterrel mélyebben fekvő, támfalakkal határolt, szabálytalan alaprajzú malomudvar található, melyen a 20. század második felében lakóház és garázs épült.

A Jenő-malom épülete két fő részből áll. Az Angolkert felé eső magasabb, csonkakontyos, nyeregtetős épületrész a hajdani őrlőszerkezetet magába foglaló, négyzetes alaprajzú, eredetileg osztatlan belső terű malomházból és a hozzá északnyugatról csatlakozó, három földszinti, csehsüvegboltozatokkal fedett helyiségből, valamint az ezek felett elhelyezkedő raktárszintből áll. Ehhez a zárt épülettömeghez északkeleten lépcsőház csatlakozik, a délkeleti homlokzathoz épült földszintes helyiséget utóbb elbontották, helyét csak falcsorbázat jelzi. Ehhez az épülethez a patak folyása mentén lejjebb csatlakozott egy lakóház, melynek füstökonyhája és lakószobája felett a nyeregtető a 2010. évi kutatás idejére már jórészt leomlott, északkeleti, bővítményként épült helyiségei pedig szinte teljesen elpusztultak.

TÖRTÉNETI ADATOK

A Jenő-malom a forrásokban több néven is szerepel. Pék-malom elnevezése a 18. századtól ismert,¹³ 1830-ban és 1848-ban Hattyúligeti-malomként,¹⁴

¹³ Jakus Lajos szerint a 18. század végére keltezhető Zimmermann Jakab-féle térképen „Die Bechen Mühle” elnevezés olvasható, mely elnevezés nem családnévre, hanem mesterségre utal. (Hivatkozik: Dornyay Béla: Régi tatai térképek helynevei. Tata 1937, 16.) JAKUS é.n., 42.

¹⁴ MNL OL P 210. – XI. Esterházy család tatai levéltára. Malmokra vonatkozó iratok. Gáty mérnök jelentése. 1848. november 24.

1. kép: A Jenő-malom kelet felől (fotó: Héczey-Markó Ágnes, 2020)

Fig. 1: The Jenő Mill from the east (photo: Ágnes Héczey-Markó, 2020)

2. kép: A Jenő-malom északról (fotó: Héczey-Markó Ágnes, 2020)

Fig. 2: The Jenő Mill from the north (photo: Ágnes Héczey-Markó, 2020)

3. kép: A malomárok, háttérben fent a malomfő (fotó: Héczey-Markó Ágnes, 2010)

Fig. 3: The millrace, with the mill weir visible in the background above (photo: Ágnes Héczey-Markó, 2010)

1912-ben egy alkalommal Hohldampf-malomként¹⁵ említik.

A malom építésére és bérlésére vonatkozó szerződés 1742-ben kelt.¹⁶ Ebben a tatai uradalmat 1727 óta birtokló gróf Esterházy József engedélyt ad Wohlmuth Ferdinánd pékmesternek, hogy az háromkerekű malmot és hozzá tartozó malomlakást építsen. Az építéshez szükséges kőanyagot szabadon gyűjtheti, az uradalom erdejéből ingyen kapja a fát, csak a feldolgoztatásért kell fizetnie. A szabad esztendő letelte után fizetett bérleti díj az első kerék őrlése után 50 forint, amikor a második és harmadik kerék is elkészül 150 forint, melyet negyedévenként, előlegezve kell fizetni. A pékmester és felesége mentes porció és egyéb fizetés, robot alól. Haláluk esetén a malom kártalanítás és fizetség nélkül az uradalomnak visszaszármazik. A szerződés végül részletezi az épület, csatorna, udvar és kert méreteit.

A malom 1746-ra valószínűleg felépült, ekkor ugyanis már a forrás és a vízárók tisztításáról rendelkeznek. 1747 és 1751 között a tatai Wittman Mátyás, foglalkozására nézve pékmester bérelte, aki 1757-től újabb húsz évre meghosszabbította szerződését. 1751-ben 74 forintot, 1758-ban kerekenként 50 forinttal évi 150 forintot fizet, a lakásért 15 forintot.¹⁷

Mivel a tóvárosi vashámort 1746-tól posztókalóként használták, helyette a Jenő-malom kovácshámorként is üzemelt. Az uradalmi bevételben 1764–1768 között így szerepel: „*Die Hamerschmidt an der Bechen Mühl 250 ft.*”¹⁸

A malom bérlője 1815-ben Bürchner József molnár volt, 1816. január elsejétől viszont már fia, ifjabb Bürchner József bérelte három évre.¹⁹ 1848-ban három kereke közül csak kettő őrlött.²⁰ Az 1890-es

években a Muraközy család működtette, majd 1900-tól Lamperth Bálint.²¹

1912-ben a tatai hitbizományi uradalomhoz tartozó malmot Vörös Vince okleveles mérnök tervei szerint megújították. A vízhasználat joggyakorlatának szabályozásához benyújtott tervek alapján engedélyezték a Pokol-forrás vizének malom mozgatóására való felhasználását, mesterséges duzzasztás segítségével. Az iratban a műszaki paramétereket – pl. duzzasztás megengedett magassága 98.90 m – is szabályozták. Helyszíni szemle során két magassági alappontot jelöltek ki, melyek helyét és adatait a véghatározat rögzíti. Az első alappont „*a malomfőzsilip süveggerendáját képező fedőkőnek a malomépülettől számított első közbe eső oszlop feletti felszínén bevészt + jel = 100.000 m*”. A másik alappont „*a malom malomfő felőli első ablakán, alsó és középső rács rudjának keresztezése = 100.454 m*”.²²

Körmendi Géza szerint 1920-ban a malom leállt, mert javítani kellett volna, de nem áldoztak rá.²³ Jakus Lajos visszaemlékezése szerint azonban 1924-ben még ő maga is járt a malomban, amikor családja többször őrltetett itt.²⁴

Az első funkcióváltásra 1927-ben került sor, ekkortól az őrlés megszűntével jéggyárként üzemelt a malom. Bérlője 1930 és 1939 között Szarvas Miklós és Weisz Herman volt. Ezután 1941-ig változtak a bérlők, majd 1941-től 1948-ig Vértesi Imre kádár-mester üzemeltette.²⁵

A levéltári adatokból úgy tűnik, hogy a jéggyár működése körül nem volt minden rendben. 1943-ban a hatóság 14 malom esetében felülvizsgálta a tatai hitbizomány vízhasználati jogát,²⁶ melynek során a Jenő-malom működésében is²⁷ szabálytalanságokat találtak. Megállapították, hogy nagyobb emésztőképességű turbina épült az engedé-

15 KvVL VI.5.2. 1. doboz/266.: Véghatározat a (...) Jenő-malomhoz tartozó vízhasználat joggyakorlatának szabályozása tárgyában, 1912. május 7.: „korábban Pékmalom és Hohldampf malom”.

16 Jakus L. „MNL OL P. 198. Fasc. 38. No.60. – 1742.” jelzettel ismerteti a malom építésére vonatkozó szerződés tartalmát. Említi, hogy ennek végén rögzítették az építendő malom méreteit is, pontos adatokat azonban nem közöl. A szerződést nem sikerült visszakeresni, a Levéltár tájékoztatása szerint jelzete téves.

17 MNL OL P 198. Esterházy család tatai levéltára. Dominium Tata. Fasc. 39. No.21.

18 MNL OL P 198. Esterházy család tatai levéltára. Dominium Tata. Fasc. 70. No.9.

19 MNL OL P 211. – X. Esterházy család tatai levéltára. Birtokgazdálkodási iratok. Szerződések. 1816. január 1.

20 MNL OL P 210. – XI. Esterházy család tatai levéltára.

Malmokra vonatkozó iratok. Gáty mérnök jelentése. 1848. november 24.

21 KÖRMENDI 1968, 413.

22 KvVL VI.5.2. 1. doboz/266.: Véghatározat a (...) Jenő-malomhoz tartozó vízhasználat joggyakorlatának szabályozása tárgyában, 1912. május 7. A mellékletként felsorolt műszaki rajzok hiányoznak. Az ekkor kelt működési engedély száma: 11678/1912.

23 KÖRMENDI 1968, 413.

24 JAKUS é.n., 44.

25 KÖRMENDI 1998

26 KvVL VI.5.2. 1. doboz/266.: Véghatározat a tatai hitbizományi uradalom vízhasználatának hatósági felülvizsgálata tárgyában, 1943. július 22.

27 Hasonló szabálytalanságot találtak a Deszkametsző-malom esetében is.

lyezettnél, ami nagyobb emésztőképességű fel- és alvízcsatorna építését teszi szükségessé. A határozat a további működés feltételeként az ezekhez szükséges műszaki tervek elkészítését és engedélyeztetését írta elő. Megokolásként megjegyezték, hogy a malom nem az okiratok előírásai szerint működik, „így úgy látszik, Tata község 1942. évben előadott panaszai részben alaposak”.

1948 áprilisában az Esterházy Vagyonkezelőség összeírását készített többek között a Jenő-malom vízmennyiségéről és gépi berendezéseiről. Eszerint a malom továbbra is a 11678/1912. számú engedély alapján, IX/13. vízkönyvi számon jéggyárként üzemelt, bérelője Vértesi Imre volt. Kihasználható vízesése 3,10 méter, vízmennyisége 22.280 liter pro/perc volt. Az összeírásban végül felsorolták gépi berendezéseit is.²⁸

A tatai hitbizományi uradalom, egy 1947 júniusában tartott helyszíni szemle során a vízhasználati jogáról lemondott. Az ezt rögzítő határozat rendelkezik róla, hogy a vízjog megszűnése után a medret, a küszöböt és a malomfőt továbbra is a hitbizomány tulajdonosának kell fenntartani.²⁹ 1948 októberében azonban a hitbizományi vagyonkezelőség bejelentette, hogy a Jenő-malom

vízhasználatának jogát jéggyártásra továbbra is gyakorolni akarja, és ezt használja. A Hatóság ezt tudomásul vette azzal a megokolással, hogy „engedélyes csak a malomüzemről tért át jéggyártásra”, és érvénytelenítette az 1947-es rendelkezést.

Körmendi Géza adatai szerint a jéggyár Vértesi Imre bérleményeként 1948-ig üzemelt, utána a malmot raktárként használták, majd még 1948-ban, államosítás útján a Komáromi Vízmű birtokába került.³⁰ Úgy tűnik, az 1958-ban műemlék jellegűből műemlékké előléptetett épületet állami kézben is jéggyárként hasznosították vagy ezt tervezték: 1959-ben emelkedett jogerőre a jéggyár vízellátásának és szennyvízelvezetésének terve, amely azonban csak 1967-ben valósult meg.³¹

Az új létesítmények nem sokáig üzemelhettek: a malom vízjogi engedélyét 1969. március 10-én visszavonták. 1970 és 1972 között a malomban és a telek északi sarkán újonnan épített épületben négy-négy szolgálati lakást alakítottak ki.³² 1973-ban, mivel „a jelenleg garázs célját szolgáló fabódék ottléte teljes mértékben rontja műemlék és természetvédelmi környezet esztétikai hatását”, a keleti támfal mellett négyállásos garázs épült,³³ amivel kialakult a malom telkén ma álló épületcsoport.

ARCHÍV FORRÁSOK

A Jenő-malom helyén mindhárom katonai felmérés³⁴ épületet jelöl: az 1783-ban készült első katonai felmérésen látható két épület közül az Angolkert felé eső valószínűleg a Jenő-malom. A második katonai felmérés 1840-ben készült szelvényén egyértelműen azonosítható a Cseke-tó felől érkező vízfolyások által körbeölelt, nyugat felől, a mai Sándor-malom környékéről induló úton és egy hí-

don át megközelíthető udvar a malom magányosan álló épületével.

Egy 1587-ben készült térkép³⁵ az úgynevezett királyi fürdők mellett két kisebb forrást jelöl, amely hely Jakus Lajos azonosítása szerint azonos az 1742-es szerződésben a malom építésére kijelölt hellyel.³⁶

28 KvVL VI.5.2. 1. doboz/266.: Kimutatás az Esterházy hitbizomány nevén álló Jenő-, Tóvárosi-, József- és Czfira-malom vízmennyiségéről és gépi berendezéseinek egységéről, 1948. április 17.

29 KvVL VI.5.2. 1. doboz/266.: Véghatározat az Esterházy Tatai hitbizományi uradalom nevén fennálló Jenő v. Pék-malom vízhasználatának megszüntetése tárgyában, 1947. november 20.

30 KÖRMENDI 1988; KÖRMENDI 1998

31 KvVL VI.5.2. 3. doboz/236.: A tatai jéggyár vízellátása és szennyvízelvezetése, vízjogi engedélyezési terv, 1959. Címlapján szerepel: „Nem épült meg 1967. XI. 8.-ig.” A tervlapokon a malomfő a ma is meglevő vasbeton mederosztásokkal, támfalakkal, valamint a duzzasztás felett híddal szerepel. A helyszínrajz, a 18–19. századi térképeknek megfelelően, meglevőként ábrázol a telek északi

sarkán egy épületet, melynek helyén később a ma álló lakóépületet emelték.

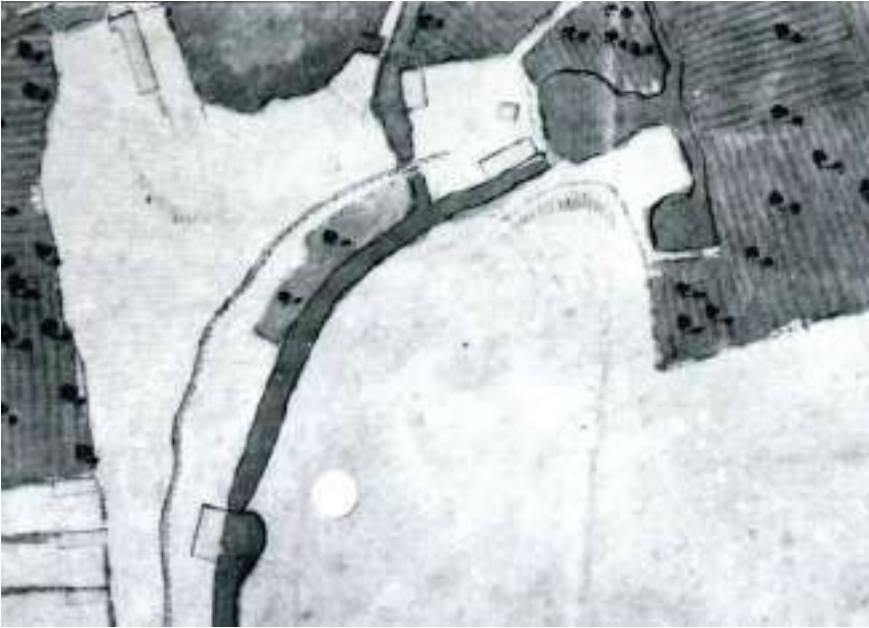
32 Tata, Pokol-forrás szolgálati lakás építése. Komárom Megyei Vízmű Vállalat, 1970. MÉM MDK Tervtár 8840. A tervdokumentáció csak az új, két 2 szobás és 2 garzonlakásból álló lakóház terveit tartalmazza.

33 Kenderesi L.: Tata, Angolkert, Jenő-malom. Garázs-építkezés. Komárom Megyei Vízmű Vállalat, 1973. MÉM MDK Tervtár 11706.

34 HM HIM Hadtörténeti Térképtár: I. katonai felmérés térképe, Col. XI. Sec. 17. 1783; II. katonai felmérés térképe, Col. XXIX. Sec. 49. 1840; III. katonai felmérés térképe, 4960/2. 1882.

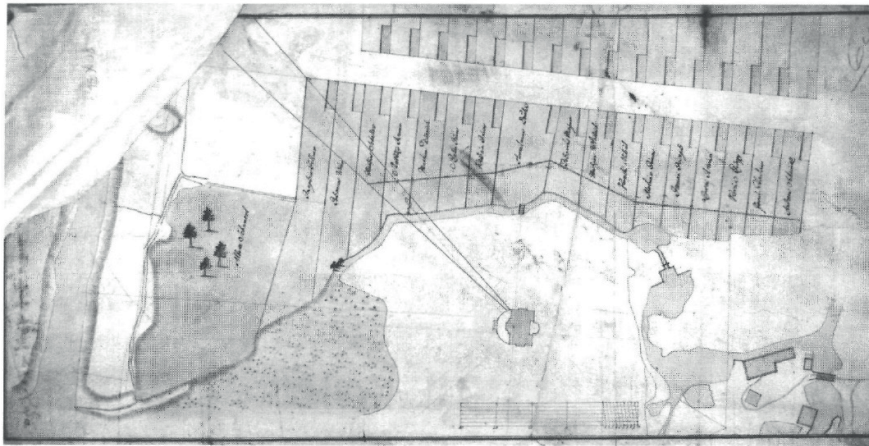
35 Plan der Festung und Mühle von Tottis (Ungarn) 1587, KDM Fényképtár ltsz.: 187. Közli: BIRÓ 1968, 325.

36 JAKUS é.n., 42.

4. kép: Tata és Tóváros térképe, 1750 körül, részlet (KDM REH azonosító szám: 2014-5508)

Fig. 4: Map of Tata and Tóváros, c. 1750 (KDM REH inv. no.: 2014-5508)

5. kép: Tóváros, az Angolkert telekosztása a bérlők neveivel, 1784-1785 (KDM TGY ltsz.: 90.28.1.; közli: SYLVESTER 2003, 266.)

Fig. 5: Tóváros: plot division of the Angolkert with the names of tenants, 1784-1785 (KDM TGY inv. no.: 90.28.1.; published in SYLVESTER 2003, 266.)

Az 1750-es évek és az 1780-as évek közepe közé keltezhető térképek³⁷ (4. kép) a Jenő-malom telkén három épületet ábrázolnak. A telek déli sarkán álló malom mindegyiken téglány alaprajzú. A malomtól északkeletre, az Angolkert felé eső telekhatár közelében kis négyzetes alaprajzú épület áll, melynek tájolása észak-dél irányú, így nagyjából 45 fokot zár be a malommal. Ez az épület a 18. század végéig szerepel az ábrázolásokon. Békahegy városrész térképe kivételével, a telek északi sarkán, a Malom-patakhöz igazodó telekhatár mentén feltűnik egy másik, téglány alaprajzú, északkelet-délnyugati irányban tájolt épület, amely szintén

megjelenik a későbbi térképeken is. A malomudvarra északnyugatról, a Malom-patakon átvezető hídon át lehetett belépni. Ezek a térképek ábrázolják a malom feletti duzzasztás többé-kevésbé háromszög alakban elterülő tükkrét, a malomfőt, kerekeket azonban nem.

Az 1780-as évek közepén készült rajzokon³⁸ jelenik meg a malomhoz csatlakozó épület a malomárok mentén. Csak az 1784-1785-re keltezhető, az Angolkert telekosztását ábrázoló helyszínrajzon³⁹ (5. kép) látható egy harmadik melléképület a telek északnyugati oldalán, a bevezető híd közelében. Egy, az 1790-es évekre keltezhető helyszínrajzon⁴⁰

³⁷ Tata és Tóváros térképe, 1750 körül KDM REH 2014-5508; Békahegy városrész térképe, 18. század KDM TGY ltsz.: 63.44.1.; Tata és Tóváros térképe, 1780 körül KDM REH 1232; Tóváros térképe, 18. század vége KDM TGY ltsz. n.

³⁸ Tóváros – Az Angolkert telekosztása a bérlők neveivel, 1784-1785. KDM TGY ltsz.: 90.28.1.; Tata helyszínrajza,

1790-es évek KDM TGY ltsz. n.; Az Angolkert tervrajza, 1780-as évek közepe KDM REH 1223; Az Angolkert térképe, 18. század vége – 19. század eleje KDM REH 1222.

³⁹ Tóváros – Az Angolkert telekosztása a bérlők neveivel, 1784-85. KDM TGY ltsz.: 90.28.1.

⁴⁰ Tata helyszínrajza, 1790-es évek KDM TGY ltsz. n.

6. kép: Kataszteri térkép részlete, 1885
(MNL OL S 78. Col. Sec.)

Fig. 6: Detail of a cadastral map, 1885
(MNL OL S 78. Col. Sec.)

az épület déli sarkánál már ábrázolták a malomfőt is. Az Angolkert 1780-as évek közepén készült tervrajzán⁴¹ a Jenő-malom telkének csak egy része szerepel, de az ábrázolás az előbbiekhöz képest a vízművekkel kapcsolatban részletesebb: látszik a Pokol-forrás felduzzasztott vizét a malomfőnél támasztó, törtvonalú fal és három malomkerék helye.

A Bánóczy Antal nyomán Eduard Riese által 1822–1823-ban készített helyszínrajzon⁴² két épület látható – a malom „Mühl” megjelöléssel. Úgy tűnik azonban, hogy a telket két részre osztották: megjelenik ugyanis egy új határvonal, mely az északi ház sarkától délkeleti irányba haladva osztja a telket. A telek délkeleti, Angolkerttel szomszédos telekhatára mentén látható vékony vonal az 1750-es térképen már jelzett rézsű. A malomfőt nem ábrázolja a rajz, jól kivehető azonban a malom fölötti duzzasztáson átvezető híd.

A telket megosztó határvonal a kataszteri térképen⁴³ – a mai viszonyok előzményeként – az északi kapu és a malomépület északi sarka között húzódik. (6. kép) A 19. századtól a területen csak az északi épület és a lakóépülettel bővített malom áll. A malom északkeleti homlokzata előtt kis bővítmény jelenik meg, mely a bejárat fölé emelt védőtető lehet. A rajz a malom mellett egy kereket, a malomfőt és a duzzasztáson átvezető hidat ábrázol.

⁴¹ Az Angolkert tervrajza, 1780-as évek közepe KDM REH 1223.

⁴² Tóvárosi Angolkert. Bánóczy Antal nyomán Eduard Riese helyszínrajzának alsó szelvénye, 1822–1823. KDM TGy ltsz.: 90.30.2.

⁴³ MNL OL S 76 Kataszteri térképek, Tata 1885.

7. kép: A malom a Pokol-forrás vize felett átívelő hídval, 1910-es, 1920-as évek (KDM TGy ltsz.: 70.2.46.)

Fig. 7: The watermill with the bridge spanning the waters of the Pokol Spring, 1910s–1920s
(KDM TGy inv. no.: 70.2.46.)

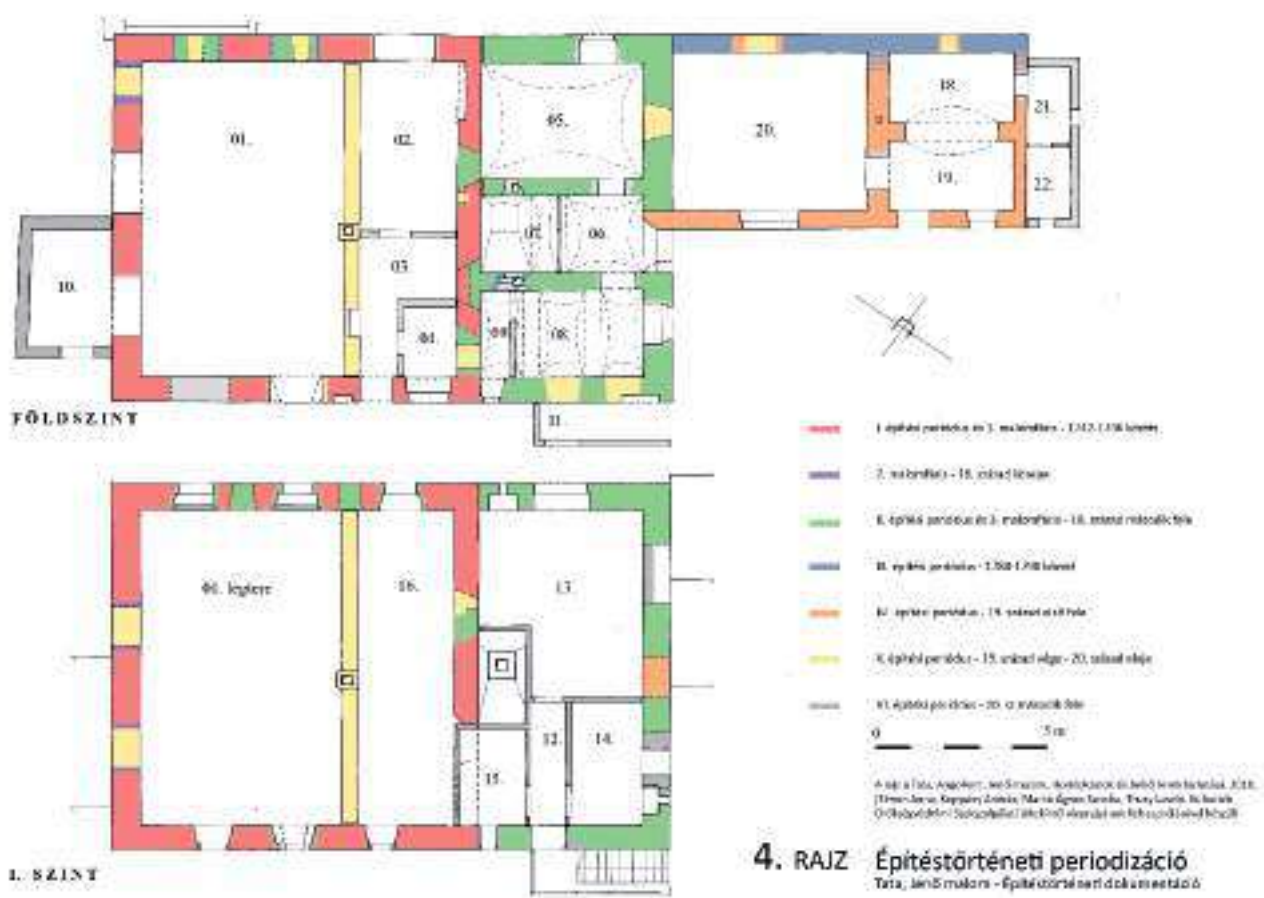
8. kép: A malom nyugatról, a Kristály fürdő háttérben, 1920-as, 1930-as évek (KDM TGy ltsz.: 2016.3.198.)

Fig. 8: The watermill from the west, with the Kristály Bath in the background, 1920s–1930s
(KDM TGy inv. no.: 2016.3.198.)

A Jenő-malom épületéről 20. századnál korábbi képi ábrázolás nem maradt fenn, és a három ismert ábrázoláson sem saját jogán, hanem csupán a háttérben szerepel.

Az 1910-es, 1920-as évekre keltezett angolkerti forrást ábrázoló képeslapon⁴⁴ (7. kép) a malom dél-keleti, sötét alapszínű, világosra festett tagozatokkal díszített homlokzata látható jellegzetes kerek ablakaival, a forrás felett átívelő híd háttérében, jórészt növényzettől takarva. Ennél is kevesebbet mutat a malomból egy ugyanebből a nézetből, az 1920-as, 1930-as években készült fénykép.⁴⁵

Északnyugatról látjuk a malmot a Kristály fürdőről készült, egy évtizeddel későbbre keltezhető képeslapon.⁴⁶ (8. kép) A malom északnyugati oromzatán a ma is meglevő három szögletes ablak a melléképülettől részben takartan látszik. A malom gerincén megjelenik a szabadkémény feletti kürtő. A homlokzaton osztópárkány sejthető. A fényképen látszik a melléképület északnyugati oromfalán nyílt nagyobb és a felette elhelyezkedő kis padlásablak, valamint a konyha feletti kémény-kürtő.

9. kép: Építési periódusok (Rácz M. – Héczey-Markó Á.: Építéstörténeti Tudományos Dokumentáció. Tata, Jenő-Malom Helyreállítás... 2017. MÉM MDK Tervtár 48637. 4. rajz)

Fig. 9: Construction phases (Rácz M. – Héczey-Markó Á.: *Építéstörténeti Tudományos Dokumentáció. Tata, Jenő-Malom Helyreállítás...* 2017. MÉM MDK Tervtár 48637, fig. 4)

44 Angolkert forrás, 1910-es, 1920-as évek KDM TGy ltsz.: 70.2.46. (Azonos negatívról ugyanitt továbbiak: 66.229.1.; 66.229.2.)

45 A Jenő-malom előtti duzzasztáson átívelő fahíd, 1920-as, 1930-as évek KDM TGy ltsz. n.

46 Kristály fürdő, 1920-as, 1930-as évek KDM TGy ltsz.: 2016.3.198.

10. kép: A malom délnyugati homlokzata a három tengely helye felett nyíló ablakokkal, balra a molnárlakás fala csatlakozik (fotó: Héczey-Markó Ágnes, 2010)

Fig. 10: The watermill's south-western façade with windows opening above the position of the three axles; on the left, the wall of the miller's dwelling is attached (photo: Ágnes Héczey-Markó, 2010)

11. kép: A malomtér (1. helyiség) malomárok felé eső fala az őrlőszerkezet átépítéseinek nyomaival (fotó, utómunka: Héczey-Markó Ágnes, 2010)

Fig. 11: The wall of mill interior (Room 1) facing the millrace, showing traces of alteration of the milling machinery (photo and post-processing: Ágnes Héczey-Markó, 2010)

TELEK- ÉS ÉPÍTÉSTÖRTÉNET

Az archív ábrázolások elemzését⁴⁷ és a falkutatás eredményeit⁴⁸ összegezve megállapítható (9. kép), hogy a Jenő-malom első építési periódusában csak a négyzet alaprajzú, nyeregtetővel fedett malomház épült fel. Osztatlan belső terében háromtengelyes malomszerkezet működött. A malom bejárata az északkeleti homlokzaton nyílt, felette három ablakot alakítottak ki, melyek közül a középső, nyújtottabb arányú nyílás az őrlendő gabona berakodására szolgált. A délkeleti oromfalon két ablak nyílt, felettük, az oromfalon három, ma is meglevő kerek ablak. A malomház északnyugati homlokzati falán, a falkutatás eredményei szerint a földszinten két ablak és egy magas, nyújtott formájú ajtó, az emeleten egy ablak nyílt. Utóbbi maradványa a mai 2. számú helyiség padlásterében figyelhető meg.

A délnyugati homlokzat előtt, a hozzájuk tartozó mederben kialakított – az 1780-as években ábrázolt – csatornában forgott a három malomkerék. (10. kép) A falkutatás során az 1. számú helyiség délnyugati falán két, e periódusban működött gerendelynyílást és a hozzájuk tartozó homlokzati ablakokat azonosítottunk. Ezen felül előkerült egy olyan kő, melyet feltételezsen egy legkorábbi gerendelynyílás maradványaként lehetett azonosítani. (11. kép és 12. kép, 1–2. fázis)

Az őrlőszerkezetet a délnyugati homlokzaton és a malomház belső falfelületein megfigyelt nyomok alapján egyszer jelentősen átalakították. A korábbi, malomárok felé nyíló ablakokat és gerendelynyílásokat elfalazták. Helyettük a ma is meglevő, fűzött rácsokkal védett emeleti ablakok és magasabbra helyezett, álló téglány formájú gerendelynyílások készültek. (11. kép és 12. kép, 3. fázis) Ekkor nyitották az ezekhez illeszkedő küszöbmagasságú ajtót, mely a malomfő közvetlen megközelítését biztosította. (13. kép) Ugyanekkor készülhetett a 2. helyiség feletti tér (16. helyiség) északnyugati, vakolt falán megfigyelhető, gerendák másodlagos elhelyezéséhez szükséges, függőleges bevésések sora. (14. kép)

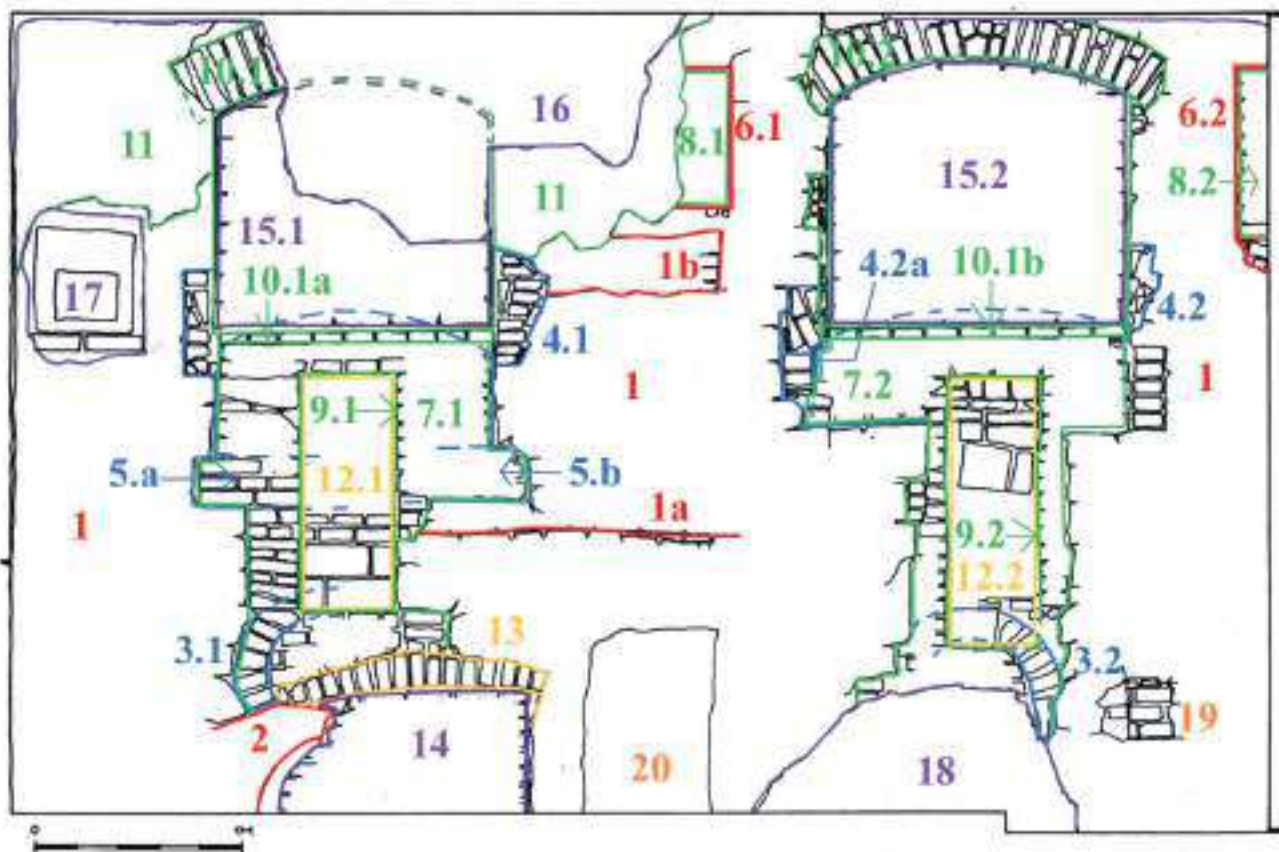
Az épületet még a 18. század végére tehető második építési periódusban – az építési szerződésben foglalt – molnárlakással bővítették. Az új

47 Rácz M. – Héczey-Markó Á.: Építéstörténeti Tudományos Dokumentáció. Tata, Jenő-Malom Helyreállítás, Múzeum Funkció Kialakítása, 2017. MÉM MDK Tervtár 48637.

48 Simon A. – Koppány A. – Markó Á. S. – Thury L.: Tata, Angolkert. Jenő-malom, Homlokzatok és belső terek kutatása. Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat. Kutatási Dokumentáció, 2010. MÉM MDK Tervtár 42904.

épületrész falazatát csorbázattal, gondosan illesztették a malomhoz, falazóanyaga (törtkő, nyílaskialakításnál téglák) azzal megegyezik. A földszinten alakították ki a pitvarból, füstökonyhából és lakószobából álló tulajdonképpeni molnárlakást, valamint egy, az udvar felől nyíló helyiséget, melyből a korábbi ablak átalakításával ajtót nyitottak a malomházba. (15. kép) E helyiség terében helyezkedett el a molnárlakás utóbb kialakított, füs-

tökonyha felől fűtött kemencéje, mely felett kis ablakot nyitottak. A csehsüvegboltozattal fedett helyiségek felett tárolóhelyként, és talán az inasok szállásaként is szolgáló teret hoztak létre. A malomház immár beltérbe eső oromfalát visszabontva megépítették a ma is álló barokk tetőszerkezetet. Az új épületrész északnyugati homlokzatán a földszinten a molnárlakás bejárata és a malomárok felé eső lakószobájának ablaka nyílt. A boltozat

12. kép: Értelmező rajz a malomház (1. helyiség) malomárok felé eső falán feltárt jelenségekről, az egykorúakat azonos színnel jelölve. 1. fázis: 1. a malom fala; 1.a. falegyen; 1.b. bevésés; 2. a legkorábbi tengely helye. 2. fázis: 3.1–2. tengelynyílások; 4.1–2. az ezekhez tartozott ablaknyílások; 4.2.a. vakolatmaradvány; 5.a–b. gerenda elfalazott helye; 6.1–2. a legkorábbi tengelyhez tartozhatott ablaknyílások (1–2. fázis). 3. fázis: 7.1–2. és 8.1–2. a korábbi nyílások elfalazása; 9.1–2. új, az őrlőszerkezethez tartozó nyílások; 10.1–2. új ablaknyílások; 10.1.a–b. a könyöklők téglasora; 11. vakolatmaradványok. 4. fázis: 12.1–2. a nyílások elfalazása; 13. új teherhárító ív. 5. fázis: 14. nyílás elfalazása; 15.1–2. ablakok elfalazása; 16. vakolt felület; 17. kibetonozott gerendafészek; 18. cementes vakolat; 19–20. ismeretlen korú jelenségek (Simon A. – Koppány A. – Markó Á. S. – Thury L.: Tata, Angolkert. Jenő-malom... Kutatási Dokumentáció, 2010. MÉM MDK Tervtár 42904, 01. helyiség adatlapja)

Fig. 12: Interpretive drawing of the features uncovered on the wall of the mill interior (Room 1) facing the millrace, with contemporaneous elements marked in the same color. Phase 1: 1. mill wall; 1a. wall leveling; 1b. carving; 2. location of the earliest axle. Phase 2: 3.1–2. axle openings; 4.1–2. window openings associated with axles; 4.2a. plaster remains; 5a–b. blocked beam sockets; 6.1–2. window openings possibly associated with the earliest axle (Phases 1–2). Phase 3: 7.1–2. and 8.1–2. blocking of earlier openings; 9.1–2. new openings related to the milling machinery; 10.1–2. new window openings; 10.1a–b. brick courses of the window sills; 11. plaster remains. Phase 4: 12.1–2. blocking of openings; 13. new relieving arch. Phase 5: 14. blocking of an opening; 15.1–2. blocking of windows; 16. plastered surface; 17. concreted beam socket; 18. cement plaster; 19–20. features of unknown date (Simon A. – Koppány A. – Markó Á. S. – Thury L.: Tata, Angolkert. Jenő-malom... Kutatási Dokumentáció, 2010. MÉM MDK Tervtár 42904, data sheet of Room 01)

feletti szintet két ablak világította meg, közöttük, a bejárat felett nyújtott arányú berakodónylás volt. Az oromfalon három – a korábban épült délkeleti oromfal kerek nyílásaitól eltérő – téglalap alakú ablak készült. Az északkeleti homlokzaton a hevederes boltozatú helyiség (8–9. helyiség) középső boltszakaszába eső ajtó és egy tőle északnyugatra levő ablak ismert. A homlokzatot negyedkörív homorlattal készült párkány zárta.

A molnárlakás az 1742. évi szerződésben foglaltak és a két épületrész egymáshoz való illeszkedése alapján a malomház megépítése után rövid idővel, de legkésőbb az 1780-as évek közepe előtt megépült.

13. kép: Az őrlőszerkezet átépítésekor másodlagosan nyitott kijárat a malomfőhöz az északnyugati homlokzaton (fotó: Héczey-Markó Ágnes, 2010)

Fig. 13: Secondary doorway on the north-western façade created during the alteration of the milling mechanism, providing access to the mill weir (photo: Ágnes Héczey-Markó, 2010)

A harmadik építési periódusban, az archív ábrázolások alapján legkésőbb az 1780-as évek első felében a malom északnyugati oldalán már állt egy épület.⁴⁹ Ennek csak átépített délnyugati fala maradt fenn, mely a molnárlakás falához csatlakozva a malomárok szélén épült, a malommal megegyezően termésköböl.⁵⁰ (16. kép)

Ezt az épületet a boltozott konyha kialakítása alapján a negyedik építési periódusban, a 19. század első felében⁵¹ átalakították. Az újonnan emelt falak téglából épültek.

Az új épület északkeleti fala a molnárlakásnak a füstökonyha (6–7. helyiség) középvonalaiba futott, ami miatt a bejáratot kissé északkelet felé eltolva átépítették. Az új épület eltakarta a lakószoba (5. helyiség) ablakát. Ha emiatt új ablak készült, az csak a szoba délnyugati falán, a másodlagosan kialakított modern ablak helyén lehetett, maradványai azonban nem kerültek elő. Elképzelhető, hogy a helyiség lakófunkciója ekkor megszűnt, helyette a melléképület szolgált molnárlakásként. Az északnyugati homlokzaton elfalazták a korábbi emeleti berakodóajtót, a melléképület tetőszerkezete által takart ablakot pedig annak padlasterébe vezető ajtóvá alakították.

Az új lakóépület bejárata az északkeleti homlokzaton a konyhába nyílt. A konyha előterét egy ablak világította meg. A helyiséget középen pillérekre támaszkodó szegmensíves hevederív választotta két részre, melyre a tüzelőberendezés feletti dongaboltozat támaszkodott. A lakószobának a malomárok felé eső ablakát a korábbi terméskő falban, téglafalmező építésével alakították ki. A szobának az északkeleti homlokzaton, a mai modern ablak helyén is lehetett ablaka. A konyhát a malomárok felől kis méretű ablak világította meg. 20. századi képeslap tanúsága szerint az épület oromfalán egymás felett két nyílás volt. A vakolt homlokzatot a malomépületével megegyező, negyedköríves párkány díszítette.

A 19. századi kataszteri térképen ábrázolt, a malomház északkeleti homlokzaton nyíló bejárata feletti előtető nyomait a falkutatás nem tárta fel.

A malom következő átalakítására már a 20. század elején, feltehetően az 1912-es új engedélyezési eljárásban leírt modern gépsor elhelyezésével kapcsolatban került sor. A malomház 1. helyiségbe eső

49 A melléképület alaposabb vizsgálatára 2017-ben az Építéstörténeti Tudományos Dokumentáció készítésekor kerülhetett sor. Akkorra ugyanis a 2010 óta előrehaladt állagromlás számos, roncsolásos kutatás nélkül, pusztán szemrevételezéssel is vizsgálható jelenséget „feltárt”. Rácz M. – Héczey-Markó Á.: Építéstörténeti Tudományos

Dokumentáció. Tata, Jenő-Malom Helyreállítás, Múzeum Funkció Kialakítása, 2017. MÉM MDK Tervtár 48637.

50 Északnyugati falának és a malomépület csatlakozásának nyomait a kutatás idején csak az életveszélyes állapotú épület belső teréből lehetett volna vizsgálni.

51 SABJÁN 2004, 15.

14. kép: Az őrlőszerkezet átépítésekor keletkezett, gerendák elhelyezéséhez szükséges bevésések, a malomtér északnyugati falán (fotó: Héczey-Markó Ágnes, 2017)

Fig. 14: Beam sockets necessary for the placement of beams on the north-western wall of the mill interior created during the alteration of the milling mechanism (photo: Ágnes Héczey-Markó, 2017)

15. kép: A molnárlakás megépítésekor (2. építési periódus) nyitott ajtó a malomház északnyugati falán (fotó, utómunka: Héczey-Markó Ágnes, 2010)

Fig. 15: Doorway opened in the north-western wall of the mill during the construction of the miller's dwelling (second construction phase) (photo, post-processing: Ágnes Héczey-Markó, 2010)

16. kép: A malomhoz északnyugatról csatlakozó épület (3. építési periódus) délnyugati homlokzata (fotó: Héczey-Markó Ágnes, 2017)

Fig. 16: South-western façade of the building attached to the watermill from the north-west (third construction phase) (photo: Ágnes Héczey-Markó, 2017)

gerendelynyílásait elfalazták. (11. kép és 12. kép, 4. fázis) A 2. helyiségbe eső, harmadik gerendelynyílás megszüntetésére is ekkor kerülhetett sor, bár nem kizárható, hogy a nagyméretű faláttörés még a malomfunkció idején készült. Egy, a Réti-malomról készült fényképfelvételen ugyanis egy hasonló jellegű, nagyméretű nyílás biztosítja a malomkerék alulról való megközelítését.⁵² A mai 1. helyiségbe eső ablakokra új vasrácsok kerültek, a 16. helyiségben azonban megmaradt a (későbbi vasbeton födém fölött már padlástérbe eső) eredeti, fűzött barokk rács. Ennek alapján a malomházat északkelet–délnyugat irányban kettéosztó fal is 1912 körül készült.

Az 1927-es jéggyárrá alakuláshoz egyértelműen köthető átépítést nem sikerült azonosítani. A 20. században, már a vízmű tulajdonlása idején alakították ki a négy szolgálati lakást (hármát a malomban és egyet a melléképületben), a külső lépcsőfeljárót és a délkeleti bővítményt (10. helyiség).

Héczey-Markó Ágnes

Magyar Építészeti Múzeum Műemlékvédelmi

Dokumentációs Központ, Budapest

E-mail: heczey-marko.agnes@mma-mem.hu

A Jenő-malom hosszú évek óta húzóóda, újabb és újabb hivatali aktusokkal járó helyreállítási folyamatának egyetlen pozitív eredménye, hogy lehetőséget adott a korábban állapota miatt nem kutatott épületrész vizsgálatára, valamint a helyszíni vizsgálatok és az archív források információinak még teljesebb elemzésére, ezáltal a malom építés- és működéstörténetének részletesebb megismerésére. Az ismétlődő helyszíni vizsgálatok azonban a pusztulás folyamatát is dokumentálták. A malom épülete – dicsérve a malmot építők mesterségbeli tudását – két és fél évszázadon keresztül hol gondozva, hol elhanyagolva, többször átépítve, de nagyjából eredeti kondíciójában fennállt, mígnem az utóbbi egy-két évtizedben a pusztulás szélére sodródott. 2021-ben még csak remélni lehetett, hogy végül minden jóra fordul. A 2023-ra megvalósult helyreállítás, ha nem is eredeti funkciójában, de a malomipart bemutató múzeumként az ismeretterjesztés szolgálatába állította az épületet.

IRODALOM

BIRÓ 1968 Biró Endre: *Malomépités Tatán 1587-ben.* KMMK 1 (1968) 311–328.

JAKUS é.n. Jakus L.: *A tatai hévízekén őrlő malmok múltja megszűnésükig.* (Kézirat)

JAKUS 1991 Jakus L.: *A tatai hévízekén őrlő malmok múltja megszűnésükig.* TBKT 13 (1991) 18–109.

KÖRMENDI 1968 Körmendi G.: *A tatai vízimalmok története.* KMMK 1 (1968) 405–436.

KÖRMENDI 1988 Körmendi G.: *A tatai vízimalmok.* Tata 1988.

MARKÓ–SIMON–KOPPÁNY 2010 Markó Á. S. – Simon A. – Koppány A.: *Malom az Angolparkban. A tatai Jenő-malom kutatása.* Örökség 14. évf. 6. sz. (2010) 17–18.

P. TÓTH 2009 P. Tóth E.: *A tatai Angolkert 18–19. századi építészeti és képzőművészeti emlékei. Újabb adatok a kert történetéhez.* KMMK 15 (2009) 87–118.

SABJÁN 2004 Sabján T.: *A mászókérményes konyha.* Budapest 2004.

SYLVESTER 2003 Sylvester E.: *A tatai Angolkert.* KMMK 10 (2003) 247–272.

⁵² KÖRMENDI 1988

“BEYOND THE WATER THERE IS A MILL...” – THE BUILDING HISTORY OF THE JENŐ-MALOM IN TATA

Ágnes Héczey-Markó

The Jenő-malom („Eugene-Mill”) stands in the town of Tata, near Lake Cseke, in the immediate vicinity of the Angolkert („English Garden”, landscape garden), which once belonged to the Esterházy estate. After a long preparatory period, its monument restoration and the rehabilitation of its surroundings were carried out between 2021 and 2023. The historical research initiated in the 1960s was followed only in 2009–2010 by building archaeological investigation preceding the restoration, and in 2017 a scientific building history documentation was prepared. The present study summarizes the results of these investigations.

On the basis of the permit granted in 1742 by Count József Esterházy, the owner of the Tata estate, master baker Ferdinand Wohlmuth had built the watermill and the associated miller’s dwelling by 1746. They were erected within the Angolkert on the bank of the Malom-patak, fed by the waters of the Pokol Spring rising there. The rectangular-plan watermill, already visible on a map of Tata and Tóváros made around 1750, was constructed in two building phases. First, the square-plan watermill building facing the Angolkert was erected, covered by a gabled roof. In its undivided interior space, in accordance with the building permit, a three-axle milling mechanism operated, which was modified once in the mid-18th century. In the second half of the 18th century, a miller’s dwelling consisting of three rooms covered with spherical vaults was

added to the northern side of the building. With this extension, the building acquired a rectangular ground plan and a new roof structure.

On the map of the Angolkert drawn in 1784–1785, a building erected along the millstream during the next construction phase is already visible. Its earlier part, like the mill itself, is a stone-built wall running along the millrace. The remaining sections, including the vaulted kitchen, were constructed of brick in the first half of the 19th century. From that time at the latest, the building was used as a miller’s dwelling.

The mill, operated by various tenants, was renovated in 1912 and received a new water rights permit. As a reminder of this, one of the elevation benchmarks required for monitoring the water level has survived on the mill weir (the stone construction of the sluice gates). Some of the minor alterations dating to the late 19th and early 20th centuries can be linked to this modernization. Milling ceased in the 1920s, and from 1927 the building operated as an ice factory. No alteration attributable to this change of function could be identified. Despite the fact that the state-owned facility became listed in 1958, plans necessary for the operation of the ice factory were still implemented in the late 1960s. After the revocation of the water rights permit in 1969, significant alterations were carried out to create service apartments within the building, which greatly contributed to its deterioration.

Translated by Ágnes Héczey-Markó

A TATAI NEPOMUCENUS-MALOM ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE I.

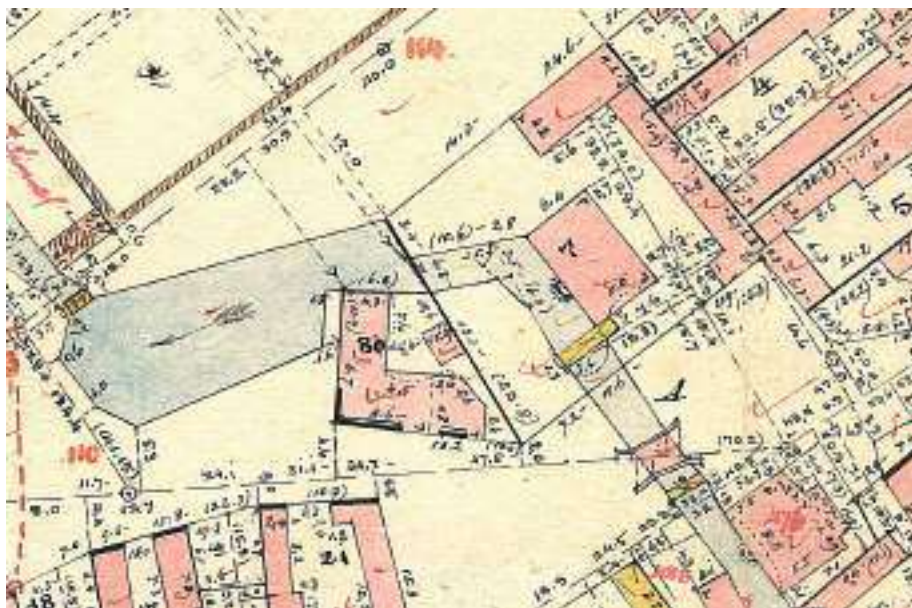
Stegmayer Máté

A Nepomucenus-malom Tata városának ma is álló 17 egykori vízimalma közé tartozik. Településen belüli helyét az 1885. évi kataszteri felmérés vonatkozó térképszelvénye rögzíti (1. kép), legpontosabb leírását pedig az 1885. évi vízjogi törvény alapján 1909-ben készült műszaki leírás adja meg. A malom akkori vízkataszteri elhelyezkedését Vörös Vince okleveles királyi mérnök leírásában közöljük:

A Nepomucenus-malom a várost keresztülszelő „malomfolyó 12+42 fm-nél a jobboldalon fekszik. A tatatővárosi hitb(izományi) uradalom tulajdona, s a tővárosi 2. sz. betétben 10. hrsz. alatt van bejegyezve. (...) Hasonlóképp uradalmi tulajdont képez a tővárosi 2. sz. betétben 843. hrsz. alatt bejegyzett malomfolyó medre is. Felső szomszédja a József-malom, alsó szomszédja pedig a deszkametsző, mindkettő a tatatővárosi hitb(izományi) urad(alom) tulajdona. Vízét angolkerti állandó források szolgáltatják, és ha a Nagy-tó vízállása olyan, hogy a Pötörke-malom mögött, a malomfolyó 10+03 fm-nél tőpartba beépített boltozott hídáteresztőn, vagy az ebben elhelyezett facsatornán keresztül a Nagy-tó vize a folyóba jut-

hat, akkor ez is a malom üzemben tartására szolgál. (...) Magassági alappontok: XVII. F.p. = 87.839 a 2+13 fm-nél levő gyalogjáró fahíd középső korlát oszlopát tartó vízszintes keresztgerendájának felső vége XVIII. F.p. = 86.07 a malomfő fedőkövén keresztjel XIX. F.p. = 86.227 a Nepomucenus mögötti törvényhatósági úti hídon + jel.”¹

A malom egészen 1950-ig, mintegy 200 éven át eredeti funkciójában működött, majd megszűnését követően az 1980-as évekre sikerült az épületnek új – és amint ezt az azóta eltelt idő is bizonyítja –, tartós funkciót találni: 1982-ben múzeum nyílt falai között. 1983-tól pedig itt működik az országos gyűjtőterületet lefedő Német Nemzetiségi Múzeum. A malom főépületét a múzeumi hasznosítás céljára az 1980-as évek elején felújították, átépítették. Mivel az azóta eltelt idő alatt csak minimális karbantartás történt, így jelen korunkra a vízimalom és az udvarán álló magtárépület megkívánta a teljes felújítást. Ezeknek a nagymérvű munkálatoknak a megkezdéséhez, az építési tervek elkészítéséhez és a kivitelezéshez – jogszabályok értelmében –

1. kép: A Nepomucenus-malom épületegyüttesének (7) ábrázolása az 1885-ös kataszteri felmérés térképszelvényén (Komárom-Esztergom Vármegyei Kormányhivatal, Földhivatali Osztály, Tata)

Abb. 1: Darstellung des Gebäudekomplexes der Nepomucenus-Mühle (7) auf dem Katasterkartenblatt von 1885 (Regierungsstelle von Komitat Komárom-Esztergom, Amt für Kataster, Tata)

¹ KvVL VI.5.b. 262. Általér/22. Nepomucenus-malom műszaki leírása. 1909. május

építéstörténeti tudományos dokumentációra volt szükség, ami eddig nem állt rendelkezésre. A dokumentációt Giber Mihály régész készítette kutatóként, munkatársa, munkáját segítve jelen tanulmány írója volt.² Az így megszületett dokumentáció tette lehetővé a 2022-re elkészült felújítást, majd megvalósult a magtárépület külső megújulása is. A vízimalom főépületén 2024-ben az eredetivel megegyező vízikerek került elhelyezésre, jelezve az épület egykori, eredeti funkcióját.

A NEPOMUCENUS-MALOM MEGJELENÉSEI A SZAKIRODALOMBAN

A vízimalom első említése a várostörténeti irodalomban 1888-ban történt, amikor Rédey (Rohrbacher) Miklós, Tata történetírója az ekkor megjelent településtörténeti monográfiájában a Nepomucenus-malom helyén egy középkori eredetű vízimalmot, az úgynevezett Vöröskő nevezetű malom létezését feltételezte egy 1388-as oklevél felsorolására támaszkodva.³ Néhány évtizeddel később Dornyay Béla, a tatai hévizekről megjelent 1925-ös tanulmányában már bizonytalannak vélte Rédey azonosítását,⁴ azonban Körmendi Géza, a tatai vízimalmok és molnárok történetének első jelentős kutatója, 1968-ban megjelent munkájában Rédey elméletét elfogadva, azt újból közreadta.⁵ Mivel a későbbi, malmokról szóló munkáiban ez az azonosítás változatlanul megmaradt, hosszú időre a malom középkori eredete épült be a helytörténeti kánonba.⁶ Az eddigi – levéltári kutatásokon alapvetően nem alapuló – következtetéseket első ízben Jakus Lajos helytörténész cáfolta meg 1991-ben, a tatai malmok történetéről írt tanulmányában. Jakus a Nepomucenus-malmot már egyértelműen az 1740-es évek végén újonnan felépített lisztőrlő malomként írta le.⁷ Körmendi Géza és Jakus Lajos munkáiból kevésbé a malomépület építéstörténete, mint az azt működtető molnárok története, a malom üzemeltetésének alakulása követhető végig.

Jelen tanulmánynak a 2020-ban elkészült tudományos dokumentáció képezi az alapját. Az írott és képi forrásokat felhasználva ebben az írásban végigkövetjük a malom építéstörténetét a felépítéstől kezdve a múzeumi hasznosításra szolgáló átépítésig, felújításig. Egy következő munkában, Giber Mihály neve alatt fog megjelenni a tanulmány második része, ami a malom építéstörténetének 20. század második felében és a 21. században bekövetkezett változásaiiba enged majd betekintést.

A Nepomucenus-malomról, mint védett műemlék épületről, legelőször Genthon István adott egy rendkívül rövid leírást 1951-ben: „*Nepomucenus-malom. Fellner Jakab műve, 1758-tól az ő tulajdona. Halála után Gött Antal javította, 1798.*”⁸ A következő évben, 1952-ben történt meg Tata város városképi és műemléki vizsgálata, amelynek során egy valamivel bősegebb leírás elkészítése történt meg:

„Alkotmány /v. Ferenciek/ u. 1. Műemlék

NEPOMUCENUS malom, egyemeletes, háromszögű oromzatos homlokzatán kerek ablakok. Szemöldökös fölkében Nep. Sz. János faszobra, XVIII. sz. /újabbán a múzeumban/. Széleslapátú malomkerek. Az udvar felé két emeletson kőkeretes nyílások, Fellner Jakab műve, 1758-tól az ő tulajdona. 1798-ban Gött Antal javította. A környező bokroktól kiszabadítandó. Városképi megjelenése, egyszerű tömege és a környező nagykoronájú hársfa-facsoporttal, és tömör korlátú híddal együtt alkotott szép egység. A külön gyalogjáróhíd vaskorlátja csúnya, a kocsitest korlátjaihoz hasonló megoldásra kell törekedni. A malom, a híd, a fa városképi fontossága miatt feltétlenül fenntartandó.”⁹

Az idézett szöveg Genthon 1951-es jegyzékéhez képest több történeti adatot nem közöl. Ezek az építéstörténeti fejezeten belül kerülnek értelme-

2 Giber M. – Stegmayer M.: *Építéstörténeti Tudományos Dokumentáció. Tata. Nepomucenus-malom (Német Nemzetiségi Múzeum) 2020. Szövegkötet + Képkötet I–III.*

3 „A Vöröskő nevezetű ötödik malom, melyről azt mondja (az oklevél), hogy a meleg források mellett feküdt, közel a városhoz, a mai Nepomucen(!) malomnak képezte alapját.” ROHRBACHER 1888, 32. Az eredeti 1388-as oklevelet latinul közli: FEJÉR 1834, 444–446.

4 DORNYAY 1925, 74.

5 KÖRMENDI 1968, 406–407.

6 KÖRMENDI 1980, 119; KÖRMENDI 1988, 38; KÖRMENDI 2007, 148–149.

7 JAKUS é.n., 57–59. Jakus munkája 1991-ben jelent meg, azonban mi a rendelkezésre álló gépiratot használjuk, ami valamivel bővebb a későbbi, nyomtatásban megjelent változatnál. JAKUS 1991

8 GENTHON 1951, 312.

9 VIZSGÁLAT 1952, 3. A MÉM MDK-ban őrzött példány borítóján Genthon, Gerő felirat szerepel, ami Genthon István és Gerő László szerzőségére utalhat, de a kötetben eredetileg erre utaló információ nem került feltüntetésre. MÉM MDK Tervtár ltsz.: 24018.

2. kép: A Nepomucenus-malom épületegyüttesének felmérési rajza dél felől nézve, 1951. (MÉM MDK Tervtár, rajzi gyűjtemény, 7656. sz.)

Abb. 2: Aufmaßzeichnung des Gebäudekomplexes der Nepomucenus-Mühle von Süden, 1951. (MÉM MDK Planarchiv, Zeichnungssammlung, Nr. 7656)

zésre és pontosításra. Érdekes azonban, hogy az 1952-es vizsgálat közvetlenül a malom megszűnését követő időszakból tartalmazza az épület rövid leírását. Ebben kiemelten említette a művészettörténeti emléknak is tekinthető Nepomuki Szent János szobrot, mely a szöveg szerint ekkor már a Kuny Domokos Múzeumban volt elhelyezve. A telek elhanyagoltságára utal a szöveg azon részlete, ahol az épület bokroktól való kiszabadításáról olvasni. A telken ugyanakkor megemlíti a három hársfát is, melyeket a malom környezetéhez tartozó hangsúlyos elemként jellemeznek. Az épület jövőjére nézve rendkívüli fontossággal bír, hogy feltétlenül fenntartandó épületként határozták meg, tehát a város legjelentősebb műemlékei közé sorolták az ekkor formálódó műemléki szövetben. Ebben az időben, 1951-ben készültek el a malomegyüttes

pontos alaprajzi és homlokzati felmérései is (2–5. kép) a budapesti Műszaki Egyetem Építéstörténeti Tanszékének hallgatói által – Kardos György irányításával,¹⁰ amiknek elvégzése ugyancsak a malomépület építéstörténeti, műemléki jelentőségét támasztja alá.

A 20. században készült további műemlékjegyzékekben lényegi eltérések nélkül a fentebb közölt történeti adatok köszönnek vissza.¹¹ A tatai műemlék és műemlékjellegű épületek tételes felsorolását is tartalmazó szakirodalmi munka Rados Jenő 1964-es publikációja, amely a Nepomucenus-malomnak minden addiginál bővebb leírását tartalmazza:

„ALKOTMÁNY U. 1. MŰEMLEK

Nepomucenus-malom (...). Négyzetes telek közepén, két utca felőli festői megjelenéssel észak és kelet felől L alakban melléképülettel övezetten, a telken

¹⁰ „...a hallgatók egy részével, tanári felügyelet mellett, ez év júl. 2-től kezdődően 2 hét időtartammal, Tata különféle műemlékeiről felméréseket végezzenek. A munka nemcsak tudományos szempontból szükséges, hanem azért is, hogy az épületfelmérések különleges munkájában a hallgatók jártasságot szerezzenek és a szocialista realizmus építészeti problémája megoldásában az építészet haladó hagyományait képviselő épületeket tanulmányozzák. Ennek során felmérésre és fényképezésre kerülnek Tatán a 99. sz. vájáróthron homlokzata, az óratorony, a malmok, a kórház /volt Esterházy kast(ély)/ homlokzatai, a klasszicista(!) istálló és a város pár ré-

gebbi polgárháza, végül a baji templom, melyet Fellner Jakab tervezett. Az egyetemi építészhallgatók elhelyezéséről Komárom megye tanácsa 90.161/2/1951. sz. alatt már intézkedett.” MÉM MDK Tudományos Irattár 1951/21. Műemlékek felmérése. 1951. június 16. Az elkészült felmérési rajzok közül az épületegyüttes nyugat felőli homlokzati nézetét Gerő László publikálta: GERŐ 1954, 47–48. 13. ábra

¹¹ MŰEMLEKJEGYZÉK 1953, 138–139; GENTHON 1959, 379; MŰEMLEKJEGYZÉK 1960, 267; MŰEMLEKJEGYZÉK 1976, 439; MŰEMLEKJEGYZÉK 1990, 783.

kanyarulattal átvezetett Kristály patak(!) mellé, 12,50 × 21,00 m főméretű téglány alaprajz (...) fölé épült emeletes malomépület. Széles kapuval és kőszáríves nyílásokkal áttört tömör kerítésfala mögött a tetőhajlásnak megfelelő oromzattal (...) emelkedik ki a dél felé néző puritán sima homlokzat, melynek 4 kőkeretes kicsi, jó érzékkel elhelyezett ablakain felül egyetlen dísz a szemöldökpárkánnyal koronázott íves fülkében álló Nepomuki Szt. János faszobor volt. (A szobor a múzeumba került.) Nyugati, csak néhány elszórt kis ablakkal áttört oldalfaláról nyúlik a vízbe

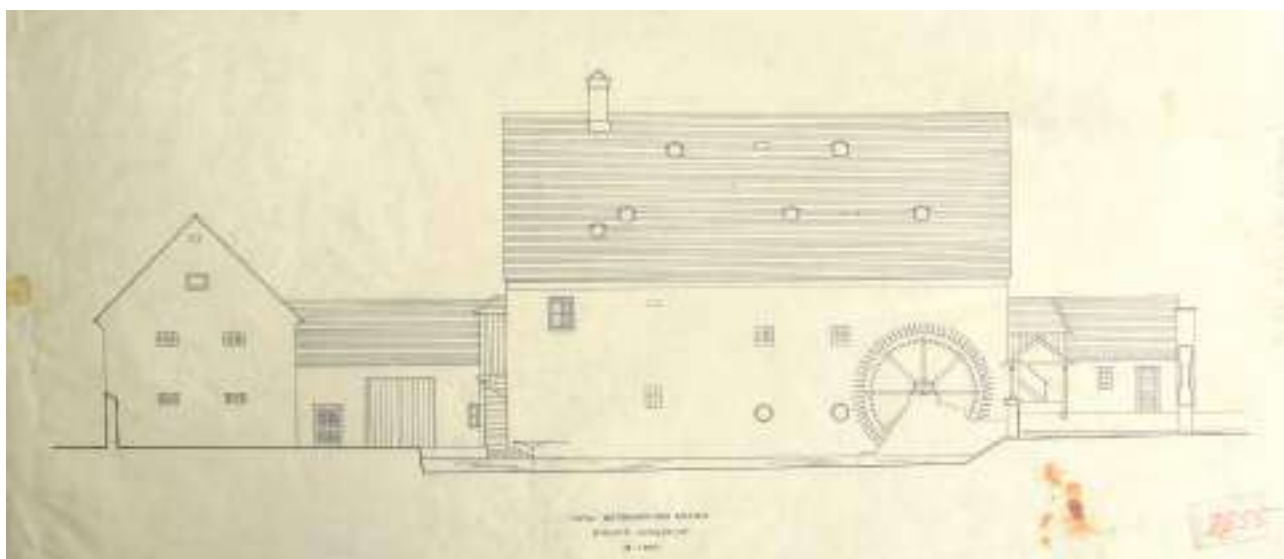
nagylapátú malomkereke. Északi és udvari homlokzatai még puritánabban tükrözik ipari jellegét, de az épületegyüttes a maga egészében, épülettömegének változatos átfedésével, telkének szintkülönbségeivel, sajnálatosan szennyezett víztükrével és szép nagy hársfáival színesen festői hatást kelt.

A malomépület őrlőtere a vastag határfalak közé épült háromhajós, faragott oszlopos, kétszinten ácsolt faszerkezet (...), melyet tekintélyes, malomüzemi raktár céljait szolgáló fa fedélszékkal kapcsolt fődém zár le.

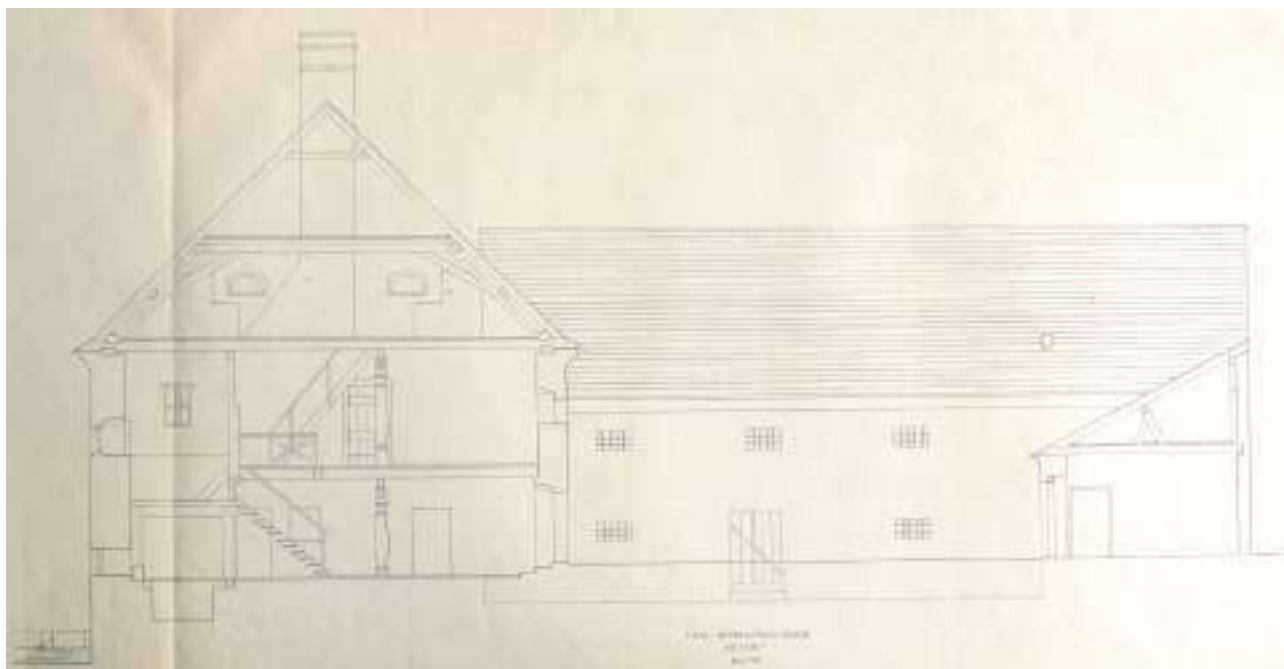
3. kép: A Nepomucenus-malom épületegyüttesének felmérési rajza kelet felől nézve, a magtárépület metszetrajzával, 1951. (MÉM MDK Tervtár, rajzi gyűjtemény, 7658. sz.)

Abb. 3: Aufmaßzeichnung des Gebäudekomplexes der Nepomucenus-Mühle von Osten, mit Schnittzeichnung des Magazins, 1951. (MÉM MDK Planarchiv, Zeichnungssammlung, Nr. 7658)

4. kép: A Nepomucenus-malom épületegyüttesének felmérési rajza nyugat felől nézve, 1951. (MÉM MDK Tervtár, rajzi gyűjtemény, 7655. sz.)

Abb. 4: Aufmaßzeichnung des Gebäudekomplexes der Nepomucenus-Mühle von Westen, 1951. (MÉM MDK Planarchiv, Zeichnungssammlung, Nr. 7655)

5. kép: A Nepomucenus-malom épületegyüttesének felmérési rajza dél felől nézve, a főépület és a malomtelek keleti széléhez épített melléképület metszetrájzával, 1951. (MÉM MDK Tervtár, rajzi gyűjtemény, sz. n.)

Abb. 5: Aufmaßzeichnung des Gebäudekomplexes der Nepomucenus-Mühle von Süden, mit Schnittzeichnung des Hauptgebäudes und des an der östlichen Grundstücksgrenze errichteten Nebengebäudes, 1951. (MÉM MDK Planarchiv, Zeichnungssammlung, o. Nr.)

A malmot – hihetőleg egy régebbi hasonló üzem helyén – Fellner Jakab építette, s 1758-tól az ő tulajdona gyanánt is szerepelt. Bizonytalan adatok szerint Fellner halála után (1780) Gött Antal restaurálta és a szükségnek megfelelően a XIX. század folyamán is több javításon esett át. Üzeme – mely a XX. század folyamán egyre nehezebben tudott megbirkózni a mű- és gőzmalmok versenyével a két háború között leállt, maga az épület is elhanyagolt állapotba került.

A Nepomucenus-malom úgy az Alkotmány utca, mint a Bartók Béla út felől Tata festői városképi részletei közé tartozik. Ezért kívánatos a mielőbbi helyreállításán túl a telekre való betekintés jó biztosítása érdekében az elbozótosodott növényzet visszamet-
szése.”¹²

Rados Jenő leírásához fotót és felmérési rajzokat is mellékel. (6–8. kép)¹³ Leírásának jelentőségét több dolog adja. Egyfelől a malom esetében már nem csak a főépületet említi; a korábbi leírások szűkszavú szövegében csak a főépületre lehet ráismerni. A korábbi publikációkból nem lehetett következtetni arra, hogy a Nepomucenus-malom valójában egy több épületből álló épületegyüttes volt, ami nemcsak a város egykori malmainak vo-

natkozásában, hanem a tatai Esterházy-uradalom valamennyi 18. századi vízimalmának tekintetében is unikális és nem megszokott. Rados immár a malom egészével, a kerítéssel körbehatárolt egykori malomkomplexum minden épületével, a malom telkével és általában az épületegyüttesnek a város ezen részén belüli elhelyezkedésével és a környező terepviszonyokkal is foglalkozik. Ugyancsak Rados közölt elsőként – legalább a főépület esetében – méretadatokat, felmérési rajzokat, továbbá ő írt elsőként a főépület belső tereiről, beleértve a belső fűdémszerkezetet és a fedélszéket is. Szövege a malom történetére vonatkozó adatok körét is bővíti valamelyest, ugyanakkor nem nélkülözi a telek elhanyagoltságának és a patak szennyezettségének egyértelmű említését sem. Rados Jenő összefoglalójához hasonló mennyiségű leírással és adattal ezt követően évtizedekig nem lehet találkozni a műemlékes szakirodalomban. Változást csak a 2000-es évek hoztak, amikor egy országos, minden megye épített értékeit külön katalógusba foglaló műemlékjegyzék összeállítása indult meg. Ezek közül Komárom-Esztergom megye kötete szerencsés módon elkészült, nem úgy, mint az ország számos

¹² RADOS 1964, 111–113.

¹³ Ezek közül a malom főépületének dél felőli metszetéb-

rázolását nem közöljük, mert ez az 1951-es felméréssel megegyezik (5. kép), csak annak részlet kivágata.

6. kép: A Nepomucenus-malom épülete délkelet felől, 1950-es évek (fotó: Rados Jenő, RADOS 1964, 50. 25. kép)

Abb. 6: Das Gebäude der Nepomucenus-Mühle von Südosten, 1950er Jahre (Foto: Jenő Rados, RADOS 1964, 50. Abb. 25)

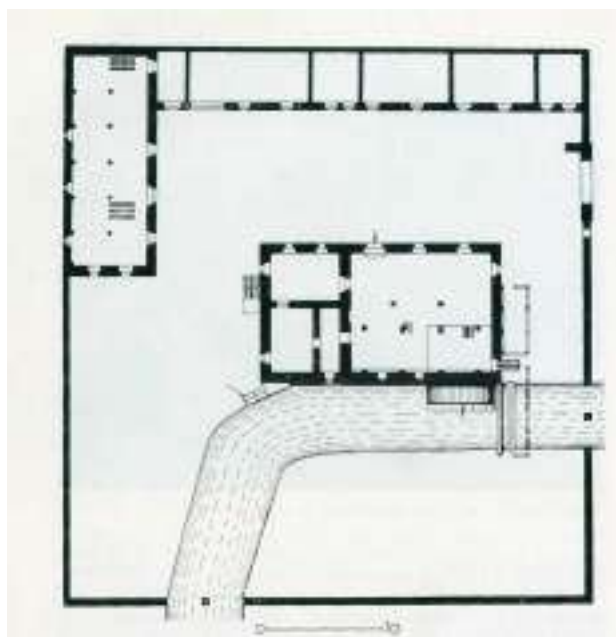
7. kép: A malom főépületének északi, és a csatorna felőli, nyugati homlokzata, 1950-es évek (fotó: Rados Jenő, RADOS 1964, 111. 80. kép)

Abb. 7: Die nördliche und die kanalzugewandte westliche Fassade des Hauptgebäudes der Mühle, 1950er Jahre (Foto: Jenő Rados, RADOS 1964, 111. Abb. 80)

többi megyéjének műemlékjegyzékei. A kötetben a Nepomucenus-malomról az alábbiak olvashatóak:

„(...) Kőfallyal kerített telken, szabadon álló, téglalap alaprajzú, egyemeletes, nyeregtetős épület. A körítőfalban félnyeregtetővel fedett, kosáríves nyílású kapuépítmény, mellette gyalogkapu, a fal belső oldalához támasztva tizenkét, másodlagos elhelyezésű sírkő. A malomépület D-i homlokzatához csatlakozik a vörös mészkő gát, amely a telken keresztül folyó patak vizét duzzasztotta. Alkotmány u.-i homlokzatán, szoborfülkében, Nepomuki Szent János-faszobor. A malom K-i részén elhelyezkedő egykori üzemteret fafödém osztja szintekre, melyeket faragott oszlopok tartanak. A Ny-i részen mellékterek találhatók. Az udvarban téglalap alaprajzú, egyemeletes, kontyolt nyeregtetős magtárépület, melynek belseje kétszintes, fafödém. 1758-ban Hertzog Mátyás pékmestertől vásárolta Fellner Jakab, 1760-ban újjáépítette. 1798-ban átalakították (építész: Gött Antal). Nevét a homlokzaton elhelyezett faszoborról kapta. 1868–1950 között a Frank és a Lampert család bérelte. 1950-ben államosították és raktár céljára szolgált. 1979–1983 között alakították át múzeumi célra.”¹⁴

A leírás az összes műemlékjegyzék közül a leg részletesebb. Jelentősége az is, hogy foglalkozik a malom meglévő mindkét épületének belső tereivel, szerkezeteivel. A történeti információk köre is bővült, ezekre az építéstörténeti fejezetben utalunk vissza, pontosítva a jegyzékben közölt információkat. A leírás, néhány pontatlansága mellett (égtájak helytelen meghatározása, nyeregtető he-

8. kép: A Nepomucenus-malom épülettömbjének alaprajza Rados Jenő könyvében. Készült a MÉM MDK Tervtár, rajzi gyűjtemény, 7657. sz. rajz alapján, 1951. (RADOS 1964, 112. 81. kép)

Abb. 8: Grundriss des Gebäudes der Nepomucenus-Mühle im Buch von Jenő Rados. Erstellt nach der Zeichnung Nr. 7657. aus der Zeichnungssammlung des MÉM MDK Planarchivs, 1951. (RADOS 1964, 112. Abb. 81)

¹⁴ MŰEMLÉKJEGYZÉK 2006, 109.

lyett kontyolt nyeregtetővel leírt melléképület, a főépület szoborfülkéjében elhelyezett Nepomuki Szent János szobor valójában másolat) rögzíthető, hogy a publikált műemlékes leírások közül ez utóbbi, 2006-ban megjelent jegyzék tekinthető a legbővebbnek.

A történeti adatokra – a műemlékjegyzékekben, valamint Rados Jenő könyvében közölt adatokra is – az építéstörténetet a levéltári, szakirodalmi, irattári, térképi és képi adatok feldolgozása alapján

elkészült kutatás reflektál, a történeti adatoknak az említett forráscsoportok alapján történő ismeretetésével, feldolgozásával. A történeti, építéstörténeti fejezetben megismerhető adatok mennyisége és köre megválaszolja, mennyi információval bővíthetők ismereteink a Nepomucenus-malom történetével kapcsolatban, és hogy az eddig publikált, vagy szakmai anyagokban említett adatok mennyiben helytállóak, illetve mennyiben szükséges azokat pontosítani.

A NEPOMUCENUS-MALOM ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

Új malom épül – A malom 18. századi története

Tata városának környezeti és természeti adottságai, a gazdag vízű, langyos források egész évben kedveztek a vízenergia felhasználásának, emiatt számos vízimalom – értve ez alatt a vízenergiával működtetett különböző feldolgozógépeket – létesült a település mai területén. Ezekben a malomházakban a 17–18. századra a lisztőrlésen kívül már a településen nagy számban élő csapók és posztosok munkája által különféle szövetek tömörítése, azaz kallatása/ványolása is történt, de működött fafeldolgozásra berendezett fűrészmalom és vasmegmunkálást végző hámor is. A század végén a fajansz, majd később a kőedény mázzal való díszítéséhez elengedhetetlen olomsalak és egyéb színezőanyagok feldolgozása is vízimalmokban, a vízerő felhasználásával történt.

Amikor Esterházy József gróf (1682–1748), Komárom vármegye főispánja a báró Krapff családtól 1727-ben megvásárolta a tatai uradalmat, a településen hét lisztőrlőmalmot vettek számításba, amelyek összesen 21 vízikerekkel működtek.¹⁵ Bél Mátyás Komárom vármegye 1730-as években ké-

szült leírásakor beszámolt a tatai vízimalmokról is: a kallómalomok számát négyben rögzítette, és említést tett egy fűrészmalomról és egy hámorról. Az akkori Tata mezőváros területén kettő, az egykori Tóváros mezővárosban¹⁶ szerinte négy lisztőrlő malom működött.¹⁷ Egy valamivel később, 1743-ban készült összeírás hét molnármester nevét említette a városban, ennek alapján a működő lisztőrlőmalomok száma is ugyanennyire tehető.¹⁸ Az előbbi felsorolásoknak még nem képezhetette részét a Nepomucenus-malom, melynek felépítésére csak az 1740-es évek végén került sor.

Az írott forrásokat erősítik meg a térképi ábrázolások is. Mikoviny Sámuel kamarai mérnök 1746-ban készített terve a Tata–Naszály–Dunalmás–Almásfüzitő között elterülő mocsaras terület lecsapolásáról fontos adalékként szolgál a tatai Malom-csatorna mentén létesített vízimalmok történetéhez is.¹⁹ Ugyan a tervezet részleteiben a Tata és Duna közötti csatornák és a Szőnynél építendő nagy gát és zsilip létesítésére fókuszál, elnagyoltan ábrázolja a tatai Nagy-tó két partján elterülő Tata és Tóváros mezővárosokat. Mikoviny

15 MNL OL P 198. Esterházy család tatai levéltára. Dominium Tata. Fasc. 60. No.4. Francsics Ferenc jelentése gróf Esterházy Józsefnek a tatai birtok bejárásának tapasztalatairól. Komárom, 1727. július 15.

16 Tata és Tóváros szorosán egybeépült, de közigazgatásilag különálló testvértelepüléseket csak 1938-ban egyesítették. Az 1830-as évekig ezek közé ékelődött be a külön jogállással bíró Váralja, amely az évtized végére Tata részévé vált. A két települést ideiglenesen a Bach-korszakban egyesítették, majd újra különváltak. 1938-ban az egyesített település neve ideiglenesen Tatatóvárosra, majd 1939-től Tatára változott. Jelen munkában általánosan a Tata nevet használjuk az egyesítés előtti időszakra is, hacsak Tóváros vonatkozásában valamiért külön kiemeléssel nem élünk.

17 BÉL 2016, 326. Megjelent fordításban: A tatai vár mel-

lett, „az árkon túl háromszor nyolcvan lépésre nyári napkeletre egy másik zsilip is nyílik (a Nagy-tóból) (...), s vezeti a malom vizét, amelyet Czifra malomnak, azaz szép, díszes malomnak hívnak. Hat szép mívű kerekének malomkövének lefolyó vizével egy másik malmot hajt. És mivel kelet felől két patak folyik össze vele, az egyik fontebb, a másik lentebb, mindkettő több malmot hajt, az egyik egy fűrészmalom, három ványolót, a másik egy ványolót, egy fűrészmalom ugyancsak mesteremberek számára, és négy gabonaörlő malmot.” BÉL 1996, 77. Az utóbb említett fűrészmalom helyesen a vashámort jelenti.

18 JAKUS é.n., 25.

19 MNL OL S 11. Térképtár. Kamarai térképek. No.290. Plan der zwischen Tata, Almás und Szőny, ligenden Morasten. 1746.

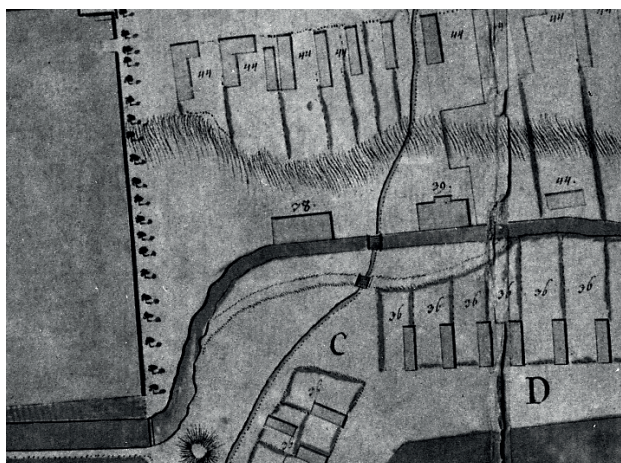
9. kép: Az Öreg-tóba torkolló forrásmedrek ábrázolása, partjukon vízimalmok jelölésével, Mikoviny Sámuel mocsárlecsapolási tervén, 1746. (MNL OL S 11. No.290.)

Abb. 9: Darstellung der in den Alten See mündenden Quellbecken mit Markierung der Wassermühlen am Ufer, auf dem Entwässerungsplan von Sámuel Mikoviny, 1746. (MNL OL S 11. Nr. 290.)

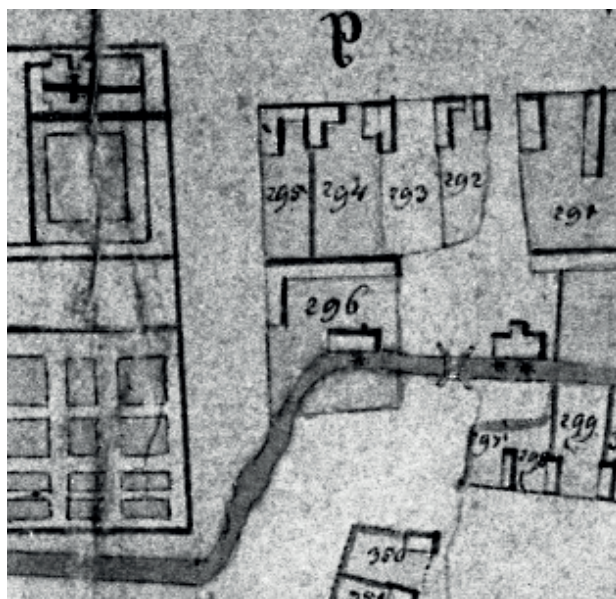
10. kép: Három vízierékkel ábrázolt vízimalom a tóvárosi források patakmedrére építve, részlet Georg Houfnagel metszetéről (KDM Tgy ltsz.: 51.264.1.)

Abb. 10: Wassermühle mit drei Wasserrädern dargestellt, gebaut auf den Bachläufen der Quellen von Tóváros, Ausschnitt aus dem Stich von Georg Houfnagel (KDM Tgy Inv-Nr.: 51.264.1.)

11. kép: A Nepomucenus- (38) és a József-malom (39) Ehrenberg János György uradalmi mérnök által készített felmérésen, a Malom-csatorna és a szárazárok ábrázolásával, 1760 körül (fotó az eredetiről: Révhelyi Elemér, KDM REH 2626–1230)

Abb. 11: Die Nepomucenus- (38) und die Joseph-Mühle (39) auf der von Johann Georg Ehrenberg, herrschaftliche Ingenieur, erstellten Vermessung, mit Darstellung des Mühlkanals und des Trockengrabens, um 1760 (Foto vom Original: Elemér Révhelyi, KDM REH 2626–1230)

12. kép: A Nepomucenus- (296) és a József-malom (sz. n.) ábrázolása az 1790 körül készült várostérképen (fotó az eredetiről: Révhelyi Elemér, KDM REH 2621–1234)

Abb. 12: Darstellung der Nepomucenus- (296) und der Joseph-Mühle (o. Nr.) auf dem um 1790 erstellten Stadtplan (Foto vom Original: Elemér Révhelyi, KDM REH 2621–1234)

tervén jól kivehető, mint ahogy a tatai malmokat – köztük a vár malmát – is megjelenítő 1587-es térképen²⁰ és Georg Houfnagel 1617-ben megjelent vármetszetén²¹ is így került ábrázolásra, hogy a mai Angolkert területén egykor feltört forrásvizet

még 1746-ban is két külön patak vezette közvetlenül a Nagy-tóba. (9–10. kép) Az ábrázolásokon a patakpartok mentén több malomépület is felismerhető, azonban nem látható a Malom-csatornának ma ismert formája, az a derékszögű kanyarulat-

²⁰ ÖStA HKA Hoffinanz–Ungarn RN. 51. Konv. 1587. március fol. 8–26. és Kartensammlung O 267.

²¹ KDM Tgy ltsz.: 51.264.1.

tal, a tó partjával párhuzamosan vezetett szakasz, amelynek a partján több malomépület, köztük a Pötörke-, a József- és a Nepomucenus-malom is felépült. Mikoviny terve ezáltal rávilágít arra, hogy a mocsárlecsapolási munkálatok megkezdésekor a mesterségesen létesített Malom-csatorna még nem volt kiépítve. 1746 előtt tehát annak partján nem létezhetett a fent nevezett három vízimalom épülete sem, hiszen jelenlegi helyükön nem állt rendelkezésre víz, amely kerekeiket meghajthatta volna.

A Nepomucenus-malom felépítésére csak 1749-ben kapott engedélyt az ifjabb Esterházy József gróffal kötött szerződés folytán Hertzog Mátyás tóvárosi pékmester és Pönn János György, naszályi molnár. Az új malom helyét a tóvárosi nagy kalló-malomtól indított új kanális mellé jelölték ki, a kapucinus templom és rendház közelében, és három alulcsapott vízikéréssel épült fel. A megállapodás értelmében a hasznélvezők az Esterházy-uradalom részére évenként 200 rénes forintot voltak kötelesek fizetni, amit 1752-ben, illetve 1753-ban

Hertzog és már Zach Ferenc komáromi pékmester özvegye, Zach Magdolna egyenlítették ki. Hertzog 1758-ban bekövetkezett halálát követően a malom hasznélvezeti jogának rá eső, fele részét augusztus 13-án Fellner Jakab²² építőmester váltotta meg az özvegytől, Stemmer Magdolnától és a pékmester első, Rott Anna Máriával kötött házasságából származó lányától, Teréziától. A vételár összege 1600 rénes forintot tett ki, és ebben az időben, az uradalom számadáskönyve alapján, az előírt 200 forintot már Fellner és Zach özvegye fizették. Három évvel később, 1761-ben Fellner végül megszerezte a malom másik részét is, miután az azt birtokló Zach Magdolna és Heischmann Fülöp tóvárosi pékmester a kölcsönös szerződéseiket felmondták. Ettől kezdve Fellner egészen haláláig, 1780-ig élvezte a Nepomucenus-malom jövedelmét, és az éves 200 forintot 19 éven át már egymaga fizette be az uradalom kasszájába.²³

A vízimalom első ismert térképi megjelenése egy 1750–1760-as évek fordulójára datálható uradalmi térképhez köthető,²⁴ amelyet részletes

22 Fellenthal Fellner Jakab (1722–1780) építész Morvaországban született, kisebb megszakításokkal Tatán élt. Jelentősebb munkái az Esterházy család megbízására készültek, s ezáltal fontos szerepet játszott Tata, Pápa, Eger, illetve Veszprém későbarokk városképének kialakításában. Munkásságához köthetők világi és egyházi épületek is, többek között a Szent Kereszt plébániatemplom (Tata), Esterházy-kastély (Tata), piarista rendház (Tata), Esterházy-kastély (Cseklész), püspöki palota (Veszprém), líceum (Eger), Szent István vértanú plébániatemplom (Pápa), továbbá számos ipari és mezőgazdasági épület, úgymint istállók, akolok, magtárak, sör- és pálinkaházak, vendégfogadók, vízimalmok stb.

23 STEGMAYER 2023, 289–290.

24 Az ismert térképek közül ez a legkorábbi mérnöki alappal elkészített felmérése a városnak, azaz főként Tóváros mezővárosnak és Váraljának, ugyanakkor pontos készítési dátuma nem ismert. Mára az eredeti példánya sem lelhető fel, a két világháború közötti időszakban Révhelyi Elemér művészettörténész készített róla fényképfelvételeket Tatán, és ezáltal több más jelentős térképpel és tervrajzzal egyetemben ez is üveg-negatívon maradt fenn, és került a KDM gyűjteményébe. (KDM REH 2626–1228, 2626–1229, 2626–1230) Bal alsó sarkában jelkulcs található a térképen megjelölt épületekről és építményekről, sőt néhány tervezett átalakításról még rövid leírást is közöl. Révhelyi jegyzetéből ismert, hogy a térkép készítője Ehrenberg János György uradalmi mérnök volt (KDM REH Fasc. 5. No.20. Exsplicatio, 2 pld. 37–41), a készítés idejét pedig 1750 körülre datálta. (RÉVHELYI 1957, 41. 37. j.) Révhelyire

hivatkozva a későbbiekben Haris Andrea az 1751. évet jelölte meg a készítés éveként, nem kizárva ennek pontatlanságát. (HARIS 2008, 169–172, 174, ill. 5, 8, 12, 30–32. j.) A térképet részletesen tanulmányozva inkább az 1750-es évek második felére, 1760 körülre érdemes a készítést helyezni. Jól megfigyelhető rajta a Mikoviny által 1746-ban megtervezett és már elkészült kanális, ábrázolásra került az 1747-ben felszentelt kapucinus zárda, továbbá a zsinagóga, melynek első ismert említése 1749-re tehető. Megjelenik rajta Balogh Ferenc régens, gróf Esterházy József teljhatalmú megbízottjának rezidenciája, ami ismert adataink szerint 1751-re épült fel, és már kivehető rajta a négy bolthajtással épített, 1755-ben készült új, ma is meglévő várbeli híd is. Rögzíti a várral szemközt azt a területet, amelyet Franz Anton Pilgram (1699–1761) építész – Révhelyi Elemér feltételezésével élve – az új plébániatemplom számára mért fel a Váralján. Ugyanakkor az 1765-től a piarista rendhez tartozó ingatlanok helyén még a kamalduli bárátok egykori épületeit jelöli, nem látható még rajta az 1763-ban felépített, tóvárosi főtéren álló kis harangláb, és pontosan lokalizál uradalmi tisztviselői ingatlanokat, többek között Sárváry István (†1763) számvevő és Zisla Ignác (†1752) mérnök özvegyének lakását. (Utóbbi két halálozásra lásd: GyEL V.66. Tata plébánia iratai és anyakönyvei. XVII. kötet. Meghaltak anyakönyve I. (1726–1778) 1752. december 22. 54; 1763. február 13. 97) Hrenkó Pál kutatásai során a térképet készítő Ehrenberg mérnök működésére 1757 és 1775 között talált adatokat. HRENKÓ 1984, 49.

jelmagyarázat egészíti ki, pontosan rögzítve többek között az újonnan felépült József-kallót és a Nepomucenus-malmot.²⁵ Utóbbi mai, téglalap alaprajzú formájában jelenik meg a térképen, de még csak a malom főépülete látható rajta, a melléképület, a magtár és telek elkerítése ennek tanúsága szerint még nem valósult meg. (11. kép)

Fellner Jakab birtoklása idején kerülhetett sor a malomingatlanhoz tartozó épületek bővítésére, így a malomudvar L-alakú beépítésére, a granárium vagy annak alapját képező épületnek és a ma már nem létező melléképületnek, továbbá a kerítésnek a felépítésére is. Ezt igazolják a Révhelyi Elemér által készített további fényképfelvételek két későbbi, az Esterházy-uradalom által megőrzött térképről. Már az 1775 körüli években készült térkép, s így az 1790 körül készült másik változat is ábrázolja a malom melléképületeit.²⁶ (12. kép) Ezáltal megállapítható, hogy a főépületből, granáriumból és melléképületből álló malomkomplexum az 1770-es évek második felére már biztosan elnyerte a későbbi archív fotókról is ismert formáját.²⁷ Ezek az épületek egy egységes, L-alaprajzú épületrészként mindkét térképen azonos módon kerültek ábrázolásra. A Nepomucenus-malom telke magában foglalta a Malom-csatorna jobb oldali részét, ahol az említett épületek álltak, és a csatorna bal oldalának is egy kisebb területét. A malomtelket mindkét változaton 296-os kataszteri szám alatt rögzítették. Az ingatlan jelenleg is ezen telekhatárok között, de napjainkban két helyrajzi számon áll fenn.

Fellner Jakab építőmester 1780. december 12-én meghalt. Ezt követően a malomra és a melléképületekre, ideértve a magtárat is, az örökösök nem egy egységként tekintettek. Saját kezelésben vagy bérbeadás útján igyekeztek az ingatlan részét hasznosítani, ami alkalmanként konfliktushoz is vezetett a felek között.²⁸ A magtár egy részének bérbeadásakor a kiskorú Fellner Ignác gyámja, Rigler Ferenc egyenesen azzal fenyegette meg az örökösöket, hogy a magtárba szállított gabonából „uradalmi huszárok útján az összeset kihányá-

tom, hacsak 1ször: a (bérlő) nem jelentkezik nálam is. 2szor: nem tudom, mennyit fizet. 3szor: nem adom beleegyezésemet hozzá.”²⁹ Indulatosságának az adhatott alapot, hogy nem volt tudomása a másik fél által kötött, és az ő bevételeit gyarapító haszonbérletről.

A Nepomucenus-malmot, az annak felépítésére vonatkozó 1749-es szerződés értelmében, az uradalom három generáció birtoklása után, vagy ha közben eladóvá válna, becsú szerint visszaválthatta birtokába. Erre vonatkozóan a tárgyalások 1796-ban kezdődtek meg a malom haszonélvezői között. Fellner gyermekei közül első ízben Fellner József tett ajánlatot, miszerint a malomnak az őt illető fele részétől megválna. Ezt követően az uradalom megkereste féltestvérét, Fellner Ignácot is, hogy a megváltásra egyben kerüljön sor. Ignác ekkor véleményért fordult korábbi gyámjához, Riglerhez, akinek részletes tudósításából kitűnt, hogy Fellner Jakab hitbizományként hagyta a malmot és tartozékait az örökösökre, meghatározott öröklési rendben. A vízimalom eladása, azaz visszaváltása csakis a várományos örökösök beleegyezésével és esetleges kárpótlásával valósulhatott meg. A malmot, a hozzátartozó épületeket és minden egyéb rekvizitumokat 8 336 forint 69 ¼ krajcárra becsülték fel a mesteremberek, de az uradalom vállalta, hogy 10 000 rénes forintért váltja meg, ha az örökösök még elvégeztetik a malomszerek és a tető megújítását, melynek költségeit 1 000 forintra becsülték. Az örökösök egymás között 1796. július 11-én egyezsége léptek, és az ajánlatot elfogadták, így a malom „meg- és visszaváltásáról” a szerződés július 23-án megszületett. A malomkomplexum tehát ekkor került ténylegesen az uradalom birtokába és kezelésébe.³⁰ Ezért nem találkozni a malom említésével többek közt a Schießberger Ferenc ácsmester-féle 1793-as malomösszeírásban sem, ami a tatai uradalomhoz tartozó vízimalmokat vette sorra.³¹

Fellner Jakab halálát követően a malmon fia, Fellner József tervei szerint végeztek építési munkálatokat, de a tervek hiányában nem tudni, mikor

25 A térkép mutatójában 38. szám alatt „Nepomuceni neue Mehl Mühl” és 39. számon „Josephi neue Kotzen Walch” megnevezéssel szerepelnek.

26 KDM REH 2624–1232, valamint 2621–1234

27 A felsorolt épületekből a telek keleti oldalán végighúzó-dó melléképületi rész nem áll már, elbontására 1970-ben került sor.

28 STEGMAYER 2023, 309.

29 MNL OL P 210. – I.C. Esterházy család tatai levéltá-

ra. Birtokigazgatás iratai. Prefektushoz érkezett levelek. No.50. Unterthänige Instanz von Joseph Großmann, und Theresia Großmannin (1781), „B” melléklet. Rigler Ferenc levele Grossmann Józsefnének. Dátum nélkül. 414.

30 STEGMAYER 2023, 313–314.

31 KDM TGy ltsz.: 83.26.11. Specification der Höhe aller Räder so sich bey allen gehenden Werken in der Herrschaft Totis befinden. Tata, 1793. február 8. Közli: STEGMAYER 2017, 206–207.

és milyen jellegűeket.³² Az uradalom tisztiszéki jegyzőkönyvei 1796-ban rögzítenek felújításokat a malomnál, ebben a jelentésben a megváltás előtti időre és annak körülményeire utalnak vissza.³³ 1796 augusztusában az úgynevezett „*Baumeister malmában lévő*” molnár önköltségén újíttatta az épületet, s kiadásait „*a malomnak redemptionalis árából lehajolni*” kérte a felvett becsű értelmében. Ugyanezen „*bötsű mellett (...) történt a malomnak visszaváltása, mivel azonban (...) a Fellnerianus Successorok magok költségekké vágattak és hordattattak*” a malomhoz épületfát „*az uraság nékiek bonificatióval tartozna*”³⁴ 1796 nyarán a Nepomucenus-malmot már az Esterházy-uradalom haszonbérli molnármestere működtette.

Műemlékjegyzékek, építészeti értékek összefoglaló munkái számos esetben tesznek említést a Nepomucenus-malom Gött Antal építőmester tervei alapján elkészített 1798-as átalakításáról.³⁵ Ezek alapjául a Lukcsics Pál és Pfeiffer János monográfiájában közreadott uradalmi tervrajzjegyzék szolgált.³⁶ Közlésük értelmében a szóban lévő malmot ekkor alakították át két vízikerekkel működő malommá. Ebben az esetben a vízimalmok egyes névváltoztatásaira kell utalni. Megállapíthatjuk, hogy ez az átalakítás valójában a Pötörke-malom bőví-

tésére vonatkozott – amelyet hosszú évtizedeken át ugyancsak Nepomuki Szent Jánosról neveztek el –, hiszen a Nepomucenus-malmot már felépítése pillanatától kezdve három vízikerek működtette.³⁷

A malom névváltozatai

A legutóbb idézett, 1796-os forrásszövegben a Nepomucenus-malomról Baumeister-malom néven tettek említést. Miután az Esterházy-uradalom megváltotta a Fellner örökösök vízimalmát, a malomról szóló jelentésekben sorra, egészen az 1870-es évekig, a Baumeister-malom nevet alkalmazták, utalva egykori tulajdonosára, Fellner Jakab „*Baumeister(!)*”-re, az Esterházyak szolgálatába szegődött építészre.³⁸ Ezzel párhuzamosan a Nepomucenus-malom elnevezés sem veszett ki a tatai vízimalmok nevének sorából, hiszen az 1780-as évektől kezdődően az uradalom egy újonnan felépített kallómalomát nevezték el Nepomuki Szent János-kallónak, majd 1788-ban történt lisztőrlő malommá alakításával ennek neve maradt hosszú évtizedeken át Nepomuki-, illetve Nepomucenus-malom. Ezt az elnevezést ugyancsak az 1870-es évekig használták, majd ettől kezdődően a neve következetesen Pötörke-malomra változott,

32 Fellner gyermekei közül egyedül a harmadik házasságából származó József nevű fia foglalkozott építészeti ügyekkel, aki az 1790-es években a pápai Esterházy-uradalom építési adjunktusaként tevékenykedett. Lukcsics Pál és Pfeiffer János az 1930-as években a tatai és a pápai Esterházy-levéltárban végeztek kutatásokat. Ekkor a tatai levéltárban 37-es szám alatt megtalálták Fellner József tervét a tatai Fellner-(Nepomucenus)-malomról. Keltezés nem közöltek, a tervrajz fennmaradásáról nincs tudomásunk. LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 213.

33 Nem zárható ki, hogy Fellner József terve és az 1796-ban történt munkálatok egy és ugyanazon építésekre utalnak, azonban megbízható források hiányában ez nem támasztható alá.

34 MNL OL P 210. – III.A. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek mellékletei és töredékei. 1796. augusztus 19. No.3.

35 Lásd: GENTHON 1951, 312; VIZSGÁLAT 1952, 3; MŰEMLÉKJEGYZÉK 1953, 138–139; GENTHON 1959, 379; RADOS 1964, 112; MŰEMLÉKJEGYZÉK 2006, 109.

36 A „nepomucenumi(!) malom kétjáratra való alakítása (2 drb. tervrajz, költségvetés lt. sz. 32.)” LUKCSICS–PFEIFFER 1933, 228.

37 A Gött-féle tervrajzok esetében Lukcsics és Pfeiffer évszámot sem tüntetett fel, ezt Genthon helytelenül értelmezte. A Pötörke-malom átalakítására sem 1798-ban,

hanem tíz évvel korábban, 1788-ban kötötte meg a szerződést az uradalom és egy molnármester. Erre utal a tervrajzok leltári száma, a 32-es jelzés is, hiszen 1788-as és 1789-es terveket 50-es, ill. 62-es leltári számmal tartottak nyilván az uradalmi levéltárban. Ennek megfelelően a 32-es számúnak is korábban kellett készülnie.

38 Jakus Lajos kutatásai során azt feltételezte, hogy a Nepomucenus-malomban egy időben lisztőrléssel és kallatással egyszerre is foglalkoztak, és a Baumeister-malmot a József-malommal azonosította. Utóbbiban szerepet játszott, hogy Fellner Jakab építőmester dolgozott rajta és otthona is a közelben állt. Uradalmi építőmesterként szinte valamennyi tatai malom magán viseli Fellner munkásságának nyomait, emiatt Jakus érvrendszere e tekintetben nem helytálló. Választása azért eshetett a József-malomra, mert nem találta meg bérliit, jöllehet a bérleti szerződések szövegéből a Malom-csatorna egyik malmára kellett következtetnie. (JAKUS é.n., 56–57; JAKUS 1992, 35.) A József-kallómalom azonban csak az 1870-es évek elején alakították át lisztőrlő malommá, azelőtt kallómalomként leginkább uradalmi kezelésben állt, bérlii emiatt nem, vagy csak igen rövid ideig voltak. MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1872. december 30. No.794.

a Baumeister-malom pedig visszanyerte eredeti elnevezését, a Nepomucenust.³⁹ Ma is ezeken a névváltozatokon ismerjük őket.

1876-ban egy elhúzódo ügy tárgyalása során az uradalom tisztiszéki jegyzőkönyvében előbb Baumeister-, majd Nepomucenus-malomnak nevezték az épületet.⁴⁰ Ebből a példából is látható, hogy eltérő névváltozattal, de ugyanazon épületről esett szó a tanácskozáson.

A 19. század első évtizedeiben készült tisztiszéki jegyzőkönyvekben többször tettek említést a „*Fellner-féle malom*” udvarán fennálló granáriumról, amelyet legtöbbször kereskedő izraeliták béreltek.⁴¹ Több alkalommal említették a malmot magyar fordításban „*Építőmesteri-malom*”-nak is. Ezen munkában következetesen a jelen korunkban ismert elnevezéseket használjuk, azaz a Baumeister-malom minden esetben Nepomucenus-malom néven, a 18. század végétől Nepomucenus-malomnak nevezett malmot pedig Pötörke-malom alakban.

Építéstörténeti adalékok a 19. századból

A töredékesen fennmaradt tisztiszéki jegyzőkönyvek tanúsága szerint a 19. században jelentősebb átépítés, bővítés, jelentősebb modernizálás a Nepomucenus-malom esetében nem ismeretes. Folyamatosak voltak azonban a zavartalan működést elősegítő karbantartási munkálatok. Az 1802-es évben a malom felújítás miatt április 28. és július eleje közötti időszakban nem működött, ezért a bérlő molnárnak az uradalom 150 forint árendát megtérített.⁴² A következő évben a malom melletti granárium faszerkezeteinek átfogó felújítására került sor 194 forint 15 krajcár értékben, ebből 48 forint az ácsmester munkadíját tette ki.⁴³

1823-ban a molnárlakás padlójának újítására került sor, az „*élére rakott téglákkal leendő ki flas-terozásáról*” az uradalmi kőművesmester készített költségvetést, és a tisztiszek ez alapján rendelte el a munka kivitelezését.⁴⁴ Az 1827-es év tavaszán az uradalom Építészeti Hivatalának vezetője, az épületi számadó vizsgálta a malomépület fedélfáit. A tisztiszek azzal kapcsolatban várt tőle véleményes tudósítást, hogy mennyi ideig maradhat még fenn komolyabb javítás nélkül a tetőzet. Az épületi számadó jelentése azonban a kutatás során nem került elő.⁴⁵ 1828 tavaszán az épületi számadó a molnárlégénylakásban két új ajtó elkészítésének szükségességéről tett jelentést a tisztiszeknek, véleménye szerint a malom főépületén a cserépetető újrarakása is egyre sürgetőbbé vált. A melléképület tetején egy sárgerenda cseréjét és a teljes padló újrarakását javasolta, a magtár épületén komolyabb beavatkozások elvégzésére hívta fel a figyelmet a szúette faszerkezet miatt. A tisztiszéki ülés a legénylakás ajtócsereijéhez nem járult hozzá, a melléképületben lévő istálló és szín felújítási munkáit azonban jóváhagyta. Utasításba adták az épületi számadónak, hogy a magtár padlását vizsgálja meg újra, és tegyen jelentést, hogy annak állapota mennyire súlyos, életveszélyes-e?⁴⁶ A felmérés eredményéről a számadó a tudósítást júliusban adta be, ebben jelentette, hogy a magtár padlása az „*idén még minden javítás nélkül még(!) elállhat, annyival is inkább, hogy ha abban valamely veszedelem mutatná magát a mostani haszonbérlők az eránt majd minden bizonynyal jó idején jelentést tenni fognak.*” A tisztiszek a jelentés alapján emiatt úgy döntött, hogy „*ezen padlás az idei igazítások sorából kimaradván, továbbá is marad mostani álla-*

39 A fent említett névváltoztatások okára egyelőre nem sikerült megbízható forrást találnunk, mégis fontosnak tartjuk megemlíteni, hiszen elengedhetetlen magyarázattal szolgálnak a későbbi felújítási vagy átalakítási munkálatok értelmezéséhez. Jakus tévesen a József-kalló átalakításával azonosította az új kallómalom felépítését, a Nepomucenus-kallót pedig a Nepomucenus nevezetű lisztőrő malommal vonta össze, s azt feltételezte, hogy egyazon épületen belül lisztőréléssel és kallatással is foglalkoztak. JAKUS é.n., 59. és JAKUS 1992, 35.

40 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1876. május 26. No.425. Továbbá: 1876. június 8. No.506. és 1876. szeptember 13. No.739.

41 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1815.

július 8. No.21. Továbbá: 1820. június 17. No.42. és 1839. július 23. No.16.

42 MNL OL P 210. – III.A. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek mellékletei és töredékei. 1802. július 9. No.7.

43 Költségvetésében az ácsmester a magtár méretét is rögzítette, ennek hosszát 10 ölben, szélességét 3 öl 4 lábban határozta meg.

44 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1823. március 14. No.7.

45 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1827. május 2. No.23.

46 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1828. március 26. No.58.

pottyában, a' költségek kémellésének tekintetéből".⁴⁷ A következő év csak részben fennmaradt jegyzőkönyvében nem található utalás az előretervezett felújításra.

1832-ben az épületi számadó jelentése szerint az „egész vízfolyások, 's gégeket deszkákkal kibélelni szükséges”. Ennek következtében kaphatott a Malom-csatorna ezen szakasza – nem csak a vízikerekek alatt – faborítást a könnyebb csatornatisztítás és az iszaplerakódás elkerülése érdekében. A malomépületben lévő legénylakáshoz felvezető külső lépcsőt ebben az időben fazsindelyes tető fedte. Erre az épületi számadó előbb idézett jelentése világít rá, mely 1832-ben számolt be arról, hogy a „malompadlásra felmenő léptsők sindelyes tetője elromolván, igazítást kíván”.⁴⁸

Az 1834-es évben az épületi számadó jelentette, hogy a zsilipek és külső faszerszámok „véggéppen elromolván, azokat az idén okvetetlen, 's hallasztás nélkül megkésztetni” szükséges. Ugyanekkor felhívta a figyelmet arra, hogy a malomudvar nyugati kerítésfala, mely a malomhoz csatlakozó konyhakertet a szomszédos úgynevezett Festőház telkétől elválasztja, egészen rossz állapotban van, sőt bizonyos részei már be is omlottak. Emiatt „szükséges léssen a' canálisnak hosszágában 17 öltre, szélességében pedig 5'ra azon fal s' a' festő udvara között helyheztetve vagyon, s' egészen béomlott, a' bémutatott kőművesi felmérés, s' felszámítás szerént megkésztetni”.⁴⁹

A Festőház és a malomkerítés között egy részben nyitott szárazárok állt fenn, aminek egészében nyitott nyomvonalát az 1760 körül készült várostérkép is rögzítette. (11. kép) Amikor a Nepomucenus-malom külső vízszerszámaikat javították, akkor a Malom-csatorna elfolyó vizét ebbe vezették át,

hogy a munkálatok ideje alatt a csatorna szárazon állhasson, és a vízikerekek megközelíthetők legyenek.⁵⁰ A munkák elvégzéséhez a József-malom és Nepomucenus-malom közötti utat is fel kellett volna ásni, meg kellett volna bontani. A tisztiszek ezt nem engedélyezte, azonban utasították az épületi számadót, hogy a malomkert és a festő udvara közötti csatornát az előadott javaslat szerint készíttesse el, mivel a „víz utolszor arra folyott, az a' festő udvarából sokat elmosott, s' hordott.” A zsilipjavítást is engedélyezték.⁵¹ A szomszédos Festőházban lakó Stark Antal festőmester 1834 augusztusában kért engedélyt a tisztiszektől, hogy a háza melletti nagy fák és a vízmosás miatt megkárosított házának egy részét úgy építhesse újjá, hogy annak falát erősebb lábazatra helyezhesse, mint korábban volt. Ehhez azonban a falat közelebb kellett volna építeni a malomhoz, azaz a korábban említett ideiglenesen használt szárazárokhoz. Az uradalom a fal ilyen módon történő újra felépítéséhez nem járult hozzá.⁵² Ez a későbbiekben több vitás kérdést okozott a festő, az uradalom és így a malmot működtető mindenkori bérlő között.

1835-ben az épületi számadó az úgynevezett „épületi összeülésem” – az uradalom építési ügyeit tárgyaló tiszti ülésen – referált a Nepomucenus-malom vízi szerszámainak állapotáról. Kijelentette, a malomnál az „egész folyószert” újra kell építeni. A beadott költségjegyzék szerint a munkadíj 1 248 forint, a szükséges építőanyag ára 2 358 forint volt. Ebből látható, hogy az 1834-ben előirányzott nagy felújítás még 1835 áprilisában sem készült el. Az uradalom vezetősége a munkát ezúttal jóváhagyta, mert „véggéppen meglévén már a' szóban lévő folyószert romolva, készíttesse meg azt épületi számadó úr beadott javallatja szerint, légyen

47 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszeki jegyzőkönyvek. 1828. július 11. No.20.

48 A fentebb nevezett munkákhoz 30 szál deszkát, 15 lécet, 2500 léczsindelyt, 1 taliga meszet, 4000 tetőzsindelyt és 600 padlószegyet használtak fel, az ácsmester munkabére 75 forintot tett ki. MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszeki jegyzőkönyvek. 1832. április 4. No.16.

49 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszeki jegyzőkönyvek. 1834. március 18. No.9.

50 Ennek a csatornának egy része, felette bolthajtással, még ma is fennáll. A használatát és funkcióját Vörös Vince mérnök jegyezte le 1909-ben, a malom műszaki leírásában, azonban ekkor már teljes hosszában nem állhatott fenn: „Árapasztó csatornául, ha szükségessé

válik, szolgál azon földalatti boltozott csatorna, mely a Nepomucenus malom kertjének a malomfolyó baloldalán levő kerítésen kívül, annak körülbelül közepe tájától kezdődőleg közvetlenül mellette halad és torkollik ismét vissza a malomfolyóba. (...) A víziszervezet javítása esetén tehát a malomfő felett a boltozott csatorna szájaig egy nyílt árkot ásnak s ezen keresztül jut a víz a boltozott csatornába, illetve ezen keresztül vissza a folyóba.” KvVL VI.5.b. 262. Általér/22. Nepomucenus-malom műszaki leírása. 1909. május

51 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszeki jegyzőkönyvek. 1834. március 18. No.9.

52 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszeki jegyzőkönyvek. 1834. augusztus 30. No.30.

azonban ügyellete arra, hogy a' mi a' göröndölyekből, kerekekből, vagy a' mostani folyószernak akármelly részéből is, még olly állapotban találtnék, hogy még egynehány esztendeig elszolgálhat, az a' költségek kéméllése végett mind megtartasson".⁵³

A Nepomucenus-malom az 1796-ban történt megváltását követő időszakban a Hecht család bérletében működött 1837-ig, amikor bérlőváltásra került sor. Özvegy Hecht Józsefné molnárné a gróf rendelete szerint Czechner József molárnak februárban átadta a vízimalmot. Az új bérleti szerződés megkötésekor a malomépületről és a malombéli szerszámokról, a víziszerszámokról az épületi számadó inventáriumot vett fel.⁵⁴ Ennek tartalma egyelőre nem ismert előttünk. Az istállóépületnek az utcára néző padlásajtóját a következő hónapban az új bérlő befalaztatni kérte, a munkát hamar elvégezték. Az udvarról rendelkezésre állt egy másik padlásajtó, így a takarmányt ettől kezdve onnan lehetett felhordani a padlásra.⁵⁵ Az új bérlőnek a szerződését háromévente kellett megújítania. 1854-ből ismert a kiadott bérleti szerződés, ennek második pontja rögzíti a bérlő feladatait az épület karbantartásáról: „Minden apróbb igazítások a' malomba és a' lakáson, magát a' haszonbérlőt illetik, – hanem a' szükséges malomkövek – puha és kemény szerszámfák – vasak, meg szegek árát – úgy a' göröndölök behúzásánál és új külső meg belső kerekék készítésénél előforduló ács, kovács, és lakatos munkák bérét ¼ részben megtéríteni köteleztetik, – valamint a' csákányok élesítéséért és aczéloszásáért a' kovácsnak minden kerék után járandó s' egy mérő gabonája a' hambárból léssen kiadandó.”⁵⁶

1849-ben a Nepomucenus-malomnál a tisztiszek elrendelte a kapu „bolthajtásának” elbontását. A kapu sarkán álló követ be kellett falazni, az istállóknál kisebb javításokat volt szükséges végezni. A munkák elvégzéséhez a kőművesmester 800 faltéglát és 26 és ½ taliga meszet kért kiutalványozni.⁵⁷

1862-ben a „Fellner-féle magtár” épületét az uradalom házi kezelésbe vette át. A bérlőtől visszavett épületről az Építészeti Hivatal vett fel inventáriumot, ennek tartalma nem ismert.⁵⁸ Ugyanebben az évben az épületen az uradalom felújítási munkálatokat hajtott végre. A magtárban a padlás gerendái közül 1861-ben egy eltörött, ezt cserélni kellett. Ezzel a munkával egyetemben javításra szorult még a „hiányos alsó padlásolás, hombározás, bejáró ajtó, úgy ablak táblák”. A munkákat elvégezték.⁵⁹

Az 1869. évi népszétség-összeírás során a Nepomucenus-malom épületét a tóvárosi Fő utca 7. népsorszáma alatt vették nyilvántartásba. A lakók személyén túlmenően az épületekről és funkcióikról az alábbi képet alkothatjuk: lakást a földszinten és a félémeleten írtak össze. Ezek összesen hat helyiséget foglaltak magukba, 3 szoba, 2 kamra és 1 konyha állt a lakók rendelkezésére. Arra vonatkozóan a felvételi ív nem közöl adatokat, hogy a két lakást a malomépületben kell-e keresnünk. A malomüzem funkciójának ellátásához tartozott továbbá 1 félszer, 1 raktár és 1 istálló. Csúrt, akolt, pincét, kamrát és bolthelyiséget az összeírás nem említett.⁶⁰

1876-ban az akkori bérlő, Czechner József molnármester a szerződését újabb három évvel kíván-

53 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1835. április 27. No.3.

54 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1837. február 11. No.33.

55 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1837. március 4. No.103.

56 MNL OL P 211. – X. Esterházy család tatai levéltára. Birtokgazdálkodás iratai. Szerződések. Szerződés, mely szerint tóvárosi Czechner József molnármester a' Fellner-féle 3 kerekű uradalmi malomnak ¼ részes használatában, folyó 1854ki October 1-től számítandó 3. évig újonnan meghagyatik. 1854. szeptember 22. 402–408.

57 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1849. június 9. No.21.

58 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1862. június 13. No.497.

59 Az ácsmunkára 46 forint 22 krajcárt, kőművesmunkákra 13 forint 20 krajcárt, lakatos munkára 9 forint 50 krajcárt költöttek, felhasználásra került „8 db tölgy ragasztó, 1 db tölgy ágyaláb, 1 db vörösfenyő ágyaláb, – egy darab 8 öles erősfenyő, 15 db fenyőléc, 54 db fenyődeszka, 2100 db padlószege, – 100 db faltégla, 4 mérő oltott mész.” MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1862. május 10. No.391.

60 Az 1869. évi népszétség-összeírás eredeti felvételi ívei Szlovákiában, a Nyitrai Állami Levéltár őrzésében maradtak fenn. (ŠAN A.XI.1. III.2.C. Komárom vármegye iratai I. Alispáni iratok. Az 1869. évi népszámlálás) A népszámlálási ívek digitalizálásra kerültek, ezeket a <http://familysearch.org> oldalon tette elérhetővé a digitalizálást elvégző mormon egyház. A tatai KDM ezek felhasználásával online adatbázist hozott létre, mely 2020-tól elérhető és kereshető a www.nepessegszamlalas1869.kunymuzeum.hu oldalon.

ta meghosszabbítani. Ezzel párhuzamosan, a kor igényeinek megfelelően, a malom szerkezetét is modernizálni szeretne volna. „Kéri, 's jelenti, hogy óhajtaná a' mostani haladó kor igényeinek megfelelő gépezetet a' malom belszerkezetében mint részes bérlő, – részben felállítani.”⁶¹ Az uradalom a nagy összegű újításokhoz, az új gépek beszerzéséhez nem járult hozzá, így a bérlő lemondott a malomról. 1876-ban a malmot és azzal együtt az udvarán álló magtárépületet Rácz István, a tatai Réti-malom bérlője vette haszonbérbe. Jelenlegi ismereteink szerint a fellneri időszakot követően Rácz bérleti időszakában került ismét egy kezelésbe a teljes malomkomplexum.⁶² Rácz 1876 novemberében a molnárlakás hiányosságait kérte javíttatni, a munkák szükségességét az uradalmi ellenőr vizsgálta meg.⁶³ Ennek eredményét nem ismerjük. 1880-ban a molnármester a Nepomucenus-malomnál lisztkereskedést kívánt nyitni. Az erre vonatkozó engedélyt 1881. január 1-től kezdve egyelőre egy évre kapta meg. Az uradalom ezzel együtt kikötötte számára, hogy amennyiben „azon helyiséget, hol a lisztet áruba bocsájtaná némileg átalakítani óhajtaná, az átalakításokhoz a méltóságos uraság semmi nemű költségekkel nem járul”, és előre engedélyt kell kérnie rá.⁶⁴

Ahogy arra fentebb utalás történt, a malomépület szomszédságában álló úgynevezett Festőház tulajdonosának, Stark Antalnak kérései többször ütköztek a malom, s így az uradalom érdekeivel a 19. század folyamán. Ennek első példáját a bedűlt kerítés esetében, majd a Festőház egy részének újjáépítésében lehetett tapasztalni 1834-ben. 1839-ben Stark egy lóistálló felépítésére kért engedélyt az uradalomtól. Minthogy saját telkén erre nem állt rendelkezésre megfelelő hely, az istállót az ekkor ideiglenesen használt szárazárok vízeresztő csatornájára szeretne volna felépíteni, ami

részben már be volt fedve. Stark vállalta a csatorna másik felének befedését is, ezáltal lehetősége nyílt volna arra, hogy a beboltozott csatornára építve az istállót a malomudvar nyugati faláig terjedően építhesse fel.⁶⁵ A felmerült kérdést az épületi számadó vizsgálta ki, és jelentette a tisztiszéknek, hogy a festőmester saját telkén belül valóban nem tud istállót építeni, arra nem áll rendelkezésre elegendő hely. Az egyetlen lehetőség, ha az istállót a vízfolyás fölé építi, ez 6 öl hosszban már amúgy is be van boltozva. Stark a csatorna befedésén túl vállalná azt is, hogy a száraz csatornát a saját költségén jó karban tartja fenn. A tisztiszék azonban a kedvező ajánlat ellenére sem járult hozzá a kérés teljesítéséhez, az árok nem tartozott ugyanis Stark udvarához, az a malom működésének elengedhetetlen részét képezte a felújítások alkalmával. A korábbi nagy esőzések tapasztalataiból kiindulva jobbnak látták, ha a csatorna nyitva marad. Azon túl pedig az is a felhozott indokok között szerepelt, hogy nem akartak közös kerítést a festővel.⁶⁶

1852-ben Stark vételi ajánlatot tett az uradalomnak a Nepomucenus-malom konyhakertjére. Indoklásában az szerepelt, hogy a házát újra fel akarja építeni úgy, hogy azt „mesterségének szükségéhez képest jobban kiterjeszthesse”.⁶⁷ Kérését az uradalom vezetése nem találta teljesíthetőnek, mert a kert elvételével a malomnak nagyon szűk udvara maradt volna csak fenn.

1872-ben az uradalom vezetésének tudomására jutott, hogy Stark a malom melletti házát bővíti, a Malom-csatornára néző részre emeletet építtet, és a folyó felé erkély készül. Az uradalom főmérnökét kérték fel, hogy tudósítson arról, az építkezés milyen mértékben károsítja az érdekeiket.⁶⁸ Az utasításnak megfelelően a főmérnök 1872 augusztusának végén tette meg jelentését, melyből kitűnt, hogy a festőmester a műhelyét emeletesre építette,

61 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1876. május 26. No.425.

62 Mint korábban utaltunk rá, az uradalom a magtárépületről külön bérleti szerződésben intézkedett. Azt legtöbbször izraelita boltosok, gabonakereskedők bérelték, vagy az uradalom házi kezelésben hasznosította. MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1876. szeptember 13. No.739. és 1876. szeptember 28. No.766.

63 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1876. november 9. No.896.

64 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára.

Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1880. november 25. No.666.

65 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1839. július 20. No.4.

66 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1839. szeptember 14. No.8.

67 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1852. január 29. No.221.

68 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. 1872. május 10. No.290.

és a vízcsatorna fölé lógó tetőt készíttetett, az árkot beboltoztatta, és istállót épített rá. Stark ezzel „az uradalmi birtokjogot megsértette”.⁶⁹ Ennek dacára az engedély nélkül létesített állapotok fennmaradhattak.⁷⁰

1881-ben sor került a Nepomucenus-malom kerítésfalának javítására, s ekkor nyerhette el megközelítőleg jelenlegi arculatát és karakterét is. A fal állapotával az uradalmi tisztség nem volt megelégedve, az „annyira rossz, hogy csak belső gyámolítás által tartatik fenn, mellette oly alacsony, hogy ott északa idején ki és bejárhatnak, miért a' molnár holmiját kockáztatva látja”. Emiatt a következő átépítési munkálatokat írták elő: „Ezen fal 5° hosszúságban beborítandó lészen, és újból bele értve az alapot, 2° 3' magasságban és átlag 1' 6" vastagságban felrakandó lészen. – Utca felől a' fal csak 7' magasságot fog mutatni. – A' munkabér heti munkásokkal végezve alkú szerint kitesz összesen 30 ft.-t. Anyag szükséglet 10 méter purhanyó kő, 300 db egész és 300 db törött faltégla, 150 db lapos cserép, 30 mérő oltott mész.”⁷¹

A tisztszéki ülések töredékesen fennmaradt jegyzőkönyvei az 1881. évig bezárólag ezen adalékokkal szolgálnak a Nepomucenus-malomnál bekövetkezett felújítási, karbantartási és újítási munkálatokkal kapcsolatban. A 19. század végéről és a 20. század első feléből az Esterházy-levéltárban hasonló vonatkozású iratok jelenlegi ismereteink szerint nem maradtak fenn.

Az 1886-os évből, a hitbizományi uradalom leltárából ismert a malom akkori állapotának leírása, ezt az alábbiakban idézzük: „A 7. szám alatt lévő úgynevezett Szt. János malom az angolkerti vizek által hajtva, a fő utcán 3 kerékre, csekély értékű malom berendezéssel, egy emeletes épület, két lakszoba, egy konyha és malom helyiségekkel, továbbá istállók és

magtárral. A malom épület falai repedezettek s rossz karban vannak s az istálló és magtár valamivel jobb karban mindezen épületek nagyon régiek cseréppel fedvék s kőfallal vannak körítve.” A leltár az épület becsértékét 3 500 forintban rögzítette.⁷²

Építéstörténeti vonatkozások a 20. század első feléből

Az 1885. évi vízjogi törvény előírásainak megfelelően a vízjogi engedély kiállításához szükséges műszaki engedélyt a Nepomucenus-malomról 1909-ben készítette el Vörös Vince okleveles királyi mérnök. Eszerint a „malomfő 5 nyílású kőből készült zsilip, melyek közül három a három kerékre vezeti a vizet, kettő pedig szabad zúgót képez”.⁷³

13. kép: A Nepomucenus-malom új vízikereke a malombóló Lamperth család tagjaival, 1936 körül (MZTK Helytörténeti Gyűjtemény, Fényképtár M 66. Kép/125.)

Abb. 13: Das neue Wasserrad der Nepomucenus-Mühle mit Mitgliedern der Pächterfamilie Lamperth, um 1936 (MZTK Sammlung für Lokalgeschichte, Fotosammlung M 66. Bild/125.)

69 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztszéki jegyzőkönyvek. 1872. augusztus 22. No.525.

70 Ide tartozik, hogy a feltárt térképek az 1760 körüli felmérésen kívül nemigen támasszák alá a nyíltszíni szárazárok meglétét. Ezeknek a térképeknek a közös tanúsága szerint azonban megállapítható, hogy a vízimalom telkét elhagyó Malom-csatorna a mai Alkotmány utca és a Bartók Béla utca között egy szabálytalan formájú – feltehetően sekély – medret képzett, hasonlóan a Miklós-malom és a Tóvárosi-malom között elterülő, mosásra és itatásra is szolgáló, úgynevezett Melegvízhez, vagy a mai Somogyi Béla utca mellett álló volt Komáromi-malom környékének szabálytalan meder-kiszéledéséhez. A malomnál ez az állapot a csatorna 18. századi kiépítésétől egészen a 19. század végéig fennállhatott, amikor a mesterséges vízfolyás ezen szakaszát is szabá-

lyozták, a sekély medret megszüntették, és létrehozták a mai Bartók Béla utca szélességével megegyező utat és az azon átvezető hídtestet. Ezt megelőzően a Tata és Tóváros közötti forgalom kétségkívül a mai Alkotmány utcát terhelte. Az említett, ideiglenesen használt szárazárok is először ebbe, a Nepomucenus-malom kerítésén kívüli kiszéledett mederbe, majd a szabályozott csatornamederbe torkollott, s ez az állapot még napjainkban is megfigyelhető.

71 MNL OL P 210. – III.B. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás iratai. Tisztszéki jegyzőkönyvek. 1881. november 17. No.546.

72 Tóvárosi hitbizomány leltára, 6–7. In: Tatai ősi és Tóvárosi Hitbizomány leltára. Tata 1886. KDM ÁAd, szám n.

73 KvVL VI.5.b. 262. Általér/22. Nepomucenus-malom műszaki leírása. 1909. május

A malmot még ekkor is három alulcsapott vízikerek működtette, ezeknek hozzávetőleges méretére csak következtethetünk, valódi nagyságukat nem ismerjük.⁷⁴ Pontos képet alkothatunk azonban a malom belső berendezéséről, melynek ekkor, Vörös mérnök leírása szerint, részét képezte: „1 pár 42 hüv(elyk) átm(érőjű), 2 pár 40 hüv. átm. malomkő, 1 Ganz féle 7-es számú felbontó hengersizék, 2 pár egymásmögött elhelyezett hengerrel, 1 Ganz féle 26.397/1902. számú őrlő hengersizék 1 pár hengerrel, egy Ganz féle 28514/1905. korpáőrlő hengersizék 1 pár hengerrel, 1 drb Kühne féle 1-es számú euerka, 1 drb konkoly választó 2 m. hosszú és 0.32 átm, 2 drb hengersizita 2 m. hosszú és 1 m. átm, 1 drb kétosztályos, egy drb négyosztályos daratisztítógép, 1 drb 2 m. hosszú 0.85 átm. hengersizita, 5 drb 2 m. hosszú és 0.85 m. átm. hengersizita és végül 8 drb mintegy 96 f(olyó)m(éter)-t kitevő felvonó készülék.”⁷⁵

A Nepomucenus-malom utolsó bérlője a Lamperth család volt. (13. kép) A kiskorú Lamperth István képviselőjében a bérleti szerződést Lamperth Bálint gyám, és társbérlőként Lamperth Julianna kötötte meg az uradalommal 1926. augusztus 1-től kezdődően 10 évre, 1936. július 30-ig. A szerződés értelmében az uradalom a „Tóvároson 10. és 11. hrsz. telken lévő u.n. »Nepomucenus« malmot a berendezéssel, a hozzá tartozó lakással és a melléképületekkel együtt” adta bérbe. Más malmok esetében a hasonló hosszú időre kiállított bérleti szerződésekbe az uradalom leggyakrabban jelentős felújítási, átalakítási, modernizálási munkálatok elvégzését is belefoglalmazta, melyeknek elvégzését a bérlő vállalta. A Nepomucenus-malomnál ekkor erre nem került sor. Az épületen elvégzendő karbantartási munkákról és értékmegőrző felújításokról, egyéb javításokról a szerződés 4, 5, 8. és 9. pontjában rendelkeztek:

„(...) 4./ A bérbeadó a bérbe vett ingó és ingatlant leltár mellett használható jókarban adja át a bérlőnek, akik annak használatába 1926. év augusztus hó 1. napján lépnek, s tartoznak a bérbe vett épületeket és malomberendezést használható jókarban fenn tartani, a bérlet leteltével pedig ugyanolyan karban, leltár szerint átadni. Bérlőnek tilos a bérbeadó előzetes írásbeli engedélye nélkül a bérbe vett ingatlanon átalakításokat tenni s azt bármely építkezéssel megterhelni.

5./ Az épületek javításához szükséges s a bérbeadó által termelt építkezési anyagot – amennyiben készletben van – a termelési helyen a bérbeadó az első évben ellenérték nélkül adja a bérlőnek, akik azonban annak elszállítását saját költségükön tartoznak eszközölni. Minden az épületekben okozott kárért, valamint az oly tűzkárokért is, melyeknek megtérítését a biztosítási intézet a bérlők vagy hozzátartozóik hibájából megtagadja, a bérlők teljes mértékben felelősek.

(...) 8./ Minden tényleges átalakítás és beruházás, akár a malom akár az épületeken csak bérbeadó írásbeli beleegyezésével történhetik, mely beruházások a beépítés, illetve a beállítás megtörténte után az uradalom tulajdonát fogja képezni és pótlólag leltárba felveendő, melyet bérlők aláírni tartoznak. Pótleltárba felvett tárgyakat, illetve épületrészeket is bérlők térítés nélkül tartoznak jókarban, illetve üzemképes állapotban átadni.

9./ A malomberendezési tárgyak közül azokat, melyek a bérleti idő alatt a használat folytán tönkrementek, illetve használhatatlanná válnak, bérlő saját költségén kicserélni, illetve pótolni tartozik.”⁷⁶

Az 1926-ban kötött haszonbérleti szerződéshez tartozó épületi és malomberendezési leltár is fennmaradt.⁷⁷ Ebben még 3 alulcsapott vízikerekkel működőnek írták le a malmot. A leltárakat Stieber Antal uradalmi intéző és Kerekes András, az uradalom szolgálatában álló építészmérnök vették fel.

74 Schießberger Ferenc uradalmi ácsmester 1793-as malomösszeírásában közreadta a tatai uradalom kezelésében álló vízimalmok vízikerekeinek és hajtókerekeinek méretét is. A Nepomucenus-malom ekkor még a Fellner család tulajdonában állt, így nem került összeírára. Az azonban ismeretes, hogy a malmot 3 alulcsapott vízikerek működtette, egészen építésétől kezdődően. A Schießberger-féle jelentést analógiaként használva megállapítható, hogy a hasonlóan alulcsapott vízikerekkel működő József-kallónál a két vízikerek mérete 6 láb 3 hüvelyk, a kerti kallók három vízikereke szintén 6 láb 3 hüvelyk nagyságú volt. A Pötörke-malom két alulcsapott vízikereke 10 láb 2 hüvelyk átmérővel bírt, a jóval nagyobb teljesítményű, 4-4 vízikerékkel meghajtott Sándor- és Miklós-malmoknál az alulcsapott vízikere-

kek nagysága malmonként is különbözött. Méretük 9 láb 8 hüvelyktől 12 láb 5 hüvelykig terjedt. KDM TGy ltsz.: 83.26.11. A Nepomucenus-malom esetében a három alulcsapott vízikerek megközelítő méretét a gerendely magassága és a Malom-csatorna eredeti mederszintje adhatja meg.

75 KvVL VI.5.b. 262. Általér/22. Nepomucenus-malom műszaki leírása. 1909. május

76 MNL KEVL XI.604. Gazdasági szervek. Esterházy Hitbizományi Uradalom. Iratok (1857–1945) Nepomucenus-malom haszonbérleti szerződése, 1926.

77 MNL KEVL XI.604. Gazdasági szervek. Esterházy Hitbizományi Uradalom. Iratok (1857–1945) A Nepomucenus-malom haszonbérleti szerződésének mellékletét képező épület- és malomberendezési leltár, 1926.

Az épületleltár a malom főépületében 16 helyiséget vett számításba, ehhez csatlakozott továbbá dél felől egy kocsiszín, és a kőpadról is meg lehetett közelíteni a mellékhelyiséget magába foglaló faszerkezetes vízházat, benne a malom gátjával és a víz mozgását szabályozó zsilipekkel. A malom udvarán, a magtár toldásában nyugati irányból álltak az ólak és a kamrák. A háromszintes magtár három összefüggő, nagy helyiségből állt. A főépülettel szemközti földszintes melléképületben, a magtárépülethez csatlakozóan kocsiszín, istállók, pincék és mosókonyha voltak még megtalálhatók ekkor. Az emeletes magtárépület és az említett helyiségeket magába foglaló földszintes melléképület együttesen fordított L-alakot mutatott alaprajzi elrendezésében. Az épület- és malomberendezési leltárt a tanulmány végén közöljük. (Függelék)

A malom épületleírása és értékbecslése az 1927-es évből ismert, mindez az Esterházy Hitbizomány épületeinek leltárában olvasható:

„Nepomucenus malom / 7. számú házcsoporthat
a/ Malomépület. Régi leírásban 37. szám alatt.
21.06 m hosszú 12.10 m széles = 254.82 m²
Fa zsilipház:
8.90 m hosszú 2.30 m széles = 20.82 m²
összesen 257.29 m²
beépített terület.

Emeletes, vegyesen kőből és téglából épült épület, nyereg fedélszékkal, cserépfedéssel, malomhelyiségben keményfa padlóburkolattal, szobákban hajópadló, mellékhelyiségekben laptégla burkolattal.

Tartalma: A földszinten 1 szoba, 1 konyha, 1 kamra, 1 előszoba, 1 malomhelyiség, 1 kerékverem, emeleten 3 szoba, 1 konyha, 1 előszoba, malomhelyiség, kőpad.

A zsilipház fala favázas deszkafal, fedése hornyolt cserép. 3 alulcsapó kerékkel és 2 szabad zúgóval.

b/ Istálló és magtár, régi épületleírásban 38. szám alatt.

Emeletes rész. 20.00 m hosszú 7.70 m széles. Alapterület 154.00 m²

Hozzáépítve: 37.20 m hosszú 6.20 m széles + 4.00 m hosszú 3.00 m széles + 4.00 m hosszú 3.50 m széles + 5.90 m hosszú 2.40 m széles toldalékok. Összesen 271.30 m² alapterülettel, az emeletes résszel együtt 375.30 m² beépített alapterület.

Vegyesen kőből és téglából épült, kettős cserépfedéssel, gerendás mennyezettel, a magtárban mestergerendás magtármennyezettel.

A magtárban deszka, istállóban, kocsiszínben laptégla burkolattal.

Tartalma: 2 magtár helyiség, 3 kamra, 1 istálló, 1 kocsiszín, 1 szoba.

Állapota közepes.

A változások kimutatásában ugyanezen sorszám alatt kiszámított P. 195.- fogatkozás megfelel az 1909. évi leltári becstérték 0.7%-ának, vagyis aranykorona 2.822,40 alapérték 7%-a aranykorona 19.75.

Aranykorona 2.802,64 = pengőben 3.251,06⁷⁸

Egy másik hitbizományi leltárkönyvben az 1909 és 1927 között bekövetkezett változásokat és azok értékbecslését írták össze. Ez alapján a Nepomucenus-malom esetében egyedüli változásként csak azt vezették fel, hogy egy 15.17 m² alapterületű kamra, amelynek értéke 455 pengő volt, elbontásra került, majd 22.48 m² alapterületen új sertésólak kerültek felépítésre, 260 pengő értékben.⁷⁹ Ezt az értékváltozást rögzítette az 1927. évi épületleírásokat tartalmazó leltár is.

Az 1927. és 1939. évi épületleírások közötti legszembetűnőbb különbség, hogy míg 1927-ben a malomszerkezet működését három alulcsapott vízikerek biztosította, addig 1939-ben már egyetlen alulcsapott kerék hajtotta a gépeket.

„Nepomucenus malom, Ferenciek utcája 1.

a/ Malomépület és zsilipház

Méretei: 21.06×12.1 m + 8.9×2.3 m

Beépített alapterület: 275.29 m²

Emeletes. Fala: kő és tégl, fedése: cserép, burkolata: keményfapadló, hajópadló és laptégla. A zsilipház fala: favázas deszkafal, fedése: hornyolt cserép, 1 alulcsapó kerékkel és 3 szabad zúgóval. Tartalma: a földszinten: 1 legényszoba, 3 raktárhelyiség, 1 malomhelyiség, 1 kerékverem, az emeleten: 2 szoba, 1 konyha, 1 kamra, 1 előszoba, 1 malomhelyiség, 1 kőpad.

Állapota: közepes.

b/ Istálló és magtár

Mérete: 20×7.7 + 37.2×6.2 m

Beépített alapterület: 384.64 m²

Részben emeletes épület.

Fala: kő és tégl, fedése: kettős cserép, mennyezete: gerendás, a magtárban mestergerendás magtármennyezet, burkolata: a magtárban deszka, istállóban és kocsiszínben: laptégla.

Tartalma: 2 magtár, 1 kamra, 2 istálló, 1 kocsiszín, 1 szoba, 1 mosókonyha, 2 pince.

Állapota: közepes.

78 MNL OL P 209. – IV.B. Esterházy család tatai levéltára. Családi közös iratok. Hitbizományi leltárak. A Tatatóvárosi Hitbizomány területén fennálló és a hitbizományi törzsvagyon tulajdonát képező épületek leírása 1927. 79. sz. Ltsz.: 3381. 103–105.

79 MNL OL P 209. – IV.B. Esterházy család tatai levéltára. Családi közös iratok. Hitbizományi leltárak. Kimutatás a Tatatóvárosi Hitbizomány területén fennálló épületek és építmények állagában beállott változásokról 1909–1927. 79. sz. Ltsz.: 3381. 42–43.

c/ Ólak

2 drb téglafallal és cserépfedéssel.

2 drb deszkafallal és cserépfedéssel.

Állapota: közepes.

d/ Árnyékszék

Fala: tégl, fedése: cserép.

Állapota: közepes.

A változások kimutatása szerint az értékgyarapodás az 1927. évben alkalmazott kulcs szerint P 200.00 tesz ki, amiért is az épületcsoport jelenlegi leltári értéke P 3451.06⁸⁰

Az 1920-as évekkel kezdődő a tatai malmok modernizált meghajtását ábrázoló tervezet. A Nepomucenus-malom esetében a tervek a három vízikerek helyett nem vízi turbina beszereléséről, hanem egy nagyobb vízikerek felállításáról szóltak, amitől optimális esetben 14–16 lóerő előállítását várták.⁸¹ Az első hasonló átalakításra a Réti-malomnál került sor 1927-ben, ott a fennálló 2 alulcsapott vízikereket cserélték le „egy db hátulcsapott golyvás vízikerekre”.⁸² A Nepomucenus-malom 1926-ban megkötött és 10 évre szóló haszonbérleti szerződésébe nem került bele a vízikerek átépítése, emiatt feltételezhetjük, hogy arra csak 1936 után került sor. 1939-ig a modernizálás elkészült – ezt tanúsítja az épület felvett épületleírása⁸³ –, melynek az engedélyeztetése 1943-ban még folyamatban volt. A vármegye alispánja által tartatott vízhasználati hatósági felülvizsgálat során a hatósági szakértő arról számolt be, hogy a Nepomuce-

nus-malomnál a „vízhasználathoz tartozó vízművek nem az engedélyokirat rendelkezéseinek megfelelően létesítettek. Így egy szélesebb és nagyobb vízfő létesült, a kerékre vezető zúgó küszöbe magasabb”.⁸⁴ Az új vízikerekhez új vízjogi engedély kiállítására volt szükség, ennek elkészítését a háborús viszonyok, majd az azt követő állapotok hátráltatták. Az új vízikerek felszerelését követően kerülhetett sor a malomépület utolsó, átfogó felújítására.

Feltételezéseink szerint a Szöllősy Kálmán által a két világháború között készült fényképfelvételek azt az átmeneti állapotot ábrázolják az 1930-as évek második feléből, amikor az új kerék már elkészült, az épületek felújítására azonban még nem került sor⁸⁵ (14–15. kép). Ezzel szemben Révhelyi Elemér fényképfelvételei már egy újonnan felújított malomépületet és melléképületeket ábrázolnak, feltehetően 1937 körül.⁸⁶ Ezek egyikén látható a malom belső üzemtere is⁸⁷ (16–19. kép). Hasonlóan jól karbantartott állapotot rögzít egy 1942-es fényképfelvétel, mely a mai Bartók Béla út felől készült, a szomszédos Stark-ház mögül, és a malomépületnek és magtárnak a nyugati homlokzatát ábrázolja.⁸⁸ (20. kép)

A bérleti rendszerben fenntartott uradalmi épületek általunk ismert bérleti szerződéseibe rendszeresen belefoglalmazták, hogy a bérlő feladata az épület jó karban történő fenntartása. Az 1920–1940-es években készült szerződések legtöbbször ezen túlmenően részletesebb instrukciók is

80 GyEL V.66. Tata plébánia iratai és anyakönyvei. A Tata-Tóvárosi Hitbizomány törzsvagyonához tartozó épületek és építmények leírása 1939. 66. sz. Ltsz.: 476. 82–83.

81 Moderne Wasserwerke. KDM TGy ltsz.: 89.621.1.

82 MNL KEVL IV.353. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok. Komárom-Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék alispánjának iratai. A tatai Réti-malom vízhasználat 1925–1930. 1481/1930. ai. szám.

83 GyEL V.66. Tata plébánia iratai és anyakönyvei. A Tata-Tóvárosi Hitbizomány törzsvagyonához tartozó épületek és építmények leírása 1939. 66. sz. Ltsz.: 476. 82–83.

84 KvVL VI.5.b. 266. Általér/13. A tatai hitbizományi uradalom tatai vízhasználatának hatósági felülvizsgálata. 8465/1943. ai. szám. 1943. július 22.

85 Szöllősy Kálmán (1887–1976) számos fényképfelvételt készített Tatán és Tóvároson a két világháború közötti időszakban, feltehetően az 1930-as évek második felében. Ezek között három felvétel ábrázolja a Nepomucenus-malmot. KDM TGy Szöllősy-gyűjtemény 2121, 2123, 2124. azonosítószám. Kövesdi Mónika meglátása

szerint Szöllősy tatai képei az 1938-ban megrendezett Nemzetközi Művészi Fényképképzőiskolával összefüggésben készülhettek. KÖVESDI 2019, 22–23.

86 Révhelyi Elemér egyik felvétele (18. kép) a Tata és Tóváros című, 1937-ben megjelent idegenforgalmi kiadványban is helyet kapott. BODNÁR 1937, 8.

87 Révhelyi Elemér tatai tartózkodásának első jelentős eredménye az 1938-ban megnyílt piarista múzeum gyűjteményének rendezése, katalogizálása volt. Az 1930-as évek végén, 1940 körül folytatott kutatásokat a tatai Esterházy-levéltárban, ennek eredményeként jelenhetett meg 1941-ben a tatai majolikáról készült monográfiája. Fellner Jakab életművét, munkásságát kutatva gazdag fénykép dokumentációt készített a településen. Ezeknek a felvételeknek egy része az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején készülhetett, nagyobb része már a háború utáni években, a város műemléki, építészeti értékvédelmi felmérésének fotódokumentációjaként. Révhelyi Elemér Nepomucenus-malmot ábrázoló felvételei: KDM REH 2014–5506, 2014–5553, 2014–5554, 2014–5555, 2014–5558. végül 2748–744

88 Fortepan 57530. szám. Kollányi Ágoston feltöltése.

14. kép: A malom kapuzata, mögötte kissé távolabb a déli oromfal a szoborfülkével, 1930-as évek második fele (fotó: Szöllősy Kálmán, KDM TGy Szöllősy-gyűjtemény 2121)

Abb. 14: Das Tor der Mühle, dahinter etwas entfernt der südliche Giebel mit der Statuennische, zweite Hälfte der 1930er Jahre (Foto: Kálmán Szöllősy, KDM TGy Szöllősy-Sammlung 2121)

15. kép: A nyugati homlokzat részlete a vízikéréssel és fürdőző családdal, 1930-as évek második fele (fotó: Szöllősy Kálmán, KDM TGy Szöllősy-gyűjtemény 2134)

Abb. 15: Detail der Westfassade mit Wasserrad und badender Familie, zweite Hälfte der 1930er Jahre (Foto: Kálmán Szöllősy, KDM TGy Szöllősy-Sammlung 2134)

16. kép: A malom főépülete a kapu külső oldaláról nézve, 1937 körül (fotó: Révhelyi Elemér, KDM REH 2014–5553)

Abb. 16: Das Hauptgebäude der Mühle von der Außenseite des Tores aus gesehen, um 1937 (Foto: Elemér Révhelyi, KDM REH 2014–5553)

17. kép: A malom telkének délkeleti része az ott álló földszintes melléképülettel és a malomegyüttes kapujával, 1937 körül (fotó: Révhelyi Elemér, KDM REH 2014–5554)

Abb. 17: Der südöstliche Teil des Mühlengrundstücks mit dem dort stehenden eingeschossigen Nebengebäude und dem Tor des Mühlenensembles, um 1937 (Foto: Elemér Révhelyi, KDM REH 2014–5554)

szerepelnek. Ezek közül fontosnak tartjuk kiemelni az uradalmi épületeknek azon jellegét, hogy az épület fa részeit, ablak- és ajtókereteket, zsugá-tereket és kerítéseket is a bérlő kötelessége volt „bekarbolineumozni”, azaz karbolineummal⁸⁹ befesteni. Így igyekeztek megóvni a fa állagát. A kezeletlen és a lekezelt részeket pedig haragoszöld színű festékkel kellett lefesteni. Ennek okát abban látjuk, hogy az uradalom zöld színű karbolineumot használhatott, s emiatt a zöld fedőfesték alkalmazása vált indokolttá. Erre való utalást találunk a Barát-kalló, a Tóvárosi-malom, a József-malom és a volt Hámor-kalló, 1942-től Diákszálló bérleti szerződéseiben is.⁹⁰

89 Karbolineum: a köszénkátrány lepárlásakor visszamaradó, faoszlopok impregnálására és kártevők ellen használt olaj. 1875-től kezdődően az Avenarius cég gyártotta. Az 1930-as években vörösesbarna és zöld színekben árusították.

90 A Tóvárosi-malom 1929-es bérleti szerződése említi, hogy „a bérlemény tárgyának farészeit a szükségnek megfelelően haragoszöld színre mázolni, illetve bekarbolineumozni, s a bérlet leteltével pedig ugyanoly karban, leltár szerint átadni” szükséges. (MNL KEVL XI.604. Gazdasági szervek. Esterházy Hitbizományi Uradalom. Iratok (1857–1945) Tóvárosi-malom bérleti szerződése. 1929. január 31.) A Barát-kalló 1930-as bérleti szerződésének vonatkozó része: „A bérlemény tárgyának farészeit a szükségnek megfelelően haragoszöld színre mázolni, melléképületek, kerítések stb. farészeit pedig bekarbolineumozni szintén a bérlő költségére.” (MNL KEVL XI.604. Gazdasági szervek. Esterházy Hitbizományi Uradalom. Iratok (1931–1944) Barát-kalló haszonbérleti szerződése. 1930. november 21.) A Nepomucenus-malommal szemközt álló József-malom bérleti szerződésének mellékletét képező épületleltár idézve: „A fenti épületek összes ajtóí és ablakai mázolva vannak, az alárendeltebb ajtók/óajtók, kerítés ajtók stb. továbbá a bérlemény egyéb esővíznek kitett faalkatrészei pedig karbolineumozva vannak.” (MNL KEVL XI.604. Gazdasági szervek. Esterházy Hitbizományi Uradalom. Iratok (1857–1945) József-malom haszonbérleti szerződésének részét képező épületleltár. 1930. február 13.) A Diák-szálló 1942-es bérleti szerződése szerint: „Bérbevevő tartozik az épületet állandóan jókarban tartani, a bérlemény fatárgyait haragoszöld színre mázolni, melléképületeket kerítéseket bekarbolineumozni.” (MNL KEVL V.251. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Tata. VII. Szociális és egészségügy. Diákszálló. Diákszálló épületének haszonbérleti szerződése. 1942. december 29.

18. kép: A malom vízikereke és a rekesztő, háttérben vízházzal, 1937 körül (fotó: Révhelyi Elemér, KDM REH 2014–5506)

Abb. 18: Das Wasserrad der Mühle und der Schieber, im Hintergrund das Wasserhaus, um 1937 (Foto: Elemér Révhelyi, KDM REH 2014–5506)

19. kép: A malom földszinti üzemterme a bejáratú ajtó felől, 1937 körül (fotó: Révhelyi Elemér, KDM REH 2014–5555)

Abb. 19: Der Betriebsraum im Erdgeschoss der Mühle von der Eingangstür aus gesehen, um 1937 (Foto: Elemér Révhelyi, KDM REH 2014–5555)

20. kép: A malomegyüttes látképe a kerítésfal és a főépület részletével, valamint a magtárépület nyugati tűzfalával, 1942-ben (Fortepan 57530, Kollányi Ágoston feltöltése)

Abb. 20: Ansicht des Mühlenensembles mit Teil der Umfassungsmauer und des Hauptgebäudes sowie der westlichen Brandmauer des Magazins, 1942 (Fortepan 57530, hochgeladen von Ágoston Kollányi)

Ezen a helyen indokolt kitérni az uradalmi épületek, jelen esetben a malmok színére is. A 18–19. századi állapotokról erre vonatkozóan nem ismert leírás. A bérleti szerződések az 1920–1940-es években a vakolat és a meszelés esetében színezésről nem tettek említést. Színes fényképfelvételek hiányában elsősorban képzőművészeti alkotásokon, festményeken jelennek meg a sárga színre mázolt uradalmi épületek a 20. század első felében. A tatai malmoknál erről tanúskodik Dobroszláv Lajos festőművész több, általunk is ismert akvarellje a Miklós- és a Cifra-malomról. Két konkrét művet említve, az egyik 1944-ben, egy másik pedig 1945-ben készült.⁹¹ A sárga szín használatát erősít meg az uradalmi tulajdonban álló Váralja utca 14. számú ház 1942-ben készült fényképfelvétele is.⁹² Schidl Jánosnak két festménye, egy 1938-ban és egy 1942-ben készült alkotás is sárga színnel ábrázolja a Nepomucenus-malom épületét.⁹³ Ebből látható, hogy

a sárga szín használata már az Esterházy-időszakban általánossá válhatott a tatai uradalmi épületeken, és ez nem csak a 20. század második felében elterjedő műemléki felújítások eredményeként jelent meg a település arculatában. Ezt erősíti meg Dobroszláv Lajos festőművész levélváltása is, aki az 1950-es évek elején, a tatai múzeum vezetőjeként, a Cifra-malom 1953-as felújítását felügyelte. Dobroszláv ezen ügy kapcsán közölte a műemléki osztállyal, hogy az épület jellegzetes intenzív sárga, kissé narancsos jellegű színét mindenképpen tartsák fenn: „Tata malmai kivétel nélkül, jellegzetesen sárga színnel voltak festve, és szinte beletartozik Tata városképébe az erős vöröses-sárgás vakolat szín.”⁹⁴ A megfelelő színárnyalatot nehezen találták meg a mesterek, emiatt Dobroszláv maga ment ki a malomhoz, és választotta ki a megfelelő árnyalatot. „Ismételten hangoztattam, hogy pontosan az eredeti narancsos-vöröses sárga színt alkalmazzák. A KTSZ mérnökének mondtam, hogy keverjék ki a megfelelő színt és fessenek a falra egy színfoltot, én majd megállapítom annak helyességét, az eredetivel való hasonlóságát. Nagyon nehéz velük megértetni az épület műemléki szempontból való tiszteletben tartását, eredeti külsejéhez való visszaállításának fontosságát. Teljesen közönyösek ezekkel a kérdésekkel és problémákkal szemben.”⁹⁵ Ebből jól érzékelhető, hogy 1953-ig nem végezhettek az épületen olyan beavatkozást, amely merőben más színárnyalatot adott volna a malomépületnek. Ugyanez az álláspont mutatkozott meg a Miklós-malom 1953-as felújítása során, a vakolat színét itt is a korábbi sárga árnyalatban határozták meg.⁹⁶

A tatai vízimalmok többségén az 1970-es évek végén elkezdődő felújítási munkálatokig csak kisebb állagmegóvásokat végeztek a kezelő szervek. Emiatt a két háború közötti időszakban, illetve az utoljára az 1940-es években végbemenő felújítási munkák eredményeit hűen láttatják a Skoflek István által készített vagy gyűjtött, a tatai múzeumban őrzött diaképei, melyek az 1970-es évek végén, a nagy műemléki rekonstrukciók és a városképi átalakítások előtt vagy éppen aközben készültek. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy az 1970-es évek végéig mélysárga árnyalatú vakolattal bírt a Miklós-, a Pötörke-, a Berta-, a József- és a Nepomucenus-malom is.⁹⁷

⁹¹ Mindkét alkotás magántulajdonban van.

⁹² Fortepan 118637. szám. Széman György feltöltése.

⁹³ Az 1942-ben készült alkotás a tatai múzeum Képzőművészeti Gyűjteményében lelhető fel. (KDM KGy ltsz.: 2019.13.1.) Az 1938-as festmény magántulajdonban van.

⁹⁴ MÉM MDK Tudományos Irattár. 1953/20. Cifra-malom. 1953. március 30.

⁹⁵ MÉM MDK Tudományos Irattár 1953/20. Kálvária át-helyezése. Egyéb ügyek. 1953. május 11.

⁹⁶ MÉM MDK Tudományos Irattár 1953/20. Miklós-malom. 1953. október 12.

⁹⁷ KDM TGy – Skoflek-gyűjtemény. 336, 5549, 7308, 7312, 7321, 7324, 7326. azonosítószám

Építészeti munkálatok a 20. század második felében a múzeummá alakításig

A Nepomucenus-malom bérleti szerződését a Lamperth család 1946-ban újjátarta meg utoljára, ekkor már az úgynevezett Esterházy Vagyongkezelőséggel, szerződésük 1956-ig szólt.⁹⁸ A nagybirtok megszüntetését kimondó rendeletet követően a tatai uradalom vagyongkezelősége összeállított egy jegyzéket az eladásra ítélt malomépületekről. Nem a rendelet, hanem a malom gyenge teljesítőképessége, az elavult és nagy összegek árán modernizálható belső felszerelés miatt erre a listára a Nepomucenus-malom is felkerült. A felsorolt malmok sorától mégis leginkább ez a malom különült el, hiszen a leírás értelmében 535 négyszögöl telken feküdt, hozzá udvar és külön kert tartozott, és a malomépületen belül kétszobás lakás volt, az udvaron különálló magtár és ehhez csatlakozó istálló, továbbá egy szoba-konyhás lakás állt.⁹⁹ A Nepomucenus-malmot végül 1947. augusztus 1-jei hatállyal Lamperth Gyula és társai vásárolták meg.¹⁰⁰

Az új malomtulajdonosok rövid ideig birtokolhatták csak malmukat. A Nepomucenus-malmot 1950 szeptemberében államosították. A tatai molnár-mesterek közül talán Lamperth Gyula, a Nepomucenus-malmot $\frac{1}{6}$ részben megvásárló molnár sorsa a legtragikusabb. Közvetlenül az államosítást követően, 1950 szeptemberében követett el öngyilkosságot a malomépületben.¹⁰¹

A Nepomucenus-malom államosítás utáni első kezelője a Győr-Sopron-Komárom megyei Malomipari Egyesülés lett. A malomipari gépeket rövidesen itt is leszerelték, és az épületet műhelyként használták. Valószínűleg ebben az időszakban bonthatták el a kapuzat feletti boltívet annak rossz állapota és az udvarba történő könnyebb bejárás elősegítésére.¹⁰² Felújításra nem áldozva, 1956-ban a műemlékvédelmi osztálynál kérelmezték

21. kép: A malom vízháza északnyugat felől, 1956-ban (MÉM MDK Fotótár, P 42.995)

Abb. 21: Das Wasserhaus der Mühle von Nordwesten, 1956 (MÉM MDK Fotoarchiv, P 42.995)

22. kép: A vízház belseje, kelet felől nézve, 1956-ban (MÉM MDK Fotótár, P 42.993)

Abb. 22: Das Innere des Wasserhauses, Blick nach Osten, 1956 (MÉM MDK Fotoarchiv, P 42.993)

98 MNL KEVL XI.604. Gazdasági szervek. Esterházy Hitbizományi Uradalom. Iratok (1945–1950) Eladásra javaslatba hozható malmok összeírása, é.n.

99 MNL KEVL XI.604. Gazdasági szervek. Esterházy Hitbizományi Uradalom. Iratok (1945–1950) Eladásra javaslatba hozható malmok összeírása, é.n.

100 Lamperth Gyulának és testvéreinek nem állt rendelkezésre megfelelő anyagi fedezetük ahhoz, hogy a vízimalmot megvásárolhassák, ezért társat kerestek a vételhez. Így kerülhetett a malom $\frac{1}{6}$ -od részben Lamperth Gyula, $\frac{1}{6}$ -od részben Lamperth Julianna korábbi bérlok és $\frac{2}{6}$ -od részben Závory István, $\frac{2}{6}$ -od részben felesége, Stenger Erzsébet, tárnoki lakosok tulajdonába. (MNL KEVL XI.604. Gazdasági szervek. Esterházy Hitbizományi Uradalom. Haszonbérletek könyve 1945. január 1.

– 1949. március 30.) Az Esterházy Vagyongkezelőség nyilatkozatára a Nepomucenus-malom és a hozzá kapcsolódó vízjog használatát az új tulajdonosok, Lamperth Gyula és testvére, valamint Závory István és felesége részére végül csak két évvel később, 1949. május 7-én jegyezték be. (KvVL VI.5.b. 262 Általér/22. A Nepomucenus-malom tulajdonos változása. 671/1949. szám. 1949. május 7.

101 MNL KEVL XXXIII.2. Tata állami halotti anyakönyveinek másodpéldányai 1950. Lamperth Gyula 1950. szeptember 16.

102 A kosárárvas kapu egy 1951-ben készült felvételen, így Nényei Előd 1966-ban készült fényképfelvételén sem látható már. MÉM MDK Fotótár, 35.257 sz. és KDM TGY ltsz.: 2022.30.523.1.

23. kép: A vízikerek és a rekesztő állapota, 1967 körül
(fotó: Nényei Előd, KDM TGy ltsz.: 2022.30.897.)

Abb. 23: Zustand des Wasserrads und des Schiebers, um 1967 (Foto: Előd Nényei, KDM TGy Inv-Nr.: 2022.30.897.)

24. kép: A tönkrement vízikerek és a rekesztő, 1978-ban
(MÉM MDK Tervtár ltsz.: 14787)

Abb. 24: Das zerstörte Wasserrad und der Schieber, 1978
(MÉM MDK Planarchiv Inv-Nr.: 14787)

a rossz állapotú vízház (21–22. kép) és a vízikerek elbontását. A vízház az utóbbi árvizek során erősen megrongálódott és megdőlt. Megítélésük szerint állapota ekkor már életveszélyes volt, felújítására, azaz újjáépítésére nem tudtak vállalkozni.¹⁰³ Az Építésügyi Hivatal engedélyezte a vízház elbontását, a roskadozó keréknek azonban a helyén kellett még maradnia. Végso pusztulását az időjárásra bízták.¹⁰⁴ (23–24. kép) Az 1950–1960-as évek fordulóján rövid ideig a Komárom megyei Gyógyszergyári Központ hasznosította az épületet, mint raktárt. Ekkor bővítési munkákat is terveztek, melyekre a műemléki védelem miatt csak az OMF-fel egyeztetve, előzetes tervek alapján kerülhetett sor. A Komárom megyei Tanács VB. Építési és Közlekedési Osztálya azonban jelezte feléjük, hogy a főépületen külső átalakítást nem végezhetnek, legfeljebb a belső terekben történhet módosítás. A hasznosítás elvi lehetőségét biztosítva javaslatot tettek a melléképületek emeletráépítéssel történő bővítésére.¹⁰⁵ A Gyógyszertári Központ nem tudta céljainak megfelelő módon hasznosítani az épületeket, így a Nepomucenus-malom az 1960-as évek elején a Tatai Állami Gazdaság kezelésébe került, és magtárnak használták. 1963-ban a fenn tartót a Városi Tanács kérte fel az épületek felújítására a városrendezés és a városszépítés érdekében, ebből látható, hogy bontásával a városrendezési tervben nem számoltak. (25. kép)

Az állami gazdaság az OMF-től 1963-ban kérelmezte a felújítás engedélyezését, ellenben megfelelő tervek és költségvetés benyújtása nélkül erre nem kerülhetett sor.¹⁰⁶

1968-ban az árvízvédelem, valamint a városfejlesztés és -szépítés érdekében sor került a Malomcsatorna rendezésére. A mederrendezési munkálatokkal több malomépület vízi szerszámát kíván-

103 MÉM MDK Tudományos Irattár. 1956/4/4. Nepomucenus-malom. 1956. május 17.; MÉM MDK Tudományos Irattár. 1956/4/4. Nepomucenus-malom. 1956. május 24. és MÉM MDK Tudományos Irattár. 1956/4/4. Nepomucenus-malom. 1956. május 30.

104 MÉM MDK Tudományos Irattár. 1956/4/4. Nepomucenus-malom. 1956. június 29.

105 A városra vonatkozóan az első, egyszerűsített városrendezési terv 1958-ban készült el, ezt követte az 1964-es, szintén egyszerűsített terv. Az első általános rendezési terv 1972-ben készült el. VARGA 1983, 1.

106 MÉM MDK Tudományos Irattár 1963/76/1. Nepomucenus-malom. 1963. augusztus 6.; MÉM MDK Tudományos Irattár 1963/76/1. Nepomucenus-malom. 1963. augusztus 24. és MÉM MDK Tudományos Irattár 1963/76/1. Nepomucenus-malom. 1963. október 2.

ták megszüntetni, elbontani. Az előzetes tervek szerint felszámolásra került volna a Berta-malom turbinaháza és faragott kőből készült malomfője, a József-malom turbinaháza és annak duzzasztója, valamint a Nepomucenus-malom összeroskadt vízkereke és zsilipe is. Az említett bontási munkákhoz az OMF nem járult hozzá,¹⁰⁷ és azt merőben elítélte Biró Endre megyei múzeumigazgató is. „Tata egyedülálló malomtörténeti múlttal és műemléki malomegyüttessel rendelkezik. A kerék helyek leszerelését, illetve megszüntetését nem javaslom, mert a cél inkább az lehetne, hogy a malomkerekeket visszaállítsuk a malmokhoz. Különösen fontos lenne ezt a Nepomucenus malomnál megvalósítani.”¹⁰⁸ – írta a helyi viszonyokról beszámolva az OMF-nek küldött levelében. Ugyanezen évben vonták vissza

25. kép: A malomegyüttes látképe a kerítésfallal és a melléképület részletével, észak felől, 1963-ban (Fortepan 307148, Gazda Anikó feltöltése)

Abb. 25: Ansicht des Mühlenkomplexes mit Zaunmauer und einem Teil des Nebengebäudes, von Norden, 1963 (Fortepan 307148, hochgeladen von Anikó Gazda)

hivatalosan is a malom vízhasználati engedélyét, továbbá megszüntették a földalatti csatorna engedélyét is, melyet előzőleg már 1949-ben megszüntettek mondtak ki. Az 1949-es határozatban még azt is megállapították, hogy a „nevezett csatorna jelenleg nem található meg és ezért ennek elbontásáról és az eredeti állapotnak helyreállításáról” nem kellett külön rendelkezni.¹⁰⁹

A készülő új városrendezési tervben a VB. a legtöbb malomépület hasznosításával számolt. 1970-ben a tatai ÁFÉSZ jelentette be, hogy a Nepomucenus-malom épületét vendéglátóipari jellegű létesítménynek szeretné használni. A gondolatot a tatai VB. is felkarolta és vállalták, hogy a malomnál lakó családnak kártalanítás céljával egy új lakást biztosítanak.¹¹⁰ 1971-ben Tata műemlékeinek hasznosításáról írva Biró Endre is azt emelte ki, hogy a Nepomucenus-malomban az idegenforgalomra való tekintettel egy nagyobb éttermet fog a város létesíteni: „A Nepomucenus malomban – külsejét változatlanul hagyva – főleg tekintettel a nyári idegenforgalomra, nagyobb éttermet létesítenek.”¹¹¹

Az épületek állapota azonban az állami gazdaság kezelésében tovább romlott. A melléképületeket 1970-ben az Ady Endre utca 1–5. számú épületeivel együtt elbontották.¹¹² (26–28. kép) A malomlakásban lakók bejelentésére a városi tanács 1972-ben a terménytárolásra és lakásra használt épületrészt életveszélyesnek nyilvánította.¹¹³ A Tatai Állami Gazdaság rövidesen elvégeztette a szakértői vizsgálatot, amely során megállapítást nyert, hogy az épület felújítása gazdaságtalan. A magas költségek miatt az állami gazdaság nem kívánta helyreállítani, és emiatt az OMF-nél kérelmezték a műemlékjegyzékből való törlését.¹¹⁴ (29. kép)

107 MÉM MDK Tudományos Irattár 1968/156/2. Malom-patak rendezése. 1968. június 23.

108 MÉM MDK Tudományos Irattár 1968/156/2. Malom-patak rendezése. 1968. május 30.

109 A nevezett – és korábban is többször említett – földalatti csatorna egy része még jelenleg is fennáll. Dr. Schmidt-mayer Richárd múzeumigazgató bejárta a boltozott csatornát, amely a Malom-csatornába való becsatlakozásnál a mai napig megközelíthető és hozzávetőlegesen a malomkerék vonaláig járható, végén azonban beomlás nyomai láthatók. Szíves közlése értelmében, a szomszédos Festőházban élt Menczel Lajosné visszaemlékezése szerint, a második világháború alatt a város bombázását ő és családja ezen a helyen vészelte át. Egyúttal érdemes kiemelni, hogy nemrég feltárásra került a Malom-csatornát a boltozott csatornával összekötő, s a javítások alkalmával ideiglenesen kiásásra kerülő

csatornaszakasz is, ami a malom egykori konyhakertjén vezet keresztül. Ennek medrét kővel és téglával rakták ki, és egy boltíves nyíláson keresztül torkollik a fedett csatornába. A megszüntetésre vonatkozó iratokat lásd: KvVL VI.5.b. 257. Általér/30. A tatai József-malomnál lévő földalatti csatorna megszüntetése. 1949. április 27. ill. 1968. március 10. és KvVL VI.5.b. 262. Általér/22. A Nepomuceus-malom vízjogának megszüntetése. 1968. március 10.

110 MÉM MDK Tudományos Irattár 1970/183/1. Nepomucenus-malom. 1970. június 22.

111 BIRÓ 1971, 74.

112 Dolgozók Lapja 25. évf. 5. sz. 1970. január 7. 5.

113 MÉM MDK Tudományos Irattár 1972/210/4. Nepomucenus-malom. 1972. július 14.

114 MÉM MDK Tudományos Irattár 1973/223/5. Nepomucenus-malom. 1972. október 4.

26. kép: A malomhoz tartozó melléképület, nem sokkal a bontás előtt, 1970-ben (KDM TGY ltsz. n.)

Abb. 26: Das zur Mühle gehörende Nebengebäude, kurz vor dem Abriss, 1970 (KDM TGY o. Inv.-Nr.)

27. kép: Melléképületek, bontás közben, 1970-ben (KDM TGY ltsz. n.)

Abb. 27: Nebengebäude während des Abrisses, 1970 (KDM TGY o. Inv.-Nr.)

28. kép: A malomudvar részlete észak felől, az elbontott melléképületek helyével, 1970. november 11-én (fotó: Nényei Előd, KDM TGY ltsz.: 2022.30.1416.1.)

Abb. 28: Detail des Mühlenhofs von Norden, mit dem Platz der abgerissenen Nebengebäude, am 11. November 1970 (Foto: Előd Nényei, KDM TGY Inv.-Nr.: 2022.30.1416.1.)

A városrendezési terv készítésekor „meghatározó szempont volt a Nepomucenus-malom megtartása, a további terveknel is a malmok szerves beillesztése a rendezési tervekbe határozott kikötés volt. Tata városképi megfogalmazásában a malmok szerepe döntő és nélkülözhetetlen tényező.”¹¹⁵ Az OMF az 1970. június 18–19-i tárgyalások értelmében még azzal számolt, hogy a malmot vendéglátóipari célra szeretné a város hasznosítani.¹¹⁶

A helyi ÁFÉSZ-nek ellenben nem állt rendelkezésre megfelelő fedezet a tervezett étterem kialakításához. A megyei múzeumi szervezet és a Komárom megyei Tanács VB-a emiatt az elképzeléseket megváltoztatva megyei galéria kialakítását kezdte el tervezni a malomépületben.¹¹⁷ A tervek megvalósításához, annak első lépéseként a tatai városi tanács 1973 augusztusában kérelmezte az OMF-nél, hogy járuljanak hozzá az épület átengedéséhez részükre, a Tatai Állami Gazdasággal szemben.¹¹⁸

Amíg az átépítési munkálatok nem kezdődtek meg, a városi tanács a Generál Kereskedelmi Vállalatnak bérbe adta a volt magtárépületet bútorkaktár céljára.¹¹⁹ A felújítási tervek elkészítéséből egyértelműen kitűnt, hogy a galéria részeként a magtárral nem számoltak. A bérlő vállalatot a városi tanács arra kérte, hogy a főépület felújításával összhangban gondoskodjanak idejében a melléképület jó karba helyezéséről is.

A Megyei Nyári Galéria terveit a Városi Tanács VB. Költségvetési Üzeme 1974-ben rendelte meg az AGROBER Mezőgazdasági Tervező és Beruházó Vállalattól.¹²⁰ A terveket 1977 decemberében véglegesítették. Ezekben szerepelt az egykori malomépület teljes rekonstrukciója, új malomkerék

¹¹⁵ MÉM MDK Tudományos Irattár 1973/223/5. Nepomucenus-malom. 1973. február 5.

¹¹⁶ MÉM MDK Tudományos Irattár 1973/223/5. Nepomucenus-malom. 1973. február 5.

¹¹⁷ MÉM MDK Tudományos Irattár 1973/223/5. Nepomucenus-malom. 1973. július 30.

¹¹⁸ MÉM MDK Tudományos Irattár 1973/223/5. Nepomucenus-malom. 1973. augusztus 6.

¹¹⁹ MÉM MDK Tudományos Irattár 1975/254/4. Nepomucenus-malom. 1975. március 21.

¹²⁰ A felmérés során megállapítást nyert, hogy a malom és az egykori magtár állapota kielégítő, a falak jók, de a faszervezetet, földemet, oszlopokat, a fedélszéket és a nyílászárókat az elhasználódás miatt cserélni vagy új-jáépíteni lesz szükséges. A galéria kialakításával fontos szempontot jelentett az épület megfelelő szigeteléssel való ellátása a nedvesség ellen. MÉM MDK Tudományos Irattár 1975/254/4. Nepomucenus-malom. 1975. február 20.

29. kép: A malomegyüttes délkelet felől, a szanálási munkálatok idején, 1970. november 11-én
(fotó: Nényei Előd, KDM TGy ltsz.: 2022.30.1415.1.)

Abb. 29: Das Mühlenensemble von Südosten während der Sanierungsarbeiten, am 11. November 1970
(Foto: Előd Nényei, KDM TGy Inv-Nr.: 2022.30.1415.1.)

elhelyezése, a környezet-, kerítés-, út- és tereprendezés.¹²¹ Az épület maximális befogadóképességét 100 főben állapították meg, a tervezett földszinti kiállítótér 130 m², az első emeleti 125 m², a tetőtéri 200 m² nagyságban készült.¹²² 1977. május 2-án tartották a tervbírálatot, a teljes tervdokumentáció végül 1978 februárjára készült el.¹²³ (30–33. kép)

Az épület akkor – azaz a tervezés ideje alatt, a felújítás előtt – meglévő állapotáról a statikai műszaki leírás ad információkat. Ez megállapítja, hogy az épület „falazata téglá, földemei, fedélszéke fából készült, ács munkából. A nyílásokat általában boltozták néha fagerenda áthidalást alkalmaztak. A falazat a ma szokásosnál lényegesen nagyobb vas-

tagságú, jó állapotú. A faszervezethez felhasznált gerenda szelvények méretei a mai számítások szerint is bőségesen megfelelnek az igénybevételnek. A faszervezet az épület belső terében általában jó állapotban van. A feltámaszkodás környezetében azonban a nedvesség hatására sok helyen korhadásnak indult. A faszervezetet az eredeti állapothoz hasonlóan ki kell javítani. Az átalakítás során egyenként meg kell a gerendákat vizsgálni és a korhadókat ki kell cserélni. Becslésünk szerint ez a födém szerkezet 60%-át fogja érinteni. A födém alátámasztó keményfa oszlopok jó állapotban vannak, ezeket kicserélni nem kell. A fa elemeket, a régieket és újakat egyaránt, fakonzerváló, gombaölő szerrel – xylamonnal – be kell vonni.

Az épület falazatán szerkezeti okokból javítást végezni nem kell, csak a vakolatot szükséges helyreállítani. A belül létesített új nyílásokat át kell boltozni. A fedélszéket – bár általánosságban jó állapotúnak találtuk, részletesen át kell vizsgálni és a hibás elemeket azonos szelvénnel ki kell cserélni.”¹²⁴

Az épület tehát a felújítás előtt szerkezetileg még alapvetően jó állapotban volt, bár a tervezett hasznosításhoz természetesen előbb egy alapos felújításnak kellett történnie, ez azonban csak a főépületet, valamint a malom telkét érintette. A tervezésnek és a kivitelezésnek nem volt tárgya a melléképület, az egykori magtár felújítása.

Az épület új funkciójával kapcsolatban Biró Endre múzeumigazgató 1978-ban részletesen ismertette a készülő múzeum kiállításának tematikáját, abba bevonva a raktárépületet is: „A főépületben a Megyei Galéria anyagát helyeznénk el, külön szintet kapna Zilahy György tatai festő hagyatéka, és a megye képzőművészeti múltjára utaló Kernstok

121 A melléképület nem képezte részét a megbízásnak. A városi tanács és a Múzeumok Igazgatósága által kiadott közös tervezési program szerint a cél egy kulturális komplexum létrehozása volt, a tervezés során mindvégig a képtár funkciót tartották szem előtt.

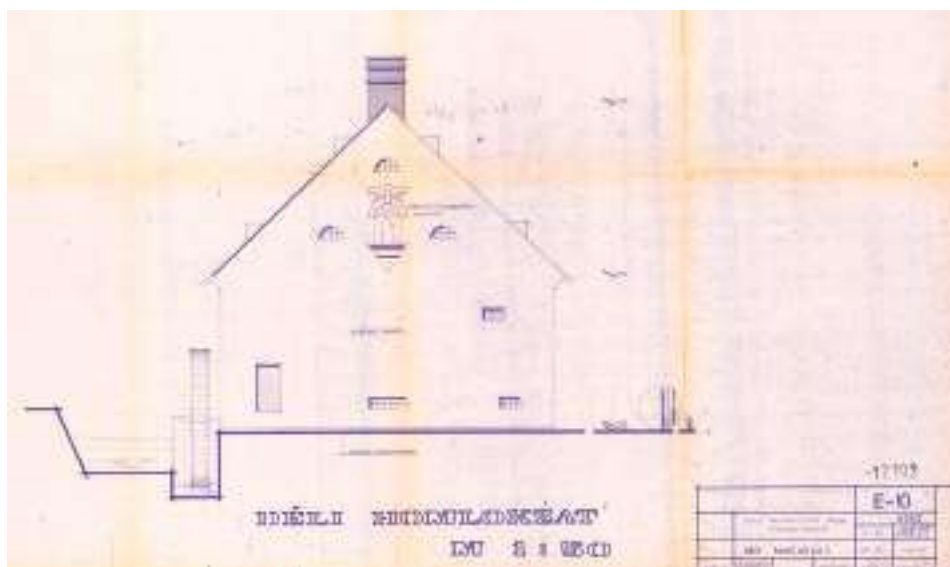
122 MNL KEVL XXIX.44. Vállalatok. TESZO Rt. iratai. Nepomucenus-malom átalakítási tervének megrendelése. 1974. március 4.

123 MÉM MDK Tervtár Tata, „Nepomucenus” malom rekonstrukció, Tervdokumentáció. Mezőgazdasági Tervező- és Beruházási Vállalat Komárom megyei Kirendeltség, Tatabánya. Építész tervező: Palotai Ágnes. A dokumentációt lásd: MÉM MDK Tervtár ltsz.: 17192. A dokumentáció teljes tartalma: statikai tervanyag; fényképmelléklet az épületnek a tervezés ideje alatt meglévő állapotáról; összesen 78 db tervrajz; általános és tűzrendészeti műszaki leírások; a tatai Városi Tanács VB-nek a terv megrendelésére vonatkozó, fentebb idézett levelének másolata; Biró Endre múzeumigaz-

gató 1978. január 16-án kelt, alább idézendő levelének másolata. Továbbá: emlékeztetők: 1976. március 2-i helyszíni közigazgatási bejárás; 1977. május 2-án tartott tervbírálat; 1979. január 2-i ÉDÁSZ Tatai Kirendeltségén tartott megbeszélés; a Tata Városi Tanács VB. 1977. január 19-i levele a szigetelő lemezzel történő szigetelésteknológia megtervezésének megrendeléséről; tűzvédelmi tervezői, tervezői, munkavédelmi nyilatkozatok; főösszesítő (költségvetés); szigetelésteknológiai műszaki leírás.

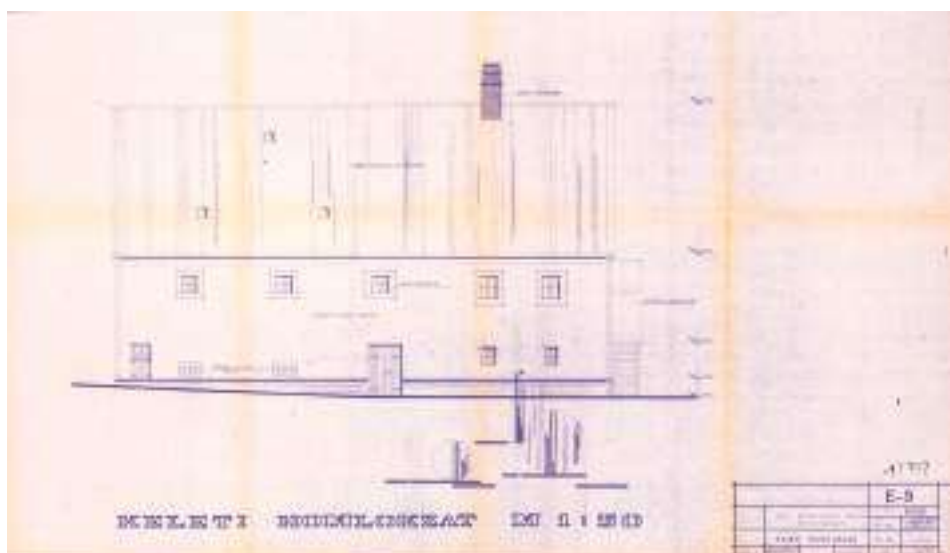
A tervdokumentáció egyébként igen nagy részletességgel dolgozta fel a szükséges teendőket a főépületen belül és homlokzatain végzendő átalakításoktól a közműhálózat tervein és a főépület melletti forrásfoglalás kialakításán át egészen a telken a burkolatok, sétányok, illetve zöldfelület kialakításának teendőit is.

124 Műszaki leírás Tata Nepomucenus malom rekonstrukciós statikus tervéhez. 1978. február hó. Statikus tervező: Nobilis Dénes. MÉM MDK Tervtár ltsz.: 17192.

30. kép: A malomépület déli homlokzatának tervezett kialakítása a rekonstrukciós tervben, 1977-ben (MÉM MDK Tervtár ltsz.: 17192. E-10 sz.)

Abb. 30: Geplante Gestaltung der Südfassade des Mühlengebäudes im Rekonstruktionsplan, 1977 (MÉM MDK Planarchiv Inv.-Nr.: 17192. E-10)

31. kép: A malomépület keleti homlokzatának tervezett kialakítása a rekonstrukciós tervben, 1977-ben (MÉM MDK Tervtár ltsz.: 17192. E-9 sz.)

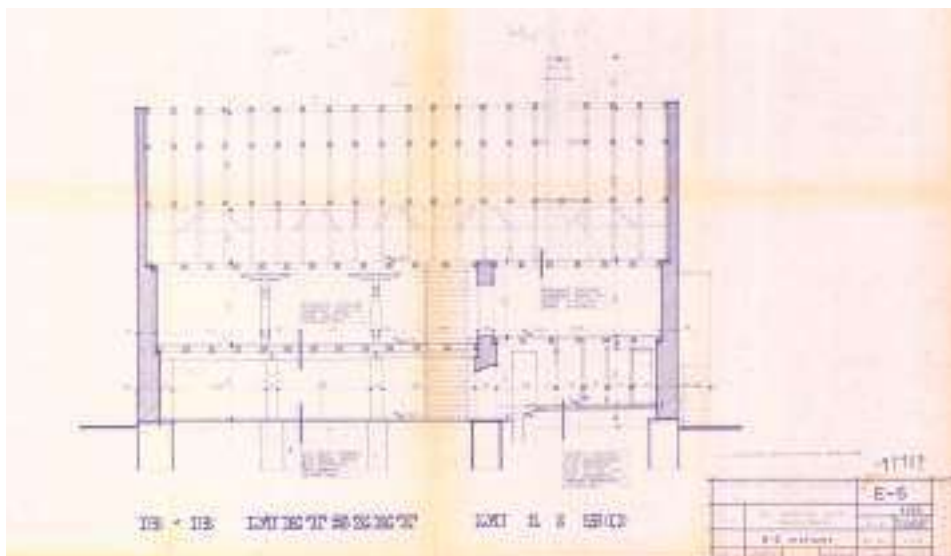
Abb. 31: Geplante Gestaltung der Ostfassade des Mühlengebäudes im Rekonstruktionsplan, 1977 (MÉM MDK Planarchiv Inv.-Nr.: 17192. E-9)

gyűjtemény. A későbbiekben a melléképületben nyerne elhelyezést a múzeum egyre gyarapodó nemzetközi néprajzi anyaga /Ausztrália, Japán, Dél-Amerika, Afrika/.” A melléképület ekkor még bérlemény volt, bútorraktárnak használták. Bíró javasolta, hogy a terveket egységesen készítsék el a melléképülettel együtt, hogy a későbbiekben „a malomegyüttes egy egységként működhessen”. Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a malomkerék helyreállításának jelentőségét is kiemelte. A tervezés során múzeumi szempontként jelentkezett a földszinti téglapilléreknek márvány- vagy márvánnyal borított oszlopokra cserélése, valamint a bejáratnál egy szélfogó

felállítása. Egy helyiségre melegedőnek volt szükség a teremőrök számára, mellé külön mosdót és egy kisebb raktárhelyiséget terveztek. Az emeleten az eredeti állapotok meghagyásával a faoszlopok fenntartását szorgalmazta az igazgató. Ezen a szinten gondoltak egy nagyobb raktárhelyiséget, irodával, zuhanyzóval és mosdóval kialakítani. A külső lépcső helyreállítása is fontos szempontként szerepelt, mely szükség esetén a tűzlépcső funkcióját is betölthette. A volt magtáron már végeztek átépítést, itt szükséges volt a modern ajtók megszüntetése. A fűtést mindkét épületben cserépkályhával javasolta megoldani az igazgató.¹²⁵

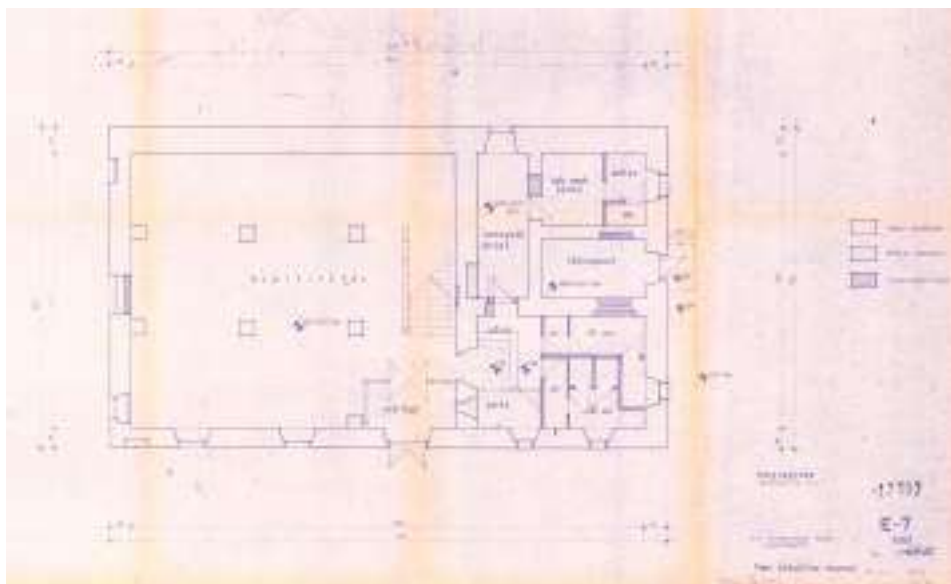
125 MNL KEVL XXIX.44. Vállalatok. TESZO Rt. iratai. Múzeumi javaslat a tatai Nepomucenus-malom helyreállítására. Másolat. 1978. január 16. A levél máso-

latát, mint fentebbi lábjegyzetben említettük, csatolták a MÉM MDK ltsz.: 17192 alatt megtalálható dokumentációhoz is.

32. kép: A főépület hosszszelvénye a tervezett állapot szerint a rekonstrukciós tervek alapján, 1977-ben (MÉM MDK Tervtár ltsz.: 17192. E-6 sz.)

Abb. 32: Längsschnitt des Hauptgebäudes nach dem geplanten Zustand laut Rekonstruktionsplänen, 1977 (MÉM MDK Planarchiv Inv.-Nr.: 17192. E-6)

33. kép: A malomépület földszinti átalakítási terve, 1978 (MÉM MDK Tervtár ltsz.: 17192. E-7 sz.)

Abb. 33: Umbauplan des Erdgeschosses des Mühlengebäudes, 1978 (MÉM MDK Planarchiv Inv.-Nr.: 17192. E-7)

Az új vízikereket a tervek szerint újonnan kellett volna legyártani és elhelyezni.¹²⁶ Forgását a felújítás ellenére nem érezték biztosítottak, emiatt az csak a külső megjelenésével segíthette volna felidézni az épület régi funkcióját.¹²⁷

Az említett tervdokumentáció alapján elvégzett kivitelezés menetéről, részleteiről alig ismert irat. Ezekből tudjuk például, hogy a munkálatokra vonatkozó szerződéseket 1979 februárjában kötötték meg,¹²⁸ majd a szerződést 1980 nyarán

¹²⁶ Anyagát szigorúan tölgyfában jelölték meg. A kerék tervei a Miklós-malom vízikerekének gyártási tervei alapján készültek el, a helyszínből eredő szükséges módosításokkal. Az új malomkerék/vízikerekkel kapcsolatban részletes műszaki tervrajz is készült, mely egyfelől megtalálható az 1977–1978-as rekonstrukciós terv anyagában (MÉM MDK Tervtár ltsz.: 17192.), valamint önálló dokumentációs anyagként is megtalálható a rajzok egyik, VK-2 számú példánya is (ez utóbbit lásd: MÉM MDK Tervtár ltsz.: 38754).

¹²⁷ MNL KEVL XXIX.44. Vállalatok. TESZO Rt. iratai. Építészeti műszaki leírás a Tata „Nepomucenus” Malom

műemléképületének rekonstrukciós terveihez, Malomkerék. 1978. január

¹²⁸ MÉM MDK Tudományos Irattár 1981/336/1. Hozzáteszük, hogy ebből az iratanyagból szerződés tartalmát nem, csak a szerződés tartalma körüli egy-két vitás pontot ismerhetjük meg (a vita kimenetelére vonatkozó további adatok nélkül), továbbá ugyanehhez az iratanyaghoz csatoltan 1979 nyaráról számlázási vitához kapcsolódó iratok is rendelkezésre állnak, mely utóbbiak semmilyen építéstörténeti adattal nem bírnak, hacsak azzal nem, hogy a kivitelezés ekkor már folyamatban volt.

módosították.¹²⁹ A múzeum felújítási munkálatait végül 1981. október 31-re jelentette készre Fieszl Béla építészvezető az OMF és Tata Városi Tanács VB. Költségvetési Üzeme részére.¹³⁰ (34. kép)

A kivitelezés részletei így végül is az előzetes tervdokumentáció és a megvalósult állapot, valamint az épület korábbi állapotára vonatkozó szöveges és képi források összevetésével ismerhető meg. Ezek alapján kijelenthető, hogy az 1979 és 1981 közötti átépítés és felújítás a malom felépítése óta a legnagyobb arányú beavatkozás volt. Ez azonban – mint azt fentebb már említettük – „csak” a főépületet és a telket érintette, az egykori magtár emeletes épületét és a telek patakon túli (nyugati) részét nem. A telek keleti határán egykor végighúzódó földszintes melléképületet (melyben a fentebb említett és idézett források szerint többek

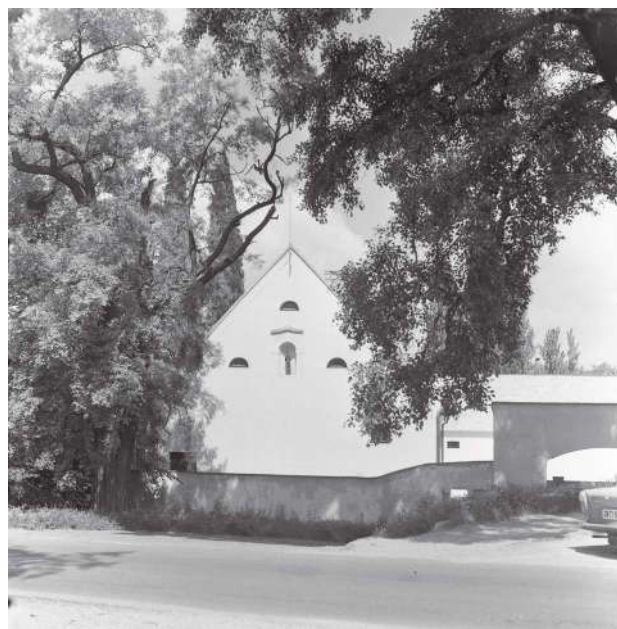
között lakás, kocsiszín, istálló is volt) már a kivitelezést megelőzően, 1970-ben elbontották.

A főépület homlokzatait teljesen felújították, a homlokzati nyílások egy részét átalakították, és új nyílászárók készültek. Részben megtartották, részben átalakították a belső födém szintet, valamint a szintenkénti alaprajzi elrendezést. A tetőzetet és tetőszerkezetet is felújították, de úgy, hogy az eredeti szerkezetnek jelentős részét meghagyták. A helyiségek funkcióit és azok belső kialakítását a múzeumi működéshez szükséges kiszolgáló céloknak megfelelően tervezték meg. Ugyancsak múzeumi célokkal rendezték a telket, udvart is, ahol – az alább említendő, végül átmenetinek bizonyult képtári rendeltetést követő nemzetiségi néprajzi kiállítási tematikához igazodva – szabadtéri néprajzi kiállítás jött létre.¹³¹

34. kép: A Nepomucenus-malom 1981-re megújult épülete, dél felől, 1983 körül (fotó: Varga Edit, KDM TGy ltsz. n.)

Abb. 34: Das bis 1981 erneuerte Gebäude der Nepomucenus-Mühle von Süden, um 1983 (Foto: Edit Varga, KDM TGy o. Inv-Nr.)84 (Foto: Edit Varga, KDM TGy o. Inv-Nr.)

35. kép: A megújult Nepomucenus-malom, mint Német Nemzetiségi Múzeum dél felől nézve, 1984-ben (fotó: Varga Edit, KDM TGy ltsz. n.)

Abb. 35: Die erneuerte Nepomucenus-Mühle als Deutsches Nationalitätenmuseum, Blick von Süden, 1984 (Foto: Edit Varga, KDM TGy o. Inv-Nr.)

129 MÉM MDK Tudományos Irattár 1980/356/1. sz. Az 1980. augusztusi irat például csak a kivitelezéshez kapcsolódó szerződés-módosítás ügyintézését említi, a munkálatok állását, és hogy miért került sor a szerződés-módosításra, valamint, hogy mit tartalmaz a szerződés-módosítás, azt már nem.

130 MÉM MDK Tudományos Irattár 1981/375/5. Az iratanyag tartalmazza az egyik utolsó egyeztetésnek tekinthető, 1981. október 19-re a távfűtési vezeték ter-

vezéséhez kapcsolódó egyeztetések iratait is (meghívók, jegyzőkönyv stb.).

131 A múzeum megnyitása előtti, 1970-es évek végi, 1980-as évek eleji nagyarányú külső és belső felújítási és átalakítási munkák részletes elemzését lásd a malom építéstörténetét ismertető és jelen tanulmány folytatásának tekinthető, Giber Mihály által jegyzett következő közleményben.

A Komárom megyei múzeumi szervezet új kiállítótere, a galéria végül 1982 szeptemberében nyílt meg. A megnyitóbeszédekben még arról számoltak be, hogy a múzeumnak most első ízben nyílt lehetősége arra, hogy a raktárakban tárolt – elsősorban modern kori – képzőművészeti gyűjteményt a széles közönség előtt bemutathassa.¹³² Néhány hónappal később Biró Endre már arról nyilatkozott, hogy az Esztergomban létesítendő galériával a Tatán újonnan felállított képtárat bezárják. A megüresedő épületben tervezték bemutatni a múzeum német nemzetiségi néprajzi anyagát, létrehozva ezzel egy országos gyűjtőterületű bázisintézményt.¹³³ A megyei nemzetiségek kultúráját és tárgyi világát bemutató Miklós-malomban ma-

gyar és szlovák néprajzi múzeum létrehozását helyezték kilátásba, kiegészítve a Kuny Domokos Múzeum rendkívüli, nemzetközi néprajzi anyagnak a kiállításával. A Német Nemzetiségi Múzeum egy évvel később, 1983. december 18-án nyílt meg.¹³⁴ (35. kép)

A főépületen ezt követően 2021-ig – a tető megújítását leszámítva – jelentősebb felújításokat nem végeztek. Miután az egykori magtárépület is múzeumi kezelésbe került, azon átfogó felújítás a 2010-es évek második fele előtt nem történt. Erre utalt a több évtizeden át fennálló, a főépület 2020-ig meglévő halvány barackszínéhez képesti elkülönülő színezése.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Nepomucenus-malom Tata egyik jelentős műemléke, de épületegyüttese komoly értéket képvisel a település ipar-, gazdaság- és várostörténetében is. Jelentős a szerepe Fellner Jakab építőmester munkássága és élete, valamint a tatai Esterházy-uradalom vonatkozásában. 1983-ban, az országos gyűjtőterülettel rendelkező Német Nemzetiségi Múzeum megalapításával új funkciót nyert, melylyel a magyarországi német nemzetiség történetével és jelenével foglalkozó muzeális intézményként is kiemelt fontossággal bír.

Mivel a középkori előzményekre vonatkozó korábbi feltételezéseket hiteles adatokkal alátámasztani nem lehet, így a malom történetének kezdetét a 18. század közepére tehetjük, amikor az újonnan kialakított Malom-csatorna mentén felépült a főépület, melyhez melléképületek ekkor még nem tartoztak. A malom kezdetben Hertzog Mátyás pékmester és Pönn János György molnármester tulajdonában állt. Hertzog halálát követően tulajdonrészét Fellner Jakab vásárolta fel, majd néhány évvel később, 1761-ben a malom egésze az ő birtokába került. Az ezt követő évekre tehető a malom négyzetes telkének kőkerítésekkel történő lehatárolása, egy emelettel és padlástérrel is rendelkező, nagyméretű magtár, valamint egy ahhoz csatlakozó földszintes melléképület felépítése. Ekkor alakult ki a malomkomplexum csaknem 200 éven át, egészen 1970-ig meghatározó építészeti összképe.

Az Esterházy-uradalom Fellner halála után, 1796-ban váltotta meg a malomegyüttest az örö-

kösöktől, mely egészen a második világháború végéig a hitbizomány birtokában maradt. Az üzemeltetést ugyanakkor általában nem az uradalom látta el, hanem jellemzően bérlőknek adták ki, az egyes épületrészeket akár külön-külön is.

Amíg a malomegyüttes az Esterházy-birtok részét képezte, kisebb-nagyobb karbantartási és javítási munkálatoktól eltekintve, annak jelentősebb átalakítása nem ismert. A korábbi szakirodalomban szerepel ugyan egy 1798-as átépítési adat, de ez egy félreértésen alapuló téves információ, melynek alapját a korszakra jellemző változó névhasználat adja, mivel ebben az időszakban a jelenleg Pötörke-malomként ismert vízimalomra vonatkozóan is előfordult a Nepomucenus elnevezés.

Az írott forrásokból ismert, hogy a malom nemcsak gabonaórló malomként és magtárként funkcionált, de a földszintes melléképületben, sőt a főépület egy részében lakások is voltak, a telken továbbá állt még csűr, istálló és egy időben lisztkereskedés is működött itt. A malom a település és az egykori Esterházy-uradalom területén is egyeduralkodó volt e kialakítása miatt.

A malom utolsó bérlője 1926-tól egészen a 2. világháborút követő évekig a Lamperth család volt. Ebből az időszakból maradt fenn egy leltár, mely kutatástörténeti szempontból rendkívüli fontossággal bír. Hasonló értéket képvisel az a fotóanyag, melynek darabjai, Szöllősy Kálmán és Révhelyi Elemér által, az ezt követő évtizedekben készültek. A későbbi felvételek, nagyobb darabszámuk miatt

¹³² Dolgozók Lapja. 37. évf. 227. sz. 1982. szeptember 28. 1.

¹³³ Dolgozók Lapja. 37. évf. 273. sz. 1982. november 20. 6.

¹³⁴ Dolgozók Lapja 38. évf. 299. sz. 1983. december 20. 1.

is, láthatóvá és vizsgálhatóvá teszik az épület-együttes addig ismeretlen részleteit és az azokon bekövetkezett változásokat.

Az első jelentős, meghajtásbéli-szerkezeti modernizáció feltehetően 1936 és 1939 között történt. Az addig meglévő, és sajnos semmilyen forrásból nem ismert megjelenésű és szerkezetű három régi vízikereket elbontották, helyettük egyetlen egy, jóval nagyobb került beépítésre. Ennek a keréknek az elpusztulásig tartó teljes története is jól dokumentálható.

A második világháborút követő politikai változások nemcsak az Esterházy-tulajdonjognak vettek véget, de a Lamperth család bérlőségének, s ami ugyanilyen tragikus, az épület gondozásának, karbantartásának, sőt eredeti rendeltetésének megfelelő, malomként történő hasznosításának is. Az épületegyüttes állami tulajdonba került, azt egy ideig különféle vállalatok használták műhelyként, raktárként, tanácsi lakásokat ki alakítottak benne, de az épületeket nagyon hamar sorsukra hagyták, a telek elvadult állapotba került. Ezt a rohamosan pusztuló épületegyüttest mutatják az 1960-as és 1970-es évek fotói.

Bár a malom egyre gyakrabban lett témája műemlékjegyzékeknek, várostörténeti és malomépitészeti kiadványoknak, állapota gyorsuló ütemben romlott, helyzetét pedig csak súlyosbította a szomszédos telkeken álló, hasonló korú épületek városfejlesztési céllal történő elbontása, a korábbi telekrendszer átalakítása, a környező városkép átformálása.

A fordulópont az 1970-es évek második felében, végén következett le. Ebben az időszakban döntöt-

tek arról, hogy a főépület kiállítóhely funkciót kap, szervezeten belül pedig betagozódik a megyei múzeumba. Ekkor született határozat arról is, hogy az emeletes melléképületből minden külső funkciót kizárnak, és rendbe teszik a telket is mint az épület műemléki környezetét.

Mindezek megvalósításához az évtized végén részletes tervezői dokumentáció készült. Sajnálatos – annak ellenére, hogy a tervezés ideje alatt feltételezhetjük a folyamatos egyeztetést a tatabányai múzeummal és az Országos Műemléki Felügyelőséggel –, hogy a tervezés és a kivitelezés mindenféle előzetes műemléki, illetve kivitelezés közbeni kutatás, esetleg felügyelet vagy legalább dokumentálás nélkül történt meg. Ettől eltekintve, a főépület megújult, ami alighanem annak fennmaradása szempontjából is hatalmas előrelépés volt. A felújítás nemcsak műszaki, de esztétikai szempontból is jó eredménnyel zárult. A negyven évvel ezelőtti kivitelezés döntően a főépületet érintette. Itt nyílt meg 1983-ban a Német Nemzetiségi Múzeum, mely azóta is folyamatosan működik, és külső megjelenését tekintve legutóbb 2021–2022-ben esett át nagymérvű felújításon, amely során nemcsak a főépület, hanem a raktárépület is megújulhatott. Jelen tanulmány a malomépület megújítását lehetővé tevő épülettörténeti tudományos dokumentáció építéstörténeti fejezete alapján készülhetett el. A múzeummá történő átépítésről és a 21. században elvégzett munkákról részletesen számol be e tanulmány folytatását és második részét jelentő, egy következő kötetben megjelenő publikáció, amiben az épületegyüttes és telek jelenkori megjelenésének bemutatására is sor kerül.

Stegmayer Máté

Kuny Domokos Múzeum, Tata

E-mail: stegmayer94@gmail.com

FÜGGELÉK

Épületleltár

A tóvárosi Nepomucenus-malom és melléképületeiről.¹³⁵

Felvétetett 1926. július hó 22-én. Jelen voltak a bérbeadó uradalom részéről Stieber Antal felügyelő és Kerekes András építész és a bérlő részéről Lamperth Bálint haszonbérlő. Jelen leltár Lamperth Bálinttal kötött malombérleti szerződés mellékletét képezi.

I. Főépület.

Az épület anyaga kő és téglakö, vakolva és meszelve. Az épület utca felőli homlokzatán van egy fülkébe süllyesztett szobor.

1. Alsó malomhelyiség. Padozata tölgyfadeszka, mennyezete két faragott tölgyfa oszlopon és két nyeregfán nyugvó egy sor mestergerendával alátámasztott gerenda és dupla deszkázat. A kerékverem faragott keményfa párkányzattal bír, gerendával és

¹³⁵ MNL KEVL XI.604. Gazdasági szervek. Esterházy Hitbizományi Uradalom. Iratok (1857–1945) A Nepomu-

cenus-malom haszonbérleti szerződésének mellékletét képező épület- és malomberendezési leltár, 1926.

deszkával álló földemet 8 oszlopon nyugvó 4 mestergerenda támasztja alá és az oszlopok között végigfutó csapvánkos gerenda van. Az alsó malomból egy karfás lépcső vezet fel a kőpadra, felül háromoldalú korláttal. Az alsó malmon van 2 drb vasrácsos, kétszárnyú, szimpla ablak és egy befalazott vasrácsos ablak. Ugyancsak ott van 1 drb dupla, bejárati, külső kétszárnyú, zsalus, kulcsos kilincses, reteszes és kialakított, belső kétszárnyú, üvegezett, kulcsos kilincses zárú ajtó, 2 drb keményfa lépcsővel. Az alsó malom két oldala teljesen hombarozva van 1.25 cm magasan.

2. Szoba jobbra. Padozata tölgyfa, mennyezete stukatúros. Van rajta 2 drb 4 szárnyú dupla ablak, 2 drb vasráccsal, 1 drb szimpla deszkaajtó kulcsos kilincses zárral, végül egy kulcsos faliszekrény. A helyiséghez tartozik egy vaskályha füstcsővel.

3. Átjáró a kamrákhoz. Padozata beton. Mennyezete gerenda és deszka. Van rajta 1 drb egyszárnyú vasrácsos ablak.

4. Első kamra. Padozata beton, mennyezete gerenda és deszka. Van rajta 1 drb kétszárnyú szimpla, vasrácsos ablak, kulcsos faretettes deszkaajtó vezet a

5. Második kamrába. Padozata téglá, mennyezete boltozat és magyarkémény. A helyiségben van egy deszkával letakart kút, amelyben a felette lévő lakás vízvezetéki csöve szolgál bele. A helyiségen van 1 felülvilágítóval ellátott kulcsos deszkaajtó a szabadba egy téglalépcsővel.

6. Kőpad. Padozata puhafa. Mennyezete 6 keményfa oszlopon egy sor mestergerendán nyugvó gerenda és deszka. Van rajta 3 drb szimpla kétszárnyú vasrácsos ablak és 1 reteszes, zsalus deszkaajtó a vízházhoz, van benne egy kulcsos zárú faliszekrény.

7. Porfogó. (Emeleten) 2 drb deszkalépcső vezet fel ide, mennyezete két faragott keményfa oszlopon és mestergerendán nyugvó gerenda és deszka. Van rajta 4 drb négyszárnyú dupla ablak 3 drb vasráccsal, s egy kulcsos kilincses zárú deszkaajtó a konyha felől. Innen vezet egy kétkarfás falépcső a padlásra.

8. Alsó padlás. A tetőszerkezete András keresztos torokgerendás puhafa lécező és lapos cseréppel lefedve. A helyiség mennyezete a torokgerendák ledeszakázásából áll. Ezen padlástér hézagfedő lécekkel ellátott deszkafallal van két részre osztva, teljesen, melyen 1 lakatvasalásos deszkaajtó van. Egy kisebb deszkafal pedig teljesen elválaszt egy harmadik padlástér helyiséget szintén lakatvasalásos deszkaajtóval. A padlástéren van 7 drb bádoggal tetőablak, 2 drb szimpla, vasrácsos, kétszárnyú tűzfalablak és 2 drb szimpla egyszárnyú tűzfalablak. Innen vezet egy karfás lépcső a

9. Csúcspadlásra, mely egy fuglécezőtt és deszkaajtóval ellátott deszkafallal van két részre osztva. Van rajta egy tűzfalablak és 4 drb bádoggal tetőablak.

Lakás.

10. Konyhai átjáró. Padozata téglá, mennyezete gerenda és deszka. Innen balra nyílik az

11. Élőkamra. Padozata deszka, mennyezete gerenda és deszka. Van rajta 1 drb egyszárnyú szimpla ablak és 1 kulcsos deszkaajtó.

12. Konyha. Burkolata téglá, mennyezete gerenda és deszka. Van benne egy csempéből épült kétkarikás, kétsütős tűzhely és egy szívó-nyomó konyhakút 1 drb márvány kiöntővel. Van rajta egy dupla külső zsalus belső üvegezett kulcsos kilincses zárú ajtó. A villanyvilágítás be van vezetve egy égő és egy kapcsolóval.

13. Szoba jobbra. Padozata deszka, mennyezete gerenda és deszka. Van rajta 2 drb négyszárnyú dupla ablak és egy vésett kulcsos kilincses zárú ajtó. A szoba festve van. Van benne egy fali kapcsoló villanyvezetékekkel.

14. Szoba balra. Padozata deszka, mennyezete gerenda és deszka. Van rajta 3 drb négyszárnyú dupla ablak 1 drb vasráccsal és 1 kulcsos rézkilincses vésett ajtó, van benne egy cserépkályha és 1 falikapcsoló villanyvezetékekkel.

15. Külső feljáró a konyhához. Az épület tűzfalához van építve, puhafa gerendával, keményfa lépcsőfokokkal, 2 karfával, parapett deszkázattal, falcos cseréppel letakarva, 1 m² téglá flasztrozással. Felső végén van egy 1 m-es

16. Erkély. A feljárónál teljesen hasonló kivitelben egy tartóoszloppal és deszkázott mennyezettel.

A II. sz. malomépiület hossza 21.66 m szélessége 12.10 m. Az épülethez féltetőre hozzá van építve egy

17. Kocsiszín. Széle deszka oldalfalakkal, falcos cseréppel lefedve, kétszárnyú kulcsos deszkaajtóval. 5 m hosszú, 2 m széles.

18. A vízház. Oldalfalai gerenda deszkázat. A vízház előtere lapos cseréppel van letakarva. Van rajta egy lakatvasalásos, reteszes deszkaajtó, van benne egy deszkás falépcső a kőpadra. A vízház falcos cseréppel van letakarva és van benne egy 5 rekeszű vörösköből faragott vízfej láncos és duplaforgantyús deszka táblázatokkal. Van benne 3 soros padlólád. A vízháznak egyik sarka deszkafalakkal el van kerítve és itt van 2 klozett, 2 kulcsos zárú deszkaajtóval és 2 ülőkével.

II. Ólak a kertben.

1. Különálló disznóól. A kerítés falhoz van építve félereszű, falcos cseréppel lefedett földszékekkel. Kifutója deszkafalakkal és téglaburkolattal bír, 1 drb reteszes ólajtóval. Hossza: 5 m.

2. Disznóól. Minden tekintetben ugyanolyan, mint az előző disznóól, de 4 m hosszú.

3. Disznóól. Oldalfalai és lefedése deszkából van kátránypapírral és 1 reteszes ajtóval. Hossza: 4 m. A kifutók előtt téglával beburkolt disznóól van a malom udvartól és a kerttől deszkakerítéssel elválasztva.

4. Kamra. 4 m hosszú, 2 m széles, oldalfalai deszkából vannak, tetőlefedése deszka, van rajta egy reteszes deszkaajtó.

5. Fáskamra. 7 m hosszú, a kerítésfalhoz építve félereszű tetővel, a hosszabbik oldala nyitott, oldalfalai és tetőlefedése deszka. Kátránypapírral letakarva.

A malomhoz tartozó kert, melynek helyrajzi száma Tóváros 11. szám az idegenek, azaz az utca és idegen telkek felé minden oldalról teljesen be van kerítve, átlagosan 2 és fél m magas kőkerítéssel, mely kívülről mindenütt vakolva van és cseréppel van teljes hosszában lefedve.

III. Malomraktár.

Anyaga kő és téglavakolva és meszelve. Puhafa födél-széke lapos cseréppel van lefedve, melyen van 2 drb bádoggal tetőablak és 1 drb nyitható fekvőablak bádoggal készítve.

1. Földszinti raktárhelyiség. Padozata szerkezetre helyezett dupla deszkázat, mennyezete 5 oszlopon és 1 mestergerendán nyugvó gerenda és deszka. A helyiség köröskörül 120 cm magas hombázzattal van ellátva. Van rajta 1 drb 2 szárnyú kulcsos deszkaajtó egy kőlépcsővel és 7 drb vasrácsos dróthálós két táblás ablak. Az emeletre vezet egy karfás falépcső. A színek felé van egy egyszárnyú deszkaajtó.

2. Emeleti raktár. Padozata a fenti helyiségnek a fedénye, mennyezete teljesen olyan, mint az előbbi helyisége. Van rajta 9 drb vasrácsos kéttáblás ablak, innen vezet egy karfás falépcső a padlásra egy csapóajtóval.

A III. számú malomraktár épület hossza 20 m szélessége 8.4 m.

IV. Kocsiszínek.

Az épület anyaga téglavakolva, puhafa tetőzete lapos cseréppel van lefedve.

1. Szerkamra. (A malomraktár felől kezdődőleg.) mennyezete gerenda és deszka, van rajta 1 kulcsos zárú kétszárnyú deszkaajtó. Innen vezet 1 lakatvasalásos rácsos nyílással ellátott deszkaajtó a

2. pincébe, úgy a pince, valamint az előtere téglaboltozatos.

3. Kocsiszín. Mennyezete gerenda és deszka, padozata beton. Van rajta 1 drb kétszárnyú rúdzáras kapu, továbbá 2 drb szimpla kétszárnyú vasrácsos ablak.

4. Szoba. Padozata deszkapadló, mennyezete stukatúros. Van rajta 1 drb dupla, 4 szárnyú vasrácsos ablak és 1 drb dupla külső zsalus, belső üvegezett kulcsos kilincses zárral ellátott ajtó.

5. Istálló. Az istálló járda állított téglával van burkolva, végigfutó húgycsatornával, mennyezete gerenda és deszka. Van rajta egy lakatvasalásos, kulcsos deszkaajtó és 1 kétszárnyú vasrácsos szimpla ablak.

6. Istálló (második) padozata és födeme, mint első istállóé. 1 ablakkal, mint fenti istálló. Van benne egy egyoldalt végigfutó fájászol és egy deszkából készült rekeszték.

7. Mosókonyha. Padozata flasztértégla, mennyezete gerenda és deszka. Van rajta 2 drb vasrácsos, szimpla ablak és 1 drb kulcsos kilincses zárú zsalus ajtó. Innen nyílik a

8. Pince. Boltozata téglavakolva, van rajta egy kulcsos zárú deszkaajtó.

A malomudvar, melynek helyrajzi száma Tóváros 10. sz. az utca felé teljesen be van kerítve, egy átlagosan 3 m magas kőkerítéssel, mely a kapu mellett egy erősítő támpillérrel bír. Kívül-belül vakolva és meszelve van. A víz fölött két boltozattal átboltozva. A kerítés teljes hosszában cseréppel van lefedve. Van rajta egy nagy 2 szárnyú rúdzáras kapu kőből készült kerékvetővel és felette íves téglaboltozattal. A kapu mellett van egy kulcsos kilincses zárú zsalus bejárati deszkaajtó.

Pótlólag megjegyeztetik, hogy a IV. számú kocsiszín és istállóépület hossza 38.4 m.

A fenti épületek az udvar és a kert Tóváros 10. és 11. hrsz. parcellákat foglalják el. A vízierőt szolgáltató patak helyrajzi száma Tóváros 843.

A vízszerszámokról és berendezésről külön leltár fog felvétetni. (...)

A malomberendezés leltára. (...)¹³⁶

3 drb alulcsapó vizeskerék

3 drb belső fa fogaskerék

2 drb fogaskerék előtt 1–1 szíjkoronggal, fába ágyazva

1 drb 8 m hosszú, 50 mm Ø közlőtengely

1 drb függő »Sellers« csapágó

5 drb függő fa csapágó

7 drb vas szíjkerék

6 drb hajtó bőrszík

1 drb 6 m hosszú közlőtengely, 40 mm Ø

4 drb függő fa csapágó

5 drb vas szíjkerék

2 drb fa szíjkerék

¹³⁶ MNL KEVL XI.604. Gazdasági szervek. Esterházy Hitbizományi Uradalom. Iratok (1857–1945) A Nepomu-

cenus-malom haszonbérleti szerződésének mellékletét képező épület- és malomberendezési leltár, 1926.

6 drb bőr hajtószíj
1 drb 2.5 m hosszú közlőtengely, 30 mm Ø
3 drb vas szíjkerék
3 drb álló csapágy vasból, rézperselyekkel
1 drb szíjkerék fából
3 drb bőr hajtószíj
1 drb 8 m hosszú közlő tengely, 30 mm Ø
8 drb szíjkerék fából
1 drb szíjkerék vasból
9 drb hajtó bőrszíj
5 drb függő fa csapágy
1 drb 1.5 m hosszú közlőtengely, 30 mm Ø
2 drb vaskorong
2 drb szíj
6 drb egyszerű felvonó, komplett
2 drb II. osztályos hasábszita sodrony bevonattal
1 drb III. osztályos hasábszita sodrony bevonattal
1 drb II. osztályos hasábszita sodrony bevonattal
1 drb III. osztályos hasábszita selymekkel
1 drb IV. osztályos hasábszita selymekkel
1 drb »Eurika« koptató
1 drb triőr
1 drb tarár

1 drb köszörűkő állvánnyal
1 drb komplett kőjárat 36'' francia kövekkel
1 drb komplett kőjárat 42'' francia kövekkel
2 drb 11-es sz. Ganz féle törető hengerszék fa szekrényel
1 drb Ganz őrlő henger, faszekrényes
2 drb daratisztító gép taszító széllel
1 drb daratisztító gép szívó széllel
2 drb vas zsákoló taliga
2 drb tizedes mérleg 250–300 kg-ig, súlyok 217 kg-ig
40 drb malomsajtár
1 drb íróasztal
1 drb kettes létra
2 drb legényágy
1 drb asztal
1 drb pad
1 drb szekrény
1 drb vaskályha
1 drb almáriom

Ezen leltárt alulírottak azzal írják alá, hogy az minden tekintetben a valóságnak megfelelően van felvéve és átadva. (...) ¹³⁷

IRODALOM

- BÉL 1996 Bél M.: *Komárom vármegye. Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése.* Pozsony 1996.
- BÉL 2016 (Ed. Tóth, G.) Bel, M.: *Notitia Hungariae novae historico geographica ... Comitatum ineditorum tomus tertius, in quo conti nentur ... Comitatus laurinensis, Comaromiensis et Strigoniensis.* Budapest 2016.
- BIRÓ 1971 Biró E.: *Tata műemlékei és a város jövője.* Műemlékvédelem 2 (1971) 74–76.
- BODNÁR 1937 (Szerk. Bodnár Gy.) *Tata és Tóváros.* Budapest Székesfőváros Iskolai Kirándulóvonalai 21. Budapest 1937.
- DORNYAY 1925 Dornyay B.: *Tata-Tóváros hőforrásai és közgazdasági jövőjük.* Tata 1925.
- FEJÉR 1834 Fejér, G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Tomi X. Vol. 1. Buda 1834.
- GENTHON 1951 Genthon I.: *Magyarország műemlékei.* Budapest 1951.
- GENTHON 1959 Genthon I.: *Magyarország művészeti emlékei. I. kötet.* Budapest 1959.
- GERŐ 1954 Gerő L.: *Tata települése és műemlékei.* Mérnöki Továbbképző Intézet 1953–54. évi előadássorozatából: 2805. (Kézirat) Budapest 1954.
- HARIS 2008 Haris A.: *Majorsági központtól a kastélyig, avagy a tatai Esterházy-kastély kiépülése.* In: (Szerk. Feld I. – Somorjay S.) *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére.* Budapest 2008, 169–186.
- HRENKÓ 1984 Hrenkó P.: *Böhm Ferenc földmérő és vízépítő mérnök.* Geodézia és kartográfia. 1984/1 43–50.
- JAKUS 1991 Jakus L.: *A tatai hévízeken őrlő malmok múltja megszűnésükig.* TBKT 13 (1991) 18–109.
- JAKUS 1992 Jakus L.: *Szűrcsapók Tatán a XVII–XIX. században.* TBKT 14 (1992) 12–53.
- JAKUS é.n. Jakus L.: *A tatai hévízeken őrlő malmok múltja megszűnésükig.* (Kézirat) KDM HAd/5–92.
- KÖRMENDI 1968 Körmendi G.: *A tatai vízimalmok története.* KMMK 1. (1968) 405–428.
- KÖRMENDI 1980 Körmendi G.: *A tatai vízimalmok.* TBKT 2 (1980) 119–137.

¹³⁷ Itt kell azonban megjegyeznünk, hogy az 1926-os szerződés és leltárak általunk ismert változata biankó példány, azaz sem a bérbeadó, sem a bérlő aláírása nem szerepel rajta.

- KÖRMENDI 1988 Körmendi G.: *A tatai vízimalmok*. Tata 1988.
- KÖRMENDI 2007 Körmendi G.: *A tatai vízimalmok*. In: Körmendi G.: *Tata, a vizek és a malmok városa*. Tata 2007, 147–189.
- KÖVESDI 2019 Kövesdi M.: *Szöllősy Kálmán Tatán készült felvételei*. THEÉ (2019) 22–23.
- LUKCSICS–PFEIFFER 1933 Lukcsics P. – Pfeiffer J.: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 1. Veszprém 1933.
- MŰEMLÉKJEGYZÉK 1953 *Műemlékjegyzék az 1953 júniusi állapot szerint*. (Kézirat gyanánt) Budapest 1953.
- MŰEMLÉKJEGYZÉK 1960 (Szerk. Gólya J.) *Műemlékjegyzék*. Budapest 1960.
- MŰEMLÉKJEGYZÉK 1976 (Szerk. Tilinger I.) *Magyarország műemlékjegyzéke*. Budapest 1976.
- MŰEMLÉKJEGYZÉK 1990 *Magyarország műemlékjegyzéke II*. Budapest 1990.
- MŰEMLÉKJEGYZÉK 2006 (Szerk. Haris A. – Somorjay S.) *Magyarország műemlékjegyzéke. Komárom-Esztergom megye*. Budapest 2006.
- RADOS 1964 Rados J.: *Tata*. (Városképek – Műemlékek) Budapest 1964.
- RÉVHELYI 1957 Révhelyi E.: *Fellner Jakab működésének kezdeti évei*. Kandidátusi értekezés. (Kézirat) Budapest 1957. KDM REH Fasc. 1. No.2.
- ROHRBACHER 1888 Rohrbacher M.: *Tata története*. Tata 1888.
- STEGMAYER 2017 Stegmayer M.: *A Tatai és Gesztési járás malmainak írásos forrásanyaga a Kuny Domokos Múzeum Történeti Gyűjteményének tükrében*. KDMK 23 (2017) 199–221.
- STEGMAYER 2023 Stegmayer M.: *Fellner Jakab öröksége és örökösei*. In: (Szerk. Schmidtmayer R. – Stegmayer M.) „Magyarországban Tatai Éppető mesterhez hozzá fogható nincsen...” Válogatott tanulmányok a Fellner Jakab konferenciasorozat előadásaiból. Tata 2023, 277–350.
- VARGA 1983 Varga Gy.: *Tata város készülő általános rendezési tervéről*. TBKT 5 (1983) 1–15.
- VIZSGÁLAT 1952 *Tata városképi és műemléki vizsgálata*. (Kézirat) Budapest 1952.

DIE BAUGESCHICHTE DER NEPOMUCENUS-MÜHLE IN TATA I.

Máté Stegmayer

Die Nepomucenus-Mühle ist eines der bedeutenden Denkmäler von Tata, doch ihr Gebäudekomplex stellt auch einen erheblichen Wert in der Industrie-, Wirtschafts- und Stadtgeschichte der Siedlung dar. Bedeutend ist ihre Rolle im Zusammenhang mit dem Werk und Leben des Bau-meisters Jakob Fellner sowie mit dem Herrschaft Esterházy von Tata. Im Jahr 1983 erhielt sie mit der Gründung des Deutschen Nationalitätenmuseums eine neue Funktion, wodurch sie als museale Einrichtung, die sich mit der Geschichte und Gegenwart der deutschen Nationalität in Ungarn beschäftigt, von herausragender Bedeutung ist.

Da frühere Vermutungen über mittelalterliche Vorgänger nicht durch verlässliche Daten belegt werden können, kann der Beginn der Mühlen-geschichte auf die Mitte des 18. Jahrhunderts datiert werden, als entlang des neu angelegten Mühlka-nals das Hauptgebäude errichtet wurde, dem da-mals noch keine Nebengebäude zugehörten. Die Mühle befand sich zunächst im Besitz des Bäcker-meisters Matthias Hertzog und des Müllers Johann

Georg Pönn. Nach dem Tod von Hertzog erwarb Ja-kob Fellner dessen Anteil, und einige Jahre später, 1761, gelangte die gesamte Mühle in seinen Besitz. In den darauf folgenden Jahren wurden das quad-ratische Grundstück der Mühle mit Steinmauern abgegrenzt, ein großes Magazin mit einem Stock-werk und Dachboden sowie ein daran angeschlos-senes eingeschossiges Nebengebäude errichtet. In dieser Zeit entstand das architektonische Gesamt-bild des Mühlenkomplexes, das fast 200 Jahre lang, bis 1970, bestimmend blieb.

Nach dem Tod von Fellner erwarb das Herr-schaft Esterházy 1796 den Mühlenkomplex von den Erben, und dieser blieb bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs im Besitz des Fideikommisses. Den Be-trieb übernahm jedoch meist nicht das Herrschaft selbst, sondern die einzelnen Gebäudeteile wur-den oft separat an Pächter vergeben.

Solange der Mühlenkomplex Teil des Herrschaft Esterházy war, sind abgesehen von kleineren War-tungs- und Reparaturarbeiten keine größeren Umbauten bekannt. In früheren Fachliteraturen

findet sich zwar eine Angabe zu einem Umbau im Jahr 1798, dies beruht jedoch auf einem Missverständnis, das auf die wechselnde Namensgebung der Mühle in jener Epoche zurückzuführen ist, da zu dieser Zeit auch die heute als Pötörke-Mühle bekannte Wassermühle gelegentlich als Nepomucenus bezeichnet wurde.

Aus schriftlichen Quellen ist bekannt, dass die Mühle nicht nur als Getreidemühle und Magazin diente, sondern im eingeschossigen Nebengebäude und sogar in Teilen des Hauptgebäudes auch Wohnungen untergebracht waren; auf dem Grundstück standen zudem eine Scheune und ein Stall, und zeitweise wurde hier auch mit Mehl gehandelt. Die Mühle war aufgrund ihrer Gestaltung sowohl in der Siedlung als auch im ehemaligen Herrschaft Esterházy einzigartig.

Der letzte Pächter der Mühle war von 1926 bis in die Jahre nach dem Zweiten Weltkrieg die Familie Lamperth. Aus dieser Zeit ist ein Inventar erhalten geblieben, das aus forschungsgeschichtlicher Sicht von außergewöhnlicher Bedeutung ist. Ähnlichen Wert besitzt das Fotomaterial, dessen Stücke von Kálmán Szöllösy und Elemér Révhelyi in den folgenden Jahrzehnten angefertigt wurden. Die späteren Aufnahmen, auch wegen ihrer größeren Anzahl, machen bislang unbekannte Details des Gebäudekomplexes und die daran erfolgten Veränderungen sichtbar und untersuchbar.

Die erste bedeutende Modernisierung der Antriebstechnik und Konstruktion erfolgte vermutlich zwischen 1936 und 1939. Die bis dahin vorhandenen drei alten Wasserräder, deren Aussehen und Konstruktion leider aus keiner Quelle bekannt sind, wurden abgebaut und stattdessen ein einziges, wesentlich größeres eingebaut. Die vollständige Geschichte dieses Rades bis zu seiner Zerstörung ist ebenfalls gut dokumentiert.

Die politischen Veränderungen nach dem Zweiten Weltkrieg beendeten nicht nur das Eigentum der Fideikommiss Esterházy, sondern auch die Pacht der Familie Lamperth und – ebenso tragisch – die Pflege, Wartung und die Nutzung des Gebäudes als Mühle entsprechend seiner ursprünglichen Bestimmung. Der Gebäudekomplex ging in Staatseigentum über, wurde eine Zeit lang von verschiedenen Unternehmen als Werkstatt und Depot genutzt, es wurden auch Gemeindewohnungen darin eingerichtet, doch die Gebäude wurden bald sich selbst überlassen, das Grundstück verwilderte. Diesen rasch verfallenden Gebäudekomplex zeigen die Fotos aus den 1960er und 1970er Jahren.

Obwohl die Mühle immer häufiges Thema von Denkmallisten, stadtgeschichtlichen und mühlenbaulichen Publikationen wurde, verschlechterte sich ihr Zustand zunehmend, und ihre Lage wurde durch den Abriss ähnlich alter Gebäude auf den Nachbargrundstücken zu städtebaulichen Zwecken, die Umgestaltung des früheren Grundstückssystems und die Veränderung des umliegenden Stadtbildes weiter verschärft.

Der Wendepunkt kam in der zweiten Hälfte, am Ende der 1970er Jahre. In dieser Zeit wurde beschlossen, dass das Hauptgebäude eine Ausstellungsfunktion erhält und organisatorisch dem Komitats Museum eingegliedert wird. Damals wurde auch beschlossen, dass alle externen Funktionen aus dem mehrstöckigen Nebengebäude entfernt und das Grundstück als denkmalgeschützte Umgebung des Gebäudes hergerichtet wird.

Für die Umsetzung all dessen wurde am Ende des Jahrzehnts eine detaillierte Planungsdokumentation erstellt. Bedauerlich ist – obwohl während der Planungszeit eine kontinuierliche Abstimmung mit dem Museum von Tata und dem Landesamt für Denkmalpflege angenommen werden kann –, dass die Planung und Ausführung ohne jegliche vorherige denkmalpflegerische oder begleitende Forschung, Aufsicht oder zumindest Dokumentation erfolgte. Davon abgesehen wurde das Hauptgebäude erneuert, was wohl auch für dessen Erhalt einen großen Fortschritt bedeutete. Die Renovierung war nicht nur technisch, sondern auch ästhetisch erfolgreich. Die vor vierzig Jahren durchgeführte Renovierung betraf hauptsächlich das Hauptgebäude. Hier wurde 1983 das Deutsche Nationalitätenmuseum eröffnet, das seitdem kontinuierlich betrieben wird und zuletzt 2021–2022 eine umfassende Renovierung erfuhr, bei der nicht nur das Hauptgebäude, sondern auch das Depotgebäude erneuert wurde. Die vorliegende Studie konnte auf Grundlage des baugeschichtlichen Kapitels der wissenschaftlichen Baudokumentation erstellt werden, die die Erneuerung des Mühlengebäudes ermöglichte. Über den Umbau zum Museum und die im 21. Jahrhundert durchgeführten Arbeiten berichtet ausführlich die Fortsetzung und der zweite Teil dieser Studie, die in einem folgenden Band veröffentlicht wird und in der auch die heutige Erscheinung des Gebäudekomplexes und des Grundstücks dargestellt wird.

Übersetzt von Máté Stegmayer

CORNELIUS CENTURIO ÉS AZ ANGYAL – EGY TATAI FAJANSZ TÁLCA MESÉJE

Kövesdi Mónika

1. kép: Tálca az Apostolok cselekedeteiből vett, festett jelenettel (Tata, 1800 körül). Fajansz fehér mázzal, egyszín-festéssel. Jelzés alul: fekete T. Szélesség: 27×36 cm, magasság: 3,3 cm (KDM IGy ltsz.: 2021.1.1.)

Fig. 1: Tray with a painted scene from the Acts of the Apostles (Tata, around 1800). Faience with white glaze, single-color painting. Marking on the bottom: black T. Width: 27×36 cm, height: 3.3 cm (KDM IGy inv. number: 2021.1.1.)

A 2022. év kiemelkedő beszerzése – az Iparművészeti Gyűjteményt gyarapító, kivételes darab – az a kerámia tálca, amely Tatán készült a 18. század végén. (1. kép) A darab karaktere, és különösen az alkalmazott jelzés, a fekete „T” betű, egyértelművé teszi származását. A beszerzést a tárgy különleges kvalitása, festett kép jellege is indokolja. Míg jó néhány fajansz tárgyon (tányérok, tálak öble, tálcák lapja, tabernákulumszekrény forma dísz tárgyak fióklapjai) látunk kisebb jeleneteket mutató ügyes festést, a nagyszabású festett kompozíció az ismert anyagban, a jelentős festett darabok között is előkelő helyet kér.

A tatai fajanszmanufaktúra

A tatai fajanszgyár története 1758-ban kezdődött, amikor a holicisi, császári gyárból az első keramikus szakember, egy modellkészítő, bizonyos Pfeiffer Sebestyén Tatára érkezett. Az uradalmi ipartelep, az úgynevezett ispánudvar egyik épületét alakították ekkor fajanszüzemmé, ahol az uradalommal kötött szerződés alapján Pfeiffer megkezdte a manufaktúra felszerelését és a termelés beindítását.

A gyártás valójában tíz évvel később, 1768-ban indult meg, amikor Holicstról újabb képzett mesterek érkeztek, már nagyobb számban, lefedve a masszakészítői, festői és mintázói területeket is – név szerint Pram András, Deutscher Pál és Schweiger Antal. 1772-ben érkezett ide, ugyancsak Holicstról, Hermann Sándor művezető, felségével, Frank Krisztinával és nevelt fiával, Kuny Domokossal.¹

Schweiger Tatára érkezése nem csak azt jelentette, hogy a gyár egy remek mintázóval gyarapodott. A nagy tehetségű Schweiger Holicstról való távozása a nagy múltú manufaktúra hanyatlását és egyben a tatai kerámia virágzásának kezdetét jelentette. Schweiger köztéri megbízásokat is kapott Tatán, így a gyár működése a város barokk arculatának kiépüléséhez is nagymértékben járult hozzá.

Deutscher Pál festő a fajanszedények festett díszítményeit készítette, de néhány év múltán viszontatért Holicstra. Ugyanígy a holicisi gyárból érke-

¹ A tatai fajansz manufaktúra széleskörű levéltári kutatására alapozott feldolgozása: RÉVHELYI 1941. A magyar fajanszművészet újabb, kiváló összefoglalása: BALLA é.n.

zett Tatára a kiváló festőmester, Radiel János is, akinek a legszebb festett edényeket köszönhetjük. „1777-ben új munkaerőt kapott az üzem. Özv. Herman-nénak sikerült a gyárhoz szerződtetni Holics egyik régi és legügyesebb festőjét, Radiel Jánost, s ezzel a meghívással egy olyan művészegyüttes volt Tattán, mellyel Holics már nem versenyezhetett tovább. Holics ezután már csak régi hírnevéből élt, míg Tata most jutott el a hírnévhez.”² A frissen vásárolt tálca teljes felületet beborító, festett jelenete csakis az ő keze munkája lehet. Nevével jelzett darab a tatai Esterházy-gyűjtemény lappangó (feltételezhetően elpusztult) architektonikus asztaldíszre, melynek párdarabjai az Iparművészeti Múzeumban vannak. Révhelyi Elemér Radielnak tulajdonítja a tatai múzeumban őrzött, gazdagon festett fajansz szekrénykét is (2. kép), sőt a legszebb festett darabok mögött minden esetben őt keressük. Bár a most megszerzett tálcán sem szerepel kézjegye, a minőség alapján itt is az ő munkáját kell sejttenünk.

2. kép: Tabernákulumszekrény (Tata, 1786). Fajansz fehér mázzal, színes festéssel. Jelzés hátul: fekete T. Magasság: 45 cm (KDM IGY ltsz.: 51.53.)

Fig. 2: Tabernacle Cabinet (Tata, 1786). Faience with white glaze, colored painting. Marking on the back: black T. Height: 45 cm (KDM IGY inv. number: 51.53.)

A fajanszgyár működéséről összefoglalóan elmondható, hogy a tatai uraság (galántai és fraknói gróf Esterházy József, illetve Esterházy Ferenc) alapítása és tulajdona, ingatlanait (iparcsarnokát és mázórló malmait) a holicsi császári gyárból érkezett, magasan képzett mesterek bérelték. Művészi színvonala rendkívül magas volt, a holicsi gyárral azonos szintű, bár még a közös mesterek és mintaképek ellenére is jól látható a különbség a két nagy fajanszműhely darabjai között. A tatai gyár termékei a 18. századi fajanszművesség tendenciáit követték, az ekkor újra felvirágzó fajanszgyártás nemzetközi formanyelvét, amely a frissen megszületett európai porcelánt utánozta, másolta, követte, illetve plasztikai díszítményekben, naturalisztikus megformálású edényekben bontakozott ki. A barokk-rokokó formavilágot a 18. század utolsó két évtizedében a klasszicizáló későbarokk (copf, *Louis Seize*) ízlés jegyében született, egyszerűbb formák és letisztult díszítmény váltja fel. A század végén megjelenik az egyszínfestésű dekor. A szóban forgó tálca is egy egyszínfestésű darab, amely mangánlila-fekete (szépia) árnyalatával a metszeteket juttatja eszünkbe. Az ábrázolt jelenet előképét is a metszetek között fogjuk keresni. A metszetek, a sokszorosított grafikai sorozatok éppen ekkortájt váltak igen népszerűvé s a műgyűjtés kedvelt területévé.

A fajanszgyűjtemény

A fajansz, s azon belül az itáliai majolika, a delfti fajansz és a 18. század francia és német manufaktúráinak anyaga ma már gyűjtemények féltett kincsei közé tartozik. A tatai fajansz gyűjtése a holicsi majolika utáni érdeklődéssel párhuzamosan, a 19. század végén indult meg, így jött létre például Bubits Zsigmond kassai püspök nevezetes gyűjteménye, amelyet ma az Iparművészeti Múzeum őriz.³ A műgyűjtés fellendülésének kezdetén, 1917-ben jelent meg, a gyűjtői igényekre reflektálva, az első összegző igényű kerámiatörténeti összefoglalás a magyar fajanszról, „*Holics, Tata, Stomfa*” címmel, még számos bizonytalan adattal.⁴ Siklóssy László Kuny Domokosról írt „monográfiája” (tulajdonképpen korrajza) szintén a téma iránti intenzív érdeklődést jelzi.⁵ Révhelyi Elemér összefoglalása, amely 1941-ben jelent meg „*A tatai majolika*” címmel, már alapos levéltári kutatásra támaszkodva tisztázta a neveket és időpontokat, feladatokat és művészeti területeket. Eközben „*A Gyűjtő*” oldala-

2 RÉVHELYI 1941, 23.

3 KISS 1963

4 SIKLÓSSY-DIVALD-RÉDEY-TÖRÖK 1917

5 SIKLÓSSY 1918

in rendszeresen publikálták az aukcióra kerülő tárgyakat, így nem egy esetben követhetővé vált a mai kutató és a mai gyűjtő számára is egy-egy értékes darab útja.⁶

A tatai múzeum gyűjteményén belül a kerámia mint hangsúlyos egység, mint gyűjteményépítési preferencia elgondolása a múzeum alapításának időszakára, a 20. század elejére tehető. Az 1938-as múzeumi katalógus, illetve az akkor rendezett kiállítás legfőbb gyűjteményi egysége már a tatai fajansz volt. Igaz, hogy a darabok nagy része az Iparművészeti Múzeum Wartha Vince-gyűjteményéből kölcsönként került a polcokra, de vásárlással és ajándékozással is alakult, majd fejlődött ez a kollekció, jelentőségének felismerése pedig nyilvánvaló.⁷

Az állami múzeum (1950-től) folytatta a kerámiagyűjtemény gyarapítását, az utóbbi években pedig páratlan darabokkal sikerült ezt az egységet fejleszteni. A Kilényi-gyűjteményből aukcionált, majd hosszú éveken át lappangó, várabrázolóssal (a tatai vár stilizált képével) díszített tálcat magánszemélytől vásárolta meg múzeumunk, a vidéki múzeumok akkori körülményeihez mérten nagy áldozatok árán. Nemrégiben két fali szenteltvíztartót sikerült megszerezni, egy feszületes hátlapú és egy Veronika alakjában megformált darabot. Az új szerzemény, a festett ábrázolással díszített tálca, egy, a kutatás előtt eddig ismeretlen darab, egyelőre nem találtuk a tárgy korábbi felbukkanásának dokumentumait, nem találkoztunk publikálásával. Mivel jelen írás egy előzetes jelentés, örömteli első híradás, számítunk arra, hogy a tárggyal kapcsolatos ismereteink a kutatás fényében idővel tovább fognak gyarapodni.

A tálca leírása

A tálca nyolcszögletes forma (négyyszög, hornyoltan vágott sarkokkal), sima, egyenes szélű pereme enyhén felfelé hajlik, szegélyén fekete csíkok láthatók. Teljes sík tükre (a peremen belül) monokróm festéssel kitöltött. A jelenet rajzi megoldása kifogástalan, térábrázolással, árnyékolással, kiváló alakrajzzal mutatja a festő tudását, és nyilvánvalóvá teszi, hogy a mester előkép alapján dolgozott. A tálca leginkább festett képre hasonlít, amelyet a perem foglal keretbe.

A fehér ónmáz rózsaszínes árnyalatú, a máz anyaga szemcsés, felülete lyukacsos.

A jelenet egy szobabelsőben játszódik. Jobbra egy zsámolyon római viseletű katona ül, figyelemmel fordulva a belépő alak felé. Balra látjuk az érkezőt, lépő mozdulata és suhogó drapériái mutatják a mozgás lendületét. Szárnyai teszik nyilvánvalóvá angyal mivoltát. Balra hátul egy kapu és egy terasz motívumával megnyílik a tér, két alak jelzi a távlatot. Alul két sorban gót betűs német felirat olvasható.

Festett fajansz tálcák

Mind a holicsi, mind a tatai gyárban készültek kisebb-nagyobb, festett dísszel ellátott tálcák. Lehetséges, hogy önálló darabként, de még valószínűbb, hogy kisebb vagy kétszemélyes (*tête a tête*) készletekhez készítettek tálcákat. Ez esetben díszítményük a szerviz többi darabjához idomult, bár nyilvánvaló, hogy nagyobb, teljes festett jelenet elhelyezésére csak a tálcák sík felületén volt mód. Így a tálcák külön festői feladatot és műfajt jelentettek.

A legszebb, kifejezetten monumentális darab a tálcák sorában a holicsi gyárban készült, az úgynevezett Andrassy-tál. Egy asztallap nagyságú (76×86 cm szélességű) tálca ez, melynek terjedelmes felületét egyetlen, ornamensekkel gazdagított *chinoiserie* jelenet tölti ki. Tatai tálcákat is

3. kép: Tálca (Tata, 18. század vége). Fajansz fehér mázzal, színes festéssel. Jelzés alul: fekete T. Szélesség: 27×36 cm, magasság: 3,3 cm (KDM IGy ltsz.: 2002.2.1)

Fig. 3: Tray (Tata, late 18th century). Faience with white glaze, colored painting. Marking on the bottom: black T. Width: 27×36 cm, height: 3,3 cm (KDM IGy inv. number: 2002.2.1.

6 A Gyűjtő című művészeti folyóirat 1912 és 1920 között jelent meg a Szent György Céh kiadásában, szerkesztette Siklóssy László.

7 RÉVHELYI 1938

ismerünk, ilyen például a vár ábrázolásával díszített darab, amelynek mérete, formája az újonnan beszerzett tállal megegyező, díszítése azonban annyiban eltér, hogy a szépiafestésű képmező közepén, kisebb mezőben látható, azt még egy színes nefelejcskoszorú is körbeveszi. (3. kép) Révhelyi Elemér is felfigyelt a tálcák művészi igényű festésére: „Nem kevésbé változatosak lehettek a tatái gyár egyéb festői ábrázolásai is. Számuk az ismert anyagot véve alapul, egyelőre meglehetősen kevés, de már e kis példányszám is ízelítőt ad a gyár képsorozatainak sokféleségéről és művészi fokáról. Vadász-, pásztor-,

katona-, s gyermekjeleneteket vettek föl tárgyörükbe, s mindezek Radiel János, vagy fiának, Jakabnak ecsetje alól kerültek ki. A kivont kardú, lovon vágató huszár is helyet kapott az ábrázolások sorozatában.”⁸ A téma egyúttal datálja is az egyes darabokat, melyek nyilván a napóleoni háborúk korához, az 1800 körüli esztendőkhöz kapcsolódnak. (4. kép.)

Tálcánk egyedi vonása, hogy nem egyszerűen jelenettel díszített, hanem teljes egészében kép: a tála lapja (tükre) festett képpé, illetve művészi metszetté válik a kivételes darabon.

4. kép: Tatái fajansz tálcák Révhelyi Elemér monográfiájában (A tálcákat ábrázoló tábla: RÉVHELYI 1941, 207.)

Fig. 4: Faience trays from Tata in the monograph of Elemér Révhelyi (Table depicting the trays: RÉVHELYI 1941, 207.)

A festett jelenet

Arra a kérdésre, hogy mit ábrázol a római katonatiszt és az angyal jelenete, a kép alatt látható sorok adnak gyors választ. A két sor ugyanis az *Acta Apostolorum*-ból, az újszövetségi könyvek egyikéből való idézet, a szent szöveg versbe szedett változata:

„Da ein rechtschaffenes Herz in diesem Hauptmann schlägt,/ Der Gott in dem Gebett der Wahrheit Wunsch vortragt,/ Muss ihm ein Engel selbst zu dem Apostel weisen,/ So muss rechtschaffner sinn den Finger Gottes preisen.

Act. X.V.3-4.”

A szöveg az Apostolok cselekedeteiből való. A fejezet, benne a konkrét vers így hangzik: „Cezáreában élt egy Kornéliusz nevű férfi, az itáliai zászlóalj századosa. Vallásos és istenfélő volt egész háza népével együtt. Bőségesen osztotta az alamizsnát a népnek, és állandóan imádkozott az Istenhez. A nap kilencedik órájában látomása volt. Egész világosan látta, hogy az Úr angyala belép hozzá és megszólítja: »Kornéliusz!« Ránézett és ijedten kérdezte: »Mi az,

⁸ RÉVHELYI 1941, 65.

Uram?» Az így válaszolt: »Imádságod és alamizsnád felszállt az Isten színe elé, s megemlékezett rólad. Ezért most küldj embereket Joppéba, és hívasd el Simont, más néven Pétert. Egy bizonyos Simon tímárnál szállt meg, akinek a háza a tenger mellett van.« Mihelyt az angyal, aki ezt közölte, eltűnt, hívatott két szolgát és egy neki alárendelt, istenfélő katonát.»⁹

A jelenet nyilvánvalóan valamely képzőművészeti ábrázolásra támaszkodik, azok körén belül is leginkább egy ismert, elterjedt grafikai sorozat, esetleg könyvben megjelenő rézmetszetes illusztráció után készülhetett. A legismertebb metszet-sorozat, amely az apostolok cselekedeteit ábrázolta, a Németalföldön készült, az Itáliában élő flamand Stradanus (Jan van der Straet, 1537–1612) és Maarten van Heemskerck (1498–1574) rajzai után, Philip Galle (1537–1612) antwerpeni műhelyében, 1582 körül.¹⁰ Itt készültek a később *Theatrum Biblicum* címmel kiadott „képes Biblia” rajzai és metszetei is.¹¹ Philip Galle vonatkozó metszetlapján szintén szobabelsőt látunk, a római katonatiszt

csodálkozva fordul az angyal felé, míg a szoba ajtaja előtt (a szöveghez híven) már várakozik a százados két embere. (5. kép) A két kompozíció: a manierista rézmetszet és a fajansz kép mutat ugyan párhuzamokat, de a tálca ábrázolása csak közvetetten támaszkodik a metszetre, a konkrét előkép a metszet egy leegyszerűsített, talán többször is átrajzolt parafrázisa lehetett.

Cornelius története az apostolok cselekedeteinek kedvelt jelenete, amely azt példázza, miként terjed el a jézusi tanítás, miként lép ki a zsidóság köréből, itt történetesen a római birodalom irányába. A szöveg hangsúlyozza a *centurio* szívének tisztaságát, amely elegendő a hit befogadására, és amely képessé teszi a kis zsidó szektát arra, hogy a szűk, zárt körből kilépve világvallássá legyen.

A legérdekesebb kérdés talán az, hogy milyen szándékkal, milyen céllal készült a tálca (amely valószínűleg kannával, esetleg csészékkal is kiegészülhetett), miért került éppen Cornelius története a képes felületre?

5. kép: Philip Galle, Jan van der Straet után: Az angyal megparancsolja Corneliusnak, hogy hívja el Szent Pétert. Rézmetszet, 15,8×21,2 cm (National Gallery of Art, Washington)

Fig. 5: Philip Galle, after Jan van der Straet: The Angel Commands Cornelius to Call Saint Peter. Engraving, 15,8×21,2 cm (National Gallery of Art, Washington)

⁹ ÚJSZÖVETSÉG Apostolok Cselekedetei 10.1–7.

¹⁰ A Stradano és Heemskerck rajzai alapján, Galle kiadásában megjelent sorozat darabjait közli: Colección de estampas de la serie Acta Apostolorum de Jan Galle.

Funcación Museo de las Ferias. <https://www.museoferias.net/2607-2/> (utolsó elérés: 2021. június 24.)

¹¹ Claes Jansson Visscher kiadása, Amszterdam 1639

Cornelius történetének folytatása Péter apostol megérkezése. Péter a következő színben, a történet folytatásában Corneliust és egész házanépét megkereszteli. A Stradanus-féle metszetsorozat is ezt a tartalmat követi, a következő jelenet nála is a keresztelés. Ilyen módon lehetséges például az is, hogy a tálca a kannával együtt keresztelés alkalmára készített ajándék lehetett, s ha tartozott

hozzá kanna, azon minden bizonnyal a csatlakozó keresztelés-jelenet ábrázolásában gyönyörködhetek az egykori tulajdonosok.

Nekünk egyelőre csak a tálca öröme jutott, egy rendkívüli darab múzeumba kerülésének diadala, amely ékesen bizonyítja a tatai fajansz kivételes kvalitásait.

Kövesdi Mónika

Kuny Domokos Múzeum, Tata

E-mail: kovesdimonika965@gmail.com

IRODALOM

BALLA é.n. Balla G.: *Holics, Tata és Buda kerámi-aművészete a 18. században*. Budapest é.n.

KISS 1963 Kiss Á.: *A Bubics Zsigmond gyűjtemény*. In: Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei VI. Budapest 1963, 75–91.

RÉVHELYI 1938 Révhelyi E.: *A tatai piarista rendház és múzeuma*. Budapest 1938.

RÉVHELYI 1941 Révhelyi E.: *A tatai majolika története*. Budapest 1941.

SIKLÓSSY 1918 Siklóssy L.: *Kuny Domokos, egy budai keramikus a XVIII. században*. Budapest 1918.

SIKLÓSSY-DIVALD-RÉDEY-TÖRÖK 1917 Siklóssy L. – Divald K. – Rédey M. – Török K.: *Holics, Tata, Stomfa*. Budapest 1917.

ÚJSZÖVETSÉG Újszövetségi Szentírás. BUDAPEST 1996.

CORNELIUS THE CENTURION AND THE ANGEL – THE STORY OF A FAIENCE TRAY FROM TATA

Mónika Kövesdi

The collection of the Kuny Domokos Museum is enriched by an acquisition, a faience tray, which was made in the Tata faience factory at the end of the 18th century.

A significant chapter in artistic past of town Tata is the 18th century faience art, which is why ceramics also play a prominent role in our museum's collection. The faience factory was founded in 1758. The masters came here from the imperial factory in Holics. Among them was the master painter, János Radiel, to whose name we associate the most significant painted pieces. The tray, which the study presents, is a masterpiece of painting, like

a painted picture or engraving, because the entire surface of the tray is filled with a single scene.

The scene painted in a single color may have been inspired by, or a paraphrase of, a popular Dutch engraving. Biblical series were fashionable at the time, such as the *Theatrum Biblicum* collection of engravings, and copies of these were also known at the time. The scene is from the New Testament, from the Acts of the Apostles, depicting an angel appearing to the Roman centurion Cornelius and commanding him to bring Saint Peter to his house. The story is also identified and explained in the German verse placed below the image.

Translated by Mónika Kövesdi

„QUID TIBI NATURA POTIUS QUID RURE BEATO” – A TATAI ANGOLKERT „KISKASTÉLYÁNAK” MADARAS FALFESTMÉNYE

Dományi Virág

ADALÉKOK A TATAI ANGOLKERTBEN TALÁLHATÓ NYÁRILAK MADARAS SZOBÁJÁHOZ

A tatai uradalmat 1727-ben vásárolta meg Esterházy József országbíró (1682–1748). Halála után a rendkívül pazarló életmódot folytató ifjabb Esterházy József vezérőrnagy (1714–1762) lett a birtok örököse. A „külföldön szórakozó” grófnak nem született örököse, így családi megállapodás szerint nagybátyja, Esterházy Ferenc tárnokmester fiai közt osztották fel birtokait. A tatai-gesztesi uradalom Esterházy Miklós koronaőr, diplomata (1711–1764), a pápai-ugodi és a devecseri birtokok Eszterházy Károly váci majd egri püspök, a cseklészi és semptei uradalmak Ferenc birtokába kerültek. Károlynak Pápán, Ferencnek Cseklészen volt saját rezidenciája, míg a diplomata Miklós madridi, szentpétervári, párizsi körútjairól visszatérve a bécsi Esterházy palotában lakott. Miklóst 1762-ben nevezték ki a magyar testőrség kapitányává, s ekkor döntött arról, hogy az általa csak hírből ismert tatai birtokán fényűző rezidenciát építtet a középkori vár helyén, megvalósítva elődje dédelgetett,

torzóban maradt álmát. Miklós tervezett építkezései a kezdeti szakaszban, a gróf folyamatos külföldi távolléte, anyagi források hiánya, majd betegsége miatt megszakadtak. A Fellner Jakab által tervezett nagyszabású, pazar építészeti együttes tervváltozatai szerencsére fennmaradtak. A fényűző palota és kert hiányát csak némileg pótolhatja a szinte egy kőhajításnyira megépült Esterházy rezidencia, amely nagy valószínűséggel szintén a mikulovi építész tervei alapján készült. Az újabb megrendelő személyében Miklós örökösét, Esterházy Ferenc kancellárt (1746–1811) tisztelhetjük, aki 1764-ben lett az uradalom örököse. A négy egymást követő galántai Esterházy gróf Tatát a családi reprezentációs igényeknek megfelelően alakította birtokközponttá, s tette virágzó mezővárossá a 18. század végére. Építkezéseik, oktatás- és műpártolásuk, gazdasági és ipari modernizációjuk nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a mai Tata is barokk városnak neveztesse.

„A GRÓF KERTJEI CSODÁLATOSAK” – A PARK ÉS A PIHENŐKASTÉLY KIÉPÍTÉSE

Kutatásom témája az úgynevezett „madaras szoba”, amelynek egyik *par excellence* emléke a tatai „Kiskastély”¹ *sala terrenájában* található. A falfestmény ikonográfiai vizsgálatát, egyéb magyarországi emlékekkel történő összevetését tűztem ki fő célként, azonban ennek megfelelő értelmezése nem nélkülözheti az építészeti háttérismereteket sem.

A tatai Angolkert és az ott található „Kiskastély” a város környékének vízszabályozása és környezetrendezése után épülhetett meg. A mocsaras lápvidék vízszabályozását Mikoviny Sámuel mérnök végezte el 1747-ben, lecsapolta a mocsaras vidéket, völgyzárógátat épített, az Öreg-tó is ekkor jött

létre. Az Angolkertben található Cseke-tó szintén a völgyzárógát építésének köszönhetően alakulhatott ki, ezekkel a munkálatokkal 1765-re lettek készen. Az Angolkert építésének rendezési terve Böhm Ferenc uradalmi mérnök nevéhez fűződik a nyolcvanas évek legelején. Esterházy Ferenc álma valósult meg az angliai tájkert és a nyárilak megépítésével. Isidore Canevale, a cseklészi és csákvári kertek tervezője nevéhez köthetők a park tervei. A II. József rendeletére történő 1784-es felmérések már megjelölik a park helyét a térképen.²

A „*Lustighaus*” alapkövének letételére 1783. október 11-én került sor, ekkor Böhm még javában

¹ A város Által-értől északra eső, tóvárosi részén megépült Esterházy-féle Nyárilakot a városi köznyelvben nevezik „Kiskastélynak” – ez áll a Cseke-tó melletti Angolkertben, a város tatai részén álló Esterházy-rezidenciát „nagykas-

télynak” nevezik, ez áll az Öreg-tó közelében. Ez utóbbinak szintén van egy kiskastélyként említett traktusa, amely a nagykastély barokk kertjére nyílt.

² KDM REH

dolgozott a csatornák, a kert körüli árok és az úsztatótavak kiásatásával. Figyelemreméltó mérnöki teljesítmény a kert vízrendszerének kiépítése. A park magaslaton helyezkedik el, így az itt eredő források vizeinek kertet behálózó, tekervényes csatornáinak és a változatos vízfelületek kialakítása nem lehetett könnyű feladat a lejtős terepen.

A „Kiskastélyt” a Fellner Jakabot követő uradalmi építész, Grossmann József (1747–1785) tervezte,³ az építési munkálatokat a „Baumeister” 1785-ös halálát követően Gött Antal fejezte be. A gróf építészének és mérnökeinek írt leveleiben határozott utasításokat találunk: rendelkezik kacsausztatóról, források és vízesés kialakításáról, a rossz formájú tutaj helyett beszerzendő kis csónakról, padokról stb. A „Kiskastély” és környezetének befejezési éve 1786. Ismeretes, hogy a parkban 1785-ben már külön keltetőház, kacsató és hattyústó, valamint „Schwannenhaus” is volt. 1795-ben már rendelkezett egy Schweiger Antal faragta kis kínai szoborral büszkélkedő „Vogelhaus”-szal, valamint „Glashaus”-szal, 1803-ban pedig „Nagy Madár Kalitzka” elhelyezéséről is rendelkezett a gróf.⁴ Az Angolkert bővítése és csinosítása majd két évtizeden át aktívan folyt, ekkor készült el például a gótikus műrom, a grotta, a gróf szabadkőműves páholytagságának szimbólumait sejtető török mecset, a római oltár.

A kastély és a fallal körülvett romantikus park hajdani pompája ma is varázslatos. A kedves, méreteiben visszafogott, klasszicizáló késő barokk kerti lak körül sugárirányban futó sétálóutak mentén pálmaház és műromok ékesítik a kertet, teszik izgalmassá a látogató barangolásait. A Tükör- és az Angyal-forrásból táplálkozó mesterséges patakok vizei és a fák árnyéka nyáron is kellemesen hűvös mikroklímát hoznak létre. A parkról korabeli utazók is elismerően írtak. 1797-ben járt itt Robert Townson, aki így ír: „Ez a kis hely, amely az Esterházy család tulajdonában van, megérdemli, hogy az ember néhány mérföldet tegyen azért, hogy megtekintse. A gróf kertjei csodálatosak. Legszebb díszét alkotják a nagyszámú élő vízi források, amelyek ebben az országban igen ritkák. Felhasználásuk nem kihívó módon történt, hanem tavakat és csatornákat alakítottak ki, amelyek mellett szomorúfüzek nőnek, az áttetsző vízi patakok pedig arra készítetnek, hogy pihenjünk, és a vizeket körülvevő hűvös és zöld pázsiton meditáljunk. Szívesen töltene itt az ember kellemes perceket egy szép barátnővel. A francia kertek

inkább nagyszámú és zajos társaságokhoz illenek.”⁵ Négy évtizeddel később Édes János hasonlóképpen ír a gyönyörű Angolkertről, amelynek meleg forrásai 400 hattyúnak adnak otthont.⁶ Kazinczy Ferenc sem mulasztotta el bécsi, pozsonyi útjai során, hogy ide betérjen.

A Grossmann József tervei alapján készült „kislak” egyemeletes, klasszicizáló, késő barokk épület. Visszafogott, hivatkozástól mentes, viszonylag szerény méretű négyszögletes tömbű épület. A földszintet a folyosó északnyugati oldalán található lépcsőház köti össze az emelettel, amelynek szobái folyosóról nyílnak. Ezen a szinten nincsenek falfestések, a falak tapétával voltak burkolva. A földszinti részen, az északnyugati kiszolgáló folyosóra nyíló bejárattal szemközt a *sala terrenába* nyíló ajtó található, egy tengelyre rendezetten a terem szemközti főbejáratával. A központi helyiségnek ez a déli homlokzaton lévő főbejárata a kerttel közvetlen kapcsolatban van, hiszen csak ez a bejárat és egy terasz választja el attól. A pihenőhelyiség két oldalán *enfilade*-os elrendezésben két további terem, délkeletre a férfi, délnyugatra a női szalon kapott helyet. Míg ezek falait az emeleti helyiségekhez hasonlóan szintén tapéta borította, addig a *sala terrenát* pompás madaras falfestésekkel díszítették a nyolcvanas évek közepén. Az öttenegyes épület hangsúlyos részét képezi ez a helyiség. Az emelet magasságáig nyúló terem alaprajza szabályos kör, mindezt a kerti homlokzaton a szabályos hatszög három oldalával kialakított trapéz formájú rizalit jelzi. A díszterem szimmetriatengelyében nagyméretű ajtóval, két oldalán szintén magas ablakokkal nyílik a tágas, konvex-konkáv lépcsővel kialakított félköríves terasz. A nyílások feletti tengelyekben, az emelet szintjén egy-egy kisebb, négyszögletes, kőkeretes ablak töri át a falak síkját. A teraszhoz az idelátogató a griffes kőkapun keresztül, egy egyenesen idevezető úton juthatott el. A rizalit attikáján kapott helyet a virágkosarat tartó két puttó, a kaspóra a családi címet faragta Schweiger Antal, az uradalom szobrásza, többek közt a park épület- és díszítőszobrainak mestere.⁷ A Révhelyi Elemér által készített fotón még eredeti helyén látható az épületszobor. Az attika felirata a következő antik szentencia, amely a gondtalanság, az örömteli, önfeledt rokkó életérzés jelszava: „*Quid tibi natura potius quid rure beato*”.⁸

3 Fellner segédépítész, majd Fellner halála után özvegyének férje.

4 P. TÓTH 2009, 96–97.

5 P. TÓTH 2009, 88.

6 P. TÓTH 2009, 88.

7 Az eredetiek ma a Kuny Domokos Múzeum gyűjteményében található.

8 Jelentése: Mi hatalmasabb számodra a természetnél, mi a szép vidéknél.

A FALFESTMÉNYEK DESCRIPTIÓJA

A Nyárilak termének falfestményeit Révhelyi Elemér az 1930-as években fotókkal dokumentálta. Ezek a fényképek még teljes szépségükben és épiségükben tárják elénk a díszítőfestést; ezt használtam fel a leírás során.

A *sala terrena* folyosóra nyíló ajtajának jobb és bal oldalán lévő keretszélektől az oldalsó szobákba nyíló ajtók kereteinek széléig az egész falsíkot borító falfestmények kerültek megfestésre. A keletre eső falmező szekkjának leírása: a padló vonalára festett áttört kőrácsos kerítések és egy attól távolabbi, oszlopos indítással a vízből kiemelkedő kerítés közt egy tó vizének tükre húzódik, amely a távolban partot ér. A víz felülete szinte befolyik a terem padlójára. A jobb oldali kőkerítésen hanyagul odavetett tollas kalap, letámasztott sétatálcá, a kerítés tetején tollászkodó fehér vízimadár. A padló és a falmező találkozásának vonalában, a „földre téve”, csendéletet idéző hasadt gyümölcs, talán dinnye, egyéb kisebb gyümölcsökkel és egy kisebb, a parton szárba szökkenő növény került megfestésre. A vízről egy fehér madár éppen felszáll, a balusztrádos kerítésen egy másik madár tollászkodik. A kő mellvédek mögött dús, egzotikus kert rejtőzik. A víz partjának túloldalán veduta, amely egy kis kastélyt ábrázol csillagszerűen futó utakkal, trapéz alakban kialakított parterekkel a park közepén. A kertképi táj és az épület, bár arányaiban túl magas, megfeleltethető a tatai Angolkert és a kastély tájképi ábrázolásának. A falkép bal oldalának lombkoronája és a nyugati oldalon lévő falfestmény jobb oldali fáinak lombjai keretezik a terem folyosóra nyíló ajtaját, átvezetik a néző szemét az egyik falképről a másikra. A koncepció, a kompozíció egyértelműen ismétlődik és folytatódik a szekókon. A bal oldali faldíszítés, az előző falképhez

hasonlóan, a padló szintjéről építkezik, s bontakozik ki. A falmező jobb oldalán posztamensen álló oszlop, mellette oroszlánfejes faragott henger (talán kút?), a padló vonalának közepén agávészerű növény ágaskodik, tövében gyümölcsceszendélettel, balra kis apró virággal és egy virágzó, nagylevelű növénnel. Az agávé mögötti egzotikus fa tövében faragott kerti váza áll egy kör alakú talapzaton. Ettől balra a fa magasságáig felérő, gombban végződő bottal megtámasztott, csíkos sátorlap redői hullámszerűen. A keleti falkép víztükre itt folytatódik, két hattyú ékeskedik a közepén. A túlsó vízpart tájképi háttérben szintén egy veduta sejlik fel, itt azonban egy másik, nagyobb léptékű rezidencia jelenik meg. A *sala terrena* többi, ajtókkal, ablakokkal áttört falát minden tenyérnyi felületen egzotikus növényekkel festették ki, amelyek szövevényes lugas képzetét kelthették a látogatóban.

A kertből belépve, a teremben állva a vendég a két „madaras freskóval” találta szembe magát, amelyek a *trompe l’oeil* hatásnak köszönhetően egy falakon túli világba, a képi ábrázolás terébe szólították őket. Ezt a festői illúziókeltő fogást, invenciót szolgálja a falkép méreteinek emberléptékű, életnagyságú aránya is. A *sala terrena* a terem falain túli kertet és a falfestmények által ábrázolt tájat köti össze. Olyan fókuszot ajánl fel a néző számára, amelyből két teret szemlélhet, az illuzionisztikus és a valós világot. Zavarba ejtő a hatás, hiszen filozofikus értelemben a jelenlétesség kettősségével kell számolnia a befogadónak, a szemlélőnek. Ez a fantasztikus játék a barokk freskófestészet egyik sajátos, bevett fogása. A kastély termének kifestési programja alaposan kidolgozott, zseniális koncepció, az illuzionisztikus falkép-festészet egyik ragyogó, unikális magyarországi példája.

A KÜLSŐ HOMLOKZAT SZENTENCIÁJA – FILOLÓGIAI KITÉRŐ

A fentiek ismeretében térjünk vissza az attika latin nyelvű, bukolikus hexameterben írott szentenciájára: „*Quid tibi natura potius quid rure beato*”. Nagy valószínűséggel egy Horatius parafrázissal állunk szemben.⁹ Marcus Aristius Fuscusnak írt levelében a falusi életet magasztalja, s megkérdi barátját: „*Novistine locum potiore rure beato?*”¹⁰ – kissé szabadon fordítva: Tudsz-e jobb helyet a boldog falunál?

Véleményem szerint a fent leírt falfestés és a kert dialogikus viszonyának koncepcióját ez a felirat megerősíti az Angolkertbe érkező és a kastély *sala terrenájába* belépő látogató számára. A felirat a kertre néző attikán kapott helyet, pontosan a *sala terrenába* vezető bejárat felett. Aligha lehet véletlen ez a feltételezhetően a megrendelőnek tulajdonítható szándék, bár erre utaló írásos források jelenleg nem ismertek. A szentencia értelmezése

⁹ Bencze Ágnes tanárnőt illeti a köszönet ezért a kis kutatásért.

¹⁰ Horatius Flaccus: *Epistolae*, I. könyv, 10. levél. HORATIUS 1849, 406.

kettős, attól függően, hol tartózkodik a látogató, az épületen belül vagy a kertben. A kertbe érkező látogató először nyilvánvalóan a parkra vonatkoztatja a feliratot, a „*natura*”-t élő, valóságos természetként értelmezi. Ahogy belép a tájképi, illuzionisztikus, elbűvölő festésekkel díszített terembe, a „*natura*” szó jelentésváltozáson megy keresztül, s a befogadó számára itt már a „képi ábrázolásra”, a tájképi falfestésre vonatkozik. A befogadó tartózkodási helye a felirat kontextusát és a „*natura*” szó jelentéstartalmát is módosítja. Ezt támasztja alá a „*Nagy francia enciklopédia*” „*Nature*” szócikk értelmezése is.¹¹ A szó egyik lehetséges jelentése „természet”, azaz a bennünket körülvevő, Isten által teremtett világ, teológiai értelemben a „*natura naturans*” (teremtő természet). Ezt a jelentést azonban megkülönbözteti a nem isteni kéztől, hanem az ember által megalkotott világtól, azaz a „*natura naturata*”-tól, a „teremtett természettől”.¹² A „*Nature*” és az „*Art*” (művészet) szavak közt a következő kapcsolatot hangsúlyozza az enciklopédia: „*a művészet képes arra, hogy eszközeinek birtokában meghaladja a természetet, s hatásának révén a megszokottól eltérően láttatja ábrázolásának tárgyát*”.¹³ Az újkori ember, a felvilágosult ember természetéhez és Istenhez való viszonya a változás korát élte a 18. század második felében. A maga alkotta természetet a művészet megnyilvánulásaként értel-

mezte, a művészetet egyfajta természetfeletti csodának. Ezáltal felvetődik a kastély homlokzatán szereplő felirat többfajta értelmezésének lehetősége is, mégpedig a „*Natura*” jelentésváltozásának függvényében. A két lehetséges fordítás közül az egyik: „*Mi tetszik neked jobban a természetnél, a boldog vidéki életnél?*”, míg a másik: „*Mi tetszik neked jobban a művészet által megalkotott természetnél, a vidéknél?*” A szentencia tökéletesen illik egy vidéki kerthez ugyanúgy, mint egy bukolikus, arkádiai, képzeletbeli tájképhez, így a látogató önkéntelenül részt vesz a talányos játékban, s megtalálja saját válaszát a költői kérdésre. Ezt a kis klasszika-filológiai, filozofikus kitérőt azért tartottam fontosnak, mert véleményem szerint egy parkkal körülvett kastély esetében a természetes, az alkotott környezet és az épület, külső és belső díszítéseivel együtt, szoros kapcsolatban állnak, reflektálnak egymásra. A nyilvánvalóan funkcionális összetartozást az épület és kert együttes ikonográfiai és ikonológiai elemzése pontosíthatja, árnyalhatja, jelen esetben erősíti. Tata esetében a feliratnak köszönhetően ez az összefüggés jóval világosabban kimutatható, mint más vidéki kastélyok esetében, ahol a feliratok az építetökről és az építkezés idejéről tanúskodnak. A kertek és az épületek közti szoros kapcsolat azonban mindegyik esetében feltételezhető.

A VEDUTÁK IKONOGRÁFIÁJÁNAK ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLETE

További kérdésként merül fel a Nyárilak falfestményein szereplő veduták kastélyainak azonosítása. A fentiekben már említett ábrázolások közül a keletre eső falképen a tatai „Kiskastély” és a körülötte található korabeli park képe sejlik fel. Ezt

a művészettörténészek általánosan el is fogadják. A nyugatra eső falfestmény vedutája egy másik, nagyobb léptékű kastélyra, rezidenciára vonatkozatható. Magától értetődhet a válasz: ez egy másik, a család megrendeléséhez köthető épület ábrázo-

11 <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia/article/v11-199-0/> (utolsó elérés: 2022. január 30.)

12 „*C'est dans ce sens que nous disons la nature humaine, entendant par-là généralement tous les hommes qui ont une ame spirituelle & raisonnable. Nous disons aussi nature des anges, nature divine. C'est dans ce même sens que les Théologiens disent natura naturans, & natura naturata; ils appellent Dieu natura naturans, comme ayant donné l'être & la nature à toutes choses, pour le distinguer des créatures, qu'ils appellent natura naturata, parce qu'elles ont reçu leur nature des mains d'un autre.*” Fordítása: Ebben az értelemben mondjuk azt, hogy embe-ri természet, ami általában minden olyan emberre vonatkozik, aki szellemi és gondolkodó lélekkel bír. Használjuk azt a kifejezést is, hogy angyali természet, isteni természet. Ugyanebben az értelemben használják a teológusok

a teremtő természetet (*natura naturans*) és teremtett természetet (*natura naturata*); ők az Istent nevezik teremtő természetnek, mivel általa adatott a lét és a természet mindenk számára, így különböztetik meg Őt a teremtményeitől, akiket teremtett természetnek neveznek, mivel ők a természetüket más kezeitől kapták.

13 „*C'est aussi dans ce sens qu'on dit que les miracles sont au-dessus du pouvoir de la nature; que l'art force ou surpasse la nature par le moyen des machines, lorsqu'il produit par ce moyen des effets qui surpassent ceux que nous voyons dans le cours ordinaire des choses.*” Fordítása: Használjuk abban az értelemben is, hogy a csodák a természet hatalma felett állnak; gépi eszközökkel a művészet erőszakot vesz a természetten és felülmúlja azt, mivel olyan hatást ér el, amely felülmúlja mindazt, ahogyan mi a dolgokat a megszokott módon szemléljük.

lása. A tájképben látható kastély nem feleltethető meg az Öreg-tó partján jelenleg álló Esterházy-kastélynak,¹⁴ azonban felidézi a Fellner Jakab által *delineált* tervekről ismert nagyszabású, pazar rezidenciát, amelyet Ferenc apja, Miklós építtetett volna az Öreg-tó partján ma is álló vár helyére.¹⁵ A Révhelyi Elemér hagyatéki gyűjteményében szereplő tervek ismeretében megállapítható, hogy a hasonlóság igen nagyfokú.¹⁶ Ezeket a terveket Fellner 1763 januárjában vitte Bécsbe, ahol nagy elismeréssel fogadták, mondhatni, hogy az építész sikert aratott. A vedutaszerű háttérben megjelenő épület tömbje, környezetének ábrázolása valóban arra enged következtetni, hogy Fellner Jakab Esterházy Miklós megrendelésére készített épület- és parkterveinek víziója került ábrázolásra a falképen. A festő ismerte a terveket, Grossmann

Józsefnek, az építész barátjának köszönhetően. Feltehetőleg a kertet és kastélyt építtető Ferenc – apja, Miklós meg nem valósult grandiózus terveinek emlékére – maga óhajtotta a fényes rezidencia képét, a tervek alapján, a Nyárilak falán megidézni, saját pihenőkastélyának párjaként. A két falkép struktúrája, egymásba fésülhetősége, a tematika egyezősége megengedik azt a feltételezést, hogy gyakorlatilag egyetlen képről beszélhessünk, amelyeket csak egy ajtó „véletlen” közbeiktatása szakít meg. A háttérből felbukkanó kastélyok nyilvánvalóan egymás *pendant*jaként határozzák meg a két falképet, s kapcsolatukat, térbeli és tematikai egységüket is erősítik. A falképek megrendelésére vonatkozó írásos dokumentációval sajnos nem rendelkezünk, ezért a fenti gondolatmenet hipotézis marad.

A MESTERKÉRDÉS – JANKOVSKY JÓZSEF, A PICTOR

A „Kiskastély” mesterkérdése a mai napig nyitott, további kutatást, pontosítást igényel. A szekkók az épület elkészültekor születtek, 1785–1786-ban. Kövesdi Mónika művészettörténész utal rá, hogy a Kuny Domokos Múzeum tulajdonában lévő Révhelyi Elemér-hagyaték ide vonatkozó dokumentumai többek közt említést tesznek egy Jankovszky József nevű bécsi festőről, aki bizonyos festési munkákat végzett a *Gesamtkunstwerk* kivitelezése során. Garas Klára Jankovszkyval kapcsolatban egyetlen adatot közöl, képpel együtt, 1955-ben megjelent korpuszában: „1735-ben Csákváron van, jelzett csákvári látképet fest vízfestéssel.”¹⁷ A parkban álló kastélyban végzett munkálataira vonatkoztatható írott források a múzeum Révhelyi-hagyatékában állnak rendelkezésre. Jankovszky 1786 augusztusában kapott engedélyt a festői munkálatok megkezdésére.¹⁸ Egy későbbi kifizetési feljegyzés arról tudósít, hogy a mester 1799 tavaszán a terem falfestésének javításáért fizetségben részesült. Ezen irat „*akademischer Mahler*”-ként említi a festőt.¹⁹ Kövesdi ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy a dokumentumok alapján nem egyértelműsíthető a festői feladat, mint ahogy az sem, hogy a festő a park mely épületében dolgozott.²⁰ Az alábbiakban

azok a megbízások szerepelnek, amelyekre feltélesen vonatkozhattak a megbízatások, kifizetések.

Szóban forgó festő az Öreg-tó partján álló Esterházy-rezidencia festési és mázolósi munkálataiban is részt vett, az erről szóló szerződés 1786 májusában kelt, ebben Joseph Jankovsky néven szerepel.²¹ Itt sem tudni, pontosan milyen festési munkákat végzett a festő. A 2003-ban megkezdett restaurálásnak köszönhetően az épületegyüttes úgynevezett „Kiskastélyának” – ami nem keverendő össze az Angolkertben álló épülettel – kertre nyíló szobájában, a *sala terrenában* részben feltártak egy kék kockás, lugast idéző kifestést,²² amelyen a lugas rácsai közt túleveles, lombos fák részletei bújnak meg.²³ Ez a réteg az, amelyet később átfestettek, s oszlopokkal tagolt, barokk stílusú architekturális festéssel fedtek. A szóban forgó falfestések datálása kérdéses, hiszen a 19. század közepén végzett átalakítások, az épület 1857-re datálható, kertre nyíló ovális lépcsőjének építése arra utal, hogy ez az épületszárny a kastély részeként funkcionált a továbbiakban, s ekkortól használhatták a helyiséget *sala terrenaként*, amely tipikusnak mondható lugasos díszítőfestést kapott.²⁴ A 19. század közepére tehető átalakítások során a homlokzati

14 KÖVESDI 1998, 154.

15 P. TÓTH 2009, 92.

16 HARIS 1988, 76–77.

17 GARAS 1955, 225.

18 P. TÓTH 2009, 92. 31. lj.

19 P. TÓTH 2009, 92. 32. lj.

20 KÖVESDI 1998, 158.

21 HARIS 2008, 182.

22 HARIS 2008, 185.

23 KEMÉNY 2007, 10.

24 HARIS 2008, 184.

nyílászárókat, a századfordulón a belső kereteket cserélték le, de mindkét esetben a barokk formakincs szándékos követéséről beszélhetünk.²⁵ A részletek nem adhatnak támpontot a *sala terrena* kifestésének datálásához. Nagy valószínűséggel az itt található díszítőfestések nem Jankovszky munkái, hanem a 19. század közepén végzett átalakításokhoz köthető kifestések.

Esterházy Ferenc a hetvenes, nyolcvanas évek folyamán átépíttette a kastélyegyüttes főépületét, illetve folytatta a munkálatokat. A rezidencia földszintjének falfestései két periódusra oszthatók, az első a 18. és 19. század fordulójának környékére datálható, a második a 19. század közepére. A fentiekben megemlített, Jankovszkyval kötött szerződés időpontja 1786. A barokk freskók jó egy évtizednyi vel későbbi datálása nem támasztja alá bizonyosan, mint ahogy nem is zárja ki, hogy a bécsi festő lehetett a kivitelező mester.

A nagykastély főúri dolgozószobájának kék-fehér, illetve a közeli folyosó vörös-csíkos, törökös sátmotívuma felkeltheti a kutató figyelmét. Az Angolkertben található falfestményeken a sávós sátorlap-motívum szintén feltűnik. A parkbéli kastély falfestményén szereplő sátorlapos motívum előképe Johann Wenzel Bergl laudoni négy világtáj freskóján látható Európa perszifikáció allegorikus alakjának balján tűnik fel. A motivikus egyezés bámulatba ejtően hasonlatos. Bergl freskója 1773-ban született. Vajon ismerhette-e ezt a freskót a tatai „Kiskastély” festője? Minden bizonnyal igen, de erre ugyancsak nem utalnak források. A nagykastély sátras kifestése azonban erősen sejteti, hogy a parkban álló kastély szekkoín szereplő motívum inspirálhatta a rezidencia főúri dolgozószobájának és folyosójának illuzionisztikus kifestését. A két falfestés viszonyát egyelőre nem lehet kielégítő módon tisztázni.

Az 1735-ben Csákváron tartózkodó és dolgozó mester a tatai Nyárilak kifestésekor, illetve a rezidencia munkálatainak kivitelezésekor a hatvanas, hetvenes éveiben járhatott. Nem tartom valószínűnek, hogy az idős mesternek attributálhatnánk a nyolcvanas évek közepére datálható reprezentatív, kvalitásos, a kortárs falfestmények ismeretéről tanúskodó tatai díszítőfestéseket. A Jankovszky névhez köthető, 65 éven keresztül tartó, aktív festői tevékenység nem valószínűsíthető, mint ahogy az sem, hogy a Garas Klára által 1735-ben említett és az 1799-ben dolgozó mester személyét azonosnak véljük. Véleményem szerint a Nyárilak kifestésé-

nek stílusa impresszionisztikus, friss, lendületes, fiatal festőt kíván, aki előképeit a rokokó falfestészet kortárs *exemplumai* közül választotta. A falak egy olyan mester kezének nyomát viselik magukon, aki „világlátottabb”, aki a rokokó kurrens divatjához közelebb állt, aki közvetett, esetleg közvetlen módon ismerhette Johann Wenzel Bergl falfestményeit.

Segítségünkre lehet a mester azonosításának kérdésében a bécsi Akademie der bildenden Künste névsora. A bécsi akadémiára beiratkozott hallgatók névsorában, az 1771-es évben a következő bejegyzés olvasható:²⁶ „Nr. 732. Janckowsky Jos(ephus): Ign(atius): Mahler in Cond(ition). bey H(errn) Pachmayer. 15 Martii 1771.”²⁷

Ez a festő véleményem szerint nem azonosítható a Csákváron 1735-ben festő Jankovszkyval, mivel beiratkozásának jóval korábban kellett volna megtörténnie. Volt-e egy szintén József nevű fia Jankovszkynak, aki esetleg apja mellett dolgozott s folytatta a festői mesterség gyakorlatát? A logikus válasz az lenne, hogy az 1735-ben Csákváron tájképet festő mesternek született egy József Ignác nevezetű fia, aki 1771-ben beiratkozott a Bécsi Képzőművészeti Akadémiára, majd Tatán dolgozott festőként. A rokoni kapcsolat alátámasztását bizonyító írásos adatok, anyakönyvek eddigi ismereteim szerint nem kerültek elő. Az 1799-es szerződésben említett „*akademischer Mahler Jankovszky*” cím és név nem vonatkoztatható más festőre, csakis az 1771-ben beiratkozott festőre, az akadémia listáján ugyanis csak egy Jankovszky szerepel. Ez igazolhatja azt a feltételezést, hogy a parkban álló „Kiskastély” kifestésének ő a kivitelezője. Tényként fogadom el, hogy Bergl 1773-as laudoni Európa freskóját közvetve vagy közvetlenül ismernie kellett a tatai festőnek. Jankovszky a hetvenes évek elején tölthette tanoncéveit Bécsben, tehát joggal feltételezhető, hogy Bergl munkái hatottak rá, Bergl motívumait ismerte, s később felhasználta azokat.

A Révhelyi Elemér hagyatékában szereplő dokumentumok alapos áttekintése mindenképpen szükségesnek mutatkozik annak érdekében, hogy azokból a megrendelésekre vonatkozó objektív következtetéseket levonhassuk, hogy azokat pontosan közöljük. A születési és halotti anyakönyvek böngészése talán a feltételezett idősebb Jankovszky József és ifjabb Jankovszky József Ignác személyére is választ adhat.

25 Az Esterházy-kastély 2020. december 1-i átadását megelőző kutatások vonatkozó eredményei még kiadás előtt állnak.

26 BUZÁSI 2016, 295.

27 Janckowsky József Ignác: festő beiratkozott. Pachmayer Úrnál. 1771. március 15. (megj.: Pachmayer Úrnál lakott).

EXCURSUS

A díszítőfestők és aranyozók megbízatásukért csekély fizetséget kaptak. A számadások, megbízói szerződések az esetek többségében vagy nem is jelennek meg a levéltári fondokban vagy nagyon csekély összegű, jelentéktelen kifizetésekként mutatkoznak meg. Bár a tatai domíniumra vonatkozó bejegyzések viszonylag pontosak, felbukkanó adatokkal számolhatunk. Nem kerülheti el a figyelmünket egy festőre vonatkozó közlés. A Bécsi Képzőművészeti Akadémiára beiratkozott hallgatók közt szerepel a következő bejegyzés: „*Grossmann Mathias. der obigen (Leopold Grossmann) bruder d(en) 15 Jun(ii) 1751.*”²⁸

Mathias Grossmann a Tatán építésként dolgozó József és a szintén építész Leopold testvére volt. Az akadémiára abban az évben iratkozott be, amikor Bergl a „*Jefta áldozata*” című képéért második díjat kapott. A következő évben Bergl a „*Jób a*

szemétdombon” című képéért az akadémia első díját érdemelte ki.²⁹ Az akadémiára 1751-ben beiratkozó Grossmann Mátyás az akadémián ismerhette Bergl-t, találkozhatott alkotásaival. Testvére, József, a tata-gesztesi birtok építőmestere lett, és Pápan is dolgozott Eszterházy Károly megbízásából, Fellner Jakab halála után. A tatai „Kiskastély” építésének testvére vajon kivitelezhette-e a falfestményeket vagy teljes mértékben kizárható, hogy ő festette a madaras díszítőfestést? Kutatásom jelen állása szerint erre a kérdésre nem tudok választ adni, s Buzási Enikő is megjegyzi Grossmann Mátyással kapcsolatban, hogy a fenti bejegyzés adatain túl a festőről egyelőre semmilyen információval nem rendelkezünk. Szerencsés esetben a tatai építész testvérének neve talán felbukkan, és némi betekintést kaphatunk a festő Grossmann *oeuvre*-jébe, s kiderülhet, fűzte-e valamilyen szál Tatához.

A PARK ÉS A NYÁRILAK AZ UTOLSÓ ESTERHÁZY TÁVOZÁSA UTÁN

Az Angolkert és a „Kiskastély” a grófi család használatában és tulajdonában volt egészen az utolsó Tatán tartózkodó galántai gróf, Esterházy Ferenc (1896–1939) haláláig. A zeneszerző és operarajongó Ferenc a „Kiskastély” melletti, 2500 főt befogadó szabadtéri színpadon számos balett- és operaelőadásnak, jótékonysági bálnak biztosított helyet. A harmincas években készítette Révhelyi Elemér azt a két fotót, amelyek az ép freskók utolsó megmentői, s még teljes pompájukban mutathatják be a falképeket. Ferenc gróf halála után családja Ausztráliába emigrált, a parkot és a „Kiskastélyt”

a második világháború után államosították. A politika természetesen minden „nagyúri” méltóságától megfosztotta a grófi kertet, a kastély az edzőtábor kezelésébe került, majd 1966-ban megyei múzeumigazgatóság költözött a falai közé. Az épületet, a *sala terrenát* középen fallal választották ketté, az ekkor még ép falfestéseket lemeszelték. A lépcsőház és a földszinti helyiségek architektúrális kifestésének, valamint a „madaras freskónak” a falkutatására az épület felújítása érdekében, 2014-ben került sor.

Dományi Virág
virag.domanyi@gmail.com

IRODALOM

BUZÁSI 2016 Buzási E.: *Források a magyarországi, erdélyi valamint magyar megrendelésre dolgozó külföldi művészek bécsi akadémiai tanulmányihoz (1726–1810)*. Budapest 2016.
GAMERITH 2019 Gamerith, A.: *Einerseits Bergl. Andererseits Bergl*. Melk 2019.
GARAS 1955 Garas K.: *Magyarországi festészet a XVIII. században*. Budapest 1955.

HARIS 1988 Révhelyi E.: *Fellner Jakab életműve - a kezdetektől az 1760-as évek közepéig*. In: (Szerk. Haris A.) Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében. (Tudományos füzetek 4.) Tata 1988, 7–35.
HARIS 2008 Haris A.: *Majorsági központtól a kastélyig, avagy a tatai Esterházy-kastély kiépülése*. In: (Szerk. Feld I. – Somorjay S.) Kastélyok év-

²⁸ BUZÁSI 2016, 293. Fordítása: Grossmann Mátyás. a fenti (Grossmann Leopold) testvére, 1751. június 15-én.

²⁹ GAMERITH 2019, 11.

századai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Budapest 2008, 169–186.

HORATIUS 1849 *Horatius, Q. F.: Epistolarum Liber Primus*. In: *The Works of Horatius Quintinus Flaccus Illustrated chiefly from the Remains of Ancient Art*. London 1849.

KEMÉNY 2007 Kemény M.: *Elfelejtett falfestések a tatai Esterházy-kastélyban*. Örökség 11. évf. 7–8. sz. (2007) 10.

KÖVESDI 1998 Kövesdi M.: *A tatai Esterházy-nyárilak dísztermének falképei*. Műemlékvédelmi Szemle 1998/1 153–162.

P. TÓTH 2009 P. Tóth E.: *A tatai angolkert 18–19. századi építészeti és képzőművészeti emlékei*. KMMK 15 (2009) 87–115.

„QUID TIBI NATURA POTIUS QUID RURE BEATO“ – DIE VOGELWANDMALEREIEN DES „KLEINEN SCHLOSSES“ IM ENGLISCHEN GARTEN VON TATA

Virág Dományi

Das Thema meiner Forschung ist das sogenannte „Vogelzimmer“, dessen eines besonderes Erinnerungstück sich in der Sala terrena des im Englischen Garten von Tata gelegenen „Kleinen Schlosses“ befindet. Der Grundstein des Gebäudes wurde 1783 gelegt, der Auftraggeber war Franz Graf Esterházy und die Pläne wurden vom Baumeister Josef Grossmann angefertigt.

Im Erdgeschoss des „Kleinen Schlosses“ befindet sich die Sala terrena, die in der Mitte der 1780er Jahre mit prachtvollen Vogelwandmalereien geschmückt wurde. Die Wandmalereien wurden vom Kunsthistoriker Elemér Révhelyi in den 1930er Jahren fotografisch dokumentiert; auf diese Weise kennen wir sie in ihrer ursprünglichen Form. Beim Betreten des Raumes vom Garten aus erblickten die Gäste zwei „Vogelfresken“, die dank des trompe-l’œil-Effekts in eine Welt jenseits der Wände, in den Raum der bildlichen Darstellung, einluden. Das Ausstattungsprogramm des Schlossraumes ist sorgfältig ausgearbeitet, eine geniale Konzeption und eines der herausragenden und einzigartigen ungarischen Beispiele illusionistischer Wandmalerei.

Die Meisterfrage der „Vogelfresken“ ist bis heute offen und bedarf weiterer Forschung. In den Dokumenten des Nachlasses von Révhelyi wird unter anderem ein Josef Jankovszky genannter Wiener Maler erwähnt, der bestimmte Malerarbeiten im Gebäude ausgeführt hat. Der Name taucht ebenfalls im Zusammenhang mit den Wandmalereien im „Großschloss“ der Familie Esterházy nahe des Alten Sees in Tata auf. Das türkisch anmutende Zeltmotiv des „Großschlosses“ kann die Aufmerksamkeit des Forschenden wecken. Auf den im Eng-

lischen Garten befindlichen Wandmalereien erscheint das gestreifte Zeltlappenmotiv ebenfalls. Vorbild für das im Parks Schloss auftauchende Zeltmotiv ist auf Johann Wenzel Bergls Laudon-Fresco der vier Erdteile zu finden, wo es links von der allegorischen Gestalt der Europa-Personifikation erscheint. Jankovszky dürfte seine Lehrjahre zu Beginn der 1770er Jahre in Wien verbracht haben, weshalb anzunehmen ist, dass Bergls Werke Einfluss auf ihn hatten. Unsere Aufmerksamkeit darf zudem eine weitere Angabe über einen Maler nicht entgehen: Unter den an der Wiener Akademie der bildenden Künste eingeschriebenen Studenten findet sich der Name Mathias Grossmann, der der Bruder des Planverfassers des „Kleinen Schlosses“, Josef Grossmann, war. Ist es denkbar, dass der Bruder des Architekten des „Kleinen Schlosses“ die Wandmalereien ausführte? Nach dem gegenwärtigen Stand meiner Forschung kann ich diese Frage nicht beantworten, da wir – abgesehen von seiner Einschreibung an der Akademie – über keinerlei Informationen zu dem Maler Mathias Grossmann verfügen.

Nach dem Zweiten Weltkriegs gelangte das „Kleine Schloss“ in die Verwaltung des Trainingslagers, und 1966 zog die Direktion des Komitatsmuseums in seine Räume ein. Eine Zeitlang wurde die Sala terrena in der Mitte durch eine Wand geteilt; die damals noch unversehrten Wandmalereien wurden übertüncht. Die Wanduntersuchung des Gebäudes, sowie der „Vogelfresken“ erfolgte im Jahr 2014 im Rahmen der Gebäuderenovierung.

Übersetzt von Máté Stegmayer

A TATA ÉS TÓVÁROSI POLGÁRI OLVASÓKÖR FÉNYKORA

Rabár Ferenc

1867 után nagyon sokoldalú, színes egyesületi élet alakult ki Tatán.¹

Kisiparosok, értelmiségiek, tanítók, tisztviselők támogatásával 1872. június 2-án alakult meg a Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör. Alapító tagjai Futó János, Láng Ferenc, Bozmannovszky Károly, Biedermann János, Szalay Pál, Farkas Ferenc, Bátty Lajos és Újváry Mátyás voltak.²

Az első évtized a szerény kezdetek kora volt, de már ekkor kirajzolódtak fő jellemvonásai. A Tata-Tóvárosi Híradó 1882-ben így jellemezte őket: „igen szerény kör, de olyan elnöke van, hogy szava döntő társadalmi életünkben”. Társadalmi téren „tehetségéhez képest” nagyot lendített, gyűlései, programjai „mindenkor a feszélyezést nélkülöző legkedélyesebb társas összejöveteleket képezte”. A sajtó fő érdemének azt tekintette, hogy fennállásának ideje alatt olyan tekintélyes szépirodalmi könyvtárat hozott létre, hogy nemcsak a testvérközségek, hanem a vidék egy része is innen szerezhetette be olvasmányait, és mindezt igen rövid idő alatt valósította meg, csekély tagsági befizetések mellett. Összegzésében a cikk szerzője kijelentette: „bámulni lehet, hogy e kis egyesület mi mindenre képes”.³

A 20. század első másfél évtizede alapvető változást hozott az olvasókör életében. Ezek az évek alkották virágkorának első szakaszát, és egyben meg is alapozta a két világháború közötti fejlődést is.

Az olvasókör taglétszáma

Hamarosan a testvértelepülés egyik legnépesebb közös egyesletévé vált. A taglétszám drasztikusan megnőtt, 1904 és 1907 között 71 főről 226 főre emelkedett. A kör vezetése erre tudatosan is törekedett. Felszólították a közgyűlés résztvevőit, hogy ismerőseiket agitálják a belépésre. Goldschmied Antal javaslatára „nyomtatott, ajánlkozási lapokat” osztottak szét.⁴ Az akció sikeres volt, 1905-ben ennek alapján 37 főt vettek fel.

1907 és 1914 között a kör létszáma enyhe hullámzást mutatott. Minden évben vettek fel új tagokat, de ezt ellensúlyozták az elhunytak, a kilépők és eltávozók. A tagság ebben az időszakban 220–250 fő között mozgott. Az éves elnöki jelentések alapján rekonstruálni tudjuk a taglétszám alakulását. (1. táblázat)

Év	Taglétszám
1904	71
1905	171
1907	226
1908	238
1909	226
1910	254
1911	218
1912	233
1914	222

1. táblázat: Az olvasókör taglétszámának alakulása 1904 és 1914 között

Table 1: The development of the membership numbers of the reading circle between 1904 and 1914

Az olvasókör helyisége

A társas összejövetelek, a különböző programok, ünnepélyek megkívánták, hogy a kör megfelelő nagyságú és felszereltségű helyiséggel rendelkezzen.

Az első évtizedekben Popp Miklós vendéglőstől – a tatái Griff szálló működtetőjétől (ma Kossuth tér 10.) – béreltek egy szobát. 1904 februárjában Klapper Károly elnök azt indítványozta, hogy a kör

¹ JUHÁSZ 2014, 50–53.

² KÖRMENDI 1998, 65.

³ Tata-Tóvárosi Híradó 3. évf. 10. sz. 1882. március 11. 1.

⁴ Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1905. április 30. KDM TGY ltsz.: 2025. 11. 1.

helyiségét bővítsék, vagy – legegyszerűbb megoldásként – Popp Miklós a szomszédos helyiséget is adja nekik bérbe. Erre nem nyílt mód, ezért hattagú bizottságot hoztak létre, hogy megfelelő helyiséget keressenek.⁵

Az úgynevezett Hahn-féle házban kétszobás üres lakást ajánlottak fel nekik. Ezt a tagság nem fogadta el, arra való hivatkozással, hogy Popp Miklós szükség esetén a nagy ebédlőt alkalmilag a körnek átengedi. A bizottságot további keresésre sarkallták, Poppot pedig felszólították, hogy a jelenlegi helyiséget megfelelő fűsteltávolító szelellővel lássa el.⁶

A taglétszám növekedése elodázhatatlanná tette a nagyobb helyiségbe való költözést. Az ajánlatok közül Hilberth Károly vendéglőse volt a legelőnyösebb. Szabó József házában (ma Bercsényi utca 2.) Fürdő utca felőli oldalán két szobát, könyvtárhelyiséget, a konyhából átalakítható játékszobát ajánlott fel. Ígéretet tett arra, hogy ha a 200 koronás bérleti díjat elfogadják, a helyiséget berendezi, fűti, gázzal világítja meg, az udvart rendezi, és a tekepályát hétköznapiakon a kör tagjai használhatják, valamint gondoskodik megfelelő nyári helyiségről is. Az elnök azzal érvelt, hogy alig öt hónap alatt a tagok száma megkétszereződött, ezért a gyűlés az új helyiséget elfogadta.⁷

A kör helyiségének kialakítása azonban nagyon vontatottan haladt. A tagság úgy számította, hogy október végén átköltözhetnek, de még novemberben, sőt december végén sem készült el teljesen. Ezért 1906. január 18-án felszólították Hilberth Károlyt, hogy 14 nap alatt rendezze be legalább székekkel és asztalokkal.⁸

A helyiség rossz beosztása miatt hamarosan újabb változtatásokat követeltek 1906 augusztusában. A körhelyiség egy nagyobb és egy kisebb szobából állt, megállapodtak a háztulajdonossal (Szabó József) és a főbérlettel (Hilberth Károly), hogy nyissák egybe a két helyiséget úgy, hogy a terem hossza 12 m, szélessége 8 m legyen. Elvárták

azt is, hogy a munkálatokat október 15-ig fejezzék be. Ezért magasabb, évi 300 korona bért ajánlottak fel Hilberthnek.⁹

Hilberth Károly a munkákra a megrendelést kiadta. Az építészeti bizottsághoz beadott tervből világossá vált, hogy a tervezettnél költségesebb lesz a beruházás. Ezért Hilberth nem tartotta elégségesnek az évi 300 korona bérösszeget. A munkálatok megkezdését egyelőre felfüggesztették.¹⁰

Az olvasókör a kérdés sürgős megtárgyalására rendkívüli közgyűlést tartott. Az nyilvánvaló volt, hogy átalakítás nélkül a kör a jelenlegi helyiségben nem maradhat, mert a tagok száma 196-ra emelkedett. Hilberth felszólalásában kijelentette, hogy a 300 koronát kevésnek tartja, ha több bért nem ajánlanak fel, akkor ő szerzi be a tekeasztalt és a díjakat ő szedné be, nappal 32 fillért, este 52 fillért. Ezt nagy többséggel leszavazták. Egressy Lajos azonban felajánlotta azt, hogy házában megépíti a kért nagyságú helyiséget, amihez pincét és kerti helyiséget is kialakít, évi 400–440 korona bérért. Elviekben ehhez hozzájárultak.¹¹

Mielőtt azonban a helyszíni szemlét megtartották volna Egressy házában, – a konkurencia hatására – Hilberth beleegyezett az átalakításba, és elfogadta a 300 korona bért.¹²

Elkészült az új helyiség, a megnyitási ünnepélyen a köri dalárda elénekelt a Himnuszt, az elnök ünnepi beszédet mondott, a dalárda által nyert serleget ekkor avatták fel, felolvasás, énekek, szavaltok tették még ünnepélyesebbé a kiemelkedő eseményt.¹³

További fejlesztésre, állagmegóváásra azonban nem került sor. Ismételten felszólították Hilberth Károlyt, hogy szereljen be egy jól működő szellőzőkészüléket, mivel a kellemetlen füst miatt „a kör helyiségében való tartózkodás tűrhetetlen.”¹⁴ 1910-ben a községi jegyző ismét indítványozta, hogy a kör helyiségét újból fessék ki, „mivel már nem éppen mondható, hogy díszes kör helyiség.”¹⁵ Azonban ez sem valósult meg.

5 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1904. február 25. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

6 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1904. február 27. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

7 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1905. május 28. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

8 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1906. január 18. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

9 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1906. szeptember 6. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

10 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1906. szeptember 26. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

11 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1906. szeptember 27. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

12 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1906. október 4. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

13 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1906. december 8. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

14 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1909. december 28. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

15 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1910. április 28. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

Az olvasókör működése

Az olvasóköri programok új helyszíne lehetővé tette, hogy még változatosabb, szórakoztatóbb társas összejöveteleket tartsanak. A helyiség mérete már megengedte, hogy „a tagok szórakoztatására és az egészséges testmozgás fejlesztésére is alkalmas biliárd játékot meghonosítsák és így más káros játékokat kiküszöböljenek”. A játéktól nyereséget is remélhettek. Vásároltak két biliárdasztalt, költségét a biliárdpénzekből törlesztették. A biliárdasztalok és a kártya kezelését és rendben tartását Hilberth Károly végezte, a befolyó jövedelem 10%-áért.¹⁶ Ezt a későbbiek során egy forgatható és egy carambol típusú tekeasztal egészítette ki (1907).¹⁷ Beszerzésénél arra törekedtek, hogy lehetőleg magyar gyártmányúak legyenek. A tekeasztalokat 1900 koronáért Márton István szegedi gyárostól vásárolták.

A teke, a biliárd, a kártyajáték megfelelő szórakozást nyújtott a tagságnak. Mindeközben ismételten fel kellett lépni a szerencsejáték ellen. Felhatalmazták az elnököt, hogy a hazardjátékosokat először intse meg négy szemközt, másodízben nyilvánosan, harmadik esetben pedig az illetőket zárja ki a választmány. Még 1913-ban is a választmány szigorú határozatot hozott a kör helyiségében elharapózott tombola nevű kártyajáték kitiltására.

A társas összejövetelek mellett nagy hangsúlyt fektettek arra is, hogy a kör megvalósíthassa eredendő célját, a műveltség, a művelődés, az olvasás terjesztését. Egyes adatok arra is utalnak, hogy vitákat is tartottak egy-egy téma alapján.¹⁸

A könyvtár folyamatosan gyarapodott, amit részben felajánlások is lehetővé tettek. Az egyedi példányok adományozását nem becsülhetjük le. Voltak olyanok, akik egy példányt juttattak el a könyvtárnak. Ámon Imre viszont két értékes kötettel gazdagította az állományt. Lugosi Sándor 6, Goldschmied Antal 5, Csizmadia László 50 szépirodalmi művet ajándékozott a könyvtárnak, Juhász Kelemen pedig 10 kötetet ajánlott fel. Testületek részéről Farkas Gyula az „Iparosok olvasótáborára” könyvsorozatból 10 kötetet adományozott. Ugyanakkor az éves költségvetés tanúsága szerint rendszeresen áldoztak erre a célra. Bizonyos ün-

nepélyes események bevételeiből is támogatták a könyvtárat. Talán legkiemelkedőbb példája a zászlószentelés, ami 801 korona tiszta jövedelmet hozott, és ezt az összeget a könyvtári könyvek gyarapítására fordították.¹⁹

1906-ban arra való hivatkozással, hogy újabb 200 kötettel gyarapodott az állomány, szükségesnek tartották a könyvtár rendezését és új katalógus szerkesztését. Kijelölték ehhez a személyeket, és kérték, hogy mindez a körhelyiség átalakítása idején történjen meg.²⁰

A könyvtárrendezési bizottság 1906 decemberében arról számolt be, hogy 1156 használható állapotú kötet alkotja az állományt.²¹ Ez 996 kötet könyvtári rend szerint csoportosított regényt és 121 kötet lapot és folyóiratot foglalt magában. Mind magyar nyelvűek voltak, a mindössze három német nyelvű kötetet selejtezni ajánlották. 16 rossz állapotú könyvet leselejtezték, 66 példányt pedig újrakötöttek. 103, már régebben leselejtezett könyvre is rábukkantak. A bizottság azt ajánlotta, hogy új könyvtári jegyzéket készítsenek, „amely lehetőleg elejét venné a visszaéléseknek a nem tagok részéről, és a könyvek elvesztését is ellenőrizhetőbbé tenné.” A közgyűlés az új könyvtári szabályzatot többszöri átalakítással elfogadta.²²

A könyvtár a drágább díszpéldányokat is beszerezte, így például az „Árpád és Árpádok” díszes kiállítású kötetet 125 koronáért. Ezt csak a kör helyiségében adták ki helyi használatra, hogy belőle felolvasásokat tartsanak.²³ A Mikszáth-jubileumi bizottság felkérésére Mikszáth Kálmán 40 éves írói működésének emlékére kibocsátott 30 kötetet is megrendelték. A különleges példányok sorába tartozott az Endrey-féle világtörténelem, ezt lehetett kölcsönözni is, de annak díja az átlagos kölcsönzési díj tízszerese volt, 20 fillér.

Kölcsönzéskor kötetenként 2 fillért kellett fizetni, ennek díját idővel felemelték 4 fillérre, az újabb szerzemények, illetve a könyvek állagmegóvása érdekében.

Az olvasókör dalárdájának működése

A 20. század elején a kör énekkara, a dalárda egyre aktívabbá vált. A jegyzőkönyvi adatok szerint

16 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1906. december 8. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

17 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1907. január 20. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

18 JUHÁSZ 2014, 65.

19 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1906. június 19. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

20 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1906. szeptember 26. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

21 KÖRMENDI 1998, 65.

22 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1906. december 8. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

23 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1909. január 24. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

26–29 főből állt. Összetétele csekély mértékben változó volt, számítottak az új belépőkre. Erre utal az is, hogy a tagság frissítése érdekében a kör költségén nyomtatott felhívást tettek közzé, amely a belépésre ösztönzött.

A dalárdát a kör anyagilag is támogatta, főként a versenyekre való utazási költségeihez járult hozzá. Az évente többször megrendezett táncos multságok, ünnepélyek bevételeiből nyílt erre mód. A zászlószentelést követő esti táncos multság bevétele, 370 koronát is erre áldozták, amit még további 200 koronával egészítettek ki.²⁴ Utazási alapot is létrehoztak.²⁵ A dalárda vezetőjét, Konta Sándort is díjazták. 1907-ben a közgyűlésen még arról határoztak, hogy mivel a kör anyagi helyzete miatt nem tudnak neki tiszteletdíjat adni, elismerését emléktárgy vásárlásával fejezik ki. 1909-től azonban már a költségvetésben 100 koronát különítettek el tiszteletdíj fejében.

A legalapvetőbb feltételek biztosítása is olykor komolyabb kiadással járt. A dalárda részére 2190 koronáért vásároltak dobogót.

A dalárda utazási költségeit támogatták magán-személyek (Csizmadia László) és helybeli közületek (Takarékpénztár).

A dalárda a helyi társadalmi életben meghatározóan részt vett. A 48-as Függetlenségi Kör és az olvasókör dalárdája már 1901-ben, a megfelelő egyeztetések után, közösen ünnepelték az 1848-as ünnepséget. Az olvasókör részvétele 1901-ben még úgy történt, hogy a kör részéről Nagy Gyula az ünnepély utolsó versét szavalta „Emlékbeszéd” címen. A továbbiakban nem tudunk ilyen személyes részvételről, a kört a dalárda képviselte műsorával évről évre, egészen az első világháborúig. Ez még akkor is megtörtént, amikor a helyiségbővítés eredményeként a kör már saját helyiségében tartotta az 1848-as megemlékezést. A dalárda részt vett halálesetknél (1907-ben három alkalommal), hangversenyeket tartott a lakosságnak, de a multságoknál (például szilvesztereste) is közreműködött. Szerepét jól érzékelteti az 1909-es jelentés: megünnepelte a dalos verseny évfordulóját, rendezett ezenkívül egy hangversenyt és szilveszteresti multságot, részt vett két hazafias és egy egyesületi ünnepélyen.

Tata térségének kiemelkedő eseményein is részt vett. 1908. október 6-ára tervezték Nagyigmádon az 1848-as vértanúemlékmű leleplezését, amelyet végül 1909. június 11-én tartottak meg. Ezen a dalárda is szerepelt.²⁶

A dalárda nemcsak helyi, térségi, hanem országos szinten is kiemelkedő eredményeket ért el. Belépett a Dunántúli Dalosszövetségbe, ez lehetővé tette, hogy versenyeken is elinduljon.²⁷ A szabályzat szerint először mindig helyben kellett bemutatniuk számaikat, ez általában népes közönséget vonzott. 1906. augusztus 5-én hangversennyel egybekötött, zártkörű táncmultságot rendeztek Tattán, amelyen bemutatták a nagykanizsai verseny dalait, a rendezvény tiszta jövedelme az utazási alapot gyarapította. Az 1906. augusztus 19–20-án Nagykanizsán rendezett Dunántúli Dalosszövetségi versenyen elnyerték a népdalcsoport II. díját és a dél-zalai takarékpénztár ajándékát, az ezüstserleget.²⁸

A dalárda 1908 júniusában újabb sikert ért el Székesfehérváron. A dalokat helyben májusban mutatták be, június 6-án utaztak el Fehérvárra.

A Dunántúli Dalosszövetség által Székesfehérvárott június 7. és 8-án rendezett Dalosversenyen részt vett olvasóköri dalárda jelentése:

„...nevezetesen általánosan tudott dolog, hogy az Olv(asó) Köri Dalárda június hó 6-án útra kelt Székesfehérvár városába, hogy az ott rendezett Dalárszerenyen a magyar dal kultuszában versenyre keljen az ott megjelent, Dunántúl Dalárdával; az eredmény a legfényesebb, ami csak egy Dalárdát érhet, mivel a versenybíróság Dalárdánkat a »Népdalcsoportban« előadott darabjainak szabatos előadásaiért az első helyre helyezte, és hogy kézzel fogható eredménnyel is kitüntesse a Székesfehérvári Polg(ári) Dalkör által ajándékozott Díszkiúrttel (ezüsttel foglalva) ajándékozta meg; jegyző megjegyzi, hogy az igen tisztelt választmány ne tekintse és ne mérlegelje az ajándék tárgynak az értékét, hanem azt az eredményt, hogy a kör fiatal Dalárdája képes volt egy Budapesti Dalkör előtt ezen dicséretes eredményt elérni.

Megemlíti továbbá, hogy mily szívélyes és benső fogadtatásban részesültek minden oldalról, de különösen feledhetetlen lesz azon kedves fogadtatás, igazán magyar vendégszeretet, melyben Székesfehérvár pol-

24 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1906. július 19. KDM TGy ltsz.: 2025.11.1.

25 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1906. december 8. KDM TGy ltsz.: 2025.11.1.

26 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1909. január 24; június 4. KDM TGy ltsz.: 2025.11.1.

27 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1905. szeptember 21. KDM TGy ltsz.: 2025.11.1.

28 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1906. augusztus 24. KDM TGy ltsz.: 2025.11.1.

gármestere, Dr. Saára Gyula úr és neje, önnagyságától részesültek, mely kitüntetés annál fényesebb, mivel a mi szerény Dalárdánk volt azon a versenyen az igazi polgári összetartásnak az egyedüli képviselője.”

Az 1908. június 13-iki választmányi ülés jegyzőkönyvéhez a következő mellékletet csatolták:

„Sok-sok évig fogjuk emlegetni azt a ragyogó, lelkeinket szárnyára emelő szépséges jelenetet, amely a »Tatai és Tóvárosi Polgári Olvasókori Dalárda« előtt játszódott le, midőn szeretett, áldott lelkű karnagyunk a székesfehérvári színházban átvette a népdal csoportban versenyzők I. díját. Büszkék vagyunk, boldogok vagyunk annak a tudatában, hogy ez a dalárda immár olyan helyet foglalt el a Dunántúli Dalos Szövetség dalárdái között, hogy nevét üdvözölve, dicsérve és szeretettel emlegetik. Annak a művelődési küldetésnek, melyet kedves zászlóanyánk, Csizmadia Lászlóné önnagysága jelmondatul szeplőtlen zászlónkra írt, t. i. hogy: »Üdv a polgári összetartásnak, dicsőség a magyar dalnak«, – az a 18-20 tagot számláló kis dalos csapat eredményesen megfelelt. És hogy ezt tehette, hogy ezt a fényes eredményt elérte ez a legkisebb versenyző csapat, az legelső sorban a mi nagy szeretetünkkel nagyrabecsülésünkkel környezett buzgó és fáradságot nem ismerő karnagyunknak, Konta Sándor úrnak köszönhető. Engedje meg igen tisztelt Karnagy Úr, hogy itt, az olv(ásó) kör vezetősége előtt hálás köszönetet mondjak daltársaim nevében azon szíves fáradozásáért, mely minket e szép sikerhez eljuttatott. Adja Isten, hogy eredménydús vezetése mellett ezt a szép zászlót még sok versenyről (...) meghozhassunk.

Hálával és dalos szívünk meleg szeretetével emlekezem meg kedves díszelnökönkől, Csizmadia László főjegyző úrról, kinek az eszme megpendítésében és létrehozatalában elhervadhatatlan érdemei vannak. Ő volt az élünkön, midőn alig 4 évvel ezelőtt városunk társadalmának a dal iránt tanúsított lányka lelkiületébe új és új fényt, új lelkesedést vitt, mely bizonyára megfogja teremteni a dalművészet új mederben való fellendülését. Ifjú hévvel a dalszeretet varázsával kísért el mindkét versenyünkre, jelenléte mintegy lelkesítette, buzdította a sokszor elcsüggedt csapatot. Nagy része van sikerünkben. Isten áldja. Isten óvja. Isten tartsa meg számunkra soká kedves zászlóanyánkkal együtt.

Örömmel üdvözlöm körünk ügybuzgó elnökét, akihez mindig igaz, őszinte szeretettel, ragaszkodással viseltetett dalárdánk.

Köszönöm dalostestvéreim nevében, hogy eljött velünk, hogy a verseny fényét jelenlétével emelje. Az az igaz szeretet, mely részünkről környezte, fokozódott, erősödött szíveinkben. Isten éltesse.

Kedves Dalostestvéreim! Elismerés és hála nektek azon nemes törekvésetekért, hogy a dal kultuszának áldoztatok. A dal a tisztultabb, a nemesebb érzések hevületét szítja, fellelkesít, mely lelkesedést szomjúhozza egyrészt a tikkadt lélek, másrészt tisztább érzelmet teremt a szívben. Versenyünkből okulhatunk, hogy a melegebb érdeklődés, a fogékony lélek eredményeket képes elérni. A dal gyönyörködtető, nevelő erejét ezen verseny után felesleges fejtegetnem, mert

»Mi zengi túl a bérceket?

Mi éli túl az éveket?

Minek nem sírja a jövő?

Mert az idővel egyre nő?

Mely a szívet megszenteli

És édes búval lesz teli.

Mi szárnyalóbb, mint a madár?

Mi több mint a délszaki nyár?

Mi mélyebb, mint a tengerek?

S benne gyöngyszemek teremnek?

A dal, a dal, az édes dal.

Most pedig 'csendüljön fel ajkunkon a dal.'«²⁹

1909-ben a Dalosverseny emlékére évfordulót rendeztek, táncmulatsággal egybekötött hangversenyt tartottak. Ezen a verseny díját, a díszkürtöt is felavatták.

A műsor a következőkből állt:³⁰

„1. Ha meghalok, visszajárok erre a földre

2. Nem szeretem én a nyíló virágot

3. Díszkürt felavatása. Tartja Csizmadia László díszelnök

4. Harangoznak, imádkozzunk

5. Falu végén kurta kocsmá

6. Szabadság, dicsőség”

1910-ben a dalárda már a keszthelyi bemutató hangversenyre készült. Részben az utazásuk finanszírozására azt tervezték, hogy Tatán Müller opusát, „Krisztus kínszenvedése és halála” dalműt adják elő. Ez Jézus Krisztus utolsó perceit énekben és élőképekben mutatta be. Úgy tervezték, hogy március 20-án, 21-én, és 23-án adják elő.³¹ Erre azonban csak április 16-án és 17-én került sor. A korábbi időpontot az tette lehetetlenné, hogy akkor színészek foglalták el a színháztermet, így a tulajdonos nem tudta azt a rendelkezésükre bocsátani. Anyagilag viszont így nem hozott igazán sikert:

29 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1908. június 13. KDM TGy ltsz.: 2025.11.1.

30 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1909. június 4. KDM TGy ltsz.: 2025.11.1.

31 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1910. március 8. KDM TGy ltsz.: 2025.11.1.

a kétnapi bevétel 361 korona, a kiadás 325 korona volt, így ez a program az utazási alapot csak 36 koronával gyarapította.³²

Az 1910. július 9–11-én Keszthelyen megrendezett dalos versenyen újítként a könnyű műdal csoportjában vett részt a dalárda és a harmadik helyet nyerték el, így egy ezüstserleggel tüntették ki őket.³³

1911-ben Konta Sándor karnagy 40 éves tanítói működésének évfordulója volt. A dalárda kiterjedtebb körben kívánta ezt megünnepelni, a Tatai és Tóvárosi Tanítók Társas Körenek elnökségét közös ünnepségre invitálták.³⁴

Az olvasókör méltó módon emlékezett meg a karnagyról. 1911. november 9-én délelőtt a tatai városháza termében tartottak díszülést, este pedig a kör helyiségében egy társas vacsorát rendeztek. Ebből az alkalomból a választmány a nagykanizsai verseny tiszteletdíját, az ezüstserleget Konta-serlegnek nevezte el, és ezt rá is vésették.³⁵

Ugyanebben az évben a kör fennállásának 40. évfordulója volt. A választmány megosztott volt abban, hogy ebből az alkalomból díszes ünnepséget szervezzenek, sokan azzal érveltek, hogy azt a félévszázados jubileumon tartsák meg. Végül úgy határoztak, hogy a 40 éves fennállást akképpen ünnepelik meg, hogy augusztus 4-én délelőtt fél 11-kor a kör helyiségében az emléknaphoz megfelelő díszülést tartanak, a díszelnök az ünnepnapot méltatja, este pedig a kör helyiségében ünnepélyt szerveznek, megfelelő műsorral és táncmulatsággal.³⁶ Később a végleges időpontot augusztus 11-re helyezték át. A jegyző még azt is indítványozta, hogy a még életben lévő, alakuláskor is érdemeket szerzett és jelenleg is a körhöz tartozó tagokat válasszák dísztagoknak, Konta Sándort és Kovács Károly körí tagokat.

„Díszközgyűlési jegyzőkönyv

Tárgysorozat:

1. Hymnus, énekli az olv(ás) körí dalárda, 2. Elnöki megnyitó, 3. A kör 40. évi működésének méltatása, tartja Csizmadia László díszelnök, 4. Föl a zászlót, énekli a Dalárda, 5. Dísztagok választása, 6. Szózat, énekli a Dalárda.

1. A Dalárda a Hymnust elénekelve

2. Elnök a díszközgyűlést megnyitotta, üdvözölte a jelenlevő ünnepelő körí tagokat, röviden ismertette

a mai díszközgyűlést, a jegyzőkönyv hitelesítésére kijelölte Varga Ferenc és Gutay János tagokat, és felkérte a jelenlevő Díszelnököt az ünnepi felolvasásra, melyet Díszelnök általános érdeklődés mellett készséggel teljesített.

Felolvasás után elnök indítványára a közgyűlés Díszelnöknek j(egyző)k(öny)vi köszönetet szavazott és elhatározta a felolvasott történet ismertetését a »tatai és tóvárosi híradóban« közölni, valamint az iratokat a kör irattárában elhelyezni.

(...)

4. A Dalárda elénekelt a jubileumi dalt, mely után következett az

5. Dísztagok választása.

Elnök indítványára azon még életben lévő körí tagokat, kik a kör alakulásakor tevékeny részt vettek és jelenleg is körí tagok, a Díszközgyűlés dísztagokul egyhangúlag megválasztotta, név szerint Kovács Károly szűcsmestert és Konta Sándor ref(ormátus) néptanító, a körí dalárda karnagyát, valamint Mladoniczky Nándor Budapesten tartózkodó bírót, ki jelenleg nem körí tag, de a kör alakulásakor szintén közreműködött.

6. A Dalárda által elénekelt szózat (hangjai) elhangzása után körí jegyző felkérte a díszközgyűlésen jelenlevőket, hogy a kör részére fogantatandó fényképezéshez szíveskedjenek felállni, hogy a jelen a kör életére fontos pillanat megörökíthető legyen.

Végül elnök megköszönte a szíves megjelenést, a díszközgyűlést bezárta.”

Az esti ünnepély műsora pedig a következő volt:

„1. Szomorú fűz, énekli a Dalárda

2. Felolvasás, tartja Tóth Ferenc úr

3. Magyar dalok, énekli Tóth Ilonka ki(s)a(sszony), zongorán kíséri Libásky Rajmund úr

4. A rab asszony, szavalja László Dániel úr, zongorán kíséri Singer Erzsike k(is)asszony

5. A reményhez, énekli a Dalárda

6. Kuplák, énekli Szegő Artúr, zong(orán) kíséri Singer Erzsike k(is)a(sszony)

7. Régi nóta, énekli a Dalárda”

Az olvasókör zászlója

A kör társadalmat átható színes élete, a dalárda országos sikerei, az ünnepélyes megjelenés szükségessé tette, hogy a kör zászlóval rendelkezzen. Ezt a választmány támogatta, de már az előzetes

32 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1910. április 28. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

33 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1910. október 19. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

34 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1911. október 24. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

35 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1911. november 3. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

36 Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1912. március 1; június 13. KDM TGY ltsz.: 2025.11.1.

egyeztetések fázisában kikötötték, hogy felszentelése római katolikus szertartás szerint történjen a római katolikus plébániatemplomban. Azt is nyilvánították, hogy a díszzászló templomi vagy egyházi jelvény nem lehet. A zászlót a kör helyiségében tartják. Az 500 rendelt zászlószegből befolyó jövedelem a pénztárt érintette.³⁷

A zászló kiviteléről, formájáról, díszítéséről a minták beérkezése után a választmány döntött.

A következő választmányi ülésen már határozatot hoztak. A beérkezett mintákból kiválasztották a fehér és a kék selyemdamasztot. Fehér oldalon arany hímzésű lant, alatta 1906, alsó sarkában arany hímzésű tulipán díszelgett. A kék oldalon az olvasókör címe felirat, alatta a barátság jelvényét két összefogott kézfej jelképezte, lejjebb az ala-

kulás évét 1872-es évszám jelölte. A zászló nyele szétszedhető volt, lándzsavéggel. A zászlóanyai tisztségre Csizmadia Lászlónét kérték fel.³⁸

A zászlószentelési ünnepély megszervezéséért, a dalárda nagykanizsai szerepléséért, a zászlóanyai tisztség elfogadásáért, jegyzőkönyvi köszönetet fogalmaztak meg Csizmadia Lászlóné úraszonynak.

A hanyatlás időszaka

Az olvasókör életében az első világháború vízvátást jelentett. Az egyesületi élet ellaposodott, akadozott, színtelenné vált, a kör mintegy 50 tagja a fronton szolgált. Csak a két világháború közötti időszakban éledt újjá.

Rabár Ferenc

Kuny Domokos Múzeum, Tata

E-mail: petri.marta@freemail.hu

IRODALOM

JUHÁSZ 2014 Juhász D.: *Egyesületek 1867 után Tataán*. THEÉ (2014) 50–91.

KÖRMENDI 1998 Körmendi G.: *Tata és Tóváros története a két világháború között*. Tata 1998.

THE HEYDAY OF TATA AND TÓVÁROSI CIVIC READING CIRCLE

Ferenc Rabár

The Tata and Tóvárosi Civic Reading Circle was established on 2 June 1872. Soon it became one of the largest associations. Between 1907 and 1914 the circle had 220–250 members. In December 1906, the Circle's new, suitably-sized premises were opened. At the gatherings, bowling, billiards, and card games provided appropriate entertainment for the members. The main purpose of the circle was to promote culture and reading. The library expanded steadily, with individuals and organisations donating books, but the budget also allocated funds for this purpose on a regular basis each year. The library was also supported by proceeds from certain ceremonial events (such as flag consecra-

tion). In 1906, the library's 1,156 volumes were organized and catalogued.

From the beginning of the 20th century, the Circle's choir of 26–29 members participated in local celebrations (commemorations of 1848), held concerts for the local population, and also competed in national competitions. In 1906, they won second prize, the silver cup, in the folk song competition in Nagykanizsa. In 1908, the choir came first in the Folk Song Group competition in Székesfehérvár. In 1910, he came third in the light art song category in Keszthely.

Translated by Mónika Addison

³⁷ Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1906. május 12. KDM TGy ltsz.: 2025.11.1.

³⁸ Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör jegyzőkönyve. 1906. május 19; június 3. KDM TGy ltsz.: 2025.11.1.

A ZSIDÓTÖRVÉNY „VISSZAVÁG” – EPIZÓDOK FELLNER PÁL ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐ ÉLETÉBŐL

Szűcs József

„A magyar politikus nemzet; vérmérséklete, természeti adottsága, könnyű hevülékenysége egész lelkét és temperamentumát adja a választási küzdelembe. Nálunk nincsenek hideg tárgyalagos elvi viták, nálunk minden kérdés körül küzdelmek folynak, amelyekben sokszor az elvi meggyőződés háttérbe szorításával egyéni szenvedélyek és harceszközök viszik a döntő szerepet.”¹

A Tata-Tóvárosi Híradó címlapján jelentek meg ezek a sorok kilencvenöt évvel ezelőtt, 1931-ben. De akár ma is íródhattak, s megjelenhettek volna bármely országos vagy helyi lapban, hiszen ez a fajta vérmérséklet mit sem változott az évtizedek során. Jelen tanulmány is ebbe az időszakba enged betekintést.²

A református vallású gyáros, Fellner Pál (szül.: Budapest, 1893. december 21.)³ a fent vázolt körülmények között nyerte meg a választást, s került be, igen jelentős szavazati többséggel, az Országgyűlésbe mint a tatabányai választókerület képviselője.⁴ A család számára nem volt ismeretlen a közeg, hiszen édesapja, a zsidó származású, de felekezését elhagyó⁵ Fellner Henrik (1859–1932), túl azon, hogy a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségé-

nek (MGYOSZ) elnöki, a Kereskedelmi Bank alelnöki és a Leipziger Vilmos-féle szesz- és cukorgyár vezetői pozícióját töltötte be,⁶ 1927-től haláláig a felsőház tagja is volt.⁷

Fellner Pálnak négy testvére volt,⁸ Alfréd⁹ és György,¹⁰ akikkel később együtt vitte tovább a családi vállalatot, Vilmos¹¹ és Lucia Regina,¹² aki férje, az országgyűlési képviselő dr. Lakatos Gyula¹³ révén szintén kötődött a politikához.

Fellner gyermekkorától ambiciózus ember volt. A budapesti evangélikus főgimnázium elvégzése után a József Műegyetemre került, majd tanulmányi útra indult, melynek során, a skandináv államokat leszámítva, egész Európát bejárta. Több nyelven beszélt, az anyanyelvén kívül németül és franciául is.¹⁴

A háborút tartalékos tüzérhadnagyként, majd főhadnagyként harcolta végig az olasz, később a román fronton. Számos kitüntetést kapott, az ezüst és bronz Signum Laudis, valamint a Károly-csapatkereszt tulajdonosa volt. A háborút követően a Leipziger Vilmos-féle szeszgyári cég szolgálatába állt, ahol apja mellett látta el a nagyhírű vállalat kiterjedt ipari és mezőgazdasági üzemeinek

1 Tata-Tóvárosi Híradó 52. évf. 27. sz. 1931. július 4. 1.

2 A tanulmány megírásában nyújtott segítségéért, nélkülözhetetlen tanácsaiért köszönettel tartozom dr. Simonik Péternek.

3 LENGYEL-VIDOR 1931–36, 95.

4 Fellnert megelőzően Bogya János volt a választókerület képviselője. (LENGYEL-VIDOR 1931–36, 336.) Bogya az 1931-es választásokkor, látva Fellner nagymértékű támogatottságát, visszalépett a jelöltségtől. Tata-Tóvárosi Híradó 52. évf. 25. sz. 1931. június 20. 1.

5 ZSIDÓ LEXIKON 1929, 271.

6 Prágai Magyar Hírlap 11. évf. 148. sz. 1932. június 26. 9.

7 ZSIDÓ LEXIKON 1929, 271.

8 Prágai Magyar Hírlap 11. évf. 148. sz. 1932. június 26. 9.

9 Fellner Alfréd (szül.: Budapest, 1895. január 24.) – a születési adatok forrása: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-99L3-DY1H?cc=2125028&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AQGG3-YS83> (utolsó elérés: 2021. március 27.)

10 Fellner György (szül.: Budapest, 1896. december 22.) – a

születési adatok forrása: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-L9L8-8HL5?cc=2125028&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AQGG3-NMSN> (utolsó elérés: 2021. március 27.)

11 Fellner Vilmos, más néven William John Fellner (Budapest, 1905. május 31. – Washington, 1983. szeptember 15.) – Közgazdász, statisztikus, egyetemi tanár. A kaliforniai Berkeley Egyetem, később a Yale egyetem professzora, nyugdíjba vonulását követően az USA pénzügyminisztériumának konzultánsa, az amerikai elnök gazdasági tanácsadó testületének tagja. MÉL

12 Fellner Lucia Regina (szül.: Budapest, 1893. február 8.) – a születési adatok forrása: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-LBV8-9SSS?i=555&cc=1849982&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AQ2ST-3PYV> (utolsó elérés: 2021. március 27.)

13 Dr. Lakatos Gyula (1885–1941) – ügyvéd, főhadnagy, országgyűlési képviselő.

14 HAEFFLER 1931–36, 138.

vezetői és fejlesztői feladatait, s akivel együtt újabb üzemeket is létesített,¹⁵ a későbbiekben pedig már a szesz-, cukor- és papíripar termelési és értékesítési viszonyainak megszervezésében is nagy szerepe volt.¹⁶

Az említett gyárat a Porosz-Sziléziából Magyarországra származott Leipziger Vilmos (Fellner anyai nagyapja) alapította, s 1876 és 1950 között működött. Leipziger 1912-ben bekövetkezett halála után a vállalatot veje, Fellner Henrik, Fellner Pál édesapja vette át, aki szintén haláláig, 1932-ig irányította azt. A cég 1923-ban alakult részvénytársasággá, szesz, cukor, hamuzsír és ecet gyártására kapott engedélyt, 1925-ben kereskedésre, 1930-ban kádargyári ipar gyakorlására, 1932-ben denaturált szesz nagybani árusítására, 1945-ben pedig ecet- és mosószóda-kiskereskedésre. 1932 és 1948 között a részvénytöbbség Fellner Pál és Fellner György kezében volt. A társaság fontos szerepet játszott a szeszkartell megalapításában, tagja volt a szeszszindikátusnak és kis ideig a cukorkartellnek is. Nagy mennyiségben dolgozott fel cukorrépát, nyersanyagszükséglete biztosítására a húszas évektől bérelte a Csongrád megyei árpádhalmi uradalmat. 1938-ban, a szesztörvény rendelkezései alapján beszüntették szeszgyári üzemét. A magyar erjedézipar 1946-ban bekövetkező államosítását követően a cég gyártelepén alakult meg a Budapesti Szeszipari Vállalat.¹⁷

Apja 1932. június 23-án bekövetkezett halálát követően Fellner Pál vette át a családi vagyon kezelését, köztük a cég bel- és külföldi érdekeltségeit, valamint a Csongrád megyében található árpádhalmi birtokukat.¹⁸

Fellner Pál, aki a miniszterelnök, gróf Bethlen István teljes bizalmát élvezte, a kormány hivatalos jelöltje volt az 1931-es választásokon. Az egységpárt¹⁹ egyhangúlag szavazta őt meg erre a tisztségre,²⁰ s ő mindezt fölényes győzelmével szolgálta meg, hiszen a szintén egységpárti jelölttel, dr. Giber Jánossal²¹ szemben kevés híján négyezres szavazattöbbséggel választották meg.²²

Választási programjában ott szerepelt a mezőgazdaság egységes viszonyainak helyreállítása, valamint a fejlődőképes ipar és kereskedelem felvirágoztatása, mert úgy vélte, „*e három termelési ág egymásra utaltsága, egymást kiegészítő jelentősége egész kétségtelen*”.²³ Választói, gazdasági szerepén túl, meglátták benne azt a személyt is, aki alkalmas lehet a helyi idegenforgalom fellendítésére, mely elősegíthetné az idegen tőkék beáramlását s azok felhasználását, többek közt a községek függőben lévő kölcsöneinek rendezésére vagy akár arra, hogy a közterheket csökkenteni, az intézményeket fejleszteni, az utakat kiépíteni tudják, utóbbiak révén pedig munkalehetőségeket teremtsenek.²⁴

A képviselőház tagjaként, Fenyő Miksa, Magyar Pál és Bíró Pál mellett ő volt az, aki a gazdasági és hitelélet rendjére vonatkozóan, az államháztartás egyensúlyának biztosítására irányuló intézkedések és a népszövetségi pénzügyi bizottság jelentése kapcsán közvetítette a szakmák véleményét, illetve hangot adott sajátjának is.²⁵

Tagja volt Komárom-Esztergom vármegye törvényhatósági bizottságának,²⁶ az Első Magyar Általános Biztosító Társaság választmányának, valamint több nagyvállalat igazgatóságának,²⁷ s ellátta az MGYOSZ alelnöki,²⁸ papíripari szakosztályának pedig elnöki tisztségét.²⁹

15 LENGYEL-VIDOR 1931–36, 95.

16 HAEFFLER 1931–36, 138.

17 SIPOS 2006, 69.

18 Esztergom. Keresztény politikai és társadalmi lap 37. évf. 73. sz. 1932. július 8. 3.

19 Egységes Párt – Az 1919 augusztusában bekövetkezett rendszerváltással hatalmi helyzetbe került konzervativizmus egyik fő politikai képviselője az az év októberében megalakult Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP) volt. A KNEP és az 1919 novemberében létrehozott Országos Kisgazda- és Földműves Párt (röviden Kisgazdapárt) jelentette az egymást gyorsan váltó kormányok fő bázisát. Idővel mindkét pártból váltak ki befolyásos személyiségek, akiket disszidenseknek neveztek el. 1922 februárjában a Kisgazdapártból, a KNEP egy részéből és a disszidensekből alakult meg a Keresztény–Keresztény Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt (Egységes Párt). Az új kormánypárt vezére Bethlen István, elnöke Nagyatádi

Szabó István, ügyvezető alelnöke Gömbös Gyula lett. Az Egységes Párt stabil kormányzati erővé vált, és 1932 októberétől Nemzeti Egység Pártja (NEP) néven működött tovább. GICZI 2006

20 Tata-Tóvárosi Híradó 52. évf. 26. sz. 1931. június 27. 1.

21 Dr. Giber János – tatai ügyvéd, az 1917-ben megalakult Tatai és Tóvárosi Hangya Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet igazgatóságának tagja, az 1872-től működő Tata és Tóvárosi Polgári Olvasókör elnöke. O'SVÁTH 1938, 614–615.

22 Tata-Tóvárosi Híradó 52. évf. 27. sz. 1931. július 4. 2.

23 Tata-Tóvárosi Híradó 52. évf. 25. sz. 1931. június 20. 1.

24 Tata-Tóvárosi Híradó 52. évf. 26. sz. 1931. június 27. 1.

25 SZITA 1996, 74–75.

26 HAEFFLER 1935–40, 256; O'SVÁTH 1938, 731.

27 HAEFFLER 1931–36, 138.

28 HAEFFLER 1935–40, 256.

29 LENGYEL-VIDOR 1931–36, 95.

Széles körű szakirodalmi tevékenységet folytatt, szak- és napilapok egyaránt közölték gazdasági és pénzügyi vonatkozású cikkeit.³⁰

Kerületében sokat fáradozott községeinek modernizálása, iskolák építése, s általában a kerület kulturális fejlődése érdekében.³¹ Dunaalmás község például, a település fejlesztése terén kifejtett fáradozásainak elismeréséül, 1933 szeptemberében díszpolgárává választotta.³²

Szintén 1933 volt az az év, amikor Esterházy Ferenc gróf kezdeményezésére első ízben valósultak meg a tatatóvárosi szabadtéri játékok. Ennek életre hívásában az Operaház igazgatója és művészeti vezetői mellett Fellner Pál is fontos szerepet vállalt. A rendezvények országos viszonylatban és idegenforgalmi szempontból is nagy jelentőséggel és eredménnyel bírtak, egészen 1936-ig, amikor is a játékok jövőjére vonatkozó elképzeléseik különbözősége miatt a grófnak nézeteltérése támadt Fellnerrel és testvérével, Alfrédal, a Magyar Operabarátok Egyesületének elnökével, s ennek folyományaként a rendezvények megszűntek.³³

Fellner tagja volt a parlament közgazdasági és közlekedésügyi, valamint társadalompolitikai bizottságának,³⁴ s mint a szesz-, cukor- és papíripar legkiválóbb hazai szakembereinek egyike, az általános ipari ügyekben tartott miniszteriális tárgyalásokon is igen gyakran jelen volt.³⁵

Egy 1935-ös kimutatás szerint, amely a Budapestben benyújtott adóbevallások bruttó adatai alapján készült el, 3,7 millió pengős vagyonával Fellner Pál a tizenötödik leggazdagabb ember volt az országban. Hasonló tabellát az éves jöve-

delmekre vonatkozóan is összeállítottak. 299 ezer pengőt meghaladó bevételei a lista nyolcadik helyéhez voltak elegendők.³⁶

Fellner még ugyanebben az évben, 1935-ben, újraválasztották. Programjával, melynek legfontosabb pontjai a mezőgazdaság egységes viszonyainak helyreállítása, valamint a kisegyszisztenciák megélhetésének biztosítása voltak,³⁷ szintén óriási szavazattöbbséggel győzte le ellenfelét,³⁸ dr. Pákh Jánost.³⁹

Publicisztikái mellett beszédei is nagy érdeklődésnek és népszerűségnek örvendtek. Első parlamenti felszólalásában a gazdasági válság problémájával foglalkozott, de gyakran tért ki költségvetési témákra, a termelés és értékesítés előmozdításának lehetőségeire, az ipar és a mezőgazdaság, s általában a különböző foglalkozási ágak közötti kölcsönhatásra is. Vallotta, hogy a jó sorban lévő mezőgazdaság nélkül az ipari termelés elsorvadásra van ítélve.⁴⁰

Fellner Pál 1938. április 22-ig volt a Nemzeti Egység Pártjának tagja.⁴¹ Kilépéséhez a korszak talán legnagyobb jelentőséggel bíró parlamenti vitája vezetett, a körülmények, melyek az első zsidótörvény elfogadását övezték, s azok a tartalmak (ha nem is mind), melyek a törvényben megfogalmazásra kerültek.

„Zsidókérdés van, s ez egyike elintézetlen közéleti problémáinknak.”⁴² Ez a mondat Darányi Kálmán miniszterelnök beszédében hangzott el 1938. március 5-én, Győrött.⁴³ Darányi a kérdés lényegét abban látta, hogy a hazai zsidóság gazdasági szerepvállalása aránytalanul nagy volt, s ez nem csupán

30 HAEFFLER 1931–36, 138.

31 HAEFFLER 1935–40, 256; O'SVÁTH 1938, 731.

32 A Magyar Távirati Iroda napi hírei 34. kiad. 1933. szeptember 14. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1933_09_1/?query=Fellner%20P%C3%A1l&p-g=382&layout=s (utolsó elérés: 2021. március 1.)

33 KÖVESDI 2008, 13–22; HAEFFLER 1935–40, 256; O'SVÁTH 1938, 731.

34 HAEFFLER 1931–36, 138.

35 LENGYEL-VIDOR 1931–36, 95.

36 POGÁNY 2007, 26–27. A vagyoni adatokhoz lásd még SZEKERES 1972, 596.

37 Tata-Tóvárosi Híradó 56. évf. 12. sz. 1935. március 23. 1.

38 Tata-Tóvárosi Híradó 56. évf. 14. sz. 1935. április 6. 1.

39 Dr. Pákh János – ügyvéd, az 1929-ben megalakult Komáromi Gazdakör örökös elnöke. O'SVÁTH 1938, 635.

40 LENGYEL-VIDOR 1931–36, 95; HAEFFLER 1935–40, 256; O'SVÁTH 1938, 731.

41 GYURGYÁK 2001, 743.

42 DARÁNYI 1938, 180.

43 Ez volt az úgynevezett győri program meghirdetése, melynek keretében a honvédség fejlesztését és az infrastruktúrális beruházásokat kívánta támogatni a kormány; erre mindösszesen 1 milliárd pengőt szántak, 600 millió – 400 millió megosztásban. Az összeget egyszeri és rendkívüli, minden 50 ezer pengő feletti vagyonra kiterjedő, átlagosan 8%-os adóból és hitelből kívánták előteremteni. A program további része az értelmiségi munkanélküliség megoldása, egy új sajtótörvény megalkotása, a sajtókamara felállítása, a nyomdaipar szabályozása, a középfo-
kú és gazdasági oktatás fejlesztése, a magyar falu talpra állítása (ezen belül a telepítés felgyorsítása, a mezőgazdasági hitelek szükségessége), egy új szesztörvény, a gazdasági termelés „okszerűbbé tétele” voltak. Megjelentek továbbá a programban a magyar fajvédelmi célok is, például „az új földszerzések feltételeinek megállapításánál a nemzeti és népi szempontok”, a házasság előtti kötelező orvosi vizsgálat bevezetése, a hatékonyabb idegen-ellenőrzés. KEREPESZKI 2014, 102–103.

az ő készségeiknek és helyzetüknek volt betudható, hanem a „magyar fajta” közömbösségének is. A problémát törvényes és tervszerű módszerekkel kívánta kezelni. Az elérendő célok között pedig ott szerepelt a szociális egyenlőtlenségek kiküszöbölése, a zsidó befolyás mérséklése, a keresztények társadalmi rangjának helyreállítása, vagy még inkább megteremtése.⁴⁴ És Magyarországon az antiszemitizmus ettől a ponttól kormányprogrammá vált.⁴⁵

Ennek egyik legelső állomása volt „a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának biztosításáról szóló 1938. évi XV. törvénycikk”, mely úgy fogalmazott, hogy „olyan vállalatnál, amelynél a tisztviselői, kereskedősegédi vagy más értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak száma tíz vagy ennél több, a 4.§ első bekezdése alá eső személyeket (értsd: zsidókat) csak olyan arányban szabad alkalmazni, hogy számuk a vállalatnál értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak számának húsz százalékát ne haladja meg; bármi címen kifizetett illetményük évi összege pedig nem haladhatja meg az értelmiségi munkakörben alkalmazottak bármi címen járó illetményei évi összegének húsz százalékát.

Az a vállalat, amelynél az értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak számában a 4.§ első bekezdése alá eső személyek száma az előző bekezdésben meghatározott arányszámnál nagyobb, a 4.§ első

bekezdése alá eső személyt értelmiségi munkakörben csupán az újonnan felvett tagok öt százaléka erejéig vehet fel mindaddig, amíg a 4.§ első bekezdése alá eső személyek száma az értelmiségi munkakörben az előző bekezdésben meghatározott arányszámot meghaladja. Az arányszám egyenletes elérésének részletes szabályait a m. kir. minisztérium rendelettel állapítja meg olyképpen, hogy szabály szerint el kell érni az előbbi bekezdésben meghatározott arányszámot az 1943. évi június hó 30. napjáig, ezt a határidőt a m. kir. minisztérium az illetékes miniszter előterjesztésére indokolt esetben közérdekből az 1948. évi június hó 30. napjáig meghosszabbíthatja.”⁴⁶

A törvényt, a nagyjából egy hónapig tartó parlamenti vitát követően, 1938. május 29-én tette közzé az Országos Törvénytár.⁴⁷ Ez volt az úgynevezett első zsidótörvény.

Az április 8-án benyújtott törvényjavaslat⁴⁸ 22-én került az illetékes, vagyis a közjogi, közigazgatási és közlekedésügyi, közoktatási, valamint igazságügyi bizottságok elé, melyek összevont ülésen tárgyalták azt, s vonatkozó jelentésüket, négy nap tárgyalás (április 22–23, 26–27.) után, április 27-i dátummal fogalmazták meg. A parlament plenáris ülése május 5. és 18. között⁴⁹ tűzte napirendjére az ügyet, a felsőház pedig május 20-án. A kormánypárt⁵⁰ törvényjavaslata, a 2, 4. és 8. paragrafusokat érintő apróbb – a kormány elképzeléseinek teljes

44 DARÁNYI 1938, 180–181.

45 K. FARKAS 2010, 45. Erre erősít rá Gyurgyák is, aki könyvében a következőt írja: „a kormányprogram legfőbb célja a fajvédelem gondolatának kidolgozása, ugyanakkor (Darányi) szükségesnek látta a magyar alkotmányos rend fenntartását, a szélsőjobboldali mozgalmak és pártok elleni hatékony (...) rendőri eszközök igénybevételét is. Pontosan ma sem tudjuk, hogy kül- vagy pedig belföldi készítésre (...) határozta-e el a magyarországi zsidókérdés törvényi szabályozását, mindenestre ebben a (győri) beszédében már kész tervvel állt elő.” (GYURGYÁK 2001, 136.) Ugyancsak idevonatkozóan írja Szita Szabolcs, hogy „Darányi (...) megígérte a ’zsidókérdés törvényes és tervszerű’ rendezését. Ettől kezdve, majd az egyre pusztítóbb háború közepette, a magyar képviselőház évekig az ország akkori lakossága 5,1%-át kitevő zsidóság sorsának – a magyar társadalom számos baja gyógyírként beállított – »intézményes rendezését« tárgyalta.” (SZITA 1996, 91.)

46 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának biztosításáról. 8.§ In: VÉRTES 2002, 29; A törvény teljes szövegét lásd: VÉRTES 2002, 19–32.

47 A törvényjavaslatról és az azt övező parlamenti vitákról

bővebben lásd: K. FARKAS 2010, 43–159; KARSAI 1992, 81–89; KARSAI 1993, 84–99; UNGVÁRY 2017, 215–229.

48 A törvényjavaslatot Darányi Kálmán miniszterelnök és Mikecz Ödön igazságügyminiszter terjesztette a parlament elé.

49 K. Farkas Claudia a plenáris tárgyalás időpontját május 5. és 23. közé teszi, de az országgyűlés képviselőházának vonatkozó naplóiból egyértelműen kiderül (lásd: az Országgyűlés képviselőháza 306–315. üléseinek naplói – 1938. május 5–18. (OGY NAPLÓ 1935a, 293–629; OGY NAPLÓ 1935b, 1–30), hogy K. Farkas tévesen szerepelteti könyvében a dátumot, ráadásul május 20-án már a felsőház előtt volt a javaslat. (K. FARKAS 2010, 61.)

50 A Nemzeti Egység Pártja 1939 februárjától Magyar Élet Pártja (MÉP) néven működött tovább, s a Horthy-korszak végéig hatalmon maradt. Mindvégig igyekezett a hatalmi elit három csoportja – az úri nagybirtokosok, a nagytőkések és a keresztény középrétegek – közötti kényes egyensúlyt fenntartani. Az 1930-as évek folyamán és az 1940-es évek első felében megerősödött a párt szélsőjobb oldallal rokonszenvező része, azonban a tagok többsége a fennálló alkotmányos berendezkedés védelmében lépett fel a megerősödő hazai fasiszta tendenciával szemben. GICZI 2006

mértékben megfelelő – módosításokat leszámítva, gyakorlatilag változtatás nélkül ment át valameny-nyi fórumon.⁵¹

A törvény szükségessége mellett az alkotók hosszasan érveltek. A törvénytervezet indoklásában hivatkoztak arra, hogy az a gazdasági, ipari és kereskedelmi fejlődés, mely a világot a 19. században jellemezte, hazánkban az 1860-as években, jó ötvenévnnyi késéssel indult csak meg. Ebben az időszakban a tősgyökeres magyarságnak igen kis hányada felelt csak meg azoknak az elvárásoknak, melyek alkalmassá tették volna a nagy tőkét mozgó gazdasági tevékenységre. A nem sokkal korábban felszabadult jobbágyságból a hajlam, az iskolázottság és a vagyoni háttér egyaránt hiányzott, a nemesség pedig a megelőző évszázadok során inkább „fegyverforgatással”, mezőgazdasággal foglalkozott, a közügyekből vette ki részét, de az ipar, a kereskedelem ismeretlen terület volt számára. A jogalkotók úgy vélték, a korszakot jellemző, ősi birtokrendszert és patriarchális gazdálkodást érintő gyökeres változások a nemesség hitel- és fizetőképességét is nagy mértékben befolyásolták, s ebből kifolyólag megmaradt földbirtokaival is csak nehezen boldogult. Talán a legesélyesebb a városi polgárság lehetett volna, a kellő felkészültség azonban belőlük is hiányzott. A zsidóságnak viszont – mely „évszázadok óta jelentős szerepet vitt a pénz és a hitelgazdálkodásban, amire bizonyos mértékben rászorította őt az a kényszerű helyzet is, amely más foglalkozásoktól való eltiltása miatt a hitelműveletek lebonyolításában s a pénzgazdálkodásban számára szinte monopolisztikus szerepet biztosított” – megvolt a készsége, s anyagi háttere is rá, hogy a megnyíló lehetőségeket kiaknázza, s „ellenállás és versenytárs hiányában”⁵² élt is ezzel a lehetőséggel.

A gazdasági érvényesülés új kilátásai bevándorlási hullámot indítottak meg Ausztria, Galícia és Bukovina irányából. Az így megérkező, gyakran csak átvándorló csoportok, nagyrészt vallási és kulturális tradícióik, életvitelük okán nehezen tudtak alkalmazkodni a helyi népességhez, annak szellemiségéhez, érzésvilágához.

A szélsőséges gondolkodók azt is gyakran kifogásolták, hogy a zsidóság egy másik csoportja, melynek tagjai immár évszázadok óta az ország területén éltek, a gazdasági élet mellett egyre nagyobb arányban jelentek meg az értelmiségi pályá-

kon is, a sajtóban például vagy az előadó-művészetekben.

A 19. század utolsó évtizedeiben – olvasható tovább a törvénycikk indoklásában – az ipari, a kereskedelmi és a hitelélet komoly hasznót hozhatott a gazdaság résztvevőinek, ennek legfőbb oka az volt, hogy a korszak „szabadelvű politikai, közgazdasági, vámpolitikai, adózási viszonyai” nem róttak szociális kötelességeket az említett területekre. A vagyoni, melyre ilyen módon tettek szert, s a zsidóságra általánosságban jellemző készség, késztetés a tanulásra magasabb képzettség és műveltség megszerzését tette lehetővé számukra, mely által, a gazdasági pályákon túl, megjelenhettek a magasabb szellemi képesítést igénylő szabadabb kereseti pályákon is, így nőhetett számuk az ügyvédek, orvosok, mérnökök soraiban.⁵³

A törvényjavaslat melletti érveket statisztikai adatokkal is alátámasztották. Az 1930. évi népszámlálás adatait figyelembe véve a zsidó lakosság számarányát 5,1%-ban határozták meg, majd hangsúlyozták, függetlenül e szám alacsony mértékétől, a zsidók jelenléte a társadalmi és gazdasági életben folyamatosan erősödött. „Az iparban több mint 4000, a kereskedelemben több mint 8000 fővel emelkedett a zsidó értelmiségi alkalmazottak száma, a kereskedelmi alkalmazottak között pedig még arányszámuk is megnövekedett 48,2%-ról 52,8%-ra.”⁵⁴

A jogszabály megalkotói a zsidóságnak olyan mértékű gazdasági térfoglalásáról beszéltek, mely már az első világháborút megelőző időszakban is ellenérzéseket váltott ki, a háborút követően megromlott gazdasági viszonyok azonban még fokozottabban terelték „kiemelkedő gazdasági birtok- és értékállományukra” a figyelmet, melyek a háború, az azt követő forradalmak, gazdasági válságok ellenére is stagnáltak vagy épp gyarapodtak, így a zsidó és nem zsidó társadalmi rétegek közti különbségek a népesség egyre szélesebb körében váltak nyilvánvalóvá.

Sem igazságosnak, sem pedig észszerűnek nem tartotta a nemzeti közvélemény ezt a fajta egyenlőtlenséget, s azt sem volt hajlandó elfogadni, hogy ez a helyzet, a zsidóság túlzott térfoglalása az egyes kereseti pályákon, a népesség más rétegeinek ezáltal kiszorítása a gazdasági életből, megváltoztathatatlan. Mindezt függetlenül attól a megcá-

51 VÉRTES 2002, 19; K. FARKAS 2010, 48–68.

52 VÉRTES 2002, 19.

53 Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a kereskedelem összes keresőjének 37, az iparénak 36,4%-a volt zsidó. A polgári értelmiség főbb csoportjaiban 50% feletti része-

sedésük volt, az ügyvédek 45,4, az orvosok 48,4, a hírlapírók 42,4, a magánmérnökök 37%-a volt az izraelita felekezet tagja. GONDA 1992, 148.

54 VÉRTES 2002, 20.

folghatatlan tényről, hogy „a nagy vállalkozás (...) fejlődésében és kétségtelen eredményeiben a zsidóság kezdeményező szerepének nagy jelentősége” volt.⁵⁵

Bár a törvényjavaslat igen jelentős vihart kavart, a viták korántsem arról szóltak, hogy legyen-e, vagy sem zsidótörvény. A téma sokkal inkább a benne foglalt korlátozások mértéke volt. És ezen a ponton fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy nagyobb számban voltak a szigorítást kívánók, mint az enyhítést. Mintha mindenki csak arra várt volna, hogy valaki végre belekezdjen, jöttek sorra a szélsőségesnél szélsőségesebb kezdeményezések, melyek nagy része, ha ekkor még nem is, a későbbi zsidótörvényekben megjelent, s azok révén megvalósult. Javaslat született például arra, hogy alkossanak igazi faji törvényt, hogy bármely területen is, de kizárólag országos arányszámuk mértékéig nyerhessenek alkalmazást a zsidók, hogy hasonlóan az 1920. évi XXV. törvénycikkben⁵⁶ foglaltakhoz, kerüljön sor *numerus clausus* („zárt szám”) bevezetésére a kereskedelmi és iparkamarákban, a közmunkák és a közszállítások terén is, hogy vizsgálják felül állampolgárságukat, hogy helyezték hatályon kívül az 1867. évi XVII. törvénycikket,⁵⁷ hogy alkossák meg a zsidók és a keresztények házasságkötésének tilalmát kimondó törvényt.⁵⁸

A kormány végül elutasított mindennemű törekvést a törvény enyhítésére, s elutasította a szigorítást kezdeményezők legnagyobb részét is. Ebben a döntésében természetesen nem a hazai zsidóság érdekei vezérelték, sokkal inkább az, hogy nem tudhatta, a magyar gazdaság milyen módon reagál majd a törvényben foglaltak végrehajtására.⁵⁹

Azok száma, akik valóban tiltakoztak a törvényjavaslat ellen, igen csekély volt. Bethlen Istvánon túl csupán néhány legitimista képviselő, a polgári liberálisok és a szociáldemokraták emelték fel

hangjukat, illetve a kormánypárt oldaláról Payr Hugó. A törvényjavaslatot ellenzők elutasították a faj fogalmát, a jogegyenlőség és az ezeréves alkotmány, az emancipációs és recepciós törvények feladását. Úgy vélték, ez a törvény nem felelne meg az aktuális közhangulatnak, viszont kiszolgáltatná az utca hangulatát, felélesztené a zsidó öntudatot és megbontaná a nemzeti egységet, nemzetközi elszigeteltséget idézne elő, ellehetetlenítené Erdélyben a magyar párt mellett kitartó zsidókat, arcul csapná a zsidó származású olimpiai bajnokokat, híres színészeket, írókat, a hősi halottakat, a proletárdiktatúra zsidó áldozatait, 15 ezer izraelita család megélhetését nehezítené meg vagy lehetetlenítené el. A bosszú és gyűlölet termékének vélték, melyben kizárólag gazdasági érdekeket láttak. Úgy ítélték meg, hogy ez a törvény vétene a humanizmus elve és a kereszténység szelleme ellen, viszont a ténylegesen létező középosztály-problémát nem oldaná meg, és elterelné a figyelmet az igazán fontos kérdésekről.⁶⁰

A tiltakozók részéről a legerőteljesebb reakciót az igazságügyminiszter, Lázár Andor tanúsította, aki, arra hivatkozva, hogy „a zsidótörvény mögött álló erők, ahelyett, hogy új értékek termelésére igyekeznének ösztönözni a magyar társadalmat, a mások által teremtett értékek birtokbavételét hirdetik cél gyanánt,”⁶¹ lemondott tisztségéről.⁶²

Fellner Pál maga is a törvényjavaslat ellen volt. Ő valószínűleg már április 7-én, a Nemzeti Egység Pártja értekezletén⁶³ találkozott a tíz paragrafusból álló javaslattal, melyet nem sokkal később, a közigazgatási és közlekedésügyi bizottság tagjaként, behatóbban is megismerhetett. Ez a behatóbb ismeretség, az ő elképzeléseivel, felfogásával, meggyőződésével nem egyező bizottsági viták és főleg annak ténye, hogy a kormánypárt tagjai

55 VÉRTES 2002, 19–21.

56 A tudományegyetemre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályairól szóló 1920. évi XXV. törvénycikk (ismertebb nevén *numerus clausus*).

57 1867. évi XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében.

58 K. FARKAS 2010, 63. Ugyanerről Ungváry így ír: „A törvény betűje és a szelleme különbözött. Míg a törvényben szó sem esett a zsidósággal való együttélés lehetetlenségéről és a kivándoroltatásról, addig a parlamenti felszólalók és a sajtó jelentős része már ekkor is ezeket a szempontokat hangsúlyozta.” UNGVÁRY 2017, 228.

59 K. FARKAS 2010, 64.

60 GYURGYÁK 2001, 139–140. Ugyanitt lásd a törvényjavaslatot el nem fogadók névsorát.

61 Idézi: UNGVÁRY 2017, 226.

62 Kerepeszki – hivatkozva Lázár Andor visszaemlékezéseire – korábban, már az 1938. március 9-i kormányalakítás környekére datálja, és más okra vezeti vissza Lázár távozását. Szerinte az igazságügyminiszter Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterrel került konfliktusba, akinek a kormányfőre gyakorolt egyre erőteljesebb befolyását aggodalommal figyelte, s ezzel együtt Imrédy tárca nélküli közgazdasági miniszterre történő kinevezését is összeférhetetlennek tartotta azzal, hogy Imrédy mindeközben a Magyar Nemzeti Bank elnöki tisztét is megtartotta. (KEREPESZKI 2014, 105–106.) Kerepeszkit igazolja annak ténye is, hogy április 8-án, a törvényjavaslat benyújtásakor már Mikecz Ödön volt az igazságügyminiszter.

63 K. FARKAS 2010, 46.

számára kötelezővé tette a törvényjavaslat elfogadását, vezetett ahhoz, ahogyan azt fentebb már említettük, hogy még április 22-én, tehát a bizottsági tárgyalás első napján, kilépett a pártból,⁶⁴ s a továbbiakban független képviselőként folytatta parlamenti munkáját. Erről a döntéséről, s annak indokairól néhány nappal később nyílt levélben tájékoztatta választókerületének polgárait.⁶⁵

Fellner Pál, akit az 1935-ös választások idején szavatartó embernek, nagyhatalmú szószólónak, jó hazafinak, s „mindenkor mindenkin segíteni kész magyar testvérnek” írt le a helyi sajtó, aki a választók bizalmára minden tettével rászolgált,⁶⁶ nyílt levelében úgy fogalmazott, hogy a törvényjavaslat elvi kérdéseivel egyetért – „(...) az az álláspontom, hogy a kormány járjon el könyörtelen szigorúsággal az országba suttymban beszivárgott megbízhatatlan zsidó elemek ellen és azok ellen is, akik az országgal és a nemzettel nem mindenben és fenntartás nélkül azonosítják magukat. Ezeknek a magyar hazában nem lehet helyük”⁶⁷ –, módszereivel viszont nem. A rövid átmenettel lebonyolított tisztújításban (a zsidó tisztviselők eltávolítása, s helyük nem zsidókkal való betöltése) súlyos gazdasági zavarok felmerülésének lehetőségét látta.⁶⁸ Az a tény, hogy a bizottsági tagok 100:7 arányban fogadták el a törvényjavaslatot,⁶⁹ sejtethetővé teszi számunkra, mi is zajlott le ekkor Fellner gondolataiban. Mint a nagyipar képviselője, a gazdaság aktív résztvevője és ismerője, számos szakirodalmi publikáció szerzője, a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének alelnöke, több nagyvállalat igazgatóságának tagja, tisztában volt vele, hogy ennek a törvénynek

a végrehajtásával az ország gazdasági öngyilkosságot követhet el. De volt elképzelése és ötlete a hatékony megoldásra. Úgy gondolta, a kihaló vagy nyugdíjba vonuló zsidó magántisztviselők helyére kellene keresztény tisztviselőket alkalmazni, s új állásokba is csak keresztényt szabadna felvenni mindaddig, míg a törvényes arányszám be nem áll. Ez nyilvánvalóan tovább tartott volna, mint a kormány által meghatározott intervallum, de úgy vélte, ha „öt év alatt évenként 3–4000 betanult és hozzáértő magántisztviselőt távolítanak el állásaikból és helyükre nem betanult és nem kellő gyakorlati tudással bíró ember kerül, nyilvánvaló, hogy a gazdasági gépezet súlyosan megzavarodhatik,”⁷⁰ az állástalanná váló emberek ezrei pedig, akik rendezett existenciájuk tudatában családot alapítottak és most ellátatlanná válnának, a fogyasztók közül hiányozni fognak. Közülük egyesek pedig majd igyekeznek önálló pályán, mint vállalkozók és kisiparosok boldogulni és így a meglevő és erős ütemben létesítendő új keresztény existenciáknak fognak versenyt támasztani. Ez a gazdasági helyzetet csak ronthatja és megint a zavartkeltő szélsőséges elemek érvényesülését segíti elő.”⁷¹ „És mindezt akkor – fogalmaz Fellner más helyen –, amikor a revízióhoz, úgy érzem, közelebb vagyunk, mint Trianon óta bármikor és a külföld véleményére, de a megszállt területek magyar lakossága minden rétegének kitarására is nagy súlyt kell helyezniünk.”⁷²

Fellner tudta nagyon jól, és sajnálatosnak tartotta, hogy a keresztény ifjúság körében ez idő tájt nem volt túl népszerű a gazdasági pálya, ezért az egyik fő feladatnak tekintette, „hogy minden alkot-

64 Fellnerrel nagyjából egy időben Dési Géza, Deményi Aladár és Orova Zsigmond is kilépett a pártból, valamennyien párton kívülként folytatták politikai pályafutásukat. Új Magyarország 5. évf. 91. sz. 1938. április 24. 2.

65 Tata-Tóvárosi Híradó 59. évf. 18. sz. 1938. április 30. 1–2.

66 Tata-Tóvárosi Híradó 56. évf. 10. sz. 1935. március 9. 1.

67 Fellner szóhasználatából – „beszivárgott” – úgy tűnhet, hogy kizárólag a korábban már említett bevándorló, asszimilálódni képtelen vagy nem akaró csoportokra, s nem a tősgyökeres zsidóságra vonatkoztatná a törvényt, 1939-es parlamenti felszólalásai azonban ezt nem feltétlenül támasztják alá, ahogyan a kormánypárt elnökének, Tasnádi Nagy Andrásnak küldött levele sem. Ebben a következőképpen fogalmaz: „(...) nem lehet rendes magyar ember, aki bármiféle galíciai vagy egyéb beszivárgókkal, vagy olyannal, aki magát hazájával nem mindenben és fenntartás nélkül azonosítja, együttérez. Ezek ellen a legdrágább szigorúság indokolt. De bármiképpen is gondolkozzék a szabályozásra váró kérdésről, ha rendes magyar ember, akkor még a tisztességes asszimilálódott és ha-

zafias zsidók iránti rokon- vagy ellenszenv se vezetheti, hanem egyességgel az ország és a nemzet érdeke, tehát a magyar érdek.” Pesti Napló 89. évf. 91. sz. 1938. április 23. 11.

68 Hasonlóképpen érvelt a bizottságok ülésén Rassay Károly, a liberális baloldal képviselője is, aki úgy gondolta, a középosztály felemelkedése jogkorlátozások útján nem valósítható meg, sőt a javaslat a gazdaságra is katasztrofális hatásokkal lenne. K. FARKAS 2010, 53.

69 K. FARKAS 2010, 55.

70 Ide vonatkozóan Darányi még a törvényjavaslat tárgyalása előtt a következőképpen nyilatkozott: „A magyar szellemnek méltányos és emberséges felfogásához képest a zsidóság részesedését a magángazdaságban és a kulturális életben úgy állapítottuk meg, hogy ez az arányszám megfelelően a gazdasági érdekeknek és biztosítsa, hogy a termelés és vállalkozás folytonosságában zökkenő nem fog beállni.” Idézi: KEREPESZKI 2014, 111.

71 Tata-Tóvárosi Híradó 59. évf. 18. sz. 1938. április 30. 1–2.

72 Pesti Napló 89. évf. 91. sz. 1938. április 23. 11.

mányos eszközzel és súlyos áldozatok árán is”, de rábírják ezeket a fiatalokat a gazdasági tanulmányokra,⁷³ és biztosítsák a keresztény középosztály számára az őket megillető befolyást és vezetést ezen a területen is.⁷⁴

A törvénnyel szembeni ellenérzéseit annak elfogadását, hatályba lépését követően is hangoztatta, még ha csak közvetett módon is. Az MGYOSZ, melynek alelnöke volt, 1939. évi jelentésében bírálta a törvény végrehajtási utasításait, azokkal szemben formai és tartalmi kifogásokat fogalmazott meg. Rámutatott arra, hogy a jogszabály „világos” megszövegezése ellenére is bizonytalanságot, zavart okozott a gyáripari vállalatok körében, melyek számára ezáltal lehetetlenné vált a törvény végrehajtásának megfelelő előkészítése, valamint a végrehajtás és az ipari termelés fenntartásának összhangba hozása. A szövetség a hozzá érkezett vállalati panaszokkal az iparügyi minisztériumhoz és a kormánybiztossághoz fordult, jelezte, hogy a gazdaság új, átmeneti nehézségekkel küzd, és javaslatokkal élt a törvény végrehajtását és ellenőrzését illetően.⁷⁵

Nézeteit s a zsidókat érintő korlátozó intézkedések végrehajtása kapcsán vallott meggyőződését Fellner az országgyűlés előtt is tovább képviselte, hiszen egy évvel később, „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. törvénycikk” (második zsidótörvény) parlamenti vitái során két ízben is felszólalt (szemben az 1938. évi első zsidótörvénnyel, ahol a plenáris ülések alkalmával nem hangoztatta véleményét). „Ez a törvényjavaslat (...) olyan nagyjelentőségű, az egész ország létére nézve olyan kihatású, hogy szerintem mindenkinek, aki a következmények tekintetében akár aggályokat lát, akár pedig más vonatkozásban tartja ezt a törvényjavaslatot olyannak, amely nemzeti érdekeinknek nem felel meg, fel kell emelnie szavát és nem szabad kutatnia azt, hogy népszerű vagy népszerűtlen dolog-e ehhez a törvényjavaslathoz hozzászólni, hanem lelkiismerete parancsának kell megfelelnie (...).”⁷⁶ E bevezetőjét követően tért ki arra beszédében, hogy helyesli a célt, amelyet a törvényjavaslat el szeretne érni, támogatja „a szó nemes értelmé-

ben vett keresztény szellem” megvalósítását, melyre „az országnak szüksége van”, s hangsúlyozta, mennyire fontos a keresztény ifjúság és az értelmiség érdeklődését felkelteni a gazdasági pályák iránt, hogy döntő, hogy irányító szerep juthasson nekik, „de tegyük meg ezt azon az úton és olyan módon, hogy abból az országnak ne kára, hanem haszna legyen”.⁷⁷

Két héttel és hat képviselőházi üléssel később Fellner nyomatékot adott korábbi szavainak: „a megoldási módok, amelyek a javaslatban foglaltatnak, (...) éppen a tízmillió magyar érdekében nem alkalmasak és nem célravezetők. Olyan gazdasági zavarokat fognak okozni, amelyeknek az egyetemes nemzeti érdekek fogják kárát vallani”.⁷⁸ Mindez arra utal, hogy több napi ülésezésnek, véleményezésnek, hozzászólásnak sem sikerült az eredeti javaslati elképzeléseken változtatnia. Fellner még hozzátette, „szükségesnek tartom ezt most hangsúlyozni azért, mert hova-tovább igen sajnálatos divattá válik az, hogy ha valamely törvényhozó ezzel a törvényjavaslattal kapcsolatban meggyőződéses aggályainak ad kifejezést, azonnal úgy állítják be őt az igen t(ísz-telt) túloldal és a túloldal sajtója részéről is, mintha ezzel zsidó érdekeket védene”.⁷⁹ (Ezen a ponton nem szabad elfeledkeznünk annak tényéről, hogy Fellner Pál maga is zsidó felmenőkkel rendelkezett.)

Mint ismeretes, ez a javaslat is keresztülment a törvényhozás valamennyi állomásán, bár több módosításon esett át (mármint az előterjesztés és a hatályba lépés közötti időszakban), mint 1938-as elődje.

Fellner Pál egyike volt azon keveseknek, akik törvényhozóként az első és második zsidótörvényt támogatni képtelenek voltak. Ő sem – és ezt szükséges újra hangsúlyoznunk – a zsidók elleni drasztikus fellépést nehezményezte, hiszen úgy vélte, ahogyan ő fogalmazott, a „cél helyes és ezzel (...) teljesen azonosítom magamat”,⁸⁰ hanem a végrehajtásra választott megoldási módokat. Ezek egyikéről, a gazdaságban végrehajtandó tisztújításról, korábban már ejtettünk szót. Ezt kiegészítve, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvényjavaslat 1939. március 10-i tárgyalásakor, hivatkozva a nem sokkal korábban

73 Darányi úgy vélte, „a zsidókérdés intézményes rendezése lehetővé fogja tenni, hogy a keresztény magyar ifjúság az eddiginél nagyobb mértékben nyerjen lehetőséget a gazdasági és kereső pályákon való elhelyezkedésre”. Idézi: KEREPESZKI 2014, 111.

74 Tata-Tóvárosi Híradó 59. évf. 18. sz. 1938. április 30. 1–2.

75 SZITA 1996, 99.

76 OGY NAPLÓ 1935c, 322–323.

77 OGY NAPLÓ 1935c, 322–323.

78 OGY NAPLÓ 1935c, 545.

79 OGY NAPLÓ 1935c, 544–545.

80 Tata-Tóvárosi Híradó 59. évf. 18. sz. 1938. április 30. 1.

elfogadott honvédelemről szóló törvényre,⁸¹ Fellner úgy nyilatkozott, hogy „a tökéletes honvédelmi felkészültséghez tökéletesen működő gazdasági gépezet, nagy költségvetési bevételek és minél több és jobb emberanyag szükséges”.⁸² Ezen a ponton viszont felhívta a figyelmet arra, hogy egy vállalatot egyik kézből a másikba átadni korántsem egyszerű, s ha ez meg is történik, az adott vállalat nem tud zavartalanul tovább működni. Úgy vélte, az átmenet nélküli, erőszakos beavatkozások súlyos zavarokhoz vezethetnek, a gyárak, termelő gépezetek elvétele, üzemek lehetetlenné tétele nem hoz hasznot, mely által „a nemzeti vagyonnak ez a része egyszerűen elolvad, mintha csak a Dunába dobtuk volna”.⁸³

Fellner másik kifogása, melyről fontos még néhány szót ejteni, a törvényjavaslat 4.§-ára vonatkozott. „A kisebbségnek vagy a kisebbségi népcsoportnak (...) a megteremtése (...) olyan életveszélyes precedens, amely a nemzet léte szempontjából könnyen végzetessé válhatik (...). Feltartóztathatatlanul elindít bennünket azon az úton, amelynek végcéljaként a szentistváni birodalom egysége helyett német, oláh, rác, tót stb. népcsoportok állanak, felesleges mondani, hogy további ezer esztendő helyett ideig-óráig.”⁸⁴

A zsidók választójogát szabályozó 5., a törvény kihirdetésekor már 4.§-hoz annyit fűzött hozzá, „azt hiszem, helyes úton járok, ha azt mondom, hogy a képviselőház mindenkori összetételét akarták ezzel befolyásolni”.⁸⁵

A következő évekből származó statisztikai adatok végül igazolták Fellner álláspontját, s persze mindazokét, akik féltették a magyar gazdaságot és értelmiséget a zsidótörvényektől. 1938-ban, a XV. törvénycikk hatályba lépését követően 16 000, a második zsidótörvényre hivatkozásul, 1940. december 31-ig 50 772, 1941. június 30-ig pedig újabb 8678, a törvények alapján zsidónak minősülő értelmiségit bocsátottak el állásából. Közgazdasági

szakemberek, kutatók, fejlesztők jutottak erre a sorsra. Akinek módja volt rá, külföldre távozott, de sokaknak csak a segély, a nyomor maradt. 1942. december végéig mindösszesen 221 896 személyt érintettek vagy tettek tönkre a korlátozó intézkedések.⁸⁶

Az elbocsátott zsidó munkaerő okozta szakemberhiány káros hatásai is igen hamar megmutatkoztak, melyek orvoslására, a kormánybiztos intézkedése folytán, átképző tanfolyamokat indítottak, de a szervezés és finanszírozás „természetesen” már az adott szakmáknak volt feladata. Az oktatás ideje 3–4 hónapot vett igénybe, amit gyakorlati képzés követett. Az átképzések első szakaszában 34 tanfolyamot indítottak, ahol 1590-en szereztek „végzettséget”.⁸⁷

Fellner Pál második parlamenti mandátuma lejártát követően, 1939-ben „visszavonult” a gazdasági életbe.⁸⁸ A Gyáriparosok Országos Szövetségének alelnöki posztjáról, az elnök Chorin Ferencsel együtt 1941 júliusában lemondott, mivel a szövetség a nyilaskeresztes pártok és a radikális szélsőjobboldal közéleti fellépéseinek célpontjába került.⁸⁹

A saját tulajdonú Hazai Papírgyár Rt.-t, illetve a Leipziger Vilmos-féle Szesz- és Cukorgyár Rt.-t fivéreivel, Györggyel és Alfrédde együtt vitte tovább. Ebben a minőségében került 1942 novemberében a hatóságok látóterébe, miután a két zsidótörvény, melyek országgyűlési vitáiban igen aktívan és kritikusan vett részt, visszaütött rá. A Budapest VI. kerületi rendőrkapitányság „a zsidótörvény kijátékszása” miatt vonta felelősségre őt és tulajdonos-társait, valamint a cégek vezetőségét. Mint az egy korabeli sajtóközleményből kiderül, az értelmiségi ügyek kormánybiztossága egy korábbi vizsgálata során megállapította, hogy „a közös vezetés alatt álló nagyüzemnél 9 zsidó tisztviselőt törvényellenesen alkalmaztak, illetve alkalmazásukat nem jelentették

81 1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről. Ez a törvény a „totális, korszerű háború sikerét” volt hivatva előmozdítani, emellett lehetővé tette, hogy azon állampolgárok, akik fegyveres szolgálatot nem teljesítenek, „közérdekű munkát” végezzenek; továbbá e törvény alapján minősítették az ország ipari üzeleinek nagy részét hadiüzemmé. SZITA 1996, 92.

82 OGY NAPLÓ 1935c, 323.

83 OGY NAPLÓ 1935c, 323.

84 A törvényjavaslat 4.§-a, mely a zsidók honosítását szabályozza, a kihirdetésekor már a 3.§ volt.

85 OGY NAPLÓ 1935c, 323, 325.

86 SZITA 1996, 92.

87 SZITA 1996, 101.

88 Független képviselőjelöltként – dr. Szabó Gusztáv (MÉP) és Andréka Ödön (Nyilaskeresztes Párt) mellett – még felbukkant az 1939-es választások idején, de látva a nyilas jelölt támogatottságát, visszalépett jelöltségétől, s választóit arra kérte, voksoljanak dr. Szabó Gusztávra, aki jelentős szavazatkülönbséggel be is került a parlamentbe. KÖRMENDI 1993, 70.

89 SZITA 1996, 109.

be”,⁹⁰ valamint azt, hogy „Fellner Pált igazgatósági tagnak jelentették be”,⁹¹ azonban az igazgató tagsági hatáskörön túlmenő módon is tevékenykedett a vállalat vezetésében.”⁹²

Ez az ügy azt látszik igazolni, hogy Fellner továbbra sem adta fel meggyőződését, továbbra is úgy vélte, a törvényekben meghatározott megoldási módok alkalmatlanok a kitűzött célok elérésére, s ha az ország gazdaságának nem is nyújthatott javaslataival mentőövet, saját vállalatait nem hagyta veszni. Persze ott lehet a háttérben az is, hogy ekkorra, 1942-re, túl a harmadik zsidótörvényen⁹³ is, felismerhette, itt az elsődleges cél már nem a keresztény egzisztenciák létesítése vagy a keresztény szellem megvalósítása, hanem egy közösség teljes ellehetetlenítése, megsemmisítése, mely közösséghez, felmenői révén, ő is kötődött.

Fellner végül 160 napi elzárásra átváltoztatható 16 000 pengő pénzbüntetésre ítélte⁹⁴ a rendőrbíró, két testvérét, Alfrédet és Györgyöt pedig 80 napi elzárásra átváltoztatható 8000 pengőre.⁹⁵ Az ügyvezető-igazgatóra, Milkó Elemérre 20 napi elzárást és 1500 pengő büntetést mértek, míg Gál József és két másik tisztviselő ítéletét a rehabilitációs törvény⁹⁶ rendelkezései miatt a rendőrbíró visszavonta.

A büntetés mértékét a Fellner család vagyoni bevallása alapján szabta ki a bíró. Ez a vagyon ekkor hárommillió pengőre volt tehető.⁹⁷

Fellner Pál további sorsát illetően meglepően kevés információval rendelkezünk. 1945 januárjában

ban Fenyő Miksa mellett ő volt az, aki a Gyáripárosok Országos Szövetségének újraindításán munkálkodott, majd elfoglalta annak alelnöki, később, de még ugyanebben az évben, elnöki posztját.⁹⁸

1946-ra a gazdaságban egyre erőteljesebb volt az állami beavatkozás, melynek átmeneti szükségességét a GYOSZ bizonyos területeken és bizonyos mértékig el tudta fogadni. A gazdasági érdekeket maga mögé utasító pártpolitikai érdek azonban egyre inkább érzékelhető volt. Csorbultak a gyáripár önrendelkezési lehetőségei, szűkült a vállalatok mozgástere, megindult a bűnbakképzés. A súlyosbodó gondokért, az inflációért a gyáripári termelést tették felelőssé; mint az infláció haszonélvezőit könyvelték el mind a gyáripárt, mind pedig a tőkéseket. A GYOSZ hamarosan belülig nyilvántartott szervezetté vált, amely ellen s az alaptalan vádaskodás ellen augusztus 26-án, a szövetség vezető szerveinek együttes ülésén Fellner tényekkel, érvekkel szólt. Bő egy hónappal később, a Magyar Kommunista Párt III. kongresszusa már a termelés, a hitel állami irányítását, a bankok, a kereskedelem állami ellenőrzését, a megkezdett államosítások folytatását követelte. Ez a folyamat, mely ellen Fellner és a GYOSZ sokáig küzdött még, 1948-ra a szövetség feloszlásához vezetett, amit április 2-án mondott ki a vezetőség, mivel a további munkának értelmét már nem látták.⁹⁹

Talán ezek a fent taglalt események vezettek a Fellner család azon döntéséhez, hogy követve az

90 A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. törvénycikk 25.§ 1. és 2. bekezdése értelmében kihágást követ el, aki a törvény által elrendelt bejelentési, adatszolgáltatási vagy jelentkezési kötelezettségnek nem tesz eleget, vagy a hatóság ellenőrzését másképp akadályozza, illetve aki zsidót a törvény 10.§-ának első bekezdése, 17. vagy 19.§-a rendelkezésének megszegésével alkalmaz, alkalmazásban megtart, vagy zsidó alkalmazottainak juttatott illetményekkel a törvényben megengedett mértéket túllépi. Esetünkben a 17.§-ban foglaltak a mérvadóak. E szerint a vállalatnál alkalmazott zsidók száma az értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak számának 15%-át nem haladhatja meg. EZER ÉV 1939

91 A gyár elnöki pozícióját a cég 1942. augusztusi közgyűlése óta nem Fellner, hanem Belatini Braun Rudolf töltötte be, Fellner megmaradt igazgatósági elnöknek. Magyar Élet 4. évf. 184. sz. 1942. augusztus 25. 5.

92 A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. törvénycikk 26.§ 3. bekezdése értelmében vétséget követ el, aki a törvény végrehajtása körében a hatóságot fondorlattal megteveszti, vagy megteveszteni törekszik. EZER ÉV 1939

93 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről.

94 Az 1939. évi IV. törvénycikk 26.§-a értelmében a vétséget elkövető személyekre kiszabható pénzbüntetés legmagasabb mértéke húszezer pengő volt. EZER ÉV 1939

95 Az 1939. évi IV. törvénycikk 25.§-a értelmében a kihágást elkövetők személyekre kiszabható pénzbüntetés legmagasabb mértéke nyolcezer pengő volt. EZER ÉV 1939

96 1940. évi XXXVII. törvénycikk a büntető ítélethez fűződő hátrányos jogkövetkezmények korlátozásáról és megszüntetéséről. EZER ÉV 1940

97 Délmagyarország 18. évf. 252. sz. 1942. november 6. 7; Nyírvidék, Szabolcsi Hírlap 10. évf. 250. sz. 1942. november 5. 1; „Fellner Pált kihallgatása alkalmával megkérdezték, mennyi vagyona van. Így felelt: 'Az adóhatóság azt mondja, hogy 3 millió pengő. Én azt hiszem, hogy semmi vagyonunk nincs. (...) Szeszgyárainkat elvették. Holnap elvehetnek minden egyebet.' Délamériai Magyarországi 15. évf. 2011. sz. 1943. március 4. 3.

98 SZITA 1996, 123–124, 130.

99 SZITA 1996, 132–147.

1939 óta kint élő Vilmost, valamennyien Amerikába emigráljanak. Mindez 1947 és 1949 között (Pál részéről 1949-ben) valósult meg.

Pálhoz hasonlóan fivérei, 1941-ben megözvegyült nővére és azok családjai is elhagyták az országot. A fellelhető emigrációs iratokból¹⁰⁰ kide-

rül számunkra, hogy Fellner Pál, aki az Újvilágban gazdálkodással foglalkozott, 1954-ig egészen biztosan nem nősült meg, életének további szakaszáról pedig nincsenek információink.

1971. március 10-én fejezte be életét a Kalifornia állambeli Alamedában, Berkeleyben.¹⁰¹

Szűcs József

Kuny Domokos Múzeum, Tata

E-mail: muzeumpedagogia@kunymuzeum.hu

IRODALOM

DARÁNYI 1938 Darányi K.: „A program főösszege kereken 1 milliárd pengő” – A győri programról. In: (Szerk. Vajda B.) A XX. század magyar beszédei. Budapest 2007, 179–184.

EZER ÉV 1939 Ezer év törvényei. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (utolsó elérés: 2021. március 11.)

EZER ÉV 1940 Ezer év törvényei. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000037.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42#lbjoidf827> (utolsó elérés: 2021. március 11.)

GICZI 2006 Giczi Zs.: A politika intézményei 1919–1944. In: (Szerk. Bencsik P. – Szabó B. Cs.) A magyar állam története 1711–2006. http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/14Szab%3Marjanucz/html/6_8.htm (utolsó elérés: 2021. március 12.)

GONDA 1992 Gonda L.: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Budapest 1992.

GYURGYÁK 2001 Gyurgyák J.: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet. Budapest 2001.

HAEFFLER 1931–36 (Szerk. Haeffler I.) Országgyűlési almanach. Az 1931–36. évi országgyűlésről. (Sturm-féle országgyűlési almanach). Budapest é.n.

HAEFFLER 1935–40 (Szerk. Haeffler I.) Országgyűlési almanach. Az 1935–40. évi országgyűlésről. (Sturm-féle országgyűlési almanach). Budapest é.n.

KARSAI 1992 (Szerk. Karsai L.) Kirekesztők. Antisze-
mita írások 1881–1992. H.n., 1992.

KARSAI 1993 (Szerk. Karsai L.) Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993. H.n., 1993.

KEREPESZKI 2014 Kerepeszki R.: A „tépelődő gentleman” Darányi Kálmán (1886–1939). Pécs–Budapest 2014.

K. FARKAS 2010 K. Farkas C.: Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944. Budapest 2010.

KÖRMENDI 1993 Körmendi G.: Országgyűlési és helyhatósági képviselő-választások Tatán. Limes 1993/2. 63–75.

¹⁰⁰ Fellner Pál kapcsán: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-LBVD-SMV?i=1359&cc=1849982&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AQ2ST-35GN> (utolsó elérés: 2021. március 27.); <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-L9GJ-D98F-H?i=781&cc=2125028&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AQGG3-ZD8V> (utolsó elérés: 2021. március 27.); <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:VPKB-CQF> (utolsó elérés: 2021. március 27.);

Fellner Lucia Regina kapcsán: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-LBV8-9SSS?i=555&cc=1849982&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AQ2ST-3PYV> (utolsó elérés: 2021. március 27.);

Fellner György kapcsán: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-L9L8-8HL5?cc=2125028&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AQGG3-NM-SN> (utolsó elérés: 2021. március 27.); <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-L9GJ-D9DM-D?cc=2125028&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AQGG3-DH97> (utolsó elérés: 2021. március 27.);

Fellner Alfréd kapcsán: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-99L3-DY1H?cc=2125028&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AQGG3-YS83> (utolsó elérés: 2021. március 27.);

Fellner Vilmos kapcsán: MÉL; <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9BVW-RY8?i=716&cc=1849982&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AQ2SR-6JJ8> (utolsó elérés: 2021. március 27.)

¹⁰¹ <https://www.findagrave.com/memorial/176844016/paul-fellner> (utolsó elérés: 2021. március 27.)

- KÖVESDI 2008 Kövesdi M.: *A gróf kertje, a gróf színpada*. KMMK 13–14 (2008) 13–22.
- LENGYEL–VIDOR 1931–36 (Szerk. Lengyel L. – Vidor Gy.) *Magyar Országgyűlési almanach. Ötszáz magyar élet. 1931–1936*.
- MÉL (Főszerk. Kenyeres Á.) *Magyar életrajzi lexikon*. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/f-7547C/fellner-vilmos-william-john-f-755D7/> (utolsó elérés: 2021. március 27.)
- OGY NAPLÓ 1935a *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 18. kötet. Budapest 1938.
- OGY NAPLÓ 1935b *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 19. kötet. Budapest 1938.
- OGY NAPLÓ 1935c *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 22. kötet. Budapest 1939.
- O'SVÁTH 1938 (Főszerk.: O'sváth A.) *Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye múltja és jelene*. Budapest 1938.
- POGÁNY 2007 Pogány Á.: *A Horthy-korszak vagyoni és jövedelmi elitje. Jövedelmi viszonyok a két világháború közötti Magyarországon*. Rubicon 2007/4–5. 26–31.
- SIPOS 2006 (Szerk. Sipos A.) *Az államosítás előtt működött élelmiszeripari vállalatok repertórium*. Budapest 2006.
- SZEKERES 1972 (Szerk. Szekeres J.) *Források Budapest Múltjából III. Források Budapest történetéhez 1919–1945*. Budapest 1972.
- SZITA 1996 Szita Sz.: *A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége. A GYOSZ kiépítése és tevékenysége 1902-től 1948-ig*. Budapest 1996.
- UNGVÁRY 2017 Ungváry K.: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944*. Budapest 2017.
- VÉRTES 2002 (Szerk. Vértés R.) *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. Budapest 2002.
- ZSIDÓ LEXIKON 1929 (Szerk. Ujvári P.) *Zsidó lexikon*. Budapest 1929.

DIE „RETOURKUTSCHE“ DES JUDENGESETZES – EPISODEN AUS DEM LEBEN DES PARLAMENTSABGEORDNETEN PÁL FELLNER

József Szűcs

Pál Fellner war Mitglied der Partei der Nationalen Einheit und vertrat den Wahlkreis Tata in zwei Legislaturperioden von 1931 bis 1939 im ungarischen Parlament.

Er war das Kind von Eltern, die zum Christentum konvertiert waren, und spielte – dem Weg seines Vaters folgend – neben der Politik auch in der Industrie und im wirtschaftlichen Leben des Landes eine bedeutende Rolle.

In seinem Wahlprogramm stand die Wiederherstellung einheitlicher landwirtschaftlicher Verhältnisse sowie die Förderung einer entwicklungs-fähigen Industrie und eines florierenden Handels, da er der Ansicht war, „dass diese drei Produktions-zweige eindeutig voneinander abhängig sind und sich gegenseitig ergänzen“. Über seine wirtschaftliche Rolle hinaus setzte er sich auch für die Belebung des lokalen Fremdenverkehrs ein.

Als Abgeordneter war er bei den Parlamentsdebatten über die ersten beiden Judengesetze an-

wesend und sprach sich sogar dagegen aus. Mit den Grundsatzfragen des Gesetzesentwurfs war er einverstanden („...die Regierung soll mit dieser unerbittlichen Strenge gegen die im Land heimlich eingedrungenen, unzuverlässigen jüdischen Elemente und auch gegen diejenigen vorgehen, die sich nicht vorbehaltlos mit dem Land und der Nation identifizieren“), mit den Methoden jedoch nicht. Er war der Meinung, dass die mit kurzer Übergangszeit durchgeführte Amtsbereinigung (die Entfernung jüdischer Beamten und die Besetzung ihrer Stellen mit „nicht eingearbeiteten und nicht ausreichend praktischer Erfahrenen“ nicht Juden) zu schweren wirtschaftlichen Störungen führen würde.

Sein Kampf blieb, wie bekannt, erfolglos, und einige Jahre später musste er feststellen, dass er – aufgrund seiner jüdischen Herkunft – selbst unter die Bestimmungen der Judengesetze fiel.

Übersetzt von Máté Stegmayer

A KÖTETBEN TALÁLHATÓ RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE –

ABKÜRZUNGSVERZEICHNIS – LIST OF ABBREVIATIONS

Acta BotHung <i>Acta Botanica Hungarica (Budapest)</i>	KDM RAD <i>Kuny Domokos Múzeum Régészeti Adattár</i>
ActaArchBrig <i>Acta Archaeologica Brigetionensia (Komárom)</i>	KDM REH <i>Kuny Domokos Múzeum Révhelyi Elemér-hagyaték</i>
ActaArchHung <i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)</i>	KDM TGy <i>Kuny Domokos Múzeum Történeti Gyűjtemény</i>
AgrSz <i>Agrártörténeti Szemle (Budapest)</i>	KDMGyűjt <i>A Kuny Domokos Múzeum Gyűjteményei (Tata)</i>
ArchAust <i>Archaeologia Austriaca (Wien)</i>	KDMK <i>Kuny Domokos Múzeum Közleményei (Tata)</i>
ArchÉrt <i>Archaeologiai Értesítő (Budapest)</i>	KGym <i>Komáromi Klapka György Múzeum (Komárom)</i>
ArchHung <i>Archaeologia Hungarica (Budapest)</i>	KMMK <i>Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei (Tata)</i>
ArchRozhl <i>Archaeologické Rozhledy (Praha)</i>	KvVL <i>Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár (Budapest)</i>
BAR Int. Ser. <i>British Archaeological Report. International Series (Oxford)</i>	ltsz. <i>leltári szám</i>
BBÁMÉ <i>A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)</i>	ltsz. n. <i>leltári szám nélkül</i>
BeiträgeÖst <i>Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich (Wien)</i>	LUPA <i>Ubi Erat Lupa. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern (Wien)</i>
Bj–Bh <i>Bonner Jahrbücher Beiheft (Bonn)</i>	MAMA <i>Monumenta Asiae Minoris Antiqua (London)</i>
BMMK <i>A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)</i>	MIA <i>Материалы и исследования по археологии СССР (Москва)</i>
BudRég <i>Budapest Régiségei (Budapest)</i>	MFMÉ <i>A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)</i>
Carnuntum Jb <i>Carnuntum Jahrbuch (Wien)</i>	MFMÉ–StudArch <i>A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)</i>
CIL <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>	MMMÉ <i>Munkácsi Mihály Múzeum Évkönyve (Békéscsaba)</i>
CommArchHung <i>Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)</i>	MNL OL <i>Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (Budapest)</i>
CSIR <i>Corpus Signorum Imperii Romani</i>	MNL OL DL <i>Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár (Budapest)</i>
DissPann <i>Dissertationes Pannonicae (Budapest/Leipzig)</i>	MNM <i>Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest)</i>
Dolgozatok <i>Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged)</i>	MRGZ <i>Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)</i>
EJA <i>European Journal of Archaeology (Cambridge)</i>	NÉrt <i>Néprajzi Értesítő (Budapest)</i>
FiA <i>Forschungen in Augst (Augst)</i>	ÖStA HKA <i>Österreichisches Staatsarchiv Hofkammerarchiv (Wien)</i>
FiL <i>Forschungen in Lauriacum (Linz)</i>	RCRF Acta <i>Rei Creatariae Romanae Fautorum Acta (Oxford)</i>
FoArch <i>Folia Archaeologica (Budapest)</i>	RégFüz <i>Régészeti Füzetek (Budapest)</i>
GyEL <i>Győr Egyházmegyei Levéltár (Győr)</i>	RIU <i>Die römischen Inschriften Ungarns (Budapest)</i>
HM HIM <i>Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (Budapest)</i>	RLÖ <i>Der Römische Limes in Österreich (Wien)</i>
HOMÉ <i>A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)</i>	SEP <i>Studia Epigraphica Pannonica (Budapest)</i>
JAMÉ <i>A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)</i>	SlovArch <i>Slovenská Archaeológia (Nitra)</i>
Jb–RGZM <i>Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums (Mainz)</i>	StudArch <i>Studia Archaeologica (Budapest)</i>
JPMÉ <i>A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)</i>	StudArchMed <i>Studia Archaeologica et Medievalia (Bratislava)</i>
KDM <i>Kuny Domokos Múzeum (Tata)</i>	StudCom <i>Studia Comitatus. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból (Szentendre)</i>
KDM HAd <i>Kuny Domokos Múzeum Helytörténeti Adattár (Tata)</i>	ŠtZ <i>Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (Nitra)</i>
KDM IGy <i>Kuny Domokos Múzeum Iparművészeti Gyűjtemény (Tata)</i>	

Suppllt *Imagines Supplementa Italica. Imagines*
(Rome)

SZIE *Szent István Egyetem*

SZIE MKK *Szent István Egyetem Mezőgazdaság- és
Környezettudományi Kar*

SZIKM *Szent István Király Múzeum (Székesfehérvár)*

SZIKMK *A Szent István Király Múzeum Közleményei*
(Székesfehérvár)

TBKT *Tata Barátai Körének Tájékoztatója (Tata)*

THEÉ *A Tatai Helytörténeti Egyesület Évkönyve (Tata)*

TitAc *Tituli Aquincenses (Budapest)*

VMMK *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*
(Veszprém)

WMMÉ *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*
(Szekszárd)

ZGy *Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg)*

ZM *Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)*

